Joseph de Tournefort

EDİTÖR Stefanos Yerasimos

TOURNEFORT SEYAHATNAMESİ

4. BASKI

Kitap YAYINEVİ

KİTAP YAYINEVİ – 87
SAHAFTAN SEÇMELER DİZİSİ – 6
TOURNEFORT SEYAHATNAMESİ-EGE ADALARI/JOSEPH DE TOURNEFORT

© 2005, KİTAP YAYINEVİ LTD.

GİRİŞ, NOTLAMA VE KAYNAKÇA
STEFANOS YERASİMOS

DÜZELTİ
NURETTİN PİRİM

DİZİN
TUBA ÇAVDAR

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK RESMİ
SİSAM (SAMOS) VE İKARYA ADALARI ARASINDAKİ BOĞAZ VE FURNİ ADASI
PİRİ REİS, KİTÂB-I BAHRİYE

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂĞIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KAĞITHANE
SERTİFİKA NO. 0905-34-000415
T: 0212 294 10 00 F: 212 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
HAZİRAN 2005, İSTANBUL
4. BASIM
KASIM 2013, İSTANBUL

ISBN 978-975-8704-97-2

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂĞIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KAĞITHANE İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 11107-34-009175
T: 212 294 65 55 F: 212 294 65 56
E: KİTAP@KİTAPYAYİNEVİ.COM
W: WWW.KİTAPYAYİNEVİ.COM

Tournefort Seyahatnamesi

Joseph de Tournefort

Editör
Stefanos Yerasimos

Birinci Kitap

Çeviren
Ali Berktay

İkinci Kitap

Çeviren
Teoman Tunçdoğan

Kitapyayınevi

Joseph de Tournefort

İçindekiler

Giriş/Stefanos Yerasimos 7

Birinci Kitap: Ege Adaları

Birinci Mektup 57

İkinci Mektup 79

Üçüncü Mektup 97

Dördüncü Mektup 125

Beşinci Mektup 154

Altıncı Mektup 175

Yedinci Mektup 206

Sekizinci Mektup 218

Dokuzuncu Mektup 240

Onuncu Mektup 256

Kaynakça 282

Dizin 297

İkinci Kitap: Türkiye, Gürcistan, Ermenistan

On Birinci Mektup 9

On İkinci Mektup 28

On Dördüncü Mektup 59

On Beşinci Mektup 89

On Altıncı Mektup 99

On Yedinci Mektup 114

On Sekizinci Mektup 122

On Dokuzuncu Mektup 165

Yirminci Mektup 198

Yirmi Birinci Mektup 216

Yirmi İkinci Mektup 241

Kaynakça 260

Dizin 261

Tournefort'un Ege'deki seyahat güzergâhı

Giriş

Yakındoğu ve Ortadoğu için 17. yüzyılın ikinci yarısı ve 18. yüzyılın ilk yarısı bir geçiş dönemidir. Büyük İslam imparatorlukları ya da altın, baharat ve ipek ticareti gibi eski, çoğunlukla binlerce yıllık yapılar ve ilişkiler kesin bir bunalımın içine sürüklenirken, yeni öğelerin, yerel milliyetçiliklerin ve Batı egemenliğinin öncülleri belirmeye başlar. "La Découverte" dizisi içinde bugüne dek eserleri yayınlanmış Doğu seyyahlarının bu döneme ait olmaları ve bu dönemi en iyi temsil edenler arasından seçilmeleri hiç de şaşırtıcı değildir; bu nedenle. Lady Montagu ve [Yirmisekiz] Mehmed Efendi [Çelebi] 18. yüzyılın başında diplomatik görevler çerçevesinde yolları kesişen iki aydın kişiliğin bakış açısını temsil ederken, bilim adamı Tournefort ise "seyyah" Thévenot'nun ve tüccar Tavernier'nin ardından 17. yüzyılın perdesini kapatır.

Yine de seyahatnamelerin olağanüstü zenginliği bu kişiliklerle kısıtlı değildir ve Batı için birer saplantı oluşturan bazı konular (saray, kadınlar, ordu, din...) bir yana bırakılacak olursa, anlatılar aynı noktada üst üste birikmek yerine, ancak gerçekliğin dağınık adacıklarına el atabilmekte ve aralarındaki uçsuz bucaksız alanlar gölgede kalmayı sürdürmektedir. Yazara serüveninde yön veren öğeler, hem açıkladığı amaçları, hem de gizli tercihleri, yelkenlerini dolduran rüzgârların kaprisleri ya da salgın hastalıklar olmakta, güzergâhı biraz da iyi ya da kötü rastlantıların keyfine kalmaktadır. Daha ileride ayrıntılı biçimde döneceğimiz bu konuya girmeden önce, şimdilik kendi adamımızı ele alalım: Tournefort bitki toplamak üzere, gayet resmi bir biçimde Doğu'ya gönderilmiştir, ama bitkibilimle ilgili bölümleri metninden çıkardığınız anda, anlatısının özünü oluşturan ve ana göreviyle ancak kıyısından köşesinden ilintilenen, gerçekten canlı, yaşayan yan ortaya çıkar.

Doğabilimci Tournefort bizim için iki dünyayı, Ege adalarının Yunan dünyasıyla Doğu Anadolu ile Kafkasya'nın Ermeni dünyasını keşfe çıkacaktır. Bütünün içindeki bağlantıları, sadece baskıcı ve imparatorluk yöneticisi yanıyla algılanan Türk'e yönelik göndermeler kuracak, bu göndermeler de çok sıradan bir İstanbul betimlemesi ve Anadolu'daki geçtiği yer-

lerin daha çok coğrafî bir ilginin ürünü olan anlatımı biçiminde gündeme gelecektir. Aynı biçimde, Tournefort'un iki ilgi odağı eşit güçte değildir. Yunan adaları dünyasına yaklaşımı daha canlı ve eksiksiz bir görünüm sergilerken, seyahatnamenin Anadolu'ya ilişkin bölümüyse, o çağda bu yörelere değgin tanıklıkların azlığı nedeniyle çok değerli olsa da, genellikle şöyle bir göz atış ve genel değerlendirme düzeyini aşamaz. Bu tercihlerin çok sayıda nedeni vardır ve bunları seyyahımızı dolaştırmaya başlamadan önce söz konusu uzamları ele alarak saptayabiliriz ancak.

Tournefort, biri hariç insanların yaşadığı bütün Kiklad adalarını ve Onikiada'nın dışında büyük Ege adalarının hepsini ziyaret eder. Otuz beş ada ve adacıkta karaya çıkar ve ziyaret etmediği birkaç ada hakkında da bilgiler verir. Bir yıldan uzun bir süre boyunca, art arda iki aşamada gerçekleştirilen bu deniz yolculuğu tarihte yeniden ortaya çıkmaya hazırlanan bir dünya hakkında oldukça eksiksiz bir ilk görünüm sunar.

Bu kırılgan, parçalanmış ve servetleri olduğu kadar felaketleri de taşıyan bir sıvının içine dağılmış bu dünyanın ayırt edici niteliği, çevresindeki kara parçalarında istikrar hüküm sürerken zenginleşmesi, denizler karşı kıyılarda mevzilenmiş düşman güçlerin kozlarını paylaştığı bir savaş alanına dönüşünce de büyük karışıklıklara sürüklenmesi, hatta tamamen yok olma noktasına gelmesidir. Minos ve Kiklad uygarlıklarının kalıntıları, Delphoi'deki Sifnos ve Naksos [Nakşa] "hazineleri," küçücük Kea [Mürted] adasında dört bağımsız sitenin varlığı, bugün ıssız bir kayalık olan Delos'un Antikçağdaki görkemi Ege adalarının eski zenginliğine yeterince tanıklık etmektedir. Roma'nın eline geçtiği sırada ada uygarlıkları kesin biçimde sönecek, adalar fazla bir gürültü koparmadan tarih sahnesinden çekilecektir. Bizans'ın ilk yüzyılları belki fazla pırıltısı da olmayan bir sükûnet getirir, ama Arap istilalarıyla birlikte yeniden güvensizlik ortamına dönülür ve Haçlı seferleri döneminde bu ortam iyice yaygınlaşır.

Modern zamanlar tarihi içinde Ege adaları, Avrupa feodalizminin yabancı diyarlardaki bir eklentisi gibi belirir yeniden. 4. Haçlı Seferi Bizans topraklarının Haçlılar arasında paylaşılmasıyla sonuçlanınca (1204), çoğu Venediklilerden oluşan bazı senyörler adaları işgal eder. Denizin mutlak egemeni olan Venedik ile Konstantinopolis'i ve anakara Yunanistanı'nı işgal eden İtal-

yan, Fransız ya da Flaman senyörleri arasındaki uzlaşmaz çatışma, soyluluk dereceleri değişen maceracıların adalarda minicik beylikler kurabilmesine olanak hazırlar. Örneğin Marco Sanudo, Flandres kontu ve Konstantinopolis'in Latin imparatoru olan Henri'ye bağlılık yemini edince, bu sayede Ege adaları dukası unvanını alarak, Venedik Cumhuriyeti'nin burnunun dibindeki Kiklad adalarının merkezindeki on iki kadar adayı bünyesinde toparlayan bir dukalığın sahibi olur. Venedik çevredeki adaları Venedik'in soylu ailelerine dağıtarak Sanudo'yu tecrit etmeye uğraşır. O zaman Andrea ve Geremia Ghisi kardeşler Tinos'u [İstendin], Mikonos'u [Mukene], Kea'nın ve Serifos'un [Koyunluca] yarısını alırlar. Bu adaların diğer yarısı Pietro Giustiniani ile Domenico Michieli arasında paylaşılacaktır. Büyükçe bir ada olan Andros [Andre], Venedik dukasının yeğenlerinden Marino Dandolo'nun payına düşer. Venedik, güneyde, elindeki en büyük ada olan Girit'in çevresine bir sur örer gibi, Jacobo Barozzi'yi Santorini'ye [Santurin], Giovanni Quirini'yi Astipalya'ya [İstanbulya] ve Leonardo Foscolo'yu da Anafi'ye [Anafiye] yerleştirir. Kurulan bu dünya daha sonra güçlü komşularının çıkarlarına ve feodal toplumların iç oyunlarına, yani kinlere, bağlılıklara, çatışmalara ve ittifaklara göre evrim geçirmeye başlar.

Venedik, Cenova, Bologna, Floransa ile İtalya, ama onunla birlikte Fransa, Katalonya, hatta Galicia kendi küçük soylularını Ege güneşi altında servet aramaya gönderirler. Yunanistan'da Latin egemenliği adı verilen dönemdir bu. Nüfusları birkaç yüz kişiyi geçmeyen adalara "şatolar" ve maiyetler yerleşir, fief dağıtımı, evlilikler ve miraslar yoluyla vasallık bağları dokunur; koruyucu güçlerin dikkatli ve kendi çıkarlarını kollayan bakışları altında, çalınan bir katırın Sanudi'lerle Ghisi'leri karşı karşıya getirmesi gibi küçük savaşlar verilir. Komplolar kimi hanedanları devirir, kimilerini yükseltir. 1350'ye doğru Kea adasını paylaşan on beş senyörden on biri Michieli'dir. Her birine taş çatlasa otuzar km^2'lik ve üzerinde en fazla on ailenin yaşadığı kayalık ve çalılık arazi düşmektedir. Birbirini izleyen evlilikler ve miraslar da parçalanmayı hızlandırır ve 15. yüzyılın sonuna gelindiğinde her adanın fiilen kendi senyörü vardır.

Üç yüzyıldan uzun bir zaman dilimine yayılan bu dönem adalarda derin izler bırakır. Feodal yerleşim aynı zamanda bir kolonileşmedir ve bu

süreç de sayısal bakımdan kısıtlı da olsa izler bırakmıştır. Günümüzde birçok adalı aile hâlâ Latin soylularının soyadlarını taşır. Siyasal iktidarı yitirmelerinin ardından ekonomik güçleri de yok olmuştur, ama gene de belli bir toplumsal saygınlığı korurlar. Feodalite ile birlikte Katolik kilisesinin gelmesinin de hem kayda değer, hem de beklenmedik sonuçları olmuştur. Eski Latin soyluluğu Katolikliği hızla terk ederek Yunan uzamının egemen havası olan Ortodokslukla bütünleşirken, Siros gibi en zayıf feodal geçmişe sahip ya da Santorini gibi bir siyasal iktidarın kalıcı merkezi olmamış adalarda bile Katolik dogması direnip gelişmiştir. Bu adalar –ve Venedik egemenliğinin 1715'e dek sürdüğü Tinos– günümüz Yunanistan'ında bile Katolik azınlığın sağlam çekirdekleridir. Mülkiyet alanında sistem çoğunlukla Türk fethinden sonra da devam etmiş ve bazı ayrıcalıklar ya da mülkiyet hakları ancak 1821'deki Yunan ayaklanmasıyla ortadan kaldırılmıştır. Batılıların getirdikleri üretim alışkanlıkları da 19. yüzyıla, hatta daha da yakın zamana dek sürer. Sifnos [Yavuzca] adasında yaşayanların İtalyan modeline bakarak ürettikleri hasır şapkalar birkaç yıl öncesine dek satılıyordu. Son olarak, adalıların dili ve gelenekleri de Latin kültüründen etkilenmiştir ve bu etkilenmenin izleri hâlâ görülmektedir.

Bununla birlikte, Ege denizindeki Latin rejimi bu bölge açısından bir refah dönemi oluşturmamış, bunalımlı bir çağa denk düşmüştür. Tüm 13. yüzyıl boyunca imparatorluklarını yeniden kurmaya çalışan Bizanslılar adaları yeniden işgal etmeye uğraşır ve 1263 ile 1278 arasında korsanların yardımıyla bunların bir bölümünü ele geçirirler de. Sonra yüzyılın sonunda Venedikliler ile Cenevizler arasındaki savaşın yansımaları Ege denizine kadar her yerde hissedilir. Bir sonraki yüzyılın başında Katalanların ve hemen ardından Türklerin varlığına sıra gelir –Türklerin varlığı tüm diğerlerinden daha kalıcı olacaktır.

Selçuklular yok olurken Anadolu'ya yerleşen Türkmen beylikleri içinde, Ege ve Akdeniz'e sahili olanlar kısa sürede korsanlıkla uğraşmaya başlarlar. 1330'dan başlayarak Ege denizindeki adalar düzenli olarak yağmalanır ve yakalanan adalılar köle yapılarak götürülür; bu durum adalarda sürekli bir nüfus azalmasına yol açar. 15. yüzyılda Anadolu ve Yunan kıyılarının tamamı Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde bir araya geldikten sonra da

bu durum devam eder. Ege, o tarihten başlayarak ve yaklaşık iki buçuk yüzyıl boyunca, Doğu Akdeniz'in en büyük iki gücü olan Osmanlılar ile Venedikliler arasında bir savaş alanı haline gelecektir. Neredeyse hiç kesintisiz süren bu savaş adaların da bu dönemdeki gelişimini belirleyecektir.

1463-1479 yıllarındaki ilk büyük Türk-Venedik savaşında Ege'deki en önemli Venedik kalesi olan Evboia [Eğriboz] adası fethedilir, ama adalardaki küçük senyörlüklerin durumu değişmez. Venedik, 1499-1502'deki ikinci savaş sırasında, Mora yarımadasındaki son kalelerini de kaybeder, ama adalarda hâlâ bir şey değişmez. Dolayısıyla 1520'de Kanuni Sultan Süleyman tahta çıktığında, Dalmaçya kıyılarından Mısır'a kadar tüm Akdeniz kıyıları Osmanlıların eline geçmiştir, ama adalar imparatorluğun "yumuşak karnı"nda Batı'nın ileri karakolu görünümündedir. O sırada iki büyük ada Girit ve Kıbrıs ile, eski Ghisi fiefleri, yani Tinos ve Mikonos Venedik'in malıdır. Onikiada'nın neredeyse tamamı Rodos'a yerleşmiş Saint-Jean şövalyelerinin elinde, Kios [Sakız] ise Ceneviz egemenliğindedir. Anadolu kıyılarına yakın ve daha kuzeyde kalan diğer adalar Türklerin eline geçmiştir. Son olarak, Ege Adaları Dukalığı'nın elinde yedi ada bulunmaktadır. Dukalık on kadar ada senyörlüğüyle çevrilmiştir, bunlardan bazıları vasallık bağlarıyla ona bağlıdır, diğerleriyse bağımsızdır.

Akdeniz, Avrupa'nın Türklere karşı verdiği mücadelenin en büyük savaş alanlarından biri olacaktır. Kanuni Sultan Süleyman saltanatının açılışını Rodos'un fethiyle yapar ve adadan kovulan şövalyeler gidip Malta'ya yerleşirler. Daha sonra Cezayir korsanları Osmanlı İmparatorluğu ile bağlaşma yapar. Korsanların reisi Barbaros Hayrettin, Batılıların taktığı adıyla Barbarossa, 1533'te kaptanıderya olur. 1537-1538'de Ege denizinde temizliğe girişir. Birkaç ay içinde Kiklad adalarındaki tüm senyörlükler haritadan silinir. Sadece Venediklilerin tahkim ettiği Tinos bu seferden kurtulur. Ama Osmanlı yönetimi bu kendine özgü dünya karşısında bocalar. Tüm adaları tahkim edip, hepsinde birer garnizon bırakmak olanaksızdır. Kargaşaya elverişli bir boşluk bırakmak da çok tehlikeli görünmektedir. O zaman bu duraksama anından yararlanan bazı eski senyörler imparatorluğa hizmet etmeyi teklif ederler. Ege adaları dukalarından Crispi'ler Venedik dukalığına olan eski muhalefetlerini kendi lehlerine kullanarak Osmanlıların gözüne

girer ve Osmanlı metbuluğu altında topraklarını korur, hatta genişletirler. Henüz kurulmuş Osmanlı-Fransız dostluğu Andros'lu Sommaripa'ların Fransız asıllı oluşlarını (Sommerive) öne sürerek bulundukları yerde kalmalarını sağlar. Bologna'lı olan Gozadini'ler de Sifnos'ta kalırlar.

Böylece geçiş dönemi yumuşak bir biçimde atlatılır ve Ege denizi Osmanlı vesayeti altına girer. Türk korsanlığı artık Osmanlı deniz kuvvetleriyle bütünleşmiş ve Adriyatik denizine, Batı Akdeniz'e karşı saldırıya geçmiştir. Adalar yaralarını sarmaya zaman bulurlar. 1546'da Ege adalarına uğrayan Pierre Belon du Mans buna şöyle tanıklık eder:

> "Akdeniz'de bulunan ve Yunanca konuşulan tüm Yunan adalarında, ahalinin Türk iktidarı altında en azından hayatları güvendedir, keyiflerine bakarlar ve kaleleri savunma kaygısı duymazlar, çünkü Türkler onları bu zahmetten kurtarmıştır. Kentte olduğu kadar kırda da yaşamayı sevmelerinin nedeni budur. [...] Adalı bir ihtiyar, memleketin hiç bu kadar iyi ekili, dikili, bu kadar zengin olmadığını ve nüfusun hiç şimdiki kadar artmadığını söylüyordu. Bunu uzun süredir hiç hırpalanmadan, barış içinde yaşamalarına bağlamak gerekiyor."

Ege denizindeki kızgın kayalıklara sıkı sıkı tutunarak yaşayan bu dukalık IV. Giovanni Crispo'nun uzun süren yönetiminde (1518-1564) Rönesans'ın görkeminin uzak yankılarını yakalamaya çalışan küçük sarayı ile bizi yeryüzü cenneti imgelerine inandırabilir. Bununla birlikte Barbaros'un akınlarından sağ kalanların senyörlük sarayını ayakta tutmalarını sağlayan olağan feodal vergilere, şimdi bir de Türk'e ödenen haracın eklendiğini unutmayalım. Bu durum, uzun vadede, Dukalıkta yaşayanların canına tak etti. Bu arada duka ölmüş, oğlu IV. İacopo'nında pek iyi bir ünü yoktu. Andros senyörü Giovanfrancesco Sommaripa'nın ünü ise tek kelimeyle iğrençti. O zaman adalılar 1566'da İstanbul'a gönderdikleri temsilciler aracılığıyla, iki efendiden, Türk ve Latin'den birinin kendilerine fazla geldiğini bildirdiler. Bu rastlantısal bir tepki değildi kuşkusuz, çünkü o dönemde Papa, İspanyollar ve Venedikliler arasında yeni bir kutsal ittifak gündemdeydi ve Ege adalarındaki senyörlerin kapısı da bu anlamda durmadan aşındırılı-

yordu; başka bir deyişle, ufukta yeni felaketler gözüküyordu. O zaman Osmanlı yönetimi Latin egemenliğine son verdi, ama dukalığa dokunmadı, onu Portekiz Yahudilerinden olan, Osmanlı sarayının büyük bankeri Yassef Nasi'ye verdi. Bu sadece kâğıt üstünde bir değişiklik olarak da kalabilir ve Nasi daha sonra imparatorlukta yüzlercesine rastlanacak mültezimlerden biri olmaktan ileri gitmeyebilirdi; ama bu değişikliğin adanın statüsü üzerindeki etkileri çok önemli oldu. Fethedilen Hıristiyan topraklarındaki genel uygulamanın tersine, toprak mülkiyeti yürürlükten kaldırılmadığı gibi, eski imtiyazlarını da büyük ölçüde koruyan eski derebeylerin eline bırakılır. Zaten Yassef Nasi adaya adım atmaz; yerel toprak soylularından Coronello diye birinin aracılığıyla adayı yönetir. Yahudi banker öldükten sonra Osmanlılar adaların yönetimsel statüsünü bir süre daha devam ettirdiler; Naksos –dukalığın merkezi olan ada– senyörü unvanını taşıyan başka Türklere ya da Rumlara rastlamamız bunu gösteriyor, ama Ege adalarının bütününün yavaş yavaş Osmanlı sistemine katıldığı anlaşılıyor, çünkü adaların gelirleri ya doğrudan kaptanpaşaya (donanmanın başamirali) ya da ada gelirleriyle orantılı sayıda kadırgayı donatıp silahlandırmak yükümlülüğü karşılığında beylere tahsis edilmektedir.

1566'da Ege adalarının Osmanlı topraklarına katılması Akdeniz'deki yeni bir şokun başlangıcıdır ve bunun iki ana sonucu olacaktır. Türklerin 1570'de Kıbrıs'ı alması ve Osmanlı donanmasının 1571'de İnebahtı'da yok edilmesi. Bu son olay Venediklilerin geçici olarak Ege denizine dönmesini sağlar ve Osmanlıların adaları savunma kaygısını yeniden canlandırır. İnebahtı faciasında komutasındaki filoyu kurtarabilen tek kaptan olan ve bu nedenle kaptanpaşalığa getirilen Kılıç Ali Paşa'nın adaları iskân etme yönündeki az çok düzenli girişimi bu dönemde gerçekleştirilmiş olmalı. Daha sonra ve günümüze dek zenginliğiyle ün yapan, ama Latin egemenliği başlayınca tamamen ıssızlaşan Samos [Sisam] adası mülk olarak Kılıç Ali Paşa'ya verilir. Kaptanpaşa yerleşimcilere vergi bağışıklıkları sağlayarak adayı kalabalıklaştırmaya çalışır. Kendisine tahsis edilen ada gelirlerini İstanbul'da yaptırdığı büyük camiye vakfeder; bu kesin işlem gelecekte ada sakinlerinin rahatsız edilmesini engelleyecektir. Kılıç Ali'nin girişimi istenen sonucu vermiş gibidir, çünkü bir sonraki yüzyılın

sonunda ada nüfusu on beş bine yaklaşmıştır. Amorgos [Yamurgi] adasından Ortodoks papaz Pothetos'un gene Kılıç Ali'nin izniyle 1579'da yerleşimciler gönderdiği küçük İos [Aniye] adasında da benzer bir iskân örneği göze çarpar.

Bu olayları Akdeniz cephesinde oldukça uzun bir sükûnet devri izler. Bu süreç adalara ellerinden geldiğince örgütlenme olanağı tanır. Topraklara el konularak yeni Müslüman yerleşimcilere dağıtılması gibi bir uygulama bulunmaması, adalardaki Müslüman Türk varlığını sınırlar. Denizin Müslüman Türklere pek cazip gelmemesi ve sürekli yaşanan Hıristiyan korsan korkusu da önemli birer etkendir. Bu nedenle sadece tahkim edilmiş Kios veya Rodos adalarıyla Midilli gibi Anadolu kıyısına yakın bazı adalarda Türklere rastlanacaktır. Kiklad adalarına gelince, sadece Naksos birkaç Türk ailesi barındırmaktadır. Bu durum, irade-i seniyyelerle de doğrulanan fiili bir özerkliği beraberinde getirmiştir. Demek ki adalılar, adalarındaki taşır ve taşınmaz malların tek sahipleri olmakla kalmaz, aynı zamanda Müslümanlarla bir arada yaşamanın getirdiği kısıtlamalardan da kurtulurlar. Bu durum onların kendi yönetim yapılarını kurmalarına yol açmıştır. Adalarda Müslüman cemaat bulunmaması asker ve idareci yokluğuna da yol açmaktadır genellikle. Korsan korkusundan hisarına kapanıp yaşayan bir Türk beyine rastlanır zaman zaman. Tournefort'un Serifos ve Andros'ta rastladığı görevliler bunun örnekleridir. Ama çoğunlukla kolluk görevini ve kaptanpaşaya ya da temsilcilerine ödenecek vergileri paylaştırma işini üstlenen temsilcileri adalılar kendileri seçer. Kadılar da ne rahatları, ne de asgari güvenlikleri sağlanabildiğinden adalarda pek oturmazlar. Fransisken rahibi Placide de Reims Siros'da [Syra] kalırken, adaya uğrayan kadı'nın korsanların gelişini haber vermeleri için nasıl dağlara gözcü yerleştirdiğini ve ufukta görünen her yelkenle birlikte kadı'nın nasıl Fransiskenlerin manastırına sığınmaya koştuğunu anlatır. Aynı biçimde, Tournefort'a göre de Milos [Değirmenlik] adası kadısı sesini yükseltmeye hiç cesaret edemiyordu, yoksa adalılar korsanlara haber verip onu hemen kaçırtabilirdi.

Buna koşut olarak, feodal geleneklerin sürüp gitmesi de, çıkan sorunları ancak yerli yetkililerle çözüme bağlanabilecek, ayrı bir yerel huku-

ka yol açıyordu. O zaman, Latin kalıntıları karışımı, Osmanlı yönetiminin dayatmaları, Ortodoks Kilisesinin giderek artan nüfuzu ve yerel koşullardaki gelişmeler, adaların özerkliğinde ve evriminde belirleyici öğelerden biri haline gelecek bir örfî hukuk yarattı. Adalar dünyasına ilişkin elde bulunan en eski kaynakları oluşturan bu yazılı belgeler, söz konusu dünyanın bütünsellik ve özgünlük derecesi üstüne bir hükme varma olanağı da sağlar. Bu belgelerin yazıldığı dil bile İtalyanca, Türkçe terimlerin ve Rumca bir lehçenin sıra dışı karışımıdır, üstelik bu Rumca öyle canlıdır ki bağımsızlıktan sonraki yeni Yunan dilinin köklerinden birini oluşturacaktır.

Görünüşte kapalı, dış güçlerin ancak doğal afetler halinde işe karışabildiği bu dünyada, yine de iç mücadeleler başlar ve adaların evrimini de doğrudan etkiler. Konstantinopolis'te Latin papazlarının ayin taçları yerine Türk sarığı görmeyi yeğlediğini söyleyen son Bizans *büyük logothetes*'i Notaras'ın önerilerini uygulamaktan hiç geri kalmayan Türkler, her iki kilisenin de var olduğu yerlerde Katolik Kilisesi'ne karşı hep Rum Ortodoks Kilisesini destekleme eğilimindeydiler. Bu nedenle Ortodoks Kilisesi, Ege adaları dünyasında Latin işgali sırasında Katolik Kilisesinin kazandığı mevzileri Türk varlığından yararlanarak geri almaya çalışıyordu. İskân ve toprak şenlendirme araçları olarak sık sık Müslüman tarikatları ve vakıfları kullanan Türkler, Hıristiyan nüfuslu topraklarda bu işlevi Rum manastırlarına devretmeye taraftardı. Bu nedenle Tournefort'un adalarda karşılaştığı manastırların büyük çoğunluğu 16. yüzyıl sonuyla 17. yüzyıl başına aittir. Bunlardan sadece altısı Bizans döneminden kalmadır ve hem Latin, hem de Türk dönemlerinde varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır: Kios'taki Nea Moni, Patmos'taki [Batnos] İncilci Yahya, Amorgos'taki Hozoviotissa Meryemi, Andros'ta Panahrantos Meryemi, Skiros'taki [İskiri] Aya Yorgi ve Sifnos'taki İlyas Peygamber manastırları. Zaten bu sonuncusu dışında diğer beşi günümüze dek manastır kurumları olarak varlıklarını korumuşlardır. Bizans manastırlarının hemen hemen hepsi imparatorluk vakfıdır –büyük olasılıkla Bizans dönemindeki manastırlar da adaların iskânı için kurulmuştu. Türk fethinden sonra yapılan manastırların neredeyse tamamı eskiden özel kişilere ait olan toprakların tahsis edildiği özel vakıflardı; gerçi daha geç bir dönemde ve güvenlik nedenleriyle bu özel va-

kıflardan bazıları İstanbul'daki Rum Patrikhanesine bağlı kuruluşlara dönüştürülmüştü. Demek ki manastırların kurulması, adalar dünyasında yeni toplumsal güçlerin ortaya çıkışıyla doğrudan bağlantılıdır.

Gerçi büyük aileler Katolik dogmasından giderek ayrılarak Rum Ortodoksluğuna katılmışlardır, ama manastır kurucuları genellikle bu ailelerden çıkmamıştır. O halde köken bakımından Rum Ortodoks bir sınıfın yükseldiği varsayılabilir; Türk fethinden sonra feodal toplumun yaşadığı sarsıntıdan yararlanan bu sınıf, önce toprak mülkiyeti alanında bir güç edinmiş, daha sonra da ticarete ve denizciliğe atılmıştır. 16. yüzyıl sonunda ve 17. yüzyıl başında Ortodoks Kilisesinin adaları yeniden ele geçirmesi işte bu toplumsal dönüşüm görüngüsüyle örtüşmektedir. Belki Katolik Kilisesinin kaybettiği yerleri yeniden fethetme girişimlerini de bu bağlamda değerlendirmek gerekir.

Tüm 17. yüzyıl boyunca birbirini izleyen bu girişimlere kâh Roma, kâh Fransa önayak olmuştur. Fransa açısından dinsel fetih hem koyu Hıristiyan kralın itibarını artırmanın, hem de bu itibarı ticaret ve doğu siyaseti alanlarına sıçratmanın bir yoludur. Bu dinsel sızma siyasetinin başlıca aracını Paris misyonundan Fransisken rahipler oluşturmaktadır. 17. yüzyılda adalara ve özellikle de anakaraya yerleşen Katolik kadroların tamamı Fransiskenlerden oluşmaktadır. Onlara koyu Katolik bir ada olan Siros'ta 1627'den başlayarak, sonra Kios'ta 1630'da, Andros'ta 1638'de rastlanır; Venediklilerin baskısı karşısında 1645'ten sonra Andros'u terk edecek ve ancak 1700'de geri dönebileceklerdir. 1652'de Naksos'ta, 1661'de Milos'ta ve en sonunda da Paros'ta [Bara] onları görürüz. Paros'ta önce 1675'e doğru Nausa'ya, 1680'den sonra da başkent Paroikia'ya yerleşirler. Girit'in Chania [bundan sonra Hanya] kentinde, ayrıca Kara Yunanistanı'nda Atina ve Nauplion'da da [Anabolu] birer misyon vardır. Elbette İstanbul ve İzmir'deki büyük misyonları hiç saymıyoruz bile.

Roma bu alandaki eylemlerini iki araca dayandırmaktadır; bunlardan birincisi yedi piskoposluğa sahip olan Katolik hiyerarşisidir: Santorini, Siros, Naksos, Kios, Tinos, Andros ve Milos. Gerçi bazılarındaki Hıristiyan nüfus çok azdır. Örneğin 17. yüzyılın ortasında Andros piskoposluğundaki Hıristiyan cemaatin toplamı elli kişiyi geçmezken, Milos'taki sayı tam ola-

rak on üçtür. Ama bu piskoposluklar oldukça etkindir ve on-on beş yıllık aralarla adaları dolaşıp yazdıkları uzun raporları Roma'ya gönderen Papalık görevlilerince denetlenirler. Kimi zaman 1667'de adaları ziyaret eden Piskopos Sebastiani gibi doğrudan Roma'dan gönderilen, ama genellikle soruşturma yerindeki piskoposların arasından seçilen bu görevliler sayesinde 17. yüzyılda Ege adalarının durumuyla ilgili ilk ayrıntılı bilgiler elde edilmiştir.

Roma'nın bölgeye sızmak için kullandığı ikinci araç, Cizvitlerdir. 1627'den beri Naksos'ta görülen Cizvit rahipler 1642'de Santorini'ye, 1648'de Kios'a ve 1670'te Tinos'a yerleşirler. Naksos ve Kios adalarında 16. yüzyılda kurulan, Latin devrinin kalıntısı iki Fransisken misyonu da varlıklarını korumuştur; ayrıca Santorini adası da 1595'te Dominikenlerin kurduğu ve Müslüman topraklarındaki ilk Katolik rahibe manastırı olan kurumla övünebilir.

Bu faaliyetler yalnızca Siros'ta başarı sağlar; bu adada pek de iyi bilinmeyen nedenlerden ötürü günümüze dek varlığını koruyan güçlü Katolik cemaati Latin egemenliği döneminde değil, 17. yüzyıldaki misyonların etkinlikleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Katoliklerin sayısının en azından belirli bir düzeyde sabit tutulduğu Santorini'de de göreli bir başarı yakalanırken, Tinos'taysa Venedik egemenliğinin 1715'e kadar sürmesi Katolik varlığının devam etmesini sağlar. Başka yerlerdeki Katolik cemaatler tamamen yok olur –sadece Naksos'ta bir çekirdek kalacaktır–, bu durum 18. yüzyılda misyonların çoğunun iş göremez hale gelmesine yol açar.

Yine de dinsel etkinlik Ege adalarındaki Batı varlığının sadece bir cephesini oluşturur; çok daha büyük yankı uyandıran diğer cepheyse korsanlıktır. O çağın Ege adalarında hükümetlerinden izinli olarak silahlandırılmış özel şahıs gemilerinin mürettebatı ile korsanlar arasında tam bir ayırım yapabilmenin olanaksızlığı, itiraf edilemeyen kişisel çıkarlarla siyasi amaçların nasıl iç içe geçtiğini göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sırasıyla Cezayir, Trablusgarp ve Tunus'u ele geçirmesinin ardından Müslüman korsanlığı sistemin geneliyle bütünleşir ve Hıristiyan topraklarına yönelir. Üstelik adalar kaptanpaşanın yetki alanı içindedir ve sadece onun tasarrufuna –ve yeri geldiğinde baskı-

larına– bırakılmıştır. Bu durum, karşı tarafta da Avrupa korsanlığını beraberinde getirir. Avrupa korsanlığının üssü Malta'dır ve kendilerini Hıristiyanlığın koruyucu duvarı olarak gösteren şövalyeler, korsanlığı soyluluk unvanlarıyla donatmaya çalışmışlardır. Ama bu beylerin malın nereden geldiğine hiç aldırmadıklarını ve ister Müslüman, ister Hıristiyan kimden alınırsa alınsın her ganimeti hoş karşıladıklarını gösteren örnekler az sayılmaz –ve Thévenot da bu konuda önemli bir örnektir. Livorno'da üslenmiş ve İnebahtı savaşında sivrilen San Stefano tarikatı da onların izinden gider. Başlangıçta Batı Akdeniz'le ve Kuzey Afrika korsanlığına misillemeyle sınırlı gibi görünen Batı korsanlığı, Osmanlı İmparatorluğu zayıfladıkça doğuya kayar. O sırada başlıca hedefi İstanbul'un hem buğday gereksinimini karşılayan, hem de başkente altın gönderen Mısır gemileridir. Mısır vergisi imparatorluk hazinesinin en önemli gelirleri arasındadır.

Bu durum 1645-1649 yılları arasındaki son ve en kanlı Türk-Venedik savaşında hızla bozulur. Savaş, Doğu Akdeniz'deki son büyük Venedik kalesi Girit'in fethi için verilmektedir. Önce Türkler başarılı olurlar, Hanya ve Rethymnon'u [bundan sonra Resmo] alırlar; ama Venedikliler yıldırım gibi bir karşı saldırı başlatarak Çanakkale boğazını ablukaya alır ve Boğaz'dan çıkmaya çalışan Osmanlı donanmasını yok ederler (1656). Boğazı kontrol eden Bozcaada ve Limni adaları da işgal edilir ve tahkim edilmemiş adalar, başka bir deyişle Kiklad adaları on yıl boyunca Venedik filosunun insafına kalır. Adaların şu özdeyişi o yıllardan kalmadır: "Venedikliye yem olacağına, Türkler tarafından katledilmek evladır." Türk donanması nihayet yeniden Ege denizine açılarak son Girit seferine giderken, Venedikliler önce ormanları, zeytinlikleri yakarken ve tüm hayvan sürülerini de yükleyip götürdükten sonra adalardan çekilirken, geride yerlerine korsan gemilerini bırakacaklardır. Bu korsanların bazıları Livornolu veya Korsikalı olmakla birlikte, çoğu Fransız'dır. Demek ki korsanlığın adalara yerleşmesi, sadece Türk savaşçılar arasında iki yüz elli binden fazla can alan Girit savaşının sonundaki o en sıcak günlere dayanır.

Türk'e karşı verilen uzun savaşlar dizisinin en yankı uyandıran olaylarından ve kullanılan kuvvetler ve teknikler bakımından "modern savaş" çağına örnek olan Kandiye kuşatması şan kazanıp nam salmak isteyen gönül-

lü savaşçıları da kendine çeker. Gerek Malta şövalyeleri, gerekse Türkiye ile Fransa arasındaki resmi dostluğa karşın XIV. Louis'nin gönderdiği müfrezede yer alan bazı Fransız soyluları bu gönüllüler arasındadır elbette.

Böylece, 1668 yılının ilkbaharında Ege sularında dört firkateyn boy gösterir. Bunların ikisini, Béarn kökenli olan ve 15. yüzyılda Vexin'e yerleşmiş bir aileden gelen Téméricourt kardeşler donatmış ve silahlandırmıştır. Büyüğü Téméricourt senyörü adıyla, Malta şövalyesi olan küçüğü ise Téméricourt-Beninville adıyla bilinir. Diğer iki geminin kaptanları Verrua adında bir Malta şövalyesi ve Brémond adında bir Fransız'dır. Nisan sonunda korsanların genellikle kışı geçirdiği İos [Aniye] adasının koyuna demir atarlar; Girit'e doğru inen Osmanlı donanması onların varlığını öğrenir ve oradan kovmak için üzerlerine yönelir. 2 Mayıs günü unutulmaz bir savaş yaşanır; dört gemi Osmanlı donanmasının koya girmesini engeller ve hatırı sayılır kayıplar verdirir. Bu kahramanlıklar, savaşta kendilerini en üst düzeyde gösteren Téméricourt kardeşlerin yıldızının parlamasını sağlar.

Ertesi yıl, Venedikliler Girit önünde teslim olurlar. Ellerinde sadece üç kaleyi, Suda, Spina Longa ve Grambusa'yı tutarak adayı boşaltmak zorunda kalırlar. Her gördükleri yerde korsanların peşine düşerek Ege denizinde ve Doğu Akdeniz'de korsanlığı yasaklamayı da taahhüt ederler. Elbette bu diplomatik bir ödünden başka bir şey değildir, çünkü barış antlaşması imzalandıktan ve büyük Venedik üsleri ortadan silindikten sonra, korsanlardan başka Batı'nın bu sulardaki varlığını sağlayabilecek kimse kalmamıştı. 1672'de İran'a giderken Ege adalarına uğrayan Jean Chardin, bu maddeye ne ölçüde uyulduğuna tanıklık ediyor:

> "Mikonos limanında rüzgâr beklerken, iki büyük Venedik savaş gemisi çıkageldi. Limana gece girdiler. Amiral demir atarken büyük seren direğinin üstünden fişek attırdı [...], limanda bulunabilecek Hıristiyan korsanların gün doğmadan oradan ayrılması için bir uyarıydı bu. O sırada limanda iki korsan gemisi vardı. Ertesi sabah yelken açtılar ve oradan sadece bir saat uzaklıktaki bir burnun ardında demirlediler. Amiral, filo komutanı olan Venedikli bir soyluydu.

> Onu ziyaret ettiğimde niye fişek attırdığını sordum, o da böyle davranmak için emir aldığını söyledi; çünkü Venedik Cumhuriyeti Kandiye antlaşmasında Hıristiyan korsanları Ege denizinden kovacağını ve eline geçen tüm korsanları yakalayacağını padişaha taahhüt etmişti; ama Türklere karşı verdiği son savaşta bu korsanlardan çokça yardım gören Venedik bu tür bir ayarlamayla hem Osmanlı devletini memnun ediyor, hem de korsanlara karşı bir eyleme girişmemiş oluyordu."

Korsanlar, 1669 sonbaharından başlayarak, Fransa, Toscana, Savoia, Cenova Cumhuriyeti bandıralarına dağıldılar, ama en kalabalık grup Doğu Akdeniz genelinde direğe Malta haçı çekti. Bunların en girişimcileri olan Téméricourt'lar Mısır'dan gelen deniz konvoyuna saldırdılar doğrudan doğruya. O yıl iyi ganimet elde ettiler, ama ertesi yıl yine benzer bir saldırıda büyük kardeş öldürüldü ve şövalye olan küçüğü güvertede yalnız kaldı. 1671'in aralık ayında İstanbul'a giden Şövalye d'Arvieux'nün de yolcuların arasında yer aldığı bir Fransız filosu, Téméricourt-Beninville'i Milos'ta suçüstü bastırdı:

> "Kralın gemisinin durdurduğu galyota el kondu ve yedeğe çekildi; şövalye çok kötü karşılandı; yaptığı alçaklık yüzüne vurularak suçlandı. Tüm adamları iliklerine dek arandı, yağmaladıkları tüm ganimet geri alındı ve kralın sancağının dalgalandığı sularda bir daha boy göstermeye cesaret ederse kendisinin ve tayfasının tutuklanarak bu davranışın hesabını vermek üzere Fransa'ya götürülecekleri şövalyeye bildirildi. Daha sonra serbest bırakıldı ve dört silahlı gemiye körfez dışına çıkıncaya dek ona eşlik etme emri verildi."

Bu bölüm, daha bir yıl önce İstanbul'a yeni bir sefir gönderen Fransızların tavırlarındaki belirsizliği göstermektedir. 1535'ten beri, Fransız ticaretine "kapitülasyon" adı altında ayrıcalıklar tanıyan Osmanlı sarayı ile ticari anlaşmaların yenilenmesi konusunda kesin talimatlarla gönderilmiş bu elçinin adı Charles de Nointel'di. Aslında Téméricourt sadece görünü-

şü kurtarmak adına haşlanmıştır ve Nointel de iki yıl sonra adaları dolaşırken karşılaşacağı korsanlara karşı benzer bir tavır takınacaktır. Zaten bu Fransız filosunun Milos'taki varlığı bile -*Binbir Gece Masalları*'nın ünlü çevirmeni Antoine Galland'ın o sırada Nointel'e eşlik ederken İstanbul'da tuttuğu güncesinin de kanıtladığı gibi- Türkleri kaygılandırmıştır.

Téméricourt-Beninville'e dönecek olursak, Milos karşılaşmasının bir diğer tanıklığını da birkaç ay sonra aynı yerden geçen Chardin aktarır:

> "Kralın *Le Diamant* adındaki gemisine komuta eden Marki de Pruilly'ye Şövalye de Téméricourt adındaki bir korsanın verdiği cevabı unutamam. Milos adasında karşılaşınca, marki şövalyeyi davet etmiş ve sohbet korsanlık yapanlara kayınca, orada bulunan soyluların olaydan kısa süre sonra bana anlattıklarına göre, şöyle demişti:
> – Şövalye ırza geçmeler, cinayetler, her gün işlediğin günahlar, küfürler, kısacası dinsiz ve barbarca eylemlerinden ötürü hiç korkmuyor musun? Sen nasıl cennete gitme umudu taşıyabilirsin? Bir cehennem olduğuna inanmıyor musun?
> – Hiç inanmıyorum, demiş şövalye, ben Lutherciyim, bunların hiçbirine inanmam."

Kendi de Lutherci olan Chardin bu cevaba herhalde çok şaşırmıştı. Ama Beninville'in aynı zamanda bir Malta şövalyesi olduğunu ve Fransa kralının koyu Katolik uyruklarının kısa süre sonra onu Hıristiyanlık davası şehidi olarak tanıtacaklarını da unutmamak gerek.

Şövalye de Téméricourt işte bu sırada talihsiz bir karşılaşma yaşayacak, daha doğrusu başka bir kişinin yoluna çıkacaktır: Osmanlı sarayının ilk başterciimanı ve Osmanlı yönetiminde yüksek mevkilerde görev yaparak "Fenerli" diye adlandırılacak o uzun Rum memurları silsilesinin birincisi olan Panagiotis Nikusios. Nikusios Padova'da felsefe ve matematik eğitimi gördü; İstanbul'daki Leh sefirinin hizmetinde çalıştıktan sonra Türk kılıcının giderek diplomasi dilinin yardımına gereksinim duyduğu bir dönemde sadrazam onu devlet görevine aldı. Başlangıçta bahriye tercümanlığına atanan Nikusios

1669'da Girit'in Osmanlılara teslim olması pazarlığını yürütmüş ve daha sonra baştercümanlığa getirilmişti; o devirde reisülküttabın üstlendiği dışişleri bakanlığının özel kalem müdürlüğü gibi bir görevdi bu. Şövalyenin baştercümanla karşı karşıya gelmesi simgesel bir önem taşır, çünkü o çağda Batı'nın imparatorluk topraklarına siyasal-dinsel anlamda sızmasının öncelikli hedefi Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks Rum ya da Gregoryen Ermeni tebaasını Katolik yapmak ya da Katoliklikten vazgeçenleri yeniden kazanmaktır. Dolayısıyla bu sızma çabasının karşısındaki en büyük engel de, İstanbul Rum Kilisesi ve daha sonra da Kilisenin dünyevî gücü haline gelerek onun çıkarlarını savunan Fenerlilerdir. Çatışma mekânı Mikonos adasıdır; Nikusios, Padova'da gördüğü eğitime ve Hollanda'da yayınlanmış Latince olarak kaleme aldığı bir din ve ahlak dersleri kitabına karşın, bu adada –Antoine des Barres'ın iddiasına göre– Osmanlı sarayına gönderilecek cariyelerin yetiştirildiği bir okul işletmektedir. Rum yazarlar bu suçlamayı elbette öfkeyle reddederler ve Antoine des Barres da bu kuşkuları geçerli saymaya yetecek kadar tuhaf bir kişidir. Şu kadarını söylemekle yetinelim: Mikonos adasının gelirleri yaptığı görev karşılığında baştercümana tahsis edilmişti ve Beninville de kışı bu adada geçirme alışkanlığında olduğundan, karşılaşmaları kaçınılmazdı. Yine de Des Barres'ın anlattıklarını alıntılayabiliriz, çünkü en romantik anlatı onunkidir.

> "Birkaç askerin başına geçerek orayı bastı, cariyeleri kurtardı ve onları gemisine götürdü. O sırada sarayda bulunan Panagiotis'e bu baskın haber verildi; o da Kaptan Téméricourt'a ısrarla rica ederek, âşık olduğu Leh cariyesini iade etmesini istedi, şövalyenin de hoşuna gidecek koşullarda ve çok yüksek bir fidye karşılığında sadece onu kendisine vermesini, geri kalanları alıkoymasını istedi. Leh cariye bu teklifleri duydu ve böyle bir teklifin şövalyenin kendisine gösterdiği cömertliğe ağır basacağından korkup gözyaşları içinde onun ayaklarına kapandı ve tüm Lehistan'ın en soylu ailelerinden birinden olduğunu açıklayarak öyle çok erdem sergiledi ki, şövalye bu genç kadının niteliklerine ve değerine saygı göstererek, Panagiotis'in önerisini gururla reddetti. Panagiotis bu yüzden şövalyeye karşı hep aşırı bir hınç besledi."

Daha sonra felek de şövalyeye kötü bir oyun oynadı. Gemisi Libya kıyılarında battı ve tutsak düştü. Padişah o sırada Edirne'de olduğundan oraya götürüldü. Öykünün devamını Arvieux'den dinleyelim:

> "Şövalye 1673 yılının bir perşembe günü Edirne'ye vardı. Ertesi gün veziriazamın huzuruna çıkarıldı; veziriazam onu uzun uzun sorguya çektikten sonra zindana attırdı. Bay Brémond [...] cumartesi günü teselli amacıyla onun ziyaretine gitti, soğuk içecekler götürdü. Karşısında kısa boylu, uzun ve beyaz yüzlü, koyu sarı saçlı, mavi gözlü bir adam bulduğunu söyledi."

O gün şövalyenin tek ziyaretçisi Bay Brémond değildi; Osmanlıların hizmetinde çalışan bir Fransız, Kont de la Magdeleine de –kendisinin de belirttiği üzere– şövalyeyi ziyaret etti:

> "Onu, sonradan Hıristiyan yapılmış bir Türk köle olan uşağı Paul ile birlikte hırsızların arasında prangaya vurulmuş halde buldum; ölünceye kadar yanında kalmak için izin koparabildim. Zaten ertesi gün divan-ı hümayundan sonra öldü. Zatı Şahane onu sorguya çektirdi; o da oldukça bulanık cevaplar verdi ve sorulara açık cevap erebilmek için bir gün süre istedi; bu süre verilmeyince, özgürlüğünü satın alabilmek için hatırı sayılır bir fidye önerdi. Tercüman Panagiotis kendisini caydırmasaydı sultan bu teklifi kabul ederdi, ama sarayın bu Rum'a tahsis ettiği Mikonos adasında şövalyenin zaman zaman yaptığı bazı işlerden ötürü Panagiotis ona düşmandı."

Öykünün sonunu dinlemek için gene Arvieux'ye dönelim:

> "Padişah onu dikkatle dinledikten sonra, Türk olmasını, bu koşulla canını bağışlayacağını ve ona iyilik edeceğini söyledi. Şövalye Hıristiyan olduğu ve Hıristiyan olarak ölmek istediği yanıtını verdi. O anda hükmü kesildi; sarayın kapısına götürülerek başı vuruldu."

Büyükelçi Nointel, 6 Haziran 1673 tarihli mektubunda bu olayı rapor ederken, davanın sultanın oğlunun sünnet şenlikleri dolayısıyla hazırlanan bir temsile de konu olduğunu bildiriyor. Aynı tanıklıklara göre, Beninville öldüğünde yirmi iki yaşındaydı; o halde Aniye savaşı sırasında henüz on yedisindeydi.

Beninville'in Ege sularındaki boşluğunu kısa sürede başka bir zeki Fransız korsan, Marki de Fleury dolduracaktır. Marki, Ege denizine belli bir siyasi tasarıyla gelmiş gibidir. Naksos misyonunun Cizvit başrahibi Peder Saulger'ye göre, "niyeti Naksos adasına inmek, burayı tahkim etmek ve Türklere karşı direnip tutunmaktı." Bu kişinin yazdığı bir raporun da elde bulunması, bu raporda çeşitli bilgilerin yanı sıra her adanın nüfusu hakkında kesin rakamlar yer alması bu görüşü doğrulamaktadır. Nointel'in pazarlık masasına oturarak Doğu'daki Fransız ticareti açısından daha avantajlı yeni kapitülasyonlar elde ettiği bir sırada gerçekleştirilen bu seferde Fransız yetkililerinin bir katkısı olup olmadığı sorulabilir. Chardin'e inanılacak olursa, operasyonu Marsilya Ticaret Odası hazırlayacak ve Kiklad adalarını işgal ederek Nointel'in yürüttüğü pazarlıklarda koz kazanmak amaçlanacaktı.

Bu girişime tepki, Hıristiyan korsanlara karşı benimsedikleri hoşgörülü tavrı ansızın değiştirerek Fleury'yi Paros adasından kovan Venediklilerden gelecekti; Fleury orada saklanıp, Naksos baskınına hazırlanıyordu. O zaman, sıradan bir korsana dönüşen Fleury ertesi yıl büyük bir Venedik gemisine saldırarak intikamını aldı. Bu kez Venedik Cumhuriyeti bu olayı en kısa sürede halletmek üzere gerekeni yaptı. Yakalanan Fleury Venedik'e gönderilerek mahkemeye çıkarıldı. Davanın nasıl sonuçlanacağı belli olduğu için, Savoia dükü şahsen olaya müdahale etti de, iki yıl hapis cezasıyla kurtuldu.

Doğu Akdeniz'deki Fransız korsanlığının üçüncü büyük siması, gücü nedeniyle Denizlerin Herkülü diye nam salan Hugues Creveliers de korsanlığa siyasi niyetlerle başlamıştı. Malta şövalyelerinin yardımıyla ve Mayna'lıların da destek vaadine güvenerek, Mora'nın güneyindeki Mayna bölgesini fethetmeye çalıştı. Mayna'lıların kötü niyetli davranışı ve Türk garnizonunun da direnişi karşısında, Creveliers klasik korsanlığa dümen kırıp, bu alanda öncüllerinden çok daha uzun süre korsanlık yaptı.

"İrili ufaklı yirmi gemi sahibine bandırasını çekme izni verdi; hepsi de onu başkomutan olarak kabul etmişti; istediği zaman toparlayabildiği bu kuvvetin dışında, sadece kendisine ait on iki ya da on beş gemisi vardı. Çeşitli boylardaki bu gemilerin tayfası Provence'liler, İtalyanlar, Rumlar, Mayna'lılar, İsklavonlardan oluşuyordu. Hepsi de kararlı insanlardı ve onunla kader birliği etmişlerdi. Mutlak buyruğu altında bulundurduğu bu maceracı kalabalığıyla adaları padişahın elinden tamamen koparıp alamadı belki, ama on dört yıl boyunca orada en az padişah kadar sözünün geçtiği söylenebilir" (Peder Saulger).

Bu arada Midilli'de Petra kenti, Naksos, Samos ve daha pek çok ikincil öneme sahip adayla birlikte Andros kentini de yağmaladı; öyle ki, otuz yıl sonra, 1700'e gelindiğinde Andros hâlâ belini doğrultamamıştı. En sonunda bir hesaplaşmaya kurban gitti ve Ekim 1678'de Astipalya adasının limanında gemisiyle birlikte havaya uçtu.

Bu kişilerin teker teker yok olması meydanı daha çapsızlara bırakır; günümüze dek ulaşmış anlatıların ve belgelerin içinde onların adları da zaman zaman rastlantı sonucu karşımıza çıkmaktadır. 1675'e doğru, Moralı bir Rum, Yannis Kapsis Milos adasını işgal ederek hükümdarlığını ilan eder. Bu olay, korsanların Katolik hiyerarşisi ile olan ilişkilerini gözler önüne serdiği için ilginçtir. Adanın Katolik piskoposu Giovanni Antonio de Camillis, Osmanlı yönetiminin desteklediği Ortodoks Kilisesi ile kavgalıydı. Gelirleri Katoliklere bırakılmış ıssız Polyaigos adasını Türkler geri alarak bir Ortodoks manastırına verdi. İşte o zaman Monsenyör de Camillis, kollarını açıp Kapsis'i kucakladı ve onu şatafatlı bir törenle Ortodoks Kilisesi'ne götürerek, yüce himayesinin nişanı olarak boynuna altın bir madalyon taktı. Korsan da "saltanat"ının açılışını, Rum ileri gelenlerini ada halkının gönüllü katılımıyla falakadan geçirerek ve Ortodoks piskoposu adadan kovarak yaptı. Bunun üzerine söz konusu ileri gelenler İstanbul'a giderek sultanın nizamına yönelik bu hoşgörülemez saldırıdan şikâyetçi oldular ve Kapsis iki yıl süren saltanatının ardından başkente götürülerek asıldı. Modern Yunan yazarları onu Yunan bağımsızlığının ilk habercilerinden biri olarak selamlayacak-

tır, ama olay hakkında mevcut birkaç bilgi bizi bu konuda biraz daha farklı değerlendirmeler yapmaya yöneltmektedir.

Kapsis olayı belki de en ilginçlerinden biridir, çünkü Katolik ruhban sınıfı ile Rum korsanlar arasındaki çatışmayı yansıtmaktadır. Batılı korsanlarla adalardaki Katolik misyonlar arasındaki ilişkilerse hep çok dostça olmuştur. Creveliers, Paros adasındaki Fransiskenlerle kusursuz ilişkiler sürdürür. Öldüğünde Nausa manastırındaki din adamları ruhunun selameti için büyük bir ayin yaparlar; oğlu da aynı manastıra gömülecektir. Fransiskenler Paros'un başkenti Paroikia'ya gelince, Korsikalı korsan Angelo Maria Vitali parasını cebinden ödeyerek onların adına satın aldığı iki evi bağışlar. 3 Şubat 1680'de yine aynı Vitali, Fransiskenlerin adada saklanan arşivlerine göre, "manastır için bir çan dökülebilsin diye, yirmi libre tunç gönderir." Aynı 1680 yılının sonbaharında sıkı bir baskının ardından Mikonos'a çekilen ve ganimeti paylaştırmakla uğraşan Vitali, deniz onbaşısının ihanetine ve dolayısıyla kaptanpaşanın baskınına uğrar. Korsan tek başına Delos adasına kaçmayı başarır, ama iki yüzden fazla silah arkadaşı yakalanır, karısı ve kaynanası kedilerle birlikte çuvallara konup dövülür, adanın ileri gelenleri değneklenir. Ada sakinleri Vitali'nin gizlendiği yeri bilmedikleri ya da söylemek istemedikleri için, Türk filosu bir hafta boyunca nizami yağmalama hakkını kullandıktan sonra adadan ayrılır. Daha sonra korsan gelip karısını alacak ve gidip Tinos'a yerleşecek, ömrünün geri kalanını orada geçirecektir. Bay Vitali'nin başına gelen talihli ve talihsiz olaylarda bağışların etkisi ölçülmek istenirse, bu kıssadan bir hisse çıkarmak biraz zordur gerçekten. Ama Paros'un Fransiskenlerine dönecek olursak, onların kilisesi başka bir Korsikalı korsanın, o sıralarda ardında herhangi bir mirasçı bırakmadan ölen Giovanni Demarchi'nin vasiyetinde bağışladığı 3000 kuruşla yapılmıştır.

Bu cömert bağışlar sadece gecikmiş pişmanlıkların ve metafizik kaygıların sonucu değildi. Az da olsa mevcut kaynaklar Batı korsanlığı ile adalar alanındaki Katolik misyonlarının tam anlamıyla birbirlerini tamamladıklarını düşündürmektedir. Korsanlar, Türk filosunun haracına, zulmüne ve Ortodoks Kilisesi'nin emellerine karşı etkili bir savunma sağlarken, misyonlar da korsanların erzak ve malzeme gereksinimini karşılamakta-

dır. Bu alanda elimizdeki en iyi bilgi kaynağı, Reims'li Peder Placide'in yayınlanmamış seyahatnamesidir; Ege denizi adalarını ziyaret eden bu Cizvit, Siros ve Paros misyonlarında büyük olasılıkla 1686-1688 arasında, iki yıl kalmıştır. Koyu Katolik Siros adasında kadınlar, Fransisken rahibin gözetiminde, korsanların ununu öğütmekle görevlidir; en namuslular ödüllendirilmekte ve korsanların buğdayını kendi arpalarıyla gizlice değiştirmeye yeltenenler de sert cezalara çarptırılmaktadır. Din adamları aynı zamanda posta kutusu görevini de üstlenmekte, gerek Malta şövalyeleri, gerekse öteki korsanlar mektuplarını onlardan alıp, onlara bırakmaktadır. Fransisken rahiplerin bir diğer özel işlevi korsanlık nedeniyle ortaya çıkmış adalara özgü evlilik ilişkilerini düzene sokmaktır. Siros kızlarının korsanların metresi olması zenginlik ve itibar kaynağıdır. Korsanın "nişanlısı" sadece herkesten daha fazla takıp takıştırmakla kalmaz –Tournefort'un seyahatnamesinde ve notlarda, ada toplumlarında kadının giysisinin nasıl bir rol oynadığını göreceğiz– ailesi de itibar görür. İşin en dikkat çekici yanı, bu kızların kendi hemşerilerince çok gözde gelin adayları olarak kabul edilmeleridir. Üstelik bu tür düğünler kızın korsandan fiilen ayrılmasını gerektirmez; korsan koruma ve mal mülk sağlamaya devam eder, hanımın namusu da evlilik sayesinde kurtulur. Kocası da bu düzenlemeden kendi payına düşen kazancın keyfini çıkarır. Ama kim bilir ne fırtınalı alınganlıkların yolunu hazırlayan bu hassas işler, o dönemin Adalar dünyasındaki bu yolunu şaşırmış sürünün çobanlarının da yetki alanına girer. Ve Peder Placide şu hükme varır:

> "Bu tür insanlar [korsanlar] Doğu Akdeniz'de bize büyük hizmetlerde bulunuyorlar; bana gelince, onlardan gerek hayırseverlik, gerekse himaye anlamında iyilikten başka bir şey görmediğim için bu insanlardan yakınırsam hata ederim; gerek Türklerin, gerekse mezhepçi [Ortodoks] Rum rahiplerin içinde dosttan çok, elimizdekilere göz diken düşmanlarımızın olduğu bu ülkede söz konusu himaye azımsanacak bir şey değildir. Rum rahiplerin çoğu bize aforoz edilmiş insanlarmışız gibi bakıyor ve halkın aklına da bu tür duyguları sokmaya çabalıyorlar. [...] Eğer içlerinden biri [bize kötülük edecek

kadar] gözünü karartırsa, adaya inecek ilk Fransız veya İtalyan korsana şikâyet etmemiz yeterli olur; sonra o şahsı öyle bir cezalandırırlar ki hayatı boyunca bu dersi unutamaz."

Peder Placide'in adalarda kaldığı dönem bir diğer uzun Türk-Venedik savaşının başlangıcına denk düşer. 1683-1699 yılları arasındaki bu savaş, 1683'teki uğursuz Viyana kuşatmasında uğranan bozgunun ardından, Hıristiyan devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı giriştiği genel ve büyük saldırının bir parçasıdır. Gerçi Venedikliler de zayıf düşmüştür, ama Osmanlıların yaşadığı bu büyük zaaftan yararlanarak Mora'yı işgal eder ve Ege adalarını bir kez daha denetim altına alırlar. Hatta 1694-1695'te birkaç ay boyunca Kios adasını bile işgal etmeyi denerler. Bu çerçevede, yeniden büyük isimlerle karşılaşamasak da, korsanlık yeniden hız kazanır. Bir yıldan uzun süre korsanların elinde tutsak kalmış Bay Roberts adında bir İngilizin bu dönemin sonlarına ait tanıklığındaysa şöyle bir yargıya rastlanmaktadır:

"Bir korsan gemisinde on altı ay yaşayacağıma Cezayir'de yedi yıl köle olarak kalmayı yeğlerim."

Roberts, korsan gemisindeki yaşam, tayfa toplama biçimi ve yıllık korsanlık döngüsü hakkında da bilgiler verir:

"Korsanlar, aralık ortasından mart ayına dek genellikle Paros, Antiparos [Küçük Bara], İos [Aniye] ve Milos adalarında kalırlar. Daha sonra Furni'ye [Samos'un batısındaki adalar] giderler; burada herhangi bir gemi görünce işaret vermesi için dağın tepesine flamalı bir gözcü yerleştirerek, dağın eteklerinde saklanırlar. Ufukta bir gemi belirir belirmez saklandıkları yerden çıkar, Samos kanalına girer, gemiyi ele geçirirler. İlkbaharda ve yazın ilk aylarında İkarya [Ahikerya], Gaidaros ve Eşekler'e [Samos'un güneyindeki küçük adalar] çöreklenir ve etkinliklerini sürdürürler. Temmuz ortasına doğru Kıbrıs açıklarında dolanır ve Rodos'ta Cezayir ya da Türk gemileri bulunduğu haberi gelir gelmez hemen İskenderiye ve Dim-

yat kıyılarının yolunu tutarlar; buraların suları öylesine sığdır ki düşmanlarından korkuları kalmaz. Yaz sonuna doğru Suriye açıklarına giderler; on iki kürekli ve altı kancalı felukalarıyla en çok bu bölgede avlanırlar. Bütün mürettebat felukaya biner, asıl gemiyi denizde bırakıp gün doğmadan önce kıyıya çıkarlar; felukayı kıyıya çekerek bir köşeye gizlerler ve pusu kurarak geçecek yolcuları beklemeye başlarlar; kimi zaman bir düzine insan yakalayarak gemilerine dönerler. Bu ganimeti yanlarına alır, ellerindeki Türk esirlerin ailelerinin yaşadığı yerlerin, yani Trablusşam, Yafa, Hayfa, Akkâ, Sayda ya da Beyrut gibi kentlerin açığına giderler; orada top menzili dışında demir atarak, beyaz bir bayrak çeker ve bir pare mancınık atışı yaparlar. Bunun üzerine Türkler gemiye gelir, akrabalarını geri alabilmek için fidye pazarlığına otururlar. Sonbaharda yüz geri edip Ege adalarına dönerler, kış gelip de bir limana girinceye dek oradaki kanallarda kol gezerler. Karadeniz'den gelen odun yüklü bir çayka geçirirlerse (buna hafif ganimet derler), onu Paros ya da Milos'a götürür, yükünü bir süre sonra indirip istif ederler. Ama İskenderiye'den gelen şarap, kahve, şeker, bakliyat, kumaş vb yüklü bir gemiye saldırırlarsa, o zaman bütün ada alarma geçer ve soyguna katılmak için elini en çabuk tutanlar parsayı toplarlar. Fırsattan yararlanan tayfa belki bir ya da iki ölçü mercimek ya da pirinç aşırma şansını bulur ve bunu büyük bir define gibi bir köşeye saklar. Aslında bu yoksul zavallıların eline çoğunlukla yiyecek bir kuru ekmek ve içecek sudan başka bir şey geçmez; çok çok bir geminin peşinde aralıksız yarım gün kürek çektikten sonra cesaretleri kırılmasın diye biraz sulandırılmış şaraba hak kazanırlar, hepsi bu."

Yine aynı yazar sayesinde söz konusu yüzyılın sonunda Ege sularında dolaşan korsanların kimlikleri de biliniyor. Dört gemide dolaşan beş Korsikalı kaptandan söz ediyor; bu gemilerden üçü Livorno, biri de Portekiz bandırası çekmekte; bu arada Provence'li Antoine Sicar'ın gemisindeyse Venedik bayrağı dalgalanmaktadır. Roberts, bu gemilerin sahiplerinin

Akdeniz'in büyük limanlarına yerleşmiş insanlar olduklarını da belirtir; "Livorno'nun başlıca toprak sahiplerinden biri olan ve kentte her gün çalışan en az dört yüz kölesi olan ve her köleden haftada şu kadar kazanan" Don Antonio Paulo bu gemi sahiplerinden biridir.

Yine de en fazla birkaç yıl sonra, Tournefort korsanlardan ancak geçmişe ait bir olgu diye söz edecek ve iki yerde çoğunu bilmediğimiz adlar sayacaktır. Bu konuda dağınık yerlerde üzerinde durmaya değecek miktarda bilgi bulunmasına karşın, Doğu Akdeniz'deki Batı korsanlığının tarihi henüz yazılmamıştır.

Batı'nın Ege adalarındaki varlığının üçüncü kanadını, bazı adalara ve özellikle de korsanların en sık ziyaret ettikleri yer olan Milos'a yerleşmiş tüccarlar oluşturmaktadır.

> "Orada yaşayanlar daha zengindir ve başka yerlerden daha çok ticaret yapılır: Çünkü korsanlar ganimetlerini satmak için oraya gider. [...] Marsilya'dan, Ciotat'dan ve Martigues'ten kaçan birçok müflis tüccar da adalara sığınır; bıçak, makas, tarak, iğne ve bu türden ıvır zıvırdan başka bir şey satmasalar da cahil Rumların arasında mühim tüccar edasıyla çalım satarlar" (Roberts).

Bu tüccarlar korsanlardan ganimetlerini satın alır, buna karşılık onlara barut da dahil olmak üzere ithal edilmiş mallar sağlarlar. Bu ticareti yürütenler ya Provence'li müflis tüccarlardır, ya da evlenip adanın birine yerleşmiş eski korsanlar. İos'da [Aniye] ve Ege'nin diğer küçük adalarında böyle birçok eski korsana rastlanır. Devre böylece tamamlanmış olur ve korsan-din adamı-tüccar üçlemesi 17. yüzyılın sonunda Batı'nın bu adalardaki varlığını özetler.

Gerek Batı'nın varlığının, gerekse sırayla uğrayıp aşar ve kelle vergisi isteyen Venedik ve Türk filolarının yükü hep adalıların sırtındadır. 3 Ekim 1686'da bir araya gelen Mikonos adasının temsilcileri "hem İsmail'in ırkından [Türkler], hem de Sarayın ferman buyurduğu üzere bizi kelle vergisi ödemek zorunda bırakan beyden ve diğer yandan da şu anda üzerimizde egemenlik kurmuş durumdaki Hıristiyan senyörlerden [Venedik-

liler] korkmamız nedeniyle [...]; yukarıda adı geçen beye olan borcumuz için topladığımız birkaç akçenin gönderilmesinin bir yolunun ve yordamının bulunması ve şu anda üzerimizde hüküm süren senyörlere karşı duyduğumuz yukarıda söz ettiğimiz korku nedeniyle şu anda mevcut cemaatten hiç kimse gidip de senyörlerimize ne verdiğimizi söylemesin ki cemaatten hiç kimse eza bela çekmesin." Bunlara bir de görevini satın alan ve masrafını gördüğü davalardan çıkaran kadı ve aynı biçimde görevinin bedelini patriğe ödeyebilmek için ayinleri paralı yapan metropolit de eklenirse, adalıların hayatta kalabilmek için gösterdikleri iradenin ve bu yönde harcadıkları çabaların gerçek değeri anlaşılır ve hakları teslim edilebilir.

Adalar böylelikle sayıları çoğalan efendilerinin hem çok sayıdaki, hem de birbiriyle çelişkili iradelerine, olabildiğince esneklik sergileyerek boyun eğmek zorunda kaldılar; kuşkusuz bu durum adalardan her birinde farklı bir toplumsal yapı biçimlenmesine yol açtı. Korsanların uğrak yeri olan adalar, özellikle Mikonos, Milos ve Kimilos [Gümüş] o çağda yaşamış tanıkları sürekli şaşırtan ahlaki bir özgürlüğe doğru evrim geçirdi. Bunların içinde en uç örnek olan Kimilos'tan ayrıca söz etmeye değer. Ada 1638'de korsanlar tarafından öylesine yağmalandı ki tamamen harabeye döndü ve terk edildi. Sonra 1646'da Sifnos'tan gelen yerleşimciler sayesinde yeniden iskân edildi. Yaşanan deneylerden ders çıkaran yeni gelenler korsanlığın kendine özgü gereksinimlerine boyun eğdiler:

> "[Kimilos kenti], sayıları kimi zaman dört veya beş yüzü bulabilen ve adanın hanımefendileri durumundaki küçük bir kadınlar cumhuriyetini barındırmaktan başka bir işe yaramıyor bugün. Yedi ya da sekiz Rum rahip ya da peder ve birkaç yetmişlik ihtiyar dışında hiç erkek görmedim. Sanırım bunun nedeni kadınların erkeksizlikten memnun olması değil, sürdürdükleri hayat nedeniyle hiçbir adamın gidip onların arasına yerleşmeyi düşünememesidir. Tek geçim kaynaklarının bedenlerini satmak olduğunu söylersem ne demek istediğimi daha iyi anlarsınız. Her gelene, özellikle de soluklanmak ya da kötü havadan kaçmak üzere oraya demirleyen gemilerin tayfalarına ve Akdeniz'in bütün korsanlarına, ar damarları çat-

lamışçasına hiç utanmadan fahişelik yaparlar. Doğurdukları çocuklar kızsa büyüyünce annelerinin yolundan giderler, erkek çocuklarıysa on ya da on iki yaşına kadar büyütür, sonra adaya uğrayan ilk gemiye miço olarak bindirirler."

Bu alıntı, 1691'de adaya uğrayan Bay du Mont'dan yapılmıştır. Reims'li Peder Placide'de de benzer bir betimlemeye rastlanmaktadır:

"Orada herkes ne bulursa onunla geçinir; kimileri korsanları soyar, kimileri alın teriyle yaşar, kadınlar da bedenlerini satar ve kimse buna söyleyecek bir şey bulamaz; bu kadınların eğlenme ve para kazanma tutkusu öyle tuhaftır ki, yırtıklığın da sınırlarını aşar. Hoşlarına giden birinin geçtiğini görünce, arkasından koşturur ve ne yapıp edip onu evlerine götürür, sonra onu tamamen umursamaz bir biçimde aşk zevkine sürüklerler ve adam da bunu reddedemez, daha sonra da ücretlerini isterler. Azla yetindikleri için müşterileri boldur. Bizim Fransızlarımız gecelemek ve kötü havadan kaçmak için limana sığınmak zorunda kalınca, bu soysuzlar büyük kazanç sağlar ve doymak nedir bilmeyen mizaçları nedeniyle sık sık çok sayıda erkeğe verirler kendilerini. Bu adamların çoğu Argentière'e [o çağda Kimilosun Fransızca'daki adı] uğradıklarını hiç unutmazlar. Bu kadınlar tüm Doğu Akdeniz'de öyle namlıdır ki, tayfalarımız günah çıkarmaya geldiklerinde, sadece şöyle derler: 'Argentière'e uğradık'."

Gerek Tournefort, gerekse o çağdan başka seyyahlar aynı şeyleri, daha terbiyeli bir üslupla anlatırlar. Ama 18. yüzyıl sonunda Sonnini orada kendi halinde köylü kadınlardan başka kimseye rastlamayacak ve sadece Tournefort'u okuduğu için, onu yalancılıkla suçlayacaktır. Oysa bu durumda anlaşılmayacak bir şey yoktur. Arada geçen sürede Batılı korsanlar yok oldukları için adalılar daha sıradan uğraşlara dönmüşlerdir. Du Mont'un ahlak gevşekliği konusunda Kimilos'un hemen ardına yerleştirdiği komşu ada Milos da bir sonraki yüzyılda son derece mazbut bir yer haline gelmiştir. Bu adaların verdikleri hizmetler bununla da sınırlı değil-

dir. Aynı zamanda Ege adalarının en iyi kılavuzları buralardan çıkar. Adalılar bunun getirdiği göreli refahtan yararlanırlar gerçi, ama aynı durum belirli tatsızlıklara da yol açar. Önüne gelen geminin hiçbir hijyen yönetmeliğine uymadan ya da karantinadan geçmeden adaya yanaşması her türlü salgını da beraberinde getirir. Üç yıl arka arkaya, 1687, 1688, 1689'da Milos adasında mayıs ayına doğru veba salgını görülür ve her seferinde salgın yaklaşık üç-dört ay sürer. Üçüncü yıl dört bin adalıdan yedi yüzünün canını alır. 1704'te bir başka veba salgını, antraks salgınıyla birlikte, ada çocuklarının hemen hemen hepsini öldürür. Korsanların gidişi adanın yoksullaşmasına da yol açmıştır. Bu yüzden Tournefort'un nüfusunu beş bin olarak saptadığı adada, 18. yüzyıl sonunda Choiseul-Gouffier sadece iki yüz adalı sayar.

Büyük karışıklıkların pençesindeki bu adaların yanı başında Latin feodalitesinin son kalesi olsa da fazlasıyla ortodoks ve çok iffetli Sifnos adası bulunur; daha elli yıl önce baştan çıkmış Kimilos'u iskân etmeye giden kadınların kuzinleri olsalar da adanın kadınları yüzleri açık dolaşmaz. Ege'nin en zengin ve en güçlü Rum piskoposluğunun merkezi olan Sifnos adası, 1687'den başlayarak Kiklad adalarındaki ilk Rum okulunu da barındırmaktadır. Yeni Helen ulusunu kuracak adamlar bu okuldan yetişecektir. Ama Sifnos'u geride bırakır bırakmaz karşısına çorak bir kayalık olan Serifos çıkar; tüm seyyahlar bu adanın halkını kaba, dinsiz ve kara cahil diye nitelemek konusunda sözleşmiş gibidir. Böylece bir adadan diğerine geçildikçe rüzgâra göre ve olaylara göre değişen yeni bir mikrokozmos belirir. Dışarıyla ilişkilerin sürekli altüst olması, geçmişin değişmez öğelerini ve ortak coğrafi verileri yürürlükten kaldırma eğilimini ortaya çıkarır. Dağlarının yağmur sularını tutması sayesinde daha verimli olan büyük adalar, toprak feodalitesini destekleme eğilimindedir. Ama bu feodalite Latin senyörlerini 1566'ya kadar koruyan Andros'ta Naksos'tan daha güçlü gözükürken, Naksos'ta tamamen eski Latin aristokrasisinden oluşur; Andros'taysa iktidarı yeni bir Rum Ortodoks sınıf ele geçirmiştir. Tinos'ta Venedikli vali 1715'e kadar senyörleri, serfleri ve azatlılarıyla tam bir feodaliteyi sürdürecektir; eşitlikçi ve açlık çeken Siros Katolik ruhban sınıfının ve korsanların himayesi altında yaşar. Hem Fransiskenleri ve korsanları bulunan,

hem de Dryo koyunu yazın gelip demirlemesi için Osmanlı donanmasının hizmetine sunan Paros'ta önemli bir manastır etkinliği de gelişmiştir. Tournefort hepsi etkin halde on altı manastır sayar ve sayamadıkları da olabilir. Bu manastırcılık kimi zaman bir adanın tamamına egemen olur. Örneğin Patmos'ta İncilci Yahya ve Amorgos'ta Meryem Hozoviotissa manastırı ada topraklarının tamamına yakının sahibidir, keşişleri ve köylüleri bu topraklarda çalıştırırlar. Anadolu kıyıları yakınındaki büyük adalardan her birinin kendi özel profili vardır. Kios adası, Nea Moni manastırının uçsuz bucaksız malikânesi, Ceneviz senyörlerinin az çok Rumlaşmış torunlarının toprakları ve sakızcılıkla uğraşıp doğrudan Padişah'ın hası olan, ürünleri Saray'ın tüketimine ayrılmış köyler arasında bölünmüştür; Samos, İstanbul'daki Kılıç Ali Paşa camisine vakfedilmiştir; Midilli'de eşit sayıda Rum ve Türk, anakaranın herhangi bir yerinde olduğu gibi, komşu köylerde yaşarlar. Son olarak, neyse ki Tanrı ve insanlar tarafından unutulmuş, tarihsiz birkaç ada vardır; seyyahların bir türlü erişemediği ve kulaktan dolma söylentilere dayanarak halkının çıplak zeminde yattıklarını ve kilometrelerce uzaklıktaki bir dağdan diğerine seslendiklerini anlattıkları vahşi ve gururlu İkarya adası bunlardan biridir.

Yine de bu darmadağınık yap-boz, her zaman olduğu gibi çimento görevi yapan ticaret sayesinde, küçük parçalar halinde derlenip toplanmaya başlar. Bu derlenme önce yerel alışverişlerde görülür. "Fıçılarındaki şarap sarnıçlarındaki sudan fazla olan" Santorini halkı bu şarabı Folegandros ahşabıyla değiş tokuş eder; Milos, tuzunu tüm Ege'ye ve değirmen taşlarını ise Fransa'ya kadar her yere gönderir. Andros ipeği, Kea ve Tinos'ta dokunup Kios'a satılır. Bugün taş çatlasa üç yüz kişilik bir nüfusu besleyen Skinos [Sıkınoz, Eskinos] adacığı o dönemde Ege adalarının en iyi buğdayını üretir. Sifnos hasır şapkalarını ihraç eder ve çorak İkarya'lılar bile çok beğenilen küçük tekneler yaparak bunlarla Samos'a gider, yükledikleri keresteyi Kios'a ve anakaraya satarlar.

Bunun da ötesinde Ege adaları usul usul Akdeniz ticaretiyle bütünleşir. Paul Masson, *Histoire du commerce du Levant* (Levant Ticaretinin Tarihi) adlı yapıtında, 1700 yılında –ticaret hacmi açısından asgari bir yılın söz konusu olduğunu belirtir– Ege adalarından Marsilya'ya gelmiş on bir

gemi ve otuz yedi tekne sayar; bunlar 231.000 libre buğday, 1881 libre balmumu, 684 libre eğrilmiş pamuk, 1065 libre sünger, 14.400 libre peynir, 150.000 libre zeytinyağı, 7635 libre yün, 2833 libre kuzu derisi, 5019 libre pirinç, 58.660 libre Tinos ipeği, 221 libre içyağı, 520 libre sabun ve 2235 libre pamuk taşımışlardır.

Bu etkinlik yavaş yavaş kendi yapılarını yaratır. Daha 17. yüzyılın sonunda Vryssi (Çeşme) manastırının hayırsever hamisi Sifnoslu Vasili ve Venedik'e yerleşmiş Androslu büyük tüccar Sinyor Nicolo Condostavlo gibi kişilerle karşılaşmaya başlarız, ama hâlâ istisnalar söz konusudur. Adalılar giderek kıyı ticaretine atılır ve ellerindeki fazla ürünlerini, gizli deniz kayalıkları, imbat rüzgârları ve korsanlar arasında denizde dolaşıp duran küçük sandallar aracılığıyla piyasada eritirler. Venedik'in Ege adalarından tamamen silinmesinin ardından korsanlar da 18. yüzyılda geri çekilince, bir evrimin koşulları hazırlanmış olur. Venedik Cumhuriyeti Türklere karşı son savaşını 1715-1718'de verir ve yeni ele geçirdiği Mora'yı, Tinos'u ve Girit'te elinde kalan son iki kaleyi, Suda ve Spina Longa'yı, kaybeder. O zaman Batılı korsanların yerini yavaş yavaş yerli korsanlar almaya başlar. Ve herkesin bildiği gibi, korsanlık deniz ticaretinin anası olduğu için korsanların oğulları kabotajla uğraşacak, torunları ise armatör olacak, Ege adaları giderek tarih sahnesinde boy göstermeye başlayacaktır.

Yüzyıl başında adaları ziyaret eden Tournefort bu boy gösterişin bir resmini çizecektir. Yine de bu ilk tabloda birçok boşluk bulunmaktadır ve adalıların yaşam tarzı hakkında gündeme gelen sayısız sorunun karşılığını verebilmemizi engelleyen karanlık noktalar aydınlatılamamıştır. Denizin laciverdiyle göğün mavisi arasına gömülü göz kamaştırıcı bir beyazlığa sahip cennet gibi bir dünya sunan günümüzün reklamcı bakışı içinde bu sorunu çözmek iyice güçleşmektedir. 17. yüzyılın seyyahı da aynı şeyleri mi yaşıyordu acaba? Hiç belli değil. Bu görüş, önce, sunduğu dekor nedeniyle eleştirilebilir. Evlerin duvarlarının, açık denizden geçen kaptanlar ve potansiyel korsanlar için açık bir tahrik oluşturacak biçimde kireçle badana edilmesi geleneği hiç de inandırıcı gelmemektedir. Böyle bir görüntüyü dikkatlerinden kaçırmayacak seyyahlar, genelde, bu konuya hiç değinmezler. Bir diğer aykırılığı ortaya çıkarmak için, bugün üstsüz güneşlenme cenneti sayılabile-

cek bu coğrafyada kadınların yüzlerini örterek tarlaya gittiklerini ve ciltlerinin beyazlığını korumak için pamuklu kumaştan eldivenler taktıklarını belirtmekte yarar var. Ama sorular bu kadarla sınırlı değildir ve çok daha ince ve inatçı bir yaklaşımı gerektiren daha pek çok soru sırada beklemektedir. Hemen hemen hepsi kadın giysilerini titiz bir biçimde betimlemeye koyulan ve anlatımlarını çizimlerle de destekleyen seyyahları bu denli şaşırtan kadın giyiminin bu beklenmedik çeşitliliği ne anlama gelmektedir? Feodal bir geçmişin kalıntısı mı söz konusudur? Kara yazgısından bir türlü kurtulamayan bu Ege adalarında inatçı bir kimlik ifadesi midir? Bu giyim 19. yüzyılda tamamen kaybolacak ve elimizde karşılaştırmalı bir inceleme yapabilmek için betimlemelerden ve çizimlerden başka bir şey kalmayacaktır. Yerimizin elverdiği ölçüde bu betimlemeleri dipnotlarla aktarmaya çalışırken, çizimleri ise ne yazık ki bu kitapta kullanamadık. Peki, bu zorlu hayatta kalma mücadelesinde, ada geleneklerinde umutsuzluk ile dehşetin bir türlü paylaşamadığı ölüm duygusu nereye yerleştirilecektir?

> "Kocasını kaybeden kadınlar ya da kızını yitiren analar, onların cenaze törenine umutsuz kadınlar olarak, daha doğrusu saçlarını yolan, bağırlarını döven, giysilerini yırtıp dehşet verici bir biçimde uluyan, haykıran çılgınlar halinde katılıyorlardı; Takdiri ilahiye karşı küfürleriyle çığlıkları birbirine karışıyordu. Tören bittikten sonra altı ay ya da bir yıl boyunca evlerine kapanıyor, hiç dışarı çıkmak istemiyor, pazar ayinlerine ve yılın en önemli yortularındaki ibadetlere bile katılmıyorlardı. Üstelik sırtlarındaki giysi tamamen paralanmadan bir yenisini giymiyorlardı. Şaşırtıcı olan, bu gelenek ne kadar saçma gelirse gelsin, adanın en seçkin kadınlarının bile kendilerini bu konuda yükümlü görmesiydi."

Cizvit rahip Saulger'nin anlattığı ve Tournefort'un verdiği bilgilere eklenen bu betimlemeye karşı bunun Helen uzamında çok sıradan bir görüngü olduğu belirtilerek itiraz edilebilir ve bu geleneğin eskiliğine dikkat çekilebilir. Yine de bu taşkınlığın, Hıristiyanlığın –isterse Ortodoks olsun– ölüm kabulünü hiçe saydığı ortadadır. Ölülerin yaşayanlar arasına geri

dönmesine, gündelik yaşama katılmalarına, yaşayanlarla çiftleşmelerine gelince, Transilvanya vampirlerinin doğumu için dünyadaki en uygun ortam herhalde Kiklad adalarının mavi göğünün altındadır. Bu konuda okura Tournefort'un o yiğitlik anlatısına, Mikonos'ta doğan hortlak öyküsüne başvurmasını hiç yorum yapmadan salık vermek dışında ekleyeceğimiz bir şey yok.

Sonuç olarak, bu noktanın ilerisine geçmenin pek temkinli bir hareket sayılmayacağını kabullenelim ve Kiklad adalarını cebimizde Tournefort'un seyahatnamesini taşıyarak dolaşmak çok çekici bir iş olsa da, bu kitabın bize tüm gizemlerin anahtarını vermeyeceğini bilelim.

Tournefort, Ege adalarından sonra ve Anadolu kıyısına çıkmadan önce, geleneksel İstanbul ziyaretini de yapacak ve kitabın yirmi iki bölümünden beşini bu ziyarete ayırırken, bu beş bölümün ikisinde de Türklerin dinini ve yönetimini işleyecektir. Bu gözlemler, aydınlanma çağı insanını daha o zamandan haber vermeleri açısından çok ilginç olsalar da, Osmanlı dünyasına yönelik anlayışımıza özgün katkılarda bulunmazlar. İmparatorluk, on altı yıl süren (1683-1699) uzun ve yıpratıcı bir savaşın ardından, ömründeki ilk büyük bozgunu yaşamıştır. Başındaki adamlar, Köprülü Mehmed Paşa'nın yeğeni olan Sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa ve eski Cezayir beyi, kaptanpaşa Mezomorto[a] Hüseyin Paşa bu bozgunun intikamını alabilmek için imparatorluk yapılarında umutsuzca bir reform gerçekleştirme çabasına girmişse de, vaktiyle padişahın lalalığını da yapmış, ünlü şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin güdümündeki hükümdarın çevresi hısım akraba kayırmacılığı ve rüşvet içine gömülmüştür. Sonunda, 1703'te patlak veren bir isyan sultanı ve gözdelerini silip süpürür. Tournefort gördüğü İstanbul hakkında pek az bilgi vermekte ve anlatısı klasik İstanbul tasviriyle ve Osmanlı toplumu hakkındaki alışılmış bilgilerle sınırlı kalmaktadır.

En sonunda Karadeniz kıyılarından geçen yazarımız Doğu Anadolu ve Kafkasya'da da kısa bir keşif seferine çıkar. Hem güzergâh ilginç, hem de anlatı canlıdır, ama bunu Ege adalarında olduğu gibi daha genel bir çerçeve içine oturtmak çok daha güçtür. Bu anlamda önümüze birçok

a İtalyanca'da "yarı ölü" anlamına gelir. Bir savaşta çok ağır yaralanan ama hayatta kalmayı başaran paşa bu takma adla anılmaya başlanmıştır.

engel çıkmaktadır. Bunların bazısı anlatıdan, diğerleri de bölgeye ilişkin güncel bilgilerimizden kaynaklanmaktadır.

Tournefort, bu coğrafyayı, çoğunlukla kurumsal kısıtlamalar içinde aşar. Erzurum valisinin, seyyaha İstanbul'dan bu şehre kadar rahat bir yolculuk yapma olanağı veren kervanı, aynı zamanda insanlarla her türlü ilişkisini engelleyen yaldızlı bir zindan görevini de yapar. Aynı biçimde onu Erzurum'dan Tiflis'e ve dönüşte de Erzurum'dan Tokat, Ankara ve Bursa'ya götüren, vergi korkusuyla büyük kentlerden, hırsız korkusuyla da kalabalık uğrak yerlerinden uzak duran büyük ticaret kervanları da tüm ülkeyi tüccarların mikrokozmosu içine tıkılarak aşmasını sağlayan, deyim yerindeyse, tecrit hücreleri oluştururlar. Bu durum bitkibilimci Tournefort'un işine gelir. Bitkibilimci Tournefort dilediği gibi ot toplarken, kâşif Tournefort ve onunla birlikte biz zararlı çıkarız.

Yazarımızın tecrit olmasının başka nedenleri de vardır. Antik yazarlardan beslenen ve modern Yunancayı çat pat bilen Tournefort kendini Ege adalarında çok daha rahat hisseder. Buna karşılık Anadolu ve Kafkasya onun için yabancı dünyalardır. Onların çözümünde kafasındaki çoğunlukla eksik ve yararsız çok eski tarih bilgilerinden ve sağduyusundan başka başvurabileceği bir kaynak yoktur. O zaman birinci kitapta doğrudan dış gözlemlere odaklanan seyahatnamesi, ikinci kitapta bir serüven anlatısına, yani kendisine yönelik gözlemlere dönüşür; yazar gördüklerinden çok, başına gelenleri anlatmaya başlar. Anlatı belki daha bir canlılık kazanır, ama zaman zaman bilgi sağlama değerinden fire verir.

Bununla birlikte, tüm kabahati Tournefort'un sırtına yüklemek haksızlık olur. Çünkü bitkibilimcinin gezdiği zamanın Anadolu topraklarını bugün yeniden tanımlamaya çalışacak bir araştırmacı da ne yapacağını aynı ölçüde şaşıracak, çünkü Ege dünyasına yaklaştıkça elinin altından eksik olmayan kolaylıkların hiçbirini diğer tarafta bulamayacaktır. Ege bölgesinde sadece coğrafyacılar, seyyahlar, misyonerler dolaşıp araziyi betimlememiş, modern Yunan tarihyazımı da yerel kaynakları dikkatli bir çabayla aydınlatmıştı. Öte yandan, yalnızca Batılı kaynakları kullanmakla sınırlı kalınırsa, insan kendini neredeyse bir çölde sanabilir; çağdaş Türk çalışmaları bile boşlukları ancak çok eksik gedik biçimde kapatabilmektedir. Osman-

lı arşivlerinden, Ermeni tarihçi ve coğrafyacılardan, Gürcü kroniklerinden yararlanarak çok daha eksiksiz bir tanımlama yapılabilir doğal olarak. Ama, bunlara Türkçede ya da Batı dillerinde yayınlanmış çok ender alıntılar dışında başvuramadık, bu da güzergâhın ancak topografya ve tarih açısından işaretlenebilmesini ve nüfusa ilişkin bazı bilgilerin tamamlanabilmesini sağlamış, çok az sayıda ve tamamen rastlantısal varsayımlar dışında başka bir şeye olanak tanımamıştır.

Güzergâhın, Tournefort'u İstanbul'dan Karadeniz kıyısı boyunca Erzurum'a götüren birinci bölümünde, bu bölgelerin, Ege denizinin tersine, henüz tarihe giriş yapmadıkları izlenimi uyanmaktadır. Fatih Sultan Mehmed Konstantinopolis'i ele geçirerek Karadeniz'deki son Batı ve Hıristiyan kalelerini kazıyarak bu denizi kapatmış ve bir Osmanlı gölüne dönüştürmüştü. Gerçi hiçbir zaman tam bir kapatma söz konusu olmamış ve Osmanlı tüccarların yanı sıra Batılılar da bu sularda ticaret yapmaya ve yelken açmaya devam etmişlerdi, ama artık Osmanlı denetimindeydiler ve seferleri de kuşkusuz epey seyrelmişti. İstanbul'un gereksinimini karşılamak üzere, Rusya'nın kürkleri ve Dantzig'in miski hâlâ Kuzey'den aşağı iniyor, ama çoğunlukla Balkanlar üzerinden giden karayolunu kullanılıyordu. Doğu yollarının tam bir dökümünü çıkaran Tavernier, İstanbul'dan Erzurum'a Tournefort'un kullandığı denizyoluyla kesinlikle gidilmemesini önerir, çünkü denizin sağı solu belli olmaz. Ama, aynı zamanda, Osmanlı yönetimi, tıpkı kendinden önceki Bizans yönetimi gibi, yabancı gemilerin Karadeniz'e girmesine hiç iyi gözle bakmamaktadır ve her iki yönetim de –birincisi 13., ikincisi 19. yüzyılda– "Boğazlar'dan serbest geçiş" adı verilen olguyu zorla kabul etmiştir. Zaten Tournefort'un elde ettiği başlıca imtiyaz da, bir paşanın maiyetine katılmak zorunda kalmadan, Karadeniz'de gemi yolculuğu yapabilme izniydi. O sırada Osmanlıların Hıristiyan devletlerle giriştiği uzun savaşa son vererek 1699'da Ruslara bu deniz kıyısındaki ilk limanı (Azak) bırakan Karlofça antlaşmasıyla, Karadeniz tarih sahnesine yeniden girmişti. Daha sonra Rusya'nın Türkiye'ye karşı açtığı savaşlarda güdeceği başlıca amaç Karadeniz kıyılarını ele geçirmek olacak ve Boğazlar'dan serbest geçiş hakkını ilk kez 1833'te elde edecekti. Kıyı ticareti ancak o zaman eski canlılığına kavuşacaktı. Buharlı gemiler de deniz yolculu-

ğunu daha güvenli bir hale getirmişti ve Trabzon, Türk ve İran artülkesinin kapısı konumundaki bir limana dönüştü. Bu bölgeyle ilgili Tournefort'dan sonraki seyahatnamelerin en erkeni 19. yüzyıl başına aittir. O dönemde Karadeniz'in güney sahilleri hakkında bize bilgi verebilecek tek kaynak Türk seyyah Evliya Çelebi'dir; o da 1640'ta aynı güzergâhı izlemiştir. Ondan da edinilen genel izlenim donuk, kendi içlerine kapalı ya da çok sınırlı bir alışveriş alanı içinde kalmış köyler ve kasabalardır.

Buna karşılık, iç taraflardaki büyük kervan yolları geçtikleri yerlerden de bir insan ve mal akışını sürükler gibidir; ama, bu konuda da saha üzerindeki etkileri yeterince bilinmeyen bir evrimin öğelerini hesaba katmak gerekmektedir.

16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başının büyük köylü isyanları ticareti mahvedip kentlerin ve kırların ahalisinin kaçmasına neden olarak Anadolu'ya ağır bir darbe indirmişlerdi. 17. yüzyılın ilk yarısındaki birkaç kitlesel bastırma seferine karşın, durum ancak Köprülü Mehmed Paşa'nın 1656'da sadrazamlığa getirilmesinden sonra istikrara kavuştu. Ama, bu arada nüfusun önemli bir bölümü yitirildiği için, kent merkezlerindeki zanaat ve ticaret ciddi bir gerileme içine sürüklenmişti. Asya ile büyük uluslararası ticaret Ortadoğu'dan kesin bir biçimde uzaklaşmıştı ve bölgesel ticaret de Suriye'den geçen daha güneydeki yollara yönelmişti. Ticaretin yeniden canlanması İran'ı Osmanlı İmparatorluğu'nun limanlarına ve oradan da Avrupa'ya bağlayan belirli sayıda kervan yolu üzerinden gerçekleştirildi. Sadece Anadolu dikkate alındığında, terimin dar anlamıyla İran'dan ve o sırada İran toprakları içinde yer alan Azerbaycan ve Gürcistan'dan gelen yollar Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu kapısı olan Erzurum'da sona eriyordu. Oradan birkaç küçük değişiklik içeren tek bir güzergâh tüm kervanları Tokat'a çıkarıyor; Tokat'ta yol üçe ayrılıyor ve ihraç ürünlerinin götürülüp Batı mallarının getirildiği bir yol, büyük kentlerden geçmeden doğrudan İzmir'e bağlanıyordu. İkinci yol, Ankara'dan ve angora yününün üretildiği bölgeden geçerek Bursa'ya varıyordu; Bursa hâlâ bir ipek ve ipekli kumaş üretimi merkeziydi. Anadolu'nun kuzeyinden giden yolsa İstanbul'a varıyor ve esas olarak bu kentin mal gereksinimini karşılıyordu. Bu büyük yollar geçtikleri bölgeleri insan, malzeme ve para açısından besleyip

verimi artırırken, çektikleri yerel ürünleri de pazarlara doğru sürüklüyorlardı. Örneğin, Tokat madenî mutfak eşyası, Ankara yünlü kumaşlar alanlarında uzmanlaşıyordu. Sadece Erzurum belirli bir üretim işlevi üstlenmemiş bir gümrük kenti olarak kaldı.

Kervanların geçişi sadece malları değil, insanları da beraberinde sürüklüyordu. Ermeni halkının yaşadığı evrimi de bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Tournefort bu konuda Tavernier'nin çözümlemelerini yinelemekle yetinir; tüccarların bakış açısını yansıtıyor gibi göründükleri için yeniden dikkate alınmayı hak eden bu çözümlemelerin çoğu günümüze dek yansımıştır. Bu anlatılarda Büyük Abbas Şah, Ermeni halkına çok iyiliği dokunmuş bir kişi olarak gösterilir, çünkü bu halkı uluslararası büyük ticarete iterek Ortadoğu'nun zenginliklerinin onların ellerinde toplanmasını ve Ermeni Kilisesinin, hatta tüm Ermeni cemaatinin güçlenmesine yardım eden büyük servetlerin oluşmasını sağlamıştır. Ama az çok zorlama yoluyla elde edilen bu niteliğin aslında büyük ölçekli bir zoraki göç sonucu olduğunu, tarihte II. Basileios'un 11. yüzyılda aldığı zoraki göç kararından sonra ve 1915 zoraki göçünden önce yer alan bu göçün, Ermeni halkını ulusal bir devlet oluşturmak için gerekli demografik çekirdekten yoksun bıraktığını da unutmamak gerek. Abbas Şah'ın 17. yüzyılın başında gerçekleştirdiği tehcirin doğrudan Ermenileri hedef almadığı, sınırda tamamen ıssız bir alan (no man's land) yaratarak Türklerin ilerleyişini durdurmaya yönelik olduğu ileri sürülerek buna itiraz edilebilir. Ama, yine Tavernier'nin tanıklığına göre, çorak topraklara göçmek zorunda bırakılan geniş kitleler yok olmuştur ve kentli bir sınıf kalıcı biçimde zenginleşse de bugün İran'da kırsal Ermeni nüfusundan geriye ancak tek tük öğeler kalmıştır.

Tournefort'un katkısı da bizi bu sorunlar konusunda aydınlatmaz. En fazla, kervan güzergâhlarının çevredeki Ermeni nüfus üzerinde oynadığı biçimlendirici rolü fark etmemizi sağlar. Sadece gayrimüslimlerin ödediği kelle vergisinin dikkatli bir biçimde incelenmesi, bize bu nüfusun bölgelere göre nasıl dağıldığı hakkında değerli bilgiler sağlayabilirdi, ama bu öğelerin yokluğunda, rastlantısal keşifler ve yayınlar sonucunda ortaya çıkacak ve yorum sorunlarını da her zaman beraberlerinde getirecek şuradan buradan derlenmiş bazı rakamlar dışında bir şey temel alınamaz. Örneğin

Türk-İran savaşları sırasında yıkılan Erzurum'un nüfusunun 16. yüzyıl sonuna gelindiğinde birkaç yüz kişiyi geçmediği Türk kaynaklarına dayanılarak bilinmektedir. Oysa Tournefort bu kentin nüfusunu yaklaşık 25.000 olarak tahmin ederken, Gardane 1807'de –bu rakam çok şüpheli görünse de– 130.000 kişiden söz eder. Demek ki çok ciddi bir kentleşme söz konusudur ve çoğunlukla çevredeki kırsal alanların nüfusu Erzurum'a doğru çekilmekte, kent nüfusunun dörtte biriyle üçte biri arası Ermenilerden oluşmaktadır. Buna karşılık daha istikrarlı bir evrim çizgisi izleyen Tokat'ta –Osmanlı tahrirlerine göre 1530'da 1550 hane, 1580'e doğru 2415 hane, 1646'da 3858 hane–, kenti bu tarihte ziyaret eden Ermeni hacı Polonyalı Simeon'a göre, 1613'te sadece 500 Ermeni hanesi vardır. Oysa Tournefort 1701'de 4000 Ermeni hanesi sayacaktır. Ankara için de Simeon yine 500 hane [yaklaşık 2500 kişi] saptarken, Tournefort bu rakamın iki katına denk düşen 5000 kişiden söz eder. Pococke da 1739'da 8500 kişilik bir Ermeni nüfus saptayacaktır, ama bu rakamlar abartılıdır, çünkü yine Pococke'a göre Ankara'nın toplam nüfusu 100.000'dir. Demek ki çoğunlukla Ermeni tüccarlardan oluşan kervan hareketliliği dindaşlarını da bu ağın düğüm noktalarında yer alan kentlere ve dolayısıyla transit geçen büyük ticaretle bağıntılı kent etkinliklerine, zanaat ve ticarete çekmiş gibidir. Doğal olarak bu hareketin Müslüman öğelerin de işine geldiği, çünkü Ankara ve Erzurum'daki Müslüman nüfusun da aynı oranlarda arttığı ileri sürülerek buna itiraz edilebilir. Aynı kervan yolları üzerindeki Ermeni köyleri de gelişmekte ve zenginleşmektedir. O halde ikili bir çekim olayı söz konusudur. Ermeni toptancıların kervanları şarap bulabilme kolaylığı, dostane bir ortamın verdiği güvenlik ya da kutsal yerleri ziyaret ederek, bir kilisede dua edebilme gibi nedenlerden ötürü de olsa, Ermeni köylerinden geçen güzergâhları yeğlemektedir. Öte yandan, Ermeni nüfusu da, belki de üzerinden taşınan zenginliklerin kırıntılarından yararlanmayı sağlayan kervan yollarının yakınlarında yerleşmeye bakmaktadır. Bu durum, o bölgenin yollarında sık sık dolaşan yolcular açısından, neredeyse tüm nüfusu Ermenilerden oluşan bir ülke yanılsamasına da yol açmıştır; Tavernier ve Lucas bu yolculardandır, ama sadece Tournefort'un Erzurum eyaleti hakkında verdiği rakamlar bile onların söylediklerini çürütmeye yeter.

Metinlerde cemaatler arasındaki ilişkiler görünmez ve Tournefort da yine Katoliklerin bölgeye sızışına ve Ermenilerle Gürcüler içindeki din propagandası çabalarına değinmekle yetinir. Ama, Erzurum'daki Cizvit misyonunun yaşadığı tatsızlıklardan pek söz etmez; oysa 19 Eylül-4 Ekim 1700 tarihlerinde bu kentte kalacak Lucas çok daha konuşkandır ve Ermeni ayaklanmasını, misyonun boşaltılması için paşanın Ermeni piskoposa yaptığı baskıları (sonunda amacına ulaşıp misyonu boşalttırır) uzun uzun anlatır. Buna karşılık Tournefort'un geçişi sırasında İranlıların daha hoşgörülü rejimi altındaki Erivan'da Cizvit misyonu hâlâ açıktır. Son olarak da Roma'dan gönderilen bir Fransisken misyonu Tiflis'te Tournefort'un da tanıklık ettiği gibi genel bir umursamazlık havası içinde yaşamaktadır. Gerçi ondan çeyrek yüzyıl önce Chardin de aynı duruma tanıklık etmiştir: "Önce Tiflis'teki kiliselerine çok insan geldi; ayindeki yenilik ve bir lavtayla küçük bir klavsen eşliğinde dört beş kişilik koroyla yapılan müzik hoşlarına gitmişti. Şimdiyse misyonerlerin iyilik ettiği dört beş yoksul dışında kimse uğramıyor. Bir okul açmışlar, ama artık yoksul insanların çocukları olan yedi sekiz oğlan dışında öğrencileri kalmamış; onların amacı da, rahiplerin de itiraf ettikleri gibi, eğitim almaktan çok beslenmek."

Katolik misyonları, öncelikle, Ermenileri kendi kiliselerine çekmeye çabalıyorlardı, ama o dönemde büyük bir başarı kazanamadıkları anlaşılıyor. Tavernier'nin Nahçıvan'la Culfa arasında saydığı on kadar Katolik Ermeni köyü, birkaç yıl sonra Chardin geçerken gerilemeye başlamıştı bile ve 19. yüzyıl haritalarında bu köylerin izine bile rastlanmaz. Eçmiyadzin'deki Ermeni patriklere gelince, koyu Katolik Majesteleri'nin uyrukları önünde söyledikleri diplomatik sözlere karşın, ayrıcalıklarından vazgeçmek akıllarından bile geçmez ve Katoliklerin sızma çabalarına karşı etkili bir mücadele yürütürler.

Ziyaret edilen yerlerin durumunu belirlemeye çalıştıktan sonra, şimdi de seyyaha geçelim. Bu konuda fazla bir sorunla karşılaşmıyoruz, çünkü bir yandan elimizde Tournefort'un yazmaları var. Paris Doğa Tarihi Müzesi'nde saklanan bu yazmaların içinde hem Tournefort'un, hem de yol arkadaşlarının yazışmalarıyla birlikte, basılı metnin özgün halinin bir bölümü de bulunuyor. Öte yandan, yazarı konu alan ve meslek yaşamını baştan sona anlatan bir derleme aynı müzenin gayretleriyle 1957'de yayınlandı. Bu

derlemeden öğrendiğimize göre, Tours'da yaşayan Martin Mesnagier adında bir kişi 1550'ye doğru Louise Pitton'la evlenerek, Aix'e yerleşmiş. Karısının piskoposluk kurulu üyesi olan bir kardeşi zaten bu kentteymiş. Çiftin oğlu olan Jean Mesnagier bu dayısının onuruna Pitton soyadını almış. Jean bizim bitkibilimcimizin büyük dedesiymiş. Aile toplumsal hiyerarşide yükselebilmek için elinden geleni ardına koymamış. Evlenirken kayıtlara "saygıdeğer adam" olarak geçen Jean Mesnagier-Pitton, Aix'li bir burjuva olarak ölür. Oğlu Louis bir unvan uydurup, kendine "*écuyer*"[a] dedirtir ve onun torunu, bitkibilimcinin babası olan Pierre, Aix'in yirmi kilometre kadar kuzeybatısında kalan bir arazinin ve büyük bir yapının adından hareketle Tournefort senyörü olur. 1656'da doğan Joseph Pitton de Tournefort küçük erkek evlat olduğu için senyörlük unvanı ona kalmayacaktır; belki de bu nedenle toplumsal yükselme saplantısından kurtulup bilime yönelecektir.

Tournefort yirmi üç yaşındayken Montpellier'ye gider ve orada üniversite çevreleriyle içli dışlı olur, ama üniversiteye kaydolmaz. Yine de bitkibilim alanında uzmanlaşır ve bitki örneği toplamak amacıyla Cévennes ve Pireneler'i aşarak Barcelona'ya kadar gider. 1683'te, belki de Montpellier'li bitkibilimcilerin önerisi üzerine, Paris'teki Kraliyet Bitki Bahçesi'ne (Jardin Royal des Plantes) Fagon –Kraliçe'nin başhekimi; bundan böyle Tournefort'un koruyucusu olacaktır– tarafından bitkibilim profesörü olarak atanır; ölünceye kadar bu görevini sürdürecektir. Yine de İspanya ve Portekiz'deki bilimsel gezilerini sürdürür ve 1694'te *Eléments de botanique* (Bitkibilimin Temel Bilgileri) adlı kitabını yayınlar.

Doğu seyahatine niye çıktığına gelince, bu baskıda yinelemediğimiz giriş bölümünün başında bu nedeni kendi ağzıyla açıklar:

> "Akademilerin denetiminden sorumlu ve bilimleri geliştirecek her şeye dikkatli, Dışişleri Bakanı, Monsenyör Kont de Pontchartrain, 1699 yılının sonuna doğru, sadece doğa tarihi ile antik ve modern coğrafya hakkında değil, ticarete, dine ve oralarda yaşayan farklı halkların törelerine ilişkin konularda da gözlem yapma yeteneğine sahip kişilerin yabancı ülkelere gönderilmesini Majesteleri'ne önerdi."

a Bir soyluluk unvanı.

Bu tarih, yani "1699 yılının sonu", Türkiye bağlamında pek rastlantısal olmasa gerek. Karlofça antlaşması, 26 Ocak 1699'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma dönemini başlatmıştı. İki yüzyıldan uzun sürecek bu dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntılarının paylaşılması sorununun içine tüm Batı devletlerini çekecektir. Aynı biçimde, tüm bu dönem boyunca Fransa, öncelikle, bu parçalanmanın Osmanlı İmparatorluğu içinde hâlâ iyi bir yere sahip olan kendi nüfuz alanında yarattığı küçülmeyi engellemeye çalıştı. Gerçi 1699'dan önce de aynı şey geçerliydi, ama 1699'dan başlayarak bu durum Fransa'nın Avrupa politikasında karşılaştığı sorunlarla katmerlendi. Alman İmparatorluğu ile bir çatışmaya sürüklenen Fransa, Almanya'ya ikinci bir cephe açılması için Türkleri savaş halinde tutmak istiyordu. Bu siyaset, Almanlarla 1697'de imzalanan Ryswick barışından sonra bile sürdürülecekti. Versailles sarayı, yeni savaşı beklerken, Almanların Türklerle barış yapmasını engellemeye çalışıyordu. İspanya tahtının kime kalacağı konusunda çıkacak bu yeni savaş 1701'de başlayacaktı. Demek ki Fransa'nın, savaştan çıkan Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunun kesin biçimde bilinmesinde çıkarı olduğu açıktı, ama bu durumun saptanması için en uygun kişinin bir bitkibilimci olup olmadığı sorulabilir elbette; ne var ki, elimizdeki belgeler Tournefort'u kimliğini gizlemek amacıyla küçük çiçekler toplayan bir casus gibi düşünmemize elvermemekte. Olsa olsa şöyle bir varsayım ileri sürülebilir: 1699 sonunda Pontchartrain Türkiye'ye ilgi duymaya başlamış, başhekim (Fagon) de himayesindeki Tournefort'u bu işe yerleştirmek için söz konusu ilgiden yararlanmıştır. Böylece bu Doğu Akdeniz misyonu "ticaret, din ve töreler" konusundaki gözlemlerin de ekleneceği bir bitkibilim görevine dönüşmüştür.

Gönderilmek üzere Tournefort seçildikten sonra, Phélypaux'nun Bilimler Akademisi sekreteri Başrahip Bignon'a 16 Ocak 1700'de yolladığı şu pusulayla görevin amacı kesinleştirilir:

> "Beyefendi, Bilimler Akademisi'nden Bay Tournefort'u bitki, maden ve mineral araştırması yapmak, bu ülkelerdeki hastalıklar ve kullanılan ilaçlar hakkında, ayrıca tıbba ve doğa tarihine ilişkin her

konuda bilgi toplamak üzere Yunanistan, İstanbul, Arabistan, Mısır ve Kuzey Afrika kıyılarını kapsayacak bir seyahate gönderme tasarısı hakkında krala bilgi verdim; Majesteleri bu tasarıyı yürekten onayladı, bunun gerçekleştirilmesini arzu ediyor ve böyle bir seyahatin tıp ve diğer bilimlerin gelişmesine büyük yararı olacağından kuşku duymuyor; bu nedenle Majesteleri, Akademi'yle birlikte çalışmak üzere seçilecek yetkin birinin bir desinatörle birlikte hemen yola çıkmak üzere hazırlık yapmasını istediğini bildirmeniz için size yazmamı emretti; Majesteleri harcamalarını çok büyük bir tutumlulukla yapmak koşuluyla, dönüşünde sunacağı anılar karşılığında tüm giderleri ödemek istiyor. Bununla birlikte, ben hemen bugün kendisine 3000 altınlık bir ödeme emri göndereceğim, böylece yola çıkmadan önce bu tutar kendisine ödenmiş olacaktır; Akademi aylıklarının devam ettirileceğini ve kendisi yokken düzenli olarak ödeneceğini ve hatta uzakta olduğu için daha fazla zam talep edebileceğini ve Majestelerinin akademisyenlere gösterdiği lütuflardan daha çok yararlanabileceğini size ayrıca söylememe gerek yok sanırım; kendisini Kral'a takdim edebilmem için buraya gelmesi gerekiyor; ayrıca bu seyahati buradan sağlanabilecek güvenlik ve rahatlık içinde yapabilmesi için gerekli tüm pasaportları ve tavsiye mektuplarını da kendisine gönderteceğim."

Şimdi de yardımcılarına gelelim. Seyahate katılacak kişiler Anspach'lı bir Alman hekim olan Gundelscheimer ve Champagne bölgesindeki Châlon'dan ressam Aubriet'dir. Metni süsleyen resimleri Aubriet yapmıştır. Güzergâhınsa başta çok daha geniş tasarlandığı, ama seyahate katılanların ruh haline ve iklim koşullarıyla toplumsal duruma bağlı olarak değiştiği anlaşılmaktadır. Üç adam 9 Mart 1700'de Paris'ten ayrılır ve seyyahımızın memleketi olan Aix'te kısa bir süre kaldıktan sonra ayın 27'sinde Marsilya'ya varırlar. 23 Nisan'da Marsilya limanından ayrılan gemileri Girit'e doğru yola çıkar. Niye seyahate bu adadan başlamaktadır? Çünkü Tournefort'un da zihni, o çağın tüm bitkibilimcileri gibi, Girit florasından çok söz eden Eskiçağ yazarların yapıtlarıyla doludur. Adada üç ay kalarak

her yeri dolaşan seyyahımız yine de hayal kırıklığına uğrar, belki de bunun nedeni en ilginç bölge olan ve bugün ulusal park ilan edilmiş Sphakia'yı ihmal etmesidir. Bu eksikliği 18. yüzyılın sonunda John Sibthrop adında bir İngiliz giderecektir.

Girit'ten sonra grubun niyeti Yunanistan'a geçmekti, ama Bourgogne düşesinin hekimi olan Bourdelot'ya yazılmış 3 Temmuz tarihli mektuptan da anlaşılacağı gibi, bu tasarıdan güvenlik nedenleriyle vazgeçildi:

> "Bu mektubu size Paris'teyken verdiğim sözü tutup Parnassos'un tepesinden yazamasam da, bu görevi İda dağının tepesinde yerine getirmemi hoş karşılayın lütfen. Türklerle Venedikliler arasındaki sınır sorunları henüz çözüme bağlanmadığı için, Atina seyahatine şu anda çıkmak çok tehlikeli. Kırsal alanlar yoldan geçenlere saldırıp soyan ve çoğu kez öteki dünyaya gönderen başıbozuk alaylarıyla dolu. Biz bu dünyadan çok memnun olduğumuz için bu tür insanların yoluna çıkmamaya büyük özen gösteriyoruz. Yunanistan adalarının bir bölümünü ziyaret ettikten sonra, Parnassos yerine Aynaroz tepesine çıkacağız."

Kiklad adaları rüzgârların keyfine göre dolaşılır, ama sonuçta 1700 yılının ağustos ve aralık ayları arasında bu adaların hepsini görmüşlerdir ve 26 Aralık'ta Tournefort Fagon'a Mikonos'tan yazar:

> "İzmir'e ve oradan da Tanrı'nın izniyle İstanbul'a gitmek için havanın açmasını bekliyoruz sadece. İstanbul'dan Selanik'e, Aynaroz tepesine geçmek, oradan Dioskurides'in çöplemenin[a] yetiştiği Antikyra'nın [bugün Aspra Spitia kenti] karşısındaki Zeiton'a [Tesalya'da; günümüzde Lamia] inmek niyetindeyiz. Sonra da Evboia'ya ve Atina'ya gidecek, Parnassos ve Helikon dağını göreceğiz. Ağustos ayının sonuna kadar bu yolu aşacağımızı umuyoruz; sonra Atina'dan yola çıkıp Ege denizini aşarak İzmir'e geri dönecek, oradan da bulacağımız bir gemiyle Suriye'ye gidecek ve kışı orada geçireceğiz."

a Bilimsel adı Helloborus. Düğünçiçeğigiller ailesinden çokyıllık otsu bitki. Veterinerlikte kullanılır.

Ama olaylar başka türlü gerçekleşecektir. Ekip yaklaşık iki ay Mikonos'ta kalır; daha sonra Kios ve Midilli'yi ziyaret ederek mart ayının son günlerinde İstanbul'a ulaşır. Orada onları bir düş kırıklığı beklemektedir; Paris'e yolladıkları ve kalın bir cilt tutan mektuplara ve bitki örneklerine güçlü koruyucularından hiçbir kutlama ve ödüllendirme yanıtı gelmemiştir. Tournefort 8 Nisan tarihli bir mektupta Başrahip Bignon'a acı acı dert yanar:

> "Yola çıktığımızdan beri, İstanbul'a vardığımızda sizin yeni buyruklarınızı almanın onurunu yaşayacağımızı düşünerek seviniyordum, ama sayın büyükelçiden sizden gelmiş hiçbir mektup bulamayınca, çalışmalarımın sizin ve Monsenyör Pontchartrain'in hoşuna gitmediğinden ciddi ciddi kaygılanmaya başladım; bununla birlikte size gönderme onurunu bulduğum ve göndermeye de devam edeceğim seyahat güncesi kanımca tavrımı doğruluyor ve ben bu tavırda kendimi suçlayabilecek hiçbir yan bulamıyorum; bu güncenin ayrıntılarına bakıldığında bir tek günü bile boşa geçirmediğimiz ve sizi mutlu edecek kadar güzel bitkiler bulamasak da, bunun yeterince araştırma yapmamaktan kaynaklanmadığı açıktır. Hatta size şu kadarını da söyleme cesaretini göstereceğim: Yaşamanın zorunlu kıldığı gereksinimleri karşılamak için ayrılması zorunlu zamanı bile uğradığımız adanın gelenek ve göreneklerini, diğer özelliklerini öğrenmeye harcadık. Şu halde bayım size bir zaafımı da itiraf etmeme izin verin; sizden gelecek üç dört satır bunca zamandır katlandığımız tüm sıkıntıları nasıl unutturacak idiyse, bizim için bu suskunluğunuzdan daha ağır bir ceza da olamaz; mektuplarınızın kaybolmuş olabileceğini düşünmek gibi zayıf bir avuntudan başka bir şey yok elimde; bununla birlikte hiç beklemediğim bir sürü insandan da mektup aldım. Bu nedenle bayım, sizden tüm alçakgönüllülüğüm içinde ne yapmamın yerinde olacağını bana bildirmenizi ve buyruklarınızı Sayın İzmir konsolosuna iletmenizi istirham ediyorum, çünkü yaptığımız masrafların bu çalışmalarımıza değmediğini düşünüyorsanız hiçbir üzüntü duymadan bu görevden çekileceğiz."

İstanbul'da gerçekleşen ani program değişikliği konusunda bizi aydınlatabilecek tek mektup budur. Bu kentte geçirilen on beş, en fazla yirmi günlük süre boyunca ekip anlaşıldığı kadarıyla kendi isteğiyle Yunanistan'a gitme fikrinden vazgeçerek Erzurum'a gitmek üzere gemiye biner. Bu kentin valiliğine atanan Köprülü Numan Paşa'nın ve maiyetinin yola çıkışı da güvenlik içinde seyahat etmek bakımından kaçırılmaması gereken bir fırsat oluşturuyordu haliyle; ama niye böyle bir karar alınmıştı? Hem Versailles'daki koruyucuları Yunanistan florasından çok daha az bilinen Asya florasından örneklerle şaşırtmayı amaçlayan, hem de bu uzaklaşma sayesinde aniden geri çağrılma riskini ortadan kaldıran gözü pek bir hamle söz konusu olabilir. Böylece Başrahip Bignon'a eğer kendisini görevden almayı düşünüyorsa buna hazır olduğunu bildirdikten beş gün sonra, Tournefort Erzurum'a doğru yola çıkar. Artık başrahibin cevabı eline, ancak Anadolu'dan dönüşünde, İzmir'de geçebilecektir.

Seyahatin bu bölümü de ilk plana uymayan bazı güzergâhlar içerecektir. Tournefort Fagon'a İstanbul'dan gönderdiği mektupta şunu bildirir: "Trabzon'dan Fırat ırmağı kıyısındaki Erzurum'a geçecek ve Ankara kervanıyla geri dönerek Bursa'ya gideceğiz." Ama 15 Haziran'da Erzurum'a vardıklarında Tiflis ve Erivan'a kadar uzanabilme olanağı bulurlar. Ağustos sonunda bu geziden geri döndüklerinde Tiflis'ten İstanbul'a gönderdikleri ve İstanbul-Erzurum seyahatinin anlatısını içeren paketin kaybolduğunu öğrenirler. Bu paketi taşıyan tüccar Kars dağlarında öldürülmüştür. Tournefort hepsi 11 Eylül tarihli beş uzun mektup yazarak bu boşluğu gidermeye çalışır. Pontchartrain'e gönderilen mektupta başka seyahat tasarıları da yer almaktadır:

> "Buradan Tokat'a, Ankara'ya ve Uludağ'ı görmek üzere Bursa'ya gidiyoruz; oradan da İstanbul'a geçeceğiz. Orada buyruklarınızı alma onuruna erişeceğimi umuyorum [...]. İstanbul'dan İzmir'e geçerek Suriye, Filistin, Mısır'a doğru inmek ve Kızıldeniz kıyılarını görmek niyetindeyim; önümüzdeki yıl bölgemiz orası olacak; ondan sonra da tüm gördüklerimizi size rapor etmek ve hem doğa tarihi, hem de fizik açısından böylesine güzel bir seyahatin anlatısını bas-

tırmak onuruna erişeceğiz. O zamana kadar himayenizin onurunu üstümden eksik etmemenizi rica ediyorum."

Ekip Bursa'ya kadar önerilen güzergâhtan gider ve orada aniden program değiştirerek 8 Aralık'ta İzmir'e yönelir ve ayın 18'inde İzmir'e varır. Tournefort elde ettiği sonuçlardan mutludur; Conti prensesinin hekimi olan Dodart'a şöyle yazar:

"Sayın Başhekim [Fagon] ve sayın Başrahip Bignon geçen sefer sırasında sadece üç yüz yeni bitki bulduğumuz için beni bir mektupla onurlandırmaya gerek görmemiş olsalar da, sekiz yüz yeni bitki keşfettiğimiz bu yeni sefer hatırına beni affetmeleri gerekecek."

Sonunda, mektuplar İzmir'e varır, ama bazı kötü haberleri de getirir. Fagon hastadır ve bazı muhasebe sorunları da ortaya çıkmıştır. O zaman Tournefort 6 Ocak 1702'de Fagon'a şu cevabı yazar:

"Beyefendi, yazarak beni onurlandırdığınız mektuba sevinirken, hastalık haberinize de üzüldüm. Bana yaptığınız iyiliklerden ötürü size ne kadar teşekkür etsem azdır ve Tanrı'dan en büyük dileğim Mısır seyahatimizin ardından bu teşekkürü sizin yanınızda, sesli olarak dile getirebilmektir. [...] Samos, İkarya ve Patmos'a gitmek üzere yola çıkacağız, sonra da önümüze çıkacak ilk gemiyle Mısır'a gitmek için hazır bekleyeceğiz. [...] Samos'tan döndüğümüzde, yani şubat sonuna doğru, gelecek ilk gemiye atlayarak İskenderiye'ye, oradan da Kahire'ye geçeceğiz; bu nedenle Beyefendi, beni yeni talimatlarınızla onurlandırmak isterseniz, bunları Fransa'nın Kahire konsolosu Bay Maillet kanalıyla gönderin. Geçen yıl 4773 lira harcadık; bu yılın gideriyse sadece 4547 lira. Yani Bay de Pontchartrain'in yola çıkmadan önce bana verdirdiği ödeme belgesinden geriye ancak 3680 lira kalıyor ve bu miktar bana hem Mısır seyahatini, hem de Fransa'ya dönüşü gerçekleştirmek için yeterli görünmüyor; çünkü Mısır'da Arabistan ve Habeşistan'a gitmek için büyük

bir kervan kurmamız gerekecek. Bu nedenle Beyefendi,sizden, Bay de Pontchartrain'e istediğim 1500 veya 2000 liralık ödeme emrinin son derece mantıklı olduğunu bildirmenizi istirham ediyorum. Majesteleri masraflarımızı gündeliği 15 liradan ödeme iyiliğini göstermişti; bu kalemden geriye alacağım 3000 lira olması gerek, ama seyahatimizi bitirmek için 2000 lira yeterli olacaktır sanırım."

Tournefort'un 23 Ocak'ta İzmir'den Fagon'un sekreteri Vaillant'a gönderdiği bir mektupta Mısır seyahati fikrinden hâlâ vazgeçilmemiştir. Bunu suskun bir dönem izler ve nihayet 11 Mayıs'ta aynı Vaillant'a gönderilen son mektup Malta'dan yazılmıştır:

"Başhekimin geçirdiği mesane ameliyatının haberi beni öyle büyük bir üzüntü içine soktu ki tüm araştırmalarımı bir kenara bırakmak ve böylesine değer verdiğim bir insanın sağlık durumundaki bu belirsizlik yüzünden, hiç değilse bir an önce kendisini görüp avunabilmek için her şeyden vazgeçmek zorunda kaldım. [...] Sayın başhekimin hastalığı geri dönmeye karar vermemizde çok güçlü bir nedendi, ama bunun dışında Suriye'de görülen ve Mısır'a da yayılan veba salgınına da yakalanabileceğimizi düşündük; zaten çizim işinde gösterdiği özen Bay Aubriet'nin çok şiddetli baş ağrısı çekmesine neden olmuştu ve ben de bu rahatsızlığın daha da tatsız bir yönde seyredebileceğinden korkuyordum."

Bu beklenenden erken geri dönüşte hangi etken en büyük rolü oynamıştır? Özgün baskıda Tournefort'a yönelik resmi övgüyü dile getiren Fontenelle, soylu bir seçimle, ana etken olarak veba salgınını gösterir. Buna karşılık yazmaların kenarına sahibi belirsiz bir elin sinsice düştüğü not, ilk nedeni öne çıkarmaktadır:

"Bay Tournefort'un erken geri dönmesinin gerçek nedeni Suriye ve Mısır'ı kasıp kavuran sözde veba salgını değil, kendi şahsi çıkarlarıydı; ameliyat edilen başhekim kendisi orada yokken ölürse,

Kraliyet Bahçesi'ndeki uygulamalı bitki profesörü makamını kaçıracağından korkuyordu."

Her ne olursa olsun, bu yüzden bizi Arap ülkelerine ilişkin seyahatnamesinden yoksun bırakan Tournefort 3 Haziran 1702'de Marsilya'ya varır. Şimdi yeni bir "Odysseia" başlayacak, seyahatnamesini yayınlatma serüvenine atılacaktır. Tournefort, mektup biçiminde gönderilmiş ilk anlatıları zenginleştirip boşluklarını gidermek için çalışmaya koyulur, ama 1706'da Kraliyet Koleji'ne (bugün Collège de France) atanır ve 16 Nisan 1708'de de nihayet uygulamalı bitkiler profesörlüğü makamına getirilir. Dört ay sonra, Jardin des Plantes'a giderken bugünkü Lacépède sokağında bir arabanın dingiliyle duvar arasında kalır. 28 Aralık 1708'de muhtemelen yapıtının tamamına bir biçim verdikten sonra (ikinci cildin yazması saklanmamıştır) ölecektir. Başrahip Bignon onun kitaplığını ve seyahatnameyi bastırma işini devralacaktır. Yayın ancak 1717'de iki cilt halinde gerçekleştirilecek, üç ciltlik ikinci baskıysa aynı yıl Lyon'da çıkacaktır. Ertesi yıl, Amsterdam'da yeni bir Fransızca baskı yapılacak ve bu dildeki son ve eksiksiz baskı 1727'de çıkacaktır. Yapıtın iki İngilizce –ilki 1718'de– ve bir de Almanca baskısı olacaktır.

Tournefort, Pontchartrain'e "ilk mektubu"nda (seyahatname bu mektupla başlar), seyahatteyken size yazma onurunu bulduğum mektuplar geri döndüğümden beri gerçekte olduklarından biraz daha uzun hale geldiler" diye yazar. "Bu mektuplara, ele alınacak konuları tatlandıracak bazı genel bilgiler katmama izin verdiniz. Sanırım böylelikle mektupların sıkıcılığı azalacaktır." Günümüz okuruna bu seyahatnameyi sunmak için tam ters yönde bir süreç izlemek gerekirdi. Ama mektupların özgün nüshaları elimizde yok ve yapıtın günümüzdeki sunuşu açısından tek sorun da sonradan yapılan eklerden kaynaklanmıyor. Bu nedenlerden ötürü, –az çok keyfi bir biçimde– ikincil olarak değerlendirilen bazı bilgi kategorilerinin metinlerden çıkartılması yoluna gidildi.

Kesilen bölümler içindeki ilk grup, Eskiçağ tarihine ilişkin tarihi-coğrafi bilgilerdi. Konu dışına çıkılarak verilen bu bilgiler usandırıcı olmakla kalmıyordu, yaptığımız birkaç doğrulama denemesi bu bilgilerin çoğunlukla

yanlış olduklarını da ortaya koydu. Eğer onları metin içinde tutsaydık, anlatıyı iyice doldurup ağırlaştıracak, bizi de konudan uzaklaştıracak çok geniş bir eleştirel dipnot düzeneği oluşturmamız gerekecekti. Buna karşılık, adaların feodal tarihine ve daha yakın olaylara ilişkin göndermeler korundu.

Daha sonra, beraberinde zengin bir görsel malzeme de gerektiren uzun ve teknik bitki betimlemeleri sorunu vardı ki, bu baskıda böyle bir girişimi göze alamazdık. Gerçi söz konusu olan bir bitkibilimcinin seyahatidir, ama bu bölümler ancak bir uzmanın, daha kesin bir ifadeyle bir bitkibilim tarihi uzmanının ilgisini çekebilirdi, çünkü bitkilerin eşeyliğini kabullenmeyi reddeden ve taşların da bitki gibi büyüdüğüne inanan Tournefort'un anlayışı çok uzun süredir geçerliliğini yitirmişti. Buna karşılık Tournefort tarafından ortaya çıkarılan o çağın florası ile günümüz florasını karşılaştırmak çok ilginç bir yaklaşım olabilirdi, ama böyle bir çalışma da hem bizim yetkimizi, hem de bu dizinin sınırlarını çok aşardı. Yine de Girit'te Laudanum[a] [bkz. s. 169, 39. dipnot] toplanması türünden, toplumsal bir uygulamayla ilintili bitkibilim betimlemelerini metinden çıkarmadık.

Son olarak, geriye Türklerin yönetimi ve dini hakkında sonu gelmez bölümler kalıyordu; aslında bunlar aşağı yukarı aynı temellerde seyyahların çoğu tarafından yinelenen bilgilerdi. Bu baskıda 13. mektubun tamamını oluşturan yönetim bölümü, İstanbul'da geçirdiği on beş gün Tournefort'un bu konuda yeterli bir gözlem yapmasına yetmeyeceği için, çıkartıldı. Zaten bu bölüm Rycaut'nun Fransızca çevirisi 1670'te yayınlanan *Histoire de l'état présent de l'Empire ottoman* (Osmanlı İmparatorluğu'nun Günümüz Tarihi) adlı kitabından aşağı yukarı doğrudan esinlenmiş gibiydi. Din konusunu işleyen bölüm kısmen bırakıldı, çünkü Rumların ve Ermenilerin dinine ilişkin bölümlerle birlikte Osmanlı toplumu hakkındaki resmi tamamlıyordu.

Bu kesintiler ve özellikle de durmadan konu dışına çıkılıp verilen Eskiçağ tarih ve coğrafyasına ilişkin bilgilerinin atılması, zaman zaman metnin akışının kesildiği izlenimini uyandırmaktadır. Yine de bu yöntem kitabın boyutunu ve içeriğini daha yayınlanabilir bir bütüne dönüştürmüştür. Metnin eksiksiz basılması kuşkusuz ideal çözümdür ve her kesinti

a Viktorya döneminde ağrı kesici olarak kullanılan bir madde.

okurun hevesini biraz kıracaktır, ama 1727'den beri yayınlanmamış metinleri normal boyutlarda basabilmek için günümüz koşullarında bu yayın biçiminden başka bir olanak göremiyoruz.

Stefanos Yerasimos

Birinci Kitap: Ege Adaları

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi Monsenyör Kont de Pontchartrain,

Monsenyör,

Bir zamanlar Girit adıyla bilinen ünlü Kandiye adasında gördüğümüz her şeyin eksiksiz bir dökümünü sunarak emirlerinizi yerine getiriyorum. Seyahatteyken size yazma onuruna eriştiğim mektuplar, geri döndüğümden beri gerçekte olduklarından biraz daha uzun hale geldiler. Bu mektuplara, ele alınacak konuları tatlandıracak bazı genel bilgiler katmama izin verdiniz. Sanırım böylelikle mektupların sıkıcılığı azalacaktır. İnsan sadece bugün orada gördükleriyle sınırlı kalırsa, Türklerin yaşadığı bir ülkeyle ilgili anlatacak ne bulabilir ki? Neredeyse tüm yaşamları aylaklık içinde geçer: Pilav yemek, su, tütün, kahve içmek, işte Müslümanların yaşamı. İçlerinde en hünerli olanlar –ki sayıları fazla değildir– Kuran okumakla, bu kitabın tefsirlerini karıştırmakla, imparatorluk salnamelerinin sayfalarını karıştırmakla uğraşır: Ama bunların hiçbiri bizi fazla ilgilendirmiyor. Bu memlekette, Eskiçağ'ı araştırma, doğa tarihini inceleme ve ticaret dışında yabancıları çekebilecek bir şey yok. Bu nedenle, Levant'a ilişkin seyahatnameler, Osmanlı egemenliğindeki eyaletlerin bugünkü halini betimlemekle yetinseler, çok yavan yapıtlar olurlardı.

Dostlarımın ve benim bitkiler ve İlkçağ yapıtlarını keşfetme konusundaki tutkumuz nedeniyle, Marsilya-Kandiye (emirlerinize göre uğramamız gereken ilk Yunan adası) deniz yolculuğu bize çok uzun geldi. Bununla birlikte bundan daha uygun koşullarda ve daha kısa bir yolculuk da yapılamazdı. Hep pupa yelken ilerledik ve dokuz günde Hanya'ya vardık.[1]

Venediklilerin bu kenti, Kandiye'nin geri kalanıyla birlikte, 1204'te ele geçirdiklerini biliyor-

1 "24 Nisan'da saat sabahın on birinde Marsilya'dan yelken açtık ve dünyanın en talihli yolculuğunu yaparak 3 Mayıs'ta Hanya'ya vardık" (Tournefort, *Journal de botanique du Levant*, yazma no: 998, Doğa Tarihi Müzesi Kitaplığı). Yine de yazara göre deniz yolculuğu tamamen sorunsuz da geçmemişti: "Bütün bir gece yatağımın başucuna damlayan yağmur suyu yüzünden sol yanağım korkunç şişti ve üç gün üç gece boyunca öyle şiddetli kulak ağrısı çektim ki hiç uyuyamadım" (Morin'e Hanya'dan yazdığı mektup, 20 Mayıs 1700; yazma no: 995). Bu kulak iltihabı Girit'te geçirdikleri ilk ay boyunca sürecektir.

sunuz, Monsenyör.[2] Hanya'yı 1645'e kadar ellerinde tuttular. Kaptanıderya Yusuf Paşa seksen parça gemi ve bir o kadar kadırgayla kenti on günde aldı.[3] İstanbul'a döndüğünde de mallarına el koymak isteyen Sultan İbrahim tarafından boğduruldu. Ne var ki, Yusuf'tan çok büyük hazineler çıkmasına olanak yoktu. Sultan Murad'ın büyük bir aşkla sevdiği ve kollarında can vermek istediği meşhur Mustafa'nın ardından göreve gelmişti çünkü.[4]

Bugün, Hanya adanın ikinci önemli kentidir. Kandiye kentinden küçük olması dışında, bu kentin kral naibi[5] hem Hanya valisinin, hem de Resmo valisinin üstüdür. Tüm ada bu üç paşanın emrindedir ve her birinin kendi bölgesi vardır. Hanya'da yaklaşık 1500 Türk, 2000 Rum, 50 Yahudi, on-on iki Fransız tüccar, yine Fransız bir konsolos ve bu ulusun din adamları olan iki Fransisken rahip yaşar. Kalenin bedenleri sağlamdır: Surlar gayet iyi örülmüş, toprakla berkitilmiş, önlerine de oldukça derin bir hendek açılmıştır ve kara tarafında sadece bir kapı vardır.

Bu kenti büyük bir özenle tahkim eden Venedikliler, Hıristiyanlar surların önüne dayandığında Türklerin kapıldığı kargaşadan yararlanmayı bilselerdi kenti kolayca geri alabilirlerdi. O sırada Hanya'da en çok iki yüz silahlı adam vardı ve bunların da çoğu "dönmeler," yani ne iman ne yasa tanıyan, ne Hıristiyan ne de Müslüman olan insanlardı. Bunlar her zaman en güçlünün tarafını tutar ve yağmadan başka bir şey düşünmezlerdi. Eğer General Mocenigo

2 4. Haçlı Seferi'ne katılanlar Bizans İmparatorluğu'nu bölüşürlerken, Girit Bonifacio di Monferrato'nun payına düşmüş, o da hakkını Venediklilere satmıştı. Yine de bu arada adayı işgal eden Cenevizlerin elinden Girit'i geri almak zorunda kaldılar ve ancak 1209'dan itibaren fiilen kendi mülkleri haline getirebildiler.

3 Hanya 18 Ağustos 1645'te, kuşatmanın 54. günü teslim oldu.

4 Yusuf Paşa Dalmaçyalıydı ve asıl adı Jozef Markoviç'ti. Lakabı deli olan Sultan İbrahim'in (1640-1648) nedimi olan ve hükümdarın iki yaşındaki kızıyla söz kesilen Yusuf Paşa, donanma komutanı olarak Girit'e gönderildiğinde ikinci vezirdi. Geri döndüğünde, Şubat 1646'da, yeteri kadar ganimet getirmemekle suçlanarak boynu vuruldu. Silahtar Mustafa Paşa ise İbrahim'den sonra tahta çıkan IV. Murad'ın (1623-1640) nedimiydi; Mustafa Paşa'nın sarayında yaşanan bir sefahat âleminde Sultan öldüğü sırada kaptanıderyaydı.

5 Türkçede kullanılan unvan *beylerbeyi*'dir ve genel valiye denk düşer. Bazı önemli eyaletlerin beylerbeyileri zaman zaman vezir unvanı da taşırdı; bu da, anlam bakımından, Tournefort'un kullandığı "kral naibi" terimine yakındır.

Türkleri tehditle ve teslim olmalarını buyurmakla geçen o on sekiz günü yitirmeyerek kaleyi şiddetli bir top ateşine tutsa, kesinlikle kenti alırdı; ama bekleyince, usta bir subay olarak bilinen Resmo paşası takviye kuvvetlerle yetiştikten sonra surlarda gedik açılabildi.[6] Zaten bir top güllesiyle parçalanan komutanları M. de Saint-Paul'ün[7] ölümünden beri kursaklarına içi fare tersi dolu peksimet tozundan başka bir şey girmemiş Fransız asker kaçakları, sefaletin sıradan insanları çoğu zaman içine düşürdüğü umutsuzluğa yenik düşerek kente saldırdılar. Ayrıca Venediklilerin denetimindeki Suda koyundaki[8] Galata'ya çıkarma yapılması ve müfrezeleriyle kuşatmacıları durmadan hırpalayan Resmo paşasının komşu tepeleri işgal etmesine izin vermeden oralara mevzilenilmesi gerekiyordu. Venedikliler belki de Kandiye'den gönderilecek yardımın denizden geleceğini sandılar ve donanmalarını Saint-Odero[9] kıyısından uzaklaştırmayı uygun bulmadılar. İyi teçhiz edilmiş iki fırkateyn Hanya limanını ablukaya almaya yetiyordu.

Bu liman kuzey rüzgârına ya da Akdeniz'de kullanılan deyimle *tramontane*'ye [yıldız yeli] fazlasıyla açık olsa da, iyi bir bakımla gayet güzel bir liman haline gelebilir. Solda, koyun en sonunda, Venediklilerin yaptırdığı güzel bir tersanenin harabeleri hâlâ görülmekte. Geriye, kadırgaların çekildiği atölyelerin tonozlarından başka bir şey kalmamıştır. Türkler limanların ve kent surlarının bakımını tamamen ihmal ederler. Çeşmelere biraz daha özen gösterirler,[10] çünkü çok fazla su içerler ve dinleri sık sık bedenle-

6 Mocenigo Hanya'yı Temmuz 1692'de, 1683-1699 Türk-Venedik savaşı sırasında kuşattı. Resmo değil, Kandiye valisi olan Fındık Mehmed Paşa takviye kuvvet gönderince, Venedikli general 29 Ağustos 1692'de kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı.

7 Malta Şövalyesi ve şövalyelerin Girit'e gönderdiği müfrezenin komutanı.

8 Suda limanı, Girit'teki Osmanlı hâkimiyetini onaylayan 1669 antlaşmasının Venediklilere bıraktığı üç kaleden biriydi. 1715'te işgal edilecekti. Tournefort'un "Culate" olarak yazdığı yer adı ise Galata köyü olmalı, ancak bu köy limana göre daha batıya düşer.

9 San Teodoro'dan türetilmiş ad; Hanya'nın batısında, kıyının yakınındaki Agii Teodori adacığı. Evliya Çelebi'de Kal'a-i Todoriler.

10 Büyük olasılıkla meydanının girişinde bulunan büyük Şadırvan'dan söz ediyor.

rinin her yanını yıkamalarını emreder. Hanya limanının girişini, solda fenerin de bulunduğu küçük hisar korur. Sağda, ilk burcun ilerisinde bulunan kale tamamen yıkılmıştır. Deniz fenerinden sonra oldukça güzel, kubbesi basık ve yuvarlak bir camiyle karşılaşılır.[11] Caminin ön cephesinde birçok kemer vardır ve bu kemerlerin üstüne büyük kubbeyle aynı düşey kesite sahip küçük kubbeler bindirilmiştir. Fransız Fransiskenlerin evi bu caminin yanındadır: Şapelleri, oldukça kötü inşa edilmiş, daha da kötü bir biçimde bezenmiş, tek göz bir odadır; şapelde Parisli iki rahip çalışır; bunlardan biri başrahip unvanını taşır, diğeri de cemaatle ilgilenir. Sayın ticaret temsilcileri onlara yılda 140 ekü verir; konsolosumuz, tüccarlar ve tayfalar da bağışlarda bulunurlar.

Hanya evleri, tüm Doğu Akdeniz'de olduğu gibi, çok sadedir: En iyi inşa edilmişleri bile en fazla iki katlıdır; zemin kat, alt bölüm, mağaza, kiler ve ahır olarak kullanılır. Duvarlar yığma taştır, köşeleri kesme taşlarla örülmüştür. Bu ilk kattan oldukça dik bir ahşap merdivenle çıkılan ikinci katın bir bölümü taraça olarak kullanılmaktadır; burada ne alçı ne de tuğla kullanılmış, sadece tavanda bir araya getirilerek yaklaşık bir ayak çapında bir tür çerçeve oluşturan latalara çivilenmiş çam ağacından kalaslardan yararlanılmıştır; bu tavanı ikişer üçer ayak arayla yerleştirilmiş meşeden taban kirişleri ayakta tutar; dışarıda, kurutulmuş, uzun süre dövülmüş ve içine sel yataklarında bulunan çakıl taşlarından serpiştirilmiş harca benzer bir toprakla sıvanmıştır. Taraçaya suları akıtmaya yetecek kadar bir eğim verilir; hava güzel olduğunda orada dolaşılır, hatta çok sıcak olduğunda orada yatılır. İşte Kandiyelilerin inşaat sanatında geldiği nokta budur. Bu çatıları her yıl onarmak gerekir, ama bakım masrafı imalattan da az tutar. Taraça biçimindeki bu damlar dışında, her evin ikinci katta hemzemin bir başka küçük taraçası daha vardır: burası birkaç çiçek saksısıyla süslenmiş, üstü açık bir oda gibidir; bu taraça sağlık açısından çok yararlıdır, çünkü kentteki evlerin çoğu kuzeye baktığı için, yıldız rüzgârı güçlü estiğinde pencereler örtülür ve güneye bakan taraçanın kapısı açılır. Tüm Doğu Akdeniz'de çok tehlikeli olan güney rüzgârları hissedilmeye başlayınca da, tam tersine, bu kapı örtülüp kuzeye bakan pencereler açılır: Bu rüzgârlar bazen öyle sıcak eser ki, kırlık bir alanda yürüyenlerin soluğunu keser.

Hanya çevresi, kentten ilk dağlara varıncaya kadar, hayranlık uyandıracak kadar güzeldir. Galata'ya kadar uzanan kırsal alan da aynı güzelliktedir. Her yer, Toulon ve Sevilla'daki yükseltilere kadar, zeytinliklerle kaplıdır. Kandiye'de hiç don yapmadığı için bu ağaçlar asla ölmez. Bu ormanların arasına tarlalar, bağlar, bahçeler, dereler girer, dere boylarında mersinler, zakkumlar açar.

Hanya konsolosluğu görevini verdiğiniz Bay Truilhart bizi çok iyi ağırladı. 1699'da, adadaki zeytinyağı rekoltesinin üç yüz bin ölçü olduğunu söyledi. Fransızlar tüm yüklemelerin yapıldığı Hanya, Resmo, Kandiye ve İerapetra'da (Yalıpetra) bu miktarın yaklaşık 200 bin ölçüsünü satın almışlar. Bu yıl Provence'de zeytinyağı rekoltesi düşük olmuş ve Kandiye'de ülkelerindeki sabun imalathanelerinin gereksinimini karşılamak için zeytinyağı yükleyen Marsilya gemilerinden geçilmiyormuş.[12]

Normal zeytinyağı ölçüsü Hanya'da sekiz buçuk, Resmo'da on okka[13] çeker: Bir okka üç libre ve iki ons yapar, bu da Doğuluların hesaplama tarzına göre dört yüz drahmi eder. Libre yüz yirmi sekiz drahmi, bir drahmi de altmış çekirdek eder. Adanın en iyi zeytinyağları Resmo ve Hanya'da üretilir: İerapetra yağları siyah ve bulanık olur, çünkü küplerini boşaltmadan önce, zeytinyağı ile tortusunu bir değnekle karıştırır ve hepsini bir arada satarlar. 1700 rekoltesi sonrasında, zeytinyağların ölçüsü 36-40 para ya da en çok bir *abouquel*'di, bu da Hanya'da 44, Resmo'da 42 paraya eşitti.[14] Sizin gemilerin ancak sırayla mal

11 Türklerin kentte yaptırdığı tek cami olan Yalı Camisi ya da Küçük Hasan Paşa Camisi.

12 O dönemde Girit'in başlıca ihracat ürünü olan zeytinyağı daha çok Marsilya'da sabun yapımında kullanılıyor, daha sonra bu sabunlar Girit'e ihraç ediliyordu. Adada sabun imalathaneleri çok daha geç bir dönemde açıldı.

13 Bir okka: 1248 gr.

14 Bu para % 84 ayar saf gümüşün 1,075 gramına eşdeğerdi. Yavaş yavaş eski Osmanlı gümüş parası olan akçenin yerini aldı. Üç akçe bir para, 40 para da bir kuruş ediyordu. *Abouquel*, Hollanda altın sikkesi olan florindir; Doğu'da (paranın üzerindeki kabartmadan ötürü) *aslan, aslanî* diye bilindiği gibi, ya küçümseme ya da alay işareti olarak *ebukelb* (itin babası) diye de anılır.

yükleyip yola çıkmaları konusunda verdiğiniz emirlere karşın, Monsenyör, tüccarlarımızın aceleciliği ölçünün fiyatını 60-66 paraya kadar çıkarmış; bu para denen şeyler düşük ayarlı gümüş sikkeler; değerleri 6 Fransız *liard*'ına (bakır mangır) veya 18 Provence *denier*'sine[15] eşit.

Zeytinlikler dışında, Hanya çevresinde, Türkiye'nin geri kalanında da görüldüğü üzere, düzensiz, bakışımsız, temizlik kaygısı güdülmeden ekilmiş birçok bahçe vardır. Bu bakımsız bostanlarda ağaçlar kötü meyve verir: Ancak verimsiz, kötü türler yetiştirilir ve aşılama diye bir yöntemden kimsenin haberi yoktur. İncirler tatsızdır, kavunlar da daha iyi bir durumda değildir. Yeryüzü cennetiymiş gibi söz edilen valinin bahçesini görmek üzere Varrouil'u[16] gezmeye gittik. Bu bahçeyi betimlemeye geçmeden önce, Varrouil'un bir zamanlar Kandiye'nin en güzel kasabası olduğunu belirtmek gerek. Son Hanya kuşatmasında, Venediklilerin oraya yerleşeceğinden korkan Türkler burayı yakmışlar. Kimi zanaatkâr olarak çalışan, kimi de Hanya'da yaşayan Rumlar her gece bu kasabada ya da kentin bu sur dışı semtinde yatmak zorundaydı; sabahları da kara kapısı açıldığında kente geliyorlardı. Bu Rumlar kasabayı yeniden canlandırarak ayağa kaldırmak için çok çabalamışlar; ama aşırı bir sefalet içinde yaşadıklarından güçleri yetmemiş; bugün yangından arta kalan acınacak haldeki kalıntılardan başka bir şey görülmüyor. Varrouil'un yıkılması, oradaki zevk ve sefahat âlemlerinde kendilerini harap eden Fransızlardan başka kimseye yaramamış.

Bu valinin bahçesi portakal, limon ve sedir ağaçlarından oluşan küçük bir orman görünümünde; aralara erik, armut ve kiraz ağaçları da serpiştirilmiş. Portakal ağaçları, daha bakımsız olmalarına karşın, en az Lizbon'un en güzel bahçelerindeki kadar gürbüz; bu bakımsızlığa karşın, öbek öbek yığılmış çok bol çiçek veriyorlar. Portekiz'de sadece bu mükemmel portakal ağacı türünden yetiştirilir ve bu tür tüm Avrupa'da Portekiz portakalı diye bilinir,[17] Portekizlilerse ona Çin portakalı adını verirler; bu tür ne Kandiye'de, ne de Türkiye'nin geri kalanında biliniyor. Bu ülkede herkes bahçesinde ne varsa ve ekilmeden ne yetişiyorsa onunla yetinir: Bu nedenle yetişen her şey yaban bitkisidir. Doğu Akdeniz'de en çok yetişen iki portakal türü, büyük tatlı portakal ya da kalın kabuklu, acı ve süngere benzeyen yavan portakaldır. Turunç ve sedir ya da *poncirus*[18] da yetiştirilir: Bu *poncirus*'lar gü-

zel meyvelerdir, ama pişirilip reçel yapılmadan yenmez ve Kandiyelilerde bunu yapacak akıl yoktur. Hanya valisinin bahçesine zavallı bir Rum rahip bakıyor ya da, daha doğrusu, bakmıyordu; sırtındaki gömlekten başka giyecek şeyi olmayan bu yoksul adamın okuması yazması da yoktu; onunla birlikte çalışan üç ya da dört arkadaşı da aynı durumdaydı ve hepsi uyuz olmuştu. Bu zavallı insanlar bize üstleri çiçek ve meyve yüklü birkaç portakal dalı hediye ettiler. Biz de onlara kükürtle tedavi olmayı öğrettik.

Hanya'ya dönerken mezarlıklardan yükselen korkunç koku bizi çok rahatsız etti. Türklerin ölülerini ana yolların kenarına gömdüğünü herkes bilir; yeterince derin çukurlar kazsalar, bu çok güzel bir alışkanlık olurdu; ama Kandiye sıcak bir memleket olduğu için, rüzgâr karşıdan esince insan çok kötü kokular duyuyor: Türkler mezar çukurunun iki ucuna birer taş, kimi zaman da tepesi sarıkla süslenmiş mermer bir ayak dikiyorlar; belli bir saygınlıktaki kişilerin gömüldükleri yerler böylece ayırt ediliyor.

Bay Gundelscheimer ile benim bu ilk gezintide yaşadığımız şaşkınlığı anlatmadan geçemeyeceğim. Hanya'da karaya çıkıp konsolosu ziyaret eder etmez, Marsilya'dan beri sabırsızlıkla ulaşmayı beklediğimiz bu Kandiye toprağının hangi bitkileri yetiştirdiğini bir an önce görebilmek için, ulusumuzun elçisiyle birlikte hemen kent kapısına koştuk. Hanya sokaklarında büyük çiçekli ve parlak yapraklı bir tür frenk menekşesi yetişir; kent dışında daha nadir bitkiler bulacağımızı düşünerek seviniyorduk, ne yazık ki o

15 Fransa'da 3 *denier* 1 *liard*, 4 *liard* 1 *sou*, 20 *sou* 1 *livre* ediyordu.

16 Varrusi bugün kentin dış mahallelerinden biridir.

17 Türkçede *portakal*, Rumcadaki *portokali*, Sicilya'daki *portogallo* adları buradan gelir.

18 Limon ağacı türü; meyvesinin kabuğu genellikle reçel yapımında kullanılır.

yoldan gitmedik. Sağdaki surları izleyerek geçtiğimiz topraklar öylesine kirliydi ki, buralarda sadece ot ve başka bir sürü sıradan bitki yetişmişti.

Yine de daha olağanüstü bir şeyler beklediğimiz için, attığımız her adımla birlikte kederimiz de artıyordu: Çünkü, sonuç olarak, Monsenyör, biz Kandiye'ye sadece ot toplamaya gelmiştik ve bu adanın bitkilerini dünyanın tüm geri kalanındaki bitkilerden üstün tutan Plinius ve Galenos'a inandığımız için yapmıştık bunu. Tek söz etmeye cesaret edemeden bakışıyorduk zaman zaman, özellikle de bu güzel Hanya vadisini sulayan küçük çaylar boyunca ilerlerken omuz silkiyor ve derinden iç geçiriyorduk; buraları öylesine sıradan bitkilerle ve sazlarla kaplıydı ki Paris yakınında olsak bunlara başımızı çevirip bakmaya bile tenezzül etmezdik. O sırada imgelemimiz gümüşi renkli ya da kalın bir tüy tabakasıyla kaplı bitkilerle doluydu ve Kandiye'de sadece olağanüstü bitkiler yetişebileceğini düşünüyorduk.

Daha sonra bütün bu üzüntülerin acısını çıkarmayı bildik. Hanya çevresi ve özellikle de yaz aylarında kar toplamaya gidilen yüksek dağlar, adanın en bereketli yerleridir ve sadece Hanya'da değil İerapetra dağlarında da başka her yerde bulunabilecek bitkilerin yanı sıra, başka hiçbir yerde görülemeyecek sonsuz sayıda nadir bitki de yetişir.

Hanya çevresinde bitki incelemeye ve örnek toplamaya en uygun yerler, Calepo,[19] Aya Yorgi, kentten bir buçuk mil uzakta bir manastır olan ve çok eski harabeler bulunmasa da, bazılarına göre Cydonia[20] piskoposluğunun merkezi olan Aya Elefterios'tur.

12 Mayıs'ta, Hanya'ya yarım gün uzaklıkta, Maleca burnunun hemen yanı başındaki Aya Triada manastırında kalmaya gittik.[21] Aya Triada'da eskiden yüz din adamı vardı; Arkadi'nin[22] ardından adanın en güzel manastırı olmasına karşın din adamlarının sayısı bugün elliyi bulmaz; her rahip 7 ekü kelle vergisi öder;[23] başrahip bizi, Frenkleri manastırlarında barındıran Doğu Hıristiyanlarının âdetleri uyarınca, çok iyi karşıladı; insan buralardan ayrılırken kendisi için yapılan masraftan daha fazlasını verir genellikle, ama hiç değilse Hıristiyanlar arasında bulunmakla avunursunuz. Bu manastırın gelir kaynakları zeytinyağı, şarap, buğday, yulaf, bal, balmumu, sürü hayvanları, peynir ve süt ürünleridir. Zaman zaman öyle bol zeytin ürünü alınır ki, bunları toplamaya yetişemeyen rahipler yere dökülenleri onları toplayanlar-

la paylaşmak zorunda kalırlar; ağaçlardaki zeytinleri çırptırmak için parayla adam tutarlar; ama dallara koca koca değneklerle vurulurken, tomurcuk yüklü yeni filizler de kırılır. Bu ağaçlar hiçbir zaman budanmaz ve civardaki toprak da ancak biraz tahıl ekmek için sürülür.

Burada yeri gelmişken bu din adamlarının uyduğu bir kuraldan söz etmek isterdim, Monsenyör, ama izninizle önce bu gezintinin dökümünü anlatayım, sonra ayrı bir mektupla Rum Kilisesinin bugünkü durumu hakkında tüm öğrendiklerimi size bildireyim.

Aya Triada manastırından sonra Maleca burnunun girişinde, küçük bir düzlükte yer alan Aya Yani manastırına gidip kaldık.[24] Burnun ucuna gitmek için hâlâ bu düzlükten aşağı inen yol kullanılıyor. Yolda aynı adı taşıyan başka bir manastır daha bulunuyor; burasını korsanlar öyle çok yağmalamış ki, sağlam bir yapı ve çok hoş bir inziva yeri olmasına karşın, terk edilerek harabeye dönmüş: Bu yapıya korkunç dik uçurumların arasından geçen, kayalara oyulmuş yüz otuz beş basamaklı bir merdivenle iniliyor.

Maleca burnu doğuda kalır ve hem adayı hem de Suda kentini rüzgârlardan korur. Suda kenti hâlâ Venediklilerin elindedir. Bu burna Cabo Maleca denir, ama eskilerin ona ne ad verdiği tam bilinmemektedir.

Topladığımız örnekleri bırakmak için Hanya'ya döndük ve oradan ancak 24 Mayıs'ta tekrar yola çıkarak Resmo'ya gittik. Gece, Hanya'ya on mil uzaklıkta bir köy olan Stilo'da yattık.[25] Ayın 25'inde akşam yemeğini Stilo'ya on

19 Kentin doğusundaki Halepa, sur dışı semti.

20 Kydonia büyük olasılıkla Hanya sit alanındaydı. Bizans döneminde yok olmuş ve Hanya kenti Venediklilerce kurulmuştu.

21 Hanya'nın kuzeydoğusunda kalan yarımadanın kuzeyinde bulunan bu manastırı 1612'de bu kentin Venedikli valisinin oğulları kurdurdu. Hâlâ ayaktadır.

22 Bkz. daha ileride, s. 75-76

23 Kelle vergisi ya da *cizye*, reşit olmuş gayrimüslimlerden alınırdı. Oranı yere, kişilere ve döneme göre değişirdi.

24 Bir öncekinin kuzeyinde kalan ve Guverneto diye bilinen manastır.

25 Adanın iç kesiminde kalan bugünkü Stylos (Evliya Çelebi'de Eşkiloz); oysa, günümüzdeki yol kıyıyı izler.

mil uzaklıktaki Almyron'da yedik.[26] Almyron, kumsalın hemen yakınındaki bir boğazın girişinde, dört bakımsız burcu olan, küçük bir kale: Kalenin yanı başında, sadece iki büyük sediri, suyu ve kahvesi olan salaş bir meyhanede dinlenebilirsiniz; ama oraya erzaksız giderseniz açlıktan ölürsünüz: meyhanenin birkaç adım ilerisinde iki güzel pınar var, birinin suyu tatlı, diğerininki tuzlu (Almyron adı da buradan gelir).[27] Bir süre kumsalın kenarından yürüdükten sonra, kumsalın sonuna gelindiğinde küçük bir çaydan geçmek gerekir; daha sonra dört milden daha uzun bir mesafe boyunca yol korkunçtur. Resmo görülünceye kadar kayalıkların arasından ilerlenir.

Resmo[28] memleketin üçüncü büyük kentidir; Türkler burayı 1647'de almıştır[29] ve kenti o zamandan beri Kandiye beylerbeyine bağlı bir paşa yönetmektedir. Liman boyunca uzanan Resmo kenti, bir kaleyi savunmaktan çok, bir parkı çevrelemeye daha uygun surlarına ve daha küçük olmasına karşın, bize Hanya'dan daha hoş ve neşeli göründü. Kale sadece limanı savunmak için yapılmış: Denize doğru uzanan sarp bir kayalık üstüne kurulmuş ve hemen üstünde, Almyron yolundaki düz bir kaya kaleye egemen bir konumda olmasa alınması çok güç bir hisar haline gelirdi. Bu kaleden, limanın güvenliğini sağlamak için kentin diğer ucuna inşa edilmiş bir hisara da komuta ediliyor; bu hisar şu anda harabe halinde ve liman da çok bakımsız durumda. Bir zamanlar savaş gemileri kalenin dibindeki iç limana girip demir atarlarmış; bugün kayıklar ve *marciliana*'lar[30] bile o limana zor girip çıkıyor.

Türkler Kıbrıs adasındaki Magosa'yı kuşattıklarında Kaptanıderya olan Ali Paşa Kandiye'ye de bir baskın yapmak istemişti; her yer öyle iyi tahkim edilmişti ki, Kuzey Afrika donanmasının komutanı Uluç Ali sadece Resmo'yu yağmalayabilmişti.[31]

Resmo'nun kırlık alanı batı tarafından sadece kayalıklardan oluşur; Kandiye yolu üzerindeki bu bölge çok güzeldir. Deniz kıyısı boyunca göz alabildiğine büyük kuyularla sulanan bahçeler uzanır; burada kirazlar adanın geri kalanından daha önce olur ve yenir; meyvelerin hepsi daha lezzetlidir; burada üretilen ipek, yün, bal, balmumu, laden zamkı, zeytinyağı ve diğer besin maddeleri daha revaçtadır; bu kentin suları güneye doğru çeyrek fersah uzaklıktaki dar bir vadide bulunan bir kuyunun dibinden köpükler çı-

kararak kaynar; bu güzel pınarın suyu suyollarıyla Resmo'ya götürülür, ama yolda yarısından fazlası ziyan olur. Vadiye giden yolun kenarına oldukça güzel bir cami yapılmış, caminin avlusuna da bir Türk, kent kapıları kapandıktan sonra gelen ya da daha kent kapıları açılmadan yola koyulmak isteyen yolcular bedava kalıp karınlarını doyurabilsinler diye bir han yaptırmıştır. Bu imarete iyi bakılır: Yazarların çoğu tarafından, eskilerin söz ettiği *colocasia* olduğu sanılan, güzel bir yılanyastığı türü yetişir burada; yörenin insanları bu bitkinin kökünden çorba yaparlar.

Resmo'nun Benefşe şarabı, ada Venediklilerin elindeyken beğenilirdi; Belon,[32] deniz kıyısı boyunca bu şarabın koca kazanlarda kaynatıldığını kesin bir dille anlatıyor; şimdi bu şaraptan o kadar az yapılıyor ki, nefis yemeklerle ağırlandığımız Fransa konsolos yardımcısı Dr. Patelaro'nun evinde kalmamıza karşın, bu şarabın tadına bakamadık. Dr. Patelaro çok zeki ve nüktedan, yakışıklı bir ihtiyar; sohbetlerde her zaman aslan payını alan o Yunan tatlı dilliliğine sahip. Türkler Hanya'yı ele geçirdiklerinde çok genç miş; annesi İstanbul'a götürülüp güzel bir cariye olarak Sultan İbrahim'e sunulmuş, o da bu cariyeyi sadrazama armağan etmiş; sadrazamın da annesinden bir oğlu olmuş ve bu çocuk büyümüş, paşa rütbesiyle katıldığı son Viyana kuşatmasında öldürülmüş.

Konsolos yardımcısı Rum Ortodoks Kilisesinden. Yöre âdetlerine göre yetiştirilmiş; ama kendi yaşındaki çocuklardan daha zeki olduğu için, ailesi onu hukuk okuyup yükselsin diye Pa-

26 Evliya Çelebi'de Acısu. "(...) sekl-i murabba'ı kâmil beş yüz adım bir küçük ve alçak dıvarlı kal'acıkdır".

27 Evliya Çelebi: "Kal'a dibinde bir acı su kaynağı olduğundan Acısu kal'ası dirler."

28 Bugün Resmo [Rethymnon] aynı adı taşıyan bölgenin merkezi ve Girit'in üçüncü büyük kentidir.

29 Türk kaynaklarındaki tarih, Kasım 1646'dır.

30 16.-18. yüzyıl arasında ve özellikle zahire taşımak için kullanılan Venedik kökenli bir Akdeniz gemisi.

31 1571'de geçen olaylardan söz ediliyor. Mağusa, Osmanlıların Kıbrıs'ta en son fethettikleri kentti; ağustos ayında teslim oldu. Kıbrıs seferi sırasında Kaptanıderya Ali Paşa İnebahtı'da şehit olacak ve yerine Kılıç Ali Paşa adını alacak Uluç Ali geçecektir.

32 Pierre Belon du Mans 1546'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nu gezdi ve bir de seyahatname bıraktı.

dova'ya göndermiş. Kandiye'ye geri döndükten sonra çok zengin olan annesini görmek umuduyla İstanbul'a gitmiş ve kulağıyla gamzesi arasındaki bir et beni sayesinde annesine kendini tanıtmayı başarmış. Üzeri kara bir lekeyle kaplı ve biçimi bir hilali andıran bu beni bize de gösterdi. Annesi bu izi hatırlamış ve onun da Müslüman olması gerektiğini haber veren bir işaret olarak yorumlayıp, oğlunu ikna etmeye çalışmış. Çok ısrar etmişler, hatta Eflak'ta hatırı sayılır genişlikte toprak vermişler, ama doktor ikna olmamış. Kısa bir süre sonra toprakları geri vermiş ve atlarının dininde ölmek istediğini söylemiş; şimdi Fransa'nın koruması altında, oldukça sakin ve iyi bir hayat sürüyor.

26 Mayıs'ta akşam yemeğimizi Kandiye yolu üzerinde, Resmo'ya on mil uzaklıktaki bir pınarın yanında, bir çınar ağacının altında yedik; bir kayanın dibindeki çukurdan kaynayan bu su bir sürü değirmeni döndürebilecek güce sahip.[33]

O gece Daphnedes'te[34] uyuduk; bu büyükçe köyün ana caddesi kayaların içine oyulmuş bir tür merdiven biçiminde; öyle ki, buraya tırmanmak atlar açısından tehlikeli. Rehberlerimiz bunu bir onur sorunu yaparak bizi de gayrete getirdiler ve şaşırtıcı bir gözü peklik sergileyerek atları yukarı doğru sürdüler: Biz de herkes gibi bu güç engeli aştık. Bizi köyün yöneticisi konumundaki papazın evine götürdüler. Orada güzelce dinlendik. Civardaki tepeler yemyeşil: Küçük dutlukların ve incirliklerin arasından görülen bağlar ve zeytinlikler çok hoş bir manzara oluşturuyor.

27 Mayıs'ta sadece on yedi mil yol alabildik ve başka bir köyde, Damasta'da[35] kaldık; çevredeki kırlar bitki aramak için uygun göründü; ama zahmetimizin karşılığını gönlümüzce alamadık. Ertesi gün, ayın 28'inde, epey sarp ve çorak bölgelerden geçtikten sonra Damasta'dan on sekiz mil uzaktaki Kandiye'de konakladık. Monsenyör, bu ünlü yerin Resmo yolundan gelirken ilk görülen manzarasının çizimini size gönderebilmek benim için bir onurdur.

Venedikliler zamanında epey kalabalık, ticaretle uğraşan, zengin ve güçlü, büyük bir kent olan Kandiye'den geriye bir harabe kalmış; en seçkin kentlilerin çekildikleri pazar semti de olmasa, burasının bir çöle döndüğü ileri sürülebilirdi: Çünkü çağımızda yapılmış en hatırı sayılır kuşatmalar-

dan biri olan son kuşatmanın ardından, geride viranelerden başka bir şey kalmamış. Bay Chardin,[36] imparatorluğun hazinedarbaşısının kuşatmanın son üç yılında Kandiye'de yapılmış olağanüstü masraflara ilişkin Divan'a sunduğu raporda, Türk olmayı kabullenen Hıristiyan asker kaçaklarına, kahramanlık gösteren askerlere ve her birine birer altın verilen Hıristiyan kellesi getirenlere dağıtılan ödüllerin toplam 700.000 ekü tuttuğunu belirttiğini, kesin bir dille ifade ediyor. Bu raporda kente yüz bin pare top atıldığı, yedi paşa, kimi kethüda kimi yeniçeri ağası seksen subay ve diğer askerlerin dışında on bin dört yüz yeniçeri öldüğü belirtilmiş.[37]

Kandiye limanı sadece kayıklar için elverişlidir; gemiler kuzeydoğu yönünde kentin hemen hemen karşısına düşen ve Frankların yersiz bir adlandırmayla Standia dedikleri Dia adasının kuytusunda demir atar.[38] Müslümanların Kandiye'yi eski Herakleion kentinin kalıntıları üzerinde kurdukları kolayca kanıtlanabilir.[39] Strabon, Thera adasını betimlerken bunun kanıtını verir; burası Strabon'un dediğine göre Dia adasıdır ve bu ada da yine aynı yazara göre Knossoslular denizinde bir liman olan Herakleion'un tam karşısındadır.

Kandiye kenti bugün ihmal edilmiş olsa bile, surları yine de iyidir ve toprakla düzgün bir biçimde berkitilmiş; bu surlar da Venediklilerin eseri. Türkler son kuşatmada açılan gedikleri bile doğru dürüst onarmamışlar. Bu kentte cizye veren yaklaşık sekiz yüz Rum yaşar; piskoposları aynı zamanda tüm eyaletin metropolitidir.

33 Evliya Çelebi'de Deliklitaş

34 Köy aynı adla hâlâ mevcuttur ve adanın iç tarafından geçerek Resmo'yu Kandiye'ye bağlayan, bugün artık tali hale gelmiş bir yol bu köyden geçer. Evliya Çelebi'de Tamas.

35 1583'te bu köyün nüfusu 338 kişiydi; bugün aynı yol gene bu köyden geçer ve köyün nüfusu 450'dir.

36 Jean Chardin, 17. yüzyıl sonuna doğru esas olarak İran'ı dolaşan ünlü gezgin.

37 Türk kaynakları Kandiye (bugün İraklion) kuşatmasının iki buçuk yıl süren son evresi için şu dökümü yaparlar: 199.775 pâre top atışı, kayıplar: 15 paşa, 799 subay ve 26.000 yeniçeri. Aynı dönemde yaklaşık 245.000'i bulan Osmanlı kayıpları savaşın tamamında (1644-1669) yarım milyonu aşmıştır.

38 Ada, kentin 12 km kuzeydoğusundadır.

39 Gerçekten de kent, ada 9. yüzyılda Araplar tarafından işgal edildiğinde inşa edilmiş ve el-Hendek adı verilmiştir; Kandiye adı da buradan gelmektedir.

Yahudilerin sayısı bin diye tahmin edilir. Ermenilerinse sadece bir kiliseleri var ve sayıları iki yüzü geçmez. En fazla üç dört Fransız aile, bir konsolos naibi ve deniz kıyısında oldukça güzel bir eve yerleşmiş iki de Fransisken rahibi var. Kentlilerin geri kalanı Türktür.

Kandiye kentinin yakınları, her türden tahılın yetiştirildiği geniş ve bereketli ovalarla kaplıdır. Buğday beylerbeyinden izin alınmadan adadan dışarı çıkarılamaz. 1700'de beylerbeyi Hali Paşa'ydı.[40] Zevk ve sefahat düşkünü bu vezir son savaş sırasında sadece dokuz ay sadrazamlık yapmış; saflığı sayesinde hayatını kurtarmıştı. IV. Mehmed onu fazla iyi olmakla suçlayınca, vezir bunu kabullenip Zatı Şahaneden kendisini bu ağır yükten kurtarmasını rica etmiş, bu ricası hemen yerine getirilmişti. Birkaç yıl sonra Girit beylerbeyliğine atandı; orada cıva kullanmadan iyileştirilemeyen hastalığa yakalandı. Rumlar bu hastalığın ilacını bilmediklerinden, İstanbul'a giderken Kandiye'ye uğrayan büyükelçimiz Marki de Ferriol'dan kendisini tedavi edebilecek hünerli bir adam bırakmasını rica etti. Sayın büyükelçi gemisinde bulunan ve uzun süre Fransa ordusunda hizmet etmiş İrlandalı bir cerrahı tavsiye etti. Bu cerrah, beylerbeyini muayene ettikten sonra, ona çok güçlü bir damla verdi; ama salyası çok artınca beylerbeyi öleceğini sanarak divanını topladı, doktora ne yapmak gerektiğini tartışmaya açtı ve onu önce iki yüz değneğe mahkûm etti. Ondan daha akıllıca davranan divan üyeleri cerrah madem bir kez tedaviye başladı, bari sonuna kadar gitsin görüşünü benimsediler. Nitekim boğazdaki ve civardaki iltihap geçti ve hasta tamamen iyileşti. Onu gören adanın en büyük beyleri de tedavi olmak istediler; öyle ki İrlandalı cerrah Müslümanları tedaviye yetişemeyecek hale geldi. Biz Kandiye'deyken bu beylerbeyi bir cami yaptırıyordu. Çevredeki köylerin hepsinden alet edevatlarıyla birlikte Rum işçiler getirtmişti; adamlar genellikle ekmekten çok sopa yiyorlardı; gerçi iş iyice ağırlaştığında avunsunlar diye birkaç kadeh şarap da ikram ediyorlar, beylerbeyinin zabitleri bu şarapları hiç sıkılmadan Fransız konsolos naibinden ve Fransız tüccarlardan getirtiyorlardı.

Paşaların çoğu cimridir ve valilik mansıbını her şeyin mezatta satıldığı İstanbul'da aldıkları için her fırsattan yararlanıp ödedikleri parayı çıkarmaya bakarlar. Hanya valisine göreve başladığında sunulan armağanlar

içinde altın ve gümüş işlemeli ipekli kumaştan güzel bir cepken vardı; paşa bu cepkenden bir daha istedi ve çok kibar insanlar olarak geçinen Fransızların, ailesi içinde karışıklığa neden olmalarını şaşkınlıkla karşıladığını söyledi: Valinin iki karısı olduğunu, bu cepkeni birine verdiğinde diğerinin bu unutkanlığı hiç hoş karşılamayacağını konsolosun bilmesi gerekirdi; isteğini beş veya altı kez yineledi: Konsolos bu kumaşlardan yörede bulunmadığını, Fransa'dan gelmesini beklemek gerektiğini söyledi; en sonunda öyle rahatsız edildi ki, milletin de kararıyla paşaya ikinci bir cepken teslim edildi. Türklere ya hiç armağan vermemek ya da vermeye devam etmek gerekir: Müslümanlar, ilk armağana, geleceğe yönelik bir sözleşme diye bakarlar; en büyük beyler bile açık açık armağan ister ve kendileri hiç cömertlik sergilemezler.

Küçük Bayramın, yani hacılar kervanının Mekke'ye vardığı günün arifesinde, Kandiye kentindeydik.[41] Yeniçeri ağası, sekbanbaşları ve çavuşlarla birlikte tüm kenti atla dolaştı. En büyük evlerin kapılarında koyunlar ve kuzular boğazlanıyordu; köylüler, iyi çoban imgesine uygun davranışlarla bu canlı hayvanları sokaklarda dolaştırıyorlardı; bu kuzuların başlarına kırmızı, sarı ya da mavi boya sürülür ve armağan olarak verilir; bu eğlence üç gün sürdü. 30 Mayıs'ta, Pentecôte günü[a] –bayramın ilk günü– paşayı ziyarete gittik. Paşanın emriyle cami çıkışında bazıları bütün olarak çevrilmiş ya da parçalanmış, diğerleri haş-

a Paskalyadan sonraki yedinci pazar günü kutlanan Hıristiyan bayramı..

40 Kastedilen olsa olsa Hacı Ali Paşa'dır; IV. Mehmed'in (1648-1687) değil II. Ahmed'in saltanatında (1691-1695) bir yıl sadrazamlık yapmıştı (Mart 1692-Mart 1693). Daha sonra Kandiye valiliğine atanmış, ama 1698'de bu görevdeyken ölmüştü. Marki de Ferriol ise büyükelçilik görevi için ancak 1699 sonunda yola çıkmıştı; ama daha önce de biri 1696 ile 1698 arasına denk gelen çeşitli görev gezilerine çıkmıştı.

41 28 Mayıs 1700'de.

lanmış ya da yahnisi yapılmış elli koyun ya da kuzu ikram ediliyordu; tavuk ve pilav da eksik değildi. Ayaktakımından Türklerin yemek ya da alıp götürmek için etlere önce kim el atacak diye aralarında dövüşmelerini seyrederek keyiflendik. Beylerbeyi, kafesli bir pencereden olup biteni izleyerek kahkahalarla gülüyordu; yirmi ya da yirmi beş çalgıcı, davullar, zurnalar, tulumlar, ziller, tefler çalarak bu kargaşayı iyice artırıyor gibiydi; daha sonra bu çalgıcılar hep birlikte kentin ileri gelenlerine gidip bayram armağanlarını istediler. Evinde kaldığımız Fransa konsolos naibi Bay Valentin onlara yirmi ekü verdirdi; bayram arifesinde de beylerbeyine kahve, şeker ve şekerlemeler göndermişti. Sakalar bile bu bayramdan yararlanır: Kent ileri gelenlerinin evlerine giderek saygılarını göstermek, daha doğrusu birkaç para koparmak için tulumlarını merdivenlere boşaltırlar. Evlerde herkes eğlenir: Dans edilir, mükellef yemekler yenir, maniler söylenir, bazıları ellerinde çalgılarıyla sokaklarda dolaşır, başkaları kayıkla gezintiye çıkar. Bu ağırbaşlı ve hep aynı hal ve tavır içindeymiş gibi görünen halk bu tür bayramlarda aklını yitirerek çıldırır sanki: Neyse ki çok sık bayram olmaz.

Size itiraf etmeliyim ki, Monsenyör, tüm bu eğlenceler bizi çok sıkıyordu; ama, arabacılarımız üç günlük bayram boyunca çalışmaya cesaret edemezdi. Bununla birlikte Kandiye'de bitkilere ilişkin olağanüstü bir şey henüz görememiştik ve denizin güney kıyısında özel bir şeyler bulacağımızı umuyorduk. Bu yüzden mayıs ayının son günü İerapetra'ya doğru yola çıktık ve geceyi Kandiye'nin on sekiz mil uzağındaki Trapsano'da[42] geçirdik.Bu büyük köyde kocaman bir toprak tencere, çömlek ve büyük zeytinyağı küpü imalathanesi var. Geçerken vadiyi ve Mirabello koyunu da görmek istedik. Bu nedenle hemen ertesi gün kuzey taraftaki büyük dağların yolunu tuttuk ve yılın hiçbir mevsiminde bu dağların tepesinden eksik olmayan korkunç karlı tepelerden geçtikten sonra Trapsano'ya on mil uzaklıktaki bir başka köyde, Plati'de[43] geceledik. Zaten Plati şarabını böylesine yavanlaştıran da karla bu kadar iç içe olmasıdır: Üzüm hemen hemen hiçbir zaman tam olgunlaşmaz ve ikram ettikleri şarap bize Brie şarabı gibi geldi. Yine de orada pek çok bitki bulduk. Plati ovası eskiden Venediklilere aşar olarak kırk bin ölçek buğday ödermiş; bugün nüfus çok azaldığı için toprak ihmal edilmiş halde: Bu durum Türklerin umurunda bile değil; ciz-

ye dışında yöre insanından elde ettiği hasadın yarısını alıyorlar.

Birkaç korkunç dağı aştıktan sonra, 2 Haziranda amfitiyatro biçiminde sıralanmış çok güzel başka dağların arasında kalan ve buradan denize kadar uzanan Mirabello vadisine girdik.[44] Oldukça kalabalık ve iyi ekilmiş durumdaki bu bölgede çok bol zeytinyağı ve her türlü tahıl ürünü alınır. O gece Plati'ye on beş mil uzaklıktaki Commeriaco[45] köyünde yattık; keşişlerin evinde, avlunun ortasında yıldızların altında uyuduk: Hücrelerde ve koğuşlarda ipekböceği yetiştirebilmek için, evdeki tüm mobilyaları kiliseye taşımışlardı. 3 Haziran'da, akşamüstü üç sularında Critza'ya[46] vardık. Bu köy, çok verimli bir ovaya bakan yamacın üstünde, güzel bir bitki örtüsüyle kaplı sarp bir kayalığın eteğindedir. Buradan Mirabello koyu görünür; dağlar tarafından korunuyor gibi görünse de bu barınak yine de dalgalara ve rüzgârlara açıktır. Critza kadısı evine gidip nabzına bakmamız için çok yalvardı: Sağlığında hiç sorun olmayan Türkler bile bu işe çok meraklıdır; aşağı yukarı tüm yolları sekilenmiş, kenarlarına portakal ağaçları dikilmiş güzel bir bahçenin içindeki bir evde kalıyordu; meyve bahçesi, elma, armut, kayısı ağaçlarıyla doluydu. Ağaçlara Türk usulü bakılıyordu, başka bir deyişle bir ormandaymışçasına kaderlerine terk edilmişlerdi; ev çatısı tamir edilmediği için harabeye dönmüş; birkaç yazıt kalıntısından Venedikli Cornaro'lardan bir aileye ait olduğu anlaşılıyor.

4 Haziran'da, eskilerin Dikte adıyla bildikleri, Samonion burnuna on iki buçuk mil

42 Nüfusu 1583'te 468, bugün 1400 olan köy hâlâ çömlekçileriyle ünlüdür.
43 Lassithi bölgesindeki köylerden biri; rakım 850 m, nüfus 350 kişi.
44 Mirabello *skafi*'si (hamur teknesi) diye bilinir.
45 Kumeriako, ana yolun güneyinde kalan küçük bir köy.
46 Dikti'nin doğu yamaçlarında büyükçe köy; 1583'te 1625 olan nüfusu bugün 2500'e yakındır.

uzaklıktaki büyük Sitia dağlarının önündeki Mirabello koyuna indik.[47] Bunun dışında Mirabello koyuyla İerapetra arasında ada çok daralır. İki saatten kısa bir sürede bu kente vardık.

Bugün İerapetra kare planlı bir kaleyle savunulan küçük bir kenttir; kale, oldukça kavisli ve rüzgâra tamamen açık bir kumsalın üzerinde yapılmıştır[48] ve buradan denize bakıldığında Eşek adaları adı verilen kayalıklar görülmektedir. Antik kentin harabeleri oldukça kalın birkaç sur kalıntısından ve tarlalara dağılmış durumdaki birçok sütun parçasından ibarettir.

5 Haziran'da İerapetra'nın kuzeybatısında görülen büyük dağları dolaşmaya gittik: Bunlar İda dağının uzantılarıdır.[49]

Aynı gün İerapetra'ya yedi mil uzaklıkta bir köy olan Calamasca'ya giderek, geceyi orada geçirdik. 6 Haziran'da Anatoli'den geçtik.[50] Sonra Calamasca'ya yaklaşık sekiz mil uzaklıktaki Males'e[51] çekildik; bu dağlara tırmanırken Güney denizi hiç gözden kaybolmaz. 7 Haziran'da elimizden geldiğince çok yol alarak geceyi bir pınarın yanında, ıssız ve korkunç bir yerde geçirdik; bir düzine kadar kocaman ve yemyeşil meşe, bir o kadar da *kermes*'le[52] çevrelenmiş bir açıklıkta yemek yedik; yanımızdaki Rumlar bu *kermes*'leri tutuşturdu: Bu meşaleler bizi gece boyunca aydınlattı ve havaya da çok keyifli bir sıcaklık yaydılar. O gün ancak ilk karlara kadar ilerleyebildik, oysa bunlar çok daha yüksek olan öteki dağların ancak eteklerindeydi ve biz ertesi gün bu dağlara çıktık. Söz konusu dağlar çok soğuk olsa da, yeşil meşeler çok güzeldi ve *kermes*'ler de bizim adi meşelerimiz kadar yükseklerde yetişiyor; yaprakları üç uçlu güzel akağaçlar da dikkat çekiciydi.

Solin'in söz ettiği ve Belon'un resmini çizdiği yaban keçileri bu dağlarda sürüler halinde dolaşır; Rumlar onlara Agrimia derler; tüm yaban hayvanlarını böyle çağırırlar. Bu yükseklikte ve karlara da oldukça yakın bir yerde kendiliğinden çıkmış zeytin ağaçlarıyla karşılaşınca şaşırdık; bu yaban zeytinleri, dikilip yetiştirilenlere epey benzer, ama sadece meyveleriyle değil, daha yuvarlak ve sert yapraklarıyla da ayırt edilirler.

Karda epey dolaştıktan ve karşımıza çıkan bitkileri topladıktan sonra, yeniden Males'e indik ve 9 Haziran'da İarepetra'ya döndük. 10 Haziran'da en kestirme yoldan Kandiye'ye gitmek için yola çıkarak,[53] ayın 13'ünde oraya vardık. Ayın 14'ünde Damasta'da, 15'inde Daphnedes'te uyuduk.

Ayın 16'sında Almyron kumsalında, sazların arasında, yarı suyun içinde geceledik. 17'sinde Hanya'ya geldik ve tüm yüklerimizden kurtulduktan sonra geçtiğimiz ayın başlarında yeni yeni sürgün vermeye başlamış bazı bitkileri gözlemlemek için bu kentin çevresini ve Maleca burnunu yeniden ziyaret ettik.

28 Haziran'da İda dağıyla Gortyne harabelerini ve dehlizlerini görmek amacıyla Hanya'dan yola çıktık. İlk gün Almyron'da, ikinci gün Resmo'da konakladıktan sonra, 30 Haziran gecesini Resmo'ya on iki mil uzaklıktaki Arkadi manastırında geçirdik.[54] Burası adadaki manastırların en güzeli, en zenginidir, dümdüz bir ovada, İda dağının eteklerindeki bir tepede kurulmuştur. Düzlüğe, bağlar, meyve bahçeleri ve ekili topraklara bölünmüş çok hoş bir vadiden geçilerek ulaşılıyor. Ekili olmayan yerleri de yeşil meşeler, kermes meşeleri, akçaağaçlar, akçakesmeler, mersinler, sakızağaçları, antepfıstıkları, defneler, serviler, günlüklerle kaplı bu vadinin her yerinden sular akıyor. Strabon'un betimlediği antik Girit'i orada bulmak mümkün.

Arkadi manastırı büyük ve güzel inşa edilmiş bir yapı; iki sahınlı kilise gotik[55] tablolarla bezenmiş; ataları doğayı o kadar iyi taklit eden Yunanların, sonunda, doğa taklidini hiç beceremeyen Gotların üslubunu benimsemesi çok şaşırtıcı; herhalde bunun nedeni güzel şeylerin çok fazla dikkat ve özen gerektirmesidir. Bu manastırda yaklaşık yüz din adamı vardı; kırsal alanda çalışan iki yüz din adamı da topraklarını sürmekle uğraşır. Çok zeki ve ol-

47 Yazar, Mirabello koyuyla adanın kuzeydoğu ucundaki Samonion –bugünkü Sidhero– burnu arasında kalan Sitia dağları ile Mirabello ve Yalıpetra'nın oluşturduğu daralma yerinin batısında kalan Dikti dağlarını birbirine karıştırıyor.

48 Francesco Morosini'nin 1626'da yaptırdığı bu kale 50 metreye 25 metrelik bir dikdörtgendir.

49 İda dağı çok daha batıdadır; burada söz edilen yine Dikti dağıdır.

50 Kalamafka, Dikti dağının güneydoğu yamacında, Anatoli biraz daha güneydedir.

51 Eskiden bölgenin en büyük köyüydü; 1583'te 1483 olan nüfusu bugün 1200 civarındadır.

52 Özgün metnin kenarına bir not düşülmüş: "*Ilex aculeata, cocciglandifera.* Üzerinden narçiçeği ya da kırmızı tohumların toplandığı ağaç." [*İlex aculeata*, Türkçe'de çobanpüskülü (*İlex* aquilolium) adıyla bilinen, yuvarlak ve parlak kırmızı meyveler veren bitki olsa gerek. *Kermes* ise zararlı bir kırmızböceği cinsidir.]

53 Tournefort'un elyazması güncesinde şöyle denmiş: "Ayın 10'unda Kandiye'ye farklı bir yoldan dönmek için hareket ettik [...] Peufko'ya geldik. Ayın 11'inde Trapsano'ya, 12'sinde Kandiye'ye vardık." İzlenen yol Dikti dağ kütlesini güneyden dolaşmaktadır.

54 Adanın en büyük ve en ünlü manastırı. Büyük olasılıkla 16. yüzyılda kurulan manastır, 1866 Girit ayaklanması sırasındaki direnişiyle sivrildi; manastırı savunanlar teslim olmaktansa cephaneliği havaya uçurmayı yeğlemişlerdi.

55 Anlaşıldığı kadarıyla Tournefort'un dilinde gotik terimi, Bizans ve Bizans sonrası resim sanatını karşılıyor.

gun biri olan başrahip bizi çok iyi karşıladı; bu tür mevkilerdeki insanlar genellikle ciddi ve muhterem görünümlü kişiler olduğundan, yanlarında yapılan masraflar için onlara para takdim etmeye cesaret edemez, ayinin sonunda dolaştırılan kutsal ekmek kâsesine birkaç altın bırakmakla yetinirsiniz.

Manastırın en güzel yerlerinden biri mahzeni: En az iki yüz şarap fıçısı var ve en iyisinin üstüne başrahibin adı yazılmış; kimse onun emri olmadan bu fıçıya dokunamaz.

Manastırın toprakları Resmo yönünde deniz kıyısına ve güney yönündeyse İda dağının tepesine kadar uzanıyor. Bize söylediklerine göre, zeytinlerin yarısından fazlası toplayacak adam bulunamadığı için ziyan olsa da, keşişler bu yıl en az dört yüz ölçek zeytinyağı çıkarmışlar. Arkadi manastırının aşağısında, denize doğru inen yamaçta gayet güzel olduğu söylenen Arseni[56] manastırı bulunur; oraya gitmeye vakit bulamadık.

1 Temmuz'da, Arkadi başrahibinin rehberlerimizin bilmediği ıssız yerlerde bize yol göstersinler diye yanımıza kattığı iki keşişle birlikte, İda dağına doğru yola çıktık. Bu keşişler manastıra sekiz, İda dağının zirvesine ise on mil uzaklıktaki bir pınarın yanına kadar bize eşlik ettiler. Atların da bu kaynağın ilerisine geçip daha fazla tırmanamayacağını söylediler; haranın otlarından sorumlu bir keşiş de bu kaynağın yanında barınıyordu. Burası olduğu gibi çıplak ve taşlarla kaplı bir yöre. Atları pınarın orada bıraktık ve kılavuzlarımız üç günlük erzağı sırtladılar. İki keşiş geri döndüğü için haranın bekçisiyle kaldık, o da bizi pınardan altı mil uzaktaki bir ağıla götürdü; orada durmak zorunda kaldık: Bu barınak ne kadar tatsız ve sıkıntılı olsa da, bu civarda bir ikincisi bulunmayan kuyusu yüzünden orada mola vermek zorundaydık. Bu kuyudan dağın doruğuna kadar daha dört mil yol vardı: 3 Temmuz günü büyük bir zahmet çekerek doruğa tırmandık.

Adanın aşağı yukarı tam ortasında bulunan bu büyük dağın, antik tarihteki ünlü adı dışında güzel hiçbir yanı yok. Bu ünlü İda dağı tüyleri dökülmüş çirkin bir eşek sırtına benziyor: Ne bir manzara, ne hoş bir inziva, ne pınar, ne dere görülüyor; koyunlar ve atlar susuzluktan ölmesin diye kol gücüyle su çekilen bir kötü kuyu dışında hiçbir şey yok; burada cılız beygir-

ler, birkaç koyun ve kötü keçiden başka bir hayvan beslenmez; bunlar açlık yüzünden diken bile yerler; bu otlar öyle dikenlidir ki, Rumlar ona teke dikeni adını vermişler.

Adanın en yüksek yeri olan İda dağının doruğundan bakıldığında, güneyde ve kuzeyde deniz görülür. Çakıl taşından başka hiçbir şey bulamamanın ve az sayıda olağandışı bitkiye rastlamanın üzüntüsü içindeydik ve adım atacak halimiz kalmamasına karşın, sonra kendimizi suçlamayalım diye, iki kat çaba harcayarak ayakta durmamızı zorlaştıran rüzgârlara göğüs gererek en son doruğa kadar tırmandık; ve dimdik bir kayanın arkasına sığınarak şerbet yapmayı düşündük. Türklerin içtiği şerbet, içine bir avuç kar atılmış kuru üzüm suyundan oluşur; bu içecek Paris'teki düşkünlerevinin çayından bile berbattır. Biz kaplarımızı iri taneli, kar billurlarıyla doldurarak bir kat kar, bir kat şeker gelecek biçimde düzenledikten sonra üstüne mükemmel bir şarap döktük: Taslarımızı çalkalayarak içindekileri erittik. Sonra da kralın sağlığına kadeh kaldırarak Majesteleri için iyi dileklerde bulunduk; neden sonra cesaretimizi toplayıp ne kadar dik olursa olsun bu son kayanın da tepesine kadar çıktık.

İnsan bu kadar büyük bir hükümdarın buyruğu altında ve böylesine iyi bir şarap içtikten sonra nerelere gitmez ki! Şarabın rengi Alicante şarabını andırıyordu, tamamen sek gibiydi, tatlı, insanın boğazından yağ gibi kayan, kokusu insanın içine işleyen bir şaraptı; bu şarabı bize Arkadi başrahibi armağan etmişti; daha doğrusu her derde deva birkaç hap ve kusturucu birkaç tozla bu şarabı değiştokuş etmiştik; bizim verdiklerimiz de manastırdaki bazı keşişlerin dertlerine derman olmuştu doğrusu. Rumlar kusturucuyu birçok hastalıkta kullanırlar: Rumların çoğunun ve özellikle de beden yapıları bakımından ülkenin ön sıralarında yer alan keşişlerin göğüsleri geniş, mide kapasiteleriyse epey büyüktür ve en küçük antimon bileşiğine bile hemen tepki gösterirler.

Bitkilere gelince, İda dağında körpeliğin, yeşilliğin, çayların insanı bitki numunesi toplamaya davet ettiği Hanya dağlarındaki örneklerden farklı hiçbir şey yok. Yine de İda dağında kitre elde edilen ağaçları[57] rahat rahat gözlemleme keyfini yaşadık.

56 Bu manastır, Resmo'nun doğusunda, denizin yakınındadır.

57 Tournefort sayfanın kenarına şöyle bir not düşmüş: "Eczacıların ve minyatür ressamlarının kullandığı bir madde."

Daha düzgün bir barınak bulamadığımız için çoban kulübesine dönmek zorunda kaldık. Ertesi gün, 14 Temmuz'da akşam yemeğini atlarımızı bıraktığımız pınarın başında yedik ve güneybatıya yönelerek İda dağının eteğine kadar neredeyse sarmallar çizerek alçalan korkunç uçurumların kenarından aşağı doğru yürüdük, manzara çok ürkütücüydü; daha sonra önümüze çıkan karşıtlık, hayranlıktan ağzımızı açık bıraktı. İda dağı ile Kentro dağı[58] arasındaki büyük bir vadiye girdik; bu vadi zeytinlikler, portakal, nar, dut ağaçları, serviler, ceviz, mersin, defne ağaçları ve her türden meyve ağacıyla kaplıydı; burada sık sık köylere rastlanır ve sular çok güzeldir; İda dağı tüm çevresinin, başka bir deyişle adanın yaklaşık üçte birinin suyunu sağlayan kocaman bir imbik gibidir. Söz ettiğimiz vadi hiç hissettirmeden Kandiye'nin en güzel ve en bereketli ovasının içinde silinerek kaybolur. Bu ova İerapetra'ya kadar uzanır.[59]

Her zamanki alışkanlığımız uyarınca bir manastırda geceledik: Bu manastırın adı Asomatos,[60] yani Melekler manastırı; İtalyanca konuşan başrahip bizi elinden geldiğince iyi ağırladı ve bitki aradığımızı duyduğu için manastırın sınırları içindeki derelerin kenarında yetişen bazı kolokasya saplarını gösterdi. Orada Hanya'ya giden bir keşişe rastlayınca çok sevindik: Ona, Marsilya'ya doğru bir tekne kaldıracak konsolosumuza verilmek üzere bir paket mektup teslim ettik. Ben de bu fırsattan zevkle yararlanarak size araştırmalarımız hakkında bir rapor yazma ve derin saygılarımı bildirme onuruna eriştim.

Monsenyör,
Alçakgönüllü ve itaatkâr hizmetkarınız,
Tournefort

58 Adanın orta kesiminin güneyindeki Kedros dağı; İda'nın en yüksek yeri 2456, Kedros'unki 1777 metredir.
59 Yine bir karışıklık söz konusu: Burası Messara ovasıdır ve İda dağ kütlesi ile Dikti dağ kütlesi arasında yayılır, Yalıpetra ise Dikti'nin doğusunda kalır.
60 İda dağının güneybatı yamacındaki Asomati manastırı.

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi
Monsenyör Kont de Pontchartrain,

Monsenyör,

Araştırmalarımız sadece doğa tarihiyle sınırlı olmadığı için, 5 Temmuz'da Asomatos'tan yola çıkarak bu manastırdan yirmi dört mil uzaklıktaki Gortyne harabelerini görmeye gittik. Oraya altı mil uzaklıktaki Apodulo köyünden geçtik ve hep İda dağının etekleri boyunca ilerleyip, dikenli aptesbozanotundan başka bir şeyin bitmediği çorak tepelerden geçerek, güney kıyısının yanı başında, Apodulo'ya altı buçuk mil uzaklıktaki Triada'da[1] geceledik. 6 Temmuz'da 10 mil uzakta bir mezra olan ve epey erken bir saatte vardığımız Novi Kastelli'den[2] geçtik. Gortyne[3] harabeleri buradan ancak iki mil uzaktadır.

Bu harabeler İda dağına sadece altı mil uzaklıkta, Mesara ovasının girişindeki tepelerin eteğindedir; bu ova adanın en önemli buğday ambarıdır. Harabelerden Antikçağ kentinin görkemi anlaşılmaktadır, ama insan onlara bakarken üzüntüsünü engelleyemez: İnanılmaz miktarda ve büyük bir özenle işlenmiş mermer, akik ve granitin ortasında tarla sürülmekte, tohum ekilmekte, koyun otlatılmaktadır. Böylesine güzel yapılar dikmeyi bilmiş o büyük insanların yerini bugün bacaklarının arasında dolaşan yaban tavşanlarını yakalamaktan ya da neredeyse yürürken üzerlerine basacakları keklikleri avlamaktan aciz, kıt akıllı, zavallı çobanlar almıştır. Bu harabeler içinde en çok göze çarpan parça, kent kapılarından birinden arta kalanlardır;[4] en güzel taşları sökülüp götürülmüş olsa bile, çok güzel bir kemeri olduğu hâlâ fark edilmektedir; duvarlar çok kalındır ve tuğlayla örülmüştür. Dış görünüşünden anlaşıldığı kadarıyla herhalde burası kentin en seçkin semtlerinden biriydi; orada on sekizer ayak boyunda iki granit sütun bulduk;

1 1583'te nüfusu 150 olan bu köy günümüzde artık yoktur. Rumcada Aya Triada olan adı yine de Girit'teki en ünlü Minos sit alanlarından birine konmuştur.

2 Bugün Kastelli; Gortyne'in batısında.

3 Gortyne, Roma devrinde ve Bizans devrinin başlarında Girit'in başkentiydi. 1884'te başlayan kazılar, harabelerin ortaya çıkarılmasını sağladı.

4 Tournefort'un çizdiği plan kazı planlarıyla karşılaştırıldığında, daha çok Roma kaplıcalarından birine ait bir bölümün söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

bir tapınağın alınlık sütunlarını desteklemek için olsa gerek, aynı hizada çifter çifter dizilmiş birçok kaideyi görmek mümkün; her yan sütun başları ve baştabanlarla dolu. Bu harabelerdeki sütunlar arasında, üzerlerine sarmal yivler açılmış, silindir biçimli, çok güzel örnekler var; en kalınlarının çapı iki ayak dört parmağı geçmiyor; gerçi Türkler en güzellerini alıp götürmüş; hatta bu yıkıntılardan iki tüfek atımı uzakta bir köy var ki, bahçelerinin kapıları iki Antikçağ sütunun arasına yerleştirilmiş tahta perdelerden oluşuyor.[5]

Bu yerin adı Alone'ydi: Adada doğmuş on ünlü Hıristiyan, İmparator Decius'un baskı ve zulüm döneminde burada din uğruna öldükleri için, On Aziz köyü adını almıştı. Köy şapeli hâlâ antik sütunlarla doludur. Söz konusu azizler şapeldeki ana tabloda, iki sıra halinde, aynı tavır içinde, aynı hizada, dimdik ve katı bir duruş içinde tasvir edilmişlerdir. Rumlar 23 Aralık'ta bu azizlerin yortusunu kutlar; Latinler de onların bu âdetini benimsemiştir.

Gortyne harabelerinde Languedoc'taki Cosne akikine benzeyen kırmızı ve beyaz akikten sütunlar bulunur; Versailles'da kullanılmış Campan akikine çok benzeyen başka örnekler de gördük; pek figür kalmamış: Venedikliler en güzellerini götürmüşler. Kandiye'de pazarın hemen ilerisindeki caminin yanındaki şadırvanın üstünde duran heykel de bu harabelerden alınmıştır; heykelin üzerindeki giysi kıvrımları gayet güzel işlenmiştir, ancak başsızdır: Türkler, dünyadaki herkesten daha çok sevdikleri paranın üstündeki insan başı kabartmaları dışında, diğer canlıların baş tasvirleri karşısında dehşete kapılırlar. Bir tarlada kazı yaparken, kıvrımları çok güzel işlenmiş bir heykel parçası bulduk; bacak eklemleri büyük bir ustalıkla yapılmıştı, ayağın ucu da çok güzeldi.

Kentin kuzeyiyle batısı arasında kalan ucunda, bir çayın yanı başında Metropolis[6] adı verilen semtte, eski bir kilisenin oldukça güzel kalıntıları görülmektedir. Bu kilisenin mimarisi çok güzel olmakla birlikte, sol tarafta yarı yarıya silinmiş, ama gotik zevke çok uygun bir resim parçası dikkat çekmektedir: Herhalde Meryem Ana'ya ilişkin herhangi bir öykünün tasviriydi; büyük harflerle yazılmış MΡΘy ibaresi hâlâ okunmaktadır. Papaz evinin içindeki büyük bir Yunanca yazıtıysa, fazla yük-

sekte kaldığı ve epey yıpranmış bir halde olduğu için çözemedik.

Metropolis kilisesinin harabelerinin yakınında, bir manastırdan geriye kaldıkları düşünülebilecek başka harabeler de gördük: Çobanlar orada büyük antik mermer parçalarıyla sefil barınaklar yapmışlar; bu mermerlerin arasında bir Malta haçı ve iki küçük gülle bezenmiş bir sütun başı da gördük. Her halde kent, şu anda Malta'da bulunan Saint-Jean Şövalyeleri buraya yerleştikten sonra yıkılmıştı. Bu harabelerin hemen yakınında, çayın kıyısında tonoz yüksekliği altı ya da yedi ayağı bulan bir sukemerinin kalıntıları var; yanında şerit tonozlu ve On Aziz köyünün yolu üzerindeki bir başka sukemerini beslemek için sarnıç olarak kullanıldığı anlaşılan güzel bir mahzen var. Bu sukemerindeki suyolunun eni bir ayağı geçmiyor.

Mevsim ilerlediği ve bitki araştırması için yılın en elverişli dönemi gelip çattığı için, Gortyne'den antik limanları inceleyemeden ayrılmak zorunda kaldık.

1 Temmuz'da, On Aziz köyünün başpapazına balmumundan meşaleler yaptırdıktan sonra, labirent'i[7] görmek için yola çıktık. Bu çok ünlü yer sokak biçiminde bir yeraltı yoludur; bu yol, her yöne doğru sanki tamamen rastgele ve düzensiz bir biçimde bin bir dönemeç yaparak, Gortyne harabelerine üç mil uzaklıktaki ve İda dağının güney yamacındaki bir tepenin içini boydan boya aşar.

Bu dehlize, yedi ya da sekiz adım genişliğinde doğal bir yarıktan girilir; bu yarık öylesine

5 Arkeolojik sit alanının hemen doğusundaki Agii Deka (On Aziz) köyü.

6 Mitropolis köyü kazı alanının güneyindedir, oysa burada söz edilen kilise kuzeye düşmektedir. Girit'in havarisi Aziz Titus adına yapılmış bir tapınak söz konusudur. Burası en eski Hıristiyan kiliselerinden biridir; bu harabelerde 1900'den başlayarak kazı çalışmaları yürütülmüştür.

7 15. yüzyıl başından itibaren yabancı seyyahların düzenli olarak ziyaret ettikleri bu "dehliz"in, Tournefort'un bütün yadsıma çabalarına karşın, bir taşocağından başka bir şey olmadığı anlaşılıyor.

alçaktır ki ancak kısa boylu bir adam başını eğmeden içeri girebilir; girişin aşağı yanı oldukça engebeli, üst yanıysa düzdür; yatay biçimde üst üste dizili taş katmanlarından oluşur. İnsanın karşısına önce insan eli değmemiş gibi duran, hafif meyilli bir tür mağara çıkar ve dikkat çekici hiçbir özelliği yoktur; ama, ilerledikçe bu yer insanı giderek şaşırtmaya başlar. Bin bir dönemeçten oluşan yan yollardan daha rahat olan ana yol yaklaşık bin iki yüz adım sonra insanı dehlizin dibine kadar götürür; orada yabancıların keyifle dinlendiği iki geniş ve güzel salon vardır. Bu yol, en uçta çatallanarak ikiye ayrılsa da, dehlizin asıl tehlikeli yeri orası değildir: Daha çok, girişin yakınında, mağaradan otuz adım uzaklıkta ve sol tarafta tehlike başlar. Eğer o noktada başka bir yola saparsanız epey yol aldıktan sonra sonu gelmez gizli köşeler ve çıkmazlar içinde yolunuzu yitirir, gerçekten kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kalırsınız. Dolayısıyla kılavuzlarımız ne sağa ne sola sapmadan bu ana yolu izlediler; orada teker teker sayarak tam bin yüz altmış adım attık; yüksekliği yedi ya da sekiz ayağı bulan bu yolun duvarları bir kaya katmanıyla kaplı; bu yöredeki taş yataklarının çoğu gibi bu katman da yatay ve düz. Bazı yerlerde başınızı biraz eğmeniz gerekiyor; hatta yolun ortasına doğru öyle dar bir geçit var ki, insan dört ayak olup ilerlemek zorunda kalıyor. Ana yol genellikle iki üç kişinin dik durarak yan yana yürüyebileceği genişlikte; yer genellikle düz; ne fazla yokuş çıkılıyor, ne de iniliyor. Duvarlar dikey olarak yontulmuş ya da yolları tıkayan taşların özenli bir temizlikle dizilmesiyle yapılmış; ama her yöne giden o kadar çok sokak var ki, insan ancak birçok önlem alarak buradan çıkabilir.

Buradan kurtulmayı çok istediğimiz için, ilk iş olarak mağaranın girişine bir nöbetçi yerleştirerek eğer gece oluncaya kadar dışarı çıkmamışsak en yakındaki köyden yardım getirmesini tembih ettik. Her birimizin elinde kocaman bir meşale vardı; yeniden bulmakta zorluk çekilebilecek her dönemeçte sağ tarafa üzerlerine sayılar yazılmış kâğıtlar asıyorduk; yanımızdaki Rumlardan biri sol tarafa küçük çalı demetleri bırakıyor, bir diğeri geçtiğimiz yola kolunun altında taşıdığı çuvaldan saman serpiyordu.[8] Böylelikle hiç güçlük çekmeden dehlizin dibine, büyük yolun ikiye ayrılarak yaklaşık dörder boy (yaklaşık 8 m) eninde, daire biçimli, kayaların içine oyulmuş iki geniş alanla sonuçlandığı yere ulaştık. Burada kö-

mürle yazılmış birçok yazı görülüyor: Örneğin "1539" ve hemen buna bitişik olarak "Fransisken Peder Francesco Maria Pesaro", "Papaz Tadeus Nicolaus." Sonra "1444." Başka bir yerde "*Qui fu el strenuo Signor Zan de Como cap. de la Fanteria 1526.*" Yolda daha birçok ibare bulunuyor. Biz şu tarihleri saptadık: 1495, 1516, 1560, 1579, 1699. Biz de üç ayrı yere siyah taşla 1700 yazdık.

Aldığımız önlemler sayesinde bu dehlizin içinden kolayca çıktık, ama buranın yapısını iyice inceledikten sonra, Belon'un ve daha bazı modern yazarların sandıkları gibi Gortyne ve Knossos kentlerini inşa etmekte kullanılan taşların çıkarıldığı eski bir taşocağı olduğunu gösteren hiçbir iz bulunmadığı konusunda görüş birliğine vardık.

Adada birçok mağara bulunur ve kayalıkların çoğu, özellikle de İda dağındakiler gözeneklidir, öyle ki deliklerin her birine kafanızı sokabilirsiniz. Burada birçok dik ve derin uçurum görülür: Niye yatay yeraltı yolları bulunmasın? Özellikle de taş katmanlarının birbiri üstüne yatay olarak bindiği yerlerde!

7 Temmuz'da Novi Kastelli'de, Gortyne'e giderken akşam yemeği yediğimiz Sinyor Gieronimo'nun evinde geceledik. Onun evinde hayranlık uyandıran, çok güzel bir mermer heykel var: Bu ünlü kentin harabelerinden çıkarılmış, üzeri çiçek dizileriyle süslenmiş bir koç başı.

8 Temmuz'da yirmi dört mil yol alarak Asomatos manastırında konakladık ve ertesi gün yüz bir pınarı olduğu rivayet edilen Kentro dağına gittik. Kentro dış görünüş bakımından çıplak ve çorak bir dağdır, ama buradan çıkan bir sürü güzel kaynak Brices,[9] yani Pınarlar adı verilen büyükçe bir köye doğru akar. Gece bu köyde kaldık; ertesi gün, ayın 10'unda, yaptığımız keşiflerden çok mutlu bir halde koşturup durduk. Asomatos'a yeniden uğrayarak yüklerimizi aldık ve oradan altı mil uzaktaki Arkadi manastırında geceledik. O zamana dek boşuna arayıp durduğumuz kocayemiş ağacını bulmak büyük bir keyif oldu: Bu ağaç iki manastır arasında, ana yolun kıyısındaki bir kayanın çatlaklarından boy atmıştı; bu bölge bitki örneği toplamak için adadaki en iyi yerlerden biridir.

8 Bu önlemlere hiç de gerek yoktu. Dehlizin rölövesine bakıldığında, her iki tarafında fazla derin sayılamayacak birkaç çıkmazın yer aldığı bir 8 çizdiği görülmektedir.

9 Kedros dağının kuzey yamacındaki Vryses.

Brices'te çok sofu, ama acınacak denli cahil, yaşlı bir papazın evinde kaldığımızı söylemeyi unuttum. Kötü İtalyancası ile dehlizin duvarlarında eski bir kehanet yazılı olduğuna, bu kehanette Moskova çarının yakında Osmanlı İmparatorluğu'na egemen olup Rumları Türklere kölelik etmekten kurtaracağının bildirildiğine bizi inandırmaya çalıştı. Üstelik Kandiye kuşatması sırasında, bir Rum'un Sadrazam Köprülü'ye yine aynı dehlizde yazılı bir kehanete göre kenti alacağını söylediğini hatırlıyordu; bu saf insanlar, yabancıların bu yerin duvarlarına karaladıkları harfleri ve rakamları kehanet sanıyorlar.

Resmo'ya döndüğümüzde laden zamkı toplama mevsimi olduğu konusunda bizi uyardılar ve eğer bunu görmek istiyorsak Resmo'ya yirmi iki mil uzaklıkta, deniz kıyısında güzelce bir köy olan Melidoni'ye gidebileceğimizi söylediler;[10] 22 Temmuz gecesi bu köyde, Dr. Patelaro'nun bizim için tavsiye mektubu yazdığı bir papazın evinde kaldık. Bu papaz yöredeki tüm ilginç şeyleri, özellikle de köy yakınındaki bir mağaranın girişinde bulunan yazıtı bize göstermeye söz verdi.[11] Ertesi gün bu yörenin aşarını toplayan ve domuz etinden başka bir yiyeceğimiz olmadığı için akşam yemeğine davet edemediğimiz bir Türk onurumuzu çok zedeledi: Niyetimizi öğrenen bu Türk, papazın evine geldi ve bizi mağaraya götürmesini yasakladı; bizim casus olduğumuzu, ileri geri konuştuğumuzu ve bitkilere varıncaya dek her şeyin resmini çizdiğimiz konusunda kendisine haber geldiğini, sadece padişahı ilgilendiren kehanetlerle dolu o eski mermerlere gidip bakmamıza katlanamayacağını söyledi. Kendisine doktor olduğumuzu, ilaç dağıtarak yöre insanlarına iyilik etmeye çalıştığımızı, bitkilerin resmini sadece kendimizi eğitmek amacıyla çizdiğimizi ve bunun kimseye bir zararı olamayacağını söylettiysem de bunun hiçbir faydası olmadı, bu gerekçelerin hiçbirini umursamadı ve tehditler savurarak, papazla köydeki diğer Rumları sopadan geçirteceğini söyledi. Tercümanımız bizim nasıl laden zamkı toplandığını merak ettiğimiz için Melidoni'ye gelmiş Fransızlar olduğumuzu, bu fırsattan yararlanarak yörenin diğer görülmeye değer şeylerini de görmek istediğimizi anlattıysa da bunun da hiçbir yararı olmadı. O zaman arabacılarımızdan birini yanıma alıp söz konusu mağaraya gitmeyi düşündüm; o yazıtta Melidoni'nin harabeleri üzerine inşa edildiği antik kentin adını bulmayı

umuyordum: Bu hoş görüntü bizi büyülüyordu; ama arabacı oraya yürüyerek gitmeyi hiç akıllıca bulmadı, suç işlemiş gibi titreşip duran yöre sakinleri de aynı kanıdaydı. Türk bu duruma gülüp geçiyordu; bizim kendisine tabi olmadığımızı, ama Rumların efendisi olduğunu ve onlara sözünü mutlaka geçireceğini söyledi; laden zamkı almak istiyorsak, o bize en iyi malı göndertebilirdi, gidip yerinde görmemize gerek yoktu; sonra uyarılarını yineledi ve bize bu ilacın nasıl hazırlandığını öğretmemelerini sıkı sıkı tembih etti. Bu adamın sert ve katı tutumunu görünce eşyalarımızı yükletip oradan ayrılmak için papazın evine girdik. En azından laden zamkı toplamakta kullandıkları aleti bize satmalarını teklif etmeyi tasarlıyordum. Bu alet, uzun saplı ve üzerinde çift sıra kayışı olan bir tür kamçıya benziyordu. Zavallı Rumlar voyvodanın[12] tehditlerinden öylesine ürkmüşlerdi ki, bu aleti izinsiz satmayı göze alamadılar; her ne kadar gizlice getirip bahçe kapısından bize vermelerini söylediysek de, razı olmadılar; gidip voyvodadan izin istediler, o da yine tehditler savurarak Nuh dedi peygamber demedi.

O sırada, birkaç gün önce bacağını kırmış bir papaza gidip bakmamızı rica ettiler; tedavi için ne yapması gerektiğini söyledik ve hemen adamlarımızın yanına döndük. Tüm bu entrikayı çeviren diğer papaz neşeli bir ifadeyle bize katıldı ve oradaki Türk'ün karşı çıkmasına meydan vermeden bize iki kamçı sattırmanın yolunu bulduğunu söyledi; bu alet normalde iki ekü idi; biz Doktor Patelaro'nun tavsiyesiyle geldiğimiz için sadece bir buçuk ekü verecektik. Ben, büyük bir soğukkanlılıkla tütün içen Türk'ün yanında ona üç ekü verdim. Mağaranın uzağında papaz bize oraya gitmenin mümkün olmadığını, çünkü voyvodanın orada imparatorluğu ilgilendiren kehanetler bulunduğu kuruntusuna kapıldığını söyledi; ama laden zamkı için bizi Türk'ün farkına varamayacağı dolambaçlı yollardan bizzat götürecekti. Bu papazın iyi niyetle davrandığına inandığımdan, bu zahmetini karşılıksız bırakmayacağımız konusunda ona güvence verdim: Dolayısıyla onun peşinden gitmek için atlara bindik; ama, ancak çeyrek fersah gitmiştik ki bir iblis gibi uluyan Türk ardımızdan yetişti, papazı değnekletmekle ve o yörenin ağasına casusları kolladığını bildirmekle

10 Bu köy deniz kıyısında değil, 5 km içeridedir.

11 Melidoni mağarası hâlâ turistik bir yerdir.

12 Voyvoda çoğunlukla kadı vekilidir, ama burada aşar toplamakla görevli olduğu anlaşılıyor; zaten aynı kişi bu iki görevi de yerine getirebilirdi.

tehdit etti.[13] Güzel bir katıra binmiş olan bizim papaz, hakkında ne istiyorsa onu yazmasını söyledi. Bitki bulmak için sağımıza solumuza dikkat kesilerek yola devam ettik; bir süre sonra bu kızıl ve uzun sakallı dolandırıcı bizim yüzümüzden sadece değneklenme utancıyla değil, tüm malını mülkünü kaybetme tehlikesiyle de karşı karşıya kaldığını arabacılarımız aracılığıyla bize söylettirdi. Ben de o zaman geri adım atmanın daha iyi olacağını, bizim yüzümüzden eza çekerse buna çok üzüleceğimi söyledim. Çok can sıkıcı bazı fikir yürütmelerin ardından, bir ekü kendisine, iki ekü de voyvodayı yatıştırmak için olmak üzere, üç ekü daha vermemiz konusunda anlaştık. Bu davranışı yüzünden onun Türk'le anlaşmalı hareket ettiğinden ve bizden bu parayı sızdırmayı kararlaştırdıklarından kuşkulandık: Bu gibi konularda Rumlar çok tehlikelidir; Plutarkhos'un "Giritçilik" adını verdiği eski ada usullerini tam anlamıyla unutmamışlardır. Ama papazın kurduğu düzen çok kabaydı; ağaya yazmasını engellemek için iki ekü'yü hemen o anda gidip Türk'e verse hem bizden daha çok para alır, hem de biz onu namuslu bir adam sanmaya devam ederdik.

Sonunda, deniz tarafına doğru yürüyerek, üstleri laden zamkı toplanan küçük ağaçlarla kaplı çorak ve kumlu tepelere vardık. Güneş tam tepedeydi ve hiç rüzgâr esmiyordu: Laden zamkı toplamak için havanın böyle olması gerekir. Don gömlek yedi sekiz köylü kamçılarını bu bitkilerin üzerinde dolaştırıyorlardı: Aletlerini sallayıp bu ağaççıkların yapraklarına sürttükçe, yaprakların üzerindeki hoş kokulu bir tür reçine kayışların üzerinde birikiyordu; bitkinin özsuyunun bir bölümü olan bu madde yağlı bir ter gibi bu yaprakların dokusundan dışarı sızar; damlaları parlak ve terebentin gibi durudur.[14]

Kamçıların üzerinde bu yağdan yeterince birikince kayışlar bir bıçakla kazınır ve çıkarılan madde topak topak biriktirilir: Laden zamkı adıyla anılan madde budur. Dikkatli çalışarak günde yaklaşık üç libre ve iki ons kadar, hatta daha da çok toplanabilir. Bu miktar yörede bir ekü'ye satılır: Bu toplama işinin güç yanı, öğle sıcağında ve hiç rüzgâr yokken yapılma koşuludur. Yine de en saf laden zamkında bile pislikler bulunabilir, çünkü önceki günlerde esen rüzgâr ağaççıkların üzerinde toz biriktirmiştir. Bu ilaç, yörede bulunan çok ince ve siyaha çalan bir kumla karıştırılarak yoğrulur

ve böylece daha ağır çekmesi sağlanır; sanki doğa bu malı daha da geliştirmenin yöntemini öğretmek istemiştir onlara; kum laden zamkıyla iyice karıştırılarak yoğrulursa bu hileyi anlamak çok güçtür: Ya kumların ağızda çıtırdayıp çıtırdamadığını keşfetmek için uzun uzun çiğnemek, ya da eklenmiş şeyleri ayırmak için önce eritip sonra süzmek gerekir.

13 Temmuz'da Resmo'ya bir mil uzaklıkta küçük bir köy olan Peribolia'da geceledik;[15] burası göz alabildiğine bahçeliktir ve salatalıkları çok makbuldür; zaten halk Yunancasında Periboli bahçe anlamına gelir. 14 Temmuz'da Almyron'a on ve Stilo'ya iki mil uzaklıktaki bir başka köyde, Neocorio'da kaldık;[16] burası Sfakia dağlarıyla birleşen yüksek dağların eteğindedir.[17] Bütün bu yörede çok güzel bir adaçayı türü yetişir.

15 Temmuz'da bu dağlar boyunca ilerledikten sonra, Hanya'ya üç mil uzaklıkta, aynı adı taşıyan bir başka köye ulaştık;[18] karlarla kaplı yükseltilere doğru yolumuza devam ederken, adanın geri kalanında tüm çabamıza ve özenimize karşın topladığımızdan daha fazla miktarda, nadir bitkiye rastladık. Ayın 18'inde hazinemizi boşaltmak ve bitkilerimizi yeni kâğıtların arasında kurutmak üzere Hanya'ya dönmek zorunda kaldık; sonra yeni keşifler yapmak için böylesine elverişli bir bölgeye geri dönmekten kendimizi alamadık; ama daha da ilginç ve az bulunur şeylerle karşılaşacağımızı umduğumuz doruklara yaklaştıkça artan sis ve kar yüzünden niyetimizden vazgeçmek zorunda kaldık. 22 Temmuz'da oradan ayrılarak Grabusa[19] burnunu görmeye gittik.

13 Sözü geçen ağa, Resmo sancakbeyliğine bağlı bir kazanın sorumlusu olsa gerek.
14 Bu özsuyu eskiden yakı yapımında ve cesetlerin tahnit edilmesinde kullanılırdı.
15 Resmo'nun doğusunda, deniz kıyısındaki Perivolia.
16 Günümüzde Hanya-Resmo yolu üzerindeki Neo Khorio (Yeni Köy).
17 Sfakia, adanın batısında ve Hanya'nın güneyinde kalan dağlık bölgenin adıdır.
18 Başka bir deyişle, Hanya'nın güneybatısında kalan, Perivolia adındaki bir başka köy.
19 Adanın kuzeybatı ucundaki yarımada.

Ayın 23'ünde deniz kıyısı boyunca, eskiden Leuce adıyla bilinen Saint-Odero ya da Agii Teodori[20] adasını seyrederek ilerledik. O gece Placatona'da[21] yattık; 24 Temmuz'da Hanya'ya otuz mil uzaklıkta, deniz kıyısında küçük bir kent olan Kissamu'dan[22] geçtik ve Kissamu'dan iki mil ileride, Grabusa burnundan da sekiz mil beride olan bakımsız bir köyde konakladık.

25 Temmuz'da Grabusa dağını aşarak, korkunç bir bölgeden aşağıya, burnun ucuna doğru indik; yanında iki ıssız adacık daha bulunan bir kayalık üzerine yapılmış Grabusa kalesi karşımızdaydı. Bu kale ancak içeridekiler aç bırakılarak ele geçirilebilir ve buraya erzak gelmesini engellemek için bütün yıl deniz tarafını tutmak gerekir ki, kışın çıkan kuzey rüzgârları buna izin vermez. Türkler bu kaleyi çok ucuza ele geçirmiş, Venedikli komutan bir fıçı altına onlara kaleyi satmıştı; bu adam İstanbul'da Kaptan Grabusa adıyla bilinir; burası, Venedik Cumhuriyeti'nin ada çevresinde sahip olduğu üç kaleden biriydi; artık elinde sadece Suda ve Spina Longa[23] kalmıştır.

26 Temmuz'da Paleocastro[24] ya da halk Yunancasıyla Eski Hisar harabelerine gittik. 27 Temmuz'da Spada burnunun hemen girişinde, Hanya'nın karşısındaki Cougna manastırında[25] geceledik; bu burnu dikkatle dolaşmaya niyetliydik, ama Hanya konsolosu ulak göndererek, Provence'lı bir gemi sahibinin Evboia adasına doğru yelken açmak üzere olduğunu ve bizi de Milos adasına bırakması için adamla anlaştığını bildirince hemen oradan ayrıldık. Bunu Ege denizine açılmak için elverişli bir fırsat olarak görmüştük; bununla birlikte ertesi gün rüzgâr kesiliverdi ve bu sütliman hava Hanya'da denklerimizi rahat rahat hazırlamaya ve bu adadaki düşüncelerimi hiç acele etmeden kâğıda geçirmeye yetecek vakti bize tanıdı. O zamandan beri birtakım başka fikirler de edindim.

Kandiyeliler –hem Türkler, hem de Rumlar– boylu boslu, güçlü ve gürbüz insanlardır; ok atmayı çok severler; çok eski çağlardan beri bu işte sivrilmişler; Pausanias, okçuluğun neredeyse onların ulusal niteliği olduğunu, bu konuda Yunanistan'ın diğer tüm halklarını geride bıraktıklarını belirtiyor: Bu nedenle adanın en eski sikkelerinin üstünde ok sadağı tasvirinden başka bir şey görülmez.

Bugünün adalıları dürüst insanlardır: Bu adada ne dilenciye, ne serseriye, ne baldırı çıplaklara, ne katillere, ne de eşkıyaya rastlanır. Evlerin kapıları sürgü yerine kullanılan son derece hafif ahşap çubuklarla kapatılır sadece. Çok az da görülse, bir Türk hırsızlık yaparsa, ulusunun onurunu kurtarmak için zindanda boğulur; daha sonra taş doldurulmuş bir çuvala konur ve denize atılır; hırsızlık yapan Rum ise ya değneklenir ya da ilk ağaca asılır. Adadaki Türklerin çoğu dönme ya da dönme oğludur; dönmeler genellikle gerçek Türkler kadar namuslu değildir. İyi bir Türk domuz yiyen ya da şarap içen Hıristiyanları görünce tek laf etmez; bunları gizli gizli yiyip içen dönmelerse Hıristiyanları azarlayarak hakaret ederler. Bu sefillerin ruhlarını çok ucuza sattıklarını belirtmek gerek: Din değiştirince cizyeden bağışık tutulmak ayrıcalığı ve bir cepken dışında başka bir şey geçmez ellerine; cizye de yılda yaklaşık 5 ekü'den fazla tutmaz.

Rum köylüler başlarına bizim koro çocuklarınınkine benzeyen kırmızı bir takke takarlar; kırda güneşten korunmak için takkelerinin üzerine koyup, ellerindeki değnekle bir ucunu şemsiye gibi yukarı kaldırdıkları mendilden başka koruyucuları yoktur. Türkler de aynı yöntemi uygularlar. Rumlar ince giyinir; üstlerine pamuklu bezden çok geniş şalvarlar geçirirler; apış araları çok aşağı sarkan bu şalvarlar onları çok komik gösterir. Avrupa köylülerinin ayakları genellikle yarı çıplak olmasına karşın, bu adada ayakkabısı iyi olmayan birine pek rastlanmaz. Kentlerdeki Rumlar çok temiz ve hafif kırmızı

20 Bkz. 1. Mektup, 9. dipnot.
21 Herhalde adanın karşısında, kıyıda bulunan Platanias'tan söz ediliyor.
22 Günümüzde Kastelli Kissamu; bugünkü kasabanın batısına düşen antik sit alanının adı Kissamu'dur.
23 Mirabello körfezinin kuzeyinde bulunan Spina Longa adası da Suda ile aynı kaderi paylaşmış ve 1715'te Türklerin eline geçmiştir.
24 Kastelli Kissamu'nun güneyinde.
25 Bugün de açık olan Ghonia manastırı.

marokenden iskarpinler giyerler; kırsal kesimdeyse aynı maddeden yapılmış potinler kullanılır; bunlar yıllarca dayanır. Hippokrates zamanındaki Giritliler kadar iyi ayakkabılar giydikleri söylenebilir. Bu ünlü hekim söz konusu potinlerden çok rahat bir ayakkabı olarak söz eder ve onu yorumlayan Galenos da bacağın yarısına kadar çıkan bu çizmelerin çok iyi bir deriden yapıldığını, üzerinde delikler bulunduğunu ve sıkılıp ayaktan düşmesini engelleyen bağcıkların bu deliklerden geçirildiğini belirtir.

Kadınlara gelince, İerapetra'da çok güzel hanımlar gördük; başka yerlerdekiler çirkindir; belleri çok ince olmasına karşın giysileri bunu hiç göstermez. Çok basit bir giysidir bu: rengi griye kaçan, çok plili, iki kalın kordonla omuzlara asılan ve memelerini çıplak bırakan kırmızı bezden bir etek. Ege adalarındaki kadınlar şalvar giyer; Kandiyelilerse eteklerinin altına sadece don giyerler; başlarına taktıkları da aynı oranda basittir: Çok hoş bir biçimde omuzlarına dökülen beyaz bir başörtüsüyle saçlarını örterler; bu kadınlar hiç de temiz değildir. Sokaklarda pek Türk kadına rastlanmaz; rastlananların da yüzleri kapalıdır ve çarşafa sarınmışlardır. Yahudi kadınlar oldukça iç açıcıdır. Zencilerse adanın en çirkin kadınlarıdır.[26]

Yeryüzünde Rumlardan daha samimi insan bulunmaz; uğradığımız her yerde kadın, kız, yaşlı, çocuk gelip aramıza karışıyorlardı; giysilerimizi, çamaşırlarımızı, şapkalarımızı inceliyor, tüm köy halkı kâh çevremizde, kâh taraçalarında toplanıyordu. Amaçları asla bize hakaret etmek değildi, Rumlar çok iyi insanlardır; ama dağlarda bitki aramaya giderken genellikle yabancıların hiç geçmediği kestirme yollardan gittiğimiz için merak nedeniyle gelip etrafımızda toplanıyorlardı. Teçhizatımızı uzun süre gözden geçirdikten sonra, onlar bizim davranış biçimlerimize ve giysilerimize, biz de onların aptallığına gülmeye başlıyorduk. Bütün bunlar sokaklarda olup bitiyor, bu arada kılavuzlarımız bize bir barınak arıyorlardı; barınak bulununca köyün yarısı peşimize takılmış halde yürümeye başlıyorduk; genellikle konaklayacağımız evin kapısının önünde bir süre mola verip içeriyi tütsülemelerini ve sinekleri, tahtakurularını, bitleri ve karıncaları kovalamalarını beklerdik.

Muayeneler için de bu mola sürelerini kullanıyorduk: Hastalar, tıpkı Hippokrates zamanında olduğu gibi, sokağın ortasına taşınıyordu. Ge-

nellikle el altındaki bitkileri kullanıyor, gerektiğinde en tatsız hastalıkların mayasını söküp atsın diye birkaç kusturucu ilaç armağan ediyorduk; çoğunlukla Rumlara böyle davranıyorduk. Yeniden geçmek zorunda kalacağımızı düşündüğümüz yerlerdeyse Müslümanları özellikle kayırıyorduk. Belki de verdiğimiz ilaçlar onları bitap düşürmese, bize sağlam bir kötek atma isteğine kapılabilirlerdi! Kandiye valisi örneği aklımızdan çıkmıyordu ve böyle bir durumla karşılaşmamız halinde çalışmalarımıza altı haftadan önce başlayamazdık. Türklerin yönettiği topraklarda değnek darbeleri çok sert biçimde ayak tabanlarına indirilir; darbeleri tespih taneleriyle sayarlar ve daha sonra da özelliğiniz, vasfınız nedir hiç aldırmadan omuzlarınıza indirilen birkaç sopayla ağzınızın payını verirler.

Ciddi ve ağırbaşlı havamızı Paris'te bırakmış olsak da, bizi her dakika yormaktan geri kalmıyorlardı: Kalabalık peşimizden koşup "Hekimler, hastalıklarımızı iyileştirmek için biraz bitki verin bize" diye bağırıyorlardı. Bir bitkiyi betimlemek ya da resmini çizmek üzere bir anayolda biraz oyalansak, hemen hasta çocukları ya da yaşlıları yanımıza getiriyorlardı: Onlara severek ilaç ve fikir veriyorduk, bu da bize çok vakit kaybettiriyordu; ama iyilik yapmanın yüreğimize verdiği avuntu dışında, bu fırsatlardan yararlanarak gördüğümüz bitkilerin halk dilindeki adlarını da öğreniyorduk. Ben bu zavallı Rumların beynini, Theophrastos'un ya da Dioskurides'in saydığı adları korumamızı sağlayan canlı yazıtlar olarak görüyordum; bu yazıtların çeşitli bozulmalara uğrasalar bile, belki de en sert mermerlerden bile daha çok dayanacaklardır, çünkü mermerler silinip kırılırken onlar her gün yenilenmektedir. Bu nedenle bu yazıt türü en bilgili ve talihli çağlarda yaşamış o becerikli Yunanlıların bildikleri çok sayıdaki bitki adını önümüzdeki yüzyıllarda da koruyacaktır; bu yöntemle halk dilinde kullanılan ve Antikçağ metinlerdeki isimlerle bağıntıları sayesinde ilk bitkibilimcilerin en iyi bildikleri bitkileri ortaya çıkarmamızı sağlayan beş yüzden fazla ad öğrendik.

Bunun için öncelikle olarak Rum papazlarla keşişlere başvuruyorduk: Onlara kendi çağlarının tüm bilimini zihinlerinde biriktirmiş o bilge Kuretes'lerin torunları olarak bakıyorduk; halbuki bunlar geçimlerini sağlamayı komşularından biraz daha iyi beceren cahil insanlardır aslında; ne var ki, adanın en güzel

26 Hanya yakınında bir Kuzey Afrika göçmen köyü vardı.

ve en iyi mülkleri onlara aittir. İyi bir toprak, verimli bir ova, güzel zeytinlikler, bakımlı bağlar görürseniz sahibini sormanıza hiç gerek yoktur, manastır biraz sonra karşınıza çıkar; eğer manastır yoksa papazın kaldığı ev fazla uzakta değildir. Tüm güzel çiftlikler manastırlara bağlıdır; belki de bu yörenin harap olmasının nedeni de budur, çünkü keşişler bir devleti ayakta tutabilecek insanlar değildir. Gerçi bu Rum keşişler iyi insanlardır; sadece toprağı sürmekle uğraşır, hekimlikle ilgilenmezler; bu din adamları hep etsiz yemek yerler; eğer orada onlardan başkası yaşamasa yörenin av hayvanları hiçbir işe yaramazdı.

Kandiye'nin varlıklıları boğazlarına düşkündür: Adada bir sürü kümes hayvanı, güvercin, sığır, koyun ve domuz beslenir. Çok miktarda kumru, kınalı keklik, çulluk ve yabani tavşan görülür, ama tavşan hiç bulunmaz. Kış hariç, kasaplık et çok güzeldir: Otlak olmadığı için kış aylarında sürüleri deniz kıyısında, sazlıkların arasında otlatmak zorunda kalırlar; hayvanlar öyle zayıflar ki etleri sırf sinir haline gelir. Rumlar bundan dolayı hiç sıkıntı çekmezler; köklerle beslenirler; zaten "Eşeklerin açlıktan geberdiği yerde Rumlar yine de semirir" özdeyişi de buradan çıkmıştır: Bu özdeyiş kelimesi kelimesine doğrudur, eşekler bitkilerin sadece yapraklarını yerken, Rumlar kökünü bile söküp toplarlar. Zaman zaman onların yaşam tarzına hayran kalıyorduk: Bizim tayfalarımız bütün günü yavan peksimet ve deniz suyuyla kaplanmış kayalıklarda biten tuzlu yosunları yiyerek geçiriyorlardı.

Adada topraklarını ekip biçmek için gereken nüfusun yarısı bile yoktur, yine de tahıl ürünü adalıların tüketiminden fazladır. Ada şarapla dolup taşmakla kalmaz, yabancıların zeytinyağı, yün, ipek, bal, balmumu, peynir, laden zamkı gereksinimini de karşılar. Az miktarda pamuk ve susam yetiştirilir: Buğday, özellikle Kandiye yöresinde ve Mesara ovasında mükemmeldir, ama ekmek yapmayı bilmezler. Ekmek diye yedikleri öyle gevşek, ezilmiş ve az pişmiş bir hamurdur ki insanın dişlerine yapışır. Oradaki Fransızlar iyi kabartılmış ve iyi pişirilmiş çok güzel ekmekler yapar; Türkler bu ekmeklere çok düşkündür.

Kandiye'nin beyaz, kırmızı ve roze şarapları mükemmeldir. Giritliler adına bastırılmış en eski sikkelerin üzerlerinde sarmaşıklardan yapılmış

taçlarla üzüm salkımlarının bir arada tasvir edilmesi boşuna değildir: Bu yörenin şaraplarında alkolün baş döndürücülüğünü tam kıvamında dengeleyen bir mayhoşluk vardır; asla yavanlaşmayan o iç bayıltıcı rayihaya o nefis pelesenk tadı eşlik eder ve Kandiye şaraplarının gereğince tadına bakmış biri başka şaraplara pek yüz vermez.

Türkler bu kadar güzel şarabı bulunca, en azından geceleri içmemezlik edemezler; bir kez de başladılar mı fıçının dibini bulmadan bırakmazlar. Rumlar hem gündüz, hem de gece, hiç su katmadan yudum yudum içki içer; sefaletlerini zaman zaman bu içkiye gömüp unutmaktan çok mutlu olurlar. Bu şarapların üzerine su eklendiğinde kadeh bulutlarla dolmuş gibi olur; bu içkiyi doldurduğunuzda, ağırlıkta olan çok miktardaki eterli yağın oluşturduğu, dalgalanan, kıvrım kıvrım ağlar sarar kadehi. Aslında bu içkiden mükemmel şarap ispirtosu çıkartılabilirdi; bununla birlikte hem Kandiye'de, hem de tüm Doğu Akdeniz'de içilen rakı iğrençtir; bu içkiyi imal etmek için üzüm cibresinin üzerine su konur ve on beş yirmi gün dinlenmeye bırakıldıktan sonra ağır ve düz taşlarla ezilir, posa atılır. Aslında hepsini atsalar daha iyi ederler, çünkü imal ettikleri bu rakı çok etkisizdir ve yanık kokar; kızılımtrak bir rengi vardır ve kolayca bozulur.

Kandiye yününden, tıpkı Yunan yününden olduğu gibi, ancak kaba kumaşlar, şeritler ya da şilteler dokunabilir. Bu adanın ipeği, eğer eğirme yetenekleri olsa, çok güzel olabilirdi. Bal mükemmeldir ve tüm bölgeyi kaplayan kekik kokusu sinmiştir bala: Bu koku herkesin hoşuna gitmez, altın rengi olan Girit balı Narbonne balından daha sıvıdır. Bu adanın balmumunu ve laden zamkını da yabana atmamak gerekir. Sfakia dağlarının peynirleri çok beğenilir. Kandiye zengin bir ülke olsa bile, adanın en iyi toprakları hiç bakımlı değildir ve bu eyaletin üçte ikisinin çorak, çıplak, çirkin, sarp, dik ve insanlardan çok keçilere uygun dağlardan oluştuğunu da söylemek gerekir.

Kandiye'nin havası çok iyidir; sadece karadan esen rüzgârdan korkmak gerekir; bu rüzgârın gerçekten boğucu bir hal aldığı Hanya'yı terk etmeyi iki üç kez düşündük. Daha yukarıda da bu rüzgârın kır ortasındaki insanları bile soluksuz bırakıp boğduğunu belirtmiştik: Maleca burnundan Hanya'ya dönerken benzer bir kazaya uğrayacağız diye ödümüz koptu. Sulara gelince, yeryüzünde bunlardan güzeli ve iyisi bulunamaz. Her şeyi he-

saba katacak olursak, bu adanın epey talihli olduğu söylenebilir, zaten eskiden buraya Mutlu Ada derlermiş; adanın taşları bile değerlidir.

Köylerin çoğu beyaz mermerden inşa edilmiştir, ama çok ham haldeki bu mermer bizim moloz taşımızdan daha gösterişli değildir; nasıl ki Amerika'da demir, altından ve gümüşten daha az bulunan bir madense, burada da mermer diğer taşlardan daha çok olduğu için inşaatlarda mermer kullanılır. Köylerdeki evler tek katlıdır ve bu kat iki ya da üç odaya bölünmüştür. Odaların her biri bir açıklıktan ışık alır. Bu açıklıklara bir buçuk ayak çapında kumtaşından birer testi yerleştirilmiştir; dip tarafları açık olan bu testiler dam içinde örülmüştür, bu damlar yarım ayak yüksekliğinde bir toprak katından oluşur ve bu toprak hali vakti en yerinde olanlarda üstleri tahta kaplı taban kirişleri üzerine oturtulmuş çalı çırpı demetleri üzerine yayılmıştır. Bizim Auvergne'lilerimiz ve Limousin'lilerimiz bu memlekette hiç işsiz kalmazdı.

Barış zamanında bu adada tatlı bir hayat hüküm sürer; savaş sırasında ise kırsal alan *cain*'lerin[27] elinden çok çeker. İsyan edip Venediklilerin yanına, Suda'ya ya da Spina Longa'ya sığınan Rumlara bu ad verilir. Bu *cain*'ler veya sahte kardeşler yakıp yıkar, yağmalar, ırza geçer ve her türlü zulmü yaparlar; özellikle de Türkleri tutsak etmeye uğraşır, sonra çok yüksek fidyeler koparmaya bakarlar. Yakalanan hiçbir *cain*'in canı bağışlanmaz: Mutlaka kazığa oturtulur ya da çengele asılır. Son savaşta yakalanan biri bu işkenceye çarptırılmamak için 2000 ekü teklif etmiş: Paşa, para kesesini boynuna asıp öyle oturtmuş kazığa adamı.

Kandiyeliler oldukça gevşek bir hayat sürseler de, sık sık ata binmekten ve avlanmaktan vazgeçmezler; yaya avlanmanın ne olduğundan haberleri yoktur; yörenin beylerinde genellikle çok güzel Arap atları bulunur; bu atlar burada Fransa'da olduğundan daha uzun ömürlüdür; Fransa'da rutubet ve yulaf nedeniyle soluğan olur, eklemlerine kan toplanıp şişer. Ada atları ateş gibidir, boyunları oldukça güzel, kuyrukları uzun ve gürdür; çoğunun karnı öyle zayıftır ki sırtlarında eyer zor durur; iğdiş edilmemişlerdir ve kayalarda öyle beceriyle yürürler ki en sarp yerlere bile insanı hayran bırakan bir hızla tırmanırlar: Bir elle yelelerine yapışıp diğer elle dizgini tutmak yeter. Bu adada sık sık karşılaşılan yokuşlardan

aşağı o korkunç inişlerde sağlam ve güvenli adımlarla yürürler, ama onların iyi niyetine güvenip işlerine karışmamak gerekir; kendinizi onların yürüyüşüne bırakırsanız asla düşmezler, bir insanın bedeninden çok daha ağır yükleri taşırken de yıkıldıkları görülmemiştir; genellikle, ancak binici gemlerini kasınca düşerler, çünkü o zaman başlarını mecburen fazla yukarı diktikleri için gözlerini yere indirip bastıkları yeri görüp toynaklarını sağlam basamazlar. Ben herhangi bir uçurumun kenarına gelince ya atımı serbest bırakarak tehlikeyi görmemek için gözlerimi kapatıyor, ya da dostlarımla birlikte attan inerek bitki örneği toplamaya girişiyordum.

Yolların kötülüğünden dolayı araba kullanamayan Türk veya Rum hanımlar attan hiç inmezler ve attan düşüp bir yerlerini zedelemelerine neden olacak tatsız kazalar yaşadıkları da pek sık duyulmaz; bu küçük atlar tavşan avı için harikadır; Türkler en çok bu avı ve kuşla avlanmayı severler; alıcı kuşları mükemmeldir ve çok iyi eğitilmiştir: Ada Venediklilerin elindeyken bu kuşların ticareti bile yapılıyordu; hâlâ bazı kuşlar Venedik üstünden Almanya'ya götürülür; ama gerek buradakiler, gerekse diğer Ege adalarında yetiştirilenler daha çok İstanbul'a gönderilir.

Kandiye'deki bütün köpekler cins olmayan, fazla uzun, melez tazılardır ve hepsi aynı soydan gelmiş gibidir; kılları çok çirkindir ve havalarında kurtla tilki arası bir şeyler vardır. Eski içgüdülerinden hiçbir şey yitirmemişlerdir; doğal olarak hepsi çok usta tavşan ve küçük domuz avcısıdır; köpekler birbirleriyle karşılaşınca kaçmak yerine oldukları yerde kalır, gövdelerinin en bakımsız yeri sayılamayacak dişlerini göstererek hırlamaya başlarlar; sonra da soğukkanlı bir biçimde ayrılır ve her biri kendi yoluna gider; bu memlekette başka köpek cinsine rastlanmaz; bu cins anlaşılan Eskiçağ Yunanistan'ından kalmadır; antik yazarlarda sürekli Girit ve Lakedaimon [Sparta] köpeklerinden söz edilir, ama bunlar bizim tazılarımız çapında değildir; bizdeki tazılar Asya'da ve İstanbul yöresinde çok yaygındır, Trakya ve Anadolu düzlüklerinde koşu yeteneklerini bol bol sergileyecek geniş alanlar bulurlar.

Bu Kandiye köpeklerinden birini yanımızda tutuyor ve köylerden çok uzak, ıssız yörelerde bazen ona gereksinim duyuyorduk. Tazımızın adı Arap'tı ve sarıklı ya da

27 Muhtemelen Türkçedeki *hain* yerine kullanılmış.

takkeli insanlardan öylesine tiksiniyordu ki kendiliğinden konsolosumuzun evindeki giriş holünün köşelerinden birine çekilmişti; orada kendisine yemek verilmesini sakin sakin bekliyor, ama mutfağa girmeye asla yeltenmiyordu; şapkalı birisini görür görmez ona yaltaklanıyor, kendini sevdiriyordu; hem bize diğer Fransızlardan daha çok bağlandığı, hem de ondan faydalanabileceğimizi anladığımız için bu hayvanla aramızda bir dostluk kuruldu; kıra çıktığımızda bir işaret vermemiz, yani ellerimizi çırpıp üç dört kez adını seslenmemiz yeterliydi: Hemen ava gider ve bize bir tavşan ya da domuz getirmeden asla geri dönmezdi. Gemiye bineceğimiz zaman bizi rıhtıma kadar izledi, ama asla hiçbir gemiye binmez ve sarıklardan olduğu kadar gemilerden de uzak dururdu; sanki adada kalıp oradaki diğer Fransızların tavşan ve domuz gereksinimini karşılamak için avlanmayı seçmişti.

En derin saygılarımla,

Üçüncü Mektup[a]

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi
Monsenyör Kont de Pontchartrain,

Monsenyör,

Daha sonra da size patriklerden, Ortodoks papazlardan, Rum din adamlarından, Rum Kilisesinin diğer papazlarından söz etme onuruna erişeceğim için, tekrarlardan kaçınmak amacıyla, bu Kilisenin bugünkü durumuna dair elde ettiğim bütün bilgileri size aktarmanın daha yerinde olacağını düşünüyorum.

II. Mehmed'in İstanbul'u almasından bu yana Rumlar öylesine korkunç bir kargaşa içine düşmüş ki, kimse din adına bir çaba sarf etmiyor, bu nedenle göz yaşı dökmeden bu konu incelenemez; diğer taraftan, her ne kadar Türkler Rumları aşağılayıcı kimi davranışlarda bulunmuşlarsa da, ne dinlerini istedikleri gibi yaşamalarına, ne de incelemelerine asla yasak koymamışlardır; tam tersine, adı geçen padişah, yaşamlarında hiçbir değişiklik yapmak istemediğini onlara göstermek için, kendi döneminde seçilen ilk patriğe, Bizans imparatorlarının verdiği geleneksel armağanların aynını verdi. Bu armağanlar, nakit 1.000 gümüş ekü'den, sof bir kaftandan ve beyaz bir attan oluşuyordu.

Dolayısıyla, Rum Kilisesindeki gerilemeyi bu kiliseyi yönetenlerin bilgisizliğine bağlamak gerekir ve bu bilgisizlik de yaşadıkları esaret sefaletinin bir sonucudur. İmparatorluklarının yitirilmesinden sonra, Rumların en mahir olanları çeşitli Hıristiyan ülkelerine çekildiler; giderken ülkelerindeki bütün bilimi ve dolayısıyla bütün erdemleri de beraberlerinde götürdüler. Osmanlı İmparatorluğunda kalanlar, özellikle de onların torunları, yazılı Rumcayı o kadar göz ardı ettiler ki, Hıristiyanlığın gerçek kaynaklarından yararlanma olanağını ortadan kaldırdılar ve İncil'i açıklayamayacak hale düştüler. Bu durum günümüzdeki Rumlarda hâlâ gözlenmektedir: Zar zor okuyabilmekte, ama okuduklarını anlamamaktalar; Kilise görevlileri arasında okuma bilmek büyük bir marifet bile sayılmakta; Mon-

a Bu mektubun çevirisi Teoman Tunçdoğan tarafından yapılmıştır –y.n.

senyör, çok şaşıracaksınız, Türk toprakları üstünde yazılı Rumcayı bilen ancak bir düzine kadar insan var.

Rumlar Moskova büyükdükünün bir gün kendilerini içinde bulundukları sefaletten kurtaracağını, Türklerin imparatorluğunu yok edeceğini düşünerek avunmaktalar; bu tür bir değişiklik konusunda hiçbir belirtinin bulunmaması bir yana, efendileri değiştiğinde onlar bugünkünden daha becerikli hale gelmeyecekler. Çünkü Moskovalı din adamları ilahiyatçı unvanı taşımayan Aynaroz dağı keşişlerince eğitilmekte.

Lideri Kutsal Ruh tarafından seçilmek yerine çoğunlukla Padişah ya da onun Sadrazamı tarafından seçilen bir Kilise için ne düşünebiliriz! Bizzat Rumları böylesi bir iğrençliğin yaratıcıları olarak görmek kadar üzücü bir şey yok. Türkler yeni patriği atamak için asla herhangi bir ödeme yapılmasını istemediler; patriklik makamındaki yüksek rütbeli papaz henüz hayattayken, bu makamı açık artırmaya çıkarmaya önce Rumlar başladı.

Patriklik makamına her yükselenin din sömürüsü yaptığını öne sürmüyoruz. Tam tersine, Rum Kilisesinde, Patriklik makamını parayla satın almak istemeyecek ve kilise kuralları doğrultusunda piskoposlar tarafından seçildikten sonra –bizim yüksek rütbeli papazlarımızın atanma mektuplarını elde etmek için yaptıklarının tersine– Sadrazama artık olağanlaşmış olan ödemeyi yapmayacak pek çok kutsal kişinin bulunduğuna inanıyoruz. Bu davranışa söylenecek hiçbir sözümüz yok; ne var ki, Rumlar geçmiş zamanlarda birçok din adamının kimi zaman sağ ve sağlıklı patriklerini para gücüyle makamlarından indirdiklerini ve yaptıkları bu işin makamı açık artırmaya çıkarmak anlamına geldiğini yadsımıyorlar. Peki, bu, patrikliğin satın alınması değil midir? Böyle iş başına gelen bir patrik kilise kurallarına uygun biçimde göreve gelmiş sayılıyor! Kör bir tutku bir Rum keşişini görevini Şeytandan satın almayı isteyecek hale getirdiğinde, hemen dostu olan ve bu terfiden kuşkusuz hiçbir zarar görmeyecek bazı piskoposlarla bir hizip oluşturur: Sadrazamın görüşlerinin alınması da ihmal edilmez ve pazarlık kısa sürede sonuçlanır; görevi arzulayan yoksullar olsa da varlıklı tüccar bulmakta sıkıntı çekilmez; durumun çok büyük ve sağlam bir çıkar sağlayacağını gören söz konusu tüccarlar gerekli olan bütün parayı sağlarlar. Sadrazam eğer İstanbul'da değilse, Vezaret Kaymakamıyla görüşülür. Para sağla-

nır sağlanmaz armağanlar gönderilir ve yeni patrik –ne eski patriğin, ne de Kilise adamlarının geri kalan bölümünün ne diyeceği konusunda hiç canını sıkmadan– yanına hizbindeki piskoposları da alarak Sadrazamın ya da Kaymakamın huzuruna kaftanını almaya gider; bu kaftan ya diba taklidi kumaştan yapılmıştır ya da Padişahın büyükelçilere ve büyük bir göreve yeni getirilen kişilere armağan ettiği kaftanların kumaşındandır.

Patriğin beraberinde olan herkes kaftanını alır ve Balat semtindeki Patriklik kilisesine zafer alayıyla gider; önlerinden Sadrazamın ya da Kaymakamın kâtiplerinden biri ile Babıâli'nin muhafızları, iki Padişah muhafızı ve bir yeniçeri takımı yürür. Piskoposlar ve Rum din adamları yürüyüş kolunun arkasında yer alır. Kilisenin kapısına geldiklerinde, patriğin atanma kararı okunur ve bu kararla Padişah imparatorluğundaki bütün Rumların Kiliselerinin lideri olarak falancayı tanımalarını, onurlu görevini yerine getirebilmesi ve borçlarını ödeyebilmesi için gerekli parayı kendisine sağlamalarını bildirir: Bütün bunlar dayakla, mallara el konulmasıyla ve Kilise yasaklarıyla sağlanır: Hepsi de yapılan güzel görevin belirtileri! Patriğin atanma fermanının okunmasından sonra kilisenin kapısı açılır, Sadrazamın katibi patriği makamına oturttuktan sonra, her biri belli bir miktarda para almış olan diğer Türklerle birlikte çekip gider.

Yeni patriğin boşa zaman harcamayacağından emin olabilirsiniz; yapılmış din sömürüsünün hemen ardından zorbalık başlar: Padişahın buyruğunu, dinsel çevresindeki bütün metropolitlere ve piskoposlara bildirerek işe başlar. Bu yeni lider yalnızca Hazret olarak değil En Büyük Hazret olarak kabul edilir. Patrik hep basit bir Rum papazı gibi giyinir ve eli ya da tespihi önce dudağa, sonra alna değdirilerek öpülür. Yaptığı en büyük iş, her yüksek rütbeli papazın gelirini incelemektir; Patrik onları vergiye bağlar ve göndermeleri gereken yeni miktarı kesin bir dille belirten ikinci bir mektup gönderir; bunu yapmazlarsa yüksek mevkiler en çok para ödeyene verilir; bu ticarete alışık olan metropolitler piskoposlara; piskoposlar da papazlara baskı yapar; papazlarsa ruhani çevrelerini haraca bağlar ve parasını peşin ödemeyene bir damla bile kutsanmış su serpmez.

Eğer Patriğin daha sonra paraya gereksinimi olursa, haraç toplama işini Türkler arasında açık artırmaya çıkarır: En çok para veren, Yunanis-

tan'daki yüksek rütbeli din adamlarından haraç toplamaya gider. Genellikle 20.000 ekü haraç ödemekle yükümlü bir kilise çevresinden Türk görevli 22.000 ekü alır ve bu emeği karşılığında 2.000 ekü kazanır; ayrıca, bütün giderleri de piskoposluklarca karşılanır. Patrikle vardığı uzlaşma gereğince, haraçlarını ödemek istemeyen yüksek görevli din adamlarının kilisedeki görevlerine son verir ve onların görev yapmalarını yasaklar; eğer paraları yoksa, yüksek görevliler piskoposluk gelirlerini teminat göstererek Musevilerden yüksek faizle borç alırlar: Bir zamanlar çok parlak olan ve Athanasios, Vasiliyos, Khrysostomos gibi din büyükleri yetiştiren bu Kilisenin günümüzdeki durumu işte bu.

Rum kilisesinin hiyerarşisi, İstanbul'u lider olarak kabul eden kimi patriklerden oluşur: Bunlar Filistin ve Arabistan sınırlarında bulunan kiliselerle ilgilenen Kudüs patriği; Şam'da oturan, Suriye, Mezopotamya ve Karaman bölgesi kiliseleriyle bölgeyi paylaşan Antakya patriği; Kahire'de oturan ve Afrika ve Arabistan kiliselerini yöneten İskenderiye patriğidir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer Rum kiliseleri doğrudan doğruya İstanbul patriğine bağlıdır; patrikten hemen sonra metropolitler gelir; onlardan sonraysa piskoposlar, başpapazlar, papazlar ve son olarak da keşişler sıralanır. Bir metropoliti ya da piskoposu selamlamak istendiğinde eli öpülür, ona En Ulu Rahip ya da Saadetli diye hitap edilir; papazlaraysa Hazret denir.

Kalogeroslar Aziz Vasiliyos [Aya Basileios] tarikatından din adamlarıdır. Elbiselerinde hiç süs yoktur; Rum kilisesinin bütün yüksek rütbeli papazları bunların arasından çıkar; papazlar tarikata bağlı olmayan din adamlarıdır ve yalnızca papazlığa ve başpapazlığa atanabilirler. Kendini Kiliseye adayanlara verilen ilk görev okuyuculuktur. Okuyucuların görevi büyük ayin günlerinde cemaate Kutsal Kitap'ı okumaktır; bu okuyucular daha sonra kilise yırlayıcısı, ayinde havari mektuplarını okuyan diyakoz yardımcısı ve İncil okuyan diyakoz olurlar; verilen son görevse papazlıktır. Kilise yırlayıcısına söylemesi gerekenleri belirtmek için nakaratları okuyan kimselere de kimi yerlerde papaz denmektedir: Bunu din adamı olmaya karar veren her çocuk yapabilir, çünkü hepsi de bu konuda eğitim almışlardır. Diyakoz yardımcısı kutsal kapla ve diğer kutsal eşyalarla ilgilenir: kutsanacak ekmeği hazırlayan ve sunu masasına yerleştiren odur; bağışları

alır, papazı giydirir, ellerine su döker ve havlu verir; diyakozun boynuna bir atkı sarılır ve sunaktaki sinekleri kovalaması için bir yelpaze verilir.

Papazların papaz olmadan önce evlilik bağına girmeleri koşuluyla, bir kez evlenmelerine izin verilir: Evlenebilmek için, günah çıkarırken bir papaza bakir olduklarını ve bir bakireyle evlenmek istediklerini belirtmeleri gerekir; eğer bir kadınla birlikte olmakla suçlanırlarsa papaz olamazlar (günah çıkaranı parayla satın almamışlarsa). Günah çıkaran papaz önce diyakozun ifadesini alır, sonra falan kişinin bakir olduğunu ve bir bakireyle evlenmek istediğini piskoposa tasdik ettirir: Bundan sonra o kişi evlendirilir ve daha sonra da papazlık sınıfına alınır; ama ikinci bir evlilik yapamaz. Bu nedenle, onun için köyün en güzel ve benzi uzun bir ömür vaat eden kızı seçilir. Tıpkı halktan kişiler gibi papazlar da haftada iki gün etten uzak durmak zorundadır. Bu papazların kitaplıkları genellikle çok fakirdir, çünkü dua kitapları ve diğer din kitapları Venedik'ten alındıkları için pahalıdır. Papazlar halk Rumcasında da olsa dua etmek zorundadırlar; her gün ayin yapmazlar, çünkü bunu yapacakları günün arifesinde karılarıyla yatmalarına izin verilmez.

Papazlar takkelerinin alt bölümüne konan yaklaşık bir parmak kalınlığındaki bir kurdeleyle keşişlerden ayrılırlar; hatta kimi yerlerde papazların ve keşişlerin takkelerinin içine dikilmiş, sırtlarına doğru sarkan bir kumaş parçası taşıdıkları bile görülür; bu onlara yüksek rütbeli bir papaz havası verir; takkelerin hepsinin biçimi aynıdır ve hepsi de Aynaroz'da dikilir; takkelerin üstü düzdür, siyahtır ve iki kulağı vardır; siyah ya da koyu kahverengi giysileri cüppe görünümündedir ve aynı renkten kemerleri vardır.

Keşişler itaat, iffet ve perhiz yemini ederler; kuralların çerçevesi içinde kalmak isterlerse ayin sırasında görev almazlar; papazlığa yükselirlerse kutsal rahip olurlar ve ancak en büyük ayinlerde görev alırlar; işte bu nedenle bütün manastırlarda Kilisenin papazlık hizmetlerini görmesi için bir papaz bulundurulur; görüldüğü gibi, kutsal rahipler yalnızca papazlık görevi yapmalarıyla keşişlerden ayrılırlar.

Keşiş olmak isteyenler, keşiş giysisi giyebilmek için bir kutsal rahibe başvururlar ve keşiş giysisi giyme töreni yaklaşık on iki ekü'ye mal olur. Ortodoks Kilisesinin gerilemesinden önce, bir manastırın başrahibi istekte bulunan kişiyi titiz bir incelemeden geçirirdi ve Tanrıya olan bağlılığını

kanıtlaması için onu üç yıl manastırda kalmak zorunda bırakırdı; süre tamamlandığında hâlâ isteğinde direniyorsa, başkeşiş onu Kiliseye götürür ve şu konuşmayı yapardı: "İşte buradayız, kardeşim, Tanrı'nın Meleğinin karşısında; karşısında yalan söylenmemesi gerekenin: Bu ev de kurtulmak istediğiniz kimi günahların cezalarından sakınmak için değil mi? Sizi aramıza getiren şey evinizdeki kimi keder, kimi sevda küskünlüğü, kimi cinayet olayı değil mi? –Hayır peder, diye yanıt verir çoğunlukla kalogeros olmak isteyen kişi; dünyayı ve oradaki boş işleri kendi kurtuluşum için bırakmak istiyorum." Bunun üzerine başrahip ona elbiseyi verir ve birkaç duadan sonra, saçlarından bir örgü keserek sunağın yakınındaki duvara bir parça mumla yapıştırır.

Şu anda Rumlar arasında disiplin yok, çok genç insanları din adamlığına başlatıyorlar. Özellikle manastırlarda, on ya da on iki yaşında çocuklara rastlanıyor. Bunlar çoğunlukla papazların okuma ve yazma öğretilen çocukları; zaten bu çocuklar en aşağılık işlerde çalışıyorlar ve bu işler onların çömezlik eğitimlerinin yerine geçiyor; en düzenli manastırlarda, çömezlik dönemi elbisenin giyilmesinden sonra iki yıl daha sürüyor. En düzenli manastırlar Aynaroz, Thebai yakınındaki Aziz Luka, Girit'teki Arkadi, Kios'taki Nea Moni,[1] İstanbul Boğazı kıyısındaki Mavromolo,[2] Kızıladalar[a] vb. Bit ve pire gibi asalaklar bu zavallı çocukları çok rahatsız ediyor; bitleri öldürmek için otlardan yararlanmayı onlara öğrettik; Tanrıya şükür, söz konusu bitkiler ülkede çok yaygın.

Keşişler ve diğer Kilise adamları temiz değiller, saçları ve sakalları tamamen bakımsız durumda; zira bu adamların çoğu yaşamını ter dökerek kazanıyor ve her türlü işe giriyor: Özellikle de toprağı sürme ve bağ yetiştirme işine. Tarikata bağlı olmayan keşişler bunların en kötüleridir ve bizim keşişlere benzemekteler; Rumların bunlara ne ad verdiğini bilmiyorum; bunlar saf çiftçiler, karılarının ölümünden sonra mallarını manastıra bağışlar ve yaşamlarının geri kalan bölümünü bu manastırda toprağı işleyerek geçirirler; bütün bu keşişler yalnızca biraz balık, sebze, zeytin, kuru incir yiyerek yaşarlar; eğer verilen şarap hesaba katılmazsa yemekhaneleri Trappe tarikatı manastırlarınkinden farksızdır; ve Rumların yaşadığı yer-

a Marmara denizinde İstanbul'a bağlı takım adalar. Batı dillerinde Prens adaları adıyla bilinir. –ç.n.

deki en kötü şarap bile Perche'te yapılanlarla karşılaştırılamayacak kadar güzeldir. Yabancılar keşişlerin evinde et yerler, ama eti kendilerinin götürmesi gerekir; keşişlerin sofrasında, genellikle, çok nefis yeşil ve tuzlu zeytin bulunur; siyah zeytinler de çok yaygın ve çok lezzetlidir; zeytinler büyük küplere bir kat zeytin, bir kat tuz olmak üzere basılır ve içine hiç su konmadan bir yılı aşkın süre saklanır; aynı yöntemle Provence'ta zeytin saklamayı denedim, ama başarılı olamadım.

Rum manastırlarında herkes aynı yemeği yer; başkeşiş manastırın en kıdemsiz üyesinden daha iyi beslenmez; yaşamın diğer gereksinimleri için de aynı kural geçerlidir; başrahip görevden ayrıldığında yalnızca yetkesini yitirir; görevde bulunduğu süre içinde, özellikle kendisine bağlı din adamlarının günahlarının karşılığı olan ceza ve kefaretlerde aşırıya kaçmaz; çünkü en küçük sertlik gösterisi onların Aynaroz takkesine Müslüman sarığını yeğlemelerine neden olabilir. Görüldüğü gibi, manastırlarda kefaretler arzuya bağlıdır; asla zorla boyun eğdirme yoktur. Aşçılar da yemekhanenin kapısına gelerek yemekhaneden çıkan din adamlarına kendilerini takdis ettirirler.

Rumların manastır yaşamında üç yetkinleşme evresi olduğu için, din adamları da üç ayrı giysi çeşidiyle birbirlerinden ayrılırlar: Çömezler sıradan bir kumaştan yapılma çok basit ve kaba bir gömlek giyerler; Adanmışların çok daha bol ve özel bir gömleği vardır; en yetkin olanlara da papaz kukuletası ve omuzluğu verilir.

Rumların yaşadığı bazı bölgelerde, keşişler münzeviler ve çileciler diye ikiye ayrılır; münzevilerin üçü ya da dördü birleşerek manastıra bağlı bir evde yaşarlar ve bu evi ömür boyu kiralarlar; şapelleri vardır ve dualardan sonra sebze, bağ, zeytin, incir ve kendilerine yıl boyunca meyve sağlayan diğer meyve ağaçlarını yetiştirirler; bu keşişler, diğer insanlarla daha az ilişki kurmalarıyla ve inzivaya çekildikleri yerde çok az sayıda bulunmalarıyla manastır keşişlerinden ayrılırlar.

Çilecilerin yaşamı diğerlerinden çok daha çetindir; onlar, en ürkütücü kayalıklara isteyerek çekilen, dünyadan el etek çekmiş kalogeroslardır; bayram günleri dışında, günde bir kez yemek yerler; yedikleri, ölmemelerini sağlayacak kadardır;

1 Bkz. 9. Mektup
2 Bkz. 15. Mektup

Pahomiyosların[3] ve Makariyoslar'in[4] yaşamı da bundan daha az katı değildir; çok özel bir Tanrı çağrısı olmadan bu insanların yaşamlarını böylesine bir uygulamaya sokacaklarını sanmıyorum; belki de elimizden geldiği kadarıyla bu yaşamı sürmemizi Tanrı istiyor ve bu iyi insanlar isteyerek buna katlanıyor; öte yandan, bu çok katı yaşama biçimlerine bir de sürekli inziva eklenince, çoğunlukla beyinleri dumura uğruyor. Çilecilerin büyük bölümü acınacak hülyalar içindeler ve görevlerinin gerçek bilincine varmaktan çok uzaklar; bu zavallı çileciler asla dilenmezler; keşişler onlara zaman zaman biraz peksimet verir; yaşamlarını sürdürebilmeleri için bu besine bir de bazı otlar eklenir.

Rum din adamlarının bu kadar katı bir yaşam sürdürmeleri gereksiz; onların çoğu, gençlik yıllarında çok göz ardı ettikleri erdemleri artık iyi kullanma arzusuna kapılmış, yumuşamış ve sonunda, manastıra çekilerek, çok katı kuralcı olmayan bir başpapazın gözleri önünde biraz daha az rezalet içeren bir yaşam sürmek istiyorlar.

Manastırda yaşayan Rum keşişlere gelince, çilecilerden daha az tefekküre dalarlar; bu keşişler her gün gece yarısından sonra, saat bir buçukta, birlikte dua etmek için kalkarlar, cumartesiyi pazara bağlayan geceyse saat tam birde. Oruç (Paskalya'dan sonraki kırkıncı gün), Paskalya'dan sonraki ellinci gün, Vaftizci Yahya (24 Haziran), Havari Petros ve Pavlos (28 Haziran), Kurtarıcı İsa'nın biçim değiştirmesi (6 Ağustos), Meryem Ana (15 Ağustos) arifelerinin gecelerini bütünüyle dua ile geçirirler; normal günlerde, gece yarısı duasından sonra, keşişler hücrelerine çekilirler ve ancak saat beşte sabah duası, övgüler (laudes), güneş doğarken yapılan birinci dua için kiliseye dönerler; bu dualardan sonra herkes işinin başına gider. Manastırda kalanlar üçüncü (sabah dokuz) ve altıncı (öğle) dualarını etmek ve ayine katılmak için kiliseye dönerler. Ayin çıkışında, öğle yemeği için yemekhaneye gidilir ve –bizim cemaatlerimizde de olduğu gibi– Kutsal Kitap okunur; öğle yemeğinden sonra herkes işine döner; saat dörtte ikindi duası okunur; saat altıda akşam yemeği yenir; yemekten sonra akşam duası yapılır; saat sekizde keşişler yatar.

Kilisenin buyurduğu oruçlar dışında, keşişlerin üç orucu daha vardır: Bunlardan birincisi, 1 Ekimde başlar ve ancak Aziz Demetrios'un Sela-

nik'te din uğruna canını verdiği gün olan aynı ayın 26'sında sonra erer; ikinci oruç, 1 Eylülde başlar ve Haçın İcadı bayramına kadar on dört gün sürer; sonuncusu, 1 Kasımda başlar, Başmelek Mikail, Başmelek Cebrail ve tüm meleklerin yortusu olan 8 Kasımda sona erer. Aziz Athanasios ve Myra Piskoposu Aziz Nikola'nın oruçlarını tutan keşişlere de raslanır; adı geçen oruçlardan ilki 7 Ocakta başlar, aynı ayın 18'inde sona erer; sonuç olarak, bütün Hıristiyanlar arasında, Ermenilerden sonra en çok oruç tutanlar Rumlardır.

Tarikata bağlı olmayanlar bile dört oruca uyar; birincisi iki ay sürer ve Paskalyada sona erer; bu nedenden ötürü Büyük Oruç ya da Paskalya Orucu adıyla anılır. Keşişler oruç sırasında hemen hemen yalnızca köklerle beslenirler; halktan diğer insanlarsa, daha önce sözünü ettiğimiz balıkların dışında, sebze ve bal yer, şarap içerler; Aziz Khrysostomos'un da vurguladığı gibi, hem şarap, hem de zeytinyağı onlara yasaktır. Paskalya öncesi pazar günü ve 25 Marttaki Tebşir günü –bu günün Kutsal Haftaya rastlamaması koşuluyla– balık yenir.

Kutsal Perşembe günü, en gayretli piskoposlar on iki papazın ayağını yıkarlar; eskiden bu tören küçük bir vaazla birlikte yapılırdı: Bugün bu uygulamadan kaçınılmaktadır. Kutsal Cuma günü, iki papaz gece ayini sırasında, bir levhaya resmedilmiş çarmıha gerili İsa'yı bir mezarda gösteren temsili resmi Kutsal Kabir'inin anısına omuzlar üstünde taşırlar; Paskalya günü, bu temsili mezar kilise dışına taşınır ve rahip ilahi söylemeye başlar: "İsa dirildi, ölümü yendi ve mezarın içinde bulunanlara can verdi (125)"; Kutsal Mezar'ın bu tasviri kiliseye geri getirilir ve günlük yakılarak yüceltilir; ayine devam edilir; rahip ve yardımcılar her an şunları yinelerler: "İsa dirildi"; daha sonra ayini yöneten üç kez istavroz çıkarır, İncil'i ve İsa'nın resmini öper; son olarak, levhanın İsa'yı mezardan çıkarken gösteren öbür yanı döndürülür; rahip "İsa dirildi" sözlerini gene söyleyerek levhayı öper ve yardımcılar da birbirlerine sarılarak ve barışarak aynı şeyi yaparlar; hatta birçok kez tabancayla ateş bile edilir ve sık sık bu yüzden papazların sakalları ve saçları yanar; bu yeni gürültü içinde herkes "İsa dirildi" diye bağırır. Bu ruhani coşku yalnızca Paskalya boyunca

3 Aziz Pahomiyos (286-346), Mısır'da münzevi keşiş tarikatının kurucularından.

4 Aziz Makariyos (Arapça Ebu Magar, 300-390), Mısırlı çileci keşişlerin ünlülerinden.

değil Paskalya sonrası ellinci güne değin sürer. Sokaklarda, karşılıklı selamlaşmak için genellikle kullanılan "size uzun ömürler dilerim" sözleri yerine "İsa dirildi" denir.

İkinci oruç Noel orucudur ve kırk gün sürer; bu dönem boyunca, çarşamba ve cuma günleri dışında balık yenir; kimileri, pazartesi günü de perhiz uygular.

Üçüncü Karem [Büyük Perhiz] Aziz Petrus ve Aziz Paulus'un adını taşır: Paskalya'dan sonraki ellinci günün ilk haftasında başlar, Aziz Petrus günü sona erer; bu nedenle, Paskalya'nın az ya da çok ilerlemiş olmasına bağlı olarak uzar ya da kısalır. Bu Karem boyunca balık yenmesine izin vardır, ama sütlü besinlere asla; hatta, eğer Havariler bayramı perhiz gününe denk gelirse et yemek de yasaktır.

Son oruç ağustos ayının ilk günü başlar, Meryem Ana'nın göğe yükselişi bayramında sona erer; bu nedenden ötürü buna Meryem Ana orucu adı verilir; Kurtarıcı İsa'nın biçim değiştirmesi günü olan 6 Ağustos dışında, balık yemek yasaktır; diğer günlerde kavkılılar ve sebzeler yenir; bütün bu oruçlar sırasında, keşişler yalnızca sebze, kurutulmuş meyveyle beslenirler ve yalnızca su içerler.

Yılın geri kalan bölümünde Rumlar, çarşamba ve cuma günleri perhiz yaparlar; çarşamba günü perhiz yapmalarını, söz konusu günde Yahuda'nın İsa'ya ihanet etmek için Musevilerden para almasına bağlarlar; cuma günüyse, İsa o gün çarmıha gerildiği için perhiz yapılır. Noel günü bir çarşamba ya da cumaya rastlarsa, papazlar perhiz yapmaz, keşişler de perhizden bağışık tutulur. Latin Kilisesinde cumartesi günü perhiz yapılmasına Rumlar çok şaşırıyor; cumartesi perhiz yapmamaları, din uğruna can veren Aziz İgnatiyos'un yanlış anlaşılan şu sözlerinden kaynaklanmaktadır: "Cumartesi günü perhiz yapan, Efendimizi yeniden çarmıha gerer."

Halktan insanlar Noel ile 4 Ocak arasında et yerler; Müneccim krallar günü arifesi olan 5 Ocakta perhiz yaparlar, çünkü İsa'nın aynı ayın 6. günü vaftiz edildiğine inanırlar; işte bu nedenden ötürü piskoposlar ve büyük yardımcıları aynı günün akşamına doğru bütün bir yıl yetecek kadar kutsanmış su hazırlarlar; bu su içilir ve evlere serpilir; eğer yetmezse yenisi yapılır; evdeki bitmişse, herkes evine birer testi götürür; kutsanmış su-

yun içine asla tuz atmazlar ve bizim tuz atmamızı yanlış bulurlar; papazlar kutsanmış sularını her eve sokarlar. İsa'nın vaftizi günü, ayin sabahı da kutsanmış su hazırlanır; bu su, kudas ayini yasaklanmış tövbekârlara içecek sağlamaya, kötü kullanılmış kiliseleri kutsamaya, cinlere karışmış olanların cinlerini bedenlerinden çıkarmaya yarar: Aynı gün çeşmeler, kuyular ve hatta deniz de kutsanır; görkemli bir şekilde yapılan bu kutsama papazlar için kârlıdır: Papazlar, halkın düş gücünü etkilemek için, ayin yapmadan önce bu suların içine küçük tahta haçlar atarlar. Tinos adası piskoposunun görevlendirdiği bir piskoposu, Mikonos'ta bunu yaparken gördük; sırtında süslü giysiler, başında büyük bir tül ve elinde papaz bastonu, ayinde yürüyordu.

Rumlar, Haçın bulunması onuruna 14 Aralıkta[5] da perhiz yaparlar; ayrıca Vaftizci Yahya (24 Haziran) arifesinde de aynı şey yapılır ve bu perhizler boyunca balıktan uzak durularak hemen hemen yalnızca sebzeyle beslenilir. Paskalya'dan sonraki ellinci günü takip eden pazartesi de aynı uygulama yapılır; o gün akşama doğru, Tanrı'nın inananlara Kutsal Ruhu göndermesi için hep birlikte dua edilir; bu son perhizi çarşamba günü ve onu izleyen cuma günü bozarlar, çünkü Kutsal Ruhun inişini kutlarlar; tek sözcükle söylemek gerekirse, Rumların dindarlığı perhizlere düzenli biçimde uymaktır denebilir.

Monsenyör, size itiraf ediyorum, ben çok kötü bir Rum olurdum, özellikle de gezginler perhiz kuralından bağışık tutulmazlarsa (zaten bu ülkede böyle bir bağışıklık söz konusu değil). Çocuklar, yaşlılar, hamile kadınlar, hastalar perhizden bağışık tutulmuyor; Hıristiyan erdemlerinin uygulanmasına daha gevşek sarılıyorlar; aslında bunda, onlardan çok papazların suçu var: Sayıları diğer Hıristiyan ülkelere oranla burada çok daha fazla olan papazlar görevlerini tam yerine getirmiyorlar. Rumların yaşadığı bölgelerde bir papaza karşılık on ya da on iki keşişe rastlanıyor.

Belki de bu Kilise adamlarının çokluğu yüzünden Rumların yaşadığı bölgelerde şapel sayısı bu kadar artmıştır: Kadıdan izin satın alamamalarına karşın, söz konusu şapellerin sayısı her geçen gün artmaktadır; bu görevliye hakkı olan paralar ödenmesine karşın, harabeye dönenlerin ya da yananların onarılması bile yasaktır. Her papaz

5 Yanlış, eylülde.

evlenme hakkını kendinde gördüğü gibi bir şapele sahip olma hakkını da görmektedir. Bu papazların çoğu bir başkasının kilisesinde ayin yönetirken pek rahat değildir: Belki de titizlik gösterdikleri tek şey de budur. Böylesi bir kutlama onlar için, büyük olasılıkla, bir çeşit dinsel ihanettir; belki de bu şapel bolluğu, eskiden Yunanistan'da bulunan yalancı tanrılar için küçük tapınaklar yapma geleneğinin bir devamıdır; Rumların birçok paganlık uygulamasını sürdürdükleri kesindir; bunlar arasında azizlerini fifreler ve kudümler eşliğinde dans ettirmek de vardır: Aynı uygulamaya bayram günlerinde Provence'ta da rastlanır.

Bu kiliseler şu anda çok kötü yapılmış ve çok yoksuldur; ne var ki, buralarda artık, atalarının çok uzun bir süre yaptıkları gibi, yalancı tanrılara değil İsa'ya tapınılmaktadır. İstanbul'daki Ayasofya dışında, hiç büyük kiliseleri yok, hatta imparatorlukların en parlak dönemlerinde bile olmadı. Bugün varlığını sürdüren kimi eski kiliseler, üstleri beşik ya da sivri tonozlarla örtülü iki sahın içerir; artık çanları olmadığı için hiçbir yararları olmayan çan kuleleri cepheye, iki çatının ortasına yerleştirilmiştir. Bütün bu yapıların planı hemen hemen aynı modeldir ve çoğu Yunan haçı, başka bir deyişle kare planlıdır; Rumlar, eski kubbe biçimini korumuşlar ve bu uygulama hiç de fena olmamış; kiliselerindeki koro yeri hep doğuya bakar; dua ettiklerinde de aynı yöne dönerler; duaları sıradandır: tekrar tekrar istavroz çıkardıktan sonra sık sık "Tanrım bize acı, İsa bizi bağışla" derler.

Belli bir süre kadınların kiliseye girmesini yasaklama konusunda Rum Kilisesinde doğa yasalarına çok dikkat edilir; kadınlar [âdet gördükleri] bu sürede kapıda durmak zorunda bırakılır ve eğer nefesleri pis kokuyorsa, ne kudas ayinine katılmalarına, ne de ikonaları öpmelerine izin verilir; ne var ki, rahiplerin temizliğini yapmak üzere manastırlarda tutulan kadınlar için aynı titizlik gösterilmez. Kiliselerindeki resimlerin çerçeveleri hep düzdür, hafif oymalar dışında hiçbir heykele rastlanmaz. Büyük kiliselerde ayin eşyası bakıcıları, kapıcılar, kilise mallarını yönetmekle görevli kişiler vardır; eskiden vaiz için özel bir kürsü de vardı; vaaz vermenin modası geçtiği için bugün artık bu kürsülere rastlanmıyor; eğer bir papaz vaaz vermeye kalkışırsa bunu çok kötü yapıyor ve sırf vaaz için verilen iki ekü'yü alabilmek için buna kalkışıyor, ama verdiği vaaz asla bu parayı hak

etmiyor: Bu rahiplerin yarım saat boyunca yirmi kadar sözcükle kötü cümleler kurduğunu işitmek utanç verici; üstelik bu cümlelerden ne papaz ne de kilise mensupları bir şey anlıyor.

Manastırlar hep aynı biçimde yapılmıştır: Kilise hep avlunun ortasında, hücrelerse bu yapının çevresindedir; oradaki insanlar, bizde olduğu gibi farklı zevkler sergilemiyor ve bu her zaman övülecek bir durum değildir, çünkü değişiklik belki de sanatların gelişmesi açısından yararlıdır; manastırların eski çanlarına bakıldığında, Rumların yalnızca küçük çanlar kullandıkları anlaşılır; Türklerin çan kullanımını yasaklamasından bu yana, ağaç dallarına at arabalarının tekerleklerini kaplamaya yarayan şeritlere benzeyen demir levhalar asıyorlar; eğri, yaklaşık yarım parmak kalınlığında ve üç ya da dört parmak genişliğinde, uzunlukları boyunca birkaç delik açılmış levhalar bunlar; kalogeroslara kiliseye gelmeleri gerektiğini haber vermek için bu levhalara küçük demir çekiçlerle vurulur. Çan çalma yerine uyguladıkları bir başka yöntemleri daha vardır ve bunu demir levhaların çıkardığı sesle uyumlu hale getirmeye çalışırlar: Bir elde yaklaşık olarak dört ya da beş parmak genişliğinde bir tahta lata tutulur ve buna tahta bir tokmakla vurulur; çıkan senfoniyi bir düşünün; şölen günlerinde yemek masasında oluşturdukları senfoni de bundan daha hoş değil: rahipler, tıpkı bizim dilenci tarikatından olan rahiplerimiz gibi, hım hım ezgiler söylerken, zaman zaman bıçak sapıyla bir bakır tasa vururlar.

Dinin dış görünüşünün, Rumlarda oldukça kesin kurallara bağlandığı görülür: Törenleri çok güzeldir, hepsi o kadar; imanlarının mantığını onlara sormayın, çünkü iyi bir eğitimleri yoktur.

Günah çıkarma konusuna gelince, Kiliselerinin gerilemesinden önce, bu işlem örnek alınacak biçimde yapılırdı. Günümüzdeyse, günah çıkarma görevini üstlenen bu zavallı papazlar suçu bağışlama biçimini bile bilmiyorlar: Eğer günah çıkaran kişi hırsızlık yaptığını söyleyecek olursa, papazlar önce soyulan kişinin oranın bir insanı mı, yoksa bir yabancı mı olduğunu sorar; günah çıkaran yabancı olduğunu söylerse, ganimeti paylaşmamız koşuluyla ortada günah yok diye yanıt verir papaz. Günümüzde Rumların günah çıkarması, günahını itiraf eden kişilerin olanaklarına bağlı olarak papazların bilinçli olarak kabul ettirdikleri haraç oranının belirlenmesinden

başka bir şey değildir. Noel ve Paskalya öncesi oruçları süresi boyunca, Aynaroz keşişleri yağlarını satmak için Rumların yaşadığı bütün bölgeleri, hatta Moskof ülkesini bile dolaşırlar; zira papazlar asla günah çıkarmayla ilgilenmezler: Dolayısıyla bu keşişler, itirafları dinlemek için evlere giderler ve kusursuz davranışlarda bulunan kişilere kutsal yağdan sürerler; itiraf ettiği her günah için itirafçının sırtındaki omurları ovarlar, dolayısıyla da ne yağları ne de gayretleri boşa gitmez; en az yağ kullanılarak yapılan ovma bir ekü'dür; bedensel günah karşılığı yapılanlar daha pahalıdır ve bu günah da en yaygın günah olduğuna göre düşünün toplanan parayı; bu yağı kurallara en uygun biçimde uygulayanlar, kutsal yağ kullanır ve her defasında Mezmur 123'teki "tuzak kırıldı ve biz kurtulduk" sözlerini yinelerler.

Rumlardaki diğer dinsel eylemleri anlatmayı sürdürebilmem için, Monsenyör, onlarda vaftizin suya batırılarak yapıldığını size anımsatmama izin veriniz; işlem üç kez yinelenir, papaz kollarının altından tuttuğu bebeği bedenini her defasında suya bütünüyle batırır. İlk batırışta, şu anlama gelen sözleri kendi dilinde söyler: "Tanrı'nın hizmetkârı olan bu ..., şu an için, her zaman için ve yüzyıllar ve yüzyıllar için Babanın adına vaftiz edildi." İkinci batırışta, "Tanrı'nın hizmetkârı olan bu..... Oğlu adına vaftiz edildi, vb; üçüncüsünde "Kutsal Ruh adına....." der. Vaftiz babası her defasında "amin" sözlerini yineler. Anne babalar, genellikle, çocuklarını doğumdan sekiz gün sonra vaftiz ettirirler; vaftiz günü, suyun ısıtılmasına ve papazın kutsal yağ dökerek (çocuğun bedeni o kadar bol yağlanır ki, hemen hemen hiç ıslanmaz) kutsamasından ve üflemesinden sonra, birkaç güzel kokulu çiçeğin suya atılmasına özen gösterirler; bu tören sırasında kullanılan gereçler sunağın altındaki bir çukura dökülür. Rumlar, bizim uygulamamızda çocukların başından akıtılan suyun vaftiz için yeterli olmadığına o kadar inanırlar ki, kendi dinlerine dönen Latinleri çoğunlukla yeniden vaftiz ettirirler.

Çocukları vaftiz ettikten ve birkaç dua okuduktan sonra vaftiz pekiştirme duası edilir: "İşte Kutsal Ruhun bahşettiği mühür" der papaz kutsal yağı çocuğun alnına, gözlerine, burun deliklerine, ağzına, kulaklarına, göğsüne, ellerine ve ayaklarına sürerken (gerçi çoğunlukla çocuklar ağızlarına konan kutsanmış ekmeğin ve şarabın yarısını tükürseler de, onlara kudas

ayini yapılır). Vaftizden yedi gün sonra çocuklar kiliseye götürülür; papaz ayin usulü kitabında belirtilen duaları okurken yalnızca çocuğun gömleğini yıkamakla kalmaz, aynı zamanda temiz bir sünger ya da bezle bu küçük bedeni temizler ve "İşte vaftiz edildin, semavi ışıkla aydınlandın, vaftiz pekiştirme ayiniyle donandın, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına kutsandın ve yıkandın" diyerek onu geri verir.

Daha önce de söylediğimiz gibi, Rumlar hastalardan çok, genellikle sağlıklı insanlar için ölüm öncesinde düzenlenen kutsal yağ sürme işlemini yaparlar. Çoğunlukla yalnızca hastanın alnına, yanaklarına, çenesine, ellerine kutsanmamış sıradan yağlar sürerler; daha sonra, evin bütün odalarını da dualar okuyarak yağa bularlar, duvarlara ve kapılara yağla büyük haçlar çizerler ve 90. Mezmur'u okurlar.

Rumlarda diyakozlara papazlık görevi verilmesi için ne ermişliklerine ne de yeteneklerine bakılır; genellikle adayların yaşam biçimi ve ahlaklarının titizlikle araştırılmasından ve inançlarının sınanmasından daha az güvenilir bir yöntem olan kamuoyuna başvurulur: Tek sözcükle söylemek gerekirse, parası olması ve düşmanları olmaması koşuluyla –on beş yaşında bile olsa– herkes papaz olabilir. Piskopos, kilisede, diyakozun papazlık yapıp yapamayacağını yüksek sesle yardımcılarına sorar. Hep bir ağızdan buna layık olduğunu bağırırlarsa –hemen hemen hep böyle olur– adayın kutsallaştırma ayini yapılır; buna karşılık, bir tek muhalif bile çıkarsa, bu defalık aday karalanmış olur; düşmanını parayla ya da saygı gösterileriyle susturması gerekir; genellikle bu kişinin adaylığı ikinci ya da üçüncü defa gündeme gelir; kimi adayların bütün paralarını harcamalarına karşın asla isteklerine kavuşamadıkları da olur. Rumlar çok kincidir ve her zaman parayla satın alınamazlar; anne ve babaların bile birbirlerini bağışlamadıkları olur.

Bir gün Mikonos'ta katıldığımız bir evlilik töreni bizi çok eğlendirdi; tarafların aileleri, kadın ve erkek sağdıçlarıyla birlikte kiliseye gittik; evlenenler üç-dört kadın ve erkek sağdıç bile seçebilirler ve bu durum özellikle evlenen kızın evin en büyük kızı olması durumunda ortaya çıkar. En büyük kız ailenin en avantajlı çocuğudur; bunun nedenini öğrenemedim. Örneğin on bin ekü'sü olan bir baba bunun beş bin ekü'sünü büyük kızına

verir; geri kalansa diğer kardeşlere paylaştırılır ve bunların sayısı kimi zaman bir düzine bile olabilir.[6]

Gelen topluluğu kilisenin kapısında karşılayan papaz, tarafların onayını alır ve başlarına kurdeleler ve dantellerle süslenmiş, asma dallarından bir taç yerleştirir; daha sonra, sunakta duran iki yüzüğü alır, parmaklarına takar: Oğlanın parmağına altın yüzük, kızın parmağına gümüş yüzük. Yüzükleri takarken, "Tanrı'nın hizmetkârı olan ....., ... ile evleniyor. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına, şimdi ve her zaman ve yüzyıllar boyunca. Amin" der. Otuzdan fazla kez birbirlerinin parmaklarındaki yüzüğü değiştirir; gelinin yüzüğünü damadın parmağına takarken "Tanrı'nın hizmetkârı olan bayan ...., ... ile evleniyor vb" der; son olarak, gene birçok kez yüzükleri değiştirir ve altın yüzüğü damatta, gümüş yüzüğü gelinde bırakır. Buraya kadar yadırgadığımız bir şey yok; ama sağdıçların papazın yaptığı bu işlemi tekrarlamaya zaman harcamalarını görmek bize tuhaf geldi; dört erkek ve dört kadın sağdıç olduğunda bu törenin ne kadar uzun sürdüğünü bir düşünün; içlerinden görevlendirilmiş bir erkek ya da kadın sağdıç, damadın ve gelinin taçlarını üç ya da dört parmak kaldırır ve hep birlikte bir tur atılır; bu sırada, –ülkenin bilmem hangi göreneği doğrultusunda– papazın yardımcıları, anne babalar, dostlar, komşular onlara çok acımasızca birkaç yumruk ve tekme atarlar; onlara iyi davranan bir tek biz vardık ve bu durum görgüsüzlüğümüze yoruldu. Bu garip danstan sonra, papaz iki küçük dilim ekmek keserek şarapla birlikte bir çanağın içine koyar; önce kendi yer, sonra bir kaşık damada ve bir kaşık da geline verir; vaftiz babası, vaftiz annesi ve yardımcılar da tadar; eğer yemeyi kabul etmemiş olsaydık büyük bir kabalık yapmış olurduk. Böylece evlenme töreni sona erer; asla ilahi söylenmez, çünkü bu tören akşama doğru yapılır. Aynı gün, analar babalar, dostlar ve komşular, evlenenlere koyunlar, danalar, av hayvanları ve şarap gönderirler; iki ay boyunca çok güzel yemekler yenir; aynı uygulama cenazelerden sonra da yapılır ve Rumlar arasında en eğlenceli olaylardan biri de cenaze törenleridir, çünkü başka yerlerde bu törenler çok iç karartıcı olur; Milos adasında bir cenaze törenini görmüş ve çok şaşırmıştık: Cenaze töreni işte şöyle yapılıyor:

Oturduğumuz evin karşısında oturan adanın ileri gelenlerinden birinin karısı adaya gelişimizden iki gün sonra öldü. Kadın ruhunu teslim eder etmez öylesine olağanüstü bağırışlar işittik ki ne olup bittiğini sormak zorunda kaldık; Rumların yaşadıkları bölgelerdeki eski bir gelenek uyarınca ağlayıcıların görevlerini yaptıkları söylendi bize; bu kadınlar aldıkları parayı gerçekten hak ediyorlardı ve bu tür kişilerin doğal olarak ağlayanlardan daha çok üzüldüklerini söylerken Horatius haklıydı. Parayla tutulan bu ağlayıcılar haykırır ve göğüs kemiklerini göçertecek kadar güçlü biçimde göğüslerine vururlarken, aralarından bir bölümü de ölüyü öven ağıtlar söylüyor: Bu tür ağıtlar hem erkek, hem kadın için, hem de hangi yaşta ve hangi nitelikte olurlarsa olsunlar her ölü için yakılırmış. Bu gürültü patırtı sırasında, zaman zaman ölen kadına da çıkışıyorlardı; gördüğümüz sahne bize şaşırtıcı geldi: "İşte sen mutlu kadın, diyorlardı; şimdi artık .... ile evlenebilirsin" ve bu ....., dedikoduların ölen kadına mal ettiği eski bir dostun adıydı. "Seni ana babalarımıza güvenle emanet ediyoruz" diyordu biri. "Vaftiz babam .....'ın ellerinden öpüyorum" diyordu diğeri; ve buna benzer binlerce zırva; bundan sonra yeniden gözyaşı dökmeye başlıyorlardı; bu gözyaşları sel gibi akıyor ve yüreğin derinliklerinden geldiği izlenimi bırakan hıçkırıklar da gözyaşlarına eşlik ediyordu: göğüsler parçalanıyor, saçlar yolunuyor, ölenle birlikte ölmek isteniyordu.

Sırtlarında birer tahta haç taşıyan iki genç köylü yürüyüşü başlattı; daha sonra, beyaz ayin cüppesi giymiş bir papaz, çeşitli renklerde boyun atkıları takmış, saçları dağınık, ayakları çıplak birkaç papazın eşliğinde yürüyor; ardından, Rum tarzı gelinlik giydirilmiş kadının tabutu üstü açık olarak taşınıyor; onu ölenin kocası izliyor ve ileri gelen iki kişi kederden ölmesini engellemek için, haklı olarak, kocanın kollarına giriyorlar; bununla birlikte, merhumenin kederden öldüğü alçak sesle söyleniyor; oldukça büyük ve eli ayağı düzgün kızlarından biri, kız kardeşleri, bazı akrabaları, saçları başları dağılmış halde, dostlarının kollarına yaslanarak arkada yürüyorlar: Sesleri kısıldığında ya da ne diyeceklerini bilemediklerinde, kendi saç örgülerini şiddetle çekiştiriyorlar; kimin içten davrandığı, kimin yapmacıklı olduğu hemen belli oluyor. En güzel elbiseler bu gün ortaya çıkıyor;

6 Bu gelenek genelleşmemiştir. Olivier, Midilli'de 18. yüzyılın ortalarına kadar mirasın tümünün büyük kıza verildiğini söylüyor.

Bizim ülkemizde herkesin siyahlar giymesine karşılık, burada dostlar ve akrabalar kendilerini göstermek istiyorlar ve en güzel süsleriyle görülmekten mutlu oluyorlar[7]; ne var ki, bütün bunlar inlemelerini engellemiyor. Rum erkeklerin ve Rum kadınların yufka yürekli olduklarını itiraf etmek gerekir. Mahallede bir cenaze olduğunda, dostlar, düşmanlar, akrabalar, komşular, büyükler ve küçükler, herkes yağmur gibi gözyaşı döker ve bunun yapmacık olup olmadığını kestirmek de pek kolay değildir.

Defin gününde, asla ölüler ayini yapılmaz; ertesi gün, çevredeki kiliselerde kırk kez ayin yapılmaya başlanır ve her biri için 7 metelik ödenir. Kiliseye varıldığında, bir yandan küçük bir keşiş tabutun başında Davud'un mezmurlarını okurken, öte yandan da papaz yüksek sesle ölüler duasını okur; dua bitince, kilise kapısında bekleyen yoksullara on iki ekmek ve on iki şişe şarap dağıtılır; her papaza on *gazeta*[a] ya da Venedik meteliği, cenazeye eşlik eden piskoposa da bir buçuk ekü verilir; piskopos naibi, değerli eşyaları koruyan görevli, arşivci, bunların tümü de papazdır ve Kilisenin piskopostan sonra en yüksek makamlarında bulunan görevlilerdir ve piskoposa verilen ücretin bir kat fazlasını alırlar. Bu dağıtımdan sonra, papazlardan biri cenazenin karnının üstüne bir kırık kap parçası koyar; söz konusu kırık parçanın üstüne bir bıçağın ucuyla bir haç ve bildiğimiz INRI[8] harfleri kazınmıştır. Daha sonra ölü ile vedalaşılır; anası babası ve özellikle de kocası ölüyü dudaklarından öper; ölüm vebadan olsa bile, bu, yerine getirilmesi kaçınılmaz bir görevdir; dostlar da onu kucaklar; komşular selamlar, ama gömme işleminden sonra asla kutsanmış su dökülmez; koca evine kadar götürülür; dönüş yürüyüşü başlarken ağlayıcılar görevlerine yeniden başlarlar; akşam, akrabalar kocaya yemek gönderir, gevezelik ederek teselli etmek için yanına giderler .

Dokuz gün sonra, kiliseye *koliva* gönderirler; *koliva*, buğdaylı bir yiyecektir. Koca bir tencere pişirilmiş buğdayın üstü kabuğu soyulmuş badem, kuru üzüm, nar, susamla süslenir, etrafına fesleğen veya başka kokulu bitkiler yerleştirilir; tencerenin ortası kelle şekeri gibi kabarıktır ve üstüne Venedik'ten getirtilmiş bir yapma çiçek buketi konur; kenarlara bir-iki parça şeker ya da kuru şekerleme Malta haçı biçiminde yerleştirilir: Aziz

a 16. yüzyılda kullanılan düşük değerli bir Venedik parası. –ç.n.

Yuhanna'nın İncil'inde İsa'ya mal edilen "Aslında, aslında, size söylüyorum, buğday tanesi toprağa atılıp tek başına kaldıktan sonra ölüyor; ama öldükten sonra birçok meyve veriyor" sözlerine dayanarak, ölülerin dirileceğini inananlara anımsatmak için gelenek haline gelmiş, Rumların *koliva* armağanı adını verdikleri şey işte budur. Bu tür törenlerin kökeni memnuniyet vericidir ve bunları gelenekleştirenler Kutsal Kitap'tan esinlenmiştir; şekerlemeler ve kuru meyveler pişmiş buğdaya tat katması için eklenir; mezarcı, *koliva* tenceresini başının üstünde taşır; ardında, yaldızlı ahşaptan iki meşale taşıyan biri vardır; meşaleler, geniş kurdele ve dantellerle süslenmiştir. Onu ardından gelen üç kişiden biri iki büyük şişe şarap, diğeri iki sepet meyve, sonuncusu ise üstünde *koliva*'yı sunmak için mezarın üstüne yayılan bir Türk halısı taşır.

Bu armağanlar kiliseye taşınırken papaz ölüler duasını okur; daha sonra papaz armağandan aslan payını alır; konuklara şarap ikram edilir ve artanlar yoksullara dağıtılır. Sunu evden yola çıkarılınca, ağlayıcılar tıpkı gömü gününde olduğu gibi işlerini yapmaya başlarlar; akrabalar, dostlar, komşular aynı davranışları sergilerler; döktükleri bunca gözyaşına karşılık her ağlayıcıya ancak beş ekmek, dört testi şarap, yarım teker peynir, çeyrek koyun ve 15 gümüş metelik verilir. Akrabalar yaşanan yerin geleneklerince mezara kapanarak ağlamaya mahkûm edilmiştir; duydukları acıyı daha iyi vurgulamak için, yas süresince giysi değiştirmezler, ölen kadının kocası tıraş olmaz, dul kalan kadınsa pis gezer; kimi ada-

7 " (...) Eğer ölü için ağlanılan kentte güzel bir kadın varsa, bu kadın kentte diğerlerine eşlik ederek yürürken güzelliğini sergileme fırsatı bulduğu için kendini çok mutlu hissedecektir. Bütün kadınlar saçları başları dağınık ve göğüsleri açık, güzel tenlerini göstererek yürürler. Bu sırada, komşularının karılarını ve kızlarını sere serpe görmekten erkekler de çok mutlu olur" (Belon du Mans. 1547).

8 Iesus Nazarenus Rex Iudeorum'un (Yahudiler Kralı Nasıralı İsa) baş harfleri. İncil'e göre Romalılar tarafından çarmıhın tepesine konan bir levhaya yazılmıştır.

larda evlerde sürekli ağlanır; dul koca veya karı kiliseye girmez ve yas bitene kadar dini faaliyetlere katılmaz: Kimi zaman piskoposlar ve papazlar aforoz tehdidiyle (Rumlar aforozdan cehennemden daha çok korkarlar) onları engellemek zorunda kalır. Bu törenler yerden yere değişir. İşte bir kış geçirdiğimiz Mikonos'taki törenler:

Bir kişi ruhunu teslim eder etmez, bu ülkede tıpkı ilahi okumadan yapılan ayinlerde olduğu gibi, çan çalınır; akrabalar, dostlar, ağlayıcılar kısa süre sonra kiliseye taşınan (hatta kimi zaman ölünün bedeninin soğuması bile beklenmez) cenazenin çevresinde ağıt yakarlar; ölüp ölmediğinden tam emin olmadan ceset götürülür; oysa kimi beyin kanamalarında meydana geldiği gibi, henüz ölmemiş olabilir. Cenazeyi götüren konvoy ana meydanın ortasında durur; hiç değilse görünüşte, acı acı gözyaşı dökülür; papazlar cenazenin çevresinde ölüler duasını okurlar; daha sonra cenaze kiliseye taşınır ve burada gözyaşları, iniltiler, yapmacık ya da gerçek hıçkırıklar arasında birkaç dua okunmasının ardından cenaze gömülür.

Ertesi gün de çan çalınır; evde, yere yayılan bir halının üstünde *koliva* ikram edilir; akrabalar, dostlar *koliva*'nın çevresine sıralanır; iki saat boyunca ağlanır ve bu sırada kilisede ölüler için yapılan ayin gerçekleştirilir. Akşam yine *koliva* ile bir şişe şarap getirilir; ölenin ana babası ve evlenmiş çocukları da aynı şeyleri gönderirler. Yiyecekler duayı okuyan papazlara dağıtılır; görgü kurallarına uygun biçimde zaman zaman ağlamak koşuluyla herkes dilediği gibi yer içer.

Üçüncü günün sabahı başka *koliva*'lar gönderilir ve her kilisede günde yalnızca bir kez ayin yapıldığı için, papazlar yemeklerini alarak kendi şapellerinde ayin yapmaya giderler. Dokuz gün boyunca sadece ayinler yapılır; dokuzuncu gün, üçüncü gün yapılan tören aynen yinelenir.

Ölümden sonraki dördüncü gün üçüncü, altıncı, dokuzuncu ayin yinelenir. Ölümün yıl dönümünde de törenler aynen yinelenir; elbette ağlamak da ihmal edilmez. Çocuklar her yıl babalarının ve annelerinin ölüm gününde kiliseye *koliva* götürürler: Ne var ki, bu kez artık törende ağıt yakılmaz.

Ölümü izleyen birinci ve hatta ikinci yılda, her pazar bir yoksula büyük bir çörek, şarap, et ve balık verilir; Noel günü de aynı bağışlarda bulunulur ve bu bağışlar öylesine büyük boyutlara ulaşır ki mahallenin sokak-

larında koyunlar, çulluklar ve şarap şişeleri taşındığı görülür. Papazlar bunları diledikleri gibi yoksullara dağıtır ve arta kalanı evlerine taşır.

Böylece kilise görevlilerinin tüketebileceklerinden çok daha fazla malları olur ve zaten Kilisenin sağladığı gelirler dışında onlara başka armağanlar da yağdırılır. Ölenin yakınları ölümden sonraki birinci yıl boyunca, eğer o kişi sağ olsaydı yiyebileceği et, ekmek, şarap ve meyveyi sabah ve akşam yoksullara dağıtırlar.

Aynı adada, gömüldükten sonra dirildiğine inanılan bir ölü nedeniyle çok farklı ve çok acı bir sahne gördük. Öyküsünü anlatacağımız kişi, yapı olarak melankolik ve kavgacı bir Mikonoslu köylüydü; benzer kişiler için ders alınacak bir olaydır bu; köylü, kırsal kesimde öldürülmüştü, ama kim tarafından ve nasıl öldürüldüğü bilinmiyordu. Köyün şapeline gömülmesinden iki gün sonra, gece vakti köyde hızlı hızlı dolaştığı, evlere girerek eşyaları devirdiği, lambaları söndürdüğü, insanlara arkadan sarıldığı ve bin bir çeşit şeytanlıklar yaptığı dedikodusu ortalıkta dolaşmaya başladı. Önceleri bunlara gülünüp geçildi; ne var ki, en saygın kişiler de şikâyet etmeye başlayınca durum ciddileşti. Papazlar bile anlatılanlara inanmaya başladılar ve herhalde bunun nedenleri vardı. Ölü için ayin yapılmaya devam edildi; köylü, tutumunu düzeltmeden yaşamını sürdürdü. Kent ileri gelenlerinin, rahiplerin ve din adamlarının yaptığı birçok toplantıdan sonra, bilmem hangi eski tören ilkesine göre ölünün gömülmesinden sonra dokuz gün beklenmesine karar verildi.

Onuncu gün, cesedin gömüldüğü şapelde, ölünün bedeninde hapis kaldığına inanılan şeytanı kovmak için bir ayin yapıldı. Ayinden sonra ölünün bedeni mezarından çıkarıldı ve kalbinin yerinden çıkarılması için çalışmaya başlandı. Oldukça yaşlı ve çok acemi olan kasap, göğüs yerine karnı açarak işe başladı: karındaki organlar arasında uzun süre aradıysa da kalbi bulamadı: Sonunda biri diyaframı açması gerektiği konusunda uyarıda bulundu. Kalp, yardımcıların hayranlık dolu bakışları arasında yerinden çıkarıldı. Bu arada ceset o kadar pis kokuyordu ki günlükler yakmak zorunda kalındı; ama günlüklerin dumanı leşin yaydığı kokularla karışınca pis kokuyu daha da artırdı ve ölünün başındaki zavallı kişilerin zihinleri bulandı: Gördükleri manzaranın etkisiyle hayaller görmeye başladılar; cesetten kalın

bir duman çıktığını fark ettiklerini söylediler; biz de bunun günlüğün dumanı olduğunu söyleme cesaretini gösteremedik. Şapelin içinde ve önündeki meydanda yalnızca hortlak haykırışları duyuluyordu: dedikodu homurtular halinde sokaklara yayıldı ve bu ad sanki şapelin kubbesini sarsmak için yaratılmıştı. Yardımcıların çoğu bu zavallının kanının kıpkırmızı olduğunu söylüyordu; kasap bedenin hâlâ sıcak olduğuna yemin ediyordu; sonunda, adamın iyice ölmemekle hata ettiğine, daha doğrusu şeytan tarafından yeniden canlandırılmasına izin vererek hata ettiğine karar verildi; zaten hortlak konusunda da düşündükleri buydu. Bunun üzerine bu adı şaşırtıcı biçimde sık sık kullandılar. Bu zaman dilimi içinde, cesedin kırdan kiliseye gömülmek için taşındığı sırada katılaşmamış olduğunu çok iyi gördüklerini ve dolayısıyla da bunun gerçek bir hortlak olduğunu yüksek sesle ileri süren birçok insan ortaya çıktı. Bu sözler artık ağızlara sakız olmuştu.

Ölülerin yeniden dünyaya dönmesinin indirdiği ağır darbeyi yiyen ve bu olayla kendilerinden geçen bu zavallı insanlar, eğer biz orada olmasaydık hiç kuşkum yok cesedin kötü kötü koktuğunu da söylemeyeceklerdi. Gözlemlerimizi daha doğru yapmak için cesede yaklaşınca, cesetten gelen dayanılmaz pis kokudan neredeyse ölecektik. Bu ölü hakkında ne düşündüğümüz bize sorulduğunda, onun gerçekten öldüğüne inandığımızı söyledik; ne var ki halkı yatıştırmak istediğimizden, çürüyen karın boşluğunda araştırma yaparken kasabın belli bir sıcaklık duymasının şaşırtıcı olmadığını söyledik; biraz buharın çıkması da olağanüstü bir olay değildi, çünkü biraz kurcalanan süprüntülerden de buhar çıkabiliyordu; ayrıca, kasabın ellerine bulaşan şu kıpkırmızı kansa çok pis kokulu bir çamurdan başka bir şey değildi.

Bütün bu akıl yürütmelerden sonra, deniz kenarına gidilerek ölünün yüreğinin yakılmasına karar verildi; yapılan bu işleme karşın ölünün yüreği gene rahat durmadı, eskisinden çok daha fazla gürültü çıkardı: Gece vakti insanların kapısını çaldığına, kapıları ve hatta taraçaları göçerttiğine, camları kırdığına, giysileri yırttığına, testileri ve şişeleri boşalttığına ilişkin suçlamalar yapıldı. O çok hilekâr bir ölüydü ve sanıyorum yalnızca konuk kaldığımız konsolosun evini rahat bırakıyordu. Adalıların hepsi çok acınacak durumdaydı. Herkesin dünyası altüst olmuştu ve en akıllı kimseler bile

olaylardan etkilenmiş görünüyordu; bu, en az kuduz kadar tehlikeli bir beyin hummasıydı. Birçok ailenin tüm fertleriyle evlerini terk ettikleri, kırık dökük döşekleriyle uzaklara giderek geceyi buralarda geçirdikleri görülüyordu. Herkes yeni bir saldırıdan şikâyetçiydi: Gece yarısı inlemelerden başka bir şey duyulmuyordu; bunlardan en çok etkilenenler kırlara çekiliyorlardı.

Böylesine genelleşen bir önyargı karşısında hiç ağzımızı açmamayı yeğledik. Çünkü bizi yalnızca gülünç bulmakla kalmayacak, imansız olduğumuzu da söyleyeceklerdi. Bütün bu insanlar nasıl kendilerine getirilebilirdi! Olayın gerçekliğinden kuşku duyduğumuza ruhlarının derinlikleri içinde inananlar, inançsızlığımızı yüzümüze vurmak için bize geliyorlar ve Cizvit misyoner Peder Richard'ın ortaya attığı iman anlayışından kaynaklanan bazı etkilere dayanarak hortlakların varlığını kanıtladıklarını öne sürüyorlardı.[9] O da Katolik'ti, dolayısıyla ona inanmalısınız diyorlardı. Varılan sonucu yadsımak için hiçbir düşünce öne sürmedik; her sabah bu gece kuşunun yaptığı yeni çılgınlıkları kelimesi kelimesine anlatan bir öyküyle bize yeni bir komedi oynanıyordu: Hatta en korkunç günahları işlemekle suçlandığı bile oluyordu.

Kamu çıkarı konusunda en çok çaba harcayanlar, törenin en temel noktasının ihmal edildiğini düşünüyorlardı. Onlara göre törenin ancak bu zavallının kalbinin sökülüp çıkarılmasından sonra düzenlenmesi gerekiyordu; bu önlemin alınması sayesinde şeytanı suçüstü yakalama fırsatının kaçırılmayacağını ve şeytanın belki de geri dönmekten korkacağını öne sürüyorlardı. Buna karşılık, şeytanın ayin düzenlendiğinde kaçtığını ve ortam elverişli olduğunda geri döndüğünü söyleyenler de vardı.

Bütün bu akıl yürütmelerden sonra, ilk günkü sıkıntıların aynısı ortaya çıktı: Sabahları ve akşamları toplanıldı; kafa patlatıldı; üç gün ve üç gece boyunca ayinler yapıldı; papazlar oruç tutmak zorunda bırakıldı; papazların, ellerinde serpmeçle[a] evlerde koşuştuğu, kutsanmış su serpiştirdikleri ve kapıları yıkadıkları görüldü; hatta zavallı hortlağın ağzını bile kutsanmış suyla doldurdular.

Hıristiyan âleminde, benzeri durumlarda olup bitenleri gözleyebilmek amacıyla gece nöbe-

a Çevreye serpilecek kutsal suyun içinde taşındığı kap –ç.n.

9 Peder François Richard, 17. yüzyılın ortasında, uzun süre Thira adasında yaşadı; hortlak gelenekleri bu adada da en az Mikonos'taki kadar yaygındı.

ti tutulduğunu yöneticilerine sık sık söyledik; sonunda, bütün bu karışıklıklarda kesin biçimde rol oynamış birkaç serseri yakalandı; görünüşte olup bitenlerin tek sorumlusu onlar değildi ya da bu serseriler çok erken serbest bırakıldı (iki gün sonra); onlar da hapishanedeki zorunlu orucun bedelini ödetmek amacıyla geceleri evlerini terk edecek kadar salak olanların şarap testilerini boşaltmaya yeniden başladılar: Dolayısıyla, duaları yeniden başlatmak noktasına gelindi.

Bir gün, ilk gelenin kaprislerine bağlı olarak günde üç dört kez mezarından çıkarılan cesedin gömüldüğü çukurun üstüne bilmem kaç kılıç saplandıktan sonra, tam bazı dualar okunurken, rastlantı sonucu Mikonos'ta bulunan bir Arnavut, bir hekim edasıyla, buna benzer durumlarda Hıristiyan kılıçlarının kullanılmasını çok gülünç bulduğunu söyledi. Görmüyor musunuz zavallı körler, dedi, bu kılıçların siperi kabzayla birlikte bir haç oluşturduğu için şeytanın bedenden çıkıp gitmesini engelliyor! Bundan böyle artık Türk kılıcı kullanınız! Bu kurnaz adamın düşüncesi de hiçbir işe yaramadı: hortlak daha uysal hale gelmedi ve herkes büyük bir üzüntüye kapıldı; hangi azize başvurmak gerektiğini kimse bilmiyordu; birdenbire, sanki sözleşmişçesine, bütün kentliler bir ağızdan artık beklemeye devam etmenin yanlış olduğunu, hortlağın tamamını yakmak gerektiğini, ancak bundan sonra şeytanın gelip onun içinde yuvalanamayacağını, adayı boşaltmaktansa bu uç önlemi almanın daha uygun olduğunu haykırmaya başladı. Aslında, gerçekten de Siros ya da Tinos'a gitmek için eşyalarını toplamaya başlamış aileler vardı. Bunun üzerine hortlak, yöneticinin buyruğuyla Kerdelen Papazlığı adasına[10] taşındı; burada –ne kadar kuru olursa olsun odunun kendiliğinden çok hızla yanmayacağından korkulduğu için– katranlı bir odun yığını hazırlandı; zavallı cesedin kalıntıları ateşe atıldı ve kısa süre içinde yakıldı; bu olay 1 Ocak 1701 günü gerçekleştirildi. Delos'tan geri dönerken bu ateşi gördük; buna gerçek bir bayram ateşi denebilirdi, çünkü hortlağa yönelik şikâyetler bundan böyle artık işitilmez oldu; sadece şeytanın bu kez artık kıskıvrak yakalandığı söylendi ve şeytanı alaya almak için birkaç şarkı bestelendi.

10 Bugün Bau adası. Limanın girişinde, Mikonos kentinin tam karşısında Aya Yorgi'ye adanmış küçük bir şapel vardır. Gelenek, hortlakları –geri dönmemeleri için– bir adaya sürgün etmeyi gerektiriyordu; bununla birlikte, kentin kuzeyindeki bir buruna da *Vunvulakas* (hortlak) adı verilmiştir.

Bütün Ege adaları halkı, şeytanın yalnızca Ortodoks mezhebinden Rumların cesetlerini yeniden canlandırdığına inanır; Thira[11] adasında yaşayanlar bu türden kurt kılığındaki gulyabanilere pek inanırlar; Mikonoslular, saplantılarının dağılmasından sonra, Türklerin ve Tinos piskoposunun kovuşturmalarından da korkuyorlar. Kendi izni olmadan ölüyü mezardan çıkarıp yaktıkları için piskoposun para isteyeceğinden korktuklarından, hiçbir papaz bu ceset yakılırken Kerdelen Papazlığı'nda olmak istemedi. Türklere gelince, adaya yaptıkları ilk ziyarette Mikonos halkına her durumda ülkenin korkutucu ve iğrenç bir öğesi haline gelen bu zavallı şeytanın kan parasını ödetecekleri kesindir. Bütün bunlardan sonra, günümüzde yaşayan Rumların artık büyük Yunanlılar olmadıklarını ve bilgisizlikle boş inançların Rumlar arasında kol gezdiğini itiraf etmek gerekir!

Aralarında zeki insanlar olsa da, eğitimleri eksik ve yalnızca geleneğin kendilerine öğrettiği doğru ya da yanlış bilgileri ediniyorlar; böyle olunca da, Kutsal Ruh'a ilişkin, din bilginlerinin çoğuna göre Oğul'dan kaynaklandığını öne süren eski sapkınlıklarını hâlâ sürdürmeleri şaşırtıcı değil; Aynaroz keşişlerinden başka ilahiyat münazaralarıyla kim ilgilenebilir! Bu konudaki duygularını öğrenmek istediğimiz papazların çoğu sorundan bile habersizdi. Ekmek ve şarap ayini konusunda çok daha bilgiliydiler ve imanlarından kuşkuya düşüldüğünü sanarak yiğitçe ve öfkeli yanıtlar veriyorlardı. İsa'nın ayinde dağıtılan mayasız ekmeğin

11 "Bu adayla ilgili olarak, benim aklımın yatmamasına karşın adada çok yaygın biçimde benimsenmiş bir şey daha anlatacağım: Gömülen bazı kişilerin birkaç gündür evlerine gidip gelirken görülmesi ve –onların canlanmalarına yol açan şeyin ne olduğu bilinmemekle birlikte– bu kişilerin kırlarda dolaşması. İşin ilginç yanı, yalnızca sapkın mezheplilerin yeniden canlanmaları. Cenaze törenlerinden bir iki gün sonra, onların çırılçıplak, solgun ve bozuk bir yüzle, çok hızlı ama sendeleyerek ve zaman zaman durarak, sanki istemeye istemeye gidiyorlarmış izlenimi verecek biçimde yürüdükleri şaşkınlıkla görüldü. Rumlar arasındaki yaygın kanı, bunların şeytanın egemenliğine girmiş bedenler oldukları ve bu halde diledikleri yerde gezdikleri doğrultusundadır; ayrıca, yalnızca ipten kazıktan kurtulmuş kişilerin ve kutsanmadan ölenlerin ölümlerinden sonra yeniden ortaya çıktıklarını da söylüyorlar. Thira adasında yaşayanlar, bu değersiz kişileri görmekten kurtulabilmek için, cesetleri mezardan çıkarıyor ve yakıyorlar; diğer adalarda yaşayanlarsa, yüreği söküp çıkarmakla ya da her yanından delmekle yetiniyor ve insanın bu ana organı bir kez yerinden çıkarıldı mı, ya da delindi mi şeytanın artık onları yeniden canlandıramaması olgusunun deneylerle kanıtlandığını da söylüyorlar. Buna benzer bazı şeyleri, Lehistan'da çok ünlü olan vampirlerle ilgili olarak da duymuştum. Thira'lılar bu yeniden canlananlara vurvulakas adını veriyorlar" (P. Saulger, *Histoire Nouvelle des Anciens Ducs et Autres Souverains de l'Archipel* [Ege Adalarının Eski Düklerinin ve Diğer Hükümdarların Yeni Öyküleri]).

içinde olmasına nasıl inandıkları sorulduğunda beden olarak orada yanıtını veriyorlardı.

Araf konusunda, yalnızca bilinmesi gerekeni biliyorlar; içlerinden çoğu, dünyanın sonu geldiğinde yargılanmayacağını düşünüyor ve yeniden dirilişe kadar ölülerin ruhlarının nerede tutulacağını belirleyememekle birlikte, duaları sayesinde Tanrı'nın mağfiretinin kazanabileceği umuduyla, ölüler için dua etmeye devam ediyorlardı: Hatta içlerinde cehennem azabının ebedi olmadığına inanlar bile var; ne var ki, çok kötü coğrafyacılar oldukları için, tıpkı Araf gibi cehennemin de nerede olduğunu bilmiyorlar.

Misyonerlerimiz Rumları gerçek inanca döndürme çabalarında büyük güçlüklerle karşılaştılar: Özellikle de kralın yardımlarının kolay ulaşamadığı kıyıdan uzak kentlerde. Rumların azizlere ve özellikle de Meryem Ana'ya karşı hayranlıkları yozlaşmış olarak neredeyse tapınmaya dönüşmüştür; her cumartesi Meryem Ana'nın resmi önünde büyük bir titizlikle bir kandil yakılır; sürekli ondan dilekte bulunulur ve işerinde ulaştıkları başarılardan ötürü ona teşekkür edilir; Meryem Ana'nın resmini öperek ya da resmine dokunarak verdikleri sözler güvenilir sözlerdir; ne var ki, kimi zaman ona çıkışırlar ve uğradıkları başarısızlıklardan ötürü onu paylarlar: Ama çok geçmeden yeniden resimlerini öpmeye başlarlar, onu Panayia (çok kutsal) olarak nitelerler, ölürken ona birkaç bağ ya da birkaç tarla bırakırlar. Şapellerin büyük bölümü onun adını taşır, papazlar şapellerden hiç zararlı çıkmazlar, Meryem Ana'nın bütün mallarının doğuştan mirasçılarıdırlar.

Rumların şapelleri temiz olmasa da her pazar ve bayramda buralarda ayinler eksik olmaz; yapılan bu ayinler çok uzundur ve beş altı saat sürer. Alışılmış duaların dışında, Kutsal Kitap'ın kimi yerleri, hatta azizlerin yaşamları halk Rumcasıyla okunur; bu tür öykülerde birçok uydurma olayın bulunduğu bize söylendi. Çok uzun süren ayin boyunca bir desteğe dayanmadan ayakta durmak olanaksız. Bunun için bütün kiliselerde bulunan desteklere dayanarak ayakta dururlar. Dua, ilk Hıristiyanların alışkanlıkları doğrultusunda sabah erkenden başlar; zaten Rumlar da Türkler uyurken daha rahat dua ederler; dolayısıyla, gece yarısından sonra saat ikide kilisede toplanılır; kiliseye giderken yiyecek ve içecek götürülür.

Kır bayramları Rumlar arasında çok ünlüdür; bu bayramların arife günleri dans edilerek ve şenlik yapılarak geçirilir; açılan yaylım ateşleri Ege adalarında büyük gürültü çıkarır: En çok gürültü çıkaran yaylım ateşi de en makbul olanıdır; bayram günü de yine aynı şekilde eğlenilir. Yeter ki eğlenme özgürlüğünü elde edebilmek için Türk görevlilere biraz bir şeyler verilmiş olsun. Eğlencelere, özellikle de geceleri (kınanmaktan korktukları için geceyi yeğlerler) Türkler de katılır; adaların en güzel kadınları da bu eğlencelerden eksik kalmazlar. Bu eğlencelerde bayramı kutlanan azizden çok başka şeyler düşünülür, aziz anılacak yerde krepler ve zeytinyağında kızartılmış börekler yenir; kimi zaman böreğin içine bakla yerine bir para konur ve paylaşma sırasında payına paralı börek düşen kişi bayramın kralı olur; burada ne denli içki içilip içilmediğini ve ne denli hikâyeler anlatıldığını Allah bilir; kendilerine has bir dansları vardır ve hiç değişmez: Dans edenler genellikle bir mendilin ucu aracılığıyla birbirlerini tutarlar; genç erkek sayısız sıçramalar yaparken genç kız hemen hemen hiç kıpırdamaz; Bu bayramların en ünlüsü Başmelek Mikail, Havari Andreas, Aziz Nikola, Aziz Yeoryios ve din uğruna ölen kırk kişi adına düzenlenir. Eskiden bayramı kutlanan azize övgüler yapılırdı, ama Ege adalarında artık bu uygulamaya rastlanmıyor. Bayramın harcamalarını karşılayan kişi, yalnızca birkaç yoksula yiyecek veriyor: Bu, Aziz Petrus'un, Aziz Paulus'un ve Aziz Yahuda'nın eski Hıristiyanların verdikleri ziyafetin örnek alınmasıdır. Bu havari azizler, papazların düzenbazlıkları konusunda kim bilir neler söylerlerdi! Örneğin krallar gününde ve Paskalya bayramlarında, çocuklara küçük mumlar vermek bahanesiyle, büyüklere bedava verdikleri kalın mumları çok pahalıya satıyorlar; tıpkı yaptıkları ziyaretler için hastalardan para almayan, ama acısını ilaçlardan çıkaran şu şarlatanlar gibi. Köylerin çoğunda, Paskalya orucunun ilk pazar gününde, her aile dört köşeli, ortası İsa adına işaretlenmiş bir ekmek getirir; papaz ekmeği kutsar ve köşeleri, ister efendi, ister uşak olsunlar, ailenin dört ferdine dağıtır; ekmeğin ortası, rastlantı sonucu orada bulunan bir beşinci kişiye verilir ve bu beş kişi, kendilerine verilen bu ekmeğin kutsanmış olduğu güvencesini veren papaza 12 ya da 15 metelik verirler; son olarak, papazlar, manastır çevresinde yaşayan en imanlı kişileri kilisenin kapısında elinde bir rakı kadehiyle karşılar ve bunu

yaparken elindeki rakı kadehinin kendisine bir testi şarap ve birkaç parça av eti getireceğinden emindir. Papaz okullarının kurulmasından önce bizde de bu türlü istismarlar oluyordu; bu kutsal evleri gerçek eğitimcilerin ve aziz rahiplerin yetiştiği fidanlıklar olarak görmek gerekir; ne var ki, Ortodoks Kilisesinde böylesine sağlıklı bir ilacın kullanılmasını daha uzunca bir süre umut etmek yersiz olur. Ne kadar düzenli görünürlerse görünsünler, Aynaroz dağı manastırları en tehlikeli düzenbazları yetiştiriyor ve Kilise disiplinini sağlayabilecek yetenekte havariler yetiştirmenin de çok uzağındalar.

En derin saygılarımla,

Dördüncü Mektup

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi Monsenyör Kont de Pontchartrain,

Monsenyör,

Kandiye'den yöredeki teknelere binerek Ege adalarına geçmek öylesine tehlikeli bir iş ki bunu göze alamadık; yol yaklaşık yüz mil ve söz konusu tekneler en fazla on iki ila on beş ayak uzunluğunda, biraz şiddetli bir kuzey rüzgârında derhal alabora olabilirler; zaten yolda da mola verilebilecek hiçbir yer yok ve deniz yolculuğunda fırtına çıktığında nereye sığınacağını bilememek kadar büyük bir felaket düşünülemez: Dolayısıyla biz de bir Fransız gemisi beklemeyi yeğledik; neyse ki servet peşinde o ada senin bu ada benim dolaşmalarını yasakladıklarınızdan biri Hanya'da demirli duruyormuş: Kendisini size asla ihbar etmeyeceğim konusunda gemi sahibine söz verdim; o da bizi ağustos ayının ilk günü Argentière'e geçiriverdi.

Rumların Kimilos dediği bu ada gümüş yatakları keşfedildiği devirde Argentière [Gümüş] adını almıştı;[1] bu madenin eritilip işlendiği ocakların ve atölyelerin kalıntıları hâlâ durmaktadır; ama bugün Türklerin izni olmadan bu tür çalışmalara girişilemez ve Türkler de –böyle bir durumda– ada sakinlerinin bu işten kazanç sağladığını bahane ederek onların sırtına yeni vergiler yüklemekten geri kalmayacaklardır.[2] Yöre insanları başlıca yatakların Milos adasının küçük Poloni limanına bakan tarafta olduğu inancındadır; bu adaların burunları arasında, coğrafyacıların da söz ettiği gibi, en çok bir mil mesafe vardır, ama birinden diğerine gitmek için uygulamada aşılan yol bunun en az iki katıdır; Kimilos limanı küçüktür ve büyük gemilerin giremeyeceği kadar sığdır; büyük gemiler Frankların *l'île Brûlée* [Yanık Ada] diye bildiği Polino adasının kuytusunda kalan güneydoğudaki koya demir atarlar.[3]

1 Aslında bu ad adanın güneyindeki kumsalların gümüşi renginden kaynaklanmıştır (Piri Reis'te İrcantera).

2 "[...] Adalıların Türkler açıp da işletmeye zorlar korkusuyla, hiç duymamış gibi davrandıkları maden yatakları [...]" (Choiseul-Gouffier). Öteki gezginler de bu yargıyı yineler, ama Yunanistan bağımsızlığını kazandıktan sonra da kimse bu madenleri işletmeyi denememiştir.

3 Günümüzde Poliigos; Kimilos'un güneydoğusundaki neredeyse tamamen ıssız ada.

Kimilos'ta bir tek bakımsız köy vardır[4] ve çorak tepelerle kaplı, bu engebeli, kurak adanın çevresi ancak on sekiz mildir.[5] Sadece köy çevresinde arpa ve pamuk ekilir; Milos şarabı ve sarnıç suyu içilir, çünkü tüm bölgede birkaç bakımsız kuyu dışında hiçbir pınar yoktur, bağlardan da ancak sofralık üzüm toplanır; Venedikliler Türklerle yaptıkları savaşlar sırasında tüm zeytinlikleri kesmişler; kral da Doğu Akdeniz'deki Fransız korsanlara göz yummamaya başladığından beri ada iyice yoksulluğa gömülmüştür. Kimilos korsanların buluşma yeriydi ve Türklerden yağmaladıklarını orada korkunç sefahat âlemlerinde harcıyorlar,[6] bu işten hanımlar kazançlı çıkıyordu; başka hiçbir yerde buradakilerden daha zalim ve biçimsiz kadınlara rastlanmaz; burası Ege adalarının en tehlikeli kayalığıdır, ama gelip de burada karaya oturmak için de epey beceriksiz olmak gerekir.

Bu adanın bütün ticareti en ufak bir zarafet ve incelik içermeyen, ancak tayfalara yakışır bu hovardalık türüne dayanır. Kadınların pamuklu çorap örmek ve sevişmekten başka işleri yoktur; bu çoraplar komşu adalara da satılmakla birlikte pek makbul değildir; erkekler denizcilikle uğraşır ve içlerinden epey iyi kılavuzlar çıkar. Dinle pek ilgilenmezler, zaten Ege adalarının geri kalanında da insanlar çok cahildir, dolayısıyla Hıristiyanlıkları da epey geridir, hatta çoğunu ipten kazıktan kurtulma diye de niteleyebilirim. Kimilos'luların hemen hemen hepsi Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağlıdır; şapellerinde hâlâ yirmi kadar küçük çanları vardır ki, Türklerin topraklarında başlı başına bir ayrıcalık sayılır bu. Adadaki Latin sayısı azdır ve onlar da Rumlardan daha sağlam ayakkabı değildir.[7] Latin Kilisesiyle Milos başpiskoposunun naibi ilgilenmektedir; zaten bu ada Milos'un dış mahallesi gibidir. Adaleti, yöredeki tek Müslüman olan gezici bir kadı dağıtır; ne uşağı ne de hizmetçisi vardır ve kimseye sesini yükseltmeyi göze alamaz, çünkü ada sakinlerinin onu korsanın birine şikâyet ederek kaçırttıracağından korkar.

Eskiçağ tarihinde Kimilos'tan söz edilmemiş, bu ada hep Milos'un yazgısına uymuştur. Latinler Bizans İmparatorluğu'nu devirdiklerinde, Venedik soylularından Marco Sanudo burasını başka birkaç komşu adayla birlikte Naksos [Nakşa] Dukalığına katmıştır; Daha sonra Barbaros Hayrettin Paşa diğer Ege adalarıyla birlikte burasını da fethetmiştir.[8]

Kimilos bugün ne denli sefil bir halde olursa olsun, Türkler buradan cizye olarak bin ekü ve aşar olarak her türlü mahsulün beşte birini alırlar; bu resimler dışında, yöre sakinleri kaptanıderyaya cizye ve aşar toplamaya gelen görevlilerine de 300-400 ekü verirler.[9]

Bu adada doğa tarihini ilgilendiren sadece iki şey vardır: Kimilos toprağı ve bitki örtüsü; gümüş madenleriniyse düşünmeye bile gerek yoktur.

Eski yazarların çok söz ettiği ve bu adanın adıyla anılan Kimilos toprağı oldukça ağır ve tadı olmayan, dişlerin arasında çıtırdayan ince bir kumla dolu beyaz bir tebeşirdir. Bu tebeşir türünün daha yağlı ve sabunumsu olması dışında Paris yöresinde bulunandan hiç de farklı olmadığı kanısındayım; zaten daha sabunumsu olduğu için kirleri temizler ve çamaşırları beyazlatır; saf bir beyazlık değildir bu, ama yine de sabundan tasarruf sağlar. Her türlü tebeşirin de böyle bir etki yaratacağına inanıyorum; Kimilos'taki için alınması gereken tek önlem, çamaşırları delen küçük çakıltaşlarının ve iri kumun elenmesi gereğidir. Zaten adalılar başka türlü çamaşır yıkamazlar ve Plinius da kumaş temizlemek için bu tebeşiri kullandıklarını belirttiğine göre, oldukça eski bir âdet söz konusudur.

Yüklerimiz elimizi kolumuzu bağladığı ve yöre insanına da fazla güvenmediğimiz için, ağustos ayının 2'sinde her gün iki ada arasında gidip gelen yolcu gemisine binerek, yarım saatten kısa sürede Milos adasına geçtik. Milos aşağı yukarı değirmi biçimli, çevresi altmış mili

4 "Kimilos kasabası çok yenidir; ancak 1646'da inşa edilmiştir" (Sonnini). "[...] etrafını çeviren dört bakımsız suru bahane ederek kendine kent adını yakıştırır; surlar tam ortada kesişen iki sokak aracılığıyla dört parçaya ayrılmıştır" (Du Mont, 1691).

5 Başka yazarlara göre 30 mil. Aslında adanın yüzölçümü 36 km²'dir.

6 Bkz. Giriş bölümü.

7 Papalığı temsilen adayı ziyaret eden Sebastiani 1667'de 800 Rum ve 33 Latin sayar; başpiskopos Giovanni Castelli'nin sayımına göre 1710'da ada nüfusu 1000 kişidir ve hepsi Ortodokstur. Choiseul-Gouffier'nin devrinde 18. yüzyılın sonuna doğru, geride 200 kişi kalmıştır. Günümüzde (1971) ada nüfusu 1084 kişidir.

8 Sanudo'lar (1207-1371), Dalle Carceri'ler (1371-1383) ve Crispo'lar (1383-1537) dönemlerinde Kimilos adası Naksos Dukalığının parçasıydı. O tarihte büyük kaptanıderya Barbaros Hayrettin tarafından kesin bir biçimde Osmanlı topraklarına mı katıldığı, yoksa Osmanlı hükümranlığı altında mülklerini 1566'ya kadar koruyan Crispo'lara mı iade edildiği bilinmiyor.

9 Ege adalarının gelirleri genelde kaptanıderyaya tahsis edilirdi.

bulan,[10] ekili ve güzel bir adadır; Akdeniz'in en güzel ve büyük limanlarından biri olan limanı, Doğu Akdeniz'e giden ya da oradan dönen tüm gemilerin uğrak yeridir, çünkü eskilerin Ege Denizi adıyla bildiği denizin tam girişinde yer almaktadır.

Milos diğer Ege adalarının yazgısını paylaştı, başka bir deyişle önce Romalıların, sonra da Bizans imparatorlarının egemenliğine girdi. Birinci Ege adaları dukası olan Marco Sanudo burayı, İmparator Baudouin'in kardeşi Henri de Flandres'ın imparatorluğu sırasında Naksos dukalığına kattı.[11] Ege adalarının altıncı dukası Giovanni Sanudo, Milos'u bu dukalıktan ayırarak kardeşi Marco'ya bıraktı, o da adayı Francesco Crispo ile evlenen kızı Fiorenza'ya drahoma olarak verdi.[12] Eski Bizans imparatorlarının soyundan gelen bu Crispo, Milos'u Naksos dukalığına katmanın sırrını buldu ve dokuzuncu duka Nicola Carcerio'yu bu adada öldürttü.[13] Crispo bu suikastla Ege adaları dukalığının başına geçen onuncu hükümdar oldu. Barbaros Hayrettin Paşa Milos'u ve bu dukalığa bağlı adaların çoğunu Sultan II. Süleyman[a] adına fethetti.

Günümüzde Capsi adında bir Miloslu, adada küçük çaplı bir krallık kurmuştu; ne cesareti ne de yönetme yeteneği eksikti; ama sadrazamın imtiyaz tekliflerini iletmek üzere geldiğini bildiren bir Türk kaptanın gemisine yanına

10 151 km².

11 Haçlılar 1204'te Konstantinopolis'i fethettikten sonra, Bizans İmparatorluğu'nun yerine bir Latin İmparatorluğu kuruldu. İlk imparator olan Flandres kontu Baudouin 1205 yılının sonunda öldü ve onun yerine tahta kardeşi Henri çıktı. 1207'de adaları işgal eden Venedikli Marco Sanudo, Venedik'in can sıkıcı vesayetinden kurtulmak için Latin imparatora bağlılık yemini etmeyi yeğledi.

12 Giovanni Sanudo 1341-1361 arasında Ege adaları dukası, kardeşi Marco da 1341-1376 arasında Milos senyörü oldu. Marco'nun kızı Fiorenza ve kocası Francesco Crispo 1383'e kadar adanın senyörleri olarak kaldılar, o tarihte Crispo Ege adaları dukası oldu.

13 Giovanni Sanudo öldüğünde geride tek çocuk olarak kızı kaldı; Fiorenza, Evboia (Eğriboz) adasının üçte ikisinin senyörü olan Giovanni Della Carcerio ile ikinci evliliğini yapmıştı. Oğulları Nicola 1371'de annesi ölünce duka oldu, ama 1383'te evliliğine dayanarak dukalıkta hak iddia eden Francesco Crispo tarafından öldürüldü. Gerek dukalık, gerekse Milos adası 1566'ya kadar Crispo'ların elinde kaldı.

a Burada sözü edilen Kanuni Sultan Süleyman, başka bir deyişle I. Süleyman'dır. Kimi Batılılar Yıldırım Beyazıt'ın oğlu Emir Süleyman'ı da hesaba kattıklarından Kanuni'ye II. Süleyman demektedirler.

muhafız almadan binecek kadar aymazlık içine düştü; oysa bu yeni hükümdar sadrazamı çok endişelendirmişti. Capsi güverteye çıkar çıkmaz Türk yelken açtı ve sadece üç yıl hüküm sürebilen bu zavallı Miloslu İstanbul'da, Yedikule zindanının kapısında asıldı.[14]

Belki de eski bir Apollon tapınağının varlığından ötürü Poloni[15] adı verilen yerde karaya çıktık; öğlene kadar terk edilmiş bir kilisenin yanında at beklemek zorunda kaldık, çünkü Poloni kente beş mil uzaklıktadır. Ekilmemiş, çıplak ve çorak tepelerden ve kırlardan geçerek yolun yarısından fazlasını aştıktan sonra, kente kadar uzanan ve ancak büyük körfezde son bulan çok hoş bir ovaya girilir.[16] Yaklaşık beş bin kişiyi[17] barındıran Milos kenti oldukça güzel inşa edilmiştir;[18] ama katlanılmaz kertede pistir; orada bir ev inşa edilirken, zemin katta ya da biraz daha alçak bir seviyede bir tonozun altına yerleştirilen ve her zaman sokağa açılan domuzların bölmesinin yapımıyla işe başlanır. Kısacası bütün evin çirkef çukurudur burası;[19] biriken çöpler ve pislikler, deniz kıyısındaki tuzlu bataklıkların kokusuyla, adayı kirleten minerallerin gazlarıyla, iyi suyun azlığıyla birleşince Milos'un havasını zehirler ve tehlikeli hastalıklara neden olur; bu kentin evleri Kandiye'dekilerden daha iyidir: Milos evleri iki katlı, taraçalıdır; duvarları güzel örülmüş ve ponza taşına benzeyen, ama sert, koyu renkli, hafif, havanın etkisine dirençli ve her türlü sıkıştırmayla sivrileştirmeye çok elverişli, çok değişik bir taştan yapılmıştır. Milos taraçaları da diğer Ege adala-

14 Aslen Kara Yunanistanı'ndan olan Yannis Kapsis 1675'te, Katolik başpiskopos Giovanni Antonio de Camillis'in fiili desteğiyle adayı işgal ederek, Ortodoks ileri gelenlere zulmetti. Şikâyet üzerine de Türk makamlarınca ortadan kaldırıldı.

15 Bugün adanın kuzeydoğu ucundaki Apollonia mezrasının bulunduğu yer.

16 Milos kenti o devirde adanın ortasında, limana iki kilometre uzaklıkta, bugün Palaia Khora adı verilen yerdeydi. Bu yerleşim 19. yüzyılda sağlıksızlığı nedeniyle terk edilip, adanın kuzeybatısındaki bir tepenin üstünde bulunan Kastron ve çevresine geçilmiştir.

17 Tournefort'un verdiği rakam, o sırada ada en parlak dönemini yaşasa bile, biraz abartılı görünüyor. Luapazzuolo'nun *Isolario*'sunda (Adalar kitabı) adanın nüfusunu 1638'de 2500 olarak verirken, 1667'de başpiskopos Sebastiani 3000 kişi, 1710'da da Castelli 1500 Ortodoks ve 20 Katolik olarak sayar. Choiseul-Gouffier zamanında "yakında sağlıksız iklimin kurbanı olma tehdidi altında yaşayan" 200 kişi kalmıştır geride. Günümüzde ada nüfusu 4500 kişidir.

18 "Milos kenti Ege adalarının en güzel kentlerinden biridir, evlerin hepsi taştan yapılmıştır ve çoğunun damları kiremit kaplıdır, ki bu başka hiçbir yerde görülmeyen bir özelliktir" (Peder Placide de Reims, 1687 ?).

19 "Kasaba [...] bir ev yığını gibidir; ev topluluklarını birbirinden ayıran sokaklar dardır ve atılan çöplerden, pisliklerden, tüm kasabalıların yetiştirerek sokaklara saldığı domuzlardan ötürü çok pistir. Evlerin zemin katları bir tür tonozlu ağıl gibidir, evin tüm çirkefi buralara atılır; domuzlar da geceleri bu zemin katlara kapatılır ve burada beslenir; bu durum, ancak alışkın yöre sakinlerinin katlanabildiği iğrenç bir kokuya neden olur; daracık sokaklar öylesine çamurludur ki dize kadar balçığa gömülmeden yürümek olanaksızdır" (D'Arvieux, 1671).

rındakilerle aynı biçimde yapılmıştır; epey iyi dövülmüş bir toprak katmanıyla kaplı taraçalar daha ilk yağmurlarda yarılır ve her yerlerinden su sızdırmaya başlar; ama toprak suya doydukça sağlamlaşır ve çatlakları yavaş yavaş tıkanır.

Fransız Fransiskenleri bu adada epey iyi bir yere, kent girişinin limandan gelirken sağ tarafına yerleşmişlerdir; manastırlarını, birkaç yıl önce korsanların ganimetlerinin burada gizlendiğinden şikâyet eden Türkler yıkmıştır;[20] burası onarıldı ve yöreye göre epey güzel bir kilise yapıldı: Kral bu yapı için 1000 ekü bağışladı; Fransız tüccarlar, gemi kaptanları, hatta korsanlar olanakları ölçüsünde yardım ettiler,[21] çünkü Fransiskenler her yerde yoksuldur. Doğu Akdeniz'de ellerinde avuçlarında ne varsa yoksul Hıristiyan aileleri beslemekte kullanır ve köleleri kurtarmak ya da biraz rahatlatmak için her şeyi düşünürler. Milos manastırındaki iki pederden biri Rumca, diğeri İtalyanca okulu yürütür.

Miloslular iyi tayfa olur: Hem Ege adalarını iyi bildikleri, hem de böyle bir âdet yerleştiği için yabancı gemilerin çoğu onları kılavuz olarak kullanır. Fransız korsanların Doğu Akdeniz sularında dolaştıkları devirde, bu ada her tülü malla dolup taşıyordu; adada hâlâ Beneville Téméricourt'un,[22] Şövalye d'Hocquincourt'un,[23] Hugues Creveliers'in,[24] Şövalye d'Entrechaut'nun, Bay Poussel'in, l'Orange'ın, Lauthier'nin[25] ve ganimetlerini hem Ege adalarının büyük panayırına, hem de bu adaya getirip satan diğerlerinin kahramanlıklarından söz edilir; mallar çok ucuza elden çıkarılıyordu; burjuvalar

20 Kapüsenler adaya 1664'te yerleşti; manastır ise 1683'te yıkıldı. Fransa'nın İstanbul sefirinin girişimiyle yeniden inşa edildi. "Kilise tamamı taştan olmak üzere yeniden inşa edildi [...], kemerler ve bir kubbe yapıldı, yerler beyaz mermerle kaplandı. Uzunluğu 80, genişliği 23 ve yüksekliği 50 karıştır (1 karış = 25 cm)" (Castelli, 1709).

21 "İnsanlar orada daha zengindir ve her yerdekinden daha çok ticaret vardır, çünkü korsanlar orada ganimetlerini satar. [...] Ayrıca Marsilya'dan, La Ciotat'dan, Martigues'den gelen ve bıçak, makas, tarak, iğne ve bu tür ıvır zıvırdan başka bir şey satmamalarına karşın zavallı cahil Rumların arasında büyük tüccar havasında kasılarak dolaşan birçok müflisin de sığınağıdır burası" (Roberts, 1696). Marsilya Ticaret Odası'nın kayıtlarına göre 1685-1700 arasında Ege adalarına dört Fransız yerleşirken, bunların ikisi Milos'u tercih etmiştir.

22 Aslında Vexin'li iki kardeş söz konusudur; küçüğü aynı zamanda Malta şövalyesiydi. Ege'de 1668'de, Kandiye savaşının sonundaki civcivli günlerde ortaya çıktılar. Daha çok Téméricourt adıyla bilinen şövalye, Mısır haracını İstanbul'a götüren donanmaya 1669'da yaptıkları bir baskında öldü; Téméricourt-Beninville (Beneville değil) adındaki diğer kardeşse 1673'te Libya açıklarında yakalandı ve Edirne'de idam edildi.

23 Şövalye d'Hocquincourt Çoban (Kasos) adası yakınında öldü. Ada Fransiskenleri tarafından gömüldü ve mezarı bir ziyaret yerine dönüştü.

24 Ege adalarına en büyük zararı Hugues de Creveliers vermiştir. On dört yıl boyunca çok sayıda adayı yağmalamış ve 1678'de bir hesaplaşmanın ardından gemisiyle birlikte havaya uçarak ölmüştür.

25 Bu adlara başka bir yerde rastlanamamıştır.

da üzerine kendi kârlarını koyup bu malları yeniden satıyorlardı; gemilerin mürettebatı da yörenin besin maddelerini tüketiyordu.[26]

Adanın bu durumu hanımların da işine geliyordu, onlar da en az Kimilos'takiler kadar cilvelidir; tüm bu hanımlar denizde yetişen bir bitkinin tozunu düzgün olarak kullanır, yanaklarını allaştırmak için bu tozla ovuştururlar, ama renk kısa sürede geçer ve bu pudranın kullanılması cildi bozup üstderiyi yıpratır: Her iki adadaki hanımlar aynı biçimde giyinir; yolu buralara düşen yabancıların arasında onların giyim tarzını çok acayip ve cins-i latif açısından elverişsiz bulmayan yok gibidir; bu giysi bellerini kabalaştırır ve en güzel insanları bile korkunç bacakları varmış gibi gösterir;[27] bu hanımlar ne kadar tatlı olurlarsa olsunlar koruma siperlikleri veya yelpazeler üzerinde tasvir edilmeye yararlar ancak.

Türk kadı dışında Milos'ta sadece Rumlar yaşar; voyvoda genellikle Rumdur; aşarı toplamakla kalmaz, Türkiye'nin kentlerindeki yeniçeri ağası gibi insanları cezalandırma ve değnekletme hakkına da sahiptir.[28] 1700'de aşar 5000 ekü'yü bulmuş, ayrıca Mezomorto Kaptan Paşa'ya da cizye için aynı tutar ödenmiştir.[29] Milos'ta her yıl üç konsül seçilir; bunlara *epitropi* adı verilir ve görevden ayrılanlara, yani eski konsüllereyse *primati* ya da *vechiardi* denir; görevde olanlar gümrükten, tuzlalardan ve değirmen taşlarından gelen kent gelirlerini yönetirler; tüm bunların toplamı yılda 1000 ekü'yü geçmez; her türlü mal için %3 gümrük resmi ödenir. Bu adada imal edilen kollu değirmenler çok temiz ve

26 "Milos aslında bir korsan yuvasından başka bir şey değildir. Her zaman en az bir, genellikle birçok korsana rastlanır orada ve adaya öylesine egemendirler ki güvenliklerini sağlamak üzere oraya sığınmış insanlar değil de, adanın kralları sanırsınız onları. Bu nedenle orada baştan başa sefahat hüküm sürer, başka bir deyişle kumarın, şarabın, kadının ve oğlanın sınırı yoktur. Kadınların hemen hemen hepsi terk edilmiş yalnız kadınlardır ve diğerlerinin sayısı o kadar azdır ki, namuslu bir kadının iffetli davranışı başka bir yerdeki fahişenin ahlaksızlığı kadar dikkat çeker. Bununla birlikte Kimilos'ta durum daha da kötüdür" (Du Mont, 1691).

27 "Bu adadaki kadınların giyinişi öylesine gülünçtür ki, tasavvur etmek bile zordur. Her zaman aşırı kirli büyük bir giysi ve çamaşır kalabalığı içinde dolaşırlar; çok kısa ve kırmızı nakışlı bir gömlekten ibaret jüponları bacaklarını olduğu gibi gösterir ve bu bacakların aşırı kalınlığı onların gözünde en büyük güzelliktir. Doğanın bu güzellikten yoksun bıraktıklarıysa üst üste üç dört kalın çorap giyerek bu kusuru örtmeye çalışırlar. Kusursuz bir bacağın boylu boyunca kalın olması gerektiği için süslenip püslenmeyi çoğunlukla nakışlı ve küçük gümüş düğmelerle süslenmiş dize kadar çoraplar ya da kadife botlar giymeye dek vardırırlar" (Choiseul-Gouffier, 1783).

28 "Din işleri dışında, her konuda bir Türk gibi davranan Rum voyvoda adayı yönetir" (Castelli, 1710).

29 Mezomorto Hüseyin Paşa, Cezair daisi (1683-1690) ve 1695'ten 1702'de ölünceye dek kapudan paşa.

taşları da mükemmeldir: Bu değirmenler İstanbul'a, Mısır'a, Mora'ya, Zakynthos'a, Kefalonya'ya, hatta Ancona'ya gönderilir. Gerek edebiyat Yunancasında, gerekse halk Yunancasında "mylos" değirmen anlamına gelir; adanın bu adı geniş çaplı değirmen ticaretinden ötürü aldığı ileri sürülürse de, eski adı olan Melos'un zamanla değişip Milos olması daha büyük olasılıktır.

Tuza gelince, doğrudan bu adada satılmaz, çünkü Fransa birimiyle altmış altı libre çeken bir ölçü tuz orada 7 metelik eder; tuzlalar kentin iki mil uzağında, körfezin kıyısındadır: Kışın deniz suyu hazneleri tuzla doldurur ve aşırı sıcaklar bastırınca tuz kristalleşir.[30]

Konsüller, kelle başına 5 ekü olarak ödenen cizyeyi toplamak için her semtte adamlar görevlendirirler. Daha sonra bu parayı kaptanpaşaya teslim ederler; Türkler bu zavallı Rumları biraz daha soymak için mutlaka alay eder gibi yeni bir bahane uydururlar: Örneğin biz oradayken 7 lira 10 metelik eden fındık altınını 2 ekü'den saymak istediler; bir başka yıl ödemenin yöredeki ipek ve eğrilmiş pamuk gibi çok kâr getiren mallarla yapılmasını istediler; zaten prangaya vurulmaktan ya da değneklenmekten kaçınmak istiyorsanız onlara armağanlar vermek zorundasınız; Fransız korsanlarının geri çekilmesinden sonra Ege adalarındaki Türkler küstahlığı hiç görülmemiş ölçülere vardırdılar, Rumlar da ne isteyeceklerini şaşırdılar: Korsanlar Türkleri aklı başında davranmak zorunda bırakıyor ve ganimetlerini de bu bölgede yiyorlardı; ama kimi zaman bu korsanlar da birlikte yaşamaktan pek zevk alınamayacak, tatsız misafirlere dönüşebiliyorlardı.

Şikâyetler önce konsüllere ve *primati*'lere yapılır; istenirse onların kararları kadıya gidilerek temyiz edilebilir, ama bu mahkemeye katılan konsüller kadıyı, eğer adaleti iyi dağıtmazsa oradan kovmakla tehdit eder ve bu söylediklerine kulak asmazsa gerçekten kovarlar; Kios'taki baş kadı da yeni bir kadı göndermek zorunda kalır; kent görevlileri üç gün boyunca yeni kadıya bakar, masraflarını üstlenir, sonra kendisine bir konut gösterirler. Bu konutun kirasını kadı öder. Dava konusu olan ihtilaflı malların mülklerin değerinin yüzde onunu ücret olarak alır; kimi zaman tarafların birinden gümüş, diğerinden altın alır ve en büyük miktarı verenin lehine karar verir: Eğer karşısındaki sık sık rastlandığı üzere namuslu bir kişiyse

anında nakdi ya da ayni ceza ödemeye mahkûm eder; eğer borçlunun hiç parası yoksa her şeyi yitirir ya da ödeme için vade ister; eğer borcunu inkâr ederse yeminine inanılır ve hakkında kovuşturma yapılamaz: Bir papaz çağırtılır, kadı papazın huzurunda davalıya İncil ya da papazın gelmesini bekleyecek halde değilse Kuran üzerine el bastırarak yemin ettirir.

Bu adada bir Rum metropolit, bir de Latin piskopos vardır; Latin piskoposun yanında, Milos, Kimilos ve Sifnos piskoposu olmasına karşın, din adamı olarak sadece bir rahip çalışır. Bunun dışında basit naipler bulundurur; piskoposluk makamı 1700'de boş kalmıştı ve papanın orada sadece bir Papalık temsilcisi bulundurmakla yetineceği düşünülüyordu,[31] çünkü Milos kilisesinin yıllık geliri sadece 150 ekü'ydü; eskiden geliri 500 ekü oluyordu, ama Kandiye savaşından sonra Padişah adalarda keşif ve tahrirat yaptırarak adalara sahip olanların unvanlarını inceletince, Venediklilerin sayesinde Yanık Ada'yı elinde tutan Milos Latin piskoposluğu unvansız kalakalmıştı; o zaman Kimilos'un yanı başındaki bu ada açık artırmaya çıkarıldı ve beş yüz ekü'ye satıldı;[32] son piskopos öldüğünde öyle yoksuldu ki kutsal çanağını, külâhını ve kilisesindeki tüm süsleri rehine koymuştu; kralın bağladığı maaş ve Majesteleri'nin Doğu Akdeniz'deki Latinlere dağıttırdığı sadakalar olmasa sefaletten ölüp giderdi; piskoposluk kilisesi Aziz Kozmas ve Damianos'a adanmıştır; burası eskiden bir Rum şapeliydi, sonra Latinlere satıldı; piskoposun kilisenin tam kar-

30 Bu tuzlaların 18. yüzyılda kuruması bölgenin sağlıksızlığını artırmış ve kentin yer değiştirmesine yol açmıştır. Eski yerin terk edilmesinde herhalde 1735 depremi de rol oynamıştır.

31 Piskopos Giovanni de Camillis 1698'de öldü ve ada Fransiskenlerin başındaki Peder Anselme d'Abbeville papalık naipliğine atandı. Onun yerini 1702'de bu amaçla adaya gönderilen Peder Giovanni Melisurgo aldı.

32 Polyaigos adasını padişahın mülküne katan bu tahrirat 1675'te yapılmıştır. Ama hemen ardından ada bir Rum tarafından satın alınarak, Meryem Ana'ya adanmış bir manastır yaptırılmıştır. Adanın bu şekilde Katoliklerin elinden Ortodoksların eline geçişi Kapsis olayıyla ve Peder de Camillis'in bu işteki rolüyle ilişkili olabilir (bkz. 14. dipnot).

şısındaki evi gayet güzeldir; Bay Thévenot tersini söylese de,[33] bu piskopos gelirleri konusunda Rum metropolitiyle hiç çekişmez; belki de aralarındaki ihtilaf sona ermiştir.

Rum metropoliti zengindir: Biz onu görmedik; para sızdırmak için yeni bir metropolit atayan patriğe unvanını yeniden onaylatmak amacıyla İstanbul'a gitmişti.

Milos'un en büyük kilisesi Liman Meryem Anası'dır. Diğer kilise Sina dağı münzevilerinden Saint-Noirmantin adınadır. Rumlar bu azize, sanki cüzzamla birlikte anılan biriymiş gibi, Karalovos derler (*Lovos*, Cüzzam, Karavolos kara cüzzam anlamına gelir).[34]

Aya Yorgi, Keşiş Aya Yorgi, meydan yakınındaki Evangelismos,[35] kaleye yakın Ayandon, aynı semtteki Aya Dimitri, Başmelek Mikail, Vaftizci Yahya, Büyük Aya Nikola, Küçük Aya Nikola, Ruhülkudüs, Aya Atanasios, Aya Spiridon, Meryem Ana, Kırk Azizler, Aya Polikarpos, Aya Elefterios: Bu kiliselerin her birinin bir cemaati ve bir papazı vardır. Piskoposun ardından ruhban hiyerarşisinin en üstünde vekilharç yer alır ve törenlerde piskoposun hemen sağında yürür. Onun vekili ya da başnaibi gibidir; haznedar solda yürür; arşivci hemen arkadan gelir; tüm bu görevler piskoposun yetkisi içindedir ve zaten emrinde kendine bağlı otuz rahip bulunur.

Bu adada çok sayıda şapel dışında, on üç de manastır görülür: Kentin iki mil doğusundaki Kale Meryem Anası,[36] kentin bir mil kuzeyindeki Aya Eleni, kentin bir buçuk mil doğusundaki bir tepenin üstünde bulunan Örtülü Meryem Ana, Serifos[37] [Koyunluca] adasındaki aynı adlı manastıra bağlı olan Başmelek Mikail, Patmos'taki İncilci Yahya manastırına bağlı olan İsa manastırı,[38] Kudüs patrikhanesine ait Aya Sava, İlyas Peygamber dağının eteğindeki Demir Aya Yani,[39] kentin dört mil doğusundaki Dağın Meryem Anası, yine dört mil uzaklıktaki Meryem Ana Faneromeni, Kastron yakınında, büyük İlyas Peygamber dağının karşısındaki bir tepenin üstünde Bahçe Meryem Anası; bu dağın tepesinde içinde bir tek keşişin bulunduğu bir inziva; İlyas Peygamber yakınında limana bakan bir tepenin üstünde Kel Aya Yorgi, İlyas Peygamber dağının eteğinde Aya Marina manastırı.[40]

Aya Marina manastırı adadaki manastırların en güzelidir; Kandiye şarabından hiç geri kalmayan nefis bir şarabı vardır. Bu yörede Milos'un tüm geri kalanında olduğundan daha çok zeytinlik bulunur. Bu manastırın bahçelerini güzel bir pınar sular ve büyük bir kuyunun dibine doğru akar; eğer ağaç yetiştirme sanatı biraz bilinse burada mükemmel portakal ve sedir ağaçları yükselebilirdi. Kilisenin çevresi çok hoştur, sakız ve kocayemiş ağaçlarıyla kaplıdır; adanın geri kalanında bu ağaçlara az rastlanır, çünkü bu adada yakacak olarak sadece çalı çırpı kullanılır ve bir eşek yükü çalı çırpı 15-20 meteliğe satılır.

Doğa tarihi açısından Milos'a neredeyse tamamen oyuk ve deyim yerindeyse süngerimsi, içine deniz suyunun olduğu gibi nüfuz ettiği bir kaya olarak bakmak gerekir. Adada bulunan ve Demir Aya Yani'nin bulunduğu yere adını veren demir yatakları hâlâ işletilmektedir.

Milos'un temellerini oluşturan bu süngersi ve oyuk kayalığın ada toprağını hafif hafif ısıtan ve Ege adalarının en iyi şaraplarının, en ballı incirlerinin ve en tatlı kavunlarının üretilmesini sağlayan bir tür soba işlevi gördüğünü saptamakta yarar var. Bu toprağın hayranlık uyandıran özsuyu sürekli etkinlik halindedir, oradaki tarlalar hiç nadasa bırakılmaz. İlk yıl buğday, ikinci yıl arpa ekilir, üçüncü yıl pamuk, sebze ve kavun yetiştirilir: Her şey karmakarışık bir halde biter; kırsal alan her türlü ürünle doludur. Arazi, kurutulmuş topraktan yapılma, yani harçsız ve kerpiçsiz duvarlarla birbirinden ayrılmış bahçeler halinde düzenlenmiştir. Savaş sıra-

33 "[Latin] piskopos birçok rahipten vergi alıyor ve bunları Rum metropolitle paylaşıyor: üçte ikisini kendisi alıyor, üçte birini berikine bırakıyor" (Thévenot, *Voyage du Levant*).

34 Aya Haralambos söz konusu olsa gerek, önerilen etimoloji doğru değildir. Notre-Dame "Portiani" (limandan -"port"- değil, kapıdan -"porte"- gelir) ve üzerinde 1688 tarihli bir yazıt bulunan Aya Haralambos bugün de ayaktadır.

35 25 Mart'ta kutlanan Cebrail'in Meryem Ana'ya İsa'ya gebe kalacağını haber vermesi.

36 Bugün Kastriani olarak bilinen yer.

37 Bkz daha ilerdeki 74. dipnot.

38 Bkz. daha ileride s. 267. Üzerinde 1620 tarihli armalar bulunan kilise hâlâ ayaktadır.

39 Adanın en batı ucunda. Kilise hâlâ ayaktadır. Bu manastır da Patmos manastırına bağlıydı.

40 Adanın en yüksek doruğu olan İlyas Peygamber dağının kuzeyinde bulunan en büyük manastır. 1672'de bir Giritli tarafından kurulan bu manastır 1836'ya kadar açık kaldı. Aynı döneme doğru Katolik kilisesi hesabına çıkartılmış bir listede de hemen hemen aynı manastır adları yer almaktadır; bunlardan hiçbiri kurum olarak bugüne ulaşamamıştır. Meryem Ana Faneromeni'den geriye bir şapel ve adanın güneyindeki Bahçe Meryemi'nden geriye bazı harabeler kalmıştır.

sında pamuk az ekilir, çünkü ordular tahıl, fasulye ve diğer sebze gereksinimlerini buradan karşılar; barış zamanındaysa buğday ürünü adalıların bile gereksinimlerine yetmez, çünkü buğdaydan çok daha fazla para eden pamuk tercih edilir; koza halinde pamuğun kentali bir fındık altını eder, herek halinde, yani ayıklanmış halde pamuğun kentaliyse 10-12 frank eder.

Kentten körfeze kadar uzanan iki mil uzunluğundaki arazide her yer buğday, arpa, pamuk, susam, fasulye, kavun, balkabağı, acur yetişen verimli bostanlar ve tarlalarla kaplıdır; bu toprakların sonunda tuzlalar, tuzlalardan sonra da körfez yer alır; körfezin üstündeki yamaçlar güzel bağlar, zeytinlikler ve incir ağaçlarıyla örtülüdür.

Koca bir savaş filosu Milos körfezine rahatlıkla sığabilir: Körfezin ağzı kuzeybatıya bakar ve gemilerin demir atmasına uygun olan Protothalassa kıyısında her türlü rüzgârdan korunur. Körfezin ağzındaki iki küçük deniz kayalığına "Acraries,"[41] başka bir deyişle yükseltiler adı verilir. Küçük Milos, batı ve kuzeybatı yönleri arasında kelle şekeri biçiminde yükselen ıssız bir adadır; Rumlar ona Remomilo adını vermiş, Franklarsa Küçük Milos[42] demeyi sürdürmüşlerdir. Prasonisi ise, İlyas Peygamber dağının arkasında, kentten gelirken körfezin solunda kalan, Demir Aya Yani limanının başka bir adasıdır. Milos çevresinde daha birçok ufak deniz kayalığı vardır, ama ayrıntılı bir araştırma yapmaya değmeyecek kadar önemsizdirler.

Bu adada yetişen nadir bitkiler arasında, bize en büyük keyfi dikenli aptesbozanotu yaşattı. Burada harika bir kullanım alanı bulan bu bitki, deyim yerindeyse fundalıkları çayıra dönüştürerek adanın otlaklarını çoğaltmaktadır. Ağustos ayında kuzey rüzgârı esmeye başlayınca kurumuş bir bitki kökü tutuşturulur; rüzgâr göz açıp kapayıncaya kadar ateşi dağların eteklerine varıncaya dek tüm yöreye yayar. İlk güz yağmurlarında bu yanık topraklarda mükemmel otlar biter; Fransa'dan daha erken çıkarlar, çünkü bu adada asla don yapmaz; kar da çok ender yağar; yağsa bile en fazla on beş dakikada erir; liflerinin gözeneklerinde donan su genleşince kabukları yarılan Provence ve Languedoc'taki zeytin ağaçlarının tersine, soğuk hava buradaki ağaçlara hiç zarar vermez. Bu elverişli sıcaklık ve otlakların güzelliği sürü hayvanlarını mükemmelleştirir. Çok güzel

keçi sürüleri yayılır ve keçi sütünden çok güzel peynirler yapılır.

Şarap bu adanın en iyi mallarından biridir; Ege adalarının hepsinde şarap şöyle üretilir: Her şahsın bağında uygun bulduğu büyüklükte, kare biçiminde, duvarları taştan örülmüş, çimentoyla sıvanmış, ama üstü açık bir haznesi vardır. Bu hazneye yığılıp iki üç gün kurumaya bırakılan üzümler daha sonra ezilir ve bir delikten akan üzüm suyu haznenin altındaki bir havuzda birikir, bu su tulumlara doldurulup kente götürülür: Tulumlar fıçılara ya da ağızlarına kadar toprağa gömülmüş, pişmiş topraktan küplere boşaltılır; bu yeni şarap hiç küspesiz olarak uzun uzun dinlendirilir; küplerin içine, büyüklüklerine göre, üç ya da dört avuç alçı atılır, çoğunlukla yerin rahatlığına göre dörtte bir oranında tatlı ya da tuzlu su eklenir. Şarap yeterince mayalandıktan sonra, küplerin ağzı sulandırılmış alçıyla sıvanır.[43] Adada, Poloni taraflarında bol alçı bulunur; yeterince odun olmadığından tezekle pişirilir.

Bu adada çamaşır yıkamak için ne tahta, ne de çamaşır suyu kullanılır: Çamaşırlar suda bırakılır, sonra da beyaz bir toprakla ya da tebeşirle çitilenir; bu tebeşir Kimilos'taki Kimilos toprağından hiç farklı değildir.

Milos'taki sularının içimi pek iyi değildir, özellikle de çukur yerlerdeki sular çürük yumurta ve kükürt kokar. Sadece Kastron pınarının suyu mükemmeldir; kaynadığı ilk havuzda sıcak olan bu su, arındıktan iki saat sonra buz keser ve ondan daha hafifi bulunamaz. Son savaşta General Morosini galyotlar göndererek sofrasında

41 En son haritalarda, Milos'un kuzeybatısında görülen Akradies.

42 Milos'un batısında, 9 km² yüzölçümündeki ıssız ada; halk arasında Erimomilos (Issız Milos), resmi dilde ise Antimilos olarak bilinir.

43 Bu metin ve Milos adasına ilişkin bazı başka bölümler neredeyse harfi harfine Şövalye d'Arvieux'nün seyahatnamesinde de yer almaktadır. Şövalye adayı Aralık 1671'de ziyaret etmiş, ama *Mémoires*'ları [Anılar] ancak 1735'te yayınlanmıştır.

içmek üzere bu sudan varil varil getirtirdi. Kastron, körfeze girerken sol tarafta kalan bir dağın üstüne kurulmuş bir köydür. Provence'lılar ona Sixfours der, çünkü Toulon yakınındaki aynı adda bir köye benzer.[44] Bu adada kaldığımız birkaç gün boyunca şu saptamaları yapabildik.

Halk hamamı kentten limana inerken sağda kalan küçük bir tepenin eteğinde bulunuyor. Rumlar bu hamama, Frankların dediği gibi Stalutra değil, Lutra diyorlar. Franklar başka birçok örnekte de rastlandığı üzere, Rumların "haydi hamama gidelim" anlamındaki deyimini bozarak bu sözcüğü türetmişler. Hamamın girişinde basık bir kemerden geçilerek girilen bir mağara yer alıyor; buradan geçebilmek için eğilmek gerekiyor, ama yaklaşık elli adım ilerledikten sonra insanın karşısına iki yol çıkıyor. Bunlardan biri öylesine dar ki orada dört ayak olup emeklemek gerek; ama yine de bu yol diğerine yeğleniyor, çünkü daha geniş olan diğeri çok bozuk. Her ikisi de doğa tarafından oyulmuş bir alana çıkıyor; bu alanın yanında bir ılık ve tuzlu su haznesi var, bunun içine oturulup yıkanılıyor. Burası o kadar sıcak ki insan iri ter damlaları döküyor ve göğsünüzün sıkıştığı yapay hamamlardan çok daha rahat ediyorsunuz; oraya sadece ter atmak için gidenler bu alanın dibinde biraz yüksekçe bir yere oturuyorlar. Bu doğal halvet felç, romatizma hastalarına ya da dışarıdan verilen ilaçların uyardığı terlemelerle geçmeyen gizli hastalıklardan olmayan ve su toplanmasına yol açan rahatsızlıklara iyi gelebilir; bununla birlikte sözünü ettiğimiz halvete ancak cıva ile iyileşebilecek yaşlı safahat kurbanları gelir ki bu durum söz konusu yeri fazlasıyla gözden düşürmüştür.

Bu hamamın altında, deniz kıyısında Protothalassa'nın yanı başında kumun içinden birçok su kaynar; su öyle sıcaktırlar ki, elinizi uzattığınızda parmaklarınız yanar.[45]

15 Ağustos'ta bedeni temizleyen pınarı görmeye gittik: Kentin sekiz mil kadar kuzeyinde, Aya Konstantinos Kastron arasında kalıyor. Bu kaynak deniz kıyısında sarp bir yerden çıkıyor, ama tuzlu su ile aynı seviyede akıyor ve çoğunlukla ona karışıyor: Biraz daha yukarıda, denizin sakinken yükselemediği bir yerde başka bir kaynak daha var. Ilık denebilecek bu kaynakların suyu tatlı, ama yavan; diğer sınamalar bir sonuç vermedi, ama bu kaynakların suyunun zeytinyağı çökeltisini koyulaştırdığı görüldü.

Mayıs ayında deniz alçalınca, Rumlar bedenlerini temizlemek için gidip bu sudan içerler; testi testi başlarına diktikleri suyu, bağırsaklarını iyice boşalttıktan sonra bile aynı berraklıkta geri çıkarıncaya dek içmeye devam ederler. Artık, ilkbaharda ayrıkotu yiyen köpekler gibi, yıllık temizliklerini yapmışlardır.

Maden suyu kaynaklarını ziyaret ettikten sonra, belli başlıları kente yarım fersah uzaklıkta, Aya Paraskevi[46] tarafında bulunan şap yataklarını görmeye gittik. Orada artık çalışılmıyor ve kent konsülleri başlıca yatakların ağızlarını kapattırmışlar, çünkü Türklerin şap ticaretinden kazanç sağladıklarını bahane ederek sırtlarına yeni vergiler yükleyeceklerinden korkmuşlar. Bizi de oraya götürmek konusunda önce epey nazlandılar: Doğu Akdeniz'deki en önemsiz işlerde bile görüldüğü üzere, ancak bizden biraz para sızdırdıktan sonra götürmeyi kabul ettiler. Önce oldukça basit bir mağaraya giriliyor, oradan bir tür dehlizle eskiden şap çıkartıldıkça kazılıp oyulmuş bazı bölmelere geçiliyor; dokuz ya da on ayak genişliğinde, en fazla dört ya da beş ayak yüksekliğinde kemerli bölmeler bunlar; duvarların üstü olduğu gibi şap kaplı; bu şap, kalınlığı kimi zaman bir parmağı bulabilen düz levhalar halinde çıkarılıyor; birkaç tane söküp çıkardığınızda altında yenileri de beliriyor.

Bu levha halindeki şap Doğu Akdeniz'de doğa tarihine ilişkin bulunabilecek en güzel şeylerden biri. Ama, bildiğim kadarıyla, hiçbir seyyah onu betimlememiş. En ince ipek gibi çözülmüş haldeki ağlardan oluşan koca yığınlar halinde çıkar; bir buçuk iki parmak uzunluğundaki, parlak, gümüşi renkli bu şap ağları taşlaşmış şapla aynı nitelikte ve tattadır. Genellikle düşülen hatadan uzak durarak, levha halindeki şapı amyant ya da yanmaz taşla karıştırmamak gerekir.

Kentin dört mil kadar güneyinde, deniz kıyısındaki oldukça sarp bir yerde, derinliği on beş adımı bulan bir mağara görülür;[47] deniz kabarınca sular mağaranın içine girer. Yüksekliği on beş yirmi ayağı bulan bu mağara olduğu gibi süblime şapla kaplanmıştır; bazı yerlerde kar gibi beyaz olan bu şap kimi yerde de kızıllaşır ya da en ince

44 Bugünkü Milos kentinden söz ediliyor.

45 Körfezde, Zesta (Sıcak) denen yerde.

46 Anlaşıldığı kadarıyla eski kentin kuzeydoğusunda, Stypsis adı verilen yerde.

47 Burada betimlenen mağaralar, adanın güney kıyısının doğusunda kalan ve Pyromeni diye bilinen yerde olsa gerek.

amonyak tuzu gibi altın yaldızı rengine bürünür: Bu sarı renk belki de bir demir ya da toprak karışımından kaynaklanmaktadır; duvarları kaplayan bu parçalar hiç alev almaz ve ateşe atıldıktan sonra geride bir tür pas bırakırlar. Mağaranın çevresindeki kayaların hepsi benzer yumrularla kaplıdır: Pek çoğu da en ince un kadar yumuşak süblime deniz tuzundan oluşur; bunların üzerindeki deliklerin içinde tamamen saf ve gevrek, ama aşırı sıcak bir halde şap gözükür; bu yumrular soğuk halde zeytinyağı çökeltisi ile mayalanırlar.

Bu mağaranın birkaç adım uzağında, deniz kıyısında dibi ve altı sürekli yanan kükürtle dolu bir başka mağara var; bu nedenle içeri girilemez. Tüm çevreden sürekli duman tüter ve sık sık alevler fışkırır: Tamamen saf halde ve sanki süblime edilmişe benzeyen kükürt yer yer durmadan alevlenir; başka bazı mağaralarda da bir şap eriyiği damla damla süzülür; bu eriyik normal şaptan çok daha acıdır. Uyuz hastalığı olanlar bu mağaraya terlemeye gider: Cildin en hastalıklı bölgelerini bu şaplı sıvıyla hafif hafif ıslatır, on beş dakika bekleyip sonra deniz suyuyla yıkanır ve genellikle başka bir ilaca gerek kalmadan iyileşirler.

Bu adadaki tüm farklı mağaraları anlatmaya kalksak, sonu gelmez. Bu kayalıklardaki hangi deliğe kafanızı soksanız hatırı sayılır bir sıcaklık hissedersiniz. Adaya korsanlar hükmederken, bugün de onların adını taşıyan eski bir halveti onartmışlardı. Buraya yaptırdıkları oldukça rahat sayılabilecek odalarda birkaç gün kalıp ter atıyorlardı; bu halvet İlyas Peygamber dağının yanında yer alan ve ılıca suyunu andırır sıcak bir kaynağın buharlarıyla ısınan doğal bir mağaradır.

Bu mağarayı inceledikten sonra bizi Aya Kiryaki'ye[48] adanmış bir şapele götürdüler; bu şapelin yanındaki bir arazi sürekli yanıyor ve civardaki tarlalardan da hep duman tütüyor. Sanki kırhardalı çiçekleriyle ya da tarla nergisleriyle kaplanmış gibi sapsarı kesilmiş olanlar da var: Toprağa bu rengi veren, çok ince kükürt. Daha yerinde bir adlandırmayla "Yanan Arazi" de denen Fransa'daki Dauphiné'nin yanan pınarı da aynı türdendir.

Milos'un havası epey sağlıksız olsa da ve adalılar tehlikeli hastalıklara maruz kalsalar da yine de eğlenmekten geri durmazlar; bu adada gayet ucuza mükellef sofralar kurulabilir, çünkü kekliğin tanesi en çok dört ya da

beş mangıra satılır; kumru, bıldırcın, incirkuşu, tahtalı güvercin, ördek çok boldur; incirleri, kavunları ve üzümleri mükemmeldir; alabaşlar da fena değildir. Perhiz günlerinde nefis balıklardan, denizkestanelerinden ve güzel istiridyelerden yoksun kalınmaz; ama kızıl istiridye adı verilen, çok sert ve fazla tuzlu olur; karidesleri çok nefistir ve Provence'takilerden daha iri olurlar.

Biz bu adadayken çok tatsız ve Doğu Akdeniz'de çok sık rastlanan, çocukların canını kırk sekiz saat içinde alıveren bir hastalık hüküm sürüyordu. Korkunç bir hummayla birlikte boğazda beliren bir tür şarbon hastalığıdır bu; çocuk vebası adı da verilebilecek bu hastalık bulaşıcıdır, ama yetişkinlere geçmez.[49]

Doğu Akdeniz'in hekimleri genellikle Yahudiler ve Kandiyelilerdir, Padova'da öğrenim görmüşlerdir. Bunlar sadece nekahet halindeki hastalara iç söktürücü ilaç vermeyi göze alırlar. Doğulular hastalıklar konusundaki tek bilgisi yüksek ateşi olanlara asla yağlı yemek yedirmeyerek onları aşırı bir perhize sokmaktır: Yani sürekli hummanın ilk on beş ya da on altı günü ne gibi bir terslik çıkarsa çıksın hastalara günde sadece iki hafif tirit ya da iki kez haşlanmış pirincin suyu verilir, başka bir şeye cesaret edilmez. Bu tiritler de et suyuyla yapılmaz: Bir miktar ekmek ufağı sıcak suda bırakılır ve bu su, ekmek kırıntıları tamamen eriyinceye kadar kaynatılır; bazıları en sonunda biraz şeker de ekler; bu tür bir besin, zaman zaman içlerini söktürmek ya da kanlarını almak gereken, yoksa başlarına gelebilecek terslikler yüzünden ölebilecek dünyanın normal insanlarından çok Chartreux tarikatının çileci keşişlerine uygundur: Zaten bu zavallı Rumlar da en sıradan hummalardan sonra bile bir deri bir kemik olarak ayağa kalkar ve yıllarca kendilerine gelemezler. Tüm Rum hekimleri içinde en bilgili olan Hippokrates çok haklı olarak aşırı perhiz yapılmamasını ve iç söktürmenin –eğer gerçekten gerekiyorsa– hastalığın ilk günlerinde yapılmasını salık verir.

Bir hastanın aklı bulanır ve kendinden geçerse ya da bir esriklik haline girerse içine şeytan girmiş muamelesi yapılır; hem hekimler, hem de cerrahlara yol verilir. Papazlar getirtilir; onlar da hastanın akrabalarının bu akıllıca davra-

48 Daha doğrusu, yukarıda betimlenen alanların batısında kalan Aya Kiryaki olsa gerek.

49 Papalık temsilcisi Melisurgos da 1704 yılında tüm ada sakinlerine bulaşan ve çocukların hemen hemen hepsinin ölümüne neden olan bir veba ve şarbon salgınından söz eder.

nışını övdükten sonra, dua okumaya –aynı duayı kaç kez yinelediklerini bilemeyeceğim– başlarlar ve hem hastanın yatağına, hem de tüm odaya kutsal su saçarlar; daha sonra şeytan kovma işlemleriyle hastayı öylesine rahatsız ederler ki zavallı yatışacağına hezeyanı iyice artar. Mikonos'ta herkesin saygısını kazanmış bir hanımın aklını yatıştırmak için ayağında bir kesik açıp kanatmayı ailesine önerince, bize kaçık muamelesi yaptılar. Papazlar ağızlarını geleni söylüyorlardı bize. Mantığın sesini dinlemeyen insanlara cevap da verilmez ki! Şeytanı bedeninden kendi rızasıyla ya da zorla çıkarma bahanesiyle iki üç gün hiç ara vermeden hastanın kafasını şişirmekle de yetinmediler: Zavallı kadın kiliseye taşındı ve içine giren iblisin adını açıklamazsa diri diri gömülmekle tehdit edildi; eğer adını alabilirsek, diyorlardı, kısa sürede elimize geçiririz onu. Ama bu ad da onları çok sıkıntıya sokuyordu, çünkü onu nasıl cezalandıracaklarını bilemiyorlardı. Papazlar iri ter damlaları döküyor ve saat başı nöbet değiştiriyorlardı; sonunda çok tehlikeli bir hummaya yakalanmış olan hasta herkesi dehşete boğan ihtilaçlı hareketler içinde öldü. Papazların tüm hikmeti, sonunda, şeytanla hasta arasında yaşanan savaşın şiddetini sahneyi izleyenlere hissettirmekle sınırlı kaldı; bu büyük din bilginleri kadıncağızın kendisini iyi savunmadığı kanısına vararak kutsal toprağa gömülemeyeceğine hükmettiler; öteki ölüler kırdan kiliseye taşınırken, bu ceset kiliseden kıra çıkarıldı. Tersi olur da bir hasta böylesine acıklı bir sahneden iyileşerek çıkarsa, herkes mucize diye haykırır ve papazlar keramet sahibi kişiler olarak kabul edilir.

Milos'tan ayrılmadan önce, komşu adaları seyretme zevkine varabilmek için, yörenin en yüksek dağı olan İlyas Peygamber dağının tepesine tırmandık: Ege adalarında rastlanabilecek en nefis manzaralardan biridir bu; hava çok güzeldi ve Horatius'un deyimiyle söyleyecek olursam, denizde parıldayan sonsuz sayıda ada uzanıyordu gözlerimizin önünde.

Bu dağdan aşağı indikten sonra Milos'a sadece otuz altı mil uzaklıktaki Sifnos [Siphantos] adasına gitmek üzere bir tekneye bindik; Adanın eski adı olan Sifnos hâlâ kullanılmaktadır.

Sifnos oldukça talihli bir ada: Havanın kükürtlü buharlarla kirlendiği Milos'tan sonra insana daha da çekici geliyor. Sifnos'ta yüz yir-

mi yaşına varmış ihtiyarlar görebilirsiniz. Havası, suyu, meyveleri, av hayvanları, kümes hayvanları her şeyi mükemmel; üzümleri harika, ama bunların yetiştiği toprak fazla sert ve şaraplar güzel değil; bu nedenle Milos ve Santorini şarapları içiliyor. Sifnos adası mermer ve granit kaplı olmakla birlikte, Ege denizinin en verimli ve en iyi ekilmiş adalarından biri: Adalılara bol bol yetecek kadar tahıl yetişiyor. Günümüzde çok iyi insanlar olan adalıların atalarının âdetleriyse çok yeriliyordu. Birisine Sifnoslu demek, sözüne ancak bir Sifnoslunun kadar güvenilebileceğini söylemek, büyük hakaretlerdi.

Sifnoslular zeytinyağlarını ve kaparilerini tanıtmaya uğraşırlar. Adanın ipeği çok güzeldir, ama az miktarda üretilir ve orada dokunan pamuklu bezler epey aranan mallardır; bu pamuklu bezler iki cinstir; skamit dümdüz, çok daha güzel, sağlam olan ve çok daha fazla satılan dimit ise çapraz atkılıdır. Burada sadece yöre pamuğu değil, komşu adalardan gelen pamuk da tüketilir. Sifnos ticaretinin geri kalanı incir, soğan, balmumu, susama dayalıdır; tüm Ege adalarında Sifnos kastorları adıyla satılan hasır şapkalar da imal edilir.[50] Nüfusu beş bini geçen[51] bu adaya 1700'de cizye ve aşar olarak 4000 ekü vergi yazılmıştır. Deniz kıyısındaki bir kayalıkta, belki de eski Apollonia'nın[52] harabeleri üzerine kurulmuş şatonun dışında, adada: beş köy, Artimonne, Stavril, Catavati, Xambela ve Petali;[53] dört keşiş manastırı, Brici ya da Pınar,[54] Stomongul,[55] Aya Hrisostomos[56] ve İlyas Peygamber;[57]

50 İtalyanların getirdiği bu zanaat adada en fazla birkaç yıl önce ortadan kalkmıştır.

51 Sebastiani'nin 1667 yılında verdiği rakam 3500, adayı Tournefort'la aynı dönemde (Temmuz-Eylül 1700) ziyaret eden Cizvit rahibi Jacques-Xavier Portier'nin verdiği rakam ise 6000'dir. Choiseul-Gouffier'nin zamanında nüfus 4000'i geçmiyordu. Bugün ada nüfusu 2000'dir.

52 Latin senyörlerin merkezi olan şato, Kastron kenti, eski Sifnos'un bulunduğu yerde kurulu olsa gerek. Antik Apollonia'nın yeri bilinmemektedir ve bugün bu adı taşıyan köy Tournefort'un Stavri diye belirttiği yerleşimdir.

53 Artemon, Yukarı Petali, Stavri (Apollonia) ve Katavati adanın merkezinde kuzeyden güneye doğru tespih tanesi gibi sıralanırlar; Exambela bu dizinin biraz uzağında, güneydoğuda kalır ve Aşağı Petali de Apollonia ile Kastron arasındadır.

54 Exambela'nın güneyinde, adada günümüzde de açık olan tek manastır. 1700'de burada on iki keşiş vardı.

55 Apollonia'nın batısındaki Mungu'lu Aya Yani. Bu sözcüğün kökeni belirsizdir. Yine de Naksos adasındaki 1540 tarihli bir vasiyetnamede Mungu adı geçmektedir. 17. yüzyıldan daha eski bir tarihte yapılmış manastır 1834'te boşaltılmıştır ve binaları bugün özel mülktür. Tournefort'un tasnifinin aksine, bir rahibe manastırı olarak bilinir. O tarihte manastırda yirmi kadar rahibe vardı.

56 Apollonia-Kastron yolu üzerinde. Artık manastır olarak kullanılmayan bu binada (büyük olasılıkla 1700'de de kullanılmıyordu) ilginç ikonalar vardır.

57 Adanın en eski manastırıdır, üzerinde 1145 tarihli bir yazıt bulunmaktadır. 1700'de sadece dört keşiş vardı. Manastır olarak hizmet vermese de kilisesi hâlâ kullanılmaktadır.

ayrıca Camarea[58] adı verilen yörede birinde yirmi, diğerinde kırk kızın yaşadığı iki rahibe manastırı vardır. Zaman zaman diğer Ege adalarından insanlar buraya dilek tutmaya gelirler; ama, bu rahibelerin pek nizami oldukları söylenemez. Şapellere gelince, yılda sadece bir kez, şapelin adandığı azizin yortu günü ayin yapan yüz altmış papaz vardır.[59]

Adanın limanları Faros, Vati, Kitriani, Kironisso ve Kastron'dur.[60] Faros adını gemilere yol gösteren eski bir fenerden almıştır hiç kuşkusuz. Bundan elli yıl önce Sifnos limanları çok hareketliydi: Mezarı Brici manastırında bulunan zengin tüccar Vasili'nin yürüttüğü ticaret etkinliği, Fransa ve Venedik gemilerini adaya çekiyordu.

Sifnos bir zamanlar altın ve gümüş madenleri sayesinde zengin ve ünlüydü; bugün bu madenlerin yerini bilen zor çıkar. Bunların en ünlüsünü göstermek için, bizi yarı yıkık bir kilise olan Aya Sosti yakınına,[61] deniz kıyısına götürdüler; ama yatağın sadece girişini görebildik, molozlardan ve yerin çok karanlık oluşundan ötürü daha ileri gidemedik.

Bu yatakların dışında, kurşun da çok yaygındır; yağmur yağınca hemen hemen her yerde ortaya çıkar. Maden filizinin grimsi ve düz bir görüntüsü vardır ve kalaya yakın bir kurşun verir. Köylüler ava çıkmak istediklerinde, gidip tarlalardan kurşun toplar, sonra da eritip saçma yaparlar. Doğal bir üstübeç gibi olan bu kurşun kolayca parlatılır ve adanın tencerelerini böylesine mükemmel kılan da bu özelliktir. Theophrastos, Plinius, İsidoros'un kesin bir dille bildirdiklerine göre, Sifnos'ta yumuşak bir taştan heykeltıraş kalemiyle güveç kabı yontuluyor, bunlar kaynar zeytinyağıyla ısıtılınca kapkara kesilip çok sertleşiyorlardı. Bu adada yapılan maşrapalar da çok beğeniliyordu.

Yaklaşık elli yıl önce Sifnos'a, Osmanlı sarayının emriyle, kurşun yataklarını incelemek üzere Yahudiler geldi; ama bu adanın zenginleri, padişah kendilerini madenlerde çalıştırır korkusuyla, Yahudileri getiren ve Selanik'e götürmek üzere kurşun yükleyen galyotun kaptanını satın aldılar. Kaptan gemisinde bir delik açtırdı ve gemi batarken şalupaya binip kaçtı. Daha sonra gelen Yahudiler de daha talihli çıkmadı. Bu işten temelli kurtulmak isteyen Sifnoslular Milos'ta bulunan Provence'lı bir korsana yüklüce bir miktar para verdiler, o da Yahudi ve maden yüklü ikinci bir gal-

yotu topa tutup batırdı; sonunda Türkler ve Yahudiler bu girişimden vazgeçtiler.

Türkler, onları yakalayarak dağ tepelerinde köle olarak çalıştıran Fransız gemi sahipleri çekilmeden önce, adalarda fazla boy göstermeye cesaret edemiyorlardı. Bu tür şiddet olaylarını destekleyen Rumlar daha sonra Müslümanları teselli ediyor ve fidye parasını ödeyebilmeleri için onlara borç veriyorlardı. Gemi sahiplerimiz Hıristiyanlığın savunulması alanında kimi zaman en ateşli misyonerlerden daha büyük hizmet görüyorlardı; işte bunun güzel bir örneği. Birkaç yıl önce Naksos'tan on, on iki aile Muhammed'in dinini benimsediler; Latin mezhebinden [Katolik] Hıristiyanlar da onları gemi sahiplerine kaçırttılar; tutsaklar Malta adasına götürüldü. Ege denizinin en ünlü korsanlarının, korsan isminden başka tiksinti verici hiçbir yanları yoktu. Bunlar o çağın modasına uymuş, seçkin değerleri olan, kaliteli insanlardı. Kâfirlere karşı korsanlık yaptıktan sonra kralın donanmasında gemi ve filo komutanı olan Valbelle, Gardane, Colongue gibi isimleri unuttuk mu? Doğu Akdeniz'de Hıristiyan adını din bandırası çekerek koruyan kaç Malta şövalyesi ya da komandörü çıkar ki? Bu beyler kendilerine başvuranların hakkını ararlar. Eğer bir Rum, Latin mezhebinden bir Hıristiyana hakaret ederse, Latin'in limana girecek ilk kaptana şikâyetçi olması yeterlidir; Rum'a derhal ceza kesilir, boyun eğmezse derhal esir edilir ve suçluysa değneklenir. Kaptanlar davaları avukatsız ve savcısız görürler. Evraklar gemiye taşınır ve hüküm ya para ya da değnek

58 Kamares, aynı addaki körfezin çevresinde gelişmiş modern köyün, adanın batısında kalan bugünkü limanın adıdır. Ama bu bölgede bilinen hiçbir manastır yoktur.

59 Sebastiani elli papaz, iki manastırda kırk keşiş ve üç kuruluşta yüz rahibe saymıştır.

60 Faros ve Vathy, sırasıyla adanın güneydoğu ve güneybatısındadır; Kitriani diye geçen yer belki de adanın güneyindeki Kitriani ya da Kipriani adacığıdır (Aya Kipriani'nin adından), ama bu adacığın biraz daha kuzeydoğusuna düşen ve büyükçe bir liman olan Platys Yalos'tan da söz ediliyor olabilir; burası Buodelmonti'nin 1430'a doğru yaptığı haritada da aynı adla geçmiştir; Kironisso ise adanın en kuzey ucundaki Kheronisos'tur; son olarak da Kastron limanı Seralia diye bilinir. Tournefort, bugün de adanın limanı olarak kullanılan en büyük limanı, Kamares'i saymamış.

61 Adanın kuzeydoğusunda. O devirden beri bu yataklar kullanılmamaktadır.

cezası cinsinden kesilir: Ve yargıçlar bu mahkemelerde hiçbir ücret talep etmezler. Olsa olsa yağlı bir dana ya da bir testi şarap işin tuzu biberi olur.

Milos piskoposunun aynı zamanda Sifnos piskoposu olduğunu daha yukarıda belirtmiştik: Ama orada sadece bir naip bulundurur ve kilisesi çok yoksuldur. Rum metropoliti ise zengindir, çünkü Anafi [Anafiye], Folegandros [Bolukendire], Kos [İstanköy, Nios], Serifos [Koyunluca], Mikonos [Mykons], Skinos, Kocapapaz ya da Astipalya [Stampalia], ve Amorgos [Yamurgi] adalarının ruhani önderidir.

Sifnoslu hanımlar kıra çıktıklarında ciltlerini korumak için yüzlerini bez şeritlerle örterler; bu şeritleri öylesine büyük bir beceriyle sararlar ki sadece ağızları, burunları ve gözlerinin akı açıkta kalır. Böylesi bir maskeyle kesinlikle hiçbir çekicilikleri yoktur ve daha çok yürüyen mumyalara benzerler: Milos ve Gümüşlük hanımları yabancıları karşılayıp ağırlamakta ne kadar istekli ve aceleciyse, bunlar, tam tersine, onlarla karşılaşmamaya özen gösterirler.

Adadaki antik eserlere gelince, bunlara çok kötü davranılmaktadır. Limandan Kastron'a gidilirken, yolun solundaki bir kuyunun yanında hayvanların su içmesi için yalak olarak kullanılan antik bir lahit görülür: Altı ayak sekiz parmak boyunda, iki ayak sekiz parmak eninde ve iki ayak dört parmak yüksekliğinde, çok zevkli bir mermer parçadır bu; lahidin üstü kenger (akanthos) yaprakları, kozalaklar ve başka meyvelerle bezelidir. Bu anıtın hemen yanında herhalde başka bir mezarın kalıntısı olan ve duvarın içinde gömülü duran bir başka mermer parça görülür.

Oradan birkaç adım uzakta, bir tepenin eteğinde, Antikçağ'da bu adada tapınılan Tanrı Pan'ın tapınağı olabilecek eski bir tapınağın harabelerinin yanı başında, boyu sekiz ayak, yüksekliği üç ayak dört parmak ve eni iki ayak sekiz parmak olan başka bir mermer lahit görülür; ama bunun üstündeki bezemeler çok bayağıdır ve değersiz oldukları hemen anlaşılmaktadır: Çiçek zincirleri tutan çocuk figürleri görülmekte, bu zincirden bir salkım üzüm sarkmaktadır.[62]

Brici (Pınar) manastırında, evin ve bir kuyuyu da besleyen güzel kaynağın yanı başında yapılış amacından çok farklı olarak yalak gibi kullanılan mermer bir lahit bulunmaktadır: Bu lahdin boyu sadece üç ayak se-

kiz parmaktır; ama üzerindeki bezemeler tahrip de olsa, ön yüzündeki üç çocuk figürü sağlam durumdadır ve eserin tamamının mükemmel bir sanatkârın elinden çıktığını kanıtlamaktadır: Bu çocukların her biri bir çiçek zincirinin ucunu elinde tutmaktadır.

Limana giderken çıkılan kent kapısının duvar örgüsü içinde vasat güzellikte iki mermer figürün parçaları fark edilmektedir; bunlardan biri çıplak, diğeri kumaşa sarınmış haldedir. Şato kapısının solunda kalan bir tür kare planlı burcun bir köşesinde, Tobias'ın öyküsünü tasvir ettiği varsayılan mermerden bir alçak-kabartma görülmektedir: Bence bu bir lahit parçasıdır. Aynı duvarın içine bir aslanın kalıntıları, baş ve göğsünü gösteren parçalar örülmüştür.

Şato kapısının dibi çift tonozludur ve bunlar sekizgen bir ayağın üstüne bindirilmiştir; bu ayağın üstünde gotik harflerle MCCCLXV MISLCE, Yandoly de Coronia yazısı okunmaktadır.[63] Adanın ileri gelenlerinin bize anlattıklarına göre bu senyör İtalya'nın Bologna kentindendi ve Corogna'lı Otuly'nin babasıydı;[64] tek kızını Sifnos (Yavuzca) ve Kitnos [Terme] senyörü olan Angelo Gozadini'ye vermişti. Sifnos, Naksos (Nakşa) Dukalığından ayrıydı; çünkü bu adayı Marco Sanudo'nun fethettiği ve Konstantinopolis'in Latin imparatoru II. Henri zamanında Naksos Dukalığı'na kattığı kesindir. Latin [Katolik] kilisesi naibinde duran ve Corogna'lı Otuly'nin 1462'de şato kilisesine bir akaret bağladığını gösteren belgeyi gördük.[65] II. Süleyman devrinde Barbaros adayı ele geçirinceye kadar,

62 Gerçekten de bir Pan tapınağı söz konusu olsa gerek. Bugün adı geçen kalıntılardan hiçbir iz kalmamıştır.

63 Bu yazıt hâlâ yerinde durmaktadır. 1364-1387 arasında Sifnos (Yavuzca) senyörü olan II. Januli da Corogna'ya aittir. Galicia'daki (İspanya) La Coruna kentinden Corogna ailesi, adayı 1307'de Bizanslılardan almış (Bizanslılar da 1278'de Ege adalarına yerleşmiş Sanudo'ların elinden almışlardı) ve dukaların protestolarına karşın oraya yerleşmişti.

64 1312-1364 arasında senyör olan Otuly adanın ilk senyörü olan I. Januli'nin oğlu ve yukarıda adı geçen II. Januli'nin de babasıydı. Aynı biçimde kızı Marietta'yı Kythnos (Thermie) senyörü Angelo'nun oğlu Niccolo Gozadini ile evlendiren de II. Januli'nin torunu olan III. Januli'ydi (1430-1454). Niccolo 1463'te Sifnos (Yavuzca) senyörü olacak ve Gozadini'ler 1617'ye dek adayı ellerinde tutacaklardır. Bologna'lı olanlar elbette da Corogna'lar değil, Gozadini'lerdir.

65 5 Şubat 1462 tarihli belge kısa süre önce yayınlanmıştır. III. Januli'nin oğlu ve adanın bu aileden gelen son senyörü olan Tuliano veya Jullino da Corogna'nın (1454-1463) imzasını taşımaktadır.

Sifnos (Yavuzca) Gozadini ailesinin elinde kaldı.[66] Bugün bu aileden geriye biri gut, diğeri gaddar bir romatizma, üçüncüsü de felç nedeniyle yılın hemen hemen tamamını yatalak halde geçiren üç erkek kardeş kalmıştır. Fransa'nın Sifnos konsolosu Bay Guion'un karısı da bu soylu ailedendir; bir bilgin ve birçok dil bilen biri bu konsolos[67] Angelo Gozadini'nin Sifnos ve Kitnos senyörü olduğunu gösteren mührünü saklamaktadır. Limana giden bu vadide bulunan kamu çeşmesinin çok eski bir eser olduğunu ve suyun kaya içine oyulmuş bir milden daha uzun bir suyoluyla getirildiğini bize anlattı.

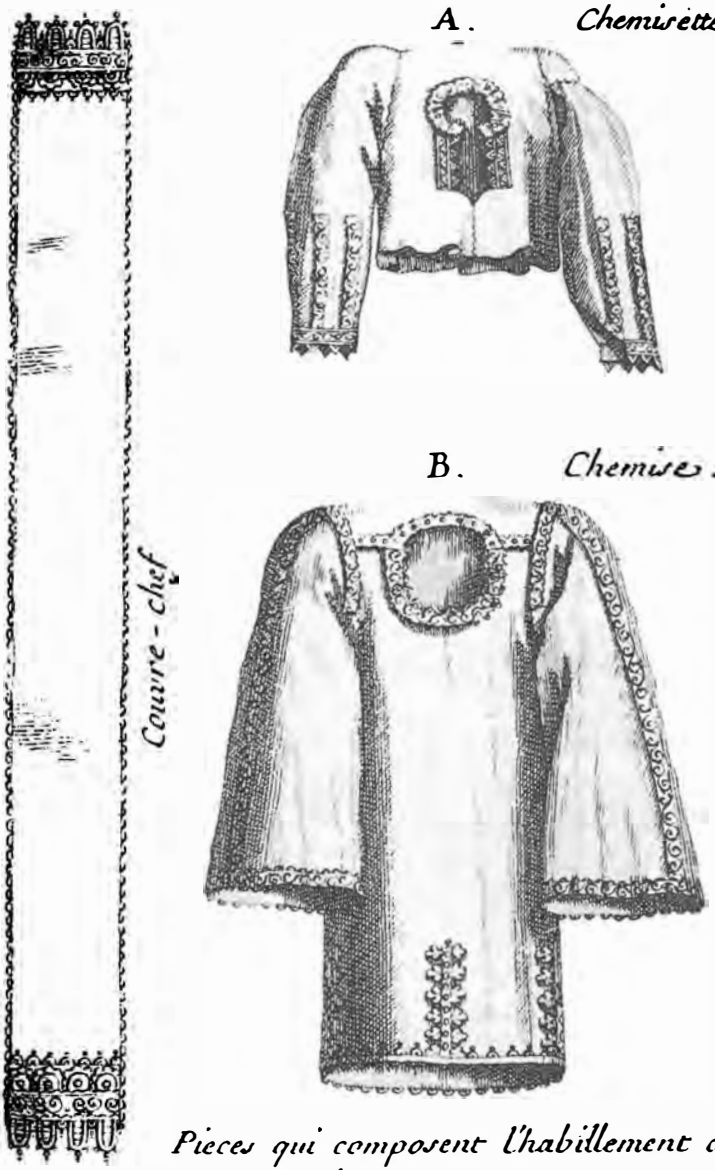
Serifos adası çok yakında olduğu için içimizde orayı da gidip görme merakı uyandı; mesafe burundan buruna hesaplandığında Sifnos'a sadece on iki mil uzaklıktaki bu adanın limanına Sifnos şatosunun limanından hareket ederek (bizim hareket tarihimiz 24 Ağustos'tu) ulaşmak içinse bunun iki misli yol almak gerekiyor.

Serifos dağları dik ve yalçın. Burada demir ve mıknatıs yatakları boldur;[68] ama iyi parçalar çıkarmak için epey derine inilmesi gerekir ki, her tarafı demir dolu olduğu halde soğan çapalamak için bile gereken aletlerin zor bulunduğu bir memlekette pek kolay bir iş değildir bu. Kayaların arasındaki küçük nemli toprak parçalarında yetiştirilen bu soğanlar çok tatlıdır; oysa Sifnos'un sulanmayan soğanları en az Provence'takiler kadar acıdır; ama Bay Spon[69] ne derse desin, Doğu Akdeniz soğanları Paris çevresindeki bazı semtlerde bulunan soğanlar kadar iyi değildir. Serifoslular böylesine iyi soğanlara sahip olmaktan ötürü öyle gururludur ve onları öylesine lezzetli bulurlar ki, tahıllarının ve üzümlerinin yarısını yiyen keklikleri tutmak akıllarından bile geçmez.[70] Bu adada aynı addaki bir kasabadan ve San Nicolo adında bakımsız bir mezradan başka yerleşim yoktur.[71] Kasaba limandan üç mil uzaktaki korkunç bir kayalığın çevresine kurulmuştur ve bu çok güzel limana ancak şiddetli fırtınalarda yolundan sapan gemiler dalgaların öfkesinden kaçarak demir atar. Çünkü adalılar en az ataları kadar miskin ve bir işe yaramaz insanlardır.[72]

Serifoslular sadece 800 ekü cizye ve aşar öderler,[73] bu nedenle çok az arpa ve şarap üretirler. En iyi tarlalar Başmelek Mikail manastırının[74] keşişlerine aittir; manastır kuzeyde, Kitnos ve Serfopulo'nun karşısında, de-

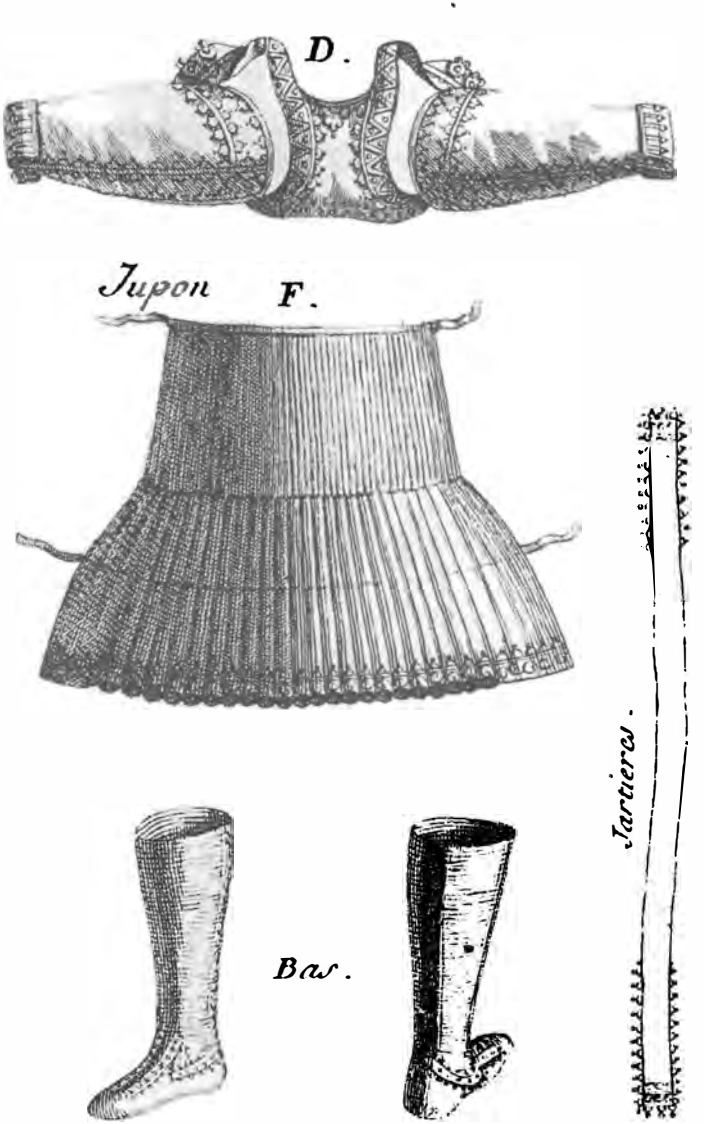

Resim 1. Mikonoslu kadınlar

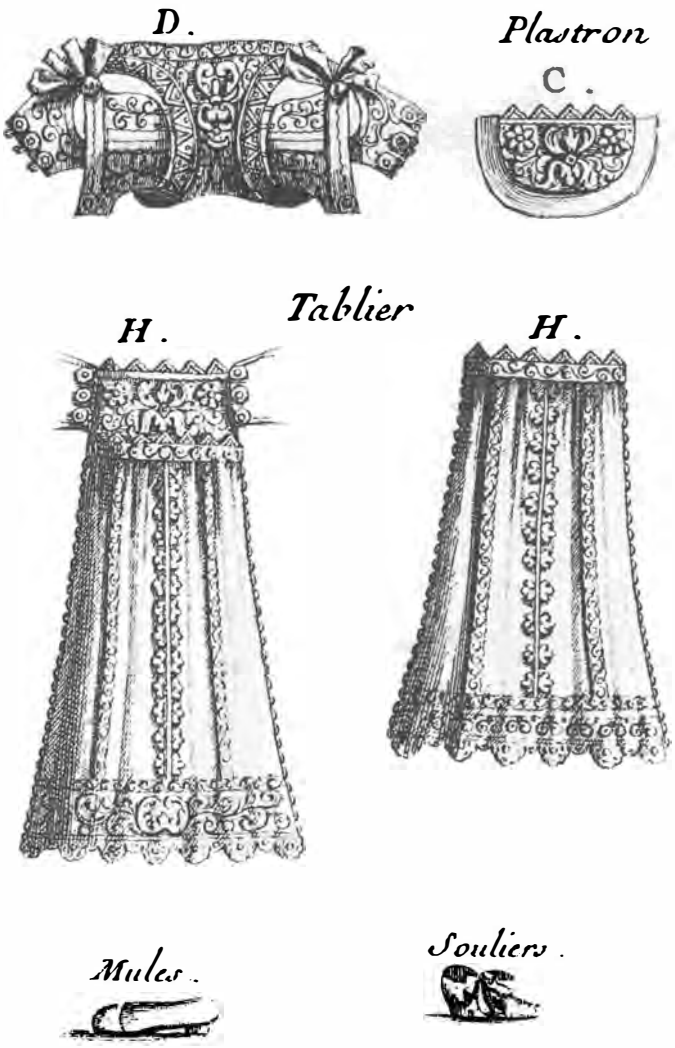

Pieces qui composent l'habillement des Femmes de Mycone.

Resim 2. Mikonos kadın giysileri

Resim 3. Mikonos kadın giysileri

Resim 4. Mikonos kadın giysileri

niz kıyısındadır. Serfo [Serfopulo] bu keşişlerin bir Kalogeros'a güttürdükleri keçi ve domuzların beslendiği bir deniz kayalığıdır.

Adalıların hepsi Ortodokstur; Sifnos kadısı gibi buraya bakan kadı da gezgindir. Evboialı bir Türk olan Serifos voyvodası –bizi Bay Guion tavsiye etmişti– bizi oldukça iyi karşıladı ve hemen adanın en temiz şapeli olan Madonna de la Masseria'da[75] Rumların dansını izlemeye davet etti. Rumlar atalarının o parlak hiciv dehasını ve nükte anlayışını gerçekten de tamamen yitirmemişler; her gün çok nükteli şarkılar uydurup söylerler ve danslarında kullanmadıkları beden duruşu yok gibidir. Şenlik bize biraz utanç verici ve bütün gece sürdüğü için de oldukça sıkıcı geldi: Yörenin güzellerinin peşinden koşturacak halimiz olmadığı gibi, Serifos'a sadece on iki mil uzaklıktaki Kitnos adasına geçişimiz de gecikiyordu; ama ertesi sabah öyle şiddetli bir kuzey rüzgârı çıktı ki bu yolculuğu göze alamadık.

66 Barbaros'un 1537-1538'deki fethinin ardından Gozadini'ler adalarını yeniden ele geçirdiler. 1566'da ikinci kez yitirdiler, ama 1570'te Türklerin vasalları olarak geri dönmeyi ve Ege adalarının son Latin senyörleri olarak 1617'ye dek orada kalmayı başardılar.

67 Guion veya Guyon ailesi adada bilinmektedir; Cizvit Jacques-Xavier Portier de konsolostan söz eder.

68 Adanın batısında kalan bu yataklar 19. yüzyılda bir Fransız şirketinin denetiminde yeniden işletilmeye başlanmıştır. 1880'deki üretim 160.000 tondu. Madenler 1963'te terk edilmiştir.

69 Jacob Spon Ege adalarını 1675'te ziyaret etmiş ve bir seyahatname kaleme almıştı.

70 Adayı Eylül 1700'de ziyaret eden Peder Jacques-Xavier Portier, burayı istila etmiş kınalı keklik ve boz keklik sürülerinden söz eder.

71 Mezranın günümüzdeki adı Pyrgos'tur; kilisesi Aya Nikola'ya adanmıştır.

72 Peder Portier ve yine 1700'de adayı ziyaret eden Papalık temsilcisi Antonio Giustiniani de "yoksul", "kaba" ve "sefil" adalılardan söz etmekte.

73 Portier ve Giustiniani'ye göre o tarihte nüfusları 800'dü; bugünse 1000'dir.

74 1600'te yapılan manastır hâlâ ayaktadır. Kilisesinde freskler, kütüphanesinde de Bizans elyazmaları bulunmaktadır.

75 Skopiani Meryem Ana kilisesi; 10. yüzyıla ait bu küçük Bizans şapeli Pyrgos mezrası ile manastır arasındadır. Tournefort 15 Ağustosta (Gregoryen takvime göre 28) yapılan Meryem Ana'nın Uykuya Dalması yortusuna katılmıştı; bu şenlik adanın en büyük folklor gösterisiydi.

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi
Monsenyör Kont de Pontchartrain,

Monsenyör,

Sonbahar Ege denizinde ve adalarında çok güzel bir mevsim olmakla birlikte, bulutlanmaya başlayan gökyüzü bize fırtına ve kasırga tehditleriyle yüklü gibi görünüyordu: Diğer tüm serüvenlerden çok, fırtınadan korkuyorduk. Ve genellikle mevsim değişimlerinin ardından fırtınalar sökün ettiği için Doğu Akdeniz'de eylül başından itibaren eksik olmayan yağmur korkusu, başka bir zaman olsa davranmayacağımız kadar aceleci olmaya yöneltti bizi. Olanak bulursak tüm Ege adalarını görmek niyetindeydik ve Kandiye'den ayrıldığımızdan beri topu topu dört ada görebilmiştik. Bu yüzden Serifos adasından Sifnos'a döndük ve on sekiz mil uzaklıktaki Antiparos [Küçük Bara] adasına gitmek için gemiye bindik.

Antiparos, çevresi on sekiz mili bulan, düz, gayet iyi ekilmiş bir ada. Denizden bir mil içerideki bakımsız bir köye kapanmış halde yaşayan[1] altmış, yetmiş aileyi beslemeye yetecek kadar arpa üretilir. Adalıların tüm ticaretleri biraz şarap ve biraz pamuktan oluşmasına karşın, 700 ekü aşar ve 500 ekü cizye verirler. Bu adada her yıl iki, bazen de bir konsül seçilir ve adanın işleriyle uğraşması için on ekü verilir. Ruhani konular Naksos'taki Rum metropolitliğine bağlıdır; ama cemaat çok inançsızdır, çünkü ada sakinlerinin çoğu ne Rum, ne de Latin olan Fransız ve Maltalı korsanlardır.[2]

Adanın en iyi toprakları Sifnos'taki Brici manastırına aittir; oradan her yıl hasadı kaldırmaları için iki keşiş gönderilir. Venedikliler zeytinlikleri yakmadan önce, bu toprakların geliri çok fazlaydı; ama Kandiye savaşı sırasında donanmalarının kışladığı yerlerde evlerin taban kirişlerinin bile gözünün yaşına bakmadılar. Mükellef sofralar Antiparos'ta bilinmez, sadece yavan yemekler bulunur; çünkü çoğunlukla kasaplık et yoktur. Keklik yoktur, sadece yabani tavşana ve yabani güvercinlere rastlanır. Biz gittiğimizde öylesine bir dehşet hüküm sürüyordu ki, evlerde ne örtü, ne de sofra takımı kalmış, her şey kırlarda toprağa gömülmüştü, çünkü cizye isteyen

Türk ordusu geliyordu. Türklerin sopasının çok marifetli olduğunu itiraf etmek gerek: Falakadan söz edildiği anda tüm ada yaprak gibi titremeye başlıyor; en hali vakti yerinde olanlar bile başlarına kir pas içinde bir takke geçirip, çok mütevazı, kendi halinde kılık kıyafetlerle dışarı çıkabiliyor; bu zavallıların çoğu, böylesine büyük bir utancı yaşamamak için, mağaralara çekiliyor. Memleketteki değerli her şeyin gizlendiğinden kuşkulanan Türkler adadaki görevlileri değnekletmeye başlıyor ve dayak yiyenlerin karıları kendilerinin ve komşu kadınların ziynet eşyalarını getirinceye kadar bu tören sürüyor. Bu girişimlerin hangi sızlanmalar ve yakarılar eşliğinde yapıldığını Tanrı bilir ancak; Türkler mücevherlere el koyduktan sonra çoğunlukla kocaları, karılarını ve çocuklarını da zincire vuruyorlar.

Antiparos limanı sadece küçük tekneler ve tartanlar[a] için yeterli; ama bu ada ile Paros adası arasındaki kanalın ortasında, su derinliği en büyük tekneler için bile uygun hale gelir; denize açılan ağzının biraz kenarında kalan Strongilo ve Despotico kayalıkları[3] arasında genişliği en fazla bir mile inen bu kanal başka bir sürü ufak ve adsız deniz kayalığıyla doludur.

Bu ada, önemsiz görünümüne karşın, doğada var olan belki de en güzel şeylerden birini barındırmakta: Doğa bilimindeki büyük hakikatlerden birini, yani taşların bitki gibi büyüdüğünü kanıtlamaktadır.[4] Bunu kendi gözlerimizle görerek inanmak istedik ve daha kesin bir biçimde felsefe yürütebilmek amacıyla bizi olay yerine

a Akdeniz'de kullanılan bir tür küçük yelkenli –ç.n.

1 Adanın yüzölçümü 35 km²'dir; o dönemin nüfusuna ilişkin elimizdeki tek rakam, başpiskopos Crispi'nin 1775'te verdiğidir: 200 kişi. Bugün nüfus 500'ün biraz üstündedir. Bahsedilen köye gelince, bugün deniz kıyısındadır.

2 17. yüzyıl sonuna doğru Paros Fransiskenlerinin Antiparos'ta bir temsilciliği vardı, ama 1775'te adada hiç Katolik kalmamıştı.

3 Despotico (8 km²) ve Strongilo adaları Antiparos'un güneybatısında, Sifnos yönüne doğru sıralanırlar. Paros'la birlikte kanalın batı yanını oluşturarak Antiparos'un kuzeye doğru uzanmasını sağlayan adacıkların adları ise Diplo ve Kavoures'tir.

4 Tournefort, taşların da bitelge [kuvve-i inbatiye: toprağın bitki yetiştirme gücü] sayesinde bitkiler gibi büyüdüklerini savunuyor; mağaralardaki kireç çökeltilerinde gözlemlenen artış, ona göre, bu olayın çürütülemez bir kanıtıydı.

götürmelerini sağladık. Hayranlık uyandıran bu yer köye dört, denize bir buçuk mil uzaklıkta;[5] açıkta, en fazla otuz beş, kırk mil uzaklıktaki Kos, Skinos ve Folegandros adaları gözüküyor.

İnsanın karşısına önce yaklaşık otuz adım genişliğinde, doğal bir oyuk çıkıyor; tavanı basık, kemerli ve çobanların yaptığı bir avluyla kapatılmış; bu yer bazı doğal direklerle ikiye bölünmüş. Sağdaki iki direk arasında kalan bölüm, oyuğun dibinden oldukça alçak bir duvarla ayrılan, tatlı eğimli küçük bir toprak parçası: Burada, üzeri oldukça düz bir kayaya birkaç yıl önce şu sözler kazınmış:

> *Hoc antrum ex naturae miraculis rarissimum una cum comitatu recessibus ejusdem profundioribus et abditioribus penetratis suspiciebat et satis suspici non posse existimabat cor.*
> *Fran. Olier de Nointel Imp. Galliarum legatus.*
> *Die nat. Chr. Quo consecratum fuit. An. MDCLXXIII.*[6]

> Doğa mucizelerinin eseri bu çok ender mağara kovuğu,
> içine nufuz eden daha derin ve daha saklı girintilerinden
> oluşan maiyetiyle birlikte yukarilara saygıyla bakıyordu
> ve yürek yeterince saygi duyulamayacağını düşünüyordu.
> Francois Olier de Nointel,
> Gallialıların (Fransız) İmparatorunun elçisi.
> İsa'nin doğum gününde. Onunla kutsandı. Yıl 1673.

Sonra yaklaşık yirmi adım uzunluğundaki daha dik bir eğimden oyuğun dibine kadar ilerleniyor: Burada, arkadaki mağaraya açılan geçit var ve bu geçit çok karanlık bir delikten oluşuyor. Oradan ancak iki büklüm halde önünüzü meşale yardımıyla görerek geçebiliyorsunuz. Önce hemen girişte belinize bağladığınız bir halatın yardımıyla korkunç bir uçurumdan aşağı iniyorsunuz. Bu uçurumun dibinde, kenarları oldukça kaygan ve –deyim yerindeyse– çok daha korkunç bir başka uçuruma yuvarlanıyorsunuz; o kaygan kenarların solundaysa dipsiz denecek kadar derin bir uçurum var; bu uçurumun kenarına yerleştirilen bir merdivenle, bacaklarınız titreyerek,

dimdik bir kayayı aşıyorsunuz. Daha tehlikesiz görünen yerlerde kayarak inmeye devam ediyorsunuz; ama tam rahat yürünebilecek bir yere vardığınızı sandığınızda dehşet dolu bir adımla yerinizde çakılıp kalıyorsunuz ve rehberleriniz sizi zamanında uyarıp kolunuzdan tutmasa kafanızı kırabilirsiniz. Bay Nointel'in koydurduğu bir merdivenin kalıntıları hâlâ duruyor; o zamandan beri çürüdüğü için rehberlerimiz tedbirli davranarak yepyeni bir merdiven alıp gelmişler. Aşağıya inebilmek için büyük bir kayanın üstünden sırtüstü aşağı kaymamız gerekiyor ve bu kayanın tepesine bağlanan başka bir halatın yardımı olmasa korkunç bir yarıktan aşağı yuvarlanılabilir.

Merdivenin altına varınca, kayaların üstünden kâh sırtüstü, kâh karınüstü, nasıl rahat ediyorsak (çünkü herkes topluluğu izleyebilmesine en elverişli yürüyüş biçimini arıyor) aşağı doğru yuvarlanıyoruz biraz daha. Tüm bu zahmetlerin ardından Bay Nointel'in çok haklı olarak hayranlık içinde seyretmeye doyamadığı o harika mağaraya sonunda giriyoruz. Bizi getirenler ilk mağaradan düzlüğe kadar yüz elli kulaç, oradan asıl düzlüğe geçmek için inilen en derin yere kadar da bir yüz elli kulaç daha aşağı indiğimizi hesaplamışlardı. Burada mağara, yaklaşık kırk kulaç yükseklikte ve elli kulaç genişlikte gözüküyor; kubbesi oldukça iyi yontulmuş ve birçok yerde kocaman yuvarlak kütlelerle yukarı doğru kaldırılmış; bu kütlelerin bazılarının üstü Jüpiter'in yıldırımlarını andıran sivri uçlarla diken diken, bazılarıysa üzerlerinden salkımların, çiçek zincirlerinin ve şaşırtıcı uzunlukta mızrakların sarktığı düzgün yumrularla kaplı. Sağda ve solda perdeler ve örtüler uzanıyor her yöne doğru ve bunlar kenarlarda mazgallı burçlar oluşturuyor sanki; bunların çoğunun içi, mağaranın çevresine yerleştirilmiş çalışma odalarını andıracak biçimde boş. Bu odaların arasında ayırt edilen bir tür mekânsa, çok iyi karnabahar, ayak, dal resimleriyle dolu. Sanki doğa taşların bitki gibi büyümesi konusunda nasıl davrandığını göstermek istemiş bize. Bu figürlerin hepsi saydam, billurlaşmış ak mermerden; hemen hemen her zaman verev olarak ve çeşitli katmanlar halinde kırılıyor. Bu parçaların çoğu beyaz bir kabuk bağlamış ve üstlerine vurulduğunda tunç gibi ses veriyor.

5 Söz konusu mağara hâlâ bölgenin görülecek yerleri arasındadır, ama art arda gelen acımasızca yıkıcı eylemler tüm güzelliğini alıp götürmüştür.

6 1673'te adaları dolaşırken Noel ayinini mağarada yapan Fransa'nın İstanbul sefiri Nointel markisinin o an unutulmasın diye kayaya kazıdığı yazı.

Solda, mağaranın girişinin biraz ötesinde üç ya da dört mermer ayak yani sütun yükseliyor; küçük bir kayanın tepesine ağaç gövdeleri gibi dikilmişler. Bu gövdelerin içinde en yükseğinin boyu altı ayak sekiz parmak, çapıysa bir ayak. Hemen hemen silindir biçiminde ve eşit kalınlıkta, ama birkaç yerde sanki dalgalanmış, sonra bu çıkıntıların uçları yuvarlatılıp diğer gövdelerin arasına yerleştirilmiş gibi bir görünüm alıyor. Bu ayakların ilki diğerlerinin iki katı kalınlıkta ve boyu da sadece dört ayak. Aynı kayanın üstünde boynuz ucu gibi çıkmaya başlamış başka ayaklar da gözüküyor.

Mağaranın dibinde, sol tarafta, Bay Nointel 1673'te orada Noel ayinini yaptığından beri "sah" adı verilen çok daha şaşırtıcı bir piramit bulunuyor. Yirmi dört ayak yüksekliğindeki bu parça tek başına dikiliyor, ayaklarla desteklenen ve boydan boya yivli birçok sütun başlığıyla yukarı doğru yükselen bir tacı andırıyor. Mağaranın tüm geri kalanı gibi, göz kamaştırıcı bir beyazlıkta. Bu piramit belki de dünyadaki en güzel mermer bitkidir; üzerindeki süslerin hepsi karnabahar biçiminde, yani hiçbir heykeltıraşın beceremeyeceği incelikte işlenmiş büyük demetler halinde sona eriyor.

Sunağın altında iki yarım sütun var; mağarayı aydınlatıp dilediğimizce seyredebilmek için onların üzerine meşaleler yerleştirdik. Bay Nointel onların çıkıntılarını kırdırıp düzleştirerek, geceyarısı ayinin yapıldığı masayı kurdurmuş oraya. Onun emriyle piramidin tabanına şu sözler kazınmış:

Hic ipse Christus adfuit
ejus natali die media nocte celebrato
MDCLXXIII.

Bizzat İsa,
gece yarısı kutlanan kendi doğum gününde hazır bulundu 1673

Piramidin çevresini dolaşabilmek için, bir buz kütlesinin altından geçiliyor, bu bölmenin arka tarafı fırın kubbesi gibi; kapısı alçak, ama kenarlardaki duvar kaplamaları kaymaktaşından daha beyaz ve çok güzel: Bunlardan bazılarını kırınca, içlerini limon turşusunun kabuğuna benzettik. Piramidin üstünden ve onunla uyumlu tonozun tepesinden aşağı ola-

ğanüstü uzunlukta çiçek zincirleri sarkıyor ve bunlar deyim yerindeyse sahın çatı korkuluğunu oluşturuyor.

Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Marki Nointel üç Noel bayramını, yanında ya kendi ev halkından, ya da tüccarlardan, korsanlardan ya da peşinden gelmiş yöre halkından oluşan beş yüz kişiyi aşkın bir kalabalıkla bu mağarada kutladı. Gece gündüz yanan sarı balmumundan yüz büyük meşale ve dört yüz kandil öylesine iyi yerleştirilmişti ki, içerisi en iyi ışıklandırılmış kilise kadar aydınlıktı. Sunaktan mağaranın girişine kadar tüm uçurumlara aralıklarla insanlar konmuştu: İsa Mesih'in bedeni göğe yükselirken birbirlerine mendillerle işaret verdiler. Bu işaretle birlikte mağaranın girişinde duran yirmi dört patlayıcı kutu ve birçok küçük top ateşlendi: Trompetler, obualar, fifreler, kemanlar bu kutlamayı iyice görkemli bir şölene dönüştürdü. Büyükelçi sahın neredeyse tam karşısına düşen, daha yukarıda sözü edilen o büyük burçlardan birinin içine oyulmuş yedi ya da sekiz adam boyundaki doğal bölmede yattı. Bu burcun yanında bir mağaraya açılan bir delik görünür, ama kimse oraya inmeyi göze alamadı.

Köyden herkese yetecek kadar su getirtmek epey sıkıntılı bir işti. Ekselanslarının Fransisken din adamlarının elinde de Musa'nın sihirli değneği yoktu. Araya araya yokuşun solunda bir pınar bulundu; burası küçük bir mağaraydı ve su kayaların oyuklarında birikiyordu.

Bay Nointel bu mağaraya ilişkin belleği tazeledi: Antiparos'a ilk geldiği sırada yöre halkından insanlar bile oraya inmeye cesaret edemiyordu: Cömertliğiyle onları da yüreklendirdi. Korsanlar kendilerine yol göstermek isteyeceklere eşlik etmeye gönüllü oldular: Zaten iş Ekselanslarına dalkavukluk etmeye gelince bu beylere hiçbir şey zor gelmez; Ekselansları da güzel şeylere, hele Antikçağ ile ilgili olanlara tutkuyla bağlıydı. Belki de orada değerli bir anıt bulunabileceğini düşünmüştü! Beraberinde iki usta ressam ve en ağır mermerleri söküp kaldırabilecek donanımları olan üç dört duvar ustası da getirmişti. Hiçbir büyükelçi Levant'tan geriye bu kadar çok ve güzel parçayla dönmemiştir; neyse ki bu mermer heykellerin çoğu değerli bir kimsenin, *Académie Royale des Inscriptions et des Médailles*'dan (Krallık Yazıtlar ve Madalyonlar Akademisi) Bay Baudelot'nun ellerindedir.

Antipater mağarasıyla ilgili edecek bir çift sözüm daha kaldı. Büyük mağaranın giriş holü gibi duran oyuğun dibinde açılmış kare biçimindeki bir pencereden girilen küçük mağaraya bu ad verilmiş. Antipater mağarası baştan başa billurlaşmış ve yivli mermerle kaplı; burası düzayak geniş bir salonu andırıyor; insanın gözü büyük mağaradaki harikalarla kamaşmamış olsa, bu küçük mağara da çok güzel görünebilir.

Antiparos ile Paros arasındaki kanalı, pupa yelken gitmemizi ve bir saatte en az altı mil yapmamızı sağlayan bir güneybatı rüzgârı sayesinde geçtik; en az altı mil diyorum, çünkü kanalın genişliği en fazla bir mil olsa da, Antiparos limanı Paros limanına altı, yedi mil uzaklıktadır.

2 Eylülde Paros adasının başlıca kenti olan Parechia şatosunun limanında karaya çıktık.

Konstantinopolis imparatoru Henri'nin Naksos dukası yaptığı Venedikli soylu Marco Sanudo'nun zamanına kadar, Ege adaları Bizans imparatorlarının elindeydi.[7] Bu yeni dük Paros'u ve başka birçok komşu adayı Naksos'a kattı. Daha sonra Ege adaları düşesi Fiorenza Sanudo'nun dukalıktan ayırdığı Paros (Bara), onun Gaspar de Sommerive ile evlenen tek kızı Maria'ya drahoma olarak verildi: Kocası haklı olarak tüm Naksos dukalığı üzerinde hak iddia eden büyük bir senyördü, ama Francesco Crispo'ya direnecek gücü bulamadığı için Paros ile yetinmek zorunda kaldı. Crispo ise Nicolas Carcerio'yu öldürttükten sonra dukalığın geri kalanını ele geçirmişti.[8]

Birkaç yıl sonra Paros, Venedik soylularından François Venier'nin Coursin de Sommerive'in ablası olan ve onun tüm mirasına konan Florence de Sommerive ile evlenmesi sonucunda ünlü Venier'lere geçti. François Venier, Kefalos'taki Saint-Antoine kalesinde susuz kaldığı için Paros adasını II. Süleyman'ın kaptanıderyası Barbaros'a terk etmek zorunda kalan ünlü Venier'nin dedesiydi.[9]

Paros ya da Parichia şatosuna gelince, surları salt eski mermerlerden örülmüş.[10] Sütunların çoğu duvarların içine enlemesine yerleştirildiğinden sadece çaplarını ölçme olanağı var; ayakta duranlarsa çoğunlukla şaşırtıcı irilikte kornişleri taşımakta. Ne yana dönseniz karşınıza bir zamanlar en güzel eserlerde kullanılmış kocaman mermer parçalarla yan ya-

na duran baştabanlar, sütun ayaklıkları çıkar. Aynı zamanda evin tamamına kapı görevi yapan bir ahır kapısının, hayranlık verici silmeleri olan iki korniş ucundan yapılmış olduğunu görürsünüz; bu parçaların üzerine gönyesi düzgün mü kaygısı taşınmadan kiriş olarak kullanmak üzere enlemesine bir sütun yerleştirilmiş. Bu yontulmuş mermerleri bulan yöre halkı onları akıllarına estiği gibi toplar, hatta çoğunlukla kireçle badana ederler. Şehir çevresinde epey yazıt da bulunur; ama öylesine aşınmışlardır ki anlaşılmaz haldedirler. Fransızlar, Venedikliler, İngilizler bunların en önemlilerini alıp götürmüşlerdir ve her gün bulunan en güzel parçalar, frizler, sunaklar, alçak kabartmalar tarlaların çevresine sınır duvarı çekmek üzere kırılmaktadır; Rumların cehaletinin elinden hiçbir şey kurtulamıyor. Bu adada, bir zamanlar buranın mermerini komşu adalarınkinden daha ünlü kılmış o büyük heykeltıraşların ve hünerli mimarların yerinde yeller esiyor, sefil tuzla işçilerinden ve harç karıcılardan başka kimseye rastlanmıyor. Mermer, bu güzel taş, Naksos ve Tinos'ta da [İstendin] çok boldur, ama orada bir dönem bu mermeri değerlendirip ünlendirecek usta insanlar eksikti.

Bizi şatodan üç mil uzağa, eski taş ocaklarını göstermek için götürdüler; ama sanki kısa süre önce çalışılmışçasına taze duran, taş parçaları ve kazılıp bir kenara atılmış toprakla kaplı hendeklerden başka bir şey yok. Yörenin en eski taş ocakları oradan bir mil uzakta, Aya Minas manastırına ait değirmenin üst tarafında. Bu taş ocaklarından birinde doğrudan ocaktaki mermer üzerinde çalışılmış bir alçak kabartma bulunuyor; şimdi çoban barınağı olarak kullanılan büyük bir mağarada, doğal bir biçimde dümdüz yontulmuş gibi duran dik bir mermer parçası bu; herhalde bu mağaradan, çevreyi kandillerle aydınlatarak, mermer çıkarıyorlardı ve bu mağaranın bulunduğu dağ büyük olasılıkla Marpese dağıdır.[11]

7 Bkz. 4. Mektup, 11. dipnot.

8 Bkz. 4. Mektup, 13. dipnot. Maria, Fiorenza'nın ilk evliliğinden olan kızıydı, Fransız asıllı (Sommerive) Gasparo de Sommaripa ile evlenmişti. Annesi 1371'de ölünce Andros Dame'ı [Hanım Efendisi] oldu. Ama Francesco Crispo iktidarı ele geçirince Andros'u bir Venedikliye, Pietro Zeno'ya verdi ve Maria ile kocası uzun itirazların ardından Paros ve Antiparos'la yetinmek zorunda kaldılar.

9 II. Crusino Sommaripa (1505-1518) kalıtçı bırakmadan öldü ve Giovanfrancesco Venieri ile evlenen kız kardeşi Fiorenza onun ardılı oldu (1518-1520). Oğulları Niccolo da 1531'de çocuk sahibi olmadan öldü ve yerine Bernardo Sagredo ile evlenen kız kardeşi Cecilia geçti. Adayı 1537'de Barbaros'a karşı savunan bir Venieri değil, bu Bernardo Sagredo'dur.

10 Paroikia (Piri Reis'te Parekiye) hâlâ Paros'un başkentidir ve şato da yerinde durmaktadır.

11 Taş ocakları hâlâ az çok işletilmektedir ve sözü edilen alçak-kabartma da yerli yerinde durmaktadır.

Bu alçak kabartmanın boyu dört ayağı, en yüksek yerindeyse iki ayak beş parmağı buluyor; alt kenarı yanıyla dik açı yapacak biçimde yontulmuş, üst kenarsa oldukça düzensiz, çünkü kayanın biçimine uymak gerekmiş. Zaman bu yapıtı çok aşındırsa da bir tür Bacchus şenliğinin ya da oldukça zevkli yontulmuş, ama kompozisyonu iyi yapılamamış yirmi dokuz figürün yer aldığı bir köy düğününün söz konusu olduğu söylenebilir. Bu figürlerden aynı hizadaki yirmisi içinden altısı diğerlerinden daha büyük ve on yedi parmak yüksekliğinde: Bunlar, halka olmuş dans eden nympha'lar; bir nympha da sol tarafta oturuyor, sanki dansa katılacak da nazlanıyor gibi. Bu figürlerin arasında var gücüyle gülen, sakallı bir satyros başı görülüyor. Sağda daha küçük on iki figür var; onlar sanki şenliği seyretmeye koşanlar. Bacchus, eşek kulakları ve kocaman ayyaş göbeğiyle alçak kabartmanın en tepesinde oturuyor, çevresinde farklı tavırlar takınmış, ama hepsi de pek neşeli bir sürü figür duruyor; hele kulakları ve öküz boynuzlarıyla tam karşıdan tasvir edilmiş bir satyrosun ağzı kulaklarına varmış. Bu alçak kabartmadaki başların hiçbirinin ince işi tamamlanmamış: Ocaktan satın aldığı mermer taşınırken orada eğlenip vakit geçiren bir heykeltıraşın işi bu; yaptığı alçak kabartmanın altına da şunu yazmış:

"Adamas Odryses bu anıtı yöre kızları için yaptı."[12]

Bu taş ocaklarını gördükten sonra adanın belli başlı yerlerini gezmeye gittik. Nausa ya da Aghusa'da denizin içine yapılmış bir kalenin harabeleri hâlâ duruyor ve üzerinde Venedik armaları görülüyor.[13] Diğer başlıca köyler Kostu, Lefkis, Marmara Tsipido ve Dragula.[14] Bu köylerin son üçü Kefalo'da, adanın Ayandon kalesiyle ünlü bölgesindedir. Barbaros bu kaleyi ancak askerler susuzluktan ölecek noktaya gelince alabilmiştir. Adayı böylesine güçlü bir biçimde savunan senyör Venier karısını ve çocuklarını da gönderdiği Venedik'e kaçtı. Kale yıkıldı ve orada Ayandon manastırından başka bir şey kalmadı. Bugün bu bölgenin ve özellikle de Marmara'nın taş ocaklarından çıkartılan mermer kullanılmakta; bu mermerler gemilerle Parekiya'ya taşınmaktadır. Oysa eski taş ocaklarının mermeri, aynı yere, ancak adalarda çok yaygın bir araba türü olan kağnılarla götürülebilir.

Burada yaklaşık bin beş yüz aile yaşar[15] ve 4500 ekü cizye öderler; ama 1700 yılında onlara 6000 ekü cizye ve 7000 ekü aşar ödetilmiştir. Bu

ada gayet iyi ekilmiştir; birçok sürü beslenir; başlıca ticareti buğday, arpa, şarap, sebze, susam, pamuklu bezdir. Kandiye savaşından önce çok daha fazla zeytinyağı da üretiliyordu, ama Venedik ordusu orada kaldığı dokuz ya da on yıllık sürede Paros adasının tüm zeytinliklerini yaktı. Bu adada keklik ve yaban güvercini öylesine boldur ki, 18 mangır karşılığında bize üç keklik ve iki yaban güvercini verdiler. Kasaplık et de iyidir, domuz da eksik olmaz; orada da diğer adalarda olduğu gibi evlerde ekmek ve meyveyle beslenen eti çok lezzetli küçük koyunlar yenir. Kavunlar da nefistir, ama Türk ordusu gelince insan onları tatmaya zaman bulamaz: Ordu, Ege adalarının bütün meyvesini birkaç günde tüketir.

Paros'ta, Fransa'dan yola çıktığımızdan beri ilk kez yağmur yağdığını gördük. Toprak öylesine kurumuştu ki, onun susuzluğunu gidermek için küçük çaplı bir tufan gerekirdi aslında. Sık sık ve çok bol düşen çiy olmasa pamuk, bağlar ve incir ağaçları yaşayamazdı; çiy öyle boldu ki, kırda ya da gemilerde yattığımızda kaputlarımız sırılsıklam oluyordu. Bir adadan diğerine geçerken sık sık gemide yatmamız gerekebiliyordu, çünkü pusula hiç kullanılmadığından hava istediği kadar sütliman olsun rüzgâr biraz şiddetlenince karşımıza çıkan ilk iskeleye sığınmak zorunda kalıyorduk.

Kadı ile birlikte Fransa, İngiltere ve Hollanda konsolosları Parekiya'da yaşar; burada her yıl iki konsül seçilir; bizim orada bulunduğumuz süre zarfında kadılık ve voyvodalık görevleri, Fransa konsolosluğu görevini Mikelaki Kondili'nin de kardeşi olan, adanın en zengin Rum'u Konstantaki Kondili yerine getiriyordu: Rumların arasında özel isimleri *-aki* diye sona erdirmek büyük bir zarafet örneği kabul edilir. Konstantin, Mikel, İoannis yerine Konstantaki, Mikelaki, İoanaki denir ve bu adada Ege adalarının geri kalanından daha temiz bir dil konuşulur.

Sainte-Marie adanın en iyi limanıdır;[16] en büyük donanma bile orada güven içinde ve he-

12 "Adamas Odryses'ten nympha'lara" daha doğru bir çeviri olurdu.

13 Eskiden Aghussa denen Nausa adanın kuzeyinde, aynı addaki bir körfezde bulunan bir balıkçı (bugün turizm) köyüdür. Venedik kalesinden kalma birkaç duvar parçası küçük limanın girişinde durmaktadır. Piri Reis : "Kal'a-i Agusta, mezkûre Naksa da dirler."

14 Tsipido'nun adı bugün Marpisa ve Tragula'nınki de Prodromos. Beş köyün beşi de adanın ortasının biraz doğusunda kalmaktadır.

15 Piskopos Giustiniani aynı 1700 yılında Paroikia'da 35'i Katolik olmak üzere 2035, Nausa'da ise 11'i Katolik 400 kişi saymıştır. Paroikia'nın bugünkü nüfusu 2000, Nausa'nın 1200 ve adanın toplam nüfusu 6700'dür.

16 Bugün Santa Maria; adanın kuzeydoğu ucunda. Piri Reis'de de Santa Maria.

men yakındaki Aghusa limanından daha rahat bir biçimde demirleyebilir. Parekiya limanı sadece küçük gemiler içindir: Türk donanmasının genellikle demir attığı Dryo limanı da çok beğenilir. Adanın batı kısmındaki Dryo koyunun doğusunda Naksos, güneyinde Kos vardır. Bu koyun ortasındaki iki kayalıktan doğudakinin boyu beş yüz, diğerininkiyse sekiz yüz adımdır; savaş gemileri orada demirler ve geçit güneybatı yönündedir. Karada bu ikinci kayalığın tam karşısına düşen yerde, bir tepenin eteğinde birbirinden sadece sekizon adım uzaklıkta dört ayrı kaynaktan gelen güzel bir pınar kaynar. Bu kaynaklar önce üç kola ayrılan küçük bir dere oluşturur; Türkler birkaç yıldır burada yıkanıp aptes alabilmek için hazneler açmışlardır; bu kollar denize dökülür ve tatlı su alınacağı zaman manika adını verdikleri kaynatılmış deriden oluklar aracılığıyla bu su donanmanın kayıklarındaki varillere doldurulur.

Parekiya kentinin dışındaki Panayia ya da Madonna Ege adalarının en büyük ve en güzel kilisesidir: Bu bir abartma değildir; kilise çok aydınlıktır ve tonoz kemerleri oldukça güzeldir, ama sütunları kentteki harabelerden alındığı ve hepsi farklı ölçülerde, farklı üsluplarda olduğu için bütünlük pek iyi sağlanamamıştır. Dışarıdan bakıldığında büyük kilise bir imbik kabına biçimindedir; alınlık heykelleri berbat ve koro yerindeki resimler çok kaba sabadır. Rumlar bu kiliseye Katapoliani der.[17]

Bu kiliseye giderken sağda kalan Fransız dilenci tarikatından Fransiskenlerin manastırı çok iyi bir yapıdır; kilisesi güzel, bahçesiyse çok

17 6. yüzyıla ait olan bu kilise Yunanistan'ın en önemli önbizans anıtlarından biridir. Bugünkü adı Ekatontapyliani'dir (Yüz Kapılı).

18 Korsan Angelo Maria Vitali 1680'de Paroikia'da iki ev satın aldı ve bunları Fransiskenlere bağışladı. Birkaç yıl sonra bir başka korsan, Korsikalı Giovanni Demarchi, kilisenin yapımı için 3000 kuruş verdi ve kilise 1700 yılında tamamlandı. Binalar bugün de ayaktadır, ama misyon ortadan kalkmıştır.

19 Adanın en eski manastırlarından biri: Kuruluşu 1594. Bugün kullanılmamaktadır.

20 Proikia-Nausa yolundaki bu bina bugün manastır olarak kullanılmamaktadır, ama kilisesinde mükemmel ikonalar vardır.

21 Aynı yolun üstünde; ilginç ikonaları olan kilisedeki tarih: 1614.

22 Adanın bugün en büyük manastırı; otuz keşişi barındırıyor. Adı Longovarda'dır ve Tournefort tarafından Lago Guarda (Gölün Kadın Bekçisi) diye yorumlanmıştır. Oysa Luogo Guarda (Yerin Bekçisi) diye düşünülmesi daha doğru olurdu. Manastır 1638'de kurulmuş, bugün de ayakta olan kiliseyse 1657'de yapılmıştır.

23 Tournefort tek başına hiçbir anlamı olmayan Rumca *kavrekha* sözcüğünü ayrı yazıp, *vrekhei*'den ("yağmur yağıyor") hareketle bir etimoloji türetmeye çalışıyor. Oysa burada söz konusu olan "Kravga'nın yerindeki" Aya Yani manastırıdır; Kravga, 17. ve 18. yüzyıllara ait Naksos belgelerinde geçen bir aile adıdır. Kilisenin üzerinde 1611 tarihli bir yazıt vardır. Manastırda önemli ikonalar bulunmaktadır.

24 Burada da Tournefort kendi uydurduğu bir Rumca sözcükten, "frenküzümü" diye çevrilen *muro* ile özdeşleştirdiği *mieruli*'den hayali bir etimoloji çıkarıyor. Oysa söz konusu olan "Merovigli'deki" (Gözcülük yapan) Aya Yorgi'dir; 1652 tarihli manastırın ilginç ikonaları vardır.

hoştur; burada sadece iki peder yaşar: Sadakalarla geçinir, Rumca ve İtalyanca öğretirler. Adada sayıları çok az olan Latinlerin buluşup teselli buldukları yerdir burası.[18]

Kentin şapelleri arasında en çok Aya Eleni beğenilir: Aslında tüm Yunanistan'ı güzelleştirmiş Paros (Bara) mermerinin bu denli kötü kullanılması çok yazıktır. Şapellerin alınlıklarını süslemek için heykel yapılacağına, sanki altının içine çakıltaşı koyar gibi, çirkin çinilerin alınlıklara yerleştirilmesinden daha gülünç bir şey olamaz.

Paros'ta on altı manastır bulunur: 1) Geride sadece iki keşiş kalmasına karşın adanın en büyük manastırı olan Şehit Aya Minas;[19] 2) Başmelek Mikail;[20] 3) Havariyûn manastırı;[21] 4) Gölün Meryem Anası;[22] 5) Yağmurun Aya Yanis'i;[23] 6) Frenküzümlü (Doğu Akdeniz'de çok az bulunan bir meyve) Aya Yorgi;[24] 7) Aya Andreas;[25] 8) Ayandon;[26] 9) Kutsal İnziva;[27] 10) Her Şeyi Öngören Meryem Ana;[28] 11) Saint-Jean Adrien;[29] 12) Saint-Cyriaque veya Saint-Dominique;[30] 13) Yedi Pınarın Aya Yani'si;[31] 14) Sağlıksız Yerin Meryem Ana'sı;[32] 15) Saint-Nourmantin, Sina dağının münzevisi;[33] 16) Hristos manastırı.[34]

Bu adada yaşayanlardan biri dünyadaki en güzel kronoloji anıtını yapmıştır, ama bu mükemmel adamın adını bilmiyoruz; Bay Peiresc'in Kont d'Arondel'in eline geçmiş birçok başka parçayla birlikte Doğu Akdeniz'de satın aldırdığı ve günümüzde Oxford'daki Sheldon Theatre'ın çevresinde görülebilen bu mermer yazıtların üzerine Atina krallığının kurucusu Kekrops'un salta-

25 Özel mülk. 1648'de yapılmış, birkaç ikonası var.

26 Kephalos tepesinde, ada 16. yüzyılda ele geçirildiğinde yıkılan Venedik şatosunun yerinde. Hücreleri duruyor. İlginç ikonalar var.

27 Meryem Ana'nın Uykuya Dalması manastırı, Monakhi (Manastıra kapanmış) Meryem Ana diye de bilinir; Tournefort *monakhi* sözcüğünü "inziva" diye çeviriyor. 17. yy., harap durumda, ilginç ikonalar.

28 Tournefort yine var olmayan bir sözcükten, *sekariani*'den yola çıkarak anlaşılmaz bir çeviri yapıyor; ama böylece asıl sözcüğü bulmamızı sağlıyor: ksehoriani ("köyün dışında bulunan"). Ksehoriani Meryem Ana Kefalos tepesinin yamacındadır. 1593'te İstanbul Fener Patrikhanesi'ne ait olan manastır, 1624'te Patmos İncilci Yahya manastırına geçmiştir; bugün kullanılmamaktadır.

29 1659'da Andriana (Adrienne) diye bir kadın tarafından kurulmuş Aya Yani manastırı; Tournefort'un yakıştırdığı ismin kaynağı da budur.

30 Kiryaki aynı zamanda "Pazar günü" anlamına gelir. Tournefort'un yakıştırdığı ikinci adın, Saint-Dominique'in (İtalyanca'da Domenica = Pazar) kaynağı budur. 1665'te İstanbul Fener Patrikhanesi'ne ait olan manastır, Lefkes köyünün dışındadır. İlginç ikonalar var.

31 Bugünkü adı Aya Yani Kaparos'tur; özel mülktür, 17. yüzyılda yapılmıştır. 1816 tarihli bir belgede "Yedi Pınarın Vaftizci Yahya'sı" adına rastlanmaktadır.

32 Thapsana Meryem Ana; *thapsana* sözcüğü "eskiden ölülerin gömüldüğü yer" anlamına gelmektedir; Tournefort'un türettiği etimolojinin de kaynağı budur. Bu kadınlar manastırı halen açıktır, 1935 yılında 16. yüzyıla ait eski bir binanın kalıntıları üzerinde yeniden yapılmıştır.

33 16. yüzyıla ait Aya Haralambos, harabe halinde.

34 17. yüzyıla ait ve 18. yüzyılda yeniden inşa edilmiş Transfiguration manastırı.

natından magistratus Diognitos'a kadar geçen dönemdeki, yani bin üç yüz on sekiz yıldaki, en ünlü Yunan çağlarının tarihi kazınmıştır.[35]

7 Eylülde, iki saatten kısa bir süre içinde Naksos'a vardık, çünkü (Paros'un kuzey ucunda bulunan) Aghusa limanından hareket edince yol sadece dokuz mil tutar ve dümdüz uzanan kanalın boyu da sadece altı mildir. Naksia, Naksos'tan [Nakşa] bozularak türetilmiş bir sözcüktür. Herkes, [Bizans] İmparatorluğu'nun gerileme döneminde Rumcanın büyük değişiklikler geçirdiğini bilir.

Naksos'ta balıkçılık, gümrük ve kentin tuzlaları sadece 800 ekü karşılığında mültezime verilir; burada bir ekü'ye on iki-on beş ölçü tuz verilir ve her ölçü, yüz yirmi Fransız libresi çeker. Tuzlaların bulunduğu limana büyük gemiler giremez; adadaki diğer limanların hepsi de kuzey ya da güneybatı rüzgârlarına açıktır; bunların adları Kalados, Panormo, Aya Yani Triangata, Filolimnarez, Potamides ve Apollona'dır;[36] bu sonuncusu adını belki de Naksos'un Delos adasının karşısına düşen burnunda Atinalıların yaptırdığı Apollon tapınağından almıştır.

Naksos önce Roma imparatorlarının, sonra da Konstantinopolis Fransızların ve Venediklilerin eline geçinceye kadar Bizanslıların egemenliğinde kaldı; çünkü bu büyük olaydan [Haçlıların Konstantinopolis'i fethi] üç yıl sonra İmparator Henri'nin buyruğundaki Fransızlar karadaki eyaletlerin ve kalelerin fethiyle uğraşırken, denizin efendisi Venedikliler gemi donatıp silahlandırarak Ege adalarını ve diğer denizlerdeki yerleri ele geçirmek isteyecek [Venedik] Cumhuriyeti uyruklarını serbest bıraktılar; koydukları tek koşul buraları ele geçirenlerin Fransızlar ile Venedikliler arasında yapılmış paylaşıma göre bu yerlerin sahiplerine [yani ele geçirilen yer Franklara düşen bölgedeyse Fransızlara, Venediklilere düşen bölgedeyse Venediklilere] karşı bağımlılık yükümlülüklerini yerlerine getirmeleriydi. Bunun üzerine, Marco Sanudo, Naksos (Nakşa), Paros (Bara), Antiparos (Antibara ya da Küçük Bara), Milos (Değirmenlik), Argentière [Kimilos], Sifnos, Folegandros (Bolukendire), Anfi (Anafi), Nios (Kos) ve Santorini adalarını ele geçirdi. İmparator Henri, Naksos'u dukalık yaptı ve Sanudo'ya Ege adaları dukası ve İmparatorluk prensi unvanını verdi.

Doğu Akdeniz'de Peder Robert adıyla bilinen ve çok takdir edilen Cizvit misyoner Peder Sauger, Marco Sanudo'dan Ege adalarının XXI. ve sonuncu dukası İacopo Crispo'ya kadar uzanan bu dukalar silsilesini gayet güzel ortaya koymuştur. Sultan II. Selim devrinde Türklerin malını mülkünü elinden aldığı ve Venedik'te üzüntü içinde ölen son dukanın babası Giovanni Crispo birkaç yıl önce Barbaros adayı basıp her yeri yağmaladığında II. Süleyman'a yılda 6000 altın ekü haraç vermeyi taahhüt etmişti.[37] Ege adaları dukalığı, üç yüz yıldan uzun bir süre Latin prenslerin elinde kaldıktan sonra, böyle sona erdi. Ada çok uzun süre önce, İoannes Paleologos'la aynı devirde yaşamış, Smyrne [İzmir] ve Ege kıyısının efendisi Müslüman Umur Bey tarafından yakılıp yıkılmıştı.[38]

Bu ada, Ege denizinin en güzel adalarından biri olsa da, ilk bakışta insana neşeden çok keder vermeye uygun gibi göründü bize: Naksos ovası, Angarez, Carchi, Sangri, Sideropetra, Potamides, Livadia ovaları, Melanes ve Perato yolları gibi güzel yerlerini keşfetmek için adayı dolaşmak gerekiyor. Bu ada baştan başa portakal, zeytin, limon, sedir, turunç, nar, incir, dut ağaçlarıyla kaplı; ayrıca birçok dere ve pınar var. Bugün Naksos'ta nefis şaraplar içilir: Gerçekten Bacchus'un çocukları olan Naksoslular bağlara iyi bakar ama dalların kütüklerden sekiz, dokuz ayak uzaklığa kadar yerde uzamasına izin verirler, bu nedenle üzümler aşırı sıcaklarda fazla kurur ve yağmur yağdığında da bağ kütüklerinin ağaççık biçiminde tutulduğu Santorini adasındakilere oranla daha çabuk çürürler.

35 "Paros Kroniği" ya da "Arundel mermerleri" diye de bilinen bu ünlü parça, 1627'de Samson adında bir maceracının Aix'li ünlü eski eser meraklısı Peiresc adına topladığı bir eski eser koleksiyonu içindeydi. Ama Arundel lordu Thomas Howard da ajanı Petty aracılığıyla işin peşindeydi. Türklerin Samson'u hapse atmasını sağlayan Petty toplanan parçaları ele geçirdi. Yunan tarihi hakkındaki hemen hemen tek tarihli kaynağı oluşturan bu belge Diognitos'un MÖ 264-263'teki magistratusluğu döneminde yapılmıştı.

36 Bu limanlar için haritaya bakınız (s. 291).

37 IV. Giovanni Crispo 1518-1564 yıllarında Ege adaları dukasıydı; 1537'de Osmanlılara boyun eğdi. Oğlu IV. İacopo (1564-1566) adalıların şikâyetleri üzerine kovuldu.

38 İzmir bölgesi ve Menderes vadisindeki Aydınoğulları Beyliği'nin başındaki Umur Bey (1334-1348) Ege denizine yönelik ilk sistemli akınları gerçekleştirmiş, bu akınlardan biri de 1341'de Naksos'u hedef almıştı.

Naksos'ta önemli bir ticareti kendine çekmesine yetecek büyüklükte bir liman bulunmasa da, yine de hatırı sayılır bir arpa, şarap, incir, pamuk, ipek, keten, peynir, tuz, sığır, koyun, katır, zımpara ve zeytinyağı ticareti yapılır; bir ekü'ye sekiz okka zeytinyağı alınır, ama orada sadece laden zamkı yakılır.

Bu adada toplanan laden zamkı sadece adalıların tüketimine yetmektedir; ayrıca, pislik, keçi kılı ve yün doludur, çünkü Kandiye'de olduğu gibi özenle toplama zahmetine katlanılmaz: Daha yukarıda betimlediğimiz ve Naksos'ta da çok yaygın olan bu ladin türü ağaççıklara sürtünen hayvanların yünlerini ve kıllarını kesmekle yetinirler.[39] Öteki adalarda çok az bulunan mallar olan odun ve kömür burada boldur. Sofraları zengindir, yaban tavşanı ve keklik çok ucuzdur; keklikler tahta kapanlarla ya da bir eşek yardımıyla yakalanır: Keklikleri ağla yakalamak için, köylüler bir eşeğin karnının altına saklanarak kekliklere yaklaşırlar.[40]

Görünüşe bakılırsa, yörenin başkenti olan Naksos kenti aynı adı taşıyan antik bir kentin harabeleri üzerine kurulmuştur. Kentin üst yanında yer alan şato, Ege adalarının ilk dukası Marco Sanudo'nun eseridir: Yanları kocaman kulelerle korunan bir sur ve ortasında da daha büyük, kare planlı bir kule görülür; duvarları çok kalın olan ortadaki bu yapı dukaların sarayıydı. Bu prensler devrinde adaya yerleşen Latin soylularının torunları hâlâ şatonun surları içinde kalan arazide yaşamaktadır. Sayıları çok daha fazla olan Rumlarsa şatodan denize dek uzanan bölgeye yerleşmişlerdir.[41]

Rum ve Latin soylularının birbirlerine duydukları kinin yatışması olanaksızdır: Latinler kendilerine eş olarak Rum soylu genç kızlarını alacaklarına, köylü kadınlarla evlenmeyi tercih ederler; bu yüzden Roma [Kilisesi] amcanın kuzinleriyle evlenme yasağını onlar için kaldırmıştır. Türkler tüm bu soyluları bir tutar. Latinler ve Rumlar adaya yanaşan en küçük galyot beyinin karşısına kadırgalarda kürek çeken forsalar gibi, ancak kırmızı kukuletalar takarak çıkmayı göze alır ve en küçük rütbeli subayın karşısında bile tir tir titrerler. Türkler adadan ayrılır ayrılmaz Naksos soyluları yeniden eski gururlu havalarını takınırlar; ortalıkta kadife keplerden geçilmez ve soyağacından başka bir şey konuşulmaz; kimi Paleologosların, kimi Komnenosların soyundan geldiğini öne sürer; öte yandaysa herkes

Giustiniani'lerin, Grimaldi'lerin, Summaripa'ların soyundandır.[42]

Padişahın bu adada bir isyandan kaygılanmasına hiç gerek yoktur: Ne zaman bir Latin biraz kıpırdanacak olsa, Rumlar hemen kadıya haber uçurur ve ne zaman bir Rum ağzını açacak olsa, daha ağzını kapamadan kadı onun ne demek istediğini öğrenir. Hanımlar çok gülünç bir kibir içindedir; bağ bozumundan sonra peşlerinde yarısı yaya, yarısı eşeklerin üstünde otuz kırk kadınla kırdan dönerken görürsünüz onları; kadınlardan biri başının üstünde hanımefendisinin pamuklu bezden örtülerini ya da eteğini taşır; bir diğeri elinde çoraplarıyla, kumtaşından bir tencere ya da birkaç çini tabakla yürür: Evin tüm mobilyaları yollara serilir ve kötü bir sütçü beygirine binmiş hanımefendi bu topluluğun başında sanki zafer kazanmış bir komutan edasıyla kente girer; çocuklar yürüyüş kolunun ortasında yer alır, koca ise genellikle artçı kuvvet rolündedir. Latin hanımlar kimi zaman Venedik usulü giyinir; Rum kadınlarının giysileri Milos'takilerden biraz farklıdır: Mikonos [Mukene] kadınlarının giysilerini betimlerken, onların da tüm giyim kuşamını anlatacağız.[43]

Daha ciddi konulara geçecek olursak, Naksos'ta bir Rum metropolit ve bir Latin başpiskopos vardır; Latin başpiskoposun hali vakti yerindedir, onu Papa tayin eder; Metropolitlik adı verilen kiliseyi adanın ilk dukası yaptırmış ve ona akaretler bağlanmıştır. Kilise kadrosu, altı kurul üyesi, bir başpapaz, bir kilise yırlayıcısı, bir özel görevli ve bir haznedardan oluşur, ayrı-

39 Thévenot şöyle yazmış: "Keçiler bu otu yerken sakallarına çiy gibi bir madde birikir ve bu zamk, sakız biçiminde katılaşır; kokusu çok güzel olan bu sakıza *ladanum* ve halk arasında da *laudanum* denir ve bunu toplamak için keçilerin sakallarını kesmek gerekir."

40 "Akşam geç vakit, köylü kekliklerin uyumak için nereye konduklarını keşfeder; uygun gördüğü bir yere ağ gerer; sonra bu işe alışkın bir eşeğin karnının altına girer ve ikisi bu şekilde ilerlerken köylü elindeki değnekle keklikleri ağın içine kovalar, kuşlar da orada takılıp kalır; adada çok fazla keklik vardır" (Thévenot).

41 "[Adanın] deniz kenarında bir tek şatosu vardır; etrafı surla çevrilidir, içinde ise yollar yapılmıştır. [...] Orada, memleketin en soylu ve en zengin, hemen hemen hepsi Katolik olan ailelerinin oturduğu iki yüz ev bulunur. Şatonun hemen bitişiğinde Rumların yaşadığı kasaba uzanır; korsanların yüzünden kasaba da birkaç yıl öncesine kadar surlarla çevriliydi" (Sebastiani, 1667).

42 Naksos "soyluları"nın kendini beğenmişliği atasözlerine konu olacak ölçüdeydi: "Bunların çoğu cahil, kaba saba insanlardır. Köylüler erzağı kestiğinden beri ağızlarına koyacak bir şey bulamazlar. Peki ne yaparlar? Birisi kapısının eşiğine çıkıp dişlerini karıştırırken öteki de aynı şeyi yapar ve birbirlerine akşam ne yediklerini sorarlar. Biri, ohoo, binbir nefis yemek, piliçler, güvercinler, tatlılar, der. Orada bir saat durup yoldan geçenler konuştuklarını duysun diye güzel yemeklerden, aşçılarının ustalıklarından ya da beceriksizliklerinden söz ederler; kursaklarından tek bir lokma geçip geçmediğini, birkaç fasulye tanesiyle yetinip yetinmediklerini Tanrı bilir ancak" (adalı bir hanımefendinin 1822 tarihli tanıklığı).

43 Yaklaşık bir yüzyıl sonra, Choiseul-Gouffier de adalıların giyim alışkanlıkları konusunda en

az Tournefort kadar sert ifadeler kullanacaktır. Ama Ege adalarının Don Juan'ı olmakla övünen Antoine de Barres bu konuda daha sempatik bir görüntü sunar: "[Naksos'lu] bu kadınların giyisisi oldukça hoş bir şeydir [...]. Başlarında küçük bir başlık vardır; bu başlık saçlarının çevresinde örülüp tutturulduğu bir tür hotoza bağlıdır ve hepsinin üstüne beyaz tülden bir peçe atarlar; peçenin dantel nakışlı kenarları omuzlarına kadar iner. Elbiselerin gövde bölümü [...] üzerine inciler ya da sırmalar işlenmiş güzel bir kumaştan yapılmıştır; kumaş, elbiseyi giyen kişinin haline vaktine ya da varlığına göre değerli taşlarla da süslenir ya da sade olur. Bu elbiseler kolsuzdur; gömleklerin oldukça uzun ve bol olan kolları aşağı doğru sarkıtılır. Bunun üstüne, bedenlerine tam oturan ve yenleri çok dar cepkenler giyerler. Bedenlerine yapışık duran bir kıvrımın altına bağladıkları eteklerinin sayısı on ikiyi ya da on beşi bulur; epey kalın olan bu eteklerin kiminin içi kıtık doldurulmuştur ve dört ya da beşi bezdendir, en üsttekiler Şam sateninden ya da taftadandır. Bu etekler dizin en fazla iki üç parmak altına kadar iner, iç gömleğiyse onlardan yarım ayak daha uzundur. Dikişleri sırma işlemeli, bezden yapılma uzun çoraplar giyerler; bu çoraplar ipek jartiyerlere bağlanır ve ayaklarına da nakışlı saten kaplı ya da tek renk sarı bir deriden yapılma terlikler giyerler. Tabanları iki parmak kalınlığındaki bu topuksuz terlikler öylesine dardır ki, içlerine ancak ayaklarının ucunu sokabilirler" (1673).

44 O tarihte başpiskopos Antonio Giustiniani'ydi; adaları ziyaret etmiş ve onların o çağdaki durumuyla ilgili iyi bir betimleme bırakmıştır.

ca dokuz ya da on deneyimli rahip de din adamlarının gerikalan bölümünü tamamlar.[44]

Cizvitlerin evi dukalık şatosunun yanındadır; olağan koşullarda sadece gençliği yetiştirmek değil, diğer Ege adalarında da misyona çıkmak konusunda çok gayret sergileyen yedi ya da sekiz Cizvit rahibi vardır.[45] Dilenci tarikatından Fransiskenler de Naksos'a yerleşmiştir ve Hıristiyanları eğitme konusunda onlar da en az diğerleri kadar şevk ve başarıyla çalışırlar[46]. Diğer Fransiskenlerin yeri kentin dışındadır;[47] ama eski Ayandon manastırına yerleştirilmiş bir papazla tarikat dışından bir frerden başka kimse yoktur. Söz konusu eski manastırı, Düşes Francesco Crispo, Rodos şövalyelerine bağlamıştır.[48]

Bu din adamlarının hepsi tıpla uğraşır. Cizvitler ve dilenci tarikatından Fransiskenler çok iyi eczacıdır. Diğer Fransiskenler de tıpla uğraşır: Başpapaz son savaş sırasında Venedik ordusunun başcerrahıydı ve Türklerin arazisinde kalsa da Venedik Cumhuriyeti'ne bağlı olan manastırının efendisi olabilmek için Venedik uyruğuna geçti. Naksos'un tıp fakültesi işte bu doktorlardan oluşur; her üçü de Fransızdır, ama bu durum aralarındaki ilişkileri düzeltmemiştir.

Cizvitlerin kır evi, inşaatçılığın doğru dürüst bilinmediği bir memlekete göre güzel sayılabilir. Bir binanın birinci katına çıkan bir merdiveni dışarıya yerleştirmeyi bile zor beceren Rumlar bu evin içinden birinci kata çıkan merdivenine hayran olurlar: Bu durum, Rum mimarların yeteneğini aşar. Evin çevresindeki bahçele-

re ve bostanlara hayran kaldık; tarlalar adanın en güzel yerlerinden Melanez vadisine dek uzanır.

Naksos'un Rum metropoliti çok zengindir; Paros ve Antiparos'un ruhani işleri de ona bağlıdır; kentte kendisine bağlı otuz beş papaz ya da kutsal keşiş vardır. Başlıca kiliselerinin adları şöyledir: Metropolitlik kilisesi, İsa'nın adı verilmiş iki kilise, Haç kilisesi, Merhametli Meryem Ana, Adanın Koruyucusu Meryem Ana, İncilci Yahya, Aya Dimitri, Aya Panteleimon, Aya Paraskevi adında iki kilise, Vaftizci Yahya, Başmelek Mikail, Peygamber İlyas, Tanrı'nın Gözdesi kilisesi, Aya Theodosia, Aya Kiryaki, Aya Anastasia, Aya Ekaterini, Evangelismos.

Adanın belli başlı manastırları şunlardır: İlan Edilen Meryem Ana,[49] En Yüce Meryem Ana,[50] Kutsal Ruh, Işık Veren Aya İoannis,[51] Yerinde Uyarı manastırı, Haç manastırı,[52] Başmelek Mikail manastırı.[53]

Adanın köyleri şunlardır: Komyaki, Skados, Kehres, Yukarı Sangri, Aşağı Sangri, Keramoti, Sifones, Moni, Perato, Kaloksilo, Kearami, Filoti, Damariona, Vurvurya, Karhi, tencerelerin, kazanların imal edildiği Skalaria, Kuçokerato, Gizamos, Damala, Melanez, Kabonez, Kumohoryo, Engares, Danayo, Tripodez, Yukarı Langadia, Aşağı Langadia, Metohi, Pyrgos, Yukarı Potamia, Aşağı Potamia, Akadimi, Mognitia, Kinidaro, Aiolas, Aitelini, Vazokilotisa, şatosu Fafuya diye bilinen Aya Elefterios.[54]

Ama bu köylerin nüfusu fazla değildir; Cizvitler ada nüfusunun 8000 canı geçmediğini belirtmişlerdir.[55] 1700'de adalılar cizye için

45 1628'den beri Naksos'a yerleşmiş Cizvit rahipleri Casaccia denen eski dukalık şapelinde yaşıyor ve 1927'de son Katolik din adamları ayrıldıktan sonra adanın ticaret okulu olan bir okulu yönetiyorlardı. 1700'de başlarında *Nouvelle Histoire des ducs de l'Archipel*'in (Ege Adaları Dukalarının Yeni Öyküsü) yazarı Peder Robert Saulger vardı.

46 Fransiskenler 1652'den beri oraya yerleşmişlerdi ve misyonları üç papazdan ve Paris misyonundan bir frerden oluşuyordu; Policarpe d'Abbeville de başpapazdı.

47 Fransiskenler 1535'ten beri adadaydı.

48 Hâlâ kıyının yakınında duran bu kiliseyi II. Giovanni'nin (1418-1437) dul eşi Francesco Crispo 1452'de Rodos şövalyelerine vermişti.

49 Bunu Tezahür Eden Meryem Ana (Faneromeni) diye çevirmek daha doğru olur; 16. yüzyıldan beri var olan bu manastır adanın kuzeybatısındadır.

50 1600 yılında Yakovos Kokkos tarafından kurulan kale-manastır, Engares yöresindedir.

51 Doğuda, Aperanthos bölgesindedir.

52 1648'den itibaren Fener Rum Patrikhanesi'ne bağlıdır.

53 Aynı adı taşıyan iki manastırdan biri Naksos kentinin kuzeyinde, Engares'te, diğeri ise adanın ortasındaki Sangri'deydi. Her ikisi de (birincisi 1666'dan itibaren) Patrikhane'ye bağlıydı.

54 Köylerin çoğu adanın merkezinde ve merkez batısında toplanmıştır Scalaria'yı Zukalaria, Mognitia'yı da Monitsa diye okumak gerekir. Perato da muhtemelen Aperanthos'tur.

55 Sebastiani'nin 1667'deki hesabına göre 6000 Rum ve 442 Latin vardır; Giustiniani 1700'de nüfusu 402'si Latin olmak üzere 7000 kişi olarak saptar. Bugün ada nüfusu 14.000'dir, bunların yaklaşık 200'ü Katoliktir.

5000, aşar için de 5000 ekü ödediler. Kentte her yıl altı idareci seçilir. Biz oradayken kadı ile birlikte en fazla yedi ya da sekiz Türk ailesi vardı ve voyvoda da Kioslu bir kadırga beyi tarafından görevlendirilmiş bir başka Türk'tü.[56]

Naksos'un soyluları kırsal alandaki şatolarında yaşarlar; bunlar kare planlı, oldukça temiz yapılardır; soylular birbirlerini nadiren ziyaret ederler;[57] en büyük uğraşları avdır. Evlerine bir dostları gelince hizmetçilerinden birine civarda gördüğü ilk domuzu ya da danayı sopayla kovalayarak kendi topraklarına sokmasını buyururlar: Böylece suçüstü yakalanan bu hayvanlara hemen el konur, ülke âdetleri uyarınca boğazlanır ve mükellef bir yemek hazırlanır. Adadaki Pliki bölgesinde[58] geyik bulunduğu ileri sürülür; orada ağaçlar fazla yüksek değildir; servi yapraklı sedir ağaçlarından başka bir şey göremedik.

Adadan bir tüfek atımı uzaklıkta, şatonun hemen yakınında yükselen bir deniz kayalığında birkaç kocaman mermer ve granit parça arasında çok güzel bir mermer kapı göze çarpar: Türkler ve Hıristiyanlar geri kalanları götürmüştür; bunların Bacchus'un sarayının kalıntıları olduğu söylenir, ama bunların bu tanrıya adanmış bir tapınağın kalıntıları olması daha büyük bir olasılıktır. Üç beyaz mermer parçadan oluşan bu kapı tüm sadeliği içinde çok zevklidir: İki parça dikmelerini, üçüncüsü ise üst kirişini oluşturur; eşik de üç parçalıymış, ama ortadaki parça götürülmüştür. Kapının yüksekliği on sekiz ayak, genişliği on bir ayak üç parmaktır; üst kirişin kalınlığı dört ayak, dikmelerin eni üç buçuk, kalınlıkları ise dört ayaktır; bu mermer parçaların hepsi herhalde bakırla perçinlenmişti, çünkü bu kalıntılar arasında hâlâ bakır parçalarına rastlanmaktadır.

Adanın en yüksek dağı Zia'nın adı Jüpiter tepesi anlamına gelir ve adanın eski adı olan Dia'dan gelir. Naksos'un bir diğer dağı olan Corono adını Bacchus'un dadısı olan bir nympha'dan, Coronis'ten (Koronis) alır. Bu durum Antikçağ'da Naksosluların ileri sürdüğü, bu tanrının eğitilmek üzere kendi adalarında Koronis, Philia ve Kleis adlı nympha'lara emanet edildiği (bu nympha'ların adlarına Sicilyalı Diodoros'ta rastlanmaktadır) iddiasını destekler niteliktedir. Fanari de Naksos'un bir diğer yüksek dağıdır.

Bakkha'ların *orgia* ayinlerini yaptıkları iddia edilen mağarayı da bize gösterdiler,[59] ama meşalemiz olmadığı için içini gezemedik. Bay Nointel'in bu kaya üzerine oydurduğu kraliyet armalarının üzerineyse –kılavuzumuzun söylediğine göre–yıldırım düşmüş ve sonra ne olduklarını bilmiyormuş.

Doğa tarihiyle ilişkili olarak, Naksos şatosunun hemen yakınında altın ve gümüş madenleri bulunduğu iddia ediliyor. Zımpara yatakları[60] Perato'nun aşağı tarafındaki bir vadide, Fransa konsolosu Bay Coronello[61] ile Bay Grimaldi'nin toprakları içindedir. Toprak sürüldükçe zımpara çıkar ve bulunan zımparalar Triangata ya da Aya Yani'de gemiye yüklemek üzere deniz kıyısına götürülür. İngilizler gemilerini sık sık zımpara ile tıka basa yüklerler. Bu mal adada öyle ucuzdur ki bir ekü'ye karşılık yirmi kental verilir ve her kental yüz kırk libre çeker. Bu adanın dağları mermer ya da granittendir; damarlı mermer de bulunduğu söylendi.

Tuzlaların limanı yakınındaki su birikintilerinde, Cizvitlerin bize nefis bir ziyafet çektiği Kalamitsia'da, Apliki'de, sayın konsolosun büyük bir nezaketle bizi birkaç gün ağırladığı Aperanthos'ta,[62] Fanari'de, Zia'da bitki örnekleri topladık.

Zia dağına da yüksekliğinden ötürü coğrafi bir ziyaret yaptık. Evrensel güneş kadranımızı ayarladıktan sonra, Stenosa'nın[63] (Hacılar) doğu-kuzeydoğuda kaldığını gözlemledik; Naksos ile Hacılar arasındaki bir kayalık olan Acariez[64] de aynı doğrultuda, ama Naksos'a çok daha ya-

56 Naksos, Kiklad adaları içinde küçük bir Türk topluluğu barındıran tek adaydı.

57 Ada Osmanlılara aşama aşama boyun eğdiği için eski feodalite, topraklarını koruyabilmişti. Eski dukalığın merkezi olan Naksos'taki Latin aristokrasisinin çapı nedeniyle, onların yerini ileri gelen Rum tüccarların alması süreci çok daha ağır işledi ve aristokrasi haklarını ancak 1821'deki Yunan ayaklanmasından sonra tamamen yitirdi.

58 Hem Thévenot, hem de Barres'de sözü edilen Apliki vadisi.

59 Zia tepesinin hemen yakınındaki mağara söz konusu olsa gerek.

60 Aperanthos bölgesinde zımpara çıkartılması işi canlılığını hâlâ korumaktadır.

61 Coronello ailesi 1612'den 1711'e kadar Fransa konsolosluğu unvanını babadan oğula aktararak korudu.

62 Aynı konsolos 5 Şubat 1699'da Marsilya Ticaret Odası'na şunları yazıyordu: "Adalara geldiği zaman kaptanıderyaya, beye ve adadaki yetke sahibi diğer Türklere armağanlar vermek zorundayım. [...] Sorun çıkartmıyor ve kendi cebimden masraf ediyorum, ama biraz daha yardım alabilsem mevkiimi daha seçkin bir biçimde temsil edebilirim. [...] Sadece 150 kuruş istiyorum; bu parayla konsolosluğun itibarını yükseltecek bir yeniçeri tutabilirim."

63 Bugün Donusa, Piri Reis'de Hacılar: "Nakşa adasının poyraz tarafında Tenuse dirler bir ıssız ada vardır. Ol adaya Türk taifesi Hacılar dirler. Bir tarihde mezkûr adada kefere harâmiler hacıları kırmışlar".

64 Naksos'un doğusundaki ıssız Makares adacığı.

kın bir yerdedir; Amorgos, Kea[65] doğu-güneydoğu yönünde, Nikurya[66] doğu ile doğu-güneydoğu arasında, Astipalya güneydoğuda, Skinos güney-güneydoğu ile güney arasında, Heraklia güney ile güneybatı arasında, Kos güney-güneybatı ile güneybatı arasında, Skinos güneybatıda, Folegandros güneybatı ile batı-güneybatı arasında, Santorini güney ile güney-güneybatı arasında, Milos batı-güneybatı ile batı arasında, İkarya [Nikarya] kuzeydoğu ile kuzey-kuzeydoğu arasında, Samos kuzeydoğu ile doğu-kuzeydoğu arasında, Patmos kuzeydoğuda, Tinos kuzeybatı ile kuzey-kuzeybatı arasında, Mikonos kuzey-kuzeybatı ile kuzey arasında, Delos'un iki adası Tinos ile aynı yönde, Andros [Andre] batı-kuzeybatı ile kuzeybatı arasında, Siros kuzeybatıda, Kitnos [Terme] batı-kuzeybatıda, Paros batıda, Anafi güney-güneydoğudadır.

En derin saygılarımla.

65 Herhalde Kuphonisia adacıklarından biri.
66 Amorgos açıklarında bir adacık, Piri Reis'de Likurya.

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi
Monsenyör Kont de Pontchartrain,

Monsenyör,

Patmos'a gitme amacıyla 15 Eylül'de Naksos'tan yola çıktık; niyetimiz Aziz Yuhanna'nın Apokalipsis'i yazdığına inanılan mağarayı görmekti, ama güneybatı rüzgârı yüzünden ıssız, çirkin bir kayalık olan, çevre uzunluğu on-on iki mili geçmeyen Hacılar adasına sığınmak zorunda kaldık.[1] Hacılar doğu-kuzeydoğu yönünde, Naksos'tan burundan buruna hesaplandığında on sekiz mil uzaklıktadır; limandan limana uzaklıksa otuz altı mildir. Hacılar'da keçileri bekleyen beş ya da altı kişinin sığındığı bakımsız bir çoban barınağından başka bir şey yoktu; bu zavallılar korsanların ya da eşkıyanın eline düşme korkusuyla ne zaman bir geminin yaklaştığını görseler kayaların üzerine tırmanıp kaçarlar. Bu çobanlara üç ayda bir peksimet gönderilir: Güzel bitkilerin bittiği, verimli görünen, sakız ağaçları, kermes meşeleri, ladinlerle kaplı bu adada yine de içecek suyu zar zor bulurlar. Adanın mülkiyeti Amorgos halkına aittir.

Kötü hava bizi düşündüğümüzden daha uzun süre Hacılar'da tutarak kumanyamız tükenmeye başlayınca, deniz salyangozlarıyla çorba yapmak zorunda kaldık ve bu hayvanları teşrih ederek inceleyecek vakti bulduk: Çiğ yendiklerinde karideslerden çok daha lezzetli olurlar; kaynatıldıklarında da kara salyangozlarından daha lezzetlidirler; bu ada bize başka yemeklik malzeme vermiyordu, çünkü balık tutmak için ne ağımız, ne de oltamız vardı ve bizi eşkıya sanan çobanlar da, tatlısuyu nereden bulacaklarını bilemeyen tayfalarımızın teknede buldukları bütün beyaz bezleri barışçı insanlar olduğumuzu anlatmak amacıyla sopalara takıp sallamalarına karşın, kaçtıkları kayalardan aşağı inmeyi göze alamıyorlardı.

Kuzey rüzgârından ötürü Patmos'a gitme tasarımızdan ikinci kez vazgeçmek zorunda kal-

1 Bugünkü adı Donusa'dır ve adada yaklaşık 150 kişi yaşamaktadır. 19. yüzyılda Amorgos'tan gelenler adaya yerleşmişlerdi. Yüzölçümü 14 km²'dir.

dık. Aiolos'a[a] karşı mücadele etmenin ne anlamı vardı? Bizi seyyahların ilgisini hak eden Amorgos adasına doğru attı; ama deniz iyice kabardığı için Amorgos'a bir mil uzaklıkta sarp bir kayalık olan Nikurya'ya sığındık.

Nikurya, denizin ortasında, fazla yüksekçe olmayan bir mermer kütledir, çevresi yaklaşık beş mildir ve üzerinde sıska keçilerden ve şaşırtıcı güzellikte kınalı kekliklerden başka canlı yoktur. Bu keklikler Hacılar'da yediğimiz kötü yemekleri telafi etti; yanımızdaki Rumlar tam bir keklik katliamı yaptı. Etleri ne kadar sert ve yavan olsa da, bize Périgord keklikleri kadar lezzetli geldiler.

Bir adaya çıkar çıkmaz herhangi bir Meryem Ana şapeli bulunup bulunmadığını soruyorduk hemen; çünkü onun en zor ulaşılır, dolayısıyla bizim araştırmalarımız açısından en uygun yerde kurulu olacağını biliyorduk. Rum nüfusun dindarlığı bu şapelleri ziyaret etmekten öteye geçmez. Buralara su gibi terlemeden ulaşılmaz ve Rumlar da bu yorgunluğu bu dünyada ödenebilecek en ağır kefaretler arasında sayarlar haklı olarak. Orada, kan ter içinde art arda yineleyerek hızlı hızlı on iki kez istavroz çıkarır ve aynı anda sadece başlarını değil, bedenlerinin üst yarısını da yere doğru eğerler; daha sonra eğer kandil yanmıyorsa, çakmaktaşına vurup çıkarttıkları kıvılcımla bir taşın üstünde iki üç günlük tohumu yakıp Meryem Ana tasvirini ve oradaki tüm diğer tasvirleri öperler; bu tasvirler asla yontu biçiminde değildir, çünkü Rumlar böyle bir zahmete katlanamaz; yaldızlı fonları olan tahta parçaları üzerine kabaca çiziktirilmiş tasvirlerdir bunlar. Bu memlekette ressam adı verilen kişiler çizim yapmayı bilmedikleri için, figürlerin çizgilerini yapmak üzere bir kalıp kullanırlar ve bu kalıplar, Aziz Luka'dan beri, bir gelenek halinde babadan oğula geçip sürer. Çünkü Meryem Ana tasvirlerinin hepsi, bu azize mal edilen tasvirdekiyle aynı duruş içindedir. Günlük tohumları yanarken bu iyi insanlar tüm işlerini Meryem Ana'ya havale ettikten sonra, dua okuyup ayin yapmak üzere civarda bulunması gereken papazı aramaya giderler. Bunların hepsi övgüye değer yaklaşımlardır, ama işleri diledikleri gibi gitmedi diye, Meryem Ana ve azizlere kızıp onları azarlamaları gülünç olmuyor mu? Kadınlar genellikle yanların-

a Aiolos: Deniz tanrısı Poseidon'un oğlu, yellerin yöneticisi; Notos, Boreas, Euros ile Zephyros adlı dört büyük yeli bir tulum içinde kapalı tutar ve ancak Zeus'tan aldığı buyruklarla ortaya salar –ç.n.

da kandili beslemek için küçük bir kap yağ ya da incecik bir mum da getirirler ya da kandilin yanına yağ alınsın da tasvirin önünde yakılsın diye bir para bırakırlar.

Bu memlekette inşaatlar ucuza çıktığı için, ölüm döşeğindeki Rumlar, şapel yaptırmak üzere, yirmi ekü bırakırlar; adaların hepsinde bol şapel bulunmasının nedeni budur. Olağan koşullarda seyyahlar başlarını sokacak başka bir dam altı bulamazlar: Pılıpırtılar ve mallar buralara yığılır, orada yemek pişirilir, orada yatılır ve Hıristiyanlık için büyük bir utanç kaynağı olan bu âdet çok eskidir. Diana [Artemis] ve İuno [Hera] sık sık, tapınaklarına saygısızlık edildiğinden yakınırlardı. Tanrı, bizim söz ettiğimiz şapellerin da aynı sonla karşılaşmasını istemez. İnançları ve gerçek Tanrı kültü üstüne biraz bilgileri olanlar sadece Latin ritinden [Katolik] Rumlardır. Ama bizim misyonerlerimizin eğitiminden geçmeyenler en vahşi halklar kadar cahildirler. Papazların tüm hüneri onları Roma Kilisesine karşı tiksintiyle doldurmaktan öteye geçmemiştir.

İşte, ne Rumların ne de Latinlerin bulunduğu Nikurya ile hiçbir ilgisi olmayan bir olgu; ama ne Eskiçağ yazarlarının ne de yeni yazarların bildiği, üstelik dikkat çekici hiçbir özelliği bulunmayan bir ada hakkında ne söylenebilir ki? Biz de orada biraz mola verdikten sonra, geceyi Amorgos'ta geçirdik.

Amorgos'un imalathanelerinde adanın adıyla anılan bir kumaş dokunuyordu; kumaşın boyandığı kırmızı renge de adanın adı verilmişti. Amorgos tünikleri pek revaçtaydı; bunlara tıpkı dokundukları keten gibi *amorgis* deniyordu. Bu kumaşları kırmızıya boyamak için, adadaki ve Nikurya'daki kayalıklarda çok yaygın olan bir tür liken kullanılıyordu. Kırmızı boya yapımında kullanıldığı İngiltere ve İskenderiye'ye taşımak için istendiğinde, bu bitki hâlâ kentali 10 ekü'ye satılmaktadır.[2]

Amorgos adası bugün gayet güzel ekilmiş durumdadır; adalılara bol bol yetecek kadar zeytinyağı ve tüketimlerinden daha fazla şarap ve tahıl üretilir; adanın bu bereketi bazı Provence tartanlarının gelip oraya demir atmasına neden olmaktadır. Adanın çevresi sadece otuz altı mildir[3] ve kuzeyden güneye

2 Bu liken İngiltere'ye hâlâ ihraç ediliyor ve Amorgos'lular onu kullanma alışkanlığını, hatta ona ilişkin anıları bile öylesine yitirmişlerdi ki, onu "İngiliz otu" diye adlandırıyorlar.

3 124 km².

doğru uzanır; ama güneydoğu kesimi çok yalçındır; kasaba, batıdaki limanın üç mil uzağında, Amorgos'u uzun süre ellerinde tutmuş Ege dukalarının eski şatosunun bulunduğu kayalığın çevresinde bir amfitiyatro biçiminde kurulmuştur.[4] Amorgoslular Latin [Katolik] kilisesini bilmezler; hatta biz oraya uğradığımızda ne kadı, ne de voyvoda vardı; anlaşmazlıklar ve davalar için Naksos ya da Astipalya'ya gidilirdi; Naksos otuz, Astipalya ise elli mil uzaktadır.

Amorgos'un en güzel yerleri Meryem Ana manastırına[5] aittir; insanlar buradaki pazar ayinlerine katılmak için çok uzaklardan kalkıp gelirler, çünkü olağanüstü yerlerin hepsi halka iman telkin eder. Kasabanın üç mil uzağında, deniz kenarında, büyük bir ev yapılmış; bu ev, uzaktan bakıldığında doğa koşulları sonucu dimdik oyulmuş, ürküntü verici ve bize göre Provence'taki Sainte-Baume'dan daha yüksek bir kayanın alt kısmına bitişik bir dolap gibi görünüyor. Bu dolabın içinde rahat bir biçimde yerleşmiş yüz keşiş yaşamakta; ama, buraya ancak güvenilir olduğunuz hakkında bilgi ulaştıktan sonra, binanın bir köşesindeki bir açıklıktan girilebilir; bu açıklığın üstü sac kaplı bir kapıyla örtülür. İçeride Herakles'inkine benzeyen, tek bir darbeyle bir öküzün işini bitirebilecek lobutlarla silahlanmış bir muhafız bölüğü bekler: Bu önlem bize çok gereksizmiş gibi geldi, çünkü bu kapıya tırmanmayı sağlayan merdivenin üstündeki bir adam bir tekmeyle kolayca alaşağı edilebilir; merdivenin on iki, üzerine dayandığı taş yükseltinin de birkaç basamağı vardır: Kapıyı aştıktan sonra, çok dar bir merdivenden yukarı doğru çıkılır; ama ne hücreler, ne de şapel, daha önce yazılıp yayınlandığı gibi, taşa oyulmuş. Din adamları, manastırlarını Komnenos'un yaptırdığını ve imparatorun buraya gayet iyi de bir gelir bağladığını kesin bir dille belirttiler; buna inanırırn doğrusu: İmparatorun kızı Anna Komnenos, bu hükümdarın annesinin onu evleninceye kadar din adamları arasında yetiştirttiğini belirtiyor; Amorgos'taki din adamları bu manastırın Meryem Ana'nın ahşap üzerine yapılmış mucizevi bir tasviri nedeniyle kurulduğunu açıklıyor ve bu ikonayı şapellerinde büyük bir kutsal emanetmiş gibi koruyorlar: Kıbrıs adasında hakarete uğrayarak ikiye parçalanan bu ikonayı denizin mucizevi bir şekilde Amorgos kayalığının dibine kadar getirdiğini[6] ve bu iki parçanın orada birleştiğini; bu ikonanın

birçok mucize gerçekleştirdiğini ve gerçekleştirmeye devam ettiğini iddia ediyorlar. Tasvir bize epey isli ve çizimi de oldukça kusurlu göründü; onu saklayan keşişler de hiç temiz insanlar değil; evleri eski muhafız alayı koğuşları gibi kokuyor ve bu manastır kutlu, aziz bir yerden çok eşkıya yatağına benziyor. Manastırlardan şerefinizi koruyarak çıkmanın tek yolu bağış kutusunu ziyaret etmek olduğu için, biz de orada biraz bozuk para bıraktık; din adamları da her salkımı bir ayak uzunluğunda, üzümlerle dolu bir tepsiyle bize ziyafet çektiler; her üzüm tanesi hemen hemen oval biçimindeydi, 15 ya da 18 *ligne*[a] uzunluğundaydı; renkleri yeşile çalan beyazdı; bal gibiydiler ve nefis tatları vardı. Bu manastırın çevresinde denizden ve korkunç kayalıklardan başka bir şey göremeyince, din adamlarına bu kadar güzel meyvelerin nereden geldiğini sordum: Adanın başka bir kesiminde, bir şapelin yanında yetiştirildiklerini, bu şapelde yılın belirli bir bölümünde kendi kendine dolup boşalan o ünlü küpün bulunduğunu söylediler.

Hıristiyanlık Rumların masallara eğilimli kafa yapılarını değiştirmemiş: Ertesi gün bu mucizeye inanmak ya da gözümüzü açmak, aynı zamanda da o nefis üzümlerden yemek için o şapele gittik. Aya Yorgi Balsamı diye bilinen bu şapel köyün dört mil uzağında, batı limanının solunda, ağaçların taraçalar halinde sıralandığı bir meyve bahçesinin hemen yanında, küçük bir pınarın suladığı bir sebze bahçesinin üst yanında,

a Başparmağın on ikide biri uzunluğunda eski bir uzunluk ölçüsü –ç.n.

4 Sözü edilen liman Katapola, kasaba ise adanın bugünkü başlıca merkezi olan Hora'dır. Tinos ve Mikonos senyörleri olan Sanudo'lar ve Ghisi'ler Amorgos için uzun süre çekişmişlerdir. 1363'te, son Ghisi'nin topraklarını elinden alan Venedikliler adayı 1440'da Astipalya'lı Quirini'lere vermiş, bu aile de 1537'de Barbaros gelinceye kadar adayı elinde tutmuştur. Peder Richard (1657) ve Peder Fleuriau'ya (1665) göre, adada 900 kişi yaşıyordu; bugün ada nüfusu 1800'dür.

5 Hozoviotissa diye bilinen bu ünlü manastır günümüzde de adadaki gezilecek ilginç yerlerin ilk sırasındadır. İlk kuruluş dönemi tartışmalı olsa da, büyük olasılıkla 11. yüzyıl sonuna, Bizans imparatoru I. Aleksios Komnenos'a dayanmaktadır.

6 Kıbrıs'a da Kutsal Topraklar'dan geldiği ileri sürülmektedir; söylentiye göre bu ikona İmparator I. Mihail Rangabe döneminde (811-813) Kudüs'teki Hoziva tepesinde bulunan Hoziva manastırındaymış; adı da (Hozoviotissa) buradan gelmekteymiş.

gayet bakımlı bağlıkların ortasındadır: Burası bize bir papaz mekânı olarak çok hoş geldi. gerçi şapelin boyu on beş, eni de on adım, ama yine de sanki koca bir kiliseymiş gibi iyi örülmüş duvarlarla üç sahına ayrılmış; ama yan sahınlar öylesine dar ki bir kişi bile oradan yan dönmeden geçemez: Şapele soldaki sahının köşesinden giriliyor; içeri girer girmez kapının tam karşısında bir su kaynağı görünce, iddia edilen mucizenin açıklanmasının hiç de güç olmadığı kanısına vardık. Epey küçük olan bu kaynağın suyu, beş ayak dört parmak boyunda, iki ayak sekiz parmak eninde bir haznede birikiyor; o sırada suyun yüksekliği yaklaşık bir ayaktı; oradan altı adım uzakta, aynı sahına açılmış bir bölmenin alt kısmında Ege adalarının kehanet merkezi olarak başvurulmaya gelinen o ünlü küp yere gömülü duruyor: Neredeyse oval biçimindeki bu küpün yüksekliği yaklaşık iki ayak, eniyse on altı parmak; sekiz parmak çapındaki yuvarlak ağzı, üzerine enine bir demir çubuk yerleştirilmiş bir tahta parçasıyla kapatılıyor.

Bölme biraz daha özenli bir biçimde örtülmüş ve ancak ayin için biraz para verdikten sonra açılıyor; biz de bundan da geri durmadık ve küpü yakından inceleme, içindeki yedi parmak dokuz *ligne* yüksekliğindeki suyu ölçme zevkine eriştik; ama araştırmalarımızı daha da ileri götürmemize, küpün tamamen küf kaplamış dibini incelememize izin verilmedi; papaz bunun suyun her zamanki yüksekliği olduğunu söylemekle yetindi: Bu büyük mucizenin ne olduğunu bize anlatmasını rica ettik; su seviyesinin yıl içinde birçok kez inip çıktığını söyledi; hemen yakındaki hazneden toprağın içine kimi zaman daha az, kimi zamansa daha bol karışacak suyun sadece bir parmak kalınlığındaki, belki de dibinde bir delik bulunan bu mermer küpün içine de fark edilmeden sızabileceği cevabını verdik; burası oldukça loş ve küpü iyice inceleyebilmek için boşaltmak gerek, çünkü Peder Richard bu küpün dibinin kilden yapıldığını ileri sürüyor.[7] Papaz tüm söylediklerimize karşı, bunun büyük bir mucize olduğunu belirtmekle yetindi.

Küpün kimi zaman yarım saatte dolduğunun ve günde birçok kez aynı sürede, gözle görülür biçimde boşaldığının, bir an gelip üstünden su taşacak kadar dolduğunun, bir an sonra ise sanki içinde hiç su yokmuş gibi kuruduğunun doğru olup olmadığını bize söylemesini rica ettik. Bizden kuşkulanan ve göründüğü kadar aptal olmayan papaz istersek orada biraz

kalıp neler olup bittiğini kendi gözlerimizle görebileceğimizi, kendisinin burayı hiçbir zaman ağzına kadar dolu ya da tamamen boş görmediğini, ama aynı yıl içinde birçok kez Aya Yorgi'nin kerametiyle su düzeyinin alçalıp yükseldiğini söyledi; önemli işlere girişmeden önce küpe danışmaya gelenler, su düzeyi her zamankinden alçaksa bir uğursuzluk olduğunu anlıyorlardı; bizimse her türlü gönenç ve mutluluk umudunu taşıyabileceğimizi, çünkü biz içeri girdikten sonra su düzeyinin alçalmadığını belirtti; şapel çevresinde yaklaşık iki saat kalarak bitkileri betimledik ya da üzüm yedik; zaman zaman, su yükselmiş mi, alçalmış mı diye bakmak üzere içimizden birini elde mum içeri gönderdik; ama iskandil olarak kullandığımız sopanın üzerindeki yedi parmak dokuz *ligne*'lik işarette hiçbir değişiklik olmadı; nihayet her şeyi göz önünde tutarak uşağımızın yaptığı açıklamaya inanmanın en yerinde iş olacağı kanısına vardık; bu gizemi çözmekte zorlandığımızı görünce bu sağduyulu genç suyun toprak ve mermer içinden sızması, Aya Yorgi ve Bakire Meryem'in kerametleri gibi gerekçelere hiç başvurmadan, çok daha serinkanlı bir açıklama getirdi: Ona göre, gördüğümüz papazda, tenceresini kaynatabilmek için, bu küpü yandaki hazne suyuyla kepçe kepçe doldurup boşaltacak bir adam suratı vardı; tabii bu işi mucize peşinde koşanların çoğunda görüldüğü üzere, aldatılmaya hazır insanlar geldiğinde yapıyordu.

Bu saflık bizi eğlendirdi: Papaza teşekkür ederek oradan ayrıldık, ama birkaç kahkaha duyduğu için herhalde bizim küpe inanmadığımız-

7 Peder Robert Saulger'nin aklı ise gördükleri karşısında iyice karışmış: "Azize adanmış kilisenin girişinde, yere gömülü büyük bir mermer parçası görülüyor; içi oyulup düzleştirilerek bir küp biçimi verilmiş; bu oyuk kendi kendine suyla dolup boşalıyor ve suyun bu hareketine neyin yol açtığını ve suyun nereden geçtiğini anlamak olanaksız; çünkü hem mermer çok kalın, hem de öylesine iyi perdahlanmış ki en küçük bir delik ve çatlak bile yok; küpün ağzınınsa hep kapalı ve sürgülü tutulduğunu söylemeye bile gerek yok. Bir saatlik bir sürede küpün birçok kez gözle görülür biçimde dolup boşalmasıysa insanı iyice şaşırtıyor; bir an geliyor öylesine doluyor ki su üstten taşmaya başlıyor; biraz sonra öylesine kuruyor ki sanki içi boşmuşçasına hiç su görünmüyor" (1698).

dan kuşkulanmış olsa gerek, arkamızdan koşturarak bizi bu harikaya inandırabilecek bir masal anlattı. Ceplerini altınlarla doldurarak daha hatırı sayılır bir mevki almak üzere İstanbul'a doğru yola çıkmaya niyetlenen bir piskopos seyahatinin hayırlı olup olmayacağını anlamak için küpe başvurmaya gelmiş, ama küpü boş bulmuş: Bu hadiseye çok üzülüp dört beş gününü dua ederek Tanrı'ya yakarmakla geçirmiş; onu çok üzgün gören papaz küpe bir çömlek su koymuş, ama piskoposla birlikte küpün yanına geldiğinde su düzeyinde hiçbir fark olmadığını görerek şaşırmış; Aya Yorgi yortusunda yakarıları iki katına çıkarmışlar; hatta büyük manastırda, su göndermesi için Meryem'e yalvarmışlar; inanır mısınız efendiler, diye devam etti papaz güven dolu bir tonla, bir sabah su ansızın yükselivermiş; piskopos şükranını bin bir biçimde dile getirdikten sonra yola çıkmış; daha Paros'a varmadan, henüz Amorgos'tayken, başka bir deyişle suyun bir türlü yükselmediği sıralarda, denizin korsan kaynadığı ve yağmalayacak hiçbir şey bulamayan kimi korsanların Mora'ya, kimlerinin de Selanik körfezine doğru yelken açtığını sevinerek öğrenmiş! Üstelik, diye ekledi, bizim kutsal küpümüz ister Hıristiyan, ister barbar olsunlar gemi sahiplerine de uğurlu gelir; büyük Aya Yorgi'ye gelip başvurduklarında tüm dünyayı peşlerinden koşturur, yine de yakalanmazlar.[8] Ruhani milisin gerçek generali Aya Yorgi'dir, bu adadaki Rum keşişlerin iddia ettiği gibi Paşa adasındaki Başmelek Mikail değil. Sadece başımızı sallayarak cevap verdiğimiz tüm bu güzel sözlerin ardından karşılıklı birbirimizden son derece memnun olarak ayrıldık: Papaz bize öyküsünü anlattığı, biz de keşişlerin şarlatanlığını ve cehaletle batıl inançların kol gezdiği memleketlerde istismar ettikleri halkın nasıl kıt akıllı olduğunu öğrendiğimiz için mutluyduk.

Bu adanın halkı çok nazik, kadınları da hayli güzeldir; başlarına sarı bir tülbent bağlar, bununla başlarının tepesini ve yüzlerinin alt kısmını örter, daha sonra bunu sarık gibi sarıp bir ucunu sırtlarına doğru sarkıtırlar;[9] bu hanımların da giysileri diğer adalardakiler kadar gülünçtür. Süslenmek için kullandıkları çeşitli parçaları daha aşağıda betimleyeceğiz.

Amorgos adasında odun bulunmaz; yakacak olarak sadece sakız ağacı ve servi yapraklı sedir ağacı kullanılır, ama alevler de bunları anında tüketir. Rumlar bu sedir ağacından balık avlamak için üç dişli bir çatal zıp-

kın yaparak yararlanırlar. Sedir parçalarını ince ince kıyıp bir kayığın burnunda mangalın üzerine dizerler ve geceleyin balıkları ışığa çekmek için yakarlar; mızrak atar gibi kullanılan üç dişli zıpkınla balıklar vurulur; bu odunlar Amorgos'a Venedik kayasından, Kea'dan, Skinos'tan ve diğer komşu kayalıklardan getirilir.

22 Eylül'de Amorgos'a on iki mil uzaklıkta bir kayalık olan Venedik kayasının yakınından geçerken kayığımızın sahibi bu deniz kayalığının bir ucuna çıkıp yuvalarından doğan yakalamak istedi; biz peşinden gitmeyi göze alamadık; bu adam sadece deniz tutmasına karşı dayanıklı değildi, en sarp kayalıklara bile keçi gibi kolayca tırmanıyordu: Bulabileceği tüm bitkileri bize getirmesini rica etmekle yetinmek zorunda kaldık, doğan payımızı ona bıraktığımızı söyledik. Dönüşte bize tepeden bakması dışında bu pazarlıktan hiçbir şey kaybetmedik, tam tersine Arabistan'daki tüm cennetkuşlarına yeğleyeceğimiz birkaç bitki getirdi.

Venedik kayasından bir tüfek atımı uzaklıktaki Keros[10] adasında mola verdik; eti dinlendirmeyen Doğu Akdeniz âdetleri uyarınca doğanları hemen orada yedik; bu kuşların beyaz, gevrek ve çok lezzetli bir eti var; domuz yağına bulanıp ateşte çevrilseler mükemmel olurlar: bizimkiler közde pişirildi ve bibersiz, sirkesiz yedik. Cheiro, çevresi on sekiz mil olan ıssız bir adadır; peynir yapma zamanında Amorgoslu keşişler orada iki kalogeros bulundurur. Bu adada üç yüzden fazla keçi ve koyun beslenir; orada az bulunan bir çançiçeği türü gözlemledik.

8 Başvurunun biçimi ve amacı yüzyılların akışı içinde değişmiş olsa gerek; bu konudan 1657'de ilk söz eden Peder Richard'a göre: "Her yıl Paskalya'da, bu mermer küpün ağzına bakan adalılar dolu ya da boş olmasına bakarak yılın bereketli mi bereketsiz mi geçeceğini kesin biçimde anlarlar." Saulger zamanında: "Seyahate çıkması gereken Rumlar mutlaka gelip küpe danışır. Eğer su yükselmişse neşeyle yola çıkar ve yolculuğun kazasız belasız geçeceğine inanırlar. Ama eğer küpte su yoksa ya da su düzeyi alçaksa bunu uğursuzluk sayar, seyahatlerinin iyi geçmeyeceğini düşünürler, ama iş nedeniyle mecbursalar istemeye istemeye yola çıkarlar." Hauttecoeur 1899'da adayı ziyaret ettiğinde: "Papaz bu sudan koca bir bardak doldurup mikroskopla güneş ışığında inceler." Suyun içinde yüzen parçacıkların yorumu kehanet yerini tutar.

9 Hauttecoeur 1899'da bunun bazı kalıntılarını keşfeder: "İhtiyar kadınların başlıkları hakkında da bir çift söz edelim; bu saygıdeğer paçavra sayısız haşerata ev sahipliği yapmıştır. Bu başlık kafanın üstüne yerleştirilen, en az bir ayak yüksekliğinde bir yastıktan oluşur; yastığın üzeri uzun bir siyah tülbentle örtülüdür ve alnın çevresini saran bu tülbent sarı renkte bir başka tülbente bağlanır. Başın arkasına bir başka yastık topuz gibi yapıştırılmıştır; bunun da üzeri sırtın ortasına kadar inen siyah tülbentle örtülmüştür. Sarı tülbent boynun çevresinde kravat vazifesi görür ve arkadaki topuzu destekler. Daha sonra bu sarı tülbentle o şekilde örtünülür ki kadının sadece burnu ve ağzı açıkta kalır. Bu başlığa *turlos* (kule) adı verilir. Çok çirkin ve grotesk bir nesnedir.

10 15 km², 1971'de 6 kişi yaşıyordu.

Cheiro'da bir tur attıktan sonra terk edilmiş bir başka kayalık olan ve çevresi on iki mili bulan İskinusa'ya[11] geçtik; burası Kea'dan sekiz, Naksos'tansa on iki mil uzaklıkta. Rumlar, Skinos adının bu adayı kaplayan sakız ağaçlarından geldiğine eminler (aslında komşu adalarda da bu ağaç aynı ölçüde yaygın). İskinusa'da yıkılmış bir kentin harabelerinden başka bir şey kalmamış; bu harabelerin arasında dikkat çekecek hiçbir şey olmadığı için orada bitki örneği toplamak amacıyla iki saat durduk sadece.

İskinusa'dan üç mil uzaktaki bir başka adacığa, Naksos ve Kos'un arasında, her ikisine de yaklaşık on iki mil uzaklıktaki Raklia'ya[12] [Örenli] geçtik; 23 Eylül gecesi Heraklia'da uyuduk, niyetimiz hemen ertesi gün Kos'a gitmekti; ama deniz öyle dalgalandı ki çevresi en fazla on iki mil olan bu tatsız kayalıkta üç gün geçirmek zorunda kaldık; oysa Kos çok daha büyük ve güzel bir adadır. Heraklia'nın da sahibi olan Amorgoslu keşişlerin orada sekiz, dokuz yüz keçi ve koyunluk bir sürüsü vardır; bunlara bakan ve karınlarını kapkara peksimetler ve deniz kabuklularıyla doyuran iki zavallı keşişten başka kimse yaşamaz; peynirleri çok iyidir; dağın yamacında, suyu oldukça gür bir pınarın yanında barınan bu keşişler adaya birkaç keçi almaya uğrayan korsanların korkusuyla yaşarlar; basit bir kayık bile uğrasa tayfaları mutlaka bir keçi çalıp gider; orada kaldığımız üç gün boyunca bizim tayfalarımız da sayıları üçü geçmemesine karşın yedi keçi kesip yediler ve geride kemiklerinden başka bir şey bırakmadılar; biz de durumu keşişlere bizzat bildirip keçi başına çeyrek ekü ödedik; bu yaptığımızı çok takdir ettikleri için bize bir peynir ve bir oğlak armağan ettiler; oğlak etini birkaç saat dinlendirince tadı çok güzel oldu.

Heraklia'da, Kos'a geçme fırsatını beklerken yapacak fazla işimiz olmadığı için, yörenin en yüksek kayalığı üstüne çıkıp bir coğrafi konum saptaması yapmaya karar verdik; güneş kadranımızı iyice ayarladıktan sonra keşişlere komşu adaların adlarını sorduk ve hangi rüzgâr yönünde kaldıklarını saptadık; şu gözlemleri yaptık: Heraklia'nın kuzeyinde Naksos, kuzey-kuzeydoğusunda Hacılar, kuzeydoğusunda Skinos, doğu-kuzeydoğusunda Kea, doğusunda Amorgos, güneydoğusunda Astipalya, kuzeybatısında Paros vardır.

Heraklia'da sadece iki küçük koy ya da liman var; biri kuzeyde Naksos'un karşısına düşüyor, diğeri ise kuzey-kuzeydoğuda kalıyor.

Elverişli bir rüzgâr hiç düşünmediğimiz bir anda bizi sanki kendiliğinden Naksos'a kadar götürdü: Eskilerin İos adıyla bildikleri ve oraya ilk önce İyonyalılar yerleştiği için bu adı alan adanın çevresi kırk mil; ama burasını asıl ünlü kılan, Homeros'un mezarıdır.

Liman çevresinde bu mezarı arayıp durduk, ama çabalarımız boşunaydı; tuzlu suyun sadece bir adım ilerisinde mermer bir yalak içinde kaynayan nefis bir tatlısu kaynağından başka bir şey bulamadık.

İlk Naksos dukası olan Marco Sanudo Nios'u da (Kos) dukalığına katmış ve on ikinci duka Giovanni Crispo da burayı dukalıktan ayırarak kardeşi Prens Marco'ya vermişti;[13] bu prens limanın iki mil yukarısında kalan yüksekçe bir yerde gerek kendi güvenliğini sağlamak, gerekse bu küçük arazisini Müslümanlara karşı korumak için bir şato yaptırdı ve tarımla uğraşan kimse kalmadığı için son derece bereketli ada topraklarının ekilmeden durduğunu görünce birkaç Arnavut ailesi getirterek adaya yerleştirdi. Issız bir yer olarak kabul edilen bu ada, bu prensin çabalarıyla çok kısa sürede kalabalıklaştı ve hiçbir eksiği kalmadı; bugün de ayakta duran kent, şatonun çevresinde bir amfitiyatro biçiminde ve anlaşıldığı kadarıyla eski İos kentinin harabeleri üstünde kuruldu. Kos'un vaktiyle Roma imparatorlarına ve Bizanslılara boyun eğdiğini ayrıca söylemeye gerek yok: Prens Marco'nun tek kızı Adriana Sa-

11 Bugün Skinos, 9 km², 19. yüzyıldan beri Amorgos'tan gelmiş yerleşimciler yaşamaktadır, nüfusu 200.

12 Bugün Heraklia, 18 km², Amorgoslular 19. yüzyılda bu adaya da yerleştiler, 1971'de adanın nüfusu 129 kişiydi.

13 1278'e doğru Bizanslıların işgal ettiği adayı, 1292'de Sanudo'ların amirali Domenico Schiavo geri aldı ve 1322'ye kadar dukaların vasalı olan bu amiralin elinde kaldı. Daha sonra Duka Nicola'nın kardeşi Marino Sanudo'ya verildi (1323-1347). Böylelikle bir kez daha dukalığa katılan adayı, Marino Sanudo'nun ölümünden sonra, II. Giovanni Sanudo 1397'de dukalıktan kesin olarak ayırarak kardeşi Marco'ya verdi. O sırada ada ıssız hale geldiği için, Marco, Mora'dan getirttiği Arnavutları adaya yerleştirdi.

nudo Venedikli soylu Luigi Pisani ile evlenince adanın Pisani ailesine geçtiğini belirtmek yeterli olacaktır.[14]

Biz Kos'tayken kadının gelmesi bekleniyordu; her yıl bir ya da iki konsül seçmek âdettendi. Padişahın hakları için, Koslular 1700'de 2000 ekü cizye ve 3000 ekü aşar ödediler.[15] Ada gayet güzel ekilmişti ve komşu adalar kadar sarp değildi; topraklar mükemmeldi ve burada yetişen ve adalıların nerdeyse tek ticaret kaynağını oluşturan buğday çok beğenilir;[16] ama bu adada zeytinyağı ve odun yoktur.[17]

Kos'a Antikçağ'dan hiçbir iz kalmamıştır; adalılar paradan başka bir şey düşünmez ve hepsi usta hırsızdır; bu nedenle Türkler Kos'a Küçük Malta der; Akdeniz korsanlarının çoğunun barınağıdır burası;[18] Santorini piskoposuna bağlı bir naibin yönettiği bir tek Latin kilisesi vardır;[19] geri kalanlar Rum kiliseleridir ve Sifnos metropolitine bağlıdır.

Ada limanlarının güzelliği gemi sahiplerinin oraya sık uğramasına neden olur; kasabanın aşağısına düşen liman tüm Ege denizinin en güvenli limanlarından biridir ve girişi güneyden güney-güneybatı yönüne doğru uzanır. Manganari[20] koyuysa doğuya bakar ve en büyük donanmalar bile hiç çekinmeden oraya girip demirleyebilir. Biz Kos'tayken korsanlık yapmak üzere silahlandırılarak donatılmış bir kadırga ve bir galyota komuta eden Şövalye Cintray hem peksimet satın almak, hem de kendine bir kılavuzla bir kalafatçı bulmak için kasabanın limanına demirledi: Kos ve Milos kılavuzları tüm Doğu Akdeniz'in en usta kılavuzları olarak kabul edilir, çünkü en iyi şaykaların bulunduğu Suriye ve Mısır kıyılarını iyi bilirler. Bay Cintray yanında tepeden tırnağa silahlı Levantenleriyle kasabaya kadar geldi; Fransa konsolosu Bay Reynouard'ın evinde bir şeyler atıştırdı ve geceyi kendi gemisinde geçirdi. Eğer konsolos ona peksimet ve bir kılavuz sağlamasaydı, kadı ya da voyvoda da para karşılığında Cintray'ın bu isteklerini yerine getirirdi.

Adayı yaya olarak boydan boya aşarak bitki örnekleri toplamak amacıyla bir koya demirlediğimiz için seçtiğimiz buluşma yeri olan limanda tayfalarımızı bulamadık ve onların dağlardan aşağı indiğini görünce çok şaşırdık; öylesine korkmuşlardı ki bırakıp kaçtıkları kayıklarının Maltalıların mı, Berberilerin mi, korsanların mı eline geçtiğinden haberleri yoktu: Bu

serüven bizi epey kaygılandırdı, ama kısa bir süre sonra konsolosun evinde kayığın limanda bağlı olduğunu, tayfaların Bay Cintray'in galyotunu görünce kayığı bırakıp kaçtıklarını, galyotun kaptanı Bay Tourtin'in kayıkta kalan pılıpırtıdan bizim Fransız olduğumuzu anlayarak kayığı da yedeğine alıp limana getirdiğini öğrendik; bir adadan diğerine ancak bu iki ya da dört kürekli kayıklarla geçilen Ege denizinde insan bu türden küçük alarmlarla sık sık karşılaşır; bu kayıklar ancak hava sütliman olduğunda ya da elverişli bir rüzgâr çıktığında denize açılır: Daha büyük tekneler kullanılsa durum daha kötü olur. Aslında bir tartanla yolculuk edilse haydutlardan korunulmuş olur, ama insan durmadan rüzgâr beklemek zorunda kalır.

Ege denizinin her köşesine dehşet saçan bu haydutlar, sefalet nedeniyle güçleri yeten ilk gemiye el koyarak herhangi bir burnun gerisinde ya da bir koyda pusuya yatarak av bekleyen adalı ayaktakımıdır; bu yoksul haydutlar insanları soymakla yetinmez, kötü davrandıkları bu kişilerin şikâyeti üzerine tutuklanma korkusuyla onları boyunlarına bir taş bağlayıp denize atarlar. Birkaç gün sonra, Bay Cintray'ın iki haydut gemisini durdurarak içindekileri tutukladığını öğrendik; kereste yüklü gemilerde ayrıca on sekiz de Türk yolcu varmış.

Hocquincourt ve Téméricourt adlı şövalyelerin kahramanlıkları Kos'ta asla unutulmayacaktır; Hocquincourt, Kios [Sakız] adası limanında tek kadırgayla Kaptanpaşa'nın komutasındaki otuz kadırgaya karşı koyduktan sonra

14 I. Marco'nun torunu olan II. Marco (1494-1508); onun yerine kızı Adriana kocası Alessandro [Luigi değil] Pisani ile birlikte geçmiş ve 1537'de Barbaros'un gelişine kadar hüküm sürmüştü.

15 Luapazzuolo, 1638'de, ada nüfusunu 300 olarak verir, ama Coronelli 17. yüzyıl sonunda 600'ü şatoda olmak üzere 3000 kişi sayar. 1971'de ada nüfusu 1270'di.

16 "Bu adanın güzel bir limanı vardır; Venedik ordusu kendini güvende hissetmek için sık sık buraya çekilir; bu nedenle Kandiye savaşlarından beri nüfusları artan adalılar askerlere yaptıkları erzak ve yiyecek satışlarıyla zenginleşmiştir" (adayı 1650'de ziyaret eden Peder Richard).

17 Thévenot tam tersini söyler: "[...] Çok gür meşe ormanları ve başka ağaçlıklar vardır; bunları kesip odununu çeşitli yerlere ve özellikle Santorini'de yaşayanlara satarlar." Arada geçen zamanda Venedikliler ormanları yakmış da olabilir elbette.

18 2 Mayıs 1668 tarihinde Téméricourt kardeşlerle Osmanlı donanması arasındaki meşhur savaş burada cereyan etmiştir.

19 Sebastiani 1667'de adada sadece sekiz Latin saymıştır; ama korsanlık gelişince papalık temsilcisi Castelli 1711'de on iki Latin ailesi saptar.

20 "Gün doğusuna mukabele bir bucak dahi var, mezkûr bucağa Manganari dirler" (Piri Reis).

yaralarını sarıp gemisini onartmak için Kos'a gelmişti; Témericourt ise elverişli bir rüzgârdan yararlanarak Kos limanında altmış Türk kadırgasına saldırarak onları limanı terk etmek zorunda bırakmış, birçoğuna da hasar vermişti. Türk donanması taşıdığı iki bin yeniçeriyle Kandiye'ye bin bir güçlükle varabilmişti.

Eğer meyve ve soğuk içecekler olsa Kos'taki konaklama çok güzel geçebilirdi, ama bu arazi sadece tahıl yetiştirmeye uygundur. Bu adadaki hanımların giysileri diğer adalardakilerden daha iyi tasarlanmamış olsa da onlardan daha hoş görünmektedir.[21]

Coğrafi konum saptamalarından hoşlandığımız için liman çevresindeki yükseltilerden birine tırmandık ve şunları saptadık: Kimilos Kos'un batısı ile batı-kuzeybatısı arasında, Sifnos kuzeybatısı ile batı-kuzeybatısı arasında, Santorini güney-güneydoğusunda kalmakta, Hıristiyan [Khristiani] adası güneyden güney-güneybatıya doğru uzanmakta,[22] Skinos batı-güneybatıda bulunmakta, Avelo kuzey-kuzeydoğudan kuzeye doğru uzanmaktadır.

Gün doğarken tekneye binerek Skinos adasına gitmek için batıya yöneldik.

Skinos'ta epey şarap üretilir, çok incir, az pamuk bulunur; taze incirler nefistir; ama kurtlanmasınlar diye fırınlandıkları için kuru incirler hakkında aynı şey söylenemez; Kos'tan sadece sekiz mil uzakta bulunan ve çevresi yirmi mili geçmeyen bu daracık, ama dağlık ve yüksek ada güneybatıdan kuzeydoğuya doğru uzanır ve toprakları gayet güzel ekilmiştir: Burada yetiştirilen buğday Ege adalarının en iyi ürünü olarak kabul edilir[23] ve Provence'lılar onu kimseye kaptırmaz: 1700'de yörenin tüm tahılını kaldırıp götürmüşlerdir ve Nègre burnu[24] ticareti eski haline getirilmezse böyle devam etmeye mecbur kalacaklardır.[25] Ama Doğu Akdeniz'den buğday yüklemek de hiç kolay bir iş değildir; çoğunlukla bir adada yükün ancak bir bölümü bulunur ve bir adadan diğerine dolaşmak, kimi zaman da geminin yarısını buğday, yarısını arpayla doldurmak gerekir. 1700'de Volos ve Selanik tarafındaki Türkler, kıtlık nedeniyle, ne orada, ne de Kandiye'de yabancılara tahıl satılmasına izin veriyorlardı; bununla birlikte Müslümanlar para için her şeyi yaptığından Provence'lıların gemilerini geceleri gizli gizli yüklemelerine göz yumuyorlardı.

Skinos da Naksos dukalarının toprakları içindeydi; adayla aynı adı taşıyan kasaba batı-güneybatı yönündeki bir tepenin üstünde, aşağı doğru eğilmiş ve sanki denize düşecekmiş gibi duran korkunç bir kayanın yanı başındadır. Bu kasabada en fazla iki yüz kişi yaşar;[26] biz oradayken cizye ve aşar için 850 ekü ödüyorlardı. Orada evlenmiş Fransız korsanları cizyeden bağışık tutuluyordu; ama Rumlar onlara sahip oldukları toprakların aşarını kat kat ödetirler. İhtiyar bir balıkçı için Yunanistan'da evlenmekten daha büyük bir ceza olamaz; genellikle evlendikleri kadınlar ne çok erdemli, ne de çok fazla mal mülk sahibidir: Bununla birlikte, ulusun onurunu korumak adına gayet akıllıca bir yaklaşımla, uyruğundan hiç kimsenin büyükelçiden ya da onun yetkili temsilcilerinden birinden izin almadan Doğu Akdeniz'de evlenemeyeceğini açıklayan kralın koyduğu tüm kesin yasaklara karşın, pek çok bedbaht yine de bu yolu tutar.

Skinos adasında hiç liman yoktur; biz de ağzı güney-güneybatıya bakan berbat bir koy olan San Bourgnias'ta karaya çıktık, ama burada kayıkları karaya çekmek gerekir; kasabaya kadar tırmanma zahmetinden kurtulmak için oldukça temiz bir şapele yerleştik.[27] Bu adada hiç Latin yok; kadı da seyyar; voyvoda çoğunlukla bir Rum ya da komşu adalardan gelen bir Frank oluyor; Fransa konsolosu, iyi bir insan olan ve bizi de gayet güzel ağırlayan bir Maltalıydı.

Bitki arama çabalarımız ve güney-güneybatı rüzgârı bu adada 2 Ekim'e kadar kalmamıza neden oldu.

21 İlk kez Choiseul-Gouffier'nin alıp kendinden de bir şeyler katarak iyice abartmadığı bir değerlendirmedir bu: "Kos kadınlarının giyinişi hayli güzeldir. Basit bir gömlek fazla sıkmadan ince bellerini ortaya çıkarır; epey kısa olan etekleri edepsizlik alarmı vermekten çok, törelerdeki temizliği gösterir. Bu adanın kadınları açık giyinebilirler, ama onları asla utanmazca giyinmiş göremezsiniz."

22 Santorini'nin güneybatısında ıssız adacık.

23 "Burası, Ege denizinin en iyi buğdayını üreten bir dağdır" (Peder Saulger, 1698).

24 Tunus'un kuzeyindeki Zenci Burnu (Cap Nègre), Marsilya ticaret sirketlerinin bir kolonisi idi. Tunus Beyleri tarafından geri alınması Akdeniz ticaretini aksatmıştı.

25 Bu yüzyılın sonunda, Fransa'nın güneyini kasıp kavuran kıtlık nedeniyle Doğu Akdeniz'deki buğday ticareti çok gelişmişti.

26 Bugün tüm adanın nüfusu 330 kişidir.

27 "Hiç liman yok; yörenin tekneleri kasabanın aşağısına düşen, çok dar bir kumsala geliyor ve orada onları karaya, denizin üzerinde asılı gibi duran dimdik iki koca kaya kütlesinin arasına çekmek zorunda kalıyorlar. Bu yöredeki tüm yerleşimler gibi surlarla çevrili kasaba ya da köy bu koca kayalardan birinin üzerine kurulmuş" (Sonnini).

Kasabanın yanındaki büyük kaya bitki toplamak açısından adanın en güzel yeri: Orada güneş kadranımızı kurarak Milos'un batı-kuzeybatı, Folegandros'un da batı ile batı-güneybatı arasında kaldığını saptadık.

Folegandros, büyük olasılıkla, Strabon ile Plinius'un Folegandros adını verdikleri adadır.[28]

Bu adanın hiç limanı yoktur: 2 Ekim'de ağzı doğu-güneydoğuya bakan koyda karaya çıktık. Buranın üç mil kuzeydoğusunda, korkunç bir kayanın yanına kurulu kasabada evlerin arka cephelerinin oluşturduğu engel dışında başka bir sur yok ve burada yaklaşık yüz yirmi Rum Ortodoks aile yaşıyor;[29] 1700'de cizye ve aşar olarak 1020 ekü ödemişler. Bu ada taşlık, çorak ve çıplak olsa da, halka yetecek kadar buğday ve şarap üretilir. Zeytinyağları yoktur, yetişen tüm zeytinler perhiz günleri için tuzlanarak saklanır. Memleket daha iyi bir odun olmadığı için yakacak diye kullanılan titimal ağaççığıyla kaplıdır. Zaten ada oldukça yoksuldur ve ticareti yapılan tek mal pamuklu bezdir.[30] Burada bir düzine havlu sadece bir ekü eder, ama bu havluların bir kenarı bir ayaktan daha uzun değildir; aynı fiyata boyları biraz daha büyük ve iki kenarına şerit geçirilmiş havlulardan sekiz adet alınabilir.

Bu adada papaz ve şapelden yana bir sıkıntı yoktur; Naksos dukalarının belki de eski kentin harabeleri üstünde kurdukları şatoları Kastron'un harabelerinin hemen yanındaki büyük kayanın üstünde bulunan Meryem Ana şapeli hayli güzeldir. Bay Thévenot'nun söz ettiği antik heykelin parçalanıp kapı dikmelerinde kullanıldığı söylendi; burada birkaç yıl önce tunçtan bir ayak figürü bulunmuş ve şapelde kullanılmak üzere eritilip şamdan yapılmış. Keşişlerin eski manastırı artık yok; kilisesi Vaftizci Yahya'ya adanmış kadınlar manastırındaysa sadece üç ya da dört rahibe kalıyor.[31] Bunun dışında, bütün çoraklığına karşın ada iç açıcı bir görünüme sahip; biz akıllı ve şakacı bir adam olan, aynı zamanda idarecilik ve voyvodalık işlerini de üstlenmiş Fransa konsolosu Kandiyeli Yorgaki Stay'nin evinde kaldık.

Az önce söz ettiğimiz o korkunç kayanın içinde çok güzel bir mağara olduğu bize söylendi; ama onu göremedik, çünkü içeriye ancak hava sütliman olduğunda tekneyle girilebiliyor ve biz oradayken deniz çıldırmış gibiydi. Bu kaya, bitki arama işi açısından adanın en güzel yeri: Orada Yuna-

nistan'daki en güzel çançiçeği türünün tohumlarından topladık.

Aynı kayanın üstünden şu gözlemleri de yaptık: Kardiotissa kuzey-kuzeydoğudan doğuya doğru uzanır;[32] Milos batı-kuzeybatı ile batı, Polyaigos yani Yanık Ada batı-kuzeybatı ile kuzeybatı arasında, Kimilos Polyaigos ile aynı çizgi üzerinde ve onun tam arkasında, Sifnos kuzeybatı ile kuzey-kuzeybatı arasında, Paros kuzey-kuzeydoğu ile doğu, Naksos kuzeydoğu ile doğu-kuzeydoğu arasındadır.

Niyetimiz Naksos'a dönmekti, ama kuzey rüzgârı yüzünden Skinos'ta mola verdik ve rüzgâr değişmeyince Santorini'ye doğru yola çıkarak 16 Ekim'de oraya vardık. Çevresi sadece altmış altı mil olan bu ada[33] Skinos'tan otuz ve Kandiye'den de yetmiş mil uzaktadır.

Santorini ya da Saint-Erini'ye Kalliste ya da "çok güzel ada" da denir. Adanın kıyıları öylesine yalçındır ki insan nereye yanaşacağını şaşırır; belki de bu kıyıları depremler böyle ulaşılmaz kılmıştır!

Fransızların ve Venediklilerin Konstantinopolis'i almasından sonra Bizans İmparatorluğu'nda yaşanan ayaklanma sonucunda Santorini, Naksos dukalığına katılmıştı;[34] ama, on ikinci duka Giovanni Crispo burayı kardeşi Prens Nicola'ya bıraktı ve Nicola'ya Santorini senyörü unvanı verildi. Vasiyetinde ardılı olarak Santorini senyörü olan yeğenini gösteren on beşinci duka Guglielmo Crispo'nun ölümünden sonra ada yeniden dukalığa katıldı; daha sonra Venedikliler ve İran şahıyla birlikte girdiği o ünlü birlik için-

28 Adanın günümüzdeki adı da Folegandros'tur.

29 Coronelli'ye göre yüz hane ve 300 kişi; adanın günümüzdeki nüfusu 650'dir.

30 "Bazı bölgelerde buğday ve pamuk yetiştirilir ve bu pamukla oldukça güzel bezler dokunur" (Sonnini).

31 "İyi inşa edilmiş üç kilise ve iki manastır var; biri erkek, diğeri kadın manastırı. Erkek manastırının yeri çok güzel; Meryem Ana'ya adanmış, kilisesine bağlı küçük bir bahçesi de var; bu bahçedeki sarnıcın suyu nefis ve bu bahçede başsız bir havari heykeli duruyor; duvarların içinde, taş olarak kullanılmış başka heykel parçaları da göze çarpıyor; öteki bina hiçbir tarikatın kurallarına ya da düzenine bağlı olmayan ve doğanın öğrettiği gibi yaşayan kadınların manastırı; kiliseleri Vaftizci Yahya'ya adanmış; bir rahip pazarları ve yortu günleri yapılan ayinleri yönetiyor" (Thévenot).

32 Bu ad, "İcariotissa"dan (İkarya adası), bu adadan getirilerek şapele yerleştirilmiş bir ikonanın (bayramı 8 Eylül'de kutlanır) adından türetilmiştir.

33 76 km².

34 Konstantinopolis 1204'te düşünce, Santorini'yi Sanudo'lar değil, yine Venedikli olan İacopo Barozzi işgal etti. Barozzi'ler arada yaşanan bir Bizans işgali (1278-1296) dışında, adayı 1335'e dek ellerinde tuttular. Bu tarihten sonra ada Sanudo'ların eline geçti.

de II. Mehmed'e karşı verilen savaşı[35] sürdürebilmek için çok büyük miktarlarda borçlanmak zorunda kalan Ege adalarının on yedinci dukası Iacopo Crispo[36] adayı Kos senyörüne ipotek etti; sonunda, II. Süleyman döneminde Santorini Barbaros'a teslim oldu.

Bizi, limana girerken solda kalan Apanomeria'nın aşağısındaki San Nicolo limanına çıkardılar;[37] kente çıkamayacak kadar yorulmuştuk, çünkü kıyının ne kadar dik olduğunu hayal bile edemezsiniz; bu adanın diğer kentleri Skaros ya da Kastron, Pyrgos, Emborio ya da Nebrio ve limanın sağ yakasında, Apanomeria'nın karşı tarafında kalan Akrotiri'dir;[38] bu liman hilal biçimindedir, ama ne denli güzel görünürse görünsün gemiler orada demir atamaz ve bugüne kadar iskandille dibi bulunamamıştır;[39] biri güneybatıda, diğeri batı-kuzeybatı yönünde olmak üzere iki girişi vardır, bu ikinci giriş Santorini'den San Nicolo limanıyla ayrılan küçük Thirasia adasının kuytusundadır ve bu küçük geçitte kayıklar durur; limanın öteki girişinin karşısında Thirasia'dan daha küçük üç deniz kayalığı sıralanır. Beyaz Ada [Aspro] limanın dışında, Küçük Ada daha ilerdedir; Yanık Ada ise bu ikisinin arasında yer alır:[40] bu sonuncu ada Skaros'ta, Cizvit kilisesinin yanı aşındaki bir mermerin üzerine kazılmış birkaç Latince dizede de belirtildiği gibi, 1427 yılının 25 Kasımı'nda kayda değer bir biçimde yükselmiştir.[41]

Yörede yaşayanlar çok cahil olsalar da, yabancılara ada çevresinde gördükleri tüm irili ufaklı kayalıkların depremler sonucunda ortaya çıktığını belirtmekten geri kalmazlar. Peder Ric-

35 1463-1477 Osmanlı-Venedik savaşı.

36 Bu aileden çıkmış ilk duka olan I. Francesco Crispo 1397'de öldüğünde oğulları adaları paylaştılar, ama Nicola genellikle Siros senyörü diye bilinir. O 1450'de öldükten sonra oğlu Francesco Santorini senyörü diye kabul edildi. Nicola'nın ağabeyi olan II. Giovanni 1418-1437 arasında duka oldu ve onun ardıllarının ölümlerinden sonra, dukalık yaşayan son kardeşine, II. Guglielmo'ya geçti (1453-1463). O da geride erkek çocuk bırakmadan ölünce, dukalık Santorini senyörüne kaldı. Bu senyör de aynı yıl öldü ve yerine duka olan oğlu III. İacopo kızı Fiorenza'yı Domenico Pisani'yle evlendirirken Santorini'yi de drahoma olarak verdi. Ege adalarında kısa süre önce ortaya çıkmış Pisani'ler ancak 1508'den başlayarak İos (Aniye) senyörlüğünü alacaklardır (bkz. bu bölümde 14. dipnot). Yine de Duka III. İacopo'nun 1480'de ölümünden sonra, kardeşi ve ardılı III. Giovanni (1480-1494) 1483'te adayı işgal ederek Pisani'yi kovdu. Böylece 1537'de Türkler gelinceye kadar Santorini dukalığa bağlı kaldı.

37 Adanın kuzeyi. San Nicolo, Argenta ailesine ait bir şatoydu; bu aile 1577'ye kadar Türk işgaline direndi. Köyün bugünkü adı Oia'dır ve nüfusu yaklaşık 600'dür.

38 Bunlar, adanın 1494'te de kayda geçirilmiş ve 1584'te de adlı adınca sayılmış beş "şato"sudur. Bugün İmerovigli denen Skaros adanın günümüzdeki başkenti Fira'nın kuzeyindedir. 1956 depreminde çok hasar gördüğü için yeniden inşa edilmektedir; yaklaşık nüfus 300. Pyrgos'un nüfusu 600 kadar, Emborio'nunki binden biraz fazla ve Akrotiri'nin yaklaşık 200'dür. Bu son şato Sifnoslu Gozadini'lerin fief'iydi ve 1617'ye kadar onların elinde kaldı.

hard'dan Küçük Yanık Ada'nın hangi tarihte ortaya çıktığını öğreniyoruz. Sözleri aynen şöyle: Bu adada yaşayan birçok yaşlı, "1573 yılında bizimkine komşu bir adanın ateşler içinde denizin ortasında oluştuğunu gördüklerini" söylerler; "bu nedenle bu adaya Mikri Kameni, yani Küçük Yanık Ada denir."

Bay Thévenot buna oldukça benzer bir şey anlatarak, yaklaşık elli üç yıl önce Santorini limanında inanılmaz miktarda ponza taşı çıktığının, bunların (onun ifadesiyle) top patlamalarını andıran bir gürültü ve kaynaşma içinde denizin dibinden yukarıya yükseldiklerinin görüldüğünü söyler.[42] Kios adasında, yani oradan iki yüz mil uzakta, Venedik ordusunun Türklerle savaştığı sanılmıştı; bu ponza taşları Doğu Akdeniz kıyılarına öylesine yayıldı ki, adalarda yaşayanlar kendi kumsalları üstündeki ponza taşlarının Santorini'den geldiğinden emindirler.

Adaların oluşumu konusunda söylediklerimizi, İstanbul'dan aldığımız son haberler daha da açık bir biçimde kanıtlamaktadır: "1707 yılının kasım ayında Santorini'de deniz altından püsküren ateşlerle çevresi iki mil olan bir ada oluşmuştu; bu ada 1 Aralık tarihinde kayalar ve püsküren yeni maddelerle biraz daha yükselmiştir.[43] Bu yangının öncesinde şiddetli yer sarsıntıları yaşanmış, bunu denizden gün boyu yükselen duman ve gece boyunca yükselen alevler izlemiş, yeraltından gelen korkunç bir homurtu bunlara eşlik etmiştir."

Santorini adası üstüne daha kesin ayrıntılar vermenin zamanı geldi. Sadece çıplak ponza

39 Yanardağ püskürmeleri yüzünden sürekli değişen dip ortalama 300-400 metre derinliktedir.

40 O zamandan beri bu topoğrafya Beyaz Ada (Aspro) dışında değişmiştir. Bugün Eski Yanık Ada (Palaia Kameni) diye bilinen Yanık Ada MÖ 198'de oluşmaya başlamış ve oluşumu 1508'de tamamlanmıştır. Küçük Ada 1573'te oluşmuştu ve uzunluğu 500, genişliği ise 300 metreydi. 1707'de başlayıp 1711'de sona eren yanardağ püskürmelerinde bu son ikisi arasında Yeni Yanık Ada (Nea Kameni) adı verilen üçüncü bir ada oluştu. 1866 ve 1870'de ortaya çıkan iki yeni ada Nea Kameni ile birleşince, Nea Kameni en büyük ada haline geldi. En sonunda 1925 ve 1928'de oluşan iki ada Nea Kameni ile Küçük Ada'yı birleştirdi. Dolayısıyla bugün sadece iki ada vardır: Palaia Kameni ve Nea Kameni.

41 Birçok yazarın söz ettiği bu yazıt kaybolmuştur.

42 Santorini'nin kuzeyinde bir deniz altı adası oluşturan 29 Eylül 1650 püskürmesinden söz ediliyor.

43 23 Mayıs 1707'de başlayıp 1711'de, yani Tournefort öldükten sonra tamamlanan Nea Kameni'nin oluşumu anlatılmaktadır.

taşlarından oluşan bu adanın toprağından daha çorağı ve verimsizi bulunmaz; ama adalılar çalışmalarıyla ve hünerleriyle dünyanın bu en nankör arazisinde bir bostan yaratmayı bilmişlerdir;[44] kıyılar ne kadar çirkin olursa olsun Santorini komşu adalarla karşılaştırıldığında inci gibidir; sadece on sekiz mil uzaklıktaki Anafi adası mükemmel bir toprağa sahiptir, ama adada devedikenlerinden başka bir şey görülmez. Santorini'de biraz buğday, çok miktarda arpa, pamuk ve şarap üretilir; bu şarabın rengi Rhin şarabına benzer, ama sert ve çok alkollüdür; tüm Ege adalarına, hatta İstanbul'a ihraç edilir;[45] adanın başlıca ticaret ürünleri bu içki ve pamuklu bezlerdir; kadınlar bağcılık yaparken, erkekler şarap satmakla uğraşır. En güzel bağlar Pyrgos'un ilerisinde, Aya Stefanos_dağının eteğindedir. Bağcılık aşağı yukarı Provence'ta kullanılan yöntemlerle yapılır; başka bir deyişle, kütükler mangal biçiminde bükülür; pamuk da aynı şekilde budanır ve bizim frenküzümü fidanlarımız gibi ağaççıklar halinde yetişir, çünkü tıpkı diğer adalarda olduğu gibi pamuk her yıl yetişmez.

Bu adada incir dışında meyve az bulunur; zeytinyağı Kandiye'den, odun ise Heraklia'dan getirilir; yoksa adada sakız ve kermes çalılıklarından başka bir şey bulunmaz; Santorini'de hiç taze ekmek yenememesinin nedeni odun bulunmamasıdır: Yılda sadece üç dört kez arpa ekmeği yapılır;[46] bu da kötü, kapkara bir peksimettir; yılda bir kez sığır kesilir; etler parçalanır, kemikler ayrıldıktan sonra içine bolca tuz katılmış sirkeye [salamuraya] bastırılır; yedi ya da sekiz ay güneş-

44 "Asıl hayranlık uyandıran, adanın tamamının ekilmemiş olmasına, toprağının kuruluğuna ve çoraklığına karşın, çok fazla sebze üretilmesi ve bağlarının tazeliğini, güzelliğini korumasıdır; öyle ki tüm yöre bağlarla kaplıdır ve bu adanın mahzenlerindeki şarap, sarnıçlarındaki sudan daha çoktur. Tarlaların ekilebilmesi için yağmura gerek yoktur, çünkü kül gibi yumuşak toprak çok kolay sürülür. Bağlık alanların aralarına kimi yerde sebze bostanları, kimi yerde tahıl, kimi yerde de arpa tarlaları serpiştirilmiştir; hasat sırasında bunları orakla biçmeye gerek kalmaz, çünkü hiç dikilmemişler gibi elle koparılırlar" (Giustiniani, 1701).

45 Alkol derecesi 15 veya 16'ya kadar çıkabilen Santorini şarabı hâlâ çok makbuldür.

46 "*Schises* dedikleri ekmekleri (yarmak manasına gelen *skhizo*'dan) yarısı buğday, yarısı arpa bir peksimettir, katran gibi simsiyahtır ve öylesine serttir ki çiğnemek çok zordur. Fırını yılda sadece iki kez yakarlar ve o zaman da bu peksimetleri yapıp büyük bir saygıyla evlerine taşırlar" (Thévenot).

te bırakılan bu et kayış gibi sertleşir; bazıları bunu Hollanda'da kurutulmuş balık yendiği gibi kuru kuru, bazılarıysa haşlayarak yer.

Santorini'nin nüfusu 10.000 olarak sayılmıştır.[47] Hayli kalabalık beş köy vardır: Karterados, Messaria, Vothonas, Ekso Gonia ve Megalokhori. Ada halkının tümü Rumdur; sadece cizye ve aşar söz konusu olduğunda Türklerin adı geçer. 1700'de cizye için 4000 ve aşar için 6000 ekü ödenmiştir. Rumların sadece üçte biri Katoliktir. Soylular limanda, neredeyse tek başına, sivri uçlarıyla yükselen bir kayalığın üzerine kurulmuş küçük bir kent olan Skaros'a çekilmiştir.[48] Hem Fransa konsolosu, hem de Cizvit pederler orada yaşar. Santorini piskoposu Sophiano onları 1642'de adaya yerleştirmiş ve kiliselerini kurabilmeleri için dukalık şapelini onlara vermiştir.[49] Başrahip bizi çok kibarca karşıladı; bu adam ada da büyük bir başarı ve merhamet duygusuyla ilaç dağıtır. Misyonerler ne denli gayretli ve aziz olurlarsa olsunlar, aslında her adada tek tür [mezhepten] din adamı bulunsa daha iyi olurdu: Hıristiyanlığın hem Dilenci tarikatından Fransiskenlerin, hem de Cizvitlerin birlikte bulunduğu adalardan çok, sadece Dilenci tarikatının yerleştiği Siros'ta ya da sadece Cizvitlerin bulunduğu Santorini'de daha sağlam ve örnek bir boyut aldığı deneyimlerden anlaşılmaktadır. Adaya gittiğimizde, Rum ve Latin piskoposların ikisi de Skaros'ta oturuyordu;[50] aynı kentte Katolik bir papaz ve beş altı da piskoposluk meclisi üyesi vardı. Aya Vasil tarikatından Rum rahibelerin sayısı yirmi beşti. Katolik rahibelerin sayısı ise on beşti ve Sa-

47 Sebastiani 1667'de 11.000 Rum ve 900 Katolik sayar. Herhalde bunu azami nüfus olarak kabul etmek gerekir. 18. yüzyıl sonundaki nüfus, 700-800'ü Katolik olmak üzere, 8000 kişiydi (Choiseul-Gouffier). Bugünkü ada nüfusu 6000'dir; bunun yaklaşık olarak 150'si Katoliktir.

48 "Şatonun ortasında çok yüksek bir kaya bulunur ve bunun çevresine adanın en soylu ailelerinin yaşadığı 80 kadar ev sıralanmıştır. Halkın hemen hemen hepsi Katoliktir" (Giustiniani, 1701).

49 Santorini'ye yerleşen ilk Cizvitler arasında bulunan Peder François Richard'ın bıraktığı ada betimlemesi 1657'de yayınlandı. Andrea Soffiani 1630'dan 1642'ye kadar adanın piskoposuydu.

50 O dönemde Latin piskopos Francesco Crespo, Rum metropolit de Zaccaria Ghisi'ydi. Her ikisi de eski soylulardandı.

int Dominique tarikatındılar;[51] bu rahibeler yörenin en güzel pamuklu kumaşlarını dokurlar: Özellikle de çapraz örgülü olanlar tutulur; bu kumaşlar Kandiye, Mora ve tüm Ege adalarına ihraç edilir.

Santorini kadısı kimi zaman diğer adaları dolaşır; Santorini'de bulunduğundaysa genellikle yörenin en güzel kenti olan ve bir tümseğin üzerine kurulmuş Pyrgos'ta kalır; buradan bakıldığında iki yanda deniz görüldüğü gibi, en güzel bağlar da göz alabildiğine uzanır; su çıksa burası çok hoş bir yer olurdu, ama tüm adada sadece Aya Stefanos dağında,[52] susuzluğumuzu bile zar zor giderebilen kötü bir pınar vardı. Gerçi her yerde ponza taşı oyularak hazırlanmış ve çimentoyla güzelce sıvanmış sarnıçlar görülür. Evlerin çoğu da aynı taşın içinde açılmış kovuklardır[53] ve çanak çömlek imalathanelerine ya da athanor adı verilen kimya fırınlarına benzerler; tonozları çok hafif, kırmızıya çalan taşlardan yapılır, bunlar ancak yarı yarıya ponza taşı görünümündedir. Limanın kıyıları en korkuncudur; burada bir tutam bile ot görülmez ve kayalar cüruf rengindedir.

7 Ekim'de, azize adanmış bir şapelden ötürü bu adın verildiği Aya Stefanos dağına çıktık. Ponza taşlarının üstüne, deyim yerindeyse, aşılanmış gibi duran mermer bir blok görmek çok olağanüstü bir duygu. O da suların dibinden mi çıktı, yoksa ada ortaya çıktıktan sonra mı oluştu?[54] Kayalığın eteklerindeki tepeciklerden birinin üstünde hâlâ antik bir kentin ve mermer sütunlu bir tapınağın kalıntıları görülüyor.[55]

Santorini'deki rehberlerimizin aklına bizi adanın güzel harabelerine götürmek gelmedi ve Aya Stefanos şapelini gördükten sonra bu yöredeki görülecek her şeyi gördüğümüze bizi inandırdılar; bu arada hava öyle güzeldi ki tayfalarımız bundan yararlanıp Anafi'ye geçmemizi salık verdiler.

Anafi adası da Sanudo ve Crispo sülalesinden prensler döneminde Naksos dukalığı içinde yer alan adalardan biridir.[56] On ikinci duka, "Barışçı" diye de adlandırılabilecek İacopo Crispo bu adayı kardeşi Guglielmo'ya vermiş, o da bugün kasabanın yukarısında bir kayalığın üstünde kalıntıları görülen kaleyi yaptırmış; kardeşi Iacopo öldükten sonra Naksos dükası olmuş; tek kızı Fiorenza Crispo, Anafi'nin hanımefendisi olarak kaldı ve ada ancak o öldükten sonra yeniden dukalığa katıldı.[57]

Anafi'lilerin hepsi Ortodokstur ve Sifnos metropolitine bağlıdır; bu adada ne Türk'e ne de Latin'e rastlanır; kadı ve voyvoda seyyardır; 1700'de her türlü vergi için toplam 500 ekü vermişler, çünkü burada adam başı cizye bir buçuk ekü'dür.[58] Miskinlikleri utanç vericidir ve tüm ticaretleri soğan, balmumu ve baldan oluşur; sadece kendi tüketimlerine yetecek kadar şarap ve arpaları vardır; bu adada yenebilecek keklikleri ateşte kızartmaya yetecek kadar bile odunları olduğunu sanmıyorum; keklik öyle çok ki, Paskalya bayramına doğru konsüllerin emriyle buğdayları korumak için bulunabilen tüm yumurtalar toplanır ve yumurta sayısının genellikle on ya da on iki bini bulduğu söylenir. Bu yumurtalar her türlü sosta, özellikle de omlet yapımında kullanılır; bununla birlikte, alınan bu önleme karşın, nereye adım atsak ayağımızın altından keklikler havalanıyordu; bunların soyu çok eskiye dayanır, Astipalya'dan gelmişlerdir. Bu adadan bir burjuva Anafi'ye sadece bir çift götürmüş, ama bunlar öyle hızlı çoğalmışlar ki adalıların memleketi terk etmesine ramak kalmış: Anlaşılan o tarihten sonra yumurtaları kırma kararı alınmış.

Bu adada her yıl iki, kimi zaman da sadece bir konsül seçilir; ama bu konsüller tüm yetkelerini kullanmış, yine de keklikleri çeşnilendirmek için domuz yağı bulamamışlardır. Rumlar ne domuz yağını, ne de etin içine domuz yağı sokmakta kullanılan şişi bilirler; bu nedenle keklikleri yarı haşlanmış, yarı kızarmış olarak yemek zorunda kaldık, ama bundan daha önemli kaygılar da yaşadık: Adanın çevresinde,

51 1595'te kuruldu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk Katolik kadın manastırıydı.

52 Bu tepede günümüzde Peygamber İlyas'a adanmış bir Ortodoks manastırı bulunur.

53 "Adanın tamamı, hepsine genel bir adlandırmayla ponza adı verilen bu taşın ufak parçalarıyla kaplı olduğundan, adalıların çoğu konutunu kolayca ve fazla masraf etmeden salonlar, odalar, holler, şaraplar için mahzen vb kazıp oyarak yeraltı mezarları biçiminde yapar; bu konutlar ya kapıdan ya da toprağın ekildiği, bağların ve her türlü ağacın dikildiği damlarından ışık alırlar; öyle ki yöreyi tanımayan biri bir köyü yanında rehber olmadan bulamaz ve kendisini ıssız bir yerde zannederken aslında kalabalık bir nüfusun tam ortasında durduğunu fark edemez" (Giustiniani, 1701).

54 Gerçekten de bu kütle, adanın yanardağ etkinliğinden önceki ilk çekirdeğini oluşturur.

55 Antik Thera kenti yüksekliği 369 metreyi bulan kayalık bir burun üzerine kurulmuştur; burası aynı kütlenin güneydoğusunda kalır.

56 Kaynaklar kesin olmamakla birlikte, 1207'den itibaren görülen ilk Latin senyörler Foscolo ailesinden olabilir. Bizanslılar adayı 1278'de ele geçirmiş, ama Januli Gozadini 1307'de burayı Ege adaları dukaları adına geri almıştır. Gozadini'ler, 15. yy.'a kadar, dukaların vasalları olarak adayı ellerinde tutmuşlardır.

57 Francesco Crispo'nun ölümünden sonra gerçekleştirilen paylaşımda (bkz. 36. dipnot), onun büyük oğlu I. İacopo Ege adaları dukası oldu (1397-1418) ve Anafi, Guglielmo Crispo'nun payına düştü. Guglielmo 1453'te duka olunca ada yeniden dukalığa katılmış oldu, ölünce kızı Fiorenza'ya kaldı. Bu "Anafi hanımefendisi" 1528'de öldüğünde adayı Pisani'lere miras bıraktı, onlar da 1537'ye kadar burayı ellerinde tuttular.

58 1673'te adalıların sayısı 1000 kadardı. Bugün 350 kişi vardır.

özellikle de kasabanın açığına düşen önemsiz bir deniz kayalığı olan Anafi-pula'da haydutlar olduğunu öğrendik. Neyse ki arpa aramak için Martigues'den gelen bir tartan oraya yanaştı da korkularımızı dağıttı; geminin patronu bize mükemmel bir Toulon şarabı ikram etti ve Ege adalarından herhangi birine doğru dümen tutmak niyeti olsaydı seve seve onun güvertesine geçerdik. Biz de haydutların yöreden çekilmesini beklerken adayı dolaşmaya karar verdik.

Güney kıyısı yönünde, Kalamiotissa (Kamışlar Meryem Anası) şapeline giderken, küçük bir tümsek üzerinde Apollon Aigletes ya da Işık Pırıltısı tapınağının harabeleri görülür.

Bu tapınağın harabeleri, tapınağın konumu hakkında fikir veren birkaç mermer sütun parçasından oluşur; aynı taştan güzel bir baştaban da göze çarpar, bunun üzerinde hayli uzun bir yazıt bulunur. Buradan birkaç adım uzağa tapınağın kalıntılarından yararlanılarak bir şapel kurulmuş; deniz tarafına düşen mermer ocağı da oranın yakınında, dünyanın en korkunç kayalarından birinin eteğindedir; Meryem Ana şapeli da bu kayalığın üstüne yapılmış. Ayrıca, bu yörede Antikçağ'a değilse bile, Naksos dukaları dönemine ait, güzel bir mermer yapının kalıntıları da var.

Çok kötü bir havada bu kayalığa tırmandıktan sonra, adanın bitki örneği toplamaya en elverişli yerlerinde gezindik.

Haydutların geri çekildiğinden emin olunca Anafi'ye kırk mil uzaklıkta, doğu ve doğu-kuzeydoğu arasına düşen Astipalya'ya geçmeye hazırlandık; ama ters rüzgârlar bizi Mikonos'a gitmek zorunda bıraktı, oraya da, birçok yerde mola verdikten sonra, ancak 22 Ekim'de varabildik.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan Mikonos adasının çevresi otuz altı mildir; Naksos'tan otuz, İkarya'dan [Ahikerye] kırk ve Tinos limanından on sekiz mil uzaktadır; Mikonos'un Trullo burnu[59] ile Tinos arasındaki kanalın genişliği sadece on sekiz mil olsa da, Mikonos ile Delos arasındaki uzaklık Mikonos'un Alogomandra burnundan Delos'un en yakın yerine kadar sadece üç mildir.

Mikonos limanı rüzgârlara çok açıktır ve batı ile batı-kuzeybatı arasına bakar; ama bu limanın yanında uzanan ve daracık bir koyla sona eren körfez büyük gemiler için oldukça elverişlidir;[60] neredeyse deniz yüzeyin-

deki kayaların oluşturduğu doğal dalgakıran burayı kuzey rüzgârından korur. Bu körfezin girişi kuzey ile kuzey-kuzeybatı arasındadır; Ornos limanı körfezin orta yerinin karşısındadır ve güney ile güney-güneydoğu arasına bakar. Kedelen Papazlığı adası[61] körfezin ucunda sağ tarafa düşer; Büyük ve Küçük İstakoz adaları diye bilinen iki kayalığın hemen yakınındadır.[62] Adanın diğer limanları, Palermo ve Aya Anna'dır; Palermo limanı[63] epey büyüktür, ama kuzey rüzgârına fazla açıktır; Aya Anna limanı da çok açıktır ve güneydoğuya bakar.

Mikonoslular tüm bölgenin en usta tayfaları olarak kabul edilirler; bu adada en az beş yüz denizci yaşar.[64] Türkiye ve Mora ile ticarette kullanılan kırk ya da elli büyük boy kayık dışında, yüzden fazla gemi bulunur. Türkiye ile esas olarak, İzmir yakınındaki Siagi'den[65] ve Scalanova'dan [Kuşadası] yüklenen deri ve maroken ticareti yapılır; Mora ticareti ağırlıklı olarak şaraba dayanır; Mikonoslular Venedik ordusunun şarap gereksinimini Romania Napoli'sine[66] taşırlar. Mikonos'ta yedi ya da sekiz yüz fıçı şarap taşıyabilen kayıklar vardır; bir fıçı yüz seksen Fransız libresi çeker; Venedikliler şarabın sertliğine ve kalitesine göre para ödese de, onlar genellikle çok sulandırılıp kırmızılaştırılmış su denebilecek bir şarap satarlar; çünkü Rumlar hile yapmadan duramaz; Mikonos'ta genellikle yılda yirmi beş, otuz bin fıçı şarap elde edilir ve burada çok uzun zamandan beri bağcılık yapılır.

Mikonos adası hayli çorak, dağları da alçaktır. En önemli iki dağ İlyas Peygamber adını

59 Adanın kuzeybatısında kalan ve bugün Armenistis diye bilinen burun.
60 Korfos körfezi.
61 Bugünkü Bau adası.
62 Piri Reis haritasında Papudya ve Gaydarinisi (Eşek adası).
63 Adanın kuzeyindeki Panormo körfezi.
64 "[...] orada bir adama dört kadın düşer, çünkü bu adalıların çoğu denizci ya da korsandır ve servet aramaya çıkanların yarısı asla geri dönmez" (Spon, 1675).
65 Büyük olasılıkla Çeşme yarımadasının güneyindeki eski Teos harabelerinin hemen yakınına kurulu Sığacık kasabasından söz edilmektedir.
66 Mora yarımadasındaki Nauplion [Anabolu]; o dönemde Venedik işgalindeydi.

taşır: Bunlardan biri Mikonos-Tinos kanalının girişinde, Trullo burnunun yanındadır; diğeriyse Mikonos'un Tragonisi'nin karşısına düşen ucundadır.[67]

Bizim Franklar bu adaya Micouli der; ada halkına yetecek kadar arpa, çok miktarda incir, biraz da zeytin yetiştirilir; yazın su zor bulunur; ada nüfusu üç bini geçmeyen tek kasabanın suyu hayli büyük bir kuyudan sağlanır; burada bir adama dört kadın düşer ve kadınlar genellikle sokaklarda, domuzların arasında yatar.[68] Adamlar sık sık denize açılır. Her yıl işlere bakmaları için iki konsül seçilir. Mikonoslular 1700'de cizye ve aşar için 5000 ekü ödediler. O sırada ada, Mezomorto Kaptanpaşa'ya bağlıydı; son savaşta, Kasidi adıyla tanınan ve Ege adalarını küçük korsanlardan temizlemek için komutası altında birkaç galyot bulunduran İstanköy beyi Mehmed Beyin hükmüne girmişti.[69]

Mikonos'ta kalmak yabancıların çok hoşuna gider; insanın yanında iyi bir aşçısı varsa nefis yemekler yiyebilir, çünkü Rumlar yemek yapmaktan hiç anlamaz; bu adada hem keklikler, hem de bıldırcınlar, çulluklar, kumrular, tavşanlar ve incirkuşları çok bol ve ucuzdur. Üzümler nefis, incirler bal gibidir; tabak önceden sarımsakla ovulursa mükemmel çeşnilenen bir marul türüyle salata yapılır. Bu adada hazırlanan yumuşak peynir çok lezizdir; sadece sirkede bekletilen bıldırcınlar yabancıları şaşırtır, çünkü bu yöntemle pişirilen kuşlar ağızda dağılır; yöre sakinleri bunları herhalde pişirmek için oduna gereksinim duyulmaması yüzünden taze bıldırcına tercih etmektedir: Mikonos'ta yakacak olarak sadece Delos adalarından toplanmış çalı çırpı kullanılır.

Mikonos birkaç yıl boyunca Naksos dukalarının elinde kalmıştı; Peder Sauger, Ege adalarının yirminci dukası olan Giovanni Crispo'nun onu Kea adasıyla birlikte drahoma olarak Francesco da Sommeripa evlenen kızı Thaddea'ya verdiğini söylüyor;[70] adı geçen senyör bu haktan uzun süre yararlanamadı ve Tinos'a egemen olan Venedikliler Mikonos'un da sahibi sayıldılar; öyle ki bugün bile Tinos valisi için Mikonos valisi de denir. Kaptanıderya Barbaros Venedik Cumhuriyeti'nin Ege'de sahip olduğu adaların hemen hemen hepsiyle birlikte bu adayı da II. Süleyman adına aldı.

Fransızların ve Venediklilerin Konstantinopolis'i almasından birkaç yıl sonra, İmparator Henri devrinde, Mikonos ve Tinos'un Andrea Ghisi tarafından fethedildiğini unutmamak gerek. Kardeşi Girolamo Ghisi'nin payına ise Skiros [İksiri] ve Skopelos [İskapolos] düşmüştü. Size yaptığı hizmetlerle de tanıdığınız ve hem Mikonos, hem de Tinos konsolosluklarını verdiğiniz Senyör Janachi [Yanaki] Ghisi de bu Andrea Ghisi'nin soyundandır.[71] Latinler Doğu İmparatorluğu'nu [Bizans'ı] fethettiğinden beri, Ghisi ailesi hep onurlu bir biçimde ayakta kalmıştır. Çok dindar olan konsolosumuz Mikonos'ta Saint-Louis adına bir şapel yaptırmıştır. Burada pazar ayinini yapması için evinde Katolik bir rahip barındırıp beslemektedir. Kasabanın Latin kilisesi Tinos piskoposluğuna bağlıdır ve 25 Roma ekü'sü ücret alan bir naib tarafından yönetilmektedir;[72] Bay Ghisi'nin yanındaki rahibin aldığı ücret daha dolgundur; ama bu konuda Tinos piskoposunu eleştiremeyiz, çünkü kongregasyon diğer adalardaki naiplere de daha fazla para ödemez: Hatta sadece 15 ekü verdikleri halde istemedikleri kadar naip bulabilen piskoposlar da vardır, çünkü Ege adalarının papazları şerefli ve itibarlı bir biçimde evlerinde kalabilmelerini sağlayan bu mevkilere getirilmekten büyük memnunluk duyarlar.

Mikonos'taki Rum kiliselerinin sayısıysa elliyi bulur.[73] Her birinin kendi papazı vardır ve adalıların hemen hmen hepsi Ortodokstur; Türk olarak sadece bir seyyar kadı bulunur; bu tarz kadılar Kios adası başkadısından görev satın alarak

67 Birincisi 364, ikincisi 351 m yüksekliğindedir.

68 17. yüzyıl ortasında ada neredeyse tamamen ıssızdı (Boschini, 1658), ama hızla yeniden yerleşime açıldı. Spon 1675'te nüfusu 2000 olarak verirken, Giustiniani 1700'de 3000, papalık temsilcisi Giovanni Vincenzo Castelli 1710'da 3500 (100'ü Katolik) ve Tinos piskoposu Nicola Cigala 1719'da 5000 kişi sayarlar. Bugünkü nüfus 3800'dür.

69 Mezzomorto Hüseyin Paşa için bkz. 4. Mektup, 29. dipnot. Mikonos adasının gelirleri 1683'den beri, Osmanlı donanması için bir kadırga donatmakla yükümlü olan Kos (İstanköy) beyi Kasidi (Kel) Mehmed Beye tahsis edilmişti.

70 Tournefort burada tamamen yanılıyor. Ege adalarının 1207'deki işgalinden III. Giorgio'nun 1390'da hiçbir vâris bırakmadan ölmesine kadar Mykonos, Ghisi'lerin toprakları içinde kalır. 1390'da adayı işgal eden Venedikliler 1537'ye kadar burasını ellerinde tutmuşlardır.

71 Ghisi'lerin meşru mirasçılarının soyu 18. yüzyıl sonuna dek devam etmemiştir. Ama Yunanistan'da bugün bile Ghisi soyadını taşıyan aileler vardır. Ancak burada sözü edilen Yanaki'yi bulamadık.

72 Bu söylenen, adada iki Latin rahibi olduğunu belirten Giustiniani'nin verdiği bilgilere de uymaktadır. Kasabanın kilisesi San Marco'ya adanmıştı ve 1677'de korsanların bağışlarıyla yapılan bir başka kiliseye ise Rosaire [165 taneli bir Hıristiyan tespihi] Meryem Anası adı verildi.

73 Sebastiani de 1667'de elli Ortodoks papaz sayar.

tüm Ege adalarını dolaşır, uğradıkları kasabalarda görülecek davası olanların belgelerini ya da gerekli tanıkları alarak gelmelerini, davalarına hızlı ve ucuz bir biçimde bakılacağını ilan ettirirler: Yaradılış itibarıyla hırgürcü olan Rumlar anlaşmazlıklarını kendi idarecileri ve papazları önünde dostça çözümlemek yerine bu mahkemeye başvuracak kadar budaladırlar.

Mikonos'ta birçok şapel ve birkaç manastır vardır; Paleokastriani çok güzel bir tepenin üstündeki eski bir şato harabesi olan Paleokastron yakınında, adanın hemen hemen ortasında yer alan ve üç veya dört rahibeli bir manastırdır;[74] Teslis kilisesi Paleokastron surlarının içindedir; Aya Marina kilisesi de oradan pek uzakta değildir;[75] orada her yıl 17 Temmuz'da yapılan büyük bir şenlikte Rum usulü, yani bütün bir gün ve gece içilip dans edilir. Paleokastron'un yakınında, Aya Anna limanını gören güzel bir düzlükte içinde on, on iki erkek ve birkaç yaşlı kadın keşişin bulunduğu büyük Trulliani manastırı vardır;[76] bunların adanın en verimli bölgesi olan Anomeria ovasında[77] geniş toprakları vardır. Aya Panteleimon manastırı[78] Paleokastron'un ilerisinde, Palermo limanın epey yakınındadır. Ama burada en fazla üç ya da dört din adamı vardır. Meryem Ana, Aya Yorgi ve Kurtarıcı İsa manastırları terk edilmiş durumdadır.

Fransa konsolosu dışında bu adada İngiltere ve Hollanda gemileri hiç uğramasa da, bu iki milletin konsolosu olarak görev yapan biri bulunur; ama Rumların, Türklerin hakaretlerinden konsolosluk beratı alarak kurtulduklarını da unutmamak gerek. İzmir ve İstanbul'a giden Fransız gemileri kuzey ve kuzeydoğu doğrultusundaki Tinos ve Mikonos kanalından geçerler; kötü havalarda Mikonos'ta mola verir, savaş sırasında da buraya sığınırlar. İngilizlerin ve Hollandalıların olağan güzergahıysa Evboia ile Bibercik [Makronisos] arasından geçer. Mikonos'a sık sık Fransız gemileri uğrayarak tahıl, ipek, pamuk ve komşu adalardan getirilmiş başka malları yüklerler.

Mikonoslu hanımlar, eğer giyimleri bu kadar gülünç olmasa, fena sayılmazlardı; ama bu giysiler, üstelik en sıradanları onlara 200 ekü'ye mal olur; bazılarının fiyatı 150 fındık altınına kadar çıkar: Gerçi bu kadınların çoğu ömürlerinde sadece bir kez giysi diktirir; kocaları onların modayı izlemesinden ve her mevsim ellerini ceplerine atmak zorunda kalmaların-

dan kaynaklanan sıkıntıyı ve üzüntüyü yaşamazlar. Giyim kuşamlarını ve süslerini oluşturan parçalar çok kabadır.

Birinci parça, boğazlarına kadar yükselen bir tür kısa gömlektir (bkz. s. 150, A); uzun kollu ve yenlidir; genellikle muslin, sof veya ipekli kumaştan dikilir; altın sırmalar ya da nakışlarla süslenir; dolayısıyla en zengin görünümlü gömlekler çok eziyet verir, çünkü üzerlerindeki nakışların izleri olduğu gibi cilde çıkar.

Kısa gömleğin üstüne pamuklu ya da ipekliden, yenleri papaz üstlüğününkiler kadar geniş büyük bir gömlek giyilir (bkz. s. 150, B); bu gömlek dize kadar iner ve jüpon görevi yapar; dantellerle süslenerek ipek, sırma ya da simle işlenmiştir.

Üçüncü parça bir tür göğüslüktür (bkz. s. 150, C); üstü sırma ya da simle yapılmış nakışlarla kaplıdır; gerdanı örter, bedene yapışır ve kolsuzdur, koltuk altlarından geçer ve kulp gibi iki kalın iple omuzlara asılır; bu üçüncü parçayı bütün kadınlar kullanmadığı için onu çizdirtmeyi unuttum; genellikle pamuklu kumaştan yapılır, küçük ve sık plileri vardır, alt tarafı her biri yaklaşık bir parmak kalınlığında, aynı kumaştan yapılma on ya da on iki halka ile süslenmiştir, bunlar şimdi söz edeceğimiz içliği asıp yukarı çekmeye ve ona hoş bir yuvarlaklık vermeye yararlar.

Kadınlar daha sonra yanlara doğru iki kanadı ve kol geçirecek iki deliği olan bir tür cepken giyerler (bkz. s. 151, D); sırma ve sim işlemeli bu kolsuz cepken incilerle süslenir; kışın kol takılarak giyilir. Bu cepken, bir tür kalın ve çok plili jüpon olan ve en fazla dize kadar inen içli-

74 Bu manastır hâlâ faaldir.
75 Bu manastır bugün yoktur.
76 Bu manastırı 1542'de Paros'tan gelen iki rahibe kurmuştur. Bugün de etkin olan manastırın mermer alçak-kabartmalı çok güzel bir çan kulesi vardır.
77 Bugün de adanın orta kısmında yer alan ova ve köy.
78 1665'te kurulmuş özel manastır; etkinliğini günümüzde de sürdürmektedir.

ğin (bkz. s. 151, F) üç ya da dört parmak üstüne taşar; ön tarafından kurdeleler bağlanarak kapatılır; ama yukarıda söz ettiğimiz bele oturan kaftanı giyen hanımlar onun gözükmesi için jüponun iki parmak altına indirirler. Naksos'ta jüponun alt tarafını havaya kaldırmak için altına aynı yapıda, çok kalın ve ağır üç dört parça daha giyilir. Bu iş Andros'ta daha da gülünç bir hal alır; çünkü kabarık etekliklerin altına yerleştirilenlere benzeyen bir yastık konur.

Bu kadınların giyim kuşamının altıncı parçası baştan aşağı nakışlı muslin ya da ipekli bir önlüktür (bkz. s. 152, H); nakış Doğu Akdeniz'de keşfedildiği için her şeyin üstüne işlenir; orada Fransa'da olduğundan çok daha temiz işlemeler yapıldığı kesin olsa da, desenleri bizdeki kadar zevkli değildir.

Yazın pamuklu, kışın kırmızı bezden yapılmış sırma ve sim dantellerle süslenmiş uzun çoraplar giyerler; bu çorapların hepsi plilidir, çünkü üste üste dört beş çorap çekerler; jartiyerleri, üzerleri sırma ya da sim dantel işli, iki kaytanla düğümlenmiş kurdelelerden oluşur.

Terlikleri kadifedendir, ama üstleri öyle basıktır ki içine sadece ayak parmakları girer, bu nedenle bu hanımların terliklerini yerde sürüyerek yürüyüşleri hiç zarif değildir: Bazılarının Venedik usulü kunduraları vardır, bunları dantelli kalın kurdelelerle bağlarlar.

Başlarına da muslinden ya da ipekli, normalde yedi-sekiz ayak uzunluğunda bir yaşmak örterek giyimlerini tamamlarlar; bu yaşmağı başlarının üstünde ve çenelerinin çevresinde hoş bir biçimde kıvırıp bağlarlar, bu da onlara epeyce kurnaz bir hava verir.

Trullo burnundaki İlyas Peygamber dağının üstünden şu gözlemleri yaptık: Naksos güney-güneydoğu ile güney arasında, Küçük Delos güney-güneybatı ile güneybatı arasında kalır; Paros da aynı doğrultudadır, Büyük Delos ile Cabronisi'nin[79] ortası güneybatıya, Tragonisi doğu-güneydoğuya düşer.

Tragonisi çevresi üç mili geçmeyen önemsiz bir kayalıktır; doğudaki İlyas Peygamber dağının aşağısındaki burundan uzaklığı en fazla bir mil olsa da, Mikonos limanından Tragonisi limanına gitmek için yaklaşık yirmi mil yol almak gerekir; bir zamanlar buraya Teke adası denmesine ne-

den olan yaban tekelerinden ve keçilerinden iz kalmamıştır. Mikonos'un kentlileri, özellikle de Trulliani keşişleri orada hayvanlarını otlatır; ama çobanlar nisan ayında hayvanları geri getirmek zorunda kalırlar, çünkü yağmur suyu azalmaya başlar; çoban barınağı oldukça güzeldir, ama buraya bir zamanlar inşa edilmiş iki şapelden geriye dört duvardan başka bir şey kalmamıştır.

Stapodia,[80] Tragonisi'ye beş mil uzaktadır; tepesi at eyeri biçiminde bir kayalıktır burası, üzeri dört ya da beş güzel bitkiyle kaplıdır; burada ne çobana, ne de sürüye rastlanır, çünkü hiç tatlısu bulunmaz ve deniz zaman zaman yükselerek adanın bir bölümünü kaplar.

En derin saygılarımla,

79 Bugün Prasonisi.

80 "(...) kenara karib gelicek kıbleye karsu olan burnunda iki adacuklar vardur. Ol adacuklarun birine Tıragonisi ve birine Istapodya dirler." (Piri Reis)

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi
Monsenyör Kont de Pontchartrain,

Monsenyör,

Rumlar, Ege denizinde bugün tamamen terk edilmiş durumdaki, sadece korsan ve eşkıya yatağı olarak kullanılan iki kayalığa Dili adını verirler. Bunların büyüğüne eskiden Sığırcıklar adası [Rhenea] denirdi, küçüğü ise ünlü Kiklad'ların merkezi olan Delos'tu.

Antik yazarlarda böylesine çok geçen, böylesine ünlü bir adayı görmekte ne denli aceleci davrandığımızı tahmin edersiniz. Monsenyör. Boyu eninin üç katını bulan Delos adası, biri Mikonos, diğeri Sığırcıklar adası tarafındaki iki güzel kanalın ortasındadır; doğu-kuzeydoğudaki Mikonos kanalında iki önemsiz kayalık, yanlarında da irili ufaklı birkaç kaya vardır. Mikonos'un Alogomandra burnundan Delos'un en yakın yerine kadar kanalın genişliği üç mildir; ama Mikonos limanı ile Delos'un genellikle karaya çıkmak için kullanılan küçük limanı arasındaki uzaklık altı mildir. Bu küçük liman, Tinos'un Aya Nikola limanına ise on beş mil uzaktadır.

İki Delos arasındaki kanalın genişliği ise, Büyük Rematiari'ye doğru yarım mili geçmez.

Deve burnundan Büyük Delos'un Pyrgos limanına olan uzaklık üç mildir.[1] Bu kanalın bir ağzı güneye, diğeri kuzeye bakar. Büyük Rematiari güneybatıda, Küçük Rematiari ise batıda bulunur;[2] bu iki adacığın birbirine uzaklığı Küçük Delos kıyısının Büyük Rematiari'ye olan uzaklığına eşittir, ama adacıklardan büyük olanının Büyük Delos'a uzaklığı çok daha fazladır; savaş gemileri Büyük Rematiari'nin güney ucuna doğru demir atarlar.

Gemiler kanalın kuzey ağzından denize açılmak istediklerinde, bu iki kayalıkla Büyük Delos'un arasından geçerler; kadırgalar biraz daha aşağıda, güneye doğru demir atar ve pruvalarını büyük adada Paşa limanı adı verilen bir limana doğru çevirirler; galyotlar ve kayıklarsa geçit olarak bu kanalın kayalıklarla Küçük Delos arasında kalan diğer bölümünü kullanırlar.

Mikonos'tan Fransa konsolosu Bay Ghisi ile birlikte yola çıktık; kendisi bu adadaki harabeleri incelemek için bize eşlik etmek nezaketini gösterdi; oraya bir an önce varma konusundaki sabırsızlığımızdan ötürü küçük limana kadar gidemedik; kuzeydoğuda, adanın en ucunda kalan ve etrafı sularla çevrili ince, uzun bir kara şeridine çıktık: karşımıza önce sadece kavurucu sıcaklarda kuruyan ve hem kış, hem de güz aylarında dolu olan yirmi adım genişliğinde küçük bir göl çıktı;[3] kıyısındaki ılgın ağaçlarından kolayca tanınan bu göl, Bay Spon ve Bay Wheeler'in 1675'te karşılaştıkları susuzluktan ölme tehlikesinin bizim için geçerli olmayacağı umudunu yeşerterek içimizi rahatlattı.

Bu gölden iki yüz elli adım uzakta, küçük bir tepenin ilerisinde, oldukça düz bir arazide Ege adalarının en güzel pınarlarından biri var. Kısmen kayalar, kısmen de bir duvarla üstü örtülmüş, yaklaşık on iki adım çapında bir tür kuyudur burası; kış aylarında yükselen sular duvarın üstünden taşarak onu örterler; ekim ayında yirmi dört ayak olan su yüksekliği ocak ve şubat aylarında otuz adımı geçiyordu. Hayranlık uyandıran bu kaynak Büyük Delos'a bakan kıyının yüz adım ilerisindedir, ama Mikonos'un karşısındaki kıyıya çok daha uzaktır.

Biraz önce de söylediğimiz gibi, pınarımızda yazın yirmi dört ayak su vardır; Türk ve Venedik orduları su ikmalini oradan yapar ve kanımca burası eskiden iki Delos'un da su gereksinimini karşılıyordu, çünkü Sığırcıklar adasında hiç tatlısu kaynağı yoktur.

Karaya çıktığımız kara dilini adanın geri kalanından ayıran kıstağın yanı başındaki bu güzel pınarın yüz yirmi dört adım ilerisinde, oldukça derin, ama susuz bir başka çukur bulunur; bize burasının da ocak ve şubat aylarında suyla dolduğu söylendi.

Bu kıstağın yukarısına, sola doğru tırmanıldığında eski Delos kentinin harabelerine girilir. Orada, bir hizada dizilmiş, çapları birer ayak dörder parmak olan altı granit sütun gövdesi bulduk; bunlardan üçü ayakta, biri eğik duruyordu; diğer ikisiyse toprağa gömülmüştü ve sadece çapları görünüyordu.

Oradan, aynı harabeler boyunca hep sola doğru ilerleyerek, yaklaşık yüz doksan altı adım

1 Tournefort bugün Kalara adı verilen, Delos'un kuzeybatısındaki burna Deve burnu, kuzeydoğuya bakan Rhenia körfezineyse Pyrgos limanı diyor.
2 Bugün Büyük Rematiari haritalarda Ekati diye geçer.
3 Bu göl artık yoktur.

uzakta, denize otuz-kırk adım uzaklıkta yine aynı hizada sıralanmış ve on altışar parmak çapında, beş güzel mermer sütun görülür. Yirmi beş adım ileride, ikişer ayak üçer parmak çapında, yivli mermerden başka sütun parçaları vardır; çevrede birkaç mermer parça daha görülür ve biraz daha yukarıda, deniz kıyısında granitten, kare biçiminde, oldukça ince iki ayak yükselir: Delos'un Mikonos'a bakan kıyısındaki antik kalıntıların tamamı budur. Burası antik kentin en güzel yeri değildir; iki Delos arasında kalan körfezler nedeniyle, yerleşmek için birkaç kötü iskelenin bulunduğu doğu-kuzeydoğudan çok, batı kıyısı tercih edilmişti haklı olarak.

Bu nedenle kent Mikonos'a bakan kıyıda genişlemek yerine, adanın ortasında batıya doğru bir tür köşe oluşturarak küçük bir tepenin yamacını tırmanıyor ve harabelerine bakılırsa adanın en görkemli yapılarından biriyle buluşuyordu; burası, kemer eğmeçlerinden ve duvarayaklarından da anlaşıldığı gibi, bir sütun dizisi tarafından ayakta tutulan bir revaktı belki de: Bu yapının harabeleri, Mikonos'a bakan kıyıdan üç yüz otuz adım uzakta, az önce söz ettiğimiz iki granit ayağın hemen hemen tam karşısındadır. Büyük Delos tarafındaysa beş yüz yirmi üç adım uzaklıktaki Skardana koyunun karşısına düşerler; bu harabelerde kırık mermerlerden, sütun altlıklarından, duvarayaklarından, baştabanlardan, kemer eğmeçlerinden ve devrilmiş tablalardan başka bir şey görülmez; sütunların çoğu sökülüp götürülmüş; geride kalanların çapı on altı parmağı geçmez ve duvarayakları da bir ayak beş parmak enindedir; kemer eğmeçleri beş ayak çapında yekpare bir karedir; yarım daire biçiminde yontulmuşlar, üç ayak dört parmak genişliğindeki duvara, sade ama çok zevkli silmelerle yerleştirilmişlerdir; üç ayak iki parmak çapında, üç buçuk ayak yüksekliğinde, silindir biçimli sütun altlıkları görülür ve bunlardan birinin gövdesinde çok uzun bir yazıtın kalıntıları hâlâ göze çarpmaktadır; ama öylesine aşınmıştır ki bizden çok daha usta eski eser uzmanları bile sanırım tek bir sözcüğünü bile sökemez.

Bu harabeleri inceledikten sonra, sağ tarafta bir tepeye çıktık ve hiçbir bina kalıntısı göremedik. Yine Büyük Delos'un karşısındaki kıyıya doğru ilerleyerek biraz daha dik, ama hâlâ gözümüzün önünde duran Kynthos dağından çok daha alçak bir tepeye vardık; bu iki tepenin arasında suları

kurumuş iki sarnıç ve birkaç mermer sütun kalıntısı göze çarpar; bunlar bir tapınaktan arta kalanlar olabilir. Tepede, bir zamanlar denize kadar uzanan kentin bir bölümünün temelleri fark edilir.

Bu tepeden bakılınca, Spon ve Wheeler'in karaya çıktıkları ve küçük liman sandıkları Skardana koyu görülmektedir; ama söz konusu küçük liman aslında daha yukarıda, Küçük Rematiari burnuna doğrudur.

Bu koyun yanında, denizden yüz yetmiş adım uzakta, oldukça düz bir arazide altı granit sütun ve aynı taştan yapılma kare biçiminde bir direk hâlâ ayaktadır; Spon ve Wheeler geldiklerinde on bir sütun ayaktaydı, biz yere devrilmiş yirmi beş sütun saydık;[4] kare planlı yerleştirilmiş gibi duruyorlar: bazılarının çapı bir buçuk ayak, bazılarınınkiyse iki ayaktan iki parmak eksik; çoğunun yüksekliği dokuz buçuk ayak; rivayete göre burası bir zamanlar adanın gymnasion'uymuş ve bu nedenle korsanlar burayı Büyük Delos'tan ayırmak için Okulların Delos'u adını takmışlar; bu sözde "gymnasion" tamamen granitten –yörede en çok bulunan taş– yapılmıştı; granit Kynthos dağından çıkarılıyordu; gymnasion öğretmenlerinden söz eden yazıtlar aşağıda betimleyeceğimiz oval biçimli bir havuzda bulunuyor.

Gymnasion'un yaklaşık kırk beş adım solunda küçük bir çukurda Maltalı pınarı var; bu küçük kuyunun ağzı yer hizasında ve eşkenar dörtgen biçiminde; buradaki su yüksekliği ekim, ocak ve şubat aylarında yedi-sekiz ayağı geçmezmiş.

Gymnasion'la aynı hat üzerinde, yüz adım ileride ve denize de üç yüz kırk beş adım uzakta, iki yüz seksen dokuz adım boyunda ve iki yüz adım eninde, oval biçimli, çevresi yaklaşık dört ayak yüksekliğinde ve su geçirmesin diye çok kalın bir sıvayla kaplanmış bir duvarla çevrili bir havuz bulunuyor; su buraya denizden gelen, ağzı gymnasion'un karşısına düşen bir buçuk ayak genişliğinde bir arktan dökülüyordu: Bu havuza bugün 'Dansçı' ya da 'dans yeri' adı verilmekte: Gerçekten de burası tayfaların ve balıkçıların dans eğlencelerinden başka bir işe yaramıyor.[5]

Bu havuzun sağında, yaklaşık elli adım aşağısındaki küçük bir tümseğe çıkarken güzel bir tapınağın kalıntılarına rastlanır; iki ayaktan

4 Tournefort'un özgün baskıda verdiği planla kazı planları arasında karşılaştırma yapıldığında, bazı sit alanları belirlenebilmektedir. Burada sözü edilen, Tournefort'un derlediği rivayette de ileri sürüldüğü gibi, eski gymnasion olsa gerek.

5 Burası Antik Delos'un kutsal gölüdür.

iki parmak eksik çapında, yarısı yivli yarısı düz ya da iki ucundan yivler açılıp ortada düzleştirilmiş (oluklar ve düzlükler üç buçuk parmak genişliğindedir) çok sayıda sütun kalıntısı bu tapınağın boyutları hakkında bir fikir vermektedir.

Denize doğru inince, kıyı boyunca kentin bir bölümünün harabeleri içinden geçilir. Oraya iki adım uzaklıkta, hepsi paramparça olmuş mermer aslan heykellerinin kalıntılarına (gerçi bunlar Apollon tapınağının yanındakilerden daha kolay tanınabilmekteler) rastlanır;[6] Mikonos'un en önde gelen zenginlerinden olan ve her gün Delos'ta avlanan Senyör Ostovichi birkaç yıl önce beş tam heykel gördüğü konusunda bize kesin güvence verdi.

Daha sonra Apollon tapınağına bakan oval biçimli havuzun ucundaki muhteşem bir yapının harabeleri görülür; saymakla tükenmeyecek mermer sütunların, söz konusu havuzun küçük çapı genişliğindeki bir kare planına göre dizildikleri anlaşılmaktadır. Sütunların çoğu devrilmiş ve kırılmış; bazıları yirmi parmak çapında yekpare sütunlar, bazılarıysa on sekiz parmak çapında ve düz yontulmuş; bunlar kocaman birkaç granit ayakla karışık bir vaziyette durur.[7]

Bu revaktan küçük limana kadar uzanan alan mermer sütunlar ve granit ayaklarla kaplı; iki ayak çapındaki bu sütunların yivleri dört parmak enindedir; bu harabeler öyle muhteşem ki, biz onların Leto tapınağının kalıntıları olduğunu düşündük.

Oval havuzdan, harabeleri adadaki diğer yapılardan daha parlak durumdaki Apollon tapınağına uzaklık yaklaşık iki yüz kırk adımdır: Eski yazarların çok övdüğü bu tapınak, onun inşasına ve bakımına katkıda bulunan tüm Yunan devletlerinin eseriydi.

Apollon heykelinin kalıntıları bu harabelerin hemen hemen girişindedir ve iki parçadan oluşur; bir yanda sırt, diğer yanda karın ve kalçalar durur; ne başı, ne kolları, ne de bacakları kalmış; yekpare bir mermer kütleden yapılmış devasa bir heykel bu; saçları da koca bukleler halinde sırtına dökülüyor; sırtın genişliği altı ayak, ama üzerinde hiçbir süsleme izi görülmüyor ve Mikonos'un en yaşlıları bile bu heykelin tam halini gördüklerini hatırlamıyorlar; heykelin gövdesi çırılçıplak ve kalçadan dize kadar uzunluğu on ayak.[8]

Pek çok heykel ve sayısız sunak bu tapınağı güzelleştiriyor; geriye kalanların çoğunun çapı üç ayaktan iki parmak eksik, yükseklikleri de iki ayak iki parmak; ama bezemeleri öylesine aşınmış ki güzellikleri neredeyse tamamen silinip gitmiş: Bizim sokaklarımızın kenar taşlarını andıran çok sayıda mermer kenar taşı arasında sadece bir tek Korinthos tarzı sütun başı göze çarpmakta.

Adayı boydan boya aşan yolun kenarındaki tapınak kalıntılarının yanında mermerden dört büyük parça var; öyle şekilsizleşmişlerdir ki, rivayetlerde belirtilmese, kimse bunların aslan olduğunu düşünemez. Ayrıca iki kırık ve ayaklığı dar heykel görülüyor, birinde at, diğerinde öküz başı var; bu başlar oldukça kötü işlenmiş, heykellerin çok güzel oldukları söylenemez.

Daha sonra, tapınak harabelerinin içinden geçerek Philippos revağına vardık; bu revağın kalıntıları tapınaktan en çok kırk elli adım uzakta ve aşağı yukarı aynı hizada. Geriye, yüce bir kralın ihtişamını yansıtan büyüklükte sütunlar ve baştabanlar kalmış sadece; orada iki tür mermer sütun gözlemledik: En büyük sütunların parçaları on iki ya da on üç ayak boyunda ve yarısı oluklu, yarısı beşer parmak beşer çizgi eninde düz sütunlar ve tapınağın ön cephesindekilerle aynı profile sahipler; ama bir düz silmeden diğerine çapları sadece iki ayak; düz silmeler yedi buçuk parmak eninde; yani bu sütunların büyük çapı iki ayak dört parmak.

Makedonyalı Philippos revağının üç yüz adım solunda, bir tepenin yamacında, mermerden çok güzel bir tiyatronun kalıntıları görülüyor; bu iki yapı arasındaki alanın tamamı taştan ya da tuğladan yapılmış evlerin kalıntılarıyla dolu.[9] Anlaşıldığı kadarıyla kentin en kalabalık semtiymiş burası; bunu sağlayan da sadece tapınak değil, aynı zamanda kanal kıyısında bulunan ve Romalıların gümrükten bağışık tuttukları limanlar olsa gerek.

Tiyatro tepenin yamacına yayılır ve güneybatıya, aşağı yukarı Büyük Rematiari'nin ucuna doğru bakar; bu tiyatro farklı tarzlarda kesilmiş büyük mermer bloklarla yapılmış; kare biçimli parça sayısı azdır; çoğu eğiktir ve farklı açılarla ke-

6 Gölün batısındaki aslanlar.

7 İtalyan Agorası adıyla bilinen yapı.

8 Rivayete göre, Buodelmonti 1418'de heykeli parçalanmamış, eksiksiz halinde görmüştür. Ama daha 1544'te Jérôme Maurand geride sadece gövdenin kaldığını belirtmiştir. François de Galaup-Chasteuil 1630'a doğru adaya uğradığında, bu gövde ikiye ayrılmıştı.

9 Kentin büyük tiyatrosundan söz ediliyor ve liman ile tiyatro arasında da gerçekten Delos'un en önemli semti bulunurdu.

silmişlerdir. Sanki dik açılı yontularak fazla küçülmemelerini sağlayacak bir düzenleme aranmıştır; birkaçı elmas keskilerle yontulmuş. Tiyatronun duvarlar hariç (yani basamakları da hesaba katılarak) çapı iki yüz elli, çevresi de beş yüz adımdır. Bu yapının sol köşesi on dokuz ayak kalınlığında ve otuz ayak uzunluğunda bir sur ya da yekpare bir yapı tarafından desteklenmiyor: Çünkü sağ yanda tiyatroya dayanak görevi gören tepenin sol yandaki eksikliği böyle kapatılmış; duvarın on, on iki adım uzağında büyük bir yapı var; bu yapının harabeleri içinde hâlâ bir mahzen ya da sarnıç görülmekte; uzun bir giriş var ve kenarlar da mozaiklerle kaplı.

Tiyatronun ağzının kırk adım ilerisinde, zeminde, yüz adım boyunda, yirmi üç adım eninde ve oldukça derin bir sahanlık görülüyor; burası, güzel eğmeçli bir kemerle dokuz bölmeye ayrılmış; ama hiçbir harç kalıntısı göze çarpmıyor. Bay Spon, bu bölmelerden birine geldiğini söylediği suyolu nedeniyle, buranın bir sarnıç olduğunu düşünmüş; bununla birlikte, bu bölmelerin hepsine istendiğinde açılıp kapatılabilen kemerli kapılardan girildiğine göre, buraya, herhalde, temsillerde kullanılan aslanlar ve diğer hayvanlar kapatılıyordu. Suyolu da hayvanların su gereksinimini karşılıyordu. Bu bölmelerin üstü tonozlu değildi, putrel gibi yontulmuş büyük granit parçalarıyla örtülüydü; taşların arasında mekânı aydınlatmak ve hayvanların –hâlâ bazı yerlerde görüldüğü üzere– giriş ve çıkışlarını sağlamak için açıklıklar bırakılmıştı; bu bölmelerin denize uzaklığı üç yüz kırk beş, tiyatronun denize uzaklığı ise üç yüz seksen adımdır.

Tiyatrodan sağa, kentin Kynthos dağının yamacında bulunan eski bir kapısına doğru yöneldik. Sağdaki yolun kenarında, bir hizada dikili duran üç granit sütun görülüyor; bunların pek çoğu da yere devrilmiş durumda; solda, dağın neredeyse eteğinde kalan küçük bir yola kadar inmeden, bir tapınağın kalıntıları göze çarpar; beyaz damarlı gri mermerden dokuz sütun daire biçiminde dizilmiş; üçü ayakta, altısı devrilmiş halde yerde duruyor; kısa süre önce buradaki tavşan yuvaları kazılınca bu sütunların altında çok güzel mahzenler ortaya çıkarılmış; tapınağın taban mozaiği de var.

Apollon'a Kynthos'lu adının verilmesine neden olan Kynthos dağı oldukça çirkin bir tepedir, yanlamasına hemen hemen tüm adayı boydan boya aşar, ama adanın güney ucuna kuzey ucuna olduğundan daha uzaktır.

Delos'a komşu adalarda yaşayanlar Kynthos dağına, Paris yakınındaki Valérien tepesinden daha yüksek olmasa da, Kastron adını verirler. Kayaya oyulmuş basamaklarla kent harabelerinden yukarı, eski bir kapıya doğru tırmanılır: Bu kapı, adanın ilk iskân edildiği zamanlara ait olduğu hissedilen bir tür karakolu andırır; en çok altı ayak boyunda ve beş ayak enindedir; ayakta durup elini kaldıran bir adam yine de kapının üstünü örten granit parçalara değemez; kalas gibi dümdüz yontulmuş bu parçalar çok kalındır ve dokuzar ayak uzunluğundadır, uç uca getirilerek, bir kasis oluşturacak biçimde konmuşlardır; bu karakol kapısından dağın tepesine kadar mermer bir merdivenle çıkılır; basamakların çoğu Mikonos'a götürülerek pencere dayanağı olarak kullanılmıştır. Dağın tepesindeki düzlükte bir zamanlar tüm adayı kuşbakışı gören bir hisarın kalıntıları hâlâ durmaktadır. Görülen temeller çok kalın, dik açılı ve büyük mermer kütlelerden yapılmıştır; bu çevre duvarının içinde herhalde görkemli bir yapı, ya bir tapınak ya da bir revak vardı; taban mozaikleri, sütunlar ve çok güzel mermer heykeller hâlâ dikkat çekmektedir.

Kent Kynthos dağının doruğundan ileri gitmiyor, oradan Furni limanına kadar uzanıyor, tiyatro da kent duvarları içinde kalıyor.

Bu kent, küçük limanın ötesindeki Furni limanından, Makedonyalı Philippos revağını, Apollon tapınağını, Dionysios Eutykhes revağını, oval biçimli havuzu ve gymnasion'u da içine alarak, Skardana koyuna kadar uzanır; kentin bu bölümünün önünde denizden başka bir sur yoktu ve bu güzel yapıların hepsi olduğu gibi ortadaydı; Skardana'dan sonra kent hemen yandaki tepenin üzerinde yayılıyor ve yeni Atina ile birleşiyordu; daha sonra Mikonos'un karşısındaki kıyıya varıncaya dek tüm adayı aşıyor ve kuzeydoğudaki kara dilinin kıstağında sona eriyordu: Bir dağ doruğu gibi yükselen bir kayalık yüzünden kent doğuya doğru fazla yayılmıyordu, bu kayalığın ilerisinde de arazi çok engebelidir. Çok büyük inşaat çalışmalarının altından kalkan Yunanların bu araziyi tesviye etmemiş olmaları şaşırtıcıdır: Dolayısıyla kent, adada bulunan tek ovada bulunuyordu.

Kynthos dağının eteğinde, Rumların diliyle söyleyecek olursak, bir çilecinin inzivaya çekildiği küçük bir kulübeyi gösterdiler; çilecinin adı Maksimos'tu, Aynaroz keşişiydi ve korkunç bir inzivaya çekilmek için ora-

ya geri dönmüştü, oradaki sükûneti hiçbir dış olay bozamıyordu: Çünkü her gün odun kesmek, balık tutmak ya da avlanmak için Delos'a geçen Mikonoslular huzurunu çok kaçırmışlardı; bir süre de Mikonos açığında küçük bir adacık olan Stapodia'da yaşamış, ama içecek su bulmanın güçlüğü nedeniyle burayı terk etmek zorunda kalmıştı; bu kanaatkâr ve gayretli münzevinin dileği Selanik'e gidip Türklerin dinine karşı açık açık vaazlar vererek şehitlik mertebesine layık olmaktı: Ama başındaki yönetici onu bu fikrinden caydırdı ve Müslümanların öfkesinin kazığa oturtulmaya kendisi kadar hazır olmayan öteki keşişlere de mutlaka sıçrayacağını anlamasını sağladı.

Bu münzevinin Delos'tayken barındığı kulübe, Büyük Rematiari'nin karşısına düşen dağın doruğundaydı ve vaktiyle Bay Spon ve Bay Wheeler'in imdadına yetişmiş sarnıçtan fazla uzak değildi. Bu sarnıç bir zamanlar oldukça büyük bir evin mahzeniydi herhalde, tonozları çok güzeldi.

Kynthos dağını dolaştıktan sonra Furni limanına doğru yola düştük ve güneye doğru inerken daha alçak birkaç tepeyi solumuzda bıraktık; bu tepelerin arasında Euripides'in bereketli olduklarını belirttiği vadiler sıralanıyordu: Ama bugün bu vadiler öylesine çoraktı ki, Sığırcıklar adasındaki vadiler özenle ekilip biçilirken buradakiler ekilmeden bırakılmıştı. Liman yolunda, büyük olasılıkla bir tapınaktan kalma birkaç mermer sütun keşfettik: Yerinde kesilip yontulmuş, ama kabası alındıktan sonra bırakılarak inşaatta kullanılmamışa benzeyen granit sütunlar da göze çarpıyor; yine aynı taştan, herhalde büyük inşaat işleri için ayrılmış dev bloklar da var; demek ki granit sadece Kynthos dağından değil, batı ile güney arasına düşen komşu tepelerden de çıkartılıyordu.

Ağzı güney ile güneybatı arasına bakan Furni limanı Büyük Rematiari'nin güney burnunun karşısına düşüyor, ama bu liman sadece küçük tekneler için elverişli: Küçük limana gelirken kıyı boyunca her yer, hatta suyun içi bile bina temelleriyle kaplı; Büyük Liman adı da verilen Furni limanı eskiden kentin bir ucundaydı; bu kıyıda altmıştan fazla granit direk var; büyük olasılıkla bazı ambarların ya da dükkânların kalıntıları olan bu direklerin çoğu ayakta;[10] eskiler binalarında hiç ahşap kullanmadıkları için, taştan direkler kazık yerine geçiyor ve üstlerine konan baştabanlarla dükkân

girişleri oluşturuluyordu; bu direklerin sağında ve biraz yukarısında bir revağın kalıntıları gibi aynı hizaya yerleştirilmiş birkaç granit sütun da görülüyor.

Küçük liman da binalarla çevrili: Neresi kazılırsa kazılsın, karşınıza bir ayak kalınlığında harcın içine oturtulmuş, beyaz ve siyah küçük mermer küplerden oluşan taban mozaikleri çıkar; bu limandaki kayıklar kuzey rüzgârından korunur, çünkü liman hem sağa, hem sola doğru kıvrımlıdır; Küçük Rematiari'nin ucuna doğru uzanan sağdaki kıvrım boyunca, suyun içinde kıyıya paralel uzanan ve dalgaların gelip kırıldığı bir kum ve çakıl şeridi göze çarpar.

Bugün Delos'ta keklik yoktur belki, ama çok sayıda çulluk vardır; birkaç engerek ve kara timsahı da gördük; bunlar dokuz ya da on parmak boyunda, timsahlara çok benzeyen, güzel kertenkeleler; kara timsahlarının boz renkli derisi pul pul ve birkaç yerde sivri dikenleri var; bu hayvanlar tamamen zararsız ve Mikonos'ta onları duvar oyuklarında yakalayan çocuklar bunlardan istediğimizden fazlasını bize getirmişlerdi; Delos'ta, sadece tavşan yavrularıyla beslenen yer sıçanlarına da sık sık rastlanıyor.

Adanın en güzel yerleri harabeler ve mermer kırıklarıyla kaplı olduğundan herhangi bir şey ekmeye hiç elverişli olmayan topraklar son derece verimsiz. Komşu adalardaki duvar ustalarının hepsi bir taş ocağına gelir gibi bu adaya uğrayıp işlerine gelen parçaları seçerler; merdiven basamakları, pencere dayanakları ya da kapı silmeleri yapmak üzere güzel bir sütun kırılır; bir harç karma havuzu ya da tuz haznesi çıkarmak amacıyla bir sütun kaidesi parçalanır. Türkler, Rumlar, Latinler burada canlarının istediğini kırar, söker, götürür; işin en tuhafı, o çağda Avrupa'nın en zengin ülkesi olan Yunanistan'ın kamu hazinesinin saklandığı bir adaya sahip olmanın karşılığında Mikonoslular sultana adam başı sadece 10 ekü aşar öderler.

Kynthos dağının konumundan yararlanarak bir coğrafi konum saptaması yapalım istedik. Tinos kalesi kuzey-kuzeybatıda, Mikonos kuzeydoğuda ve Alogomandra burnu doğu-kuzeydoğuda kalıyor; Stapodia doğuda, Büyük Delos batıda, Siros batıda, Gyaros batı-kuzeybatıda, Sifnos güneybatıda, Serifos güneybatı ile batı-güneybatı arasında, Küçük Serifos batı-güneybatıda,

10 Gerçekten de söz konusu yer ambarlar ve dükkânlar semtidir.

Antiparos güney-güneybatıda, Paros güney ile güney-güneybatı, Skinos güneydoğu ile doğu-güneydoğu, Naksos güney-güneydoğu ile güneydoğu, Amorgos ise güneydoğu ile doğu-güneydoğu arasında.

25 Ekim 1700'de Küçük Delos'tan, iki adayı ayıran ve genişliği beş yüz adımı bile bulmayan kanal aracılığıyla Büyük Delos'a geçtik.

Artık ıssız olan Büyük Delos'un dağları alçak ve mükemmel otlaklarla kaplı, toprak hem tahıl yetiştirmeye, hem de bağcılığa elverişli; bu adayı özenle eken Mikonoslular orada at, sığır, koyun ve keçi de besliyorlar; ama korsanlar adaya sık sık mola vermek için uğradıklarından haklı olarak tetikte bekleyen Mikonoslular onların gelişini haber alır almaz sürülerini kendi adalarına geri çekerler: Padişaha Büyük Delos için adam başına 20 ekü aşar öderler.

Büyük Rematiari'nin karşısında, korsanların kanala giren ya da kanaldan çıkan gemileri kollamak için gözcülerini bıraktıkları bir tepenin eteğinde deniz kıyısı boyunca Glaropoda (Martı Ayağı) burnuna kadar uzanan büyük bir kentin harabeleri görülür.

Tepeye doğru yayılan kocaman gri mermer direkler ve birkaç oluklu sütun parçası bir zamanlar orada görkemli bir tapınak bulunduğunun belirtisidir; önce en göze çarpan sütunun yanına koştuk; kırılmış da olsa on dört ayak boyunda ve iki ayak çapında bir parçaydı bu; çevrede mermer kaideden geçilmiyor, ama geride sadece bir tek Korinthos üslubunda sütun başlığı kalmış. Bu kent, Delos'takiyle karşı karşıyaydı ve harabelerden anlaşıldığı kadarıyla, tapınağın hemen altında, yamacın ortasından başlıyordu.

Tepeden Büyük Rematiari yönünde aşağı inerken, her yerin sütun parçaları arasına serpiştirilmiş mermer lahitlerle kaplı olduğunu belirtelim; üzeri yazıtsız olsa da üstü düzleştirilmiş kubbeli kapağı, pul pul yaprak bezemeleriyle görkemli bir lahit hemen göze çarpıyor; ötekilerin çoğunun kapakları kasisli biçiminde ve fazla eğimli değil; bu kapaklar, demir çubuklarla tutturulmuş ve üzerleri alçak-kabartmalarla bezeli mermer levhalarla çevrelenmiş. Bu kapakların tepe kenarlarına boydan boya bir tür gerdel oyulmuş.

Glaropoda'ya doğru ilerlerken, hâlâ büyük bir görkemin izlerini taşıyan evlerin harabeleri arasında şaşkınlık içinde yirmi altıdan fazla

sunak saydık: Burası bizim ilk başta sandığımız gibi hastane ya da Delos'luların kır evleri değildi; burada her şey mermer kaplı ve bu mermerler de kentin epey kalabalık olduğunu gösteriyor.

Büyüklük bakımından ada Delos'un en az üç katı ve –harabelere göre hüküm verilecek olursa– görkem bakımından da ondan hiç geri kalmıyor; söz ettiğimiz sunakların çoğu silindir biçiminde, üzerleri çiçek zincirleri, öküz ya da koç başlarıyla süslü; bu sunakların çoğu üç buçuk ayak yüksekliğinde ve çapları da üç ayaktan iki parmak eksik.

Kentin sona erdiği Glaropoda burnunun ucunda büyük mermer parçalarıyla yapılmış, aynı taştan sütunlar ve baştabanlarla süslenmiş, daire planlı görkemli bir bina varmış; Glaropoda'nın tam karşısındaki bir başka burunda bulunan Sütun limanı, buranın görkemli yapılarla çevrili olduğunu gösteriyor; buranın kalıntıları her gün alınıp götürülüyor.

Glaropoda'nın ilerisine geçildiğinde, ada bir hilal oluşturacak biçimde oyulmuş ve bu hilalin dibinde de iki tarafı birleştiren bir dil bulunuyor ve bu dilin genişliği elli adımı geçmiyor; belki de bir gün dalgalar bu dar şeridi silip süpürecek ve Büyük Delos iki adaya bölünecek: Sığırcıklar adasının en güzel limanına burayı çevreleyen sakız ağaçlarının adı verilmiş.

En derin saygılarımla,

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi
Monsenyör Kont de Pontchartrain,

Monsenyör,

Ege denizinin en Katolik adası olan Siros'a (ya da Syros) geldik sonunda. Burada yedi ya da sekiz Ortodoks aileye karşılık, altı binden fazla Katolik yaşar;[1] ve Katolikler Rumlarla evlenince çocukların hepsi Roma Katolik Kilisesi'ne bağlanır. Oysa Naksos'ta erkek çocuklar babalarının, kız çocuklarsa annelerinin dinine girer. Bu olumlu gelişmeleri bu adada çok sevilen ve büyük bir gayretle halkı eğiten Fransız Dilenci tarikatından misyonerlere borçluyuz; bu halk alın teriyle sağlanan kazanca değer verir, hırsızların kesin düşmanıdır, iyi duygularla doludur ve öyle çalışkandır ki bu adada dinlenmek nedir bilinmez: Geceleri herkesin buğdayını öğütmek için çalıştırdığı el değirmenlerinin her yana yayılan gürültüsü, gündüzleri de pamuk eğirmekte kullanılan çıkrıkların sesi hiç susmaz.[2]

Dilenci tarikatından rahiplerin evi ve kilisesi oldukça iyi inşa edilmiştir;[3] taraçalarının köşesine çekilmiş Fransa bayrağı bizi mutlu etti ve Fransa'nın Tinos konsolosuna vekâlet eden zeki bir adam olan Peder Jacinthe d'Amiens bizi elinden geldiği kadar sıcak biçimde ağırladı; bu pederler Fransisken tarikatından yirmi beş rahibeyi yönetirler; manastır hayatı sürmeseler de bu kızlar örnek gösterilecek bir erdem sergilerler.[4] Rumların Siros'ta sadece iki kilisesi vardır ve ikisine tek papaz bakar. Türk olarak sadece bir kadı vardır, o da adanın çevresinde bir korsan belirir belirmez Dilenci tarikatından rahiplere sığınır. Her yıl iki idareci seçilir; 1700'de cizye ve aşar 4000 ekü'yü buluyordu.

26 Ekim'de karaya çıktık. Siros Mikonos'tan, bir burundan ötekine ölçüldüğünde, sadece otuz mil uzaktadır; ama limanlar arasındaki uzaklık kırk mili bulur; bu liman en büyük gemiler için bile elverişlidir ve ağzı doğuya bakar. Çevresi

1 Tournefort din alanındaki gayretkeşliği yüzünden abartıyor. Monsenyör Giustiniani Nisan 1701'de çok kesin bir sayımla 32'si din adamı 2859 Katolik ve biri papaz olmak üzere 121 Ortodoks saptar. Adadaki Katolikler bugün de kalabalıktır ve sayıları yaklaşık 5600'dür, ama 1830'a doğru Ermupolis kentinin kurulması çok sayıda göçmen gelmesine neden olmuş ve adanın bugünkü toplam nüfusu 16.500'ü geçmiştir.

yirmi beş mili geçmeyen ada[5] en iyi ekilmiş olanlardan biridir ve az miktarda, ama çok kaliteli buğday, çok fazla şarap ve incir, epey pamuk ve zeytin üretir; adalılar zeytini kendi tüketimleri için tuzlar.[6] Siros dağlık bir ada olsa da, odun bulunmaz ve sadece çalı çırpı yakılır; ama Ege denizindeki adaların çoğundan daha serin ve nemlidir.

Kasaba limanın bir mil uzağında, oldukça sarp bir tepenin çevresinde kurulmuştur; piskoposun evi ve Aya Yorgi'ye adanmış piskoposluk kilisesi bu tepenin üstündedir;[7] piskoposun geliri 400 ekü'yü geçmez, ama kırk rahipten oluşan kilise personelinin Doğu Akdeniz'in en iyi din adamı kadrosu olmasıyla avunur.[8]

Siros'tan ayrılmadan önce orada coğrafi konum saptaması yapmayı da ihmal etmedik: Andros bu adanın kuzeyinde, Gyaros kuzeydoğuda, Kea batı-kuzeybatıda, Kitnos batı ile batı-kuzeybatı arasında, Mikonos doğuda, Tinos kuzeydoğuda, Büyük Delos doğu ile doğu-güneydoğu arasında, Naksos'un Zia dağı güneydoğu ile doğu-güneydoğu arasındadır.

Siros'tan sonra Kitnos'a doğru yola çıktık; burası burundan buruna ölçüldüğünde Siros'a yirmi beş mil uzaklıkta bir başka adadır; ama iki liman arasındaki uzaklık kırk mili geçer; çünkü Kitnos kanalına girmek için Siros'un neredeyse yarısının çevresini dolaşmak gerekir; yine aynı nedenle Kitnos ile Kea arası da burundan buruna sadece on iki, ama bir limandan diğerine otuz altı mildir; Zia ile komşuluğu Kitnos'un eski Kythnos adası olduğu konusunda herhangi bir kuşku bırakmaz.[9]

2 Dilenci tarikatı rahibi Reims'li Peder Placide bu konuda bazı ayrıntılar verir: "Kadınlar [...] eve bakar ve çoğunlukla adada toplanan pamuğu eğirmekle uğraşırlar; korsanlarımız için peksimet yapmak da onların işidir; her birinin elinde küçük el değirmenleri vardır ve bu beylerin [korsanların] peksimet yaptırmak üzere verdikleri buğdayı bu değirmenlerde öğütürler. Bu durum Türk'e hatırı sayılır bir zarar verir, çünkü [erzak sağlayamasalardı] korsanlar Türklerle böylesine sık savaşamazlardı." Bu çalışmanın örgütlenmesine doğrudan Dilenci tarikatı başrahibi nezaret eder: "[Korsanlar buğdaylarını getirdiklerinde] başrahibimiz herkesin limana gidip buğday alacağı biçimde bir düzenleme yaptı ve bu çalışmayı bizzat ödüllendireceğini, en iyi ödemenin en hamarat davrananlara yapılacağını duyurdu" (Reims'li Peder Placide, 1686?).

3 Siros misyonu 1627'de kurulmuştur. Vaftizci Yahya'ya adanmış kilise kasabanın aşağı kısmında bulunuyordu. Misyonun 1699-1701'deki başrahibi Parisli Peder François'ydı.

4 Giustiniani adada 27 rahip ve 15 rahibe sayar.

5 85 km².

6 Piskopos Guarco, 1655 yılı için şu kaydı düşer: "Siros [...] çorak ve taşlı topraklıdır; meyveler, birkaç incir ağacı ve en çok arpa (bulunur); ekmek de arpadan yapılır ve piskoposluk vergisi de arpayla ödenir."

7 O çağda adadaki tek yerleşim olan kasabada Giustiniani'ye göre sekiz yüz hane vardı. Yapımına Piskopos Guarco döneminde (1655-1669) başlanan Aya Yorgi Katedrali, Naip Venier döneminde (1678-1680) tamamlandı.

8 Giustiniani yıllık geliri yüz kırk "real", kilise personelini de otuz rahip ve iki diyakoz olarak sayar.

9 Adanın bugünkü adı da Kitnos'tur.

Kitnos'a 30-31 Ekim gecesi vardık ve limandaki bir şapelde yatmak zorunda kalarak burada ciddi bir boğazlanma tehlikesi atlattık. Bizimkinin hemen yanındaki büyük bir kayığın içinde bulunan Evboialı Türkler tayfalarımızın Siros'tan satın aldığımız iki koyunu yüzdüklerini görünce köye koşup alarm verdiler ve haydutların karaya çıktığı, limanda bağlı gemileri yağmalamaya niyetli oldukları haberini yaydılar: Haberi duyan köylüler silaha sarıldı; neyse ki Fransa konsolosu Bay Janachi de la Grammatica[10] bu sözde haydutların eşkali hakkında daha ayrıntılı bilgi isteyince, beraberlerinde şapkalı dört kişi bulunduğunu öğrendi ve haydut sanılanların aslında namuslu insanlar olduğuna hükmetti, çünkü haydutlar başlarına geçirecek birer kötü yün bere bulurlarsa kendilerini şanslı sayarlar: O zaman Kitnos'lulardan, söz konusu şahısların tüccar, hatta belki de tahıl ve ipek satın almaya gelmiş Fransızlar olduğunu belirterek saldırıdan vazgeçmelerini rica etti; ama ancak evden iki adam gönderip daha fazla haber aldıktan sonra halk rahatladı: Sabahın üçüne doğru elde karabina iki adam şapele girerek hiçbir açıklama yapmadan adlarımızı sormaya başlayınca çok şaşırdık; adamlar, Fransa konsolosu tedbirli davranmamış olsaydı, kentlilerin bizi kurşuna dizmeye gelme niyetinden olduklarını anlattılar; korkuyu üzerimizden attıktan sonra, Senyör Grammatica'ya teşekküre gittik ve muhbirlerin arasında Paşa adasından voyvoda olarak tanıdığımız bir Türk'ün de bulunduğunu görünce çok üzüldük; adam bu adada topladığı ganimeti taşıdığı için ötekilerden daha tedirgindi; bizden çok özür diledi ve biz de sayın konsolosa bin bir teşekkür ettik.

Kitnos adası, Ege adalarının çoğunun tersine, sarp değildir; güzel bir toprağı vardır ve gayet iyi ekilmiştir; biraz buğday, çok fazla arpa, adalılara yetecek kadar şarap ve incir üretilir, ama zeytinyağı hiç yok denmese bile çok azdır; bu adanın ipeğinin Tinos ipeği kadar iyi olduğu ileri sürülür; gerçekten de Tinos'ta satılan ipeğin içinden çok koza çıkar, ama buradaki kozasızdır; Kitnos ipeğinin libresi genellikle bir ekü'ye, bazen 100 meteliğe, hatta kimi zaman iki ekü'ye satılır; bu da yöreye hatırı sayılır bir kazanç getirir, çünkü bin-bin iki yüz libre ipek üretilir. Geri kalan ticari mallar arpa, şarap, bal, balmumu, yündür; pamuk adalıların tüketimi için işlenir: Ada kadınlarının başlarını örtmekte kullandıkları sa-

rı bezler dokunur; bu, oldukça güzel bir tür tülbenttir. Kitnos'ta iyi yemek yenir; keklik öyle boldur ki, komşu adalara buradan kafesler dolusu keklik gider ve teki 2 paraya yani 3 meteliğe satılır; burada adatavşanı çok azdır, tavşansa hiç bulunmaz. Oduna hiç rastlanmaz, tek yakacak maddesi samandır.

Kitnos'taki en büyük köyün adı da Kitnos'tur; bu kadar büyük olmayan öteki köyün adı Silaka'dır; iki köyde birden toplam altı bin kişi yaşar;[11] adalıların tamamı genellikle 5000 ekü cizye verir ve 1700'de 6000 ekü aşar alınmıştır. Din bakımından, çoğu Fransız denizcilerden oluşan, konsolosun kır evindeki küçük bir şapelden başka tapınakları olmayan on ya da on iki ailelik bir Katolik topluluğu dışında, herkes Ortodokstur.[12] Bu şapele Tinos piskoposunun yılda 15 ekü verdiği bir papaz naibi bakar; Rum metropolitin hali vakti yerindedir ve sadece Kitnos köyünde on beş ya da on altı kilisesi vardır. Bunların en büyüğü Kurtarıcı İsa'ya adanmıştır;[13] en yüksek noktada inşa edilmiş bu kilise çok güzeldir; Meryem Ana ve Başmelek Mikail manastırları dışındaki manastırlar terk edilmiştir.[14]

Köye iki mil uzaklıktaki Aya İrini limanı ve Silaka tarafındaki Aya Stefanos limanı ticaret gemileri için elverişlidir: İkincisi güney-güneydoğuya bakar, birincisinin girişiyse kuzey-kuzeydoğu ile kuzeydoğu arasındadır.

Köylerin yakındaki kuyuların dışında da adada su kaynakları eksik değildir, bunların arasında en dikkat çekicisi, adaya da adını veren sıcak su kaynağıdır; bu kaynak limandaki küçük

10 Kasabadaki Aya Nikola Kilisesi'nde bu ailenin arması üzerinde 1695 tarihi ve İoannis Dellagrammatika adı bulunur. Ailenin evi de korunmuştur.

11 L'isolario di Luppazzulo 1638'de adada yaşayanların sayısını 2200 olarak verir; ama 1667'de Sebastiani ve Tournefort'la aynı dönemde (Ekim 1700) adada bulunan Peder Portier nüfusu 4000 olarak saptarlar. Günümüzde ada nüfusu 1500'ü geçmez.

12 Aya Nikola kilisesinde 1707 tarihli iki ikona bulunur; bunları kiliseye bağışlayan Toulon'lu Louis Timbaut ya da Thibaut diye biridir. Silaka başrahip Aziz Antoine'a adanmış eski bir Katolik şapeli Sebastiani'nin geldiği dönemde harabe halindeydi. Bu nedenle Tournefort ve Portier sadece kasabadaki şapelden söz ederler.

13 Sebastiani elli Rum kilisesinden söz eder. Kurtarıcı İsa Kilisesi 1636'da bir Girit göçmeni tarafından yeniden yapılmıştır.

14 Sebastiani kırk keşiş barındıran üç manastırdan ve yedi rahibenin kaldığı bir evden söz eder. Başmelek Mikail manastırı İstanbul Patrikhanesine bağlıydı.

koylardan birinin, limana girerken sağ tarafta, kuzeydoğuya düşen bir koydadır;[15] başlıca kaynak tepenin eteğinde çamaşır yıkamaya gidilen ve hastaların da ter atmaya geldikleri bir evin içinde kaynar; diğer kaynaklar küçük pınarlar halinde oradan birkaç adım ileriden çıkar ve denize dökülen küçük bir dere oluştururlar. Kitnos'un eski kaplıcaları vadinin ortasındaydı; orada tuğladan ve taştan yapılmış bir haznenin kalıntıları hâlâ görülmektedir; büyük pınardan kaynayan su buradaki arkın yardımıyla istenen yere gönderiliyordu; bu kaynak özelliğini korumuş, ama ününü yitirmiştir, çünkü dünyanın tüm kaynak sularını bir araya getirseniz, yine de deva bulamayacak hastalardan başka ziyaretçisi kalmamıştır.

Bu adada iki eski kentin, Evreokastron ve Paleokastron'un harabeleri bulunur: Hebreokastron veya Yahudi kenti güneybatıda, deniz kıyısında, küçük bir kayalığın bulunduğu bir körfezin yanındaki bir dağın yamacındadır;[16] bu harabelerin görkemi ve büyüklüğü çok çarpıcıdır ve burasının bir zamanlar güçlü bir kent olduğunu hissettirir. Bu harabelerin arasında bulunan ve kayaların içine heykeltraş kalemiyle oyulmuş üç büyük mağaraya soktular bizi; bu mağaraların içi yağmur sularının yarıklardan sızmasını engellemek için harçla sıvanmış; elmas biçiminde ve zigzaglar halinde yontulmuş büyük taş kütlelerinden yapılmış sur kalıntılarını görünce, burasının eski bir hisardan geri kalanlar olduğunu tahmin ettik, ama kentin adı hakkında ipucu verecek hiçbir yazıt bulamadık; neredeyse yarıya kadarı toprağa gömülmüş ve alçak kabartmalarla süslenmiş oldukça güzel bir mermer lahit gösterdiler;[17] yörede bol bulunan ve kolay çatlayan kötü bir granitten yapılmış birkaç lahit daha var; burada pek iyi işlenmemiş bir mermer heykelcik de var, ama üzerindeki kumaş kıvrımları bize epey güzel göründü.

Paleokastron adanın bir başka bölümündedir ve tamamen terk edilmiş haldeki kent öteki kadar harabeye dönmemiştir; ama orada da ne mermer heykellere, ne de geçmiş görkemin izlerine rastlanır. Bu kentte hâlâ yüz bir kilise sayıldığı ileri sürülür; biz çok sayıda terk edilmiş şapel gördük, ama bunları sayma merakına kapılmadık, daha doğrusu bu sabrı gösteremedik.[18]

Güneş kadranımız sayesinde bazı coğrafi gözlemler de yapabildik: Serifos, Kitnos'un güneyinde, Serfo güneydoğuda, Sifnos güneydo-

ğu ile güney-güneydoğu arasındadır; Milos güney ile güney-güneybatı arasına düşer. Kitnos adası hakkında söyleyeceklerimiz bu kadar; Kea adası hakkındaysa söylenecek çok daha fazla şey var.

Kea'ya 15 Kasım'da ve epey bozuk bir havada vardık, bu nedenle de yolculuğumuz iyice uzun sürdü; Kitnos-Kea arası burundan buruna ölçüldüğünde on iki mili geçmezken, limandan limana otuz altı mil yol aşmak gerekir.

Kea'daki dört ünlü kentten geriye sadece Karthaia kalmış, onun harabeleri üzerine Zia kasabası kurulmuştur.[19]

Bu kasaba ya da eski adıyla Karthaia limana üç mil uzaklıkta, çirkin bir vadinin dibindeki bir yükseltinin üzerindedir; burası kat kat, taraçalar halinde inşa edilmiş iki bin beş yüz haneli bir tür amfitiyatrodur;[20] yani tüm Doğu Akdeniz'de olduğu gibi damları düz, ama sokak olarak kullanılabilecek kadar sağlamdır: Ne at arabası, ne de kağnı bulunan ve sadece yaya gezilen bir ülkede böyle bir düzenleme şaşırtıcı değildir. Altmış Türk'ün geçirdikleri deniz kazasından sonra, ellerinde ateşli silah namına kalmış iki tüfekle kendilerini Venedik ordusuna karşı kahramanca savundukları ve bugün terk edilmiş hisar sol yandadır; Türkler ancak suları kalmayınca teslim olmuşlardır.[21]

Daha da görkemli bir şey görmek için eski İoulis kentinin kalıntılarının bulunduğu güney-güneydoğu yoluna sapmak gerekir. Burası yöre halkınca Polis, "Kent" diye bilinir;[22] bu harabeler eteğinde dalgaların kırıldığı bir dağın üs-

15 Adanın kuzeydoğusundaki Aya İrini körfezi. 19. yüzyıl ortasına doğru Yunanistan'daki kaplıca bölgeleri eşkıya yatağı haline gelince, buraya gösterilen ilgi yeniden artmıştır.

16 Adanın batısında Apokrusis ve Piskopi körfezleri arasında kalan bir burunda. Bunlar antik Kythnos harabeleridir.

17 19. yüzyıla gelindiğinde bu lahit ortadan kaybolmuştu.

18 "Kuzey ile batı yönleri arasında kalan bir yükseltinin üstünde, harabeye dönmüş birçok evden ve iki Latin kilisesinden arta kalanlarla birlikte eski bir şatonun kalıntıları bulunur"
(Peder Jacques-Xavier Portier, 1700).

19 Adanın bugünkü resmi adı Kea'dır, ama halk arasında Tzia diye bilinir. Klasik ve Helenistik çağda burada dört bağımsız site vardı: Bugünkü limanın bulunduğu yerde Koressia, bugünkü kasabanın bulunduğu yerde İoulis, batı kıyısında Poiessa ve doğu kıyısında Karthaia. Demek ki Tournefort, Karthaia'nın yeri konusunda yanılmıştır.

20 Thévenot 1650'de sadece 700 ev sayar, bunların sadece 400'ü meskûndur. Bugün adada yaklaşık 1600 kişi yaşamaktadır.

21 Tournefort bu bilgiyi herhalde Thévenot'dan almıştır; Thévenot bu olayın 1650'den "birkaç yıl önce" yaşandığını belirtir; söz konusu çatışma büyük olasılıkla Kandiye savaşının başladığı 1644'ten sonra gerçekleşmiştir.

22 Bu kez söz konusu edilen Karthaia'dır.

tüne yayılır. Bugün geride iki kötü iskele kalmıştır ve eski kalenin kalıntıları burunda yükselir. Daha dipte kalan bir yerdeki tapınak, harabelerinin görkemiyle göze çarpar; sütun gövdelerinin çoğu yarı düz, yarı olukludur, çapları iki ayaktan iki parmak eksiktir ve oluk genişliği de üç parmaktır. Bizi mermer içine oyulmuş güzel bir merdivenden deniz kıyısına indirdiler ve iskelenin kenarında duran kolsuz ve başsız bir heykele bakmaya gittik; heykelin kumaş kıvrımları gayet güzel, kalça ve bacak iyi eklemlenmiş. Kentin kalıntıları tepenin üstünde ve İoulis pınarının çıktığı vadiye kadar uzanıyor; yerin adı da bu güzel su kaynağından geliyor. Bu kentin surlarında kullanılmış mermer kütleleri kadar kocamanını başka hiçbir yerde görmedim: Bazılarının boyu on iki ayağı geçiyor.[23]

Bu kentten Karthaia'ya gitmek için, Yunanistan'da bulunan belki de en güzel yoldan geçilirdi. Yamaçların ortasından geçen ve büyük taş kütleleriyle kaplı bir tür istinat duvarına dayanan bu yolun üç millik bölümü hâlâ sağlam; duvarda gri renkli düz taşlar kullanılmış; bunlar kayağantaşı kadar kolay çatılıyor. Adaların çoğunda evler ve şapeller bu taşla kaplanmış.

Kea'nın (eski adıyla Keos) önce Romalılara boyun eğdiği, sonra da Bizans topraklarına katıldığı konusunda bir kuşku yok; Naksos Dukalığına hangi yıl katıldığını bilmiyorum, ama Pietro Giustiniani ve Domenico Michieli Konstantinopolis'in Latin imparatoru II. Henri'nin saltanatı sırasında burayı ele geçirdiler.[24] Peder Sauger, Venedik-Ceneviz savaşları sırasında, Ege adalarının dokuzuncu dukası Nicola Carcerio'nun Venediklileri tuttuğunu açıklaması üzerine, ona bağlı olan Kea'nın Kios adası valisi Philippo Doria tarafından kuşatıldığını belirtir;[25] sadece yüz askeri olan garnizon kasabanın kalesinde gizlice teslim oldu. Kea daha sonra Ege adaları dukalarına geri verildi ve devletleri çökünceye kadar onların elinde kaldı. Son duka İacopo Crispo bu adayı drahoma olarak Andros'un sekizinci ve son senyörü Giovanfrancesco Sommaripa ile evlenen kız kardeşi Thaddea'ya verdi; II. Süleyman devrinde Barbaros, senyörün bütün topraklarını elinden aldı.[26]

Bugün Kea adası gayet iyi ekilmiş bir durumdadır, tarlaları verimlidir; güzel sürüler beslendiği gibi, biraz buğday, çok miktarda arpa, yeteri kadar şarap, Kitnos'tan daha fazla ipek ve çok miktarda meşe palamudu

üretilir; dünyadaki en güzel meşe türlerinden birinin meyvesine bu ad verilir.

Meşe palamudu, adanın en önemli ticaret maddesidir; 1700'de beş bin kentalden fazla velani toplanmıştır;[27] ağaçtan toplanan yeni olmuş meyvelere küçük meşe palamudu adı verilir ve bunlar olgunlaşınca kendiliğinden ağaç diplerine dökülenlerden çok daha revaçtadır; her iki tür de kumaş boyacılığında ve deri tabaklanmasında kullanılır; küçükler genellikle kentali bir ekü'ye satılırken, büyüklerin kentali en fazla 30 metelik eder; ama genellikle bunlar birbirine karıştırılır; Kea limanında bu maldan yükleyen bir Venedik gemisi gördük.

Ağzı batı-kuzeybatı ile kuzeybatı arasında kalan bu liman en büyük gemiler ve en koca filolar için bile uygundur: En iyi demirleme yeri sağdadır ve su ikmali yapılan pınar da oraya fazla uzak değildir. Sadece küçük teknelerin girebildiği Öküz Kıçı adı verilen koysa sağdadır.

Bu adada, özellikle de Aya Marina manastırının ilerisinde Sifnos'taki gibi kurşun bulunur; yine bu yörede Briançon'da çıkartılana çok benzeyen tebeşir de vardır. Kea'da odun ve zeytinyağı pek bulunmaz. Av hayvanları, özellikle de keklik ve güvercin çok boldur, ama adalılarda bunları vurmak için barut ve kurşun genellikle bulunmaz. Nauplion'daki Venedik ordusu bu adada öyle bir açlığa neden olmuştu ki, biz uğradığımızda piliçler 15 meteliğe satılıyordu.

Kea'da sadece beş ya da altı Katolik aile vardır; kiliseleri yoksuldur ve Tinos piskoposunun yılda sadece 15 ekü verdiği bir papaz naibi

23 O zamandan beri önemli kazılar gerçekleştirildi.

24 Kea'nın hareketli bir feodal tarihi oldu. 1207'deki toprak paylaşımında Ghisi'ler adanın yarısını aldılar ve Giustiniani ile Michieli ailelerine de çeyrek pay düştü. Ghisi'lerin payı 1328'de evlilik yoluyla Premarini'lere geçti; 1355'te Michieli'lerin payını da satın aldı. Diğer yandan Giustiniani'lerin mirasçısı olan hanım, Sifnos (Yavuzca) senyörü II. Januli da Corogna ile evlenince, senyör de Kea adasının dörtte birini böylece arazisine katmış oldu. Dolayısıyla adanın bu bölümü de Sifnos'un kaderine uyup 1464'te Gozadini'lerin eline geçti. Ona koşut olarak Kitnos (Terme) senyörü Nicolo Gozadini de 1405'te Maddalena Premarini ile evlenerek adanın on altıda üçünü daha ele geçirmişti. En sonunda Gozadini'lerin Kythnos kolu –Sifnos (Yavuzca) kolundan ayrıydı– 1476'da Kea'nın aileye ait tüm bölümlerini, yani 21/48'ini bir araya topladı; adanın geri kalanıysa 1537'de Barbaros gelinceye kadar Premarini'lerin elinde kaldı.

25 Kea 1303'te Katalanlar ve 1354'te Cenevizler tarafından yakılıp yıkıldı, ama Nicolo dalle Carceri ancak 1371-1383 yılları arasında duka oldu.

26 Anlaşıldığı kadarıyla Barbaros uğradıktan sonra, Kea Osmanlıların vasalı haline gelen Ege adaları dukalarına iade edilmiş. Duka IV. Giovanni'nin Gianluigi Pisani ile evlenen kız kardeşi Catarina Crispo'nun fief'idir. Giovanfrancesco Sommaripa'ya gelince, son Andros senyörü olmuş (1538-1566), o tarihte Sifnos dışındaki tüm adalar Osmanlı topraklarına katılmıştır.

27 19. yüzyıl sonunda adada bir buçuk milyon meşe ağacı vardı ve yılda 20.000 kental velani ihraç ediliyordu. Bu etkinlik daha sonra terk edilmiştir.

tarafından yönetilir. Bir de, bu zavallı rahibin parasını almak için Tinos'a gitmesi gerekir, çünkü bu ülkede poliçe bilinmez.

Rum metropolitiyse oldukça zengindir ve tüm ada papazlar ve şapellerle doludur; beş Ortodoks manastırı vardır: Aya Panteleimon,[28] Aya Anna,[29] Episkopi Meryemi,[30] Dafni[31] ve Aya Marina.[32] Buradaki kare planlı eski bir burç, memleketin harikalarından biri olarak gelenlere gösterilir. Bu burç, büyük adi taş bloklarından yapılmış, bu bloklar dik açılı hale getirilirken fazla kısalmamaları için kenarlarından eğri biçimde kesilmiş ve elmas yüzleri gibi yontulmuşlardır.[33] Hava koşulları bu taşları epey aşındırmıştır, ama açık konuşmak gerekirse büyük hayranlık uyandıracak bir eser söz konusu değildir.

Kea kasabasının halkı genellikle ipek eğirmek için toplanırlar ve taraçalarının kenarına oturarak ellerindeki iğleri sokağın aşağısına doğru yuvarlarlar, sonra iplikle birlikte iği de çekerler; Rum metropolitini de bu işle uğraşırken bulduk; bizim kim olduğumuzu sordu ve sadece bitki ve eski mermer heykeller peşindeysek çok havai işlerle uğraştığımızı söyledi; biz de, zatıâlinizi elde iğle değil de, Aya Hrisostomos veya Aya Basileios'un yapıtlarıyla görseydik, sözlerinizden ders almamız kolaylaşırdı, dedik.

Bu adada işlenen keçi kılından abalar çok kullanışlıdır, su içlerine kolay kolay işlemez; bu kumaş başlangıçta oldukça çirkin kaba bir bezdir; ama nemli deniz kumu üzerinde ayaklarla çiğnenerek kalınlaştırılıp sık dokulu bir hale getirilir; iyice yumuşatılıp esnetildikten sonra çabuk kırışmasın diye üzerine taş ağırlıklar konarak güneşe bırakılır: Kumaşın ipleri giderek yakınlaşır ve sıklaşır, dolayısıyla kumaş epey çekerek küçülür.

Kea'dan ayrılmadan önce, Aya Panteleimon manastırının kulesine çıktık ve oradan şu coğrafi konum saptamasını yaptık: Uzunca adası[34] ve Sütun burnu[35] batı-kuzeybatıda, Eşek adası ve Atina Porto-Leone'si[36] batı-güneybatıda, Ekene [Egina] batı ile batı-güneybatı arasında, Serifos ve Sifnos güneyde, Milos güney ile güney-güneybatı arasında kalır; Siros doğu-güneydoğuda, Andros kuzeydoğuda, Karystos[37] kuzey-kuzeydoğuda, Gyaros doğuda, Tinos doğu ile doğu-güneydoğu arasında, Skilli burnu batıda,[38] Evboia kuzeyde, Rafti limanı kuzeybatıdadır[39].

Kea-Sunion burnu on sekiz, Kea-Kavo d'oro kırk,[40] Kavo d'oro-Sunion burnu da altmış mil çeker.

Ters rüzgârlar nedeniyle 5 Kasım'dan 21 Kasım'a kadar mecburen kaldığımız Kea'da iyice sıkılmaya başladık; arada bir gün hava sütliman kesilince, Kea'ya burundan buruna on iki mil uzaklıktaki, terk edilmiş, ama ünlü bir ada olan Makronisos'a [Uzunca] geçtik hemen; burasıyla Yunanistan anakarası ya da Sunion burnu arasında yedi ya da sekiz mil genişliğinde bir boğaz vardır. Uzunca'daki tek koyun girişi doğuya bakar;[41] bu adada içecek su da zor bulunur.[42] Küçük bir pınar kaynar, ama onun yerini Kea'lı çobanlardan başka kimse bilmez.

Koyun yanı başındaki bir mağarada yattık;[43] ama gece epey korktuk: Komşu bir mağaraya çekilmiş birkaç fokbalığı öyle ürküntü verici çığlıklar attılar ki bunların başka bir dünyadan gelmiş hayvanlar olduğunu sandık; tayfalarımızın gülüp durduğunu görünce içimiz rahatladı.

Bu adada haydutların ve açlığın eline düşmekten korktuğumuz için, orada yirmi dört saatten fazla kalmadık; Kea'ya çabuk döndüğümüz için çok şanslıydık aslında, çünkü 8 Kasım'dan 21 Kasım'a kadar hava öyle bozdu ki, giderken yanımıza ancak beş altı gün yetecek kadar erzak ve su aldığımız o küçük adada daha fazla kalsaydık mutlaka ölüp giderdik. Dolayısıyla yüklerimizi toparlamak için hızla döndüğümüz Kea'dan ancak 21 Kasım'da ayrılabildik ve Gyaros adasına dümen kırdık.

28 Manastır adanın ortasındadır, kilise Latin döneminde yapılmıştır. Bugün Kudüs patrikhanesine aittir.
29 Bugün kasabanın hemen doğusundaki kilise harabesinden başka bir şey kalmamıştır.
30 Bir zamanların önemli manastırı ve adanın Ortodoks metropolitliğinin merkezi. 1797'de hâlâ açıktı. Bugün geriye kasabanın güneydoğusundaki bir şapelden başka bir şey kalmamıştır.
31 Kasabanın batısındaki yerin sadece adı kalmıştır.
32 Güneybatıdadır ve burası da harabe halindedir.
33 Bina 1840'a kadar sağlam kalmıştır (bugün harabe halindedir).
34 Bugün Makronisos, Piri Reis'de Birecük adası.
35 Sütun burnu, Attike'nin güneydoğu ucundaki Sunion burnudur. Piri Reis'de Temaşalık burnu.
36 Patroklos adası da denen Gaidaros (Piri Reis'de Nergiscik adası), Sunion burnu açığındadır. Porto Leone, Pire'nin eski adıdır.
37 Evboia'nın güneyinde. Piri Reis'te Kızılhisar.
38 Peloponisos'un batı ucu. Piri Reis'te Kavo İskilli.
39 Attike'nin doğu kıyısında. Piri Reis'te Terzi limanı.
40 Andros adasının kuzey ucu.
41 Gerolimionas koyu.
42 Burayı 1896'da ziyaret eden Hauttecoeur beş pınar adı sayar.
43 Kataksilis adı verilen yerdeki doğal mağara.

Romalılar canileri ve suçluları bu adaya göndermekte haklıymış;[44] Ege denizinin en çorak ve çirkin yeri burası; bu adada en sıradan bitkilere bile rastlanmıyor.

Gyaros bugün tamamen terk edilmiştir ve Antikçağ'ın hiçbir kalıntısına da rastlanmaz; zaten bu ada her zaman yoksuldu. On-on iki gündür açlıktan kıvranan üç zavallı çobanı görünce bu sefalet hakkındaki fikrimiz depreşti; betleri benizleri solmuş, bir deri bir kemik kalmış zavallılar kendilerini tanıttıktan sonra, hiç merasimsiz kayığımıza giderek peksimet çuvalını buldular ve kaskatı peksimetleri neredeyse hiç çiğnemeden yutarken etlerini ekmeksiz ve tuzsuz yemek zorunda kaldıklarını, çünkü hava bozunca Siros'taki efendilerinin her zamanki gibi yardımlarına gelemediğini anlattılar.

Gece vakti Gyaros'ta, tarla sıçanları gelip kulaklarımızı kemirecekler korkusuyla uyumaya cesaret edemediğimiz viran bir şapelde yatarken bunları düşündük işte. Sonunda Andros adasına geçmek için güneşin doğmasını bekleyemedik ve uykumuzu da gemiye sakladık.

Andros adası kuzeyden güneye doğru uzanır ve Gyaros'tan sadece on sekiz mil uzaktadır; ama bir limandan diğerine mesafe otuz milden fazladır. 22 Kasım'da adanın başlıca kenti olan şatonun (kastron) limanına vardık; Rumlar buraya on mil uzaktaki Yukarı Kastron'dan ayırmak için Aşağı Kastron derler; bu Aşağı Kastron'daki eski mermer parçaları onun görkemli bir antik kentin harabeleri üzerine kurulduğunu gösterir.[45] Belki de burasını kendilerine yerleşme

44 1967-1974'teki diktatörlük döneminde [Albaylar cuntası] siyasi tutuklular Romalıların deneyimini yeniden yaşamak zorunda bırakıldılar ve bugünkü resmi adı Gyaros olan adaya gönderildiler.

45 Aşağı Kastron'da hiçbir harabe yoktur ve büyük olasılıkla da hiçbir zaman olmamıştır. Tournefort ya burayı Yukarı Kastron ile karıştırmakta, ya da arkeolojik gayretkeşliği nedeniyle başını ne yana çevirse mermer heykeller gördüğünü sanmaktadır.

46 Giustiniani'nin betimlemesine bakılacak olursa bu anlatılanlar gerçeğe pek uymamaktadır: "Harabe haline gelmiş katedrali ve terk edilmiş öteki Latin kiliselerini ziyaret edip, neredeyse tamamen ıssız kenti görünce, kilisenin bu umutsuz hali ve kentin terk edilmesine çok üzülüp hayıflandım; kentte yaşayanlar Batılı korsanların ve özellikle de Crevelliers adında bir Fransız kaptanın ardı arkası kesilmeyen baskınları nedeniyle çeşitli hisarlara ve diğer müstahkem mevkilere çekilmek zorunda kalmışlar. Adı geçen kaptan birtakım tumturaklı unvanlar ve çeşitli iddialarla, adalıların kendisine borçları olduğunu bahane ederek Andros kentini perişan etmiş, tamamen yağmalamış ve insanların tüm mallarını mülklerini soymuş. O zamandan beri Andros kentinde başka sığınacak yeri olmayan birkaç balıkçı ve denizciden başka kimse yaşamamaktadır" (Temmuz 1700). Aralık 1700'de Peder Portier de Andre'dedir: "Andros kasabası, daha doğrusu kenti kuzeyde denize doğru uzanan ve iki yanında pek güvenli sayılamayacak birer küçük koy bulunan bir kara dilinde kurulmuş yüz haneye indirgenmiş. Bu şeridin en ucunda eski kaleler tarzında yapılmış bir şatonun kalıntıları görülür. Kent surları içinde damı dışında herhangi bir eksiği bulunmayan güzel bir saray yükselir; pencereler güzel oyma mermerlerle kaplıdır.

yeri olarak seçen ve körfezi ikiye bölen burnun üstünde bir şato yaptıranlar Andros senyörleridir; limanın ağzı kuzey ile doğu-kuzeydoğu arasındadır, ama sadece küçük tekneler için elverişlidir; bu memleketin soyluları şatonun içinde kendilerini korsanlara karşı korunaklı hissederler,[46] zaten yörenin en bereketli ve iç açıcı bölgesi de burasıdır.

Bu kasabadan çıkıldığında dünyanın en güzel kırlarına girilir;[47] solda Livadia yani hoş yerler ovası uzanır; burası portakal, limon, dut, hünnap, nar ve incir ağaçlar dikilmiş bereketli tarlalardır; çok sayıda bostan ve dere bulunur; öteki adalarda da olduğu gibi alabaş[a] çok yaygındır.

Andros şatosunun sağ tarafında Menites vadisine girilir; bu vadi de öteki kadar hoştur ve en yukarısında bulunan ünlü Kumulo Meryem'i şapeli yakınında kaynayan güzel pınarlarla sulanır; bu pınarlar sekiz ya da dokuz değirmen çalıştırır; pınarların en büyüklerinden biri şapelin da bir parçasını oluşturan kayanın içinden çıkar.[48]

Adanın öteki köyleri şunlardır: Messi,[49] Strapurias, Apoikia,[50] Livadia, Messa Khorio,[51] Aladinu, Falika, Kureli, Pitrofos, Menites, Lamiro, Apsilia,[52] Stenies,[53] Vurcorti,[54] Arni, Amolokhos,[55] Atinati,[56] Vouni, Castaniez,[57] Kokhylu, Lardia, Yanissaio, Gridia,[58] Episkopio, Kaparia, Aipatia.

Arni köyü birbirlerinden ayrılmış büyük ev kümeleri halinde kurulmuştur, çınarlarla ve pınarlarla bezenmiş bir vadinin yamacındadır; oraya gitmek için adanın en yüksek dağından geçmek gerekir. Arni ve Amolokhos köylerinde

a Bir tür lahana –ç.n.

Duvarların hemen hemen her yerine Sommaripa armaları serpiştirilmiş [...]. Kentin ileri gelenleri [...] kent dışında otururlar ve oraya ancak kamu işlerini ya da kendi ticaretleriyle ilgili konuları halletmeye gelirler. Yirmi beş yıl önce La Ciotat'lı bir korsan kenti yağmalamış. O zamandan beri saldırılara karşı bir önlem olarak kırsal alanda hisar benzeri küçük şatolar yapılmış."

47 Adanın en büyük vadisi kasabanın art-ülkesinde bulunur. Bir dizi tepe bu vadiyi ikiye böler: güneyde (solda) Livadia vadisi ve kuzeyde (sağda) Menites köyünün de bulunduğu Lamira vadisi.

48 Thévenot da bu kilise ve pınara değinir. Her ikisi bugün de vardır, ama kilise yeniden yapılmıştır.

49 Büyük ailelerin tercih ettiği, şatoların çoğunun bulunduğu köy.

50 Yine büyük ailelerin yaşadığı bir köy.

51 Kırk haneli köy.

52 Ypsilu diye okumak gerek; denizci köyü.

53 Bir diğer denizci köyü.

54 Vurcoti, Arnavut köyü; 19. yüzyıl sonunda nüfusu 350.

55 O devirde adanın en büyük köyüydü ve Arni ile birlikte adadaki başlıca iki Arnavut köyünden biriydi. Arnavutlar adaya 1410'a doğru gelip yerleşmişlerdi.

56 Asineti ya da Syneti, altmış haneli köy.

57 Bu köy haritalarda bulunamamıştır.

58 Belki de bugünkü Korthion söz konusudur.

sadece Arnavutlar yaşar; hâlâ kendi ülkelerinin giysileriyle dolaşan bu insanlar kendi tarzlarında, yani din ve kanun tanımadan yaşarlar;[59] onları, nüfusu dört bini geçmeyen adaya Türkler getirip yerleştirmiş.[60] Ada toprakları bize gayet güzel ekilmiş gibi göründü.

Andros'un başlıca zenginlik kaynağı ipektir. Tıpkı Kitnos, Karystos, Volos gibi, burada da sadece halıcılıkta kullanılabilen bir ipek üretilse de, yine de pazarda libresi bir buçuk ekü'ye satılır ve yılda en az on bin libre ipek elde edilir; ipek, belki daha iyi hazırlanabilseydi kumaş, kurdele ve giysi yapımında da kullanılabilirdi.[61]

Bu adada halka yetecek miktarda arpa ve zeytinyağı üretilir; arpa buğdaydan daha yaygındır, buğdayı genellikle Volos'tan ithal etmek zorunda kalırlar. Andros dağları birçok yerde kocayemiş ağaçlarıyla kaplıdır: Bu yemişler imbikten çekilip rakı yapılır; kara dutlardan da hiç de fena olmayan yakıcı, sert bir alkol elde edilir ve ipekböcekleri de kara dut yapraklarıyla beslenir. Bu adada narlar iri taneli ve çok lezzetli olur, üç meteliğe yüz nar alınabilir; limonlar ve sedirler de daha pahalı değildir.

Kadı, yöre soyluları ve idarecilerle birlikte şatoda oturur; her yıl bir ya da iki yönetici seçilir; ada, 1700 yılında, cizye ve aşar için 15.000 ekü ödemiş.

Bu adayı yöneten ve bir burcun en tepesine yuvalanmış ağayı selamlamaya gittik; kare biçimindeki bu burca on dört basamaklı bir taş merdivenle çıkılıyor ve bunun üstüne konmuş bir ahşap merdiven de ağanın bulunduğu dairenin kapı eşiğine dayalı duruyor.[62] Kıyıda korsanların görüldüğüne ilişkin en küçük kuşku belirdiğinde ahşap merdiven yukarı çekilerek alaybozan tüfekleri hazırlanıyor. Ağanın burcu kentin dışında; bu senyörün sağlığı pek iyi değildi ve astım kendisini yorgun düşürdüğünde sıkıntısını hafifletmeye yarayacak yağlı, güzel kokulu ve uçucu bir sıvıyla dolu kristal bir şişe armağan edince çok memnun oldu. Tüm ada, hali vakti yerinde olanların oturdukları benzer burçlarla dolu; epey müstahkem olan bu yapılarda tıpkı zindan hücrelerinde olduğu gibi pencere yerine çok dar aralıklar var sadece.

Bu adada yaşayanların hepsi, Katolik kilisesi için çok gayret gösteren iki zengin birader, Dellagrammatika kardeşler dışında Ortodoks[63] Fransa konsolosu da pazar ayini için bu kardeşlerin şapeline gidiyor. La-

tin piskoposunun geliri sadece 300 ekü; birkaç yıl önce Bay Rosa[64] adındaki bu zeki din adamının başından çok zalimce bir serüven geçmiş: Andros'tan memleketi olan Naksos'a din adamı kıyafeti ve alametleriyle birlikte giderken, Türklerin eline düşmüş, soyulmuş, değneklenmiş, kürek çeksin diye kadırgalara gönderilmiş, ancak 500 ekü fidye ödeyerek kurtulabilmiş: Ona bu aşağılamayı hangi bahaneyle yaptıkları anlaşılamamış.

Rum metropolitin[65] yıllık geliri 500 ekü'dür ve hem papaz, hem de keşiş açısından zengin bu adada iyi bir hayat sürer; başlıca manastırlar Hrisopigi,[66] Panahrantos[67] ve Aya Nikola Soras'tır.[68] Bununla birlikte bu din adamları öyle cahildir ki, zenginler çocuklarının eğitimi için Dilenci tarikatına başvurarak onları adaya geri çağırmak zorunda kalmışlardır. Venedik'e yerleşmiş Andros'lu zengin tüccar Sinyor Nicolo Condostavlo söz konusu tarikatın manastırının onarılması için 100 ekü vermiş ve Tanrı'ya ibadet etmek için gerekli ayin giysilerini ve kilise takımlarını sağlaması dışında, yılda 60 dukalık bir fon da tahsis etmiştir. Bay Nikolaki Dellagrammatika ve yörenin birkaç başka senyörü de, Ortodoks olmalarına karşın, Dilenci tarikatından rahiplerin Aziz Bernardin'e adanmış, ama elli yıldır terk edilmiş haldeki kiliselerinin yeniden kurulması için ellerinden geleni yapmışlardır.[69] Bay Thévenot'nun anlattığına göre, Andros'ta Corpus Domini yortusu hâlâ kutlanmakta ve o gün İsa Efendimizin bedenini [kutsal ekmek] taşıyan Latin piskoposun önünde hangi mezhepten olurlarsa

59 Peder Portier kendini Amolokhos'ta "çok yoksul ve aşırı kaba, ama barbar olmayan bir ahalinin ortasında" bulur.

60 Giustiniani nüfusu 6000 olarak saptar. Bugün 10.000'i geçmektedir.

61 Andros ipeğinin bir bölümü işlenmek üzere Kios, Mikonos ve Kea'ya gönderilir ve bir bölümü de adada gömlek, kadın çorabı, eldiven, örtü ve perde yapımında kullanılırdı. 1865'te bir hastalığın musallat olduğu ipekböcekçiliği yok olup gitti.

62 Söz konusu burç bugün yoktur.

63 O devrin kaynaklarında adları birçok kez geçen Nicola ve Antonio Dellagrammatica.

64 Tournefort adaya uğradığında İgnace Rosa hâlâ piskopostu.

65 Metropolit değil, başmetropolit söz konusudur.

66 Halk arasında Aya manastırı diye bilinen Meryem Ana manastırı. 1612'den beri Fener Rum Patrikhanesi'ne ait olan bu manastır Gaurion vadisinin tamamına sahipti. Hâlâ açıktır.

67 İmparator Nikephoros Phokas'ın kurdurduğu (961-963) adanın en eski manastırı.

68 Muhtemelen 1560'da kurulmuştur. "Beyaz ve kırmızı taşlarla yapılmış kilisesi adanın en güzel yapısıdır. Ahşap oyma sayvanın üzerinde, İzmirli din adamlarının armağanı olan ve altın işlemeciliğinin başyapıtlarından sayılabilecek bir Aziz Nikola tasviri göze çarpar. Dokuz keşiş [...], hücrelerin çok küçük bir bölümünü işgal ederler" (Hauttecoeur, 1895).

69 Kapüsenler adaya ilk kez 1630'da geldiler; Propaganda Kongregasyonu, misyonlarını 1638'de onayladı, ama Kandiye savaşı başladıktan kısa bir süre sonra Venedikliler tarafından adadan kovuldular. 1700'de geri dönüp bir kilise inşa etmeye başladılar. Bu kilise 1706'da takdis edildi, ama yüzyıl sona ermeden önce Kapüsenler adadan kesin bir biçimde ayrıldılar ve binalarından da hiçbir iz kalmadı.

olsunlar tüm Hıristiyanlar diz çökmektedir. Bu adada Cizvitlerin iyi bir misafirhanesi vardı, ama birkaç yıl önce Türklerin hakaretleri sonucunda buradan çıkmak zorunda kaldılar.[70]

27 Kasım'da, Ghavrion limanının güneygüneybatısında, Arni'nin iki mil uzağındaki Paleopolis harabelerini görmeye gittik.[71] Bu harabeler arasında yere devrilmiş durumdaki mermer heykellerin dışında, güzel sütunlar, sütun başlıkları, kaideler ve neredeyse hiç okunamayacak haldeki birkaç yazıt bulunmaktadır.

Ghavrion körfezi[72] adanın güneydoğusunda, bu harabelerin yakınındadır ve koca bir donanmayı barındırabilir.

Andros adası, kardeşi Aleksios Komnenos Andronikos'un tahtından indirerek zindana attırdığı ve gözlerini kör ettirdiği babası İoannes Angelos Komnenos'un yeniden tahta çıkarılması için Haçlılardan yardım dilenmeye gittiği İtalya'dan geri dönen Aleksios Komnenos'a teslim oldu.[73] Konstantinopolis Haçlıların eline geçtikten kısa bir süre sonra Marino Dandolo, Andros adasını ele geçirmiştir; daha sonra Zeno ailesine geçen ada, Peder Sauger'in XI. Naksos dukası İacopo Crispo'nun yaşam öyküsünde belirttiği gibi Crusino da Sommaripa karısı Cantiana Zeno'ya drahoma olarak verilmiştir. Andros'un yedinci senyörü olan III. Crusino'nun topraklarını Barbaros elinden almıştır; ama Fransa büyükelçisinin başvurusu üzerine Kanuni Sultan Süleyman ona topraklarını geri vermiştir. Bu adanın son senyörü Giovanfrancesco Sommaripa olmuş ve Ortodoks uyrukları önce onu öldürmek istemiş, daha

70 Cizvitlerin Menites'de Azize Venerande'ye (Aya Paraskevi) adanmış bir kiliseleri vardı, ama bu kilisenin izi bile kalmamıştır.

71 Adanın batı kıyısında, antik Andros kentinin sit alanı.

72 O çağda sadece bir yerleşim alanı vardı: Bugünkü Ghavrion ancak 19. yüzyılda inşa edildi.

73 Komnenoslar değil, Angeloslar söz konusudur. II. İsaakios Angelos (1185-1195) kardeşi III. Aleksios (1195-1203) tarafından tahtından indirilmiştir ve İsaakios'un oğlu olan Aleksios'un Venediklilerden istediği yardım, Haçlıların Bizans'ı ele geçirmesiyle sonuçlanan IV. Haçlı Seferi'nin bahanesini oluşturmuştur. Konstantinopolis yolundaki Aleksios Mayıs 1203'te Andros'tan geçmiştir.

74 Marino Dandolo 1233'te ölünce, ada Ege adaları dukalarının topraklarına katıldı. Fiorenza Sanudo 1371'de ölünce Gasparo Sommaripa'nın karısı olan kızı Maria'ya drahoma olarak verildi. Ama 1383'te dukalığın başına geçen Francesco Crispo Andros adasını Maria'nın elinden alarak kızı Petronilla'nın kocası Pietro Zeno'ya verdi. Pietro'nun oğlu Andrea Zeno'nun 1437'de ölümünden sonra ada, Maria'nın oğlu I. Crusino Sommaripa'ya geri döndü ve sonra da onun ailesinde kaldı. Barbaros, III. Crusino'yu (1523-1538) adadan kovdu, ama Fransa büyükelçisi bu hanedanın Fransız kökenli olmasından hareketle padişaha başvurdu ve Crusino'nun oğlu Giovanfrancesco'yu yeniden mülkünün başına geçirmeyi başardı; ama adalılar 1566'da Osmanlılardan onun azledilmesini istediler.

sonra da Latinlerin boyunduruğundan tamamen kurtulmak için Türklere teslim olmuşlardır.[74]

Ghavrion limanı adanın en iyi limanıdır[75] ve Venedikliler Türklerle savaşırken orada demirlerler. Bu limanın bir mil açığında Gaurionisi bulunur.[76] Gece ansızın bastırınca orada Gaurium şatosunun harabelerinden bir iz kalmış mı diye inceleme yapamadık.

Yatmak için Meryem Ana manastırına gitmek zorunda kaldık; içindeki rahipler çok zengin olsa da bu bina hiç güzel değil;[77] Bay Thévenot zamanında sergiledikleri yolculara ziyafet çekme âdetinden vazgeçmişler.[78] Sayın Gasparaki Dellagrammatika[79] yarım koyun, mükemmel bir şarap ve serin içecekler göndermeseydi, istemeye istemeye perhiz yapmış olacaktık; ertesi gün yapılan pazar ayininde gayet güzel süslenmiş, kaftanları diğer adalardakilerden bile daha çirkin ve yuvarlak birçok Arnavut kadını gördük; Andros'lu hanımların bu kaftanlarının eteklik kabartma yastıklarına benzeyen kocaman kabartma halkaları var.

Bu adada hissedilmeye başlanan soğuk ve günbegün kabarıp hırçınlaşan deniz yüzünden Tinos'a geçmek zorunda kaldık, niyetimiz Mikonos'a çekilerek havanın düzelmesini orada beklemekti: Ege denizi kışın çok tehlikelidir.

Andros ve Tinos adaları arasında sadece bir millik mesafe vardır. Bu kanalı 1 Aralık'ta kayıkla geçtik, çünkü tam ortayı işgal eden on kayalık büyük teknelerin geçişine izin vermez. Andros şatosunun limanından Tinos'taki San Nicolo limanına gitmek için aşılması gereken

75 Piri Reis'de Karga Limanı.
76 Aslında birçok kayalık söz konusudur.
77 "[...] Güzel bir şato havasında. Hatta çok yüksek ve küçük çaplı topların her an ateşe hazır beklediği bir burcu da var. Manastırdaki din adamı sayısı yirmiden fazla değil" (Lucas, 1706).
78 "Yolcuları orada kaldıkları sürece besliyorlar ve giderken de yanlarına memleketlerine dönmelerine yetecek kadar azık veriyorlar."
79 Yukarıda adı geçen Nicola'nın oğlu.

uzaklık kırk mildir, biz de ancak akşamın yedisine doğru bu limana varabildik. Liman görevlileri sağlık karnemizi o saatte incelemek ya da Fransa konsolosunu çağırtmak zahmetine girmek istemedikleri için, geceyi kayıkta geçirmek zorunda kaldık. Haydi haksızlık etmeyelim, geceyi karantina yerinde üstleri başları bit içindeki birkaç esirle birlikte geçirebileceğimizi söylediler aslında, ama biz kayıkta kalmayı tercih ettik.

Ertesi gün, Fransa konsolosu kaleye, Ekselansları Venedik valisi Monsenyör Lodovico Cornaro'ya bir yetkili gönderdi,[80] o da karaya çıkmamıza izin verdi; ama kale limandan dört mil uzakta olduğu için bu izni ancak öğleye doğru alabildik.

Limanda, antik Tenos kentinin harabeleri üzerine kurulmuş San Nicolo kasabasının güneye bakan küçük bir kumsalı vardır ve buradan güney-güneybatı yönündeki Siros adası görülür; bu kasabada sadece yüz elli ev bulunmasına karşın,[81] hâlâ taşıdığı Polis adı, toprağı sürerken çıkan eski sikkeler ve antik mermerler burada adanın antik başkentinin kalıntıları bulunduğu konusunda kuşkuya yer bırakmaz.

Çevresi altmış mildir[82] ve kuzey-kuzeybatıdan güney-güneydoğuya doğru uzanır; kıraç tepelerle dolu olmasına karşın Ege denizinin en iyi ekili dikili adasıdır. Buradaki tüm meyveler, kavunlar, incirler, üzümler nefistir; bağlar çok verimlidir. Bu adada buğday az ekilir, ama arpa boldur.

Tinos'un incir ağaçları bodur ve gürdür; zeytin ağaçları da iyi tutar, ama sayıları azdır ve zeytinler sadece salamura için ayrılır; eğer Andros'tan odun ve koyun getirtilmese bunların sıkıntısı çekilirdi.

Bugün Tinos'un zenginliğinin kaynağı ipektir,[83] her yıl yaklaşık on altı bin libre ağırlığında ipek toplanır; biz oradayken ipeğin libresi bir fındık altınıydı, ama bu fiyat zaman zaman üç ekü'ye kadar çıkar; ada ipeğinin tamamına yakınını bizim Fransızlar satın aldı;[84] tüm Yunan dünyasının en iyi çekilmiş ipeği olmasına karşın kumaş yapmaya yetecek incelikte değildir, ama dikiş ve kurdele yapımı için çok uygundur: Bu adada gayet iyi ipekli kadın çorapları üretilir; hanımlar için örülen eldivenlerin güzelliğine de başka hiçbir yerde erişilemez. Venedik'e götürmek üzere ipek yükleyenler Tinos'ta hiçbir çıkış resmi ödemezler; teminat akçesi bırakırlar ve eğer ipeğin başka yere götürüldüğü saptanırsa vergi bu teminattan kesilir. Çün-

kü Venedik'e giriş resmi alınan bu mal için Tinos çıkışında da vergi kesilirse, Venedik Cumhuriyeti'nde ipeğin fiyatı iki katına çıkar.

San Nicolo'dan at üstünde bir saatte ulaştığımız Tinos kalesi yörenin en yüksek ve insan emeğinden çok, doğa tarafından işlenmiş bir kayalık üstündedir;[85] bu kalenin korunması, yedisi Fransız asker kaçağı olan, kötü giyimli on dört askere bırakılmıştır; orada yaklaşık kırk tunç ve iki-üç demir top saydık; adanın en soylu kişileri burada otururlar. Gerçi hane sayısı bugün beş yüzü geçmez ve hem kuzey rüzgârı, hem de Paris'teki kadar keskin soğuk burayı yaşamak için oldukça elverişsiz kılar. Valilik sarayı kötü inşa edilmiştir; sürekli sis ve taraçalardaki çatlaklar nedeniyle hiç giderilemeyen nem yüzünden ne orada, ne de zenginlerin evlerinde doğru dürüst mobilya bulundurulabilir; Cizvitler oldukça iyi durumdalar;[86] ama kiliseleri, manastırlarında kalan rahibelerin yarısını bile alamaz; başrahip Peder Prati bizi çok iyi karşıladı ve akşam yemeğini Foresti, Camuti, Federic adındaki pederlerle birlikte yemek zevkine erdik; saygılarımızı sunmaya gittiğimiz Vali de bizi akşam yemeğine davet etti ve adada bize eşlik etmeleri için yanımıza korumalar kattı; Tinos'un en ünlü avukatlarından Bay Antonio Betti kalenin dışında kalan evini bize tahsis etti –o bölgede en fazla yüz elli hane var;[87] ama, kalenin kapıları erkenden kapanıp geç saatte açılmıyor; bunun yerine insanlar istedikleri zaman içeri girip çıkabiliyor.

Kale ve San Nicolo dışında, bu adanın başlıca köyleri şunlar: Kambos, Tarambadha,

80 Tinos, Ege denizinde hâlâ Venediklilerin elinde bulunan tek adaydı. 1715'e kadar da öyle kalacaktı. Lodovico Cornaro 1700-1702 arasında adanın valisiydi.

81 Spon 1675'te adaya uğradığında sadece üç ya da dört ev vardı. Türkler adayı fethettikten sonra şato yavaş yavaş terk edildi ve San Nicolo giderek kalabalıklaşarak adanın başkenti oldu.

82 195 km².

83 Pompeio Ferrari'nin yayınlanmamış seyahatnamesinde, "plebin dayanağı, burjuvaların zenginliğidir" denir (1616).

84 Tinos konsolosunun 20 Temmuz 1699 tarihli bir mektubu, ipek satın almak için bu adada oturan dört tüccarın adını sayar.

85 "Tinos (İstendin) kenti bir dağın tepesinde, üç tarafından erişilmesi olanaksız ve doğu yönünden de oldukça sağlam ve yeterli bir sur aracılığıyla korunan küçük bir kayalığın üstündedir. Çevresi 338 adımdır. [...] Bir tek büyük kapısı vardır [...] doğu tarafında özel şahıs evlerinin arasında kalan bu kapı yıkılma tehlikesiyle karşı karşıyadır" (Ferrari, 1616). Bugün Ksoburgo adı verilen yerdeki her şey harabe halindedir.

86 Cizvitler adaya 1670'de geldiler. 1683'te kale içindeki bazı evleri kendi namlarına yeniden inşa ettirmek için ruhsat aldılar.

87 Bugün Katolik katedralinin bulunduğu Ksinara söz konusu olsa gerek.

Lutra,[88] Lazaro, Perastra, Komi,[89] Karladho, Kataklysma, Aitopholia, Kellia,[90] beş küçük köyden, yani Pyrgos, Vakalado, Kozonari, Vernardhadho ve Plateia'dan oluşan Oxomeria,[91] Cisternia,[92] Cardiani,[93] Disado [Dhisatho],[94] Mondado,[95] Mastro Mercato [Mastromarkadho], Micrado [Mikradho], Karia, Philippadhos, Kumniadhos, Arnadhos,[96] Apergados, Khaziradhos, Kutikadhos, Smordhia, Cozonara,[97] Tripotamo,[98] Cagalado, Agapi, Volacos,[99] Fallatado, Messi, Musulu, Steni, Potamia, Kekhros,[100] Triantaros, Doui Castelli,[101] Dyo Khoria,[102] Skaladhos, Sklavokhorio, Kroko, Monasterio.[103]

Sayın vali hükümetinden sadece 2.000 ekü alır, bu nedenle Venedik'te bu mevkiye mahrumiyet yeri olarak bakılır. Bu vali üretilen yiyecek maddelerinin onda birini alır; örneğin on yük arpanın biri ona verilir; ama ipek için aynı şey geçerli değildir, ipeği Venedik'e değil de başka yere götürmek için yükleyenler her yüz libre için üç ekü ve üç çeyrek öderler, ama valinin bu resimlerle bir ilgisi yoktur.

Tinos piskoposu sabit maaş olarak 300 ekü, kilise gelirlerinden pay olarak da yaklaşık 200 ekü alır: Yüz yirmiden fazla din adamından oluşan kilise kadrosu son derece seçkindir. Rumların adada bir başpapaza bağlı en az iki yüz papazları vardır, ama adada bir Ortodoks metropolit bulunmaz, hatta birçok konuda Katolik piskoposa bağımlıdırlar: Bir Rum, Katolik piskoposun sınavından geçmeden papaz olamaz; aday ancak papayı ve Vatikan'ı tanıdığı konusunda yemin ederse, Katolik piskopos ona –en az yirmi beş yaşında olma-

88 Evlerinin kendine özgü mimarisiyle tanınan köy.
89 Üç semte bölünür: Apano Komi, Meso Komi ve Kato Komi.
90 Önceki üç köyle birlikte Perastra çayının sol yakasında bir Katolik topluluk oluşturan Kellia köyü.
91 Adanın kuzeybatı ucunda yer alan ve nüfusu 1500'ü bulan büyükçe bir köy olan Pyrgos çevresinde öbeklenmiş Ortodoks köy öbeği. Yine de Kozonari ve Vakalado köylerine, ancak Marc Philippe Zallony'nin *Voyage à Tine* [Tinos Seyahati] adlı yapıtına eşlik eden 1809 tarihli haritada rastlanır.
92 Bugün Ysternia; "pis sokakları ve karanlık evleri olan büyük ve hüzünlü köy" (Zallony).
93 Adanın batısındaki tek Katolik köy.
94 Gerek Disado, gerekse az ileride anılacak Micrado ancak 1809 haritasında görülecektir. Bunlardan ilki bir Ortodoks köyü olsa gerek. Eski şatonun güneydoğusundaki Kekhrovuni tepesi civarına yerleştirilebilirler.
95 Ortodoks balıkçı köyü.
96 Disado'dan sonra, eski şato ile Kekhrovuni arasında sıralanan sekiz köy.
97 Eski şatonun surdışı semti olan Ksinara söz konusu olsa gerek.
98 Apergados'tan sonraki bu son yedi köy şatonun güneybatısında bulunur.
99 Üç Katolik köy: Şatonun kuzeykuzeydoğusunda kalan Skalado, Agapi, Volacos. Volacos'ta sepet üreticileri bulunur.
100 Bu altı köy şatonun doğusunda kalır.
101 Bu köy bulunamadı. "İki Şato" anlamına gelen adı belki de bir sonraki köy olan Dyo Khoria'nın (İki Köy) bir başka adıydı. Yine de Ferrari'de (1616) de karşımıza çıkacak Duoi Casali adından da daha ileride söz edilecektir.
102 Triantaros ve Dyo Khoria Kekhrovuni'nin güneydoğusundadır.

sı koşuluyla– bir *dimissorius*[a] verdirir; daha sonra komşu bir adadan gelen bir Rum metropolit onu takdis eder; metropolite bu seyahati için 10-12 ekü ödenir; takdis günü yeni papaz valiye ve Katolik piskoposa üçer libre ipek, yaşam tarzına ve ahlakına kefil olan başpapaza da bir buçuk ekü verir.

Ayinlerde ve her türlü kilise işlerinde Katolik din adamları hep ön plandadır. Rum papazlar topluca Katolik kiliselerine girdiklerinde, Katolik âdetine uyarak başlarını açarlar ve sadece kendi kiliselerinde başlarını örterler. Pazar ayini her iki mezhepten din adamlarının katılımıyla gerçekleştirildiğinde, Katolik diyakoz Mektup'u okuduktan sonra, Rum kilise görevlilerinin ikinci sırasında yer alan kişi de aynı ilahiyi Rumca söyler; Katolik diyakoz İncil okuyunca, Rum başpapaz ya da o sıradaki din görevlilerinin en kıdemlisi İncil'i Rumca okur; adadaki tüm Rum kiliselerinde Latin rahiplere ayrılmış bir sahın vardır; Latinlerle Rumlar arasındaki ihtilaflı konularda, Rum kiliselerinde tamamen özgür bir biçimde vaaz verilir.

Katolik kiliselerinde piskoposun keyfine göre işten çıkarılabilen basit köy papazları vardır sadece. Maltalı cerrah Nuncio Vastelli[104] Tinos'ta mal mülk sahibi olmuştu, ama hiç çocuğu yoktu ve bu nedenle Fransisken pederleri evlat edindi; onlar için bir kilise, bir de kırsal alanda manastır yaptırdı; Fransisken pederler çok sevilirler, ama Doğu Akdeniz'de fazla kiliseleri yoktur.

Zengin hanımların ve kendilerine verdikleri adla "kontluk kökenlilerin" giyimi Vene-

a Bir piskoposun kendi yetki alanındaki bir papaza, başka bir bölgede çalışabilme izni veren mektubu –ç.n.

103 Bu son dört köy, tıpkı listenin en başında yer alan Lutra, Lazaro, Perastra ve Komi gibi şatonun kuzeybatısında bulunur. Gerek 1616'da Pompeio Ferrari, gerekse 1632'de Piskopos Rigo toplam ada nüfusunu 18.000 olarak verirler. 1640'ta Vali Foscoli ve 1682'de Vali Marcello ise nüfusu 9000 kişi olarak sayar. Yine de Sebastiani 1667'de 8000 Katolik ve 4000 Ortodokstan söz eder. 18. yüzyıl sonunda, yani Türklerin egemenliğinde, Olivier nüfus kayıtlarına dayanarak 10.000 Rum ve 5800 Katolik sayar. Bugün ada nüfusu yaklaşık 8000 kişi, bunların da 3500'ü Katoliktir.

104 30 Haziran 1714'te, ölümünden dört ay önce kaleme aldığı ve tüm malını mülkünü adada bir Fransisken manastırı kurulması için miras bırakan vasiyetnamesiyle bilinen Nuncio Vasallo. Bu manastır 1723'te San Francesco ve San Basilio adıyla kurulmuştu.

dik tarzındadır; ötekilerin giyimi Kandiye'lilerinkine benzer. Adanın tarihine gelince, biliyorsunuz Monsenyör, Konstantinopolis'in Latin imparatorları döneminde yaptığı fetihlerden geriye, Venediklilerin elinde bir tek bu ada kalmıştır. Sizin bu adaya ve Mikonos'a konsolos atadığınız Senyör Yanaki Ghisi'nin atası olan Andrea Ghisi 1207'ye doğru Tinos'u (İstendin) ele geçirmişti ve Venedik Cumhuriyeti Türklerin tüm girişimlerine karşı adayı elinde tutmayı başardı.[105] Ege denizinin ve adalarının hemen hemen tamamına 1537'de Kanuni Süleyman adına boyun eğdiren ünlü kaptanıderya Barbaros az daha Tinos'u da ele geçiriyordu. Andrea Morosini, bu adanın da hiçbir direniş göstermeden teslim olduğunu, ama kısa süre sonra böyle bir korkaklıktan ötürü utanca kapılıp Kandiye valisine başvurduğunu, oradan gelen takviye kuvvetlerin yardımıyla ilk efendilerinin devletine geri döndüğünü anlatır. Tinos'taysa işler tam böyle anlatılmaz: Barbaros'un aşırı baskısı altındaki kaledekiler sadece Arnado, Traindaro ve Doui Castelli köylerinde yaşayanların teslim olmaya hazırlandıklarını görünce, Türklerin üzerine aniden öyle bir huruç etmişler ki, berikiler kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmış; hatta söylentiye göre, kaledeki askerler kaptanıderyanın teslim koşullarını görüşmek için gönderdiği subayı da surlardan aşağı atmışlar.

O zamandan beri bu üç köyde yaşayanları o olayda gösterdikleri yüreksizlikten ötürü kınamak için, her 1 Mayıs'ta vali atına biner, yanında "kontlukta yaşayanlar" ve Venedikli fief sahipleri,[106] ardında da San Marco sancağıyla yürüyen milis kuvvetleri olduğu halde, Cecro dağındaki[107] üstündeki Santa-Veneranda kilisesine gider ve orada üç kez "Yaşasın Aziz Marcus!" diye bağırıldıktan sonra, alaybozan tüfekleri şerefe ateşlenir; daha sonra danslar edilir ve şenlik bir şölenle sona erer; bu törene katılmayan fief sahipleri ilk sefer için bir ekü ceza verir, üç kez törene katılmazlarsa fiefleri ellerinden alınır.

Venediklilerin bu adada düzenli ordu birlikleri bulunmasa da, alarm verildiğinde en ufak bir işaretle beş binden fazla adam toplanabilir: Her köy bir milis müfrezesi besler, bunların silah ve mühimmatını vali sağlar, talimlerini yaptırtır, sık sık denetimden geçirir.

Son savaşta Mezomorto Kaptanpaşa valiye, ada soylularına ve din adamlarına yazdığı mektupta, cizye ödemezlerse tüm bölgeyi ateşe ve kana boğacağını bildirdi; gel cizyeni kendin topla, cevabını alıp kadırgalarıyla

ada açığında belirince, iyi bir savaşçı olan Vali Moro, San Nicolo kıyısındaki siperlere bin-bin iki yüz kişi yığdı: Bu birlikler açtıkları yoğun ateşle gemilerin karaya yanaşmasını engellediler ve bu kadar gayretli çarpışıldığını gören Kaptan-paşa kadırgalarını geri çekti; aslında bu milis kuvveti siper savaşında iş görür, ama açıkta verilecek meydan savaşına uygun değildir. Tinos'u ele geçirmek için, adanın kuzey kıyısındaki en iyi liman olan Palermo limanına[108] çıkarma yaparken San Nicolo'daki birlikleri oyalamak yeterli olur; tüm bölgeyi yakıp yıkacak ve kendi iaşelerini kolaylıkla Andros adasından sağlayacak bu birlikler adanın tek müstahkem mevkii olan kaleyi kısa sürede açlığa mahkûm edeceklerdir; çünkü San Nicolo her yönden saldırıya açıktır.

Bu mektubu, komşu adaların kolaylıkla görüldüğü Tinos kalesinin tepesinden gerçekleştirdiğimiz coğrafi konum saptamasıyla bitireceğiz. Gyaros batıda, Siros güneybatıda, Andros kuzeybatı ile kuzey-kuzeybatı arasında, Paros güneyde, Delos güney-güneydoğu ile güney arasında, Kios adası kuzeydoğu ile kuzey-kuzeydoğu arasında, Karaburun kuzeydoğuda,[109] Kuşadası doğu-kuzeydoğuda, Samos doğu ile doğu-kuzeydoğu arasında, İkarya doğuda, Furni doğu-güneydoğuda, Mikonos güneydoğuda, Amorgos güneydoğu ile güney-güneydoğu arasında, Naksos güney-güneydoğu ile güney arasında kalır.

En derin saygılarımla,

105 Venedikliler 1390'da adayı Ghisi'lerden devraldılar.
106 "Adalılar, fief sahipleri ve fief'sizler diye ikiye ayrılır; fief sahiplerinin toplam sayısı 69'dur; bir bölümü kentte oturur ve her vesileyle vali ekselanslarının huzuruna çıkmak zorunda kalırlar; ötekiler adadaki fief'lerine dağılmış halde yaşarlar ve imtiyazlıdırlar. 163 kişinin de özel bir imtiyazı vardır: *Scarpa*'dan, başka bir deyişle angaryadan ve kıyı muhafızlığından bağışık tutulurlar; içlerinden bir bölümünün imtiyazlarını Venedik dukası, diğerlerininkileriyse adanın eski senyörleri vermiştir" (Ferrari, 1616).
107 Yukarıda sayılan üç köye egemen konumdaki Kekhrovuni tepesi.
108 Kuzeybatıda, Pyrgos yakınındaki Panormos koyu.
109 Anadolu'da Çeşme yarımadasının ucu.

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi
Monsenyör Kont de Pontchartrain,

Monsenyör,

Kios [Sakız] tarihi, bir mektuba sığdırılamayacak kadar geniştir; dolayısıyla bu mektupta size sadece günümüzde olup biteni anlatma ve bu adanın basit bir betimlemesini yapma onuruyla yetineceğim.

Venedik donanmasının amirali Antonio Zeno, 28 Nisan 1694'te on dört bin kişilik bir orduyla Khios kenti önünde belirdi[1] ve tüm bölgenin tek müstahkem mevkii olan deniz kıyısındaki kaleye saldırmaya başladı; ama sekiz yüz Türk'ün koruduğu ve kara tarafından herhangi bir direniş göstermeden yerlerinden atılabilecek iyi silahlanmış bin kişi tarafından da desteklenen kale beş günden fazla dayanmadı. Ertesi yıl, 10 Şubat'ta Venedikliler kaleyi aldıkları kadar kolay bir biçimde yitirdiler ve özellikle de donanmaları İnussa adalarının açığında Kaptanıderya Mezomorto komutasındaki Türk donanması karşısında bozguna uğrayınca alelacele kaleyi terk ettiler; Kios'ta öyle bir korku rüzgârı esmişti ki top ve cephaneleri bile arkalarında bırakmışlardı; birlikler karmakarışık bir halde kaçıyordu ve bugün bile adada, askerlerin sinekleri bile sarık sandıkları söylenir.

Türkler oraya fethedilmiş bir ülkeye girer gibi girdiler, ama Rumlar olup biten her şeyin suçunu Latinlerin sırtına yıkma becerisini gösterdiler; oysa adada yaşayan Latinlerin Venedik baskınında hiçbir payları yoktu;[2] en yüksek mevkilerdeki dört Katolik asıldı: Pietro Giustiniani, Francesco Drago Burghesi, Domenico Stella Burghesi, Giovanni Castelli Burghesi; Latinlerin şapka takması yasaklandı, hepsine sakallarını tıraş ettirme, Ceneviz giysilerini çıkarma, kent kapısında attan inme ve en önemsiz Müslümanı bile hürmetle selamlama zorunluluğu getirildi. Kiliseler ya yıkıldı, ya camiye çevrildi; Katolik piskopos Leonardo Baharini ve en önde gelen ailelerden altmışı Venediklilerin peşinden Mora'ya gittiler; bu piskopos yeni bir piskoposluğun başına getirildikten kısa bir süre sonra orada öldü.[3] Onun ve Latinlerin Venedik seferini kolaylaştırdıkları konusunda Türklerin besledikleri kuşkular, Ve-

nediklilerin bu din adamına gösterdiği saygıyla iyice perçinlendi. Rumların kışkırtmasıyla her gün başlarına açılan yeni belaların altında iki büklüm olan zavallı Katolikler bu sıkıntılara sabırla katlanıyor ve geniş, bakımlı bir şapele sahip Fransa konsolos yardımcısının evindeki ayinlere gerçekten örnek alınacak bir tavırla katılıyorlar.

Katolik mezhebi ibadetinin yapılabilmesi, Fransa krallarının Kioslulara sağladığı en önemli ayrıcalıktı: Ama üzerlerine isyan kuşkusunun gölgesi düşünce bu imtiyazdan yoksun kaldılar; yoksa orada ayinler, Hıristiyanlığın merkezindekinden hiçbir farkı bulunmayan tören usulleriyle yapılıyordu. Rahipler hastalara gündüz vakti ellerinde fenerlerle Şaraplı Kutsal Ekmek götürüyorlardı; Corpus Domini ayini resmen düzenleniyordu; din adamları ayin cüppelerini giyip buhurdanlıklar eşliğinde yürüyorlardı; son olarak şunu da belirtelim: Türkler bu adaya Küçük Roma adını takmıştı. Kırsal kesimdeki kiliseler dışında, Katoliklerin kentte yedi kilisesi vardı; katedral[4] ve Dominikenlerin kilisesi[5] camiye dönüştürüldü; Cizvitlerin Saint-Antoine'a adanmış kilisesiyse[6] han oldu; Dilenci tarikatının ve Fransiskenlerin[7] kiliseleri, Notre-Dame de Lorette ve Sainte-Anne[8] kiliseleri yıkıldı; Dilenci tarikatının, kentin beş yüz adım dışında, Fransızların ve Fransa himayesindeki kişilerin gömüldüğü Saint-Roch kilisesi vardı, ama o da ötekilerle aynı kaderi paylaştı; kırsal kesimdeki kiliselerse, kente iki mil uzaktaki Saint-Joseph, iki buçuk mil uzaktaki Notre-Dame de la Conception, çeyrek mil uzaktaki Saint-Jacques, bir

1 İtalyan kaynaklarına göre, 10.000 piyade ve 600 atlı askerden oluşan Venedik-Malta donanması ada açıklarına 7 Eylül 1694'te geldi. Aynı ayın 16'sında adayı ele geçirdi. Ada, İnussa (Koyun adası) deniz savaşından sonra, 21 Şubat 1695'te herhangi bir direnişle karşılaşmayan Osmanlılar tarafından geri alındı.

2 Filo komutanı Carolo Pisani 2 Kasım 1694'te Venedik'e şunları yazıyordu: "Kentteki Türk evlerinin ve dükkânlarının yağmasına izin verildi. Ne yazık ki disiplin önlemleri askerlerin Rum evlerine de saldırmasına engel olamadı." Bu yaşananlar ve Venediklilerin Ortodoks kilisesine çektirdiği alışıldık sıkıntılar yüzünden Rumlar Türklerin adaya geri dönmesini istemişlerdi.

3 Kaynaklar bu bilgileri doğrular... Venediklilerse Antonio Zeno'yu, ardılı Contarini'yi ve komutan Pisani'yi hapsettiler; ilk ikisi hapiste öldü.

4 "Oldukça küçük" Santa Maria di Trave kilisesi.

5 1580'de yapılan San Sebastiano.

6 1648'de beş nefli bir kilise olarak adı geçer.

7 1630'da Dilenci tarikatına bırakılan Saint-Georges ve Fransiskenlere bırakılan Saint-Nicolas kiliseleri.

8 Bu özel bir şapeldi.

buçuk mil uzaktaki La Madona, iki buçuk mil uzaktaki La Madona d'Elysée, yarım mil uzaktaki Saint-Jean'dır.[9]

Latin rahipler on-on iki Rum kilisesinde de ayin yapma hakkına sahipti[10] ve bazı soyluların kır evlerinde kendi şapelleri vardı. Hatırı sayılır miktarda olağandışı gelire de sahip olan piskoposa ayrıca Roma da 200 ekü veriyordu. Kios'ta, manastırlarını yitirmiş Fransız ve İtalyan din adamları dışında, hâlâ yirmi dört-yirmi beş rahip kalmıştır. Türkler Kios'u aldıktan sonra rahipleri de cizyeye bağlamak istediler, ama Fransa konsolos yardımcısı Bay de Riants onların bağışık tutulmasını sağladı; rahibeler de, Doğu Akdeniz'in geri kalanında da olduğu gibi, manastıra kapanma olanağını yitirdiler; rahibelerin büyük bölümü, her ikisi de Cizvitler tarafından yönetilen Fransisken ya da Dominiken tarikatına bağlıdır.

Rum metropolit çok zengindir, sadece kentte ona bağlı üç yüzden fazla kilise vardır ve adanın geri kalanı da şapellerle doludur; Rum manastırları çok kabarık gelirlere sahiptir; Aya Minas manastırında elli,[11] Aya Yorgi manastırındaysa yaklaşık yirmi beş Rum keşiş bulunur;[12] en büyük manastır kente beş mil uzaktaki Nea Moni ya da Yeni İnziva'dır. 5 Mart 1701 tarihinde oraya gittik. Bu manastır 500 ekü cizye öder; içeride sadece pazar ve bayram günleri topluca yemek yiyen yüz elli keşiş vardır; haftanın geri kalan günlerinde herkes yemek ve mutfak işlerini bildiği gibi halleder; çünkü manastır onlara sadece ekmek, şarap ve peynir verir; bu yüzden parası olanlar çok güzel yemek yer, hatta kendi kullanımları için at bile bulundurur ve bakar.[13] Bu manastır çok büyüktür ve bir din kuruluşundan çok köye benzer; ada topraklarının sekizde birine sahip olduğu[14] ve gelirinin 50.000 ekü'yü geçtiği iddia edilir. Dindar insanların vasiyet ettikleri bağışların durmaksızın getirdiği yeni mallar dışında, her keşiş manastırın servetini artırır; buraya kabul edilmek için adam başı 100 ekü vermekle kalmaz, öldüklerinde de mallarını mülklerini ancak manastıra bırakabilirler; bir akrabalarına miras bırakabilmelerinin tek koşulu bu şahsın da aynı manastırda din adamı olmayı kabullenmesidir; ne var ki, o zaman da kendisine bırakılan mirasın ancak üçte birini alabilir. Bu manastırdakiler hiçbir şey yitirmemenin sırrını böyle bulmuşlar;[15] manastır, büyük ve çıplak dağların ortasındaki ıssız ve tatsız bir yerde, gayet güzel ekilmiş bir tepenin üstüne kurulmuştur.

Kilise iyi ışık almaz, ama Doğu Akdeniz'deki en güzel kiliselerden biri olarak kabul edilir yine de; orada, tonoz eğmeçleri dışında, her şey gotik tarzındadır; tablolar, yaldız kullanımından kaçınılmamış olmasına karşın, korkunç denecek ölçüde kabadır;[16] her azizin adı, yanındaki azizle karıştırılmaması için, tasvirinin altına yazılmıştır! Keşişlerin söylediğine göre, bu kiliseyi yaptıran İmparator Konstantinos Monomakhos'un da[17] tasviri ve ismi bulunmaktadır.

Sütunlar ve sütun başları yörenin malzemesi olan, ama katman kesiti pek güzel sayılamayacak alacalı akik taşındandır; akik taşı, donuk kızıl renkte bir tür köşeli yığışımdır; içine karışmış bazı gümüşi damarlarsa bir bütünlük oluşturmaz ve taş hiç göz alıcı değildir. Manastır çevresinde bol bulunur, ama bu kilisede kullanılan taşlar adanın kent yakınındaki eski taş ocaklarından çıkarılmıştır.

Kios adası kuzeyden güneye doğru uzanır; ama ortası daha dardır, güney ucunda Cabo Mastico ya da Katomeria (Aşağı Yöre), kuzeydeyse Apanomeria (Yukarı Yöre) burnu ile sonlanır. Khios kenti ve Ova, adanın doğu kıyısında adanın ortasına yakın bir yerdedir: Burası büyük, göz alıcı ve Doğu Akdeniz'in tüm diğer kentlerinden daha iyi inşa edilmiş bir kenttir; evleri güzel, kullanışlıdır; doğrama ile yapılmış tavanaraları, onların üstünde de düz ya da oluklu kiremitlerle kaplanmış çatıları vardır; taraçaların sıvası iyidir; Kiosluların inşaat usullerini, yerleştikleri tüm Doğu kentlerini güzelleştiren Cenevizlerden öğrendikleri bilinir: Kısacası Doğu Ak-

9 Saint-Joseph dışında hepsinin adı kaynaklarda geçmektedir.

10 Bunlardan üçü bilinmektedir.

11 1572 ile 1590 yılları arasında kalan bir tarihte kurulmuş, müstahkem manastır.

12 Geride yeniden inşa edilmiş bir kiliseden başka bir şey kalmamıştır.

13 "Bu manastırda bir başrahibin yönetiminde iki yüz keşiş yaşar ve sayıları iki yüzü asla geçmez. [...] Manastır her gün her keşişe kara ekmek, en iyisinden olduğu söylenemeyecek şarap ve bozuk peynir verir; gıdalarının geri kalanını tamamlamak keşişlere düşer; zenginler masrafları ceplerinden karşılayarak mükellef sofralar kurar, hatta bazılarının canları istediğinde dolaşmak için güzel atları bile vardır, ötekiler ise verilen kötü yemekle yetinirler. Ama pazar günleri ve büyük yortularda yemekhanede topluca yemek yerler" (Thévenot, 1656).

14 11. yüzyılda kurulduğunda üçte birine sahipti.

15 Thévenot'da da aynı bölüme rastlanır.

16 Nea Moni, Bizans sanatının en iyi örnekleri arasında kabul edilen mozaiklere sahiptir. Thévenot bunlardan hayranlıkla söz ettiğine göre, o çağda görülebiliyorlardı.

17 1045-1057.

deniz'de sadece kerpiçten evler görerek geçirdiğim bir yılın ardından Khios kenti, iyi açılmamış ve bizim Provence'taki gibi çakıltaşlarıyla kaplanmış sokaklarına karşın, bana inci gibi göründü. Son savaşta Venedikliler de şato çevresindeki evleri yıkarak Khios'u güzelleştirdiler. Bugün aynı yerde güzel bir meydan bulunuyor.

Bu şato, Cenevizlerin deniz kıyısına yaptıkları eski bir kaledir; kenti ve limanı korur, ama kentin bir bölümü kaleye daha egemen bir konumdadır; kaledeki garnizon mevcudunun bin dört yüz olduğu söyleniyor; yuvarlak burçlara ve kötü bir hendeğin koruduğu surlara bakınca en az iki bin muhafız gerektiği anlaşılıyor; kalenin içiyse tamamen evlerle dolu; bu sıkış sıkış evlerde bugün sadece Müslümanlar oturuyor; seksen yıl önceyse –soylu Giustiniani'lerin, Burghesi'lerin, Castelli'lerin ve başka ailelerin armalarının da gösterdiği gibi– bu evler Latin soylularının elindeydi; Venedik gülleleriyle yıkılmış evleri Türkler her gün onarıp ayağa dikiyor; ayrıca, burada epeyce düzgün bir cami de inşa edilmiş.

Yukarı çıkan ya da inen, yani İstanbul'a giden ya da İstanbul'dan gelerek Suriye ile Mısır'a giden tüm adalıların buluşma yeri Khios limanıdır. Ama liman çok bakımlı değildir; deniz yüzeyindeki kayalardan oluşan ve Cenevizlerin eseri olan kötü bir dalgakıranı vardır; giriş de oldukça dardır ve suyun hemen altındaki kayalıklar nedeniyle oldukça tehlikelidir. Aya Nikola adacığına dikilmiş deniz feneri olmasa, bu sualtı kayalıklarından zor kurtulunurdu. Biz ayrılırken limanda, yedi Türk kadırgası ve Trablusgarp'tan üç savaş gemisi vardı. Olağan koşullarda orada hep bir kadırga filosu bekler.

Kırsal alan bakımından Kios dağlık ve sarp bir adadır. Yine de kırsal alan yer yer hayranlık uyandıran bir güzelliğe bürünür ve portakal, limon, zeytin, dut, mersin, nar ağaçlarından geçilmez; kozalaklıları ve sakızağacıgilleriyse hiç saymıyoruz bile; yöredeki tek eksik tahıldır; yetiştirilen arpa ve buğday adalıların üç aylık gereksinimini güç karşılar; yılın geri kalanı için anakaradan tahıl getirtmek zorunda kalırlar; bu nedenle Hıristiyan prensler Türklerle savaşa tutuşsalardı, bu adayı uzun süre ellerinde tutamazlardı. Kantakuzenos, tahıl nakliyatını yasaklayan Beyazıt'ın tüm adaları aç bıraktığını anlatır. Gerekli besin maddelerinin sağlanacağı Mora ya da Kandiye'ye

sahip olmadan Ege adalarına yerleşmek hiç kolay değildir; Kios'un tahıl gereksinimini, bazılarına göre eski Erythrai kenti olan Çeşme köyü karşılar: Asya topraklarının ne kadar verimli olduğuna inanamazsınız; Çeşme, Kios'un hemen karşısındaki Karaburun'un ilerisindedir.

Komşu adaların şarap gereksinimini ise Kios karşılar; lezzetli ve mideye iyi gelen bir şaraptır bu. Kios yamaçlarında bağcılık yapılır ve ağustos ayında toplanan üzümler sekiz gün güneşte bırakılıp kurutulur, sonra çiğnenir ve çok iyi kapatılmış mahzenlerde mayalanmaya bırakılır; en iyi şarabı yapmak için, kara üzümlerin arasına şeftali çekirdeği gibi kokan bir tür beyaz üzüm karıştırılır; ama bugün bile aynı ismi taşıyan "nektar"ı yapmak için çekirdeği sanki kılçıklı gibi olan ve bu nedenle zor yutulan başka bir üzüm türü kullanılır; en beğenilenler, Antikçağ'da bu "nektar"ın çıkartıldığı Mesta bağlarıdır; dikmek için bu bağların fidanları aranır ve Mesta eskilerin Ariusia adını verdikleri o ünlü bölgenin başkenti gibidir.[18]

Kios'ta fazla zeytinyağı üretilmez; en iyi yıl bile üretim iki yüz *müdd*'ü geçmez. Bir *müdd* dört yüz okka çeker ve Kios okkası sadece üç libre iki onstur. Fransızlar bu adadan epey bal ve balmumu alırlar, ama yörenin en önemli ticari malı ipektir: Her yıl, adalıların hesaplama tarzına göre, altmış bin topak, bizim hesabımızla otuz bin libre ipek elde edilir; topak, bizim ölçümüzle yarım libre eder; bu ipeğin tamamına yakını adada kadife, damasko ve Asya, Mısır ve Kuzey Afrika ülkelerine gönderilen diğer kumaşların üretiminde kullanılır; zaman zaman bu kumaşların içine işçilerin ya da tüccarların zevkine göre, sırma ve sim de karıştırılır; her ipek libresi için gümrüğe dört timin, yani bizim paramızla 20 metelik bırakılır; 1700'de, ipeğin libresi 35 timine kadar çıktı; malı alan gümrük resmini de ödemek zorundadır. Türkler ve Fransızlar adanın tüm malları için yüzde üç gümrük resmi öder; Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler ise yüzde beş öderler. Bu gümrük, İstanbul'daki hazinedarbaşı adına 25.000 ekü'ye iltizama verilmiştir.

Adanın öteki ürünleri yün, peynir, incir ve sakızdır [mastika]; yün ve peynir ticareti incirin yanında önemsizdir: Rakı yapmakta kullanı-

18 Adanın en iyi şarabı kuzeyde, Phyta köyü çevresinde üretilir. Tournefort güneybatıdaki sakız köyü Mesta'yı büyük olasılıkla Phyta ile karıştırmıştır. Ariusia herhalde bugün Raussa diye bilinen ve Fyta yakınındaki yer olsa gerek. Eskiçağ'daki söylentilere göre en iyi şarap burada yapılırdı.

lanlar dışında, gemiler dolusu incir komşu adalara da gönderilir; bu incirler iğlekleme yoluyla işlenirse de incirleri korumak için fırından geçirmek gerekir; o zaman da lezzetlerini yitirirler. Kios'ta hiç tuzla yoktur; tuz Naksos ya da Foça'dan[19] getirilir.

Sakız (mastika) konusuna girmeden önce, köylerin üç bölüme ayrıldığını söylemek gerek: Ova köyleri, Apanomeria köyleri ve sakız üretilen, gövdeleri kesilince reçine halinde sakız (mastika) veren sakızağaçlarının yetiştirildiği köyler; Ova köylerinin ya da kentin yakınındaki köylerin adları şöyledir: Vasiloniko, Thymiana, Khalkios, Neokhorion, Ververato, Ziphia, Batili, Dafnonas, Karyes ve Petrana;[20] bu sonuncusu neredeyse terk edilmiş haldedir.

Aponomeria köyleri şunlardır: Aya Yorgi, Lithilimiona,[21] kömür çıkarılan Argui,[22] Anavatos,[23] Sieroanta,[24] Pyrama, Parparia, Tripes, Sainte-Hélène,[25] Caronia,[26] Keramos, Leptopodha, Amarca,[27] Fyta, Kambia, Viki, Amadhes, Kardhamyla,[28] Pityos, Majatica,[29] Volisos,[30] bu köyün sahilinde denizin kaynadığı söylenir; anlaşıldığı kadarıyla Milos adasındakine benzeyen sıcak su kaynakları söz konusudur. Spartunda yine aynı bölgede, Pelinnaion dağının eteğinde bir köydür; burası yörenin en yüksek dağıdır ve bugün Spartunda dağı diye bilinir.[31] Bu dağın tepesine, nefis bir kaynağın yanı başına İlyas Peygamber şapeli yapılmıştır; ama aynı dağın üstündeki eski şato harabelerinin ne olduğu bilinmemektedir; Khalandra köyünün yakınında sıcak su kaynakları vardır.

19 Anadolu kıyısındaki eski Phokaia.

20 Kuzeybatıda bulunan Karyes dışında, Khios kentinin güney-güneybatısında bulunan köyler. Batili'yi Vavili diye okumak gerekir. Ziphia'nın hemen güneydoğusunda yer alan Petrana, 1822 katliamından sonra yok olmuştur.

21 Bu iki köy Apanomeria bölgesine, yani adanın kuzeyine ait değildir. Aya Yorgi, Vavili'nin güneybatısında, Lithi ise daha batıda, adanın batı kıyısındadır. Thévenot onu Lecilimonia olarak da adlandırır –"elli kişinin yaşadığı köy"– ama bu ad daha çok "Lithi limanı" anlamına gelir ve köyün kuzeybatısındaki küçük koya gönderme yapar.

22 Bu köyün tanımlanması güçtür ve birkaç yerde olabilir. Lithi ile Anavatos arasındaki Avgonyma söz konusu olabilir (bunun budanmış hali olan Avgony, kötü okunarak Argui yazılmış olabilir). Bu bölge odun kömürü üretiyordu.

23 Anavatos: Burası "Campo" köyleri arasında yer alan, 1881 depreminde yıkılmış müstahkem bir köydü.

24 Buradan itibaren kuzey köylerine geçiyoruz. Siderunda: Nea Moni'ye ait müstahkem köy.

25 Köyün bugünkü adı Agio Gala'dır.

26 Thévenot'ya göre 150 haneli Kurunia köyü.

27 Tamarku (Ta Marku: Markos'unkiler); bugün Phyta'nın batısında kalan yer.

28 Kuzeyin ikinci büyük köyü. Müstahkem kasaba.

29 Güneyde, Armolia ve Pyrghi köyleri arasında bu adda bir yer bulunmaktadır.

30 Ortaçağda Kios'un en büyük kenti; Ceneviz kaynaklarına göre 700 hane. Thévenot hane sayısını 300, nüfusu da 1500 olarak kaydeder.

31 Pelinnaion tepesinin yüksekliği 1274 metredir.

Sakız üreten köylerin adları şöyledir: Kalimasya,[32] Tholopotami,[33] Myrmighi, Didyma, Ekso Didyma, Paghitha, Cataracti [Katarraktis],[34] Kini, ünlü Başmelek Mikail şapelinin bulunduğu Nenita,[35] Vunos,[36] Flatsia, Patrika, Kalamoti, kumtaşından çömleklerin yapıldığı Armolia,[37] Pyrghi,[38] Apolihni,[39] Olympi,[40] Elata, Vessa,[41] Mesta.[42]

Dikilmiş ve bakılan sakızağaçlarının hepsi padişahın malıdır ve ancak bunları alan kişi padişaha aynı miktarda sakız bedelini ödemeyi taahhüt ederse bu ağaçlar satılabilir. Genellikle alım satım işlemlerinde toprak satılır, ama sakız ağaçlarının mülkiyeti korunur.

Kios adasında, sakızağaçları ağustos ayının ilk günü çizilmeye başlanır; ağaç gövdelerinin dış kabukları büyük bıçaklarla birçok yerden enlemesine kesilir, ama genç dallara dokunulmaz. Bu çizme işleminin ertesi gününden başlayarak ağacın besleyici özsuyunun damla damla sızdığı ve mastika öbekleri oluşmaya başladığı görülür; mastika yerde sertleşerek genellikle oldukça kalın tabakalar oluşturur; bu nedenle bu ağaçların altı özenle süpürülür. Hava kuru ve açık olursa, en fazla ürün ağustos ortasına doğru toplanır; eğer yağmur toprağı ıslatırsa, o zaman bu birikmiş sakız topaklarının üstü örtülüp ziyan olur. İlk mastika hasadı budur.

Eylül ayının sonuna doğru aynı çizikler-den yine mastika elde edilir, ama, bu sefer ürün miktarı daha azdır; pislikleri ayırmak amacıyla sakız elekten geçirilir, ama çıkan toz bu işle uğraşanların yüzüne öyle yapışır ki yüzlerini zeytinyağıyla yıkamak zorunda kalırlar. Zaman za-

32 O çağda müstahkem bir köydü; 1881 depreminde yıkıldı.

33 O çağda önemli bir keten ve pamuklu kumaş dokuma merkezi.

34 "[...] Cenevizler adaya egemenken, bir dağın üzerine ustaca yapılmış şato. [...] içeride bin beş yüz kişi yaşar, on altı kilise ve Meryem Ana'ya adanmış bir keşiş manastırı vardır" (Thévenot).

35 "Bu yerde iki bin beş yüz kişi oturur, otuz kilise ve iki manastır vardır. [...] Köyün dışında bir de Başmelek Mikail adanmış bir kilise vardır; kilisenin bu Başmelek Mikail yortusunu kutladığı gün burada büyük bir halk kalabalığı toplanır [...] deliler bu kiliseye gider ve pek çoğunun aklı başına gelir" (Thévenot).

36 "[...] Kare planlı şatosu olan büyük köy, yaklaşık 500 kişi yaşar, birçok kilisesi vardır" (Thévenot).

37 "Tüm adada kullanılan toprak çanakların hepsinin yapıldığı Armolia" (Thévenot). Bu gelenek sürdürülmüştür. Piacenza (1658) nüfusu 500 olarak saptar.

38 "İtalyan tarzında inşa edilmiş çok güzel ve büyük kasaba" (Vansleben, 1674). Tahkim edilmiş. Thévenot'ya göre nüfus 2000.

39 "Bu köyün [Pyrghi] tam karşısında Apolieno adında çok yüksek bir dağın tepesine, kapısındaki bir yazıtta belirtildiğine göre Niccolo Giustiniani adında biri tarafından 1440 yılında yaptırılmış bir şato vardır; oval planlı ve çift surlu bu şatoda altmış iki oda, iki sarnıç vardır; sarnıçlardan birinin boyu altmış, eni kırk adımdır; korsanlara karşı savunabilmek için çok iyi tahkim edilmiş şatonun ortasında bir kilise vardır" (Thévenot).

40 Müstahkem köy.

41 Vessa; Piacenza'ya göre 200 sakin.

42 "Mesta köyü hepsinin içinde en iyi inşa ve tahkim edilmiş olandır; üçgen planlıdır, içeride 300 kişi yaşar" (Thévenot). Günümüzde de Ortaçağ niteliğini en iyi korumuş köy budur.

man İstanbul'dan çıkıp gelen bir ağa padişahın sakız payını alır ya da bu görev Kios'un gümrükçüsüne verilir. O zaman gümrükçü yukarıda adı geçen belli başlı köylerden üçüne dördüne gider ve diğer köylerde yaşayanlara da padişahın payını getirmeleri için haber uçurur; bu köylerin hepsi birden yüz bin yirmi beş okka çeken iki yüz seksen altı sandık sakızı teslim etmek zorundadır; Kios kadısı her biri seksen okkalık üç sandık alır; şahısların vermesi gereken sakız payının kayıtlarını tutan kâtibin de payına bir sandık düşer; gümrükçünün sakızı tartan adamı herkesin sandığından bir avuç alır; yine gümrükçünün yanında çalışan bir diğeri payları inceleme zahmetine karşılık bir avuç alır; sakız ağacı yetiştirilmeyen köylere ya da kente sakız taşırken yakalanan kişi kürek cezasına çarptırılır ve tüm malına mülküne de el konur; paylarını vermeye yetecek kadar sakız toplayamayan köylüler ya eksik kalan bölümü satın alırlar ya da komşularından ödünç alırlar ve fazla sakızı olanlar bunu ertesi yıla saklar ya da el altından satarlar; kimi zaman okkasını bir kuruştan alıp iki ya da iki buçuk kuruşa satan gümrükçüyle anlaşırlar; sakız ağacı yetiştirenler cizyenin sadece yarısını öder ve tıpkı Türkler gibi sarıklarının çevresine beyaz tülbent sararlar.[43]

Saraya gönderilen sakızın büyük bölümünü hanım sultanlar tüketir; eğlenmek amacıyla ve nefesleri güzel koksun diye özellikle sabahları aç karnına sakız çiğnerler; buhurdanların ve fırına verilmeden önce ekmek hamurunun da içine sakız taneleri katılır.

Temmuz sonundan ekim ayına kadar büyük terebentin ağaçlarının gövdeleri bir baltayla enlemesine çizilerek de terebentin toplanır. Gövdeden akan terebentin köylülerin ağaç diplerine yerleştirdikleri düz taşların üzerine akar; bunu küçük sopalarla toplayıp, sopaları üstlerindeki terebentin süzülsün diye şişelerin içine bırakırlar; toplandığı yerde okkası, yani üç buçuk libre ve bir onsu 30-35 paraya satılır. Adadan en fazla toplam üç yüz okka ürün elde edilir.

Barış zamanı tüm yöreyi kadı idare eder; savaş sırasında askerlere komuta etmesi için bir paşa gönderilir. Kios kadısını İstanbul müftüsü atar (500 akçe yevmiyeli, yani birinci sınıf bir kadı atanır), çünkü Türkiye'de bu tür memurlar için belirlenmiş düzenli maaşlar olmasa da, kadılar kıdemle-

rine göre 500 akçe yevmiyeli, 400 akçe yevmiyeli, 300 akçe yevmiyeli ve 25 akçe yevmiyeli diye sınıflara ayrılırlar; tüm bu kadılar olağan koşullarda baktıkları davalardan aldıkları yüzde sekiz ya da onluk paylarla geçinirler. Bu adada voyvoda yoktur, sadece barış zamanı yaklaşık yüz elli, savaş zamanı da üç yüz-dört yüz yeniçeriye komuta eden bir yeniçeriağası vardır. Kios'taki Türk nüfus on bini, Latin nüfusu da üç bini geçmez; ama Rumların nüfusu yüz bini bulur.[44]

Bu adada cizye üç sınıfa bölünmüştür; en yükseği 10 ekü 3 para, ortası 5 ekü 3 para, en azı da 2,5 ekü 3 paradır; 3'er paralık bölümler makbuzu kesen için alınır; kadınlar ve kızlar hiç cizye ödemez; cizye ödemesi gerekenleri saptamak için, bir iple boyun ölçüsü alınır; daha sonra ipin iki ucu ölçüsü alınan şahsın dişleri arasına konup ölçü tam iki katına çıkarılır; eğer baş ipe hiç değmeden bu ölçünün içinden geçiyorsa o şahısın cizye ödemesi gerekir, eğer başı geçmiyorsa cizye vermez;[a] yüz cizye mükellefinin sekseninden 5 ekü, onundan 10 ekü, diğer onundan da 2,5 ekü alınır: Hiç aşar alınmaz, sadece kent masraflarını karşılamak üzere birtakım keyfi vergiler tahsil edilir. Kent işleri her yıl seçilen dört yeni yönetici ve sekiz ihtiyar heyeti üyesince yürütülür; her köyde iki yönetici ve sekiz ihtiyar heyeti üyesi seçilir.

12 Mart'ta adanın kuzeyine, Kardhamyla'nın beş mil uzağındaki eski bir tapınağın harabelerini görmeye gittik; burası Delphini limanının ilerisinde, Khios'a on sekiz mil uzakta bir köydür.[45] Bu sözde Neptün tapınağının aşağısında bir kayadan çıkan ve belki de bu yapının inşa edilmesine neden olmuş güzel bir pınar var. Şelale bir kayadan çıktığı için çok güzeldir, ama Bay Thévenot'nun söz ettiği mermer basamaklardan eser yok; hatta burada sanki hiçbir zaman mermer basamak olmamış gibi; kuşkusuz bu seyyaha doğru bilgi vermemişlerdi ya da Kios betimlemesinin büyük bölümünü aldığı yazmada Naos pınarıyla adanın en güzel yerinde mermerin

a Osmanlı devletinde cizye farklı yörelerde farklı yaşlarda alınmaya başlardı. Büyük bir olasılıkla, o dönemlerde nüfus kayıtlarını tutmaya henüz başlanmadığı için, cizye ödememek amacıyla çocuklarının yaşlarını küçük göstermek isteyenlere karşı bir önlem olmak üzere, bedensel gelişmişlik ölçüsü olarak kafa-boyun orantısı seçilirdi.

43 Evliya Çelebi de bu imtiyazı doğrular.

44 Adanın bugünkü nüfusu 52.000'dir.

45 Kardhamyla'nın güneydoğusundaki Delphinion harabeleri.

üstünde akan ve yabancılara haklı olarak Kios'un harikalarından biri diye tanıtılan Sklavia kaynak suyu birbirine karıştırılmış.[46]

Bununla birlikte, Kios'ta kalmak çok hoştu ve buradaki kadınlar Doğu Akdeniz'in geri kalanından daha kibardı.[47] Giysileri yabancılara çok olağanüstü ve şaşırtıcı gelse de, temizlikleriyle diğer adaların Rum kadınlarından ayrılırlar. Kios'ta çok güzel yemek yenir: Midilli'den getirilen istiridyeler nefistir ve her tür av hayvanı, özellikle de keklik çok boldur; bu adanın kekliklerı tavuk kadar semizdir. Vessa ve Elata yörelerinde özenle keklik besleyenler var: Bu keklikler sabahları koyun sürüleri gibi beslensinler diye çayıra çıkarılır; her aile kendi kekliklerini ortak bekçiye emanet eder, bu bekçi de kuşları akşamları geri getirir ve sahipleri de onları düdükle evlerine çağırır. Eğer kuşların sahibi gün içinde kekliklerini geri çağırmak isterse yine aynı yönteme başvurur ve düdük sesini duyan kekliklerin hiç birbirlerine karışmadan geri geldikleri görülür.[48] Provence'ta, Grasse tarafında, keklik kümelerini kıra çıkaran ve istediği zaman geri getirten bir adam gördüm; onları eliyle tutuyor, göğsüne koyuyor, sonra da ötekilerle birlikte karınlarını doyurmaya gönderiyordu.

İstanbul'u görmeyi tutkuyla istediğimiz için 27 Mart'ta bir Türk şaykasına binerek Kios'tan ayrıldık ve ayın 28'inde eskiden Lesbos diye de bilinen Midilli adasının başkenti Kastron'a vardık.

Kastron ya da eski Midilli bugün Khios kentiyle karşılaştırılamaz,[49] ama Midilli adası

46 Naghos denen yer Kardamyla'nın kuzeyinde, deniz kıyısında, küçük bir derenin denize döküldüğü yerdedir. Antik bir tapınağın kalıntıları ve suyollarının izleri bulunmuştur. Piacenza, harabeleri ve otuz taş basamakla inilen pınarı da betimler. Ama Tournefort'un ziyaret ettiği Delphinion (Dauphin) harabeleri Kardhamyla'nın güneydoğusundaydı. Sklavia ise Vavyli ve Tholopotami köyleri arasında, adanın merkez bölgesinin güneyindedir.

47 Doğu'nun en uygar kadınları olarak kabul edilen Kioslu kadınlar üzerine zengin bir edebiyat vardır.

48 Bu konudaki edebiyat da, en az ada kadınları hakkındaki kadar verimlidir.

49 "Bugün Kastron ya da Metelin adı verilen Midilli'de iki-üç bin Rum, üç-dört bin Türk ve otuz-kırk Yahudi ailesi yaşar" (Olivier, 1793).

Kios adasından çok daha büyüktür ve temelde kuzeydoğu yönüne doğru uzanır.[50] Bu adada, Erisso'nun da içlerinde olduğu yüz yirmi köy veya kasaba bulunduğu bildirildi.[51]

Midilli'nin toprağı bize oldukça iyi göründü; dağlar bitek ve birçok yerde ormanla kaplı. Bu adanın buğdayı iyi, zeytinyağı nefistir; Ege'nin en iyi incirleri de burada yetişir; şarapları da eski ünlerinden hiçbir şey yitirmemiştir.

Kaptanımız parayı Petra limanında aldı; bize haber vermeden çekip gideceği korkusuyla limandan ayrılamadık; Türk kaptanlar yolcularından parayı yola çıkmadan önce alır ve bir daha da bu işi düşünüp canlarını sıkmazlar. Petra tatsız bir köydür,[52] burada tek eğlencemiz, Marsilya'da uzun süre köle olarak bulunmuş bir Türk'ün yanında kahve içmek oldu; onun da limanlar hakkında verdiği bilgiye göre başlıca limanlar Kastron ya da eski Midilli, Yero [Yera], Kalonia ve Sığrı [Sigrion] limanlarıdır.[53] Ayrıca adada, Ortodoks Rumlarla iç içe yaşayan birçok Türk bulunduğunu da söyledi.[54] Kadı ve yeniçeriağası, ayrıca İzmir konsolosunun gönderdiği Fransa konsolos vekili Kastron'da oturur. Kastron adanın tek limanı değildir. Frenklerin *Olivier* adıyla tanıdıkları ve ağzı doğu ile güneydoğu arasına düşen İero [Yero] körfezi de Akdeniz'in en büyük ve güzel limanlarından biri olarak kabul edilir. Midilli'nin diğer limanları Kalonia ve Sığrı'dır. Kalonia daha iyidir ve güneye bakar, ama körfezin batı tarafındaki kayalığı solda bırakarak içeri girmek gerekir. Sığrı körfezinin girişi güney ile güneybatı arasındadır.

50 Midilli, Kios'un yaklaşık iki katı büyüklüktedir.

51 Adanın batısındaki Herse (Eresos). Nüfusu 1800.

52 "Ortasında tek başına yükselen granitten bir kaya parçası yüzünden bu adın verildiği Petra köyü, deniz kıyısına yakın bir düzlükte kuruludur. Hemen hemen hepsi çiftçilikle uğraşan iki-üç yüz Rum ve Türk vardır. [...] Bu köyün Rum kadınları neredeyse piskopos külahlarını andıran çok yüksek bir başlık takarlar" (Olivier).

53 "Yera limanı [...] Ege denizinin en güvenli ve geniş körfezlerinden biridir. [...] Tüm yıl boyunca yörede üretilen zeytinyağını yüklemeye gelen gemiler ve daha küçük tekneler bu limana sürekli girer çıkar" (Olivier). Burası, bugünkü Yera körfezidir ve adanın güneydoğusundadır. Kalonia körfezi adanın ortasına doğru sokulur; Olivier'ye göre, "çok geniş, güvenli, ama fazla kullanılmayan" bir limandır. Son olarak Sığrı körfeziyse adanın en batı ucundadır.

54 Olivier ada nüfusunu 20.000 Rum ve bir o kadar da Türk diye tahmin etmektedir. Bugünkü nüfus 97.000'dir.

25 Mart'ta gece yarısını bir saat geçe Petra limanından yelken açtık ve ertesi gün şafak sökerken kendimizi Bozcaada açıklarında bulduk.

Truva savaşından bu yana Tenedos'un (Bozcaada) adı değişmemiştir. Roma ve Bizans imparatorlarının egemenliğinde burası da öteki adaların yazgısını paylaşmıştır. Türklerin oldukça erken bir tarihte aldıkları Bozcaada hâlâ onların elindedir: 1656'da Çanakkale savaşından sonra Venedikliler tarafından fethedilen adayı Türkler hemen geri almışlardır.[55]

Aynı teknede yolculuk ettiğimiz İstanbullu bir tüccar Bozcaada'da Antikçağ'dan hiçbir iz kalmadığını söyledi. Gerçekten de burası Truva kentiyle birlikte tüm görkemini yitirmişti. Bizim asıl ilgimizi çeken, Doğu Akdeniz'in en nefis şarabı olan Bozcaada'nın misket şarabıydı.[56] Ama bu konudaki üzüntümüzü kralın İstanbul sefiri Marki de Ferriol'ün yanında avutma olanağını bulduk. Sayın Marki'nin evinde en iyi Bozcaada şarabı içilir ve İstanbul'dan Çin'e, hatta Japonya'ya kadar tüm Doğu'nun en mükellef sofrası buradadır.

26 Mart'ta eskilerin Kalydnes adıyla bildikleri Tavşanadası ya da Mağrip adalarının burnunun dibinden geçtik; bu adalar ıssızdır. Deniz süt liman olduğu ve teknemiz hiç yalpalamadığı için, Bay Aubret Bozcadaa kentinin görünümünü rahat rahat çizdi.

Ege adalarından uzaklaşmadan önce, Mikonos'ta, İkarya [Ahikerye] adası hakkında öğrendiklerimizi size rapor etmemi herhalde yerinde bulursunuz, Monsenyör. Bize bu bilgileri ayağına giyecek kundurası olmamasına ve tahta satarak geçimini sağlamak zorunda kalmasına karşın Paleologosların soyundan geldiğini öne süren Mikonoslu bir papaz verdi. İkarya'ya geçmeyi iki kez denedik; ikisinde de havaya boyun eğmek zorunda kaldık.[57]

Bu adanın çevresi altmış mildir[58] ve Mikonos'a bakan Papa burnundan Samos [Sisam] adasındaki Katavatis burnunun tam karşısına düşen Fener burnuna kadar uzanır.

İkarya çok dar bir adadır ve tam ortasından boylu boyunca bir dağ sırası yer alır; bu kasis

55 Venediklilerin Temmuz 1656'da işgal ettikleri adayı Türkler Ağustos 1657'de geri aldı.

56 "Rum metropolitin evinde, en iyi Frontignan'dan hiç de geri kalmayan nefis kırmızı ve beyaz misket şarabı içtik" (Olivier, 1793).

57 Rüzgâr düzeni ve adalıların karakteri nedeniyle 19. yüzyıldan önce hemen hemen hiçbir seyyah İkarya'ya ayak basmamıştır. Neyse ki elimizde 17. yüzyılda yaşamış bir metropolitin, bu yörenin çok canlı bir betimlemesini sunan Joseph Georgirenes'in seyahatnamesi bulunuyor.

58 256 km².

çizen dağ sırası yüzünden bir zamanlar adı Uzun ve Dar Ada'ydı. Ormanlarla kaplı bu dağlardan yörenin kaynak suları çıkar. Adalılar çam, meşe kerestesi ve yakacak odun, inşaatlık kalas ticaretiyle geçinir, bu malları Kios ya da Kuşadası'na götürerek satarlar;[59] bu zavallı İkarya'lılar öylesine yoksuldur ki adalarının dışına çıkar çıkmaz dilenip sadaka istemeye başlarlar; yine de bu durumdan kendilerinin de kabahati vardır: Adayı ekip biçmeyi düşünseler daha mutlu olurlardı. Biraz buğday, epeyce arpa kaldırır, ayrıca incir, bal, balmumu elde ederlerdi, ama en önemlisi budala, kaba ve yarı vahşi insanlar olmalarıdır. Ancak yemek yiyecekleri zaman ekmek yaparlar. Bu ekmek de kızgın bir düz taşın üzerinde yarım yamalak pişirilmiş mayasız yufkadan oluşur. Eğer evin hanımı hamileyse, biri kendisi, diğeri de karnındaki çocuk için olmak üzere çift porsiyon yufka yer. Aynı ayrıcalık yabancılara da tanınır.[60]

Bu ada hiçbir zaman kalabalık olmamıştır. Şu anki nüfusunun da bin kişiyi geçmediği düşünülmektedir;[61] adanın başlıca iki yerleşimi yüzer hanelidir; birinin adı Masseria, diğerininki Peramare'dir;[62] köylerden biri, sadece dört evin bulunduğu Aratusa'dır; bu söylediğimde şaşılacak bir şey yok, çünkü Plumara'da sadece üç, Nea'da iki, Fener yakınındaki Perdikis'de dört, Okso'da beş, Langada'da yedi hane vardır.[63]

Nikarya'nın adı değişmemiştir aslında, hâlâ eskiden olduğu gibi İkarya (Ahikerye) diye bilinir, ama Yunanca bilmeyen Fransızlar isimlerin çoğunu bozarlar.

59 "Adanın bütünü dağlık ve kayalıktır. Vadiler az ve dardır; bu nedenle az miktardaki buğdayı çok emek harcayarak ve bin bir güçlükle ekip biçerler; hasat onları yılın yarısında bile beslemeye yetmez; bu nedenle İkarya'lılar dışarıyla ticaret yapmak zorundadır. Kios ile özellikle buğday için alışveriş yaparken, Samos odununu ve kerestesini de yakındaki Anadolu limanına taşırlar. Kayık ve küçük tekne yapımında uzmanlaşmışlardır; komşuları onların yaptıkları tekneleri çok beğenir ve satın alırlar. Odun ve tekne ticareti dışında, dağlarını dolduran koyun ve keçileri de satarlar" (Georgirenes, 1665).

60 "Yemek saatleri dışında, tüm adada tek bir parça ekmek bulunmaz. Akşam yemeğinden kısa bir süre önce sadece gereksinimleri kadar buğdayı alır, bir el değirmeniyle öğütür ve bir sacın üstünde pişirirler; daha sonra aile reisi ekmeği aile üyeleri arasında eşit olarak bölüştürür; bebekli kadınların çift pay hakkı vardır" (Georgirenes).

61 Georgirenes rakam vermiyor. Thévenot'nun tahmini 3000. Adanın bugünkü nüfusu 7700'dür.

62 Georgirenes yüzer haneli üç büyük köy sayar: Cachoria, Steli ve Musara (metin İngilizce basılmıştır). Sonuncusu Tournefort'daki Masseria olmalıdır. Ama bugünkü haritalarda ne bu köye, ne de Peramare'ye rastlanır. Herhalde isimleri değişmiştir.

63 Plumari, Neghia, Oksea ve Perdiki adanın doğu yarısında kalır; ilk ikisi kuzey, öteki ikisi güney yamaçtadır. Arethussa tam ortadadır, ama o da kuzeye bakar, Langada ise batı ucuna yakındır.

İkarya'lıların hepsi Ortodokstur ve söylendiğine göre, onların dili edebi Yunanca'ya ticaret nedeniyle birçok yabancının yerleştiği ve saymakla tükenmez sözcük ve soneki de beraberlerinde getirdikleri öteki adaların dilinden daha yakındır. Bu adayı fethetmek kimsenin aklına gelmemiş, anlaşıldığı kadarıyla komşusu ve efendisi durumundaki Samos'un yazgısına kendiliğinden uymuştur.[64] Hiçbir savaş anlatısında İkarya adasından söz edilmez, sadece Konstantinopolis imparatoru II. Baudouin ile Theodoros Laskaris'in damadı Vatatzes[65] arasındaki savaşlarda, Gregoras'dan öğrendiğimize göre, Vatatzes'in donanmasının 1247'de Midilli, Kios, Samos, İkarya ve İstanköy adalarını aldığı belirtilir.

İkarya'lılar ruhani otorite olarak Samos metropolitini tanırlar.[66] Metropolitin adada bulundurduğu başpapaza bağlı yirmi dört papaz birçok şapelle ilgilenirler. Sadece bir manastırları vardır: Cesedinin orada olduğuna inandıkları Midillili Azize'ye adanmış manastır.[67] Ama az önce söz ettiğimiz köylerin nüfus açısından durumu neyse, bu manastırın da din adamı açısından durumu aynıdır: İçinde bir tek keşiş yaşar.

Adanın limanı yoktur. Başlıca iskelelerden biri, eski Dracanon kentinin bulunduğu Fener'dedir. Öteki iskeleyse Kios'a bakar ve adı Karavostas, yani İskele ya da Liman'dır.[68] Bu civarın iyi limanları adlarını görünüşlerinden alan Furni[69] adalarındadır, çünkü bu adalar fırın kubbeleri gibi doğal bir biçimde kayaların içine oyulmuşlardır. Bu adalar İkarya ile Samos'a eşit uzaklıktadır ve biraz daha rüzgâr altında, dolayısıyla güneyde kalırlar. Furni adalarında yaban keçilerinden başka canlı yoktur.[70]

İkarya'nın Fener'i bu ada ile Samos arasındaki geçitten geçen gemilere yol göstermek amacıyla fener olarak kullanılan eski bir kuledir, çünkü bu geçit on sekiz mil genişliğinde olsa da deniz kabardığında tehlikelidir. İkarya ile Mikonos arasındaki uzaklık yaklaşık kırk mildir ve bir limandan ötekine gitmek için altmış milden fazla yol almak gerekir. Fermanel ve Thévenot, İkarya'dan söz ederken yanılmış, Ege denizinin en ünlü dalgıçlarını çıkaran Nisiros [İncirli] ile karıştırmışlardır.[71] İkarya'lılar odunlarını kesmekten başka bir işe karışmayan yoksul insanlardır; adalarında ne bir kadı, ne de bir Türk yaşar: Memleketin bütün işlerini her yıl seçilen iki yönetici görür. 1700'de 525 ekü cizye ve Kios'taki gümrükçüye de aşar olarak

ve –en önemlisi de odunlarını ada dışında satabilmek için– 130 ekü ödemişlerdir. İkarya'da, Milos'tan ya da Kimilos'tan getirtilen el değirmenleri kullanılır sadece. Bu değirmenler, yaklaşık iki ayak çapında iki düz ve değirmi taştan oluşur, üst üste konan bu taşlar manivela yerine geçen bir sopanın yardımıyla döndürülür. Buğday üstteki taşın ortasında bulunan bir delikten alttaki taşa düşer, üstteki taş döndürüldükçe buğday alttaki taşın yüzeyine yayılır, orada ezilerek un haline gelir. Taşların kenarlarından dışarı taşan bu un bir tepside toplanır; bu undan yapılan ekmek yel ya da su değirmenlerinde elde edilen unla yapılandan daha lezzetli olur; el değirmenleri bir-bir buçuk ekü'ye satılır.

En derin saygılarımla,

64 Ege adalarındaki Latin egemenliği sırasında Kioslu Giustiniani'lere aitti.

65 Latinlerin Konstantinopolis'i işgal ettikleri sırada başkenti Nikaia'da (İznik) bulunan Bizans imparatoru III. İoannes Vatatzes (1222-1254) Theodoros Laskaris'in ardılıydı.

66 Joseph Georgirenes 1664-1669 tarihlerinde Samos ve İkarya metropolitiydi.

67 Aslında Midilli'li Aya Teoktisti söz konusudur. Georgirenes'e göre bu manastır "Musara" yakınındaydı.

68 Bugünkü haritalarda Karavostamon.

69 Batı dillerindeki biçimiyle Furni sözcüğü, ufak tefek değişikliklerle, birçok Batı dilinde fırın anlamına gelmektedir. Ayrıca bu adalar Türkçede Furni adaları adıyla da bilinmektedir.

70 Bugün meskûn durumdadırlar. Nüfus 1300.

71 Tournefort haklı. Onikiadalar'ın içinde yer alan ve İstanköy ile Rodos arasında kalan küçük bir ada olan Nisiros'tan [İncirli] söz ediyor.

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi
Monsenyör Kont de Pontchartrain,

Monsenyör,

Ege adalarının betimlemesine devam etmek için, burada size ancak Anadolu'dan dönerken görebildiğimiz Samos, Patmos ve Skiros [İşkiros] ya da İksiri'den de söz etme onuruna erişeceğim.

Kuşadası'ndan Samos'a gitmek için, 25 Ocak 1702'de, Asya kıyılarından Türk hacılarını toplayarak İskenderiye'ye götüren Kaptan Dubois'nın tartanına bindik. Hacılar İskenderiye'den de Mekke'ye gidiyorlar. Ayrıca böyle yarak Samos boğazlarını işgal eden haydutlara karşı da böylelikle kendimizi güvenceye alacağımızı düşündük. Adanın iki ucundaki su yollarına "boğaz" deniyor. Küçük Boğaz doğu-güneydoğu yönünde ve ağzı güneye bakıyor.

Bu boğazın güney ağzına yakın bir yerde ve tam ortadaki bir kayalığın üzerinde eski bir şapel yükseliyor ve bu kayalıkla Samos arasında da bir adacık bulunuyor.

Büyük Boğaz adanın güneybatısında, Samos burnu adı verilen batı ucuyla büyük bir ada olan Furni [Fornoz] arasında kalıyor. Bu geçidin genişliği sekiz mil ve İkarya'ya de sadece on mil uzaklıkta. Yani uzaklık burundan buruna ölçüldüğünde, Samos ile İkarya arası on sekiz mil. İstanbul'dan Suriye ve Mısır'a doğru inen tüm gemiler, Kios adasında mola verdikten sonra, bu boğazlardan birinden geçmek zorundadır. Mısır'dan İstanbul'a doğru çıkanlar için de aynı zorunluluk geçerlidir. Bu güzergâhta iyi limanlar vardır ve dümenlerini Mikonos ya da Naksos'a doğru kırarlarsa yolu çok uzatmış olurlar. Dolayısıyla bu boğazlar korsanların tam anlamıyla, Doğu Akdeniz'de kullanılan terimle, kol gezdikleri sulardır; başka bir deyişle, geçen gemileri kollayıp bilgi toplamak için çok uygun yerlerdir.

Kuşadası-Samos arası sadece yirmi beş mil olsa da, rüzgâr kesilince zorunlu olarak Prasonisi'nin arkasında mola verdik. Burası, Küçük Boğaz'a oldukça yakın bir kayalıktır. Ertesi gün, yani 30 Ocak'ta karaya çıktık

ve adanın kuzeyinde, limana bir mil uzaktaki bir dağın yamacında bulunan Vati köyüne iki buçuk saatte ulaştık.[1] Bu köydeki hane sayısı üç yüzü, şapel sayısı da beşi-altıyı geçmez; ama adanın en önemli yerleşimlerinden biri olmasına karşın bu yapıların hepsi kötü yapılardır.

Güney kıyısındaki köyler, halkın konuştuğu Rumcada "kent" anlamına gelen Khora'dır, ama hane sayısı altı yüz kadardır[2] ve evlerin çoğu da Venedik generali Morosini yöreyi yakıp yıktığından beri terk edilmiş durumdadır; içinde insanların yaşadığı evlerin en üstünde taraçalar vardır, buralarda domuz ve keçi beslenir. Khora, denize iki mil uzaklıkta, aşağıda göreceğimiz üzere antik Samos kentinin harabelerinin yakınında, dağlar arasındaki bir boğazın hemen girişinde kurulmuştur. Bir zamanlar denize boşalan, ama bugün ovada birikip kokuşan sular yüzünden havası pek sağlıklı değildir; bununla birlikte kırsal alan güzel, verimli, zengindir;[3] tarlalar, kentler, zeytinlikler ve portakal bahçeleri bu sularla sulanır. Khora'dan bir fersah uzakta Miles ya da Değirmenler adında küçük bir köy,[4] daha sonra denize dört mil uzaklıkta Bavonda[5] köyü bulunur; güneye doğru öteki köyler, kıyıya iki mil uzaktaki Yeniköy (Neohori) üç mil uzaktaki Gaytani,[6] aynı uzaklıktaki Marathokampos,[7] beş mil uzaktaki Esoreo,[8] Kolona burnundaki Spatharei,[9] yine aynı burnun yakınındaki Skureika'dır. Palaiokastron kuzey tarafta, denize iki mil uzaklıkta,[10] Vurliotes[11] de aynı uzaklıkta, Furni üç mil,[12] Karlovassi bir mil uzaktadır;[13] Kastanya ise Katavatis dağının eteğindedir;[14] Arvanito-

1 19. yüzyılda, Samos Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde bir eyaletti ve Vati adanın başkentiydi. Limanın adı, adanın bugünkü başkenti olan Samos'tur.

2 Burası o çağda adanın başkentiydi; metropolit, kadı, ağa ve üç-dört Türk ailesi burada yaşardı.

3 "Kentin güneyinde, adanın [...] Megalokambos adı verilen en geniş ovası uzanır; bu ova su birikintilerinin fazlalığı nedeniyle adalılara hiçbir yarar sağlamadığı gibi, tam tersine büyük zarar verir" (Georgirenes, 1665).

4 "200 ev, bir kilise." Çok sayıda limon ve portakal ağacı bahçesi.

5 Paghondas. "300 ev ve bir kilise; adadaki en sağlıklı ve hoş köy, ipek imalathanesi."

6 Khora'nın kuzeybatısındaki Mavrandzei köyünün eski adı.

7 Marathokambos, "200 ev ve iki kilise." Bugün adanın güney-doğusunun merkezidir.

8 Büyük olasılıkla bugünkü Suridhes; adanın kuzey yamacında.

9 "Yaklaşık elli haneli küçük köy; reçine üretimiyle ünlüdür."

10 Buraya kadar sayılan köylerin hepsi (Suridhes dışında) güney yamacındaydı; adanın en doğusunda bulunan, "100 haneli ve bir kiliseli" Palaiokastron'la birlikte kuzey yamaca geçiyoruz.

11 Anadolu kıyısındaki Vurla'dan [Urla] gelenlerin kurduğu Vurliotes 100 ev ve bir kiliseden oluşur; reçine üretilir.

12 Fırınlar vardır; çömlekçilik yapılır. Hemen yakınındaki bir kaynak nedeniyle Hydrussa da denir.

13 Adanın ikinci merkezi, Georgirenes'in yaşadığı dönemde 500 ev ve 5 kilise; bugünkü nüfusu 4500.

14 "50 ev ve bir kilise."

hori de aynı yerdedir.[15] Bu köylere, en güzelleri olan Platano'yu,[16] adanın ortasına doğru sıralanan Pyrgos ve Kumaradei'yi de eklemek gerekir.[17] Bu ada çok dik ve kayalıktır ve Khora ovası dışında güzel bir yer yoktur. Samos'u boylamasına aşan büyük dağ sırasının adı Ampelos'tu. Bu dağların İkarya tarafında denizin içinde sona eren batı bölümü de aynı adı taşır. İşte bu korkunç kayalık Samos burnunu oluşturur. Rumlar ona Kerki demeyi sürdürür.[18] Ayrıca "Uçurum" anlamına gelen Katavatis de derler.

Samos nüfusunun on iki bini geçtiğini sanmıyorum.[19] Hepsi Ortodokstur. Sadece üç Türk hanesi vardır: Her ikisi de Khora'da ikamet eden kadı ve ağa ile Fransa konsolos naibinin de yerleştiği Vathy'de ya da Karlovassi'de oturan ağanın bir temsilcisi. Aslında ağa, aşar toplamak için gönderilmiş bir voyvodadan başka bir şey değildir.

Her yıl her köyde bir-iki idareci seçilir; Khora, Vathy ve Karlovassi'deyse iki papaz ve bulunursa dört zengin seçilir; zengin yoksa kayık sahipleri ya da rençperlerle yetinilir. Papazlar da pazar ayinini ve ilahileri ezberlemiş olmaktan başka bir erdemleri olmadığı halde din adamlığına kabul edilmiş basit köylülerdir. İki yüzden fazla papaz vardır, keşişlerin sayısıysa daha fazladır: Yani kilise görevlileri adaya egemen durumdadır; yedi manastırları vardır: Aya Zoni (Kutsal Kemer),[20] Panayia tu Vronta,[21] Büyük Meryem Ana,[22] İlyas Peygamber,[23] Haç manastırı,[24] Aya Yorgi[25] ve İncilci Yahya.[26]

Samos'ta dört rahibe manastırı vardır: Biri İlyas Peygamber'dedir ; öteki Büyük Meryem Ana'ya yakındır; üçüncüsü Paghondas'da, sonuncusu da Haç manastırı içindedir; ayrıca adada üç yüz özel şapel bulunduğu da söylendi.

Bu adanın metropoliti aynı zamanda İkarya'nın da metropolitidir ve Khora'da oturur; yaklaşık 2000 ekü geliri vardır. Kilise malları dışında, suların ve mayıs başında sürülerin takdisinden de hatırı sayılır bir kazanç sağlar. Takdis günü elde edilen tüm süt ürünleri ve peynirler metropolite aittir; kendisine ayrıca her sürüden iki hayvan verilir.

Samoslular mutlu bir yaşam sürer ve Türklerden de kötü muamele görmezler. Adanın, her biri 5 ekü değerinde olmak üzere, bin iki yüz doksan cizye makbuzu ödemesi gerekir. Bu da toplam 6450 ekü eder. Her

makbuza mührünü basan ağa da ayrıca bir ekü ister ve her işe burunlarını sokup makbuzları dağıtan papazlar da makbuz başına 10 metelik alırlar; dolayısıyla mükellefler 6 ekü 10 metelik verirler. Ada gümrüğü sadece 10.000 ekü karşılığında iltizama verilir; gümrük resimlerini toplayan ağanın bir o kadar da kendi hesabına para kazandığı tahmin edilmektedir. Bir Rum geride erkek çocuk bırakmadan ölünce ekilebilir tüm tarlaları ağaya kalır; bağlar, zeytinlikler ve bahçelerse ölenin kızlarına kalır ve topraklar satılacak olursa akrabaların satın almada öncelik hakkı vardır. Ağa ayrıca dört ya da beş yüz libre[a] de ipek toplar; bu mal için gümrüğe de zaten yüzde dört resim ödenir.

Bu adanın kadınları pasaklı ve çirkindir, ayda ancak bir kez beyaz çamaşır giyerler. Giysileri Türk usulü bir dolaman, kenarına sarı ve beyaz tülbent sarılmış kırmızı bir başlıktan oluşur; tülbendin ucu çift örgü yapılmış saçları gibi sırtlarına düşer; kimi zaman bu örgülerin ucunda beyazlatılmış bakır ya da düşük ayar altın pullardan oluşan bir zincir sallanır; zaten bu memlekette ayarı düzgün altın bulunmaz.

Samos aşarı yaklaşık 12.000 ekü'dür. Soğan ve asmakabağına varıncaya dek her türlü tahıl, sebze ve meyvenin onda biri alınır; bu adada kavun, karpuz, bakla, mercimek, fasulye çok boldur. Misket üzümü adanın en iyi ve nefis meyvesidir: Üzümler olunca bağlar insanla dolup taşar, herkes istediği kadar ve canının çektiği yerden seçerek üzüm yer. Şarap yapmayı ve fıçıla-

a 1 libre = yarım kilo.

15 Arnavut köyü. Büyük olasılıkla bugünkü Tunda. 1581 ve 1609 tarihli Osmanlı belgelerinde mezra olarak geçer.

16 "300 ev ve iki kilise."

17 Burada "100 ev ve iki kiliseli" Pyrgos ile Kumaradei için kuzey yamacına geri dönüyoruz.

18 Adı hâlâ değişmemiştir ve yüksekliği 1440 metredir.

19 Cizvit peder Tarillon da nüfusu 12.000-15.000 olarak saptar (1714). Bugün 32.500.

20 1695'te kurulmuş, 1750'de yeniden yapılmış ve hâlâ etkin durumdaki bu manastır ve adadaki manastırların hepsi İstanbul Rum Patrikhanesine bağlıdır.

21 Vurliotes köyünün arkasında kalan ve 1586'da kurulmuş bir manastırdır.

22 İlk adı Beş Evlerin Meryem Anası'ydı (Georgirenes). 1580 ile 1587 arasındaki bir tarihte kurulan bu manastır 1594'te büyütüldü.

23 Karlovassi'nin güneyindeki bu manastırdan Georgirenes de söz eder.

24 Adanın en büyük manastırı; 1580'de kurulmuş, 1601 ve 1604'te büyütülmüş, 1835'te yeniden yapılmıştır. 1665'e doğru 30 keşiş.

25 "Aya Yorgi manastırı Lekka'ya uzak değildir, burası Sina dağı keşişleri için kurulmuş bir yurttur. Esas olarak bağlardan gelen gelirlerle uğraşan dört ya da beş keşiş bulunur her zaman" (Georgirenes). Suridhes köyünün yakınındadır.

26 Paghondas köyü yakınında, Patmos İncilci Yahya manastırına bağlı.

mayı bilseler, bu üzümden mutlaka çok iyi bir şarap elde edilirdi; ama Rumlar pasaklıdır ve şarabın içine de su katmadan duramazlar zaten; yine de Samos'ta İzmir'deki tüccarlarımız için hazırlanmış çok güzel ve sert bir misket şarabı içtim, ama Frontignan misketi kadar üzüm kokmuyordu. Her varil yüz elli sekiz libre dört ons çeker ve bu şarabın bir buçuk varil olarak hesaplanan bir ölçüsünün fiyatı 4 frankla 7 lira altı metelik arasında değişir. Kırmızı şarabın ölçüsü en fazla 4 frank ya da 100 metelik eder; koyu renkli bu şarabın tadı su katılmasa gayet güzel olabilir; Kios, Rodos ve Nauplion'a götürülür. Bu şarabı adada satın alan Rumlar gümrükçünün kaprisine göre yüzde dört ya da beş çıkış hakkı öderler; Fransızlar bunun sadece yarısını verir; şarap için padişaha herhangi bir vergi ödenmez, ama elli adım boyunda yirmi adım eninde her bağ parçası için hazineye yılda 40 metelik vergi verilir.

Zeytinyağından da onda bir tutarında aşar alınır. Rumlar bu ürünü adadan çıkartırken yüzde dört, Fransızlarsa yüzde iki gümrük resmi verir; ama yıllık ürün hiçbir zaman sekiz-dokuz yüz varili geçmez; zeytinyağı varilleri de şarap varilleriyle aynı ağırlıktadır, yani yüz elli sekiz libre çekerler. Bir ekü'ye bin yüz otuz dokuz libre zeytinyağı alınır.

Bu adadan her yıl Fransa'ya üç küçük tekne yükü buğday gider. Her teknede sekiz-dokuz ölçek buğday bulunur, bu da altmış bin ya da altmış yedi bin beş yüz libre çeker, çünkü her ölçek yetmiş beş libredir. Ölçeğe bir *quilot* denir. Kile üç tefe, her tefe sekiz okka, bir okka da yirmi beş libredir.[27] Bilinen tahılların dışında Samos'ta *chicri* adını verdikleri iri taneli beyaz darıdan da çok ekerler.[28] Yoksul insanlar ekmek yaparken yarım ölçü iyi buğdayı yarım ölçü arpa ve kuş darısıyla karıştırırlar; bazıları da adada çok bol yetişen darı ve arpa kullanır sadece.

Samos'ta ancak adada yaşayanların gereksinimlerini karşılayacak kadar incir kurutulur: Çok beyaz olan bu incirler Marsilya'dakilerden üç-dört kat daha iridir, ama onlar kadar lezzetli değildir. Samos peyniri de çok hoşumuza gitmedi: Tazeyken tuzlu suyla tulumlara bastırılıyor ve suyu süzülüp kuruyuncaya kadar asılı bırakılıyor; her yıl Fransa'ya bir küçük tekne yükü peynir gönderilmesi âdettendir; yüz libresi yalnızca iki ekü ya da bir fındık altın ediyor.

Adanın kuzeyindeki çam ağaçları yaklaşık üç yüz, dört yüz kental reçine verir; kentali bir ekü eder ve yüzde dört gümrük resmi alınır. Bu adadan Venedik ve Ancona için meşe palamudu yüklenir; deri sepilenmesinde bu tür palamutların tozu kullanılır. Samos eskiden öyle çok meşe ağacıyla kaplıydı ki, buraya Meşeli Ada adı takılmıştı.

Bu adanın ipeği çok güzeldir; libresi 4 lira on metelik ya da yüz metelik eder ve her yıl 20-25.000 ekü'lük ipek ticareti yapılır. Bal ve balmumu da hayranlık uyandırır; bir ekü'ye elli libre bal alınır, ama balmumunun libresi 9 ya da 10 meteliktir. Toplam bal üretimi iki yüz kentali geçer, ama balmumu üretimi yüz kentali bulmaz. Bir kental, tüm Türkiye'de olduğu gibi, burada da yüz kırk libredir.

Meyvelerin dışında, ada bugün av hayvanları, keklikler, çulluklar, bataklık çullukları, ardıçkuşları, yaban güvercinleri, dere kumruları ve incirkuşlarıyla doludur. Kümes hayvanları da mükemmeldir; turaçlara her yerde rastlanmaz: Bu kuşlar, daha çok, Küçük Boğaz ile Khora arasında ve deniz kıyısı yakınındaki bataklık bir su birikintisinden pek ayrılmazlar; bunlara çayır kekliği de denir. Samos'ta yabani tavşan, yaban domuzu, yaban keçisi çok boldur; birkaç da ceylan bulunur.[29] Büyük sürüler beslenir, koyundan çok keçi vardır. Fransızlar yılda bir küçük tekne yün yüklerler. Yünün üç libre iki onsu 4-5 meteliktir.

Keklik öylesine boldur ki çifti 3 meteliğe alınabilir. Avcılar uçan kuşa ateş etmeyi bilmediklerinden onları çayırkuşları gibi sürüler halinde su içmeye gittikleri dere boylarında bekler ve bir seferde yedi-sekiz hatta on beş-yirmi kuş birden vururlar. Adanın katırları ve atları güzel değildir, ama gayet iyi yürürler; bunlar etrafı çitle çevrili yerlerde tutulmazlar, otlamak için çayıra salınmalarına karşın yine de sahiplerinin evlerinden hiç uzaklaşmazlar; sahipleri de gerek duyduklarında hemen gidip hayvanlarını bulabilirler. Bu adada epey sığır da beslenir, ama manda bilinmez. Kurtlar ve çakallar zaman zaman büyük kargaşaya neden olur. Anakaradan Küçük Boğaz yoluyla gelmiş birkaç kaplan da vardır.

Samos'ta demir madenleri de eksik değildir; toprakların çoğu pas rengindedir. Tüm Bavonda çevresi çok ince, kupkuru ve dile yapışan koyu kırmızı renkli bir kille kaplıdır.

27 *Quilot*, 25,656 kilo ağırlığındaki Türk kilesidir. Ama bir kile 20 okka, okka da 2,5 libreden biraz fazla çeker.
28 *Kekri*, kuş darısı.
29 Piri Reis zamanında "Âhûnun hod ellisi altmışı bir kezden sürü ile yürürler" imiş.

Kuzeybatıya bakan Vathy limanı adanın en iyi limanıdır. Sağ tarafta, kanca biçiminde ileri çıkan bir tepenin oluşturduğu küçük koyda demir atılır. Büyük bir donanmanın sığdırılabileceği bu liman oraya bir kentin kurulmasına da olanak vermişti; bu kentin fazla görkemli olmasa da çok geniş bir alana yayılan harabeleri göze çarpmaktadır. Korsanların hakaretlerinden korunmak isteyen insanlar bu kenti uzun süre önce terk ederek Vathy'nin ardındaki tepeye çekilmişlerdir. Bu limandan çıkıp batıya doğru giderek adanın çevresini dolaşırken karşınıza Karlovassi kumsalı çıkar; burası sadece kayıklar ve irice tekneler için uygundur, ama bunları da karaya çekmek gerekir. Şeytan limanı Karlovassi'nin dokuz mil uzağındadır;[30] ama adanın en kötü limanı burasıdır ve yıldız rüzgârı çıktığında buradaki teknelerin çoğu batar. Şeytan'ın ilerisinde ada Katavatis dağı ile sona erer; bu dağın oluşturduğu Samos burnu Büyük Boğaz'ın da kenarlarından biridir: Fırtına çıkacağı zaman, sağdaki Furni adalarından birinin limanına sığınmak gerekir. Samos burnunu geçtikten sonra Marathokambos kumsalına gelinir.[31] Daha sonra Samiopulo adası[32] ile Sütun burnu arasından geçilir; bu burna, yakınındaki tapınaktan ötürü, Hera burnu da denir. Bu burundan, yolcular açısından oldukça rahat, ama keşişleme rüzgârına fazla açık bir limana girilir. Bu nedenle eskiler kadırgalarını denizden korumak için, Samos kentinin hemen karşısındaki Khora kumsalı üzerine, bugün yuvarlak biçimi nedeniyle Tigani limanı adı verilen (halk Yunancasında Tigani, Yuvarlak Pasta anlamına gelir) güzel bir dalgakıran yaptırmışlardı.[33]

Küçük Boğaz'da, Samsun dağının karşısında[34] kadırga limanı adı verilen ve çevresinde eski bir kentin harabeleriyle iki tapınağın kalıntılarını keşfettiğimiz bir gemi sığınağı vardır. Devrilmiş duran beşer-altışar sütun bu tapınakların yerlerini göstermektedir.[35] Biri bir yükseltinin üstüne, ötekiyse çukur bir alanın dibine yapılmıştır: Kentin harabeleri, aralarına birkaç beyaz mermer ile iri lekeli kırmızı ve beyaz akik taşından sütun parçaları karışmış tuğlalarla doludur. Limanın ucunda, boğazın en dar yerinde, eski bir mermer kulenin temelleri bulunur: Yöre halkı buraya eskiden boğazı kapatmak için zincir çekildiğini ve karşıdaki anakaranın kıyılarında bu iş için kullanılan kalın tunç halkaların bulunduğunu öne sürerler. Adanın en son limanı Prasonisi'dir; aynı addaki kayalığın arkasında, Boğaz ile

Vathy limanı arasındadır.[36] Bu limana gelmeden önce üç dört deniz kayalığının yanından geçilir; bunların en büyüğünün adı Didaskalo ya da Daskalio'dur[37] ve adaya bir tüfek atımı uzaklıktadır: Burasının, eskiden, tüm yörenin okulu (collegion) olduğu belirtilir.

Adanın limanlarıyla ilgili söyleyeceklerimiz bu kadar. Eski Samos kenti Khora'ya üç mil uzaklıktaki Tigani limanından Hera tapınağı harabelerinin beş yüz adım uzağından akan büyük dereye kadar uzanırdı.

Tigani limanından yontusuz ve yazıtsız mermer lahitlerle dolu bir yükseltiye tırmandık. Oradan kuzeye doğru ilerleyince oldukça sarp bir dağın yamacında yukarı kentin surlarının kalıntıları başlar. Dağın tepesine kadar çıkan bu surlar, dağın yamacı boyunca aşağılara egemen bir konumda uzandıktan sonra, geniş açıyla batıya doğru kıvrılıyordu. Bu surların kalıntıları, özellikle de Khora'dan görülenler çok güzeldir: Kalınlığı on, hatta bazı yerlerde on iki ayağı bulan bu duvarlar kocaman mermer kütlelerle yapılmışlardır; mermerler, elmas yontar gibi, façetalar halinde tıraşlanmıştır. Doğu Akdeniz'de bu kadar görkemli bir şey görmemiştik; suru savunan burçların tamamı mermerdendi ve gerektiğinde içeri asker sokabilmek için gizli kapıları vardı; aralarında kalan duvarlarsa örme taştı.[38]

Dağın güney yamacı amfitiyatro biçiminde düzenlenmiş evlerle kaplıydı ve denize bakıyordu. Aynı yamacın aşağısına doğru, mermerleri Khora'yı yapımı sırasında kullanılmış bir tiyatronun yeri hâlâ görülmektedir. Bu tiyatro, Bin

30 Aynı adda iki liman vardır: Küçük ve Büyük Şeytani.
31 Günümüzde turistik plaj.
32 Samos'un güneyindeki Samiopulo.
33 Tigani, daha çok tava anlamına gelir; limanın bugünkü adı Pythagorion'dur.
34 Günümüzde Anadolu kıyısındaki Samsun dağı.
35 Antik Samos kentinin ve limanının harabeleri söz konusudur.
36 Bugün Asprokhorti diye bilinen körfez.
37 Asprokhorti körfezi ile Vathy körfezi arasında kalan burun.
38 Bu surların kalıntıları hâlâ ayaktadır.

Peçeli Meryem Ana ya da içi sarkıtlarla dolu ünlü bir mağara nedeniyle Mağaranın Meryemi[39] diye bilinen bir şapelin altında ve sağındaydı. Şapelin çevresi, bazıları yuvarlak, bazıları yivli mermer sütunlarla kaplıdır.

Tiyatrodan denize doğru inerken, tarlalar kırık sütunlar ve mermer parçalarından geçilmez: Sütunların çoğu yivli ya da düzdür; bazıları yuvarlak, bazılarının ise Delos'taki Apollon tapınağının ön cephesindekiler gibi, kenarları yivli, önleri ve arkaları ise düz silmedir. Çevredeki bazı tümseklerde farklı farklı profilleri olan birçok başka sütun da vardır: Hâlâ halka ya da kare biçiminde dizili durmaktadırlar; bu da onların tapınak ya da revaklarda kullanıldığını düşündürmektedir. Aynı şeye adanın birçok yerinde rastlanır.

Şu anda aralarında çift sürülen ev harabeleri, normal örme duvarlardan oluşuyor; tuğla ve silmelerle süslenmiş ya da sadece dik açılı biçimde tıraşlanmış bazı mermer parçaları bu duvarlarda karışık bir biçimde kullanılmıştır. Bu kalıntılarda hiçbir yazıta rastlayamadık. Güzel Yunanistan'ın ilk zamanlarına ait yazıtlar ya parçalanmıştır, ya da öylesine silinmiş bir haldedir ki okumak olanaksızdır.

Bu kent, güneyde Khora'dan denize, batıda da Hera tapınağının ilerisinde akan dereye kadar uzanan bu güzel ovanın bir bölümünde yer alıyor. Derenin suları bir sukemeriyle aşağı kente ve tapınağın bulunduğu semte taşınıyor; Miles-Pyrgos yolunda[40] bu sukemerinin bazı gözleri hâlâ görülmektedir; kemerin devamı, büyük Meryem Ana manastırına ait çiftliğin limanındadır; ama buradaki, belki de suyollarının sadece küçük bir bölümünü taşıyan upuzun ve epey basık bir duvardan oluşuyor. Bu suyolları Bavonda toprağından yapılmış mükemmel bir tuğlayla inşa edilmişler ve çok temiz bir biçimde iç içe geçiyorlar; Khora'da bu suyollarının birçok parçası taraçaların sularını boşaltmak için hâlâ kullanılmaktadır.

Bu sukemerinin dışında Metelinus'tan[41] gelen sular da, Khora'dan Vathy'e giden bir vadiyi bir sukemerinin kemerleri altından geçtikten sonra aşağı kentin girişine dökülürler. Bu vadinin sağında, biraz ileride açıklayacağım nedenlerden ötürü delinmiş dağ diye adlandıracağım bir dağ yükselir. Deniz kıyısından Tigani'den tapınağın harabelerine doğru gidilirken bu dereden geçilir ve bu yörelerde vaktiyle oldukça büyük olduğu anlaşılan

bir kilisenin harabeleri görülür. Bu dereden sonra, doğrudan Khora'dan gelen ve görünüşe göre yukarı kente yönelen bir başka dereden geçilir. Bugün toprakla örtülmüş durumdaki bazı kemerlerin doğrultusu bu suların kente taşındığını açık biçimde gösterir, çünkü hâlâ gözle görülebilen bir suyoluyla dağın çevresini dolaşmaktadır.[42]

Az önce söz ettiğim vadinin solunda, bu vadiyi aşan sukemerinin oldukça yakınında mağaralar görülür; mağaralardan bazılarının ağızları büyük bir özenle çekiçle yontulmuş; yöre sakinlerinin anlattıklarına inanılacak olursa, bu mağaralar iki bin yıldan uzun bir süredir koyun, keçi ve inek sığınağı olarak kullanılmaktaymış. Bu nedenle oradaki toprak inanılmaz ölçüde nitrat doludur. Nitratın tamamen billurlaştığı bir mağaranın ağzının tıkandığını söylediler; Türklerin aklı bunu kullanmaya yetmez ve oralara el uzatmaya yeltenecek Rumları da prangaya vururlar.

Çekiçle yontulmuş bu mağaralardan biri, büyük olasılıkla Herodotos'un tüm Yunanistan'ın en büyük yapıtları olarak belirttiği o harikalardan birinin kalıntısıdır. Megara'lı mimar Eupalinos buradaki suyolunu yapmıştır. Samoslular, Herodotos'un sözleriyle söyleyecek olursam, "yüz elli kulaç yüksekliğindeki bir dağı delip tünel açtılar ve sekiz yüz yetmiş beş adım uzunluğundaki bu tünele yirmi dirsek derinliğinde, üç ayak eninde bir suyolu açarak güzel bir kaynağın sularını kentlerine taşıdılar." Bu tünelin girişi hâlâ görülmektedir; ama geri kalan bölümü o zamandan beri tıkanmıştır. Böylesine büyük bir işe girişilmesine neden olan o güzel

39 Panayia Spiliani, Amorgos Hozoviotisa manastırına bağlı, 1580'li yıllarda mevcuttu.

40 "On İki Kapı" denen yerde.

41 Mytilini; Midilli'den gelen yerleşimcilerin yaşadığı "200 haneli ve 2 kiliseli köy".

42 Ada havaalanının bu ovada yapılması görünümü bozmuştur. Mytilini'den gelerek bu köyle Khora arasından geçen küçük çay, herhalde Aya Yani sel suyudur. Khora'nın batısında, ovayı tam ortasından geçen Sardamias sel suyu bulunur. Ovanın batı ucundan ise Hera tapınağı yakınında denize dökülen İmbrasos deresi geçer.

kaynak, yeri geldiğinde söz edeceğim Metelinus suyudur belki de. Çünkü bu köy delinmiş dağın öteki tarafında kalır. Bu harika suyolundaki sular daha sonra vadiyi geçen sukemerine giriyor, Khora suyoluyla aynı güzergâhı izleyen bir başka suyoluyla kente ulaşıyor.[43] Dağı aşan suyolunun derinliği şaşırtıcıdır, ama belki de kaynağın su düzeyiyle aynı düzeyi tutturabilmek için onu böylesine derin kazmak zorunda kalmışlardı. Bu suyolunun eninin, derinliğinin üç katı olduğunu ileri süren Laurent Valla yanılmaktadır;[44] çünkü, kalıntılardan hareketle bir hükme varılacak olursa, ağzın genişliğinin altmış dirsek olmadığı kesindir; ve zaten böyle bir çapa sahip olan yirmi dirsek derinliğindeki bir suyolu, basit bir pınarın değil, koca bir ırmağın suyunu taşıyabilirdi. Görüldüğü kadarıyla Bay du Ryer bu noktada Herodotos'un ne dediğini pek anlamamış; çünkü onun çevirisine göre dağ, pınarın suyunu taşımak için delinmemiştir, onun yerine pınar delinmiş dağın üstünden geçmektedir.

Denize yaklaşık beş yüz adım uzakta ve İmbrasos suyuna da aşağı yukarı aynı uzaklıkta, Khora burnuna doğru ünlü Samos'un koruyucu tanrıçası Hera'ya adanan tapınağın harabeleri bulunur.

Biz orada dünyanın en güzel mermerinden yapılmış iki sütun parçası ve birkaç sütun altlığı dışında bir şey bulamadık. Bu sütunlardan birinden geriye, sadece birinin tabanındaki bir kasnak kalmıştır; diğerindeyse hâlâ bir düzine kasnak durmaktadır; her kasnak üç ayak yedi parmak sekiz *ligne*[a] yükseklikte ve altı ayak çapındadır. Birkaç yıl önce en üstteki kasnağın altın ve gümüş dolu olduğuna inanan Türkler kadırgalarından yaptıkları top atışlarıyla onu devirmeye çalışmışlardı. Gülleler bazı kasnakları parçalayarak diğerlerine de zarar vermiştir; bugün yarısından fazlası artık yerinde değil.

Uzun bir dikdörtgen planında dizilmiş gibi görünen birkaç sütun altlığı duruyor, ama devrilmiş sütunların kasnakları da araya karıştığı için tam olarak nasıl yerleştirildiklerini, dolayısıyla binanın planının nasıl olduğunu anlamak olanaksız.

31 Ocak'ta, Khora'dan bir buçuk mil uzakta, büyük Meryem Ana manastırının çiftliğinde uyuduk:[45] Bu çiftlik tapınak harabelerine sadece çeyrek fersah uzakta, bağlardan, zeytinliklerden, dut ve portakal ağaçların-

a Bir parmağın on ikide birine eşit eski bir uzunluk ölçüsü –ç.n

dan geçilmeyen bir ovadadır. Özellikle de çiftliğe sadece iki mil uzaktaki Miles dolayları hep portakal ağaçlarıyla kaplıdır; 1 Şubat'ta buradan ayrılarak çiftliğe on mil uzaktaki büyük manastıra gittik ve akşam yemeğini orada yedik;[46] bu manastır yeşil meşeler, fıstık çamları, yaban çamları, taşıhlamur[47] kitre ağaçlarıyla kaplı çok hoş dağların yamacındadır. 2 Şubat'ta Pyrgos'a sekiz mil uzaktaki Platano'dan geçtik, sonra dört mil ilerideki İlyas Peygamber manastırına uğradık; akşam denize iki mil uzaktaki Karlovassi kentini oluşturan üç köyden biri olan Yeniköy'de[48] yattık.

3 Şubat'ta adanın en ucundaki büyük Katavatis dağına gitmek için at ve rehber bulduk; bizi dosdoğru Karlovassi'ye sekiz mil uzaklıktaki Marathrokampos'a götürdüler ve geceyi Patmos'un İncilci Yahya manastırına ait olan Aya Yorgi çiftliğinde geçirdik;[49] bu çiftlikteki şapelin çevresinde, içinde kimsenin kalmadığı üç dört hücreden başka bir şey yok.

4 Şubat'ta oradan dört mil kadar uzakta, korkunç kayalıkların dibinde kalan Faneromeni şapelini, daha doğrusu keşişhanesini görmeye gittik;[50] bu güzel inzivanın şapeli korkunç bir mağaranın girişine yapılmıştır; oraya, uçurum tarafında korkuluk bulunmayan otuz basamaklı dar ve dik bir merdivenle çıkılır; mağaranın aşağısına sağlam bir duvarla desteklenen güzel bir su haznesi oyulmuştur; su almak için çok derin bir uçurumun kıyısından ilerleyen bir dehlizden geçilir; şapelin bezemeleri de diğer Rum şapellerinden daha güzel değildir.

43 Söz konusu sukemeri bir Roma yapısıdır ve Tournefort'un dağda gördüğü delikler eski taşocaklarının ağızlarından başka bir şey değildir. İleri sürülen pek çok varsayımın ardından, Eupalinos'un suyolu 1881'den itibaren girişilen araştırmalar sırasında bulunmuştur. Eupalinos'un suyolu dağı antik Samos'un kalesinden başlayarak kuzeyden güneye doğru aşarak suyu kentin içine kadar getirir.

44 Lorenzo Valla, Herodotos'u çeviren İtalyan hümanist (1407-1457).

45 Bugün Myli örnek çiftliği.

46 Bkz. 22. dipnot.

47 Lat. *Phillyrea angustifolia.*

48 Daha yukarıda adı geçen ve adanın güney yamacında bulunan Yeniköy ile karıştırmayınız. Burası, Karlovassi'yi oluşturan üç yerleşimden biri ve bugün en büyüğüdür. Ötekiler Palaion (Eski) ve Messon (Orta) Karlovassi'dir.

49 Georgirenes'in de söz ettiği keşişhane. Bugün Aya Yorgi manastırı adıyla varlığını sürdürmektedir; daha kuzeyde kalan aynı isimdeki diğer manastırla karıştırmayın (bkz. 24. dipnot).

50 Panayia Phaneromeni; Georgirenes tarafından da söz edilen bu inziva, herhalde bugünkü Evangelismos manastırıdır.

Rehberlerimiz, kendilerine ne teklif edersek edelim dağda daha ileri gitmek istemediler; soğuk çok keskindi ve katırları bu ıssız çöllerde açlıktan ölebilirdi: Bu yüzden, ilkinden de daha korkunç bir başka inzivaya gitmek için Marathrokampos'a dönmek zorunda kaldık. Bu ikinci inzivaya çok yerinde bir ad koyarak Sapa Yolun Meryem Anası[51] demişler; oraya ancak ertesi gün, çamlar, çalılıklar ve bodur ağaçlarla kaplı dağları aştıktan sonra varabildik; bu inzivada aramaya değecek bitkiler bulduk.

Kakoperato şapeli de ancak kayalara oyulmuş bir tür kapaktan içeri girilebilen bir mağaradadır. Rumlar kimsenin erişemeyeceği yerlere şapeller yapmaktan hoşlanır ve buraların, güzel yerlerdekinden daha fazla iman telkin edeceğine inanırlar. Kakoperato kesinlikle hayatımda gördüğüm en korkunç keşişhanelerden biri; yaklaşık üç yüz adım uzunluğunda, sarp kayaların arasına insan eliyle açılmış bir patikadan buraya çıkılıyor ve bazı yerlerde patikanın genişliği yarım adımı geçmiyor; solda yer yer kayalara dayanmakta bile zorlanıyorsunuz, sağdaysa dimdik aşağı inen uçurumlardan başka bir şey yok; insanın ayağı sürçse paramparça olması işten değil.

O gün Karlovassi'ye geri döndük ve ertesi gün, başka bir deyişle 6 Şubat'ta İkarya'ya doğru yola çıktık, ama güneybatı rüzgârı yüzünden Karlovassi'ye sadece dokuz mil uzaktaki Şeytan limanında mola vermek zorunda kaldık. Buraya Şeytan limanı adını koymakta son derece haklılarmış. Kayığımızı karaya çekmek zorunda kaldık ve Simies'ler[52] için şarap yüklenmiş bir diğer kayık ise kayboldu. Kuzey rüzgârı yüzünden 12 Şubat'a kadar Şeytan'da kaldık; orada bir mağarada barınıyor ve gece gündüz defne, kitreağacı, günlükağacı dalları yakıyorduk; çok iyi zaman geçirdiğimiz söylenemezdi; peksimet torbamız hızla boşalıyor ve kötü hava koşulları nedeniyle ne avlanabiliyor, ne de balık tutabiliyorduk. Ancak birkaç denizkestanesi ve karides toplayabiliyorduk. En kötüsü yanımızdaki kayalarda biriken tüm suyu içmiştik; bu suyu, oluk haline getirdiğimiz squilla[a] kabuklarıyla toplayarak bu memlekette çok kullanılan piramit biçimindeki su kaplarına boşaltıyorduk; deniz kıyısına kazılmış eski bir kuyuyu da boşalttık, ama suyu yarı tuzluydu; sonunda ayın 12'sini 13'üne bağlayan gece hava düzeldi de biz de bundan yararlanarak bugün Patino olarak bilinen ünlü Patmos adasına gittik ve oradan

a Ağızdanayaklılardan kabuklu hayvan. Eskiçağlardan bu yana Akdeniz bölgesinde yenmektedir.

da ayın 18'inde Karlovassi'ye döndük. Aynı gün Karlovassi'nin bir mil uzağında bir yerde, Derenin Meryem Anası adı verilen bir Rum şapelini görmek için, karaya çıktık. Bir dağın eteğindeki bu şapel terk edilmiş gibiydi; bununla birlikte orada griye çalan bir mermerden yapılmış dört güzel sütun gördük; sütun başlıkları iki sıra halindeki kenger yaprağı biçimindeydi. Herhalde eski bir tapınağın kalıntıları bunlar.

19 ve 20 Şubat'ta aralıksız yağan yağmura karşın yine de Karlovassi'den Vurliotes'e gittik; Karlovassi'ye on, deniz kıyısına ise sadece iki mil uzaklıktaki bu köy adanın en soğuk dağlarının eteğine kurulmuş. Köyün kuzeyinden ilerlerken gayet güzel bitkiler gözlemledik; Vurliotes adını, İzmir körfezinin girişinde, eski Klazomenai'nin [bugün Urla iskelesi] tam karşısına düşen Urla adalarından almıştır; çünkü İstanbul antlaşmasından sonra yağmalanıp boşalan Samos'u 1550'de Sultan Selim Kaptanıderya Uluç [Kılıç] Ali'ye verdi;[53] o da bu adanın topraklarını ekip biçmeleri için çeşitli Rum ailelerini adaya yerleştirdi: Urlalılar Vurliotes'e yerleştiler; Arnavutlar Arvanitohori'yi kurdular; Midilli'den gelenlerse Metelinus'a yerleştiler.

21 Şubat'ta da kesilmeyen yağmur, Vurliotes'e sadece bir mil uzaklıktaki Panayia tu Vronta manastırına kadar ilerlemekte zorluk çekmemize neden oldu; ayın geri kalanında gece gündüz demeden yağan yağmurlar dışında, güney rüzgârları da tuhaf bir hasara yol açtı: Bu rüzgârlar evlerin çatılarını uçurmuyordu, çünkü çatılar düzdü, taraça halindeydi, ama evleri, özellikle de

51 Georgirenes'e göre, Kakoperato [Sapa Geçit] Meryem Anası. Muhtemelen bugünkü Meryem Ana'nın Uykusu keşişhanesi.

52 Bu sözcüğü zar zor sökebildik; belki de Rodos'un kuzeyindeki Simi [Sömbeki] adasından söz ediliyor.

53 Uluç [Kılıç] Ali için, bkz. 1. Mektup, 31. dipnot. Ege adalarının yeniden iskân edilmesi siyaseti çerçevesinde bu adayı II. Selim 1571'den sonra Kılıç Ali Paşa'ya verdi. Kılıç Ali Paşa, vergi bağışıklıkları sağlayarak nüfus çektiği adanın gelirlerini İstanbul'da, Tophane'de yaptırdığı ve hâlâ kendi adını taşıyan camiye vakfetti.

onlara daha iyi birer hedef oluşturan kır evlerini olduğu gibi deviriyordu; deniz sanki tutuşmuş gibiydi, korkunç gök gürültüleri dinmek bilmiyordu; Doğu Akdeniz'de sadece kış aylarında yağmur yağdığını ve sadece bu mevsimde gök gürültüleri duyulduğunu söyleyerek içimize biraz su serptiler.

Bütün bu nedenler yüzünden manastırdan çıkamadık, çıktığımızda da iki yüz adımdan fazla uzaklaşamadık; sağlam inşa edilmiş bir bina olduğu için bir sürü evi yıkan fırtınaya karşı orada güvencedeydik. Bu manastırın geliri iyidir, ama bakımsız, pis bir yerdir.[54] Bize manastırın az bulunur özellikleri tanıtılırken, insan soyunun duayenini de gösterdiler: Bu terimi boşuna kullanmıyorum; gösterdikleri adam hâlâ odun kesmekle uğraşan ve değirmenle ilgilenen, yüz yirmi yaşında bir keşişti; hayatı boyunca su katılmamış şarap ve rakı dışında ağzına içecek bir şey koymamış. Böyle bir örnek fazla şarap içenleri teşvik edebilir belki, ama işte tam aksi yönde bir başka örnek: Venedik'in İzmir konsolosu olan, Rum milletinden Luapazzuolo[55] yüz on sekiz yaşında ölmüş ve hayatı boyunca sudan başka bir şey içmemişti; demek ki hangi içeceğin seçilmesi gerektiği konusunda kesin bir sonuca varılamaz, çünkü Bay Luapazzuolo ağzına kahve, hatta şerbet bile koymaya katlanamazmış; ama onun şerefle anılmayı hak eden belki de en önemli özelliği, yaklaşık seksen beş yaşında bir kızı olması ve bir oğlunun yüz yaşına doğru ölmesinin yanı sıra bir de on sekiz yaşında kızı olmasıydı.

Boralar, manastırın çevresinde birkaç mavi çiçekli, güzel düğünçiçeği türünü gözlemlememizi engelleyemedi; 23 Şubat'ta, dağların üzerinde az kar vardı, ama bezelye iriliğinde dolu yağdı. Bu dağlar iki tür çamla kaplıdır ve güzel bir çam türüne "köknar" adını veren yöre sakinleri ne derse desin hiç köknar yoktur. Samos adasındaki bu tür çamlar çok uzun ve gemi direği yapmaya elverişlidir.[56] Bol bol terebentin verirlerse de, rengi çok berrak ve güzel olmasına karşın bu terebentini toplayan yoktur; bu dağlarda boy atan diğer çamlar tüm sıcak ülkelerde görülen ortak türdendir.

Bu dağlardan sonra adayı geçtik, eski yazıtlar bulabileceğimizin söylendiği Khora'ya vardık; ama şahıs evlerinde Hıristiyanlar zamanına ait mezar taşı yazılarından başka bir şey yok; ve Khora'lı hanımlar taraçalarda ve kentlerinin girişindeki yol kenarlarında boy atan bitkileri incelediğimizi görünce, bize bir bitki gösterip bunun faydalarını bilip bilmediğimizi sor-

dular. Bu bitki, Marsilya'da *tartonraire* adı verilen bitkiye çok benziyordu. Onlara bu demetten ötürü teşekkür ettikten sonra, tercüman aracılığıyla kendilerinin son derece sağlıklı olduklarını, bu bitkiyi kullanmaya gereksinimleri olmadığını, Fransa'da bile bu bitkinin ancak çok sağlam bünyeli kişilerin bağırsaklarını boşaltmak için kullanıldığını söyledim: Hanımlar birkaç kahkaha attıktan sonra ellerini başlarına götürüp başlıklarını gösterdiler; tercümanımız bu bitkinin tülbentlerini sarıya boyamak için kullanıldığını anlatmaya çalıştıklarını söyledi. Bir süre sonra taraçalarını süpürürken bize süpürgelerini gösteren iki üç hanımı işaret etti; bu bitkiye süpürgeotu dendiğini anlatmak için bu hareketi yapıyorlardı. Kumaşları sarıya boyamak için, kaynar suya bu ottan çok miktarda atılır; birkaç taşım kaynattıktan sonra biraz da toz haline getirilmiş şap eklenir; sonra ateşten indirilen suyun içine çamaşır, bez ya da deriler bastırılır ve gece boyunca bekletilir: Elde edilen sarı renk hayli güzeldir ve ustaların elinde bu yöntemle daha da mükemmel bir renk ortaya çıkabileceğini sanıyorum.

24 Şubat'ta havanın bozuk olmasına aldırmadan Vathy'e döndük; niyetimiz Kuşadası'na giden bir gemiye binerek oradan da İzmir'e geçmekti; ama hiç aralıksız yağan yağmur ve ters rüzgârlar mart ortasına kadar Vathy'de kalmamıza neden oldu. Küçük çaplı bir tufandı bu ve diğer mevsimlerde kavrulmuş gibi görünen dağların her yerinden aşağı sel suları iniyordu.

Bu arada Khora'ya iki mil uzaktaki, oldukça güzel bir köy olan Metelinus'u görmeye gittik. Köy adını Midilli adasından almıştır, çünkü Sultan Selim Samos'u Kaptanıderya Kılıç Ali'ye verdikten sonra, Midillili bir koloni bu köyü kurdu, daha doğrusu yeniden yaptı. Bu kaptanıderya öldükten sonra, Samos'un geliri onun İstanbul'un surdışı semtlerinden Tophane'de yaptırdığı bir camiye vakfedildi: Bu cami hâlâ kurucusunun adını, semt de orada bulunan top dökümhanesinin adını taşımaktadır.

Metelinus pınarı adanın en güzel kaynağıdır. Samos metropoliti Joseph Georgirenes herhalde tüm bu şeyleri çok özen göstererek araştırmıştır, ama onun yazdığı Samos, İkarya ve Patmos betimlemesini bulmak o kadar güç ki, halk Yunancasından İngilizceye çevrilmiş olmasına karşın, hiçbir nüshasını bulamadım.

54 Bkz. bu bölümde, 23. dipnot.

55 1638 tarihli hiç yayınlanmamış bir *İsolario*'nun yazarı.

56 "Ol kadar iri ağaçları olur ki değme barçalara bitevî direk olur" (Piri Reis).

Bu pınarın önündeki Metelinus kilisesinin köşesinde, duvarın içine mermerden yapılma, çok güzel bir alçak-kabartma yerleştirilmiş. Bir papazın birkaç yıl önce tarla sürerken bulduğu bu mermer parçanın boyu iki ayak dört parmak, yüksekliği on beş-on altı parmak, kalınlığı üç parmaktır; ama yerden yeterince yüksek olmadığı için başlıkları aşınmış. Alçak-kabartmada yedi figür yer almakta ve hatırı sayılır birinin yakalandığı hastalığa karşı Asklepios yardıma çağrılmaktadır.

Sonunda bu adada başka ne yapacağımızı bilemez hale gelince, en bilgili görünen insanlardan tayfaların açık denizdeyken Samos burnunda gördüklerini vehmettikleri, ama karadan bakıldığında asla görünmeyen sözde ışık hakkında ne düşündüklerini öğrenmeye çalıştık.[57] Tüm bu bilgiç insanlar, söz konusu ışığın çok sarp bir yerde göründüğünü, bu nedenle orada birinin yaşadığının asla düşünülemeyeceğini ve bunun kesinlikle mucizevi bir ateşten çıktığını yemin billah ederek anlattılar; ama ben tam aksi kanıdayım; denizdekilerin böyle bir ışığı gerçekten gördüklerini bir an için kabul etsek bile, söz konusu ateşi o dağdaki keşişlerin ve çobanların yaktığından ve hem eğlenmek amacıyla, hem de adadaki papazların Büyük Mucize adını verdikleri böyle bir harikanın anısı belleklerden silinmesin diye zaman zaman yakmaya devam ettiklerinden kuşku duymuyorum.

Güneş ışınlarından yararlanarak, bölgenin konum saptamasını yaptık: Kuşadası kuzeydoğu ile doğu arasında, Kargalar burnu[a] kuzey ile kuzey-kuzeybatı arasında,[58] Ak burun[59] kuzeybatı ile kuzey-kuzeybatı arasında, Kios adası kuzeybatıda, Patmos güney ile güney-güneybatı arasında, Sığacık[60] kuzeyde, Efes kuzeydoğuda, Mycale'in en yüksek tepesi olan Samsun doğu ile doğu-güneydoğu arasında, Arki [Nergiscik] adası[61] güney-güneybatı ile güneybatı arasında, Gatonisi[62] güneyde, İstanköy güney ile güney-güneydoğu arasında, Palatia veya Milet güney-güneydoğuda kalır.

İşte Monsenyör, Samos adası hakkında söyleyeceklerimin hepsi bu. Patmos seyahatimizin raporunu size verebilmem için şimdi Şeytan limanına dönmeliyiz.

İkarya'ya bir an önce gitmek için gösterdiğimiz çabaya karşın, ters rüzgârlar bizi bu limanda tuttu; ve rüzgârın değişeceği konusunda hiçbir

a Bugün Poyraz burnu.

ışık alamayınca, Şubat'ın 12'sini 13'üne bağlayan gece kıyı kıyı ilerleyerek Şeytan'a on mil uzaklıktaki Samos burnunu döndük, bu adayla Büyük Furni adı verilen ada arasında kalan Büyük Boğaz'a girmeye karar verdik.

Samos burnunun bugün Patino denen Patmos ya da Batnaz adasına uzaklığı yaklaşık kırk mildir; Ege adalarının en güzel limanlarından biri olan ve hem poyraza, hem de doğuya bakan Sakala körfezinde demirledik; adanın güneydoğusunda bulunan ve girişindeki kayalığın[63] iki yanından çift girişi olan Grikos limanı da çok hoştur; bu girişlerden biri keşişleme, öteki poyraza bakar. Sapsila da Sakala ile Grikos arasında iyi bir limandır, ama *tramontane*'a [Yıldız rüzgârına] açıktır; adanın güneydoğusunda bulunan ve hem güney rüzgârının, hem de lodosun yelkenleri doldurduğu Diacorti limanı[64] sadece kayıklar için elverişlidir; karayele bakan ve Sakala limanının batısında kalan Meriha körfezi de aynı durumdadır.

Patmos limanlarıyla önem taşır,[65] ama adalılar açısından pek de talihli bir durum değildir bu. Korsanlar yüzünden Sakala körfezindeki kenti terk etmek[66] ve iki buçuk mil uzaktaki dağa, İncilci Yahya manastırının civarına çekilmek zorunda kalmışlardır.

Bu manastır, düzensiz bir biçimde dağılmış birçok burcu bulunan bir kale gibidir; epey yüksek bir kayalığın tepesinde, çok sağlam bir biçimde inşa edilmiştir; bu manastırı İmparator Aleksios Komnenos'un kurduğu söylendi; şapeli küçüktür ve Rum usulü, yani zevksiz bir biçim-

57 Thévenot ve Georgirenes'in de aralarında olduğu pek çok yazar bu konuya değinmiştir.
58 Çeşme yarımadasının güney ucu.
59 Çeşme yarımadasının batı ucu.
60 Anadolu kıyısında.
61 Patmos'un doğusunda 46 kişinin yaşadığı, yüzölçümü 7 km² olan adacık, Piri Reis'te Mandraki.
62 Agathonissi, 15 km², 19. yüzyıldan beri yerleşmiş 160 kişilik bir nüfus. Piri Reis'te Bulamaç adası.
63 Tragonisi adacığı.
64 Tuzlaları olan ve Aya Yani manastırına ait Diakopti (Georgirenes).
65 Georgirenes on iki liman sayar.
66 "Bu limanın yanında Phokas adında ve bir tek kişinin bile yaşamadığı kocaman bir köy vardır" (Georgirenes).

de bezenmiştir. Kilisedeki ayin eşyalarıyla ilgilenen rahip Aziz Khristodulos'un, yani İsa'nın kulunun, cesedini göstermek için bir ekü'müzü aldı; İmparator'un manastırı bu azizin telkiniyle yaptırdığına inanılıyor. Kilisedeki rahip bir ekü daha koparmak için Aziz Khristodulos'un sandığını yerinden çıkarıp, bedenin tamamına sahip olduklarını göstermek istiyordu; ama biz azizin başını ve yüzünü görmekle yetindik; geri kalan, azizin kötü işlenmiş birkaç küçük inciyle süslü giysilerle örtülü haldeydi. Manastırın geliri 6000 ekü'dür; ayin eşyaları hayli güzeldir, ama giriş kapısının üstünde asılı duran iki koca çan dışında görülmeye değer başka bir şey yoktur; çünkü Doğu Akdeniz'de büyük çana pek rastlanmaz. Türkler Aziz Yuhanna'ya çok hürmet ettikleri için, bu manastırdaki keşişlere izin verirler, ama manastırda en çok altmış keşiş kalır; geri kalanlar komşu adalardaki toprakları değerlendirmeye giderler.

Patmos adası, Ege denizindeki en çirkin adalardan biridir; çıplak, ormansız ve son derece çoraktır, ama kayalık ve dağ bakımından zengindir; dağların en yükseğinin adı İlyas Peygamber tepesidir. Ada keklik, tavşan, çulluk, kumru, güvercin ve incirkuşu doludur; çok az buğday ve arpa yetiştirilir; şarap Santorini'den getirtilir, çünkü Patmos'ta üretilen şarap bin varili geçmez. İncir ağaçlarına iğlekleme yapılır, ama ağaç sayısı azdır; dolayısıyla adanın tüm ticareti, adalıların bir düzine kayık ve birçok küçük tekneyle Anadolu kıyılarından Karadeniz'e kadar uzanarak buğday toplamalarına ve bunu getirip Fransız gemilerine yüklemelerine dayanır.

Patmos'taki erkek sayısı üç yüzü geçmez ve bir erkeğe rahat rahat yirmi kadın düşer.[67] Kadınların doğal hali hayli güzeldir, ama yüzlerine sürdükleri düzgünler onları korkunç bir hale sokmaktadır; elbette niyetleri bu değildir, çünkü Marsilyalı bir tüccar bu adadan bir kadının güzelliğine vurulup evlendiğinden beri, hepsi adaya ayak basan her yabancının aynı alışverişi yapmaya geldiği düşünü kurmaktadır. Bizi çok tuhaf adamlarmışız gibi süzdüler ve oraya sadece bitki aramaya geldiğimiz kendilerine söylenince büyük bir şaşkınlığa kapıldılar, çünkü adaya çıktığımızda en az bir düzine kadını Fransa'ya götürmeye geldiğimizi düşünmüşlerdi.[68] Böylesine yoksul bir yöredeki evlerin, ticaretin çok daha gelişkin olduğu adalardakilerden daha iyi ve sağlam bir biçimde inşa edilmiş olmaları şaşırtıcıdır;

özellikle şapellerin tonozları ve damları çok iyi yapılmış ve adada hep bu tür yapılara rastlanıyor: İki yüz elliden fazla şapel var, ama biz oradayken papaz sayısı dokuzu-onu geçmiyordu; söylendiğine göre, diğerleri veba salgınında ölmüştü. Samos metropoliti kendisine Patmos metropoliti dese de, papazları takdis ettirmek istediklerinde, canlarının istediği bir metropoliti getirtirler.[69]

Sivil işleri, her yıl seçilen bir-iki yönetici görür; bu kişiler 800 ekü tutarındaki cizyeyi ve 200 ekü'yü bulan aşarı da toplamakla yükümlüdürler. Padişahın hakkını almaya gelen kaptanpaşaya ve onun görevlilerine sunulması gereken armağanlar bu tutara dahil değildir. Bu adada ne Türk, ne de Latin vardır; bir Rum hiçbir yetkesi ve beratı bulunmamasına karşın Fransa konsolosluğu görevini üstlenmiştir. Adını bilmediği, bizim de herhalde IV. Henri olsa gerek diye düşündüğümüz bir Fransa kralının zamanında kendilerine yollanmış eski bir parşömene dayanarak, Fransız milletine hizmet etmek için üç kuşaktır babadan oğula bu işi yürüttüklerini bize açıkladı. Parşömeni bize göstermesini isteyince, nasıl olduysa söz konusu kâğıt parçası birden kayboluverdi ve bulunamadı. Bu konsolos tüm yabancıların başvurduğu ve gerektiğinde bu adaya uyrukları ayak basan tüm milletlerin konsolosu olduğunu ileri sürebilecek iyi bir adamdır; böyle davranarak hiçbir şey kaybetmez, çünkü onun evinde iyi ağırlansak da biz de başka bir yerde ödeyeceğimizden fazlasını verdik. Evinde Fransızca konuşulmuyor, ama bozuk bir Provence diliyle kem küm anlaşılıyor ve adalıların hepsi Ortodoks oldu-

67 Ada nüfusu bugün 2400'dür.

68 "Tournefort'un Patmos kadınlarına mal ettiği o ince ve gönül okşayıcı tavırla ilgili sözlerine inandığımız için, bize reva görülen muameleyi hiç beklemiyorduk. Tournefort'un zamanında yabancıların her zaman kendileriyle evlenmeye hazır olduğunu düşünen bu kadınlar onların hoşuna gitmek için ellerinden geleni artlarına koymuyorlardı; ya o zamandan beri sık sık hayal kırıklığına uğramışlardı, ya da özensiz kıyafetlerimiz yüzünden gözlerinden düşmüştük; insanlardan bu kadar kaçan, bu kadar yabani kadınlarla başka hiçbir yerde karşılaşmadık, hangi sokağa adım atsak anında tüm kapılar dışarıya hiçbir sır sızdırmamacasına kapanıyordu. Aslında bizim ekmek satın almaktan başka bir niyetimiz yoktu, çünkü birkaç gündür ekmeğimiz kalmamıştı; ama erzak eksiğimizi tamamlamayı başaran keşişin [...] saygınlığı yardımımıza yetişmese, tüm tekliflerimizin karşılıksız kalacağı kesindi" (Choiseul-Gouffier, 1783).

69 Georgirenes bu adanın da metropolitliğini yapmış ve 1669'da görevini bıraktıktan sonra bu adaya çekilmişti.

ğundan konsolosun yardımı olmasa onlarla pek kolay zaman geçiremezdik. Mahallenin güzelleri topladığımız bitkileri ayıklama bahanesiyle konsolosun evine damlıyordu. Bu adada en hoş vakit geçirme uğraşımız buydu, çünkü adanın eski görkeminden hiçbir iz yoktur; İskele limanındaki birkaç mermer sütun parçasından başka bir şey göze çarpmıyor; Ege adalarında uzun süredir bu tür eserlerle uğraşılmamaktadır; ama, gene de, en eski parçalardan olduğuna kuşku bulunmayan bu sütunlar epey zevklidir.

Apokalipsis [Vahiy] adı verilen yer büyük Aya Yani manastırına bağlı yoksul bir keşişhanedir. Başrahip burasını 200 ekü karşılığında bizi çok kibar bir biçimde karşılayan eski bir Samos metropolitine ömür boyu vermiştir; Aziz Yuhanna'nın Vahiy'i burada yazdığına inanılır.

Apokalipsis keşişhanesi, manastırla Sakala limanı arasında kalan bir dağın yamacındadır. Oraya, yarısı kayanın içine oyulmuş ve doğrudan şapele giden çok dar bir patikayla ulaşılır; şapelin boyu en fazla sekiz-dokuz adım, eni de beş adımdır; kemer eğmeci biraz gotik olsa da tonoz yapısı güzeldir; sağında Aya Yani mağarası bulunur, bu mağaranın yaklaşık yedi ayak yüksekliğindeki girişi kare biçimli bir ayakla ikiye ayrılır. Ziyarete gelen yabancılara bu girişin tepesinde, kayada bulunan bir yarık gösterilir; saf kişiler Aziz Yuhanna'ya Kutsal Ruh'un sesinin bu yarıktan geçerek ulaştığına inanırlar. Bu basık mağaranın hiçbir özelliği yoktur. Bize bu kayadan birkaç parça armağan eden başrahip bunların kötü ruhları kovduğunu ve birçok hastalığı sağalttığını söyledi. Buna karşılık ben de ona birkaç aydır ara ara bastırıp kendisini epey bitkin düşüren bir hummaya karşı gerçekten ihtiyaç duyduğu ateş düşürücü haplar verdim. Buranın sarnıcı şapelin solunda, pencerenin altındadır.

Coğrafi konum saptaması yapmak için bir kez daha büyük Aya Yani manastırına tırmandık: Leros [Leryoz, İleryoz] güneydoğu ile doğu-güneydoğu arasında, Lipso doğuda, Kalimnos [Kelemez, Kilimli] güneydoğuda, İkarya kuzeybatıda, Mandraki kuzeydoğu ile doğu-kuzeydoğu arasında kalır.

15 Şubat'ta dünyanın en güzel havasında Patmos'tan ayrıldık; aslında bu mevsimde genellikle fırtına habercisi olan böyle güzel havalardan sakınmak gerekir. Niyetimiz İkarya'ya geçmekti, ama güneydoğu yönünden esen

öyle şiddetli bir yel çıktı ki, Furni adalarından biri olan ve büyük bir talih eseri akşama doğru vardığımız Küçük Furni adasında mola vermek zorunda kaldık. Ertesi gün rüzgâr iyice şiddetlendi: Yağmura, doluya, korkunç şimşeklere ve gök gürültülerine karşın bu adanın tüm köşe bucağını dolaşabileceğimiz umuduyla kendimizi avuttuk. Dolayısıyla kaputlarımızı sırtımıza geçirdik, başımızı yerden kaldırmadan bitki örneği toplamaya çıktık ve ancak akşama doğru elimiz kolumuz güzel bitkilerle dolu olarak geri döndük; bu arada, adada hiç mağara olmadığından, daha doğrusu biz mağaraların nerede bulunduklarını bilmediğimiz için tayfalarımız birkaç ay önce batmış eski bir Fransız teknesini parçalayarak bize barınak yapmakla uğraşmışlardı gün boyu. Akşama doğru bu geminin kalıntılarından derme çatma bir kulübe inşa ettik, ama tahtalar kurtlandıkları ve delik deşik oldukları için her yanından su akıyordu; üstelik, tam rahat ettik diye düşünürken çıkan ani bir kasırga barınağımızı başımıza yıktı. Yeniden ayağa kaldırıp üzerine taşlar koymamız gerekti; kapıya da kayığın yelkenini gerdik: Ani bir rüzgârın her an tepedeki tahtaları uçuracağından ve taşları da başımıza düşüreceğinden korkuyorduk.

Üçüncü gün, 17 Şubat'ta, peksimetten başka yiyeceğimiz ve kayalardan aşağı akan çamurlu yağmur suyundan başka içeceğimiz kalmadığı için karşıya geçmeyi denedik ve büyük bir batma ve boğulma tehlikesi atlattık, çünkü yandan vuran dalgalar kayığı her seferinde düzelten yelken olmasa bizi alabora edebilirdi. Rüzgâr yelkeni de sık sık zorluyor ve kimi zaman güvertemiz su seviyesiyle eşitleniyor, arada en fazla iki üç parmaklık küpeşte kalıyordu; kayık dalgalarla birlikte bir inip bir çıktıkça batıp gidecekmiş gibi geliyordu. On beş ayak boyunda bir teknede, çok beceriksiz ve korkmuş üç tayfayla hiç huzurlu değildik; biri kürek çekiyor, ikincisi dümende duruyor, üçüncüsü de yelken ipini tutuyordu; dehşet içinde ve serseme dönmüş bir halde içimize korku salan denizi görmeyelim diye gözümüzü açmaya cesaret edemiyorduk; ama biz de harekete geçmek zorunda kaldık; dümeni nasıl tutuyorlardı bilmiyorum, ama birdenbire tek bir dalga kayığımızı suyla doldurdu ve suyu boşaltmak için elimizde kapkacak yerine kullandığımız şapkalarımızla asma kabaklarından başka bir şey yoktu.

Suyun üzerinde yüzen ve Küçük Furni adasına sığınmış büyük bir kayığın battığını gösteren birkaç limonu görünce, korkumuz bir kat daha

arttı. Bir gün önce bu kayığı kullanan ve İstanköy'e uğrayarak limon yükleyen beş tayfayla birlikte içmiştik. Bu tayfalar yepyeni teknelerinin sağlamlığına güveniyorlardı, ama tıpkı bizim gibi pusulaları olmadığı ve Samos burnu ancak şöyle böyle seçilebildiği için, tekneleri kayalara çarpıp parçalanmıştı. Biz de o zaman bir denizci meclisi topladık ve her şeyi hesaba kattıktan sonra İkarya'ya gitmek yerine sadece Samos burnunu dönmeye karar verdik; neyse ki adanın kuzeyine ulaşabildik ve orada öyle bir sütliman havayla karşılaştık ki tayfaların deyimiyle deniz yağ gibiydi; Karlovassi'de demir attık ve adımıza şükran duası okumaları için papazlara adam gönderdik.

Küçük Furni adası Samos ile İkarya arasındaki Büyük Boğaz'da, Büyük Furni'nin aşağısındadır; rüzgârın altında kalan tüm adalara Furni adı verilmiştir, çünkü Rumlar daha yukarıda da belirttiğimiz gibi, en iyi limanlarının fırın biçiminde oyulduğunu tasavvur ederler. Coğrafyacılar bu adalara Crusia, Tragia, Dipso, Ponelli adlarını vermiştir; ama Rumlar bu adları bilmez; en azından bizim tayfalarımız bu yöreden olmalarına karşın bu adları hiç duymamışlar. Gerçi Patmos'a sekiz mil uzaklıkta Lipso (Eşekler adası) diye bir ada vardır, ama o da Furni adalarına oldukça uzaktır. Büyük Boğaz'a en yakın olanlar Büyük Furni, Küçük Furni, Fimena'dır; ötekiler Alachopetra, Prasonisi, Coucounes, Atropofages, Agnidro, Strongylo, Daxalo ve bu saydıklarımızla birlikte toplam sayıları on sekiz ya da yirmiyi bulan, ama hiçbirinde insan yaşamayan ve adları da olmayan daha birçok adadır.[70]

Küçük Orfoz adasının çevresi en fazla beş-altı mildir. Kasis biçimindedir ve deyim yerindeyse iki bölümlüdür; Patmos'a bakan bölüm sıradan taş, toprak ve çalılıklarla kaplıdır; sanki bu ilk bölüme yapıştırılmış gibi duran ikinci yarısıysa görülebilecek en ender mermerlerle kaplıdır ve adanın en güzel bitkileri bu mermerlerin çatlaklarında boy atmıştır; bu bitkiler arasında zeytin ağacının yapraklarını andıran gümüşî yapraklarıyla gündüzsefası dikkat çeker.

Öteki adaların çoğu uzun ve dardır; genellikle boylu boyunca uzanan dağ sıraları içerirler: Kandiye, Samos, İkarya, Patmos, Bibercik bu biçimdedir. Anlaşılan deniz dibi, oynak olan düz yerleri yavaş yavaş kaplamış, dalgalara sadece eski dağların kalıntıları direnebilmiştir.

Samos'tan çok uzak olan ve ancak İzmir'den Marsilya'ya doğru dönerken görebildiğimiz Skiros ya da İksiri [İşkiros] adasına dikkatinizi çek-

tiğimde kısa bir süre daha bana vakit ayıracağınızı umut etmesem, Ege adaları konusunu kapatacaktım, Monsenyör: Ama sanırım Skiros'u diğer Ege adalarından ayırmadan burada ondan söz etmem daha yerinde olacak. Skiros'ta, Aya Yorgi limanına girerken sol kolda kalan terk edilmiş bir şapelin yanında[71] bulunan beyaz mermer kornişler ve birkaç sütun parçasından oluşan tapınak kalıntıları hâlâ görülüyor. Orada hiç yazıt bulamadık, ama birçok eski temele rastladık.

Bu adanın önce Roma, sonra da Bizans imparatorluklarına bağlandığını belirtmeye bile gerek yok. Fransızlar ve Venedikliler Konstantinopolis'i aldıktan sonra Andrea ve Geremia Ghisi, Skiros'u ele geçirdiler ve sonra ada Naksos dukalarının egemenliğine girdi.[72] Guglielmo Carcerio adayı ele geçirerek kendi soyundan gelenlere bıraktı; Ege adalarının dokuzuncu dukası ve onun da torunu olan Nicola Carcerio, Asya kıyılarından Yunanistan'a geçmeye başlayan Türklerin Ege denizinde rahat ve güvenli bir barınak olarak bu adayı ele geçirmeye niyetlendiklerini işitince, kaleyi özenle tahkim ettirdi. Gerçekten de bir süre sonra Müslümanlar adaya baskın yaptılar, ama geceleyin o kadar başarılı bir biçimde geri püskürtüldüler ki geride bir kişi kalmadı; köyün çevresinde, günümüzde adayı ellerinde tutan Türklerin kendi haline bıraktıkları bu surların kalıntıları hâlâ görülmektedir.

Bu ada sarp olmakla birlikte çok güzeldir ve nüfusu az olmasına karşın toprakları gayet güzel sürülüp ekilmiştir. Ada çevresi altmış mili bulmasına karşın, en fazla üç yüz ailenin yaşadığı söylenmektedir.[73]

70 En büyük üç ada olan Büyük Furni (Hurşid), Thimena ve Küçük Orfoz (Aya Minas) dışında, günümüzdeki haritalar bile küçük adacıkların isimleri konusunda fikir birliği içinde değildir. Yine de Alatonissi (Alachopetra) güneybatıda, Anthropofaghos güneydoğuda ve Anydros daha güneyde Patmos'un yakınındadır.

71 "Ve ba'dehu mezkûr adanın kıble tarafında bir körfez vardur, ol körfezün içinde bir kilise vardur." (Piri Reis)

72 Skiros adası, İşkepolos (Skopelos) ve İşkatos (Skiathos) ile birlikte, Geremia'nın tek vârisi olan ve 1251'de Lorenzo Tiepolo ile evlenen kızı Marchesina Ghisi'nin drahomasını oluşturdu. Çiftin torunu olan Bajamonte 1310'da ölünce, söz konusu adalar Venedik'in eline geçti ve Türkler gelinceye kadar onların elinde kaldı.

73 Aynı dönemde Vincenzo Coronelli ada nüfusunu 1500 olarak veriyor. Bugünkü nüfus 2300'dür.

Adalılar her yıl padişaha her türlü vergi için toplam 5000 ekü öderler: Kendi tüketimlerine yetecek kadar buğday ve arpa yetiştirirler; hatta zaman zaman Fransızlar da adaya gelerek bu tahıllardan satın alırlar; bağlar adanın güzelliğini oluşturur, şarap nefistir ve fıçısı sadece bir ekü'dür; Mora'daki Venedik ordusuna buradan çok miktarda şarap taşınır. Toplanan balmumu yüz kentali geçmez. Burada öteki adalarda olduğu gibi odun sıkıntısı çekilmez; yeşil meşe, sakız, mersin, zakkum ağaçları dışında, güzel çamların da bulunduğu söylendi, ama hangi türde olduklarını saptamaya vakit bulamadık.

18 Nisan 1702'de keşişleme, yağmur ve dolu nedeniyle bu limana sığınmak zorunda kaldık; Kaptan Guerin de La Ciotat'nın gemisiyle İzmir'den Livorno'ya doğru yola çıkmıştık; koca bir filoyu alabilecek büyüklükteki ve hemen hemen her yerine demir atılabilecek bu körfezin dışında, Üç Ağız adı verilen çok iyi bir liman daha var; girişindeki iki kayalıktan birinin adı Yontulmuş Kaya, diğerininki Yassıada; bu üç ağızdan birinde kuzeybatı ve güneydoğu, ötekinde kuzeydoğu ve güneybatı, üçüncüsünde de batı rüzgârlarıyla yelken şişiriliyor.

Skiros adasında sadece bir köy var; o da Aya Yorgi limanına on mil uzakta, kelle şekeri biçiminde epey dik bir kayanın üstüne yapılmış. Bu azizin adını taşıyan manastır köyün en güzel bölümünü oluşturuyor; manastırda en çok beş-altı keşiş var ve çok ince bir levhaya yapılmış gümüşten bir tasviri büyük bir özenle saklıyorlar. Üzerine Aya Yorgi'nin ve mucizelerinin çok kaba çizgilerle tasvir edildiği bu levha yaklaşık dört ayak boyunda ve üç ayak eninde; sapı haç biçiminde ve sancak gibi taşınan bir tahta parçasının üzerine çivilenmiş; ikonakırıcıların öfkesinden kurtulabilen bu tasvirin birçok mucize gerçekleştirdiğine ve özellikle de Aya Yorgi'ye yaptıkları adakları yerine getirmeyenleri cezalandırdığına inanılıyor.[74] Bu tasvir oldukça küçük ve Rum usulü yaldızlarla bezenmiş bir şapelde saklanıyor; manastır bakımsız ve pis, ama yine de orada nefis bir kırmızı şarap içtik.

Bu adanın tüm halkı Ortodoks; Aya Dimitri adında, küçük ve yoksul bir başka manastırları daha var;[75] Aya Yorgi manastırıysa, Aynaroz'da yaşayan ve ahalinin Aya Yorgi'ye olan imanını her dem taze tutmak için en marifetlileri seçilerek gönderen Aya Lavra keşişlerine ait.

Adadaki tek Türk, kadı; şayet korsanlar kadıyı kaçırırsa, ada yöneticileri onun fidyesini ödemekle yükümlü; bu konuda adalılar sorumlu tutuluyor ve eğer kadıyı tutsak etmek isteyecek birileri çıkarsa onu kurtarmayı görev bilmeleri gerekiyor; bu arada kadı da her yıl üçer üçer saptanan yöneticilerin her istediğini yapıyor; bu yöneticiler adadaki adaleti, özellikle de yosmalara karşı uyguluyorlar. Bir hanım suçüstü basıldığında ister güzel, ister çirkin olsun, bir eşeğe bindirilerek köyün her yerinde dolaştırılıyor ve herkes üstüne başına çamur, tezek ve yumurta atıyor. Biz adaya varmadan birkaç gün önce kadınlardan biri bu uygulamayı yaşamış.

Skiros metropoliti çok yoksuldur, ancak bağışlar sayesinde geçinebilir ve zindana benzeyen bir evde kalır. Gerçi evin manzarası hiç de fena değildir; dışarı bakıldığında hem deniz, hem de köyün çevresindeki bazı vadiler görünür. Bu adada hayat ucuzdur: Koyunlar 40, kuzular 20 metelik eder; av hayvanı, özellikle de keklik çok boldur; suları hayranlık uyandırır ve her kayadan bir pınar fışkırır; Aya Yorgi körfezine dökülen çay çok güzeldir; su ikmali yapmak için kayıklar karaya çekilir ve deri bir hortumla getirilen su varillere doldurulur.[76]

En derin saygılarımla,

74 Manastır 1354'ten önce kuruldu. 1447'den beri Aynaroz manastırına bağlıdır. Mucizevi ikona Ege adalarındaki hac ziyaretlerinin en önemli odak noktalarından birini oluşturuyordu; sonra Tinos'taki Meryem Ana ikonası bulununca ziyaretler o tarafa kaydı.

75 Adanın iç kesiminde. 1611 tarihli bir yazıtı vardır. Bugün terk edilmiş haldedir.

76 "Içecek su hâcet olan gemilere mezkûr kilise önünde su bulunur" (Piri Reis)

Kaynakça

Tournefort'un Ortadoğu gezisiyle ilgili, Paris Doğa Tarihi Ulusal Müzesinde saklanan elyazmaları şunlar:

184 numaralı elyazması: Tournefort'un Pontchartrain Kontuna mektupları. Not: "Bu elyazmasındaki mektuplar basılmış redaksiyon metniyle aynı değil, biraz farklı. Burada yalnızca ilk on mektubun ve on birinci mektubun bir bölümünün elyazmaları var : Başka bir deyişle, 1. cildin 461. sayfaya kadar olan bölümüyle aynı cildin son sayfaları (yazarın hayatta bulunduğu sırada, denetimi altında basılmış bölüm). Kimi bölümler için, farklı uzunluklarda iki elyazması metin bulunuyor. Daha sonra, anlatı içinde basılmamış olmasına karşın, seyahatle ilgili çeşitli parçalar ve ayrıca Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Bay Ferriol'ün birçok mektubu da metne eklendi."

995 numaralı elyazması: Tournefort'un Ortadoğu seyahati sırasında Krallık Bilimler Akademisi Başkanı Rahip Bignon'a gönderdiği [...] anılar [...]. 1702 yılının mart ayından mayıs ayına kadar. Aslında, bunlar, seyahate katılan kişilerin yazdıkları mektuplardan oluşmaktadır.

996 ve 997 numaralı elyazmaları: Bay Gundelsheimer'in İstanbul'dan Erzurum'a, Erzurum'dan Tiflis'e giderken ve Erivan'a dönerken tuttuğu günlük.

998 numaralı elyazması: Levant bitkibilim günlüğü.

I. Ege Adaları'nın Ortaçağa ve Günümüze İlişkin Tarihi

SAULGER, Robert, *Histoire nouvelle des anciens ducs et autres souverains de l'Archipel...*, Paris, 1699.

HOPF, Carl, *Chroniques gréco-romanes inédites*, Venedik, 1873.

MAS LATRIE, *Les Ducs de l'Archipel*, Venedik.

MILLER, William, *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece 1204-1566*, Londra, 1908.

VACALOPOULOS, A., *The Greek Nation 1453-1669*, 1976.

II. Adaların Genel Betimlemesi

1. Coğrafyacılar:

LUPAZZUOLO, Francesco, *Isolario dell'Arcipelago*, 1638 (basılmamış).

BOSCHINI, M., *L'Arcipelago con tutte le isole, scogli secche e bassi fondi*, Venedik, 1658.

PIACENZA, Francesco, *L'Egeo redivivo, o sia chorografia dell'Arcipelago*, Modena, 1658.

RANDOLPH, Bernard, *The Present State of the Islands in the Archipelago*, Oxford, 1687.

DAPPER, O., *Description exacte des îles de l'Archipel*, Amsterdam, 1700.

CORONELLI, Vincenzo, *Arcipelago*, Venedik, 1707.

2. Seyyahlar:

a) 15. yüzyıl

BUODELMONTI, Ch., *Description des îles de l'archipel*, Paris, 1897.

b) 16. yüzyıl

BELON DU MANS, Pierre, *Les Observations de plusieurs singularités et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays étrangers*, Paris, 1553.

c) 17. yüzyıl

THÉVENOT, Jean, *Voyage du Levant*, coll. "La Découverte", Maspero, Paris, 1980.
D'ARIEUX (şövalye), *Mémoires...*, 6 cilt, Paris, 1731.
CHARDIN, Jean, *Voyage en Perse et en autres lieux de l'Orient*, c. 1., Paris, 1811.
GALLAND, Antoine, *Journal du séjour à Constantinople (1672-1673)*, Paris, 1881 (ekler).
VANSLEBEN, Johann, *Nouvelle Relation du journal fait par Johann Vansleben en 1672-1673*, Paris, 1677.
DES BARRES, Antoine, *l'Etat présent de l'Archipel*, Paris, 1678.
SPON, J., *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant fait aux années 1675-1676 par J. Spon et G. Wheler*, Lyon, 1678.
DU MONT, Jean, *Voyages en France, en Italie, en Allemange, à Malte et en Turquie*, 4 cilt, Lahey, 1694.

d) 18. yüzyıl

LUCAS, Paul, *Voyage du sieur Paul Lucas fait par ordre du roi dans la Grèce, L'Asie Mineure, La Macédoine et L'Afrique*, 2 cilt, Paris, 1712.
CHOISEUL-GOUFFIER, *Voyage pittoresque de la Grèce*, 2 cilt, Paris 1782, 1822.
SONNINI, Charles, *Voyage en Grèce et en Turquie*, 2 cilt, Paris, 1801.
OLIVER, G. A., *Voyage dans L'Empire ottoman*, 6 cilt, Paris.

e) 19. yüzyıl

TOZER, H. F., *The Islands of the Aegean with Map*, Oxford, 1890.

f) 20. yüzyıl

BAGOT, Michel, *Aux îles grecques*, Paris, 1978.

III. Ege Adalarında Katolik Kilisesi

HOFMAN, Giorgio, *Vescovadi Cattolici della Grecia*, Roma,
I. Kios (Sakız), 1934; II. Tinos (İstendin), 1936; III. Syra (Siros), 1937; IV. Naksos (Nakşa), 1938; V. Tira (santurin), 1941.
CLEMENTE DI TERZORIO (Peder), *Le Missioni dei minori cappucini*. c. 4., Roma, 1918.
CARAYON, A., *Relations inédites des missions de la Compagnie de Jésus à Constantinople et dans le Levant au XVIIe siècle*, c. 11, Poitiers-Paris, 1864.
FLERIAU, Charles-Thomas, *Etat des missions de Grèce*, Paris, 1695.
TARILLON (Peder), *Nouveaux Mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant*, 2 cilt, Paris, 1724.
Lettres édifiantes et curieuses..., Levant dizisi, c. 2, Paris, 1760.
SEBASTIANI (Monsenyör), *Viaggio e Navigazione nell'andare e tornare dall'Arcipelago*, Roma, 1687.
ZERLENTIS, P., *Recherches historiques sur les églises des îles de la Méditerranée orientale* (Yunanca), Syra (Siros), 1911.
ZERLENTIS, P., "Notices historiques extraites du livre des capucins de Naxos" (Yunanca), *Nisiotika Chronika'da*. t. II, 1918.

Pére PLACIDE DE REIMS, *Lettres d'un voyage au Levant au XVIIe siècle*, relation inédite conservée dans les Archives des missions à Paris.

IV. Korsanlar

Adları geçen yapıtlarda dağınık olarak anılanlara ek olarak :

ROBERTS, A., *Adventures among the Corsaires of the Levant. His account of their way of living. Description of the Archipellago*, Londra, 1694.

DAL POZZO, Bartolomeo, *Historia della sacra religione millitare di San Giovanni Gerosolimitano detta di Malta*, 2 cilt, Verona, 1715.

LA MAGDELEINE (Kont), *Miroir de l'Empire ottoman*, Basel, 1677.

ZAKYTHINOS, D., *Corsaires et Pirates dans les mers grecques au temps de la domination turque*, Atina, 1939.

V. Ticaret ve Siyasetle İlgili Anlatılar

MASSON, P., *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe Siècle*, Paris, 1896.

DUPARC, P., *Recueil des instructions aux ambassadeurs*, t. XXIX, Türkiye, Paris, 1969.

VI. Adalar Üstüne Yapıtlar (Tournefort'un ziyaret sırasına göre)

1. Girit

Ayrıca bkz. BELON DU MANS, TOZER.

SPANAKIS, Sterghios, *Crete, a Guide to Travel, History and Archaeology*, Kandiye, s.d.

SIEBER, W. F., *Travels in the Island of Crete in the Year 1817*, Londra, 1823.

2. Kimilos (Gümüş)

Ayrıca bkz. P. CLEMENTE, SEBASTIANI, CHOISEUL-GOUFFIER, DU MONT, P. PLACIDE.

MILIARAKIS, A., *Kimolos* (Yunanca), Atina, 1901.

HAUTTECOEUR, Henry, "L'Ile de Kimolos," *Bulletin de la Société royale belge de géographie*'de, 1901, no. 5.

BEN SLOT, "Les Eglises catholiques de Kimolos et des îles environnantes. Histoire des communautés maritimes occidentales des Cyclades du Sud-Ouest et de leurs églises (1600-1893)" (Yunanca), *Kimoliaka*'da, c. 5, 1975.

3. Milos (Değirmenlik)

Ayrıca bkz. P. CLEMENTE, SEBASTIANI, CHOISEUL-GOUFFIER, ROBERTS, MILIARAKIS, DU MONT.

CHATZIDAKIS, J., *Histoire de l'île de Milos* (Yunanca), Atina, 1922.

EHRENBURG, Karl, *Die Inselgruppen von Milos...*, Leipzig, 1889.

CORDELLA, A., *Exposé sur les minerais d'argent de Milos...*, Atina, 1892.

BABOULIS, Ch., "Citations des documents au sujet de Milos" (Yunanca), *Epetiris Etairias Kykladikon Spoudon* içinde (*Annuaire de la Société d'études cycladiques-EEKS)*, 1974-1978.

4. Sifnos (Yavuzca)

Ayrıca bkz. SEBESTIANI, *Lettres édifiantes...* (Peder PORTIER).

GHION, K., *Histoire de l'île de Sifnos des temps les plus anciens jusqu'à nos jours* (Yunanca), Syra, 1876.

TZAKOU, A., *Agglomérations centrales de Sifnos. Forme et évolution d'un système traditionnel* (Yunanca), Atina, 1979.

VITALIS, F., "Prophète Hélie le Haut et saint Jean de Mongou" (Yunanca), *EEKS* içinde, 1965-1966.

ALIPRANTIS, Ch., "Icônes de l'église du monastère de Saint Jean Chrysostome à Sifnos" (Yunanca), *EEKS* içinde, 1971-1973.

5. Serifos (Koyunluca)

Ayrıca bkz. *Lettres édifiantes...* (PORTIER).

EVANGELIDIS, Tr., *L'Ile de Sériphos et les Ilots circonvoisins* (Yunanca), Syra, 1904.

VOYATZIDIS, I. K., "Survivance des fêtes agraires antiques dans les Cylades" (Yunanca), *EEKS* içinde, 1961.

6. Paros (Bara)

Ayrıca bkz ZERLENTIS (*Recherches...* et *Notes...*), HOFMAN (Naxos), P. CLEMENTE, P. PLACIDE.

ALIPRANTIS, N., "Monuments post-byzantis de Paros" (Yunanca), *EEKS* içinde, 1969-1970.

7. Naksos (Nakşa)

Ayrıca bkz. HOFMAN (Naxos), P. CLEMENTE, SEBASTIANI, CHOISEUL-GOUFFIER.

DELLA ROCCA, J., "La Capella Casaccia, la fraternité et l'école commerciale de Naxos" (Yunanca), *EEKS* içinde, 1964.

KEFALLINIADIS, N., "L'Eglise de Saint-Antoine l'Abbé à Naxos" (Yunanca) *EEKS* içinde, 1964.

DUGIT, E., *De insula Naxos*, Paris, 1867.

8. Amorgos (Yamurgi)

Ayrıca bkz. P. SAULGER, SONNINI.

HAUTTECOEUR, Henry, "L'Ile d'Amorgos", *Bulletin de la Société royale belge de géographie* içinde, 1899 no. 1, 2, 3.

MILIARAKIS, A., *Amorgos,* (Yunanca), Atina, 1884

VOYATZIDIS, I. K., *Amorgos, recherches historiques sur l'île* (Yunanca), Atina, 1938.

9. Kos (İstanköy)

Ayrıca bkz. HOFMAN (Théra), CHOISEUL-GOUFFIER.

OTHONAIOS Th., *L'Ile d'Ios* (Yunanca) Atina, 1938.

10. Skinos (Sıkınoz)

Bkz. SAULGER, SONNINI.

11. Felegandros (Bolukendire)

Bkz. THÉVENOT, SONNINI.

12. Santorini (Santurin)

Ayrıca bkz. THÉVENOT, HOFMAN (Théra), SAULGER.

RICHARD, Père François, *Relation de ce qui s'est passé de plus remarquable à Saint-Erini, île de l'Archipel depuis l' établissement des Pères de la Compagnie de Jésus en icelle...*, Paris, 1657.

TARILLON, Père, *Relation en forme d'un journal de la nouvelle île sortie de la mer dans le golfe de Santorin*, Paris, 1715.

13. Anafi (Anafiye)

Bkz. BOSCHINI, SONNINI.

14. Mikonos (Mukene)

Ayrıca bkz. SPON, HOFMAN (Tinos), DAPPER, DES BARRES, RANDOLPH, SEBASTIANI.

BAELEN, J., *Mykonos, chronique d'une île de l'Egée*, Paris 1964.

EVANGELIDIS, Tr., *Mykonos* (Yunanca) Atina, 1912.

MANESIS, S., "Le Monastère de Saint-Pantaléon à Mykonos" (Yunanca), *EEKS* içinde, 1964.

15. Syra (Siros)

DELLA ROCCA (Rahip), *Traité complet sur les abeilles, avec une méthode nouvelle de les gouverner, telle qu'elle se pratique à Syra, île de l'Archipel, précédée d'un précis historique et économique de cette île par l'abbé Della Rocca, vicaire général de Syra*, Paris, 1790.

DRAKAKIS, A., "Syros pendant la domination turque. La justice et le droit" (Yunanca) *EEKS* içinde, 1967.

16. Kea (Mürted)

Ayrıca bkz. THÉVENOT.

MILIARAKIS, A., *Andros, Kea* (Yunanca), Atina, 1880.

THOMOPOULOS, J., "Etude toponymique de l'île de Kea" (Yunanca) *EEKS* içinde, 1963.

17. Kitnos (Terme)

Ayrıca bkz. SEBASTIANI, *Lettres édifiantes...* (PORTIER).

VALLINDAS, A. N., *Histoire de l'île de Kythnos* (Yunanca), Atina, 1896.

18.Andros (Andre)

Ayrıca bkz. THÉVENOT, LUCAS, *Lettres édifiantes...* (PORTIER), P. CLEMENTE, MILIARAKIS.

PASCHALIS, D., "Les Cyclades sous la domination turque. Autorités à Andros sous les Turcs" (Yunanca) *EEKS* içinde, 1962.

POLEMIS, D., "Inscriptions inédites d'Andros pendant la domination turque" (Yunanca), *EEKS* içinde, 1963.

PASCALIS, D., "*L'Eglise d'Andros* du IVe siècle jusqu'à l'époque contemporaine" (Yunanca), *Andriaka Chronika*'içinde, no. 1, 1948.
HAUTTECOEUR, Henry, "Andros", *Bulletin de la Société royale belge de géographie*'de, 1895, no. 5.

19. Tinos (İstendin)

Ayrıca bkz. HOFMAN (Tinos), SPON.
FERRARI, Pompeio, *Relazione di Tinos*, Ms. Bibliotheca Mediceo-Laurenziana, Floransa.
ZALLONY, Marc-Philippe, *Voyage à Tine, l'une des îles de l'Archipel de la Grèce, suivi d'un traité de l'asthme...*, Paris, 1809.
FILIPPIDIS, L., "Contribution à l'histoire ecclésiastique de l'île de Tinos" (Yunanca), *EEKS* içinde, 1963.

20. Kios (Sakız)

Ayrıca bkz. HOFMAN (Chios), TARILLON, THÉVENOT.
ZOLOTAS S., *Histoire de Chios* (Yunanca), 5 cilt., Atina, 1928.

21. Midilli

Bkz. OLIVIER.

22. İkaria ve Samos (Ahikerye ve Sisam)

GEORGIRÉNÈS, J., *A Description of the Present State of Samos, Nicaria, Patmos and mount Athos*, Londra, 1678.
HAUTTECOEUR, Henry, "La Principauté de Samos", *Bulletin de la société royale belge de géographie* içinde, 1901, no. 1, 2, 3.
GUÉRIN, V., *Description de l'île de Patmos et de l'île de Samos*, Paris, 1856.

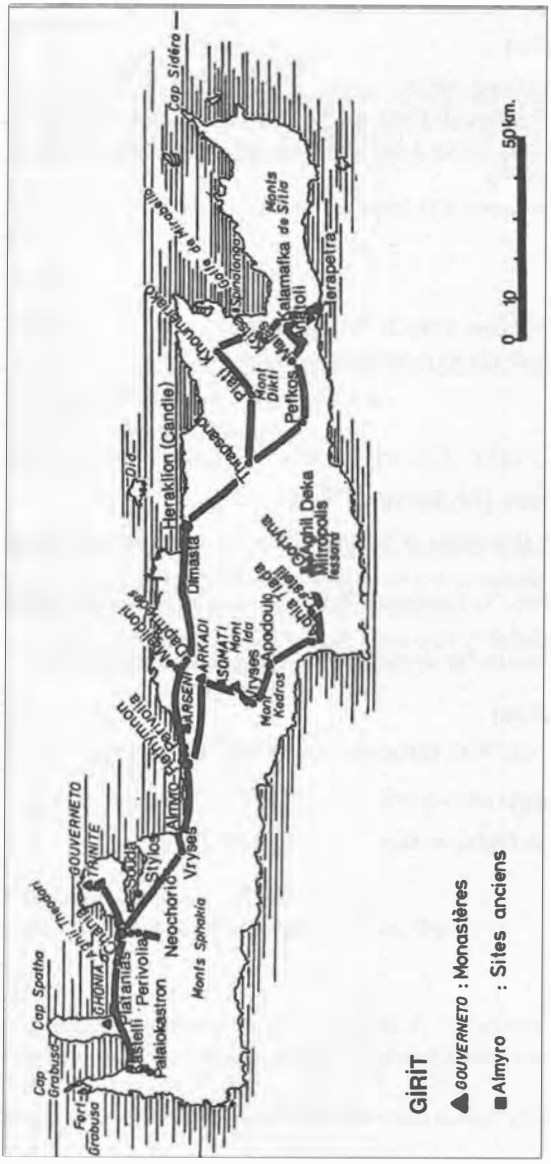
23. Patmos (Batnos)

Bkz. GEORGIRÉNÈS, GUÉRIN, CHOISEUL-GOUFFIER, P. CLEMENTE.

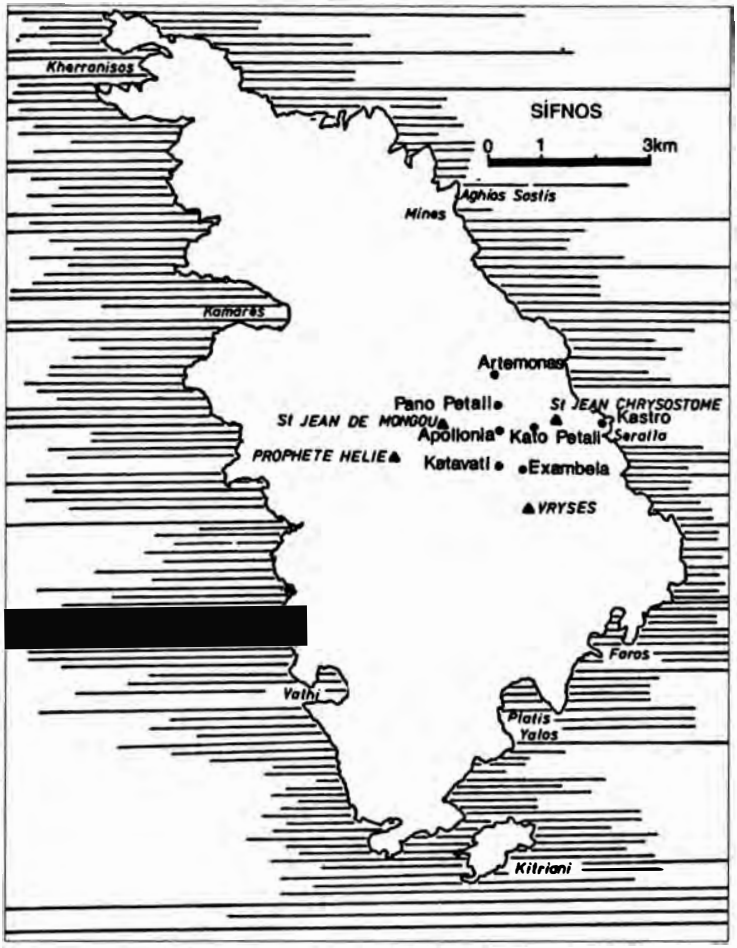
24. Skiros (İşkiroz)

ATESIS, N., *Histoire de l'église de Skyros* (Yunanca), Atina, 1961.

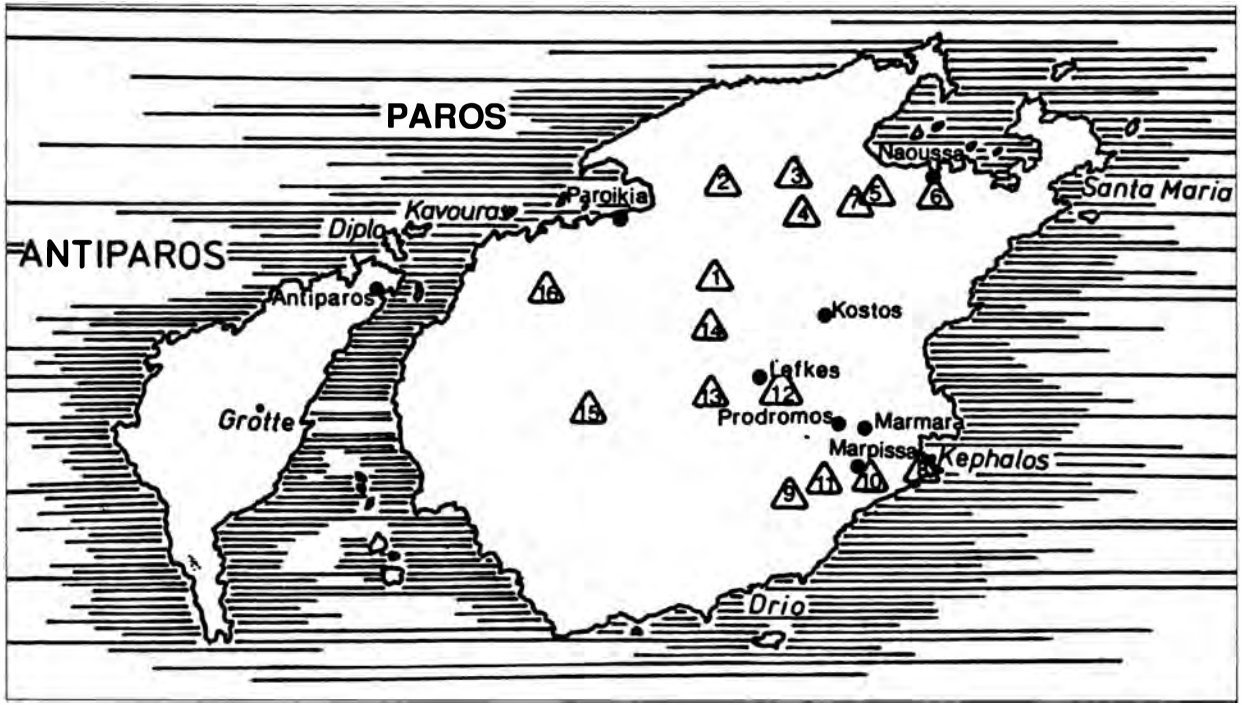
Ek: Haritalar

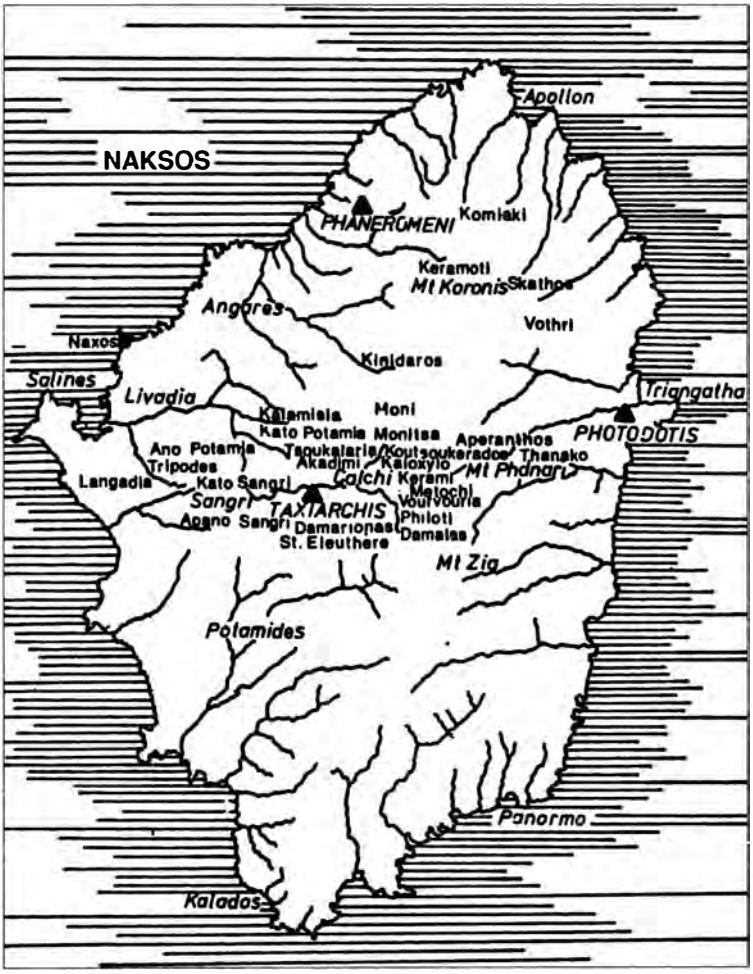
Harita 1. Girit

Harita 2. Sifnos (Yavuzca)

Harita 3. Paros (Bara) ve manastırları

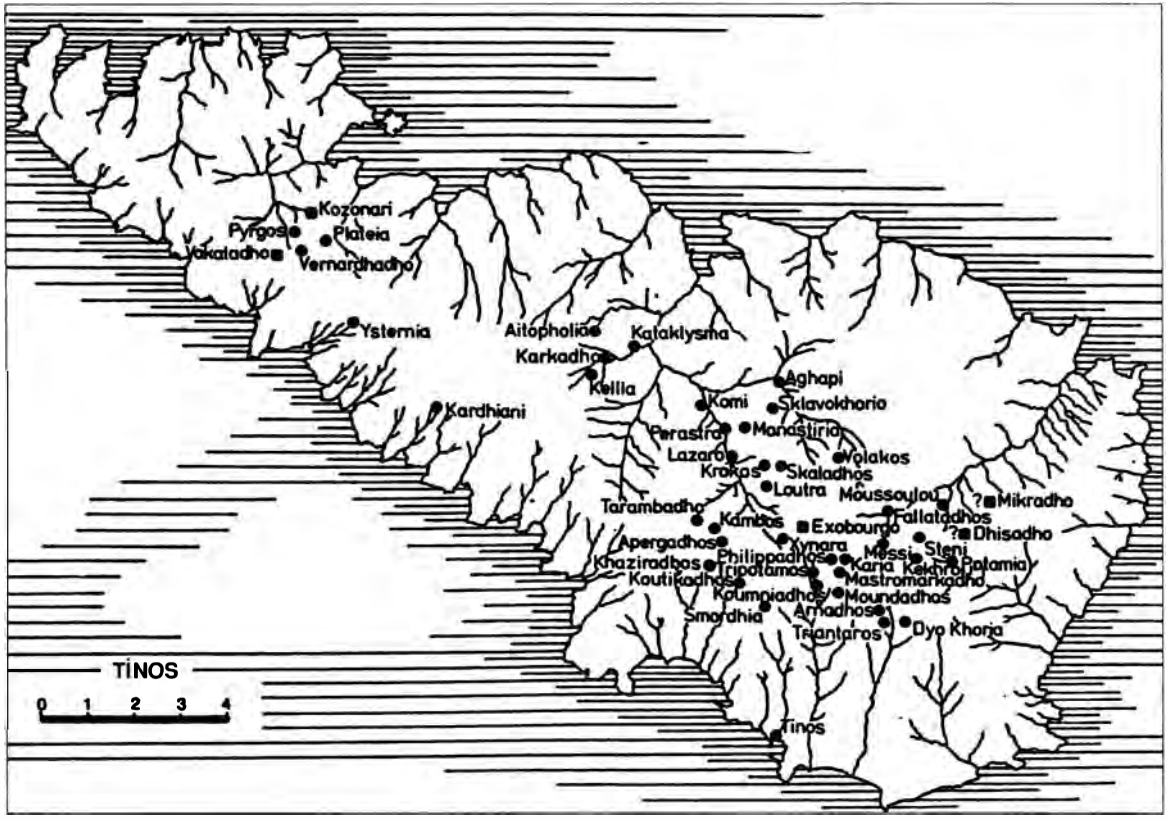
Harita 4. Naksos (Nakşa)

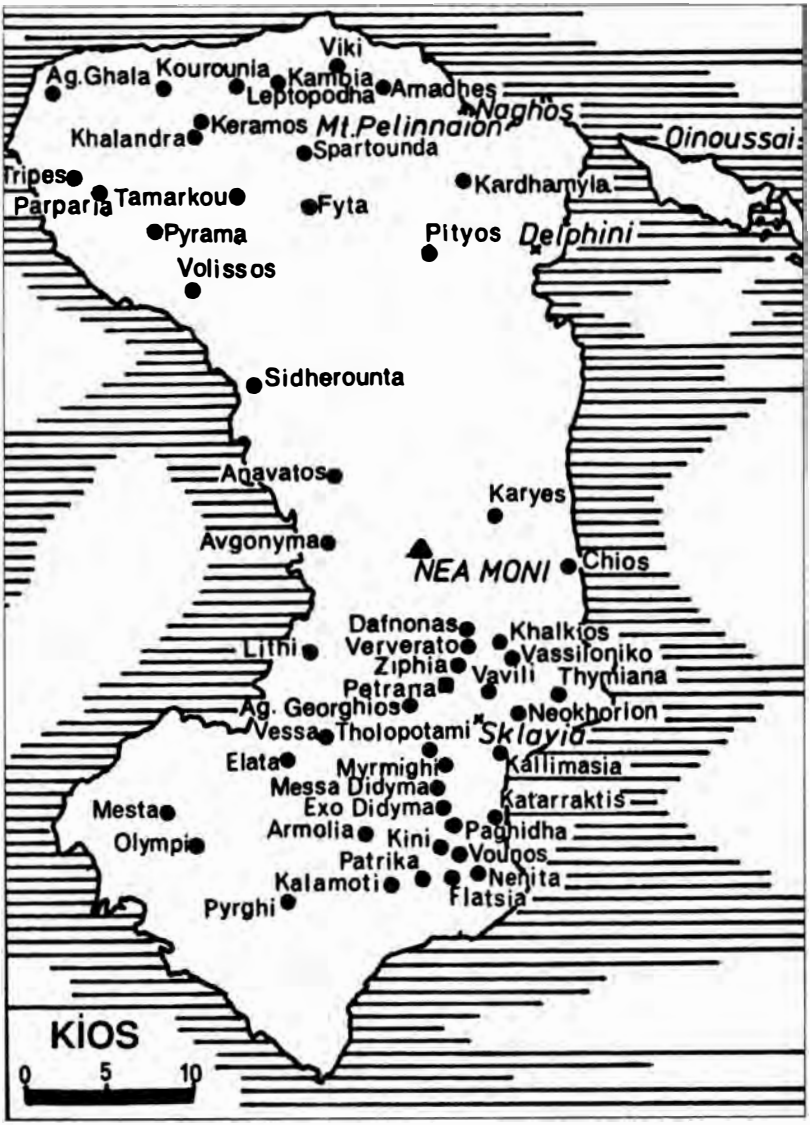
Harita 5. Santorini (Santurin)

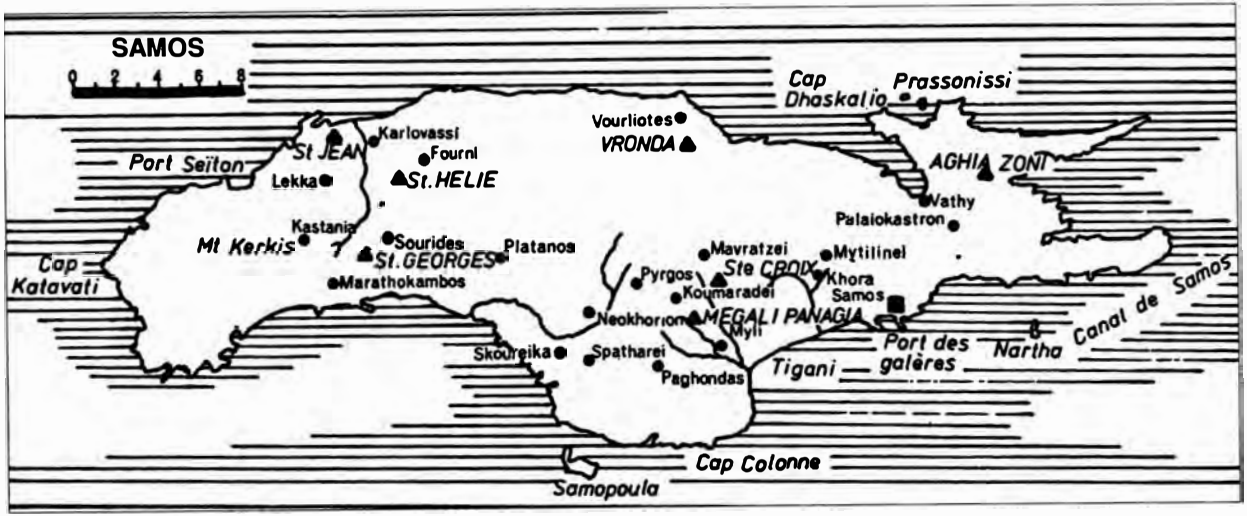
Harita 6. Andros (Andre)

Harita 7. Tinos (İstendin)

Harita 8. Kios (Sakız)

Harita 9. Samos (Sisam)

Dizin

Abbas Şah 41
d'Abbeville, Anselme (peder) 133
d'Abbeville, Policarpe (başpapaz) 171
abouquel 61
Acariez (kayalık) 173
Acısu bkz. Almyron
acur 136
adaçayı 87
Adriya denizi 12
aforoz 27, 116
Agathonissi 273
Agnidro 278
Agrimia 74
Ahikerya bkz. İkarya
Ahmed II 71
Aiolos 176
Aix 44, 46, 167
akçaağaç 75
akçakesme 75
akik 79, 80, 243, 262
Akkâ 29
alabaş 141, 229
Alachopetra 278
Alatonissi (Alachopetra) 279
Aleksios III 232
Ali Paşa (kaptanıderya) 13, 66, 67
Almyron 66, 75, 87; **kale**, 66; **kumsal** 75
altın 18, 132
amfitiyatro 178, 263
d'Amiens, Jacinthe (peder) 218
amorgis 177
Amorgos 14, 34, 146, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 182, 183, 184, 185, 216, 239; **liman** 179; **manastır** 15, 34, 178, 179, 265; **şapel** 179
Anabolu bkz. Nauplion
Anafi 9, 146, 166, 174, 194, 196, 197, 198; **kayalık** 198; **şapel** 80, 122, 198; **tapınak** 198; **ticaret** 197
Anafiye bkz. Anafi
Anatoli 74, 75
Ancona 132, 261
Andre bkz. Andros
Andros 9, 12, 14, 16, 25, 33, 34, 35, 161, 174, 204, 219, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 239; **harabe**; 232; **kilise** 231, 232; **körfez** 232; **köy** 229, 231, 232; **liman** 232, 233; **manastır**; 15, 231; **ova** 229; **şapel** 229; **şato** 229, 233; **vadi** 229
Anfi 166
Angelo (senyör) 147
Angelos, İsaakios II 232
Aniye bkz. İos
Ankara 38, 40 41, 42, 49
Antakya patriği 100
antepfıstığı 75
Anthropofaghos 279
Antibara bkz. Antiparos
Antikyra bkz. Aspra Spitia
Antiparos 28, 154, 155, 159, 160, 161, 166, 171, 216; **kayalık** 155; **liman** 155, 160; **mağara** 160
Antoine (Aziz) 221
antraks 33
Anydros 279
Aperanthos 173
Apliki 173
Apokalipsis 175
Apollon 210, 212
Apollonia 143
aptesbozanotu 79, 136
Araf 122
ardıçkuşu 261
Argenta ailesi 192
Ariusia 245
Arki [Nergisçik] adası 272
Armenistis 199
armut 62, 73
d'Arondel (kont) 165
arpa 27, 135, 136, 148, 154, 163, 168, 194, 197, 198, 200, 219, 220, 224, 230, 234, 244, 253, 274, 280

arşiv 26; **arşivci** 114, 134
Arundel mermeri 167
Arvieux (şövalye) 20, 23, 129, 137
aslan; aslanî bkz. abouquel
Aspra Spitia 47
Astipalya 9, 25, 146, 174, 178, 197, 198
aşar 85, 127, 131, 143, 148, 154, 162, 172, 186, 189, 190, 195, 200, 215, 216, 218, 221, 230, 258, 275
Athanasios 100
Athanasios (Aziz) 105
athanor 196
Atina 16, 47
Atina Porto-Leone 226
Atropofages 278
Aubriet (ressam) 46, 51, 252
Auvergne 94
Avelo 188
Aya Basileios 100, 226
Aya Kipriani 145
Aya Kiryaki 141
Aya Konstantinos 138
Aya Lavra keşişleri 280
Aya Luka manastırı 102
Aya Paraskevi 139
Aya Teoktisti 255
Aya Triada 79
Aya Vasil 195
Aya Yani 173
Aya Yorgi 181, 182
Ayasofya 108
Aydınoğulları Beyliği 167
Aynaroz 101, 213, 280, 281; **dağı keşişleri** 98, 110; **manastır** 102, 124; **tepesi** 47
Azak limanı 39
Azerbaycan 40
Aziz Vasiliyos [Aya Basileios] tarikatı 100

Babıâli 99
Bacchus (Dionysos) 162, 167, 172; **şenliği** 162
badem 114
Baharini, Leonardo (piskopos) 240
Bajamonte 279
Bakkha 173
bakla 259
bakliyat 29
bal 64, 66, 92, 93, 105, 197, 220, 245, 253, 261
balkabağı 136
balmumu 35, 64, 66, 92, 93, 143, 197, 220, 245, 253, 261, 280
Bara bkz. Paros
Bara, Küçük bkz. Antiparos
Barbaros Hayrettin Paşa (kaptanıderya) 11, 12, 126, 127, 128, 147, 153, 160, 161, 162, 167, 179, 187, 192, 200, 224, 225, 232, 238
Barcelona 44
Barozzi, Jacobo 9
Barres, Antoine 22, 170, 173
barut 30
Basileios II 41
Batnaz bkz. Patmos
Batnos bkz. Patmos
Bau adası bkz. Kedelen Papazlığı adası
Baudelot 159
Baudouin 9, 128
Baudouin II (imparator) 254
Bayezid (Yıldırım) 128, 244
Béarn 19
Belon du Mans, Pierre 12, 67, 74, 83, 115
Beninville 23
Betti, Antonio (avukat) 235
Beyaz Ada (Aspro) 192, 193
beylerbeyi 58, 70, 72
Beyrut 29
bıldırcın 141, 200
Bibercik [Makronisos] 202, 278
Bignon(başrahip) 45, 48, 49, 50, 52
Binbir Gece Masalları 21
Bizans; Bizans İmparatorluğu 8, 10, 15, 58, 97, 128, 128, 160, 166, 191, 201, 252, 279
Boğaz, Büyük 256, 262, 273, 278; **Küçük** 261, 262

Bologna 9, 12, 147
Bolukendire bkz. Folegandros
Boreas 176
Boschini 201
Bourdelot (hekim) 47
Bozcaada 18, 252
Brémond (kaptan) 19, 23
Briançon 225
buğday 18, 27, 34, 35, 64, 70, 79, 92, 135, 136, 163, 186, 188, 189, 190, 191, 194, 219, 220, 224, 234, 244, 251, 253, 260, 274, 280
Bulamaç adası 273
Buodelmonti 145, 211
Burghesi, Domenico Stella 240
Burghesi, Francesco Drago 240
Burghesi, Giovanni Castelli 240
Bursa 38, 40, 49, 50
Büyük İstakoz adaları 199

Cabronisi 204
Calepo 64, 65
Camarea 144
Camillis, Giovanni Antonio (piskopos) 25, 129, 133
Camuti (peder) 235
Capsi 25, 128, 129
Carceri, Nicolo 225
Carcerio, Giovanni Della 128
Carcerio, Guglielmo 279
Carcerio, Nicola 128, 192, 160, 224, 279
Castelli 131, 244
Castelli, Giovanni Vincenzo 127, 129, 130, 187, 201
Cecilia 161
Ceneviz 10, 11, 58, 225, 240, 243, 244, 246, 247
Cenova 9, 20
Cévennes 44
ceviz 78
Chania bkz. Hanya
Chardin, Jean 19, 21, 43, 69
Cheiro adası 183, 184
chicri 260
Choiseul-Gouffier 33, 125, 129, 131, 143, 169, 189, 195, 275
cıva 70, 138
Cigala, Nicola (piskopos) 201
Cintray (şövalye) 186, 187
Ciotat 30, 130, 229
Ciotat, Guerin (kaptan) 280
Cizvit 17, 27, 43, 170, 195
cizye 65, 69, 72, 89, 127, 131, 132, 143, 148, 154, 162, 171, 186, 189, 190, 195, 197, 200, 218, 221, 230, 238, 242, 249, 254, 258, 275
cocciglandifera 75
Collège de France 52
collegion 263
colocasia 67
Colongue (komutan) 145
Commeriaco 73
Condostavlo, Nicolo (tüccar) 35, 231
Contarini 241
Cornaro 73
Cornaro, Lodovico (vali) 234, 235
Corogna ailesi 147
Corogna, Januli II (senyör) 147 225
Corogna, Tuliano (Jullino) 147
Coronelli, Vincenzo 187, 191, 279
Coronello (konsolos) 13, 173
Coronis 172
Corpus Domini 231, 241
Coruna 147
Coucounes 278
Crespo, Francesco (piskopos) 195
Creveliers, Hugues 24, 26, 130, 228
Crispi (başpiskopos) 11, 155
Crispo, Catarina 225
Crispo, Fiorenza 128, 196
Crispo, Francesco 127, 128, 160, 161, 170, 171, 192, 197, 232
Crispo, Giovanni IV 12, 167, 185, 191, 200, 225
Crispo, Guglielmo 191, 196, 197
Crispo, İacopo 167, 192, 196, 224, 232

Crusia 278
Crusino III 232
Cruvelier, Hugues 130
Culfa 43
Cydonia 64, 65

çam 261, 267, 280
Çanakkale 252; **Boğazı** 18
çançiçeği 183, 191
çavuş 71
Çeşme 199, 239, 245, 273
Çoban adası 130
çobanpüskülü (İlex aquilolium) 75
Çömezler 103
çöplemen (helloborus) 47
çulluk 92, 117, 200, 215, 261, 274

Dalmaçya 11, 58
Damasta 68, 74
Damianos 133
Dandolo, Marino 9, 232
Dantzig 39
Daphnedes 68, 69, 74
Daxalo 278
Decius (imparator) 80
defne 75, 78, 268
Değirmenlik bkz. Milos
Deliklitaş 69
Dellagrammatica, Antonio 230, 231
Dellagrammatica, Nicola 230, 231
Dellagrammatika, Gasparaki 233
Dellagrammatika, İoannis 221
Dellagrammatika, Nikolaki 231
Delos 8, 26, 120, 166, 174, 198, 200, 206, 207, 208, 209, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 239, 264; **dağ** 208, 209, 212, 213, 214, 215; **körfez** 207; **liman** 206; **revak** 211, 213; **tapınak** 166, 210, 213, 264 ; **tiyatro** 211, 212, 213
Delos Büyük 204, 208, 209, 215, 216, 217, 219; **burun** 206, 207; **koy** 208, 209, 213; **liman** 206, 207
Delos, Küçük 204, 206, 216
Delphinion (Dauphin) harabeleri 249, 250
Delphoi 8
Demarchi, Giovanni 26, 164
Demetrios (Aziz) 104
denier 62, 63
denizkestanesi 141, 268
derebeyi 13
deri 199
devedikeni 194
Dia adası 69, 172
***Le Diamant* gemisi** 21
Diana [Artemis] 177
Dikte (Samonion burnu) 73
Dikti 73, 75, 78
Dili (kayalık) 206
dimissorius 237
dimit 143
Dimyat 29
Diodoros, Sicilyalı 172
Diognitos 166, 167
Dioskurides 47, 91
Dipso 278
divan-ı hümayun 23
diyakoz 100, 101, 111, 219, 237
Dodart (hekim) 50
Doğa Tarihi Müzesi Kitaplığı 43, 57
doğan 183
Dominiken 17, 241, 242
domuz 92, 163
Donusa (Stenosa) 173, 175
Doria, Philippo (vali) 224
Dracanon 254
drahmi 61
drahoma 128, 160, 192, 200, 224, 232, 279
Dubois (kaptan) 256
dut 78, 167, 229, 244, 266
düğünçiçeği 47, 270

ebukelb bkz. abouquel
Ebu Magar bkz. Aziz Makariyos

écuyer 44
eczacı 170
Eçmiyadzin 43
Edirne 23, 130
Efes 272
Eflak 68
Eğriboz bkz. Evboia
Ekati (Büyük Rematiari) 207
Ekatontapyliani (Katapoliani) kilisesi 164
Ekene (Egina) 226
Ekso Gonia 195
Eléments de botanique 44
el-Hendek 69
elma 73
Engares yöresi 171
engerek 215
d'Entrechaut 130
epitropi 131
erik 62
Erisso 251
Erivan 43, 49
Ermeni 7, 22, 39, 41, 42, 43, 53, 70, 105, 245
Ermupolis 218
Erythrai 245
Erzurum 38, 39, 40, 41, 42 43,, 49
Eskinos bkz. Skinos
eşek 168, 169
Eşek adası 28, 74 199, 226, 276, 278
Eupalinos (mimar) 265, 267
Euripides 214
Euros 176
Evboia 47, 88, 128, 153, 202, 220, 226, 227
Evliya Çelebi 40, 59, 65, 67, 69, 249
Evreokastron 222

Fagon (hekim) 44, 45, 47, 49, 50, 51
fasulye 136, 259
Federic (peder) 235
feluka 29
Fener Rum Patrikhanesi, İstanbul 16, 165, 171, 231
Fermanel 254
Ferrari 235, 236, 239
Ferrari, Pompeio 235, 237
Ferriol Marki (büyükelçi) 70, 71, 252
fesleğen 114
Feyzullah Efendi (şeyhülislam) 37
fındık altını 132, 136, 202, 234, 260
fief 9, 11, 192, 225, 238, 239
fifre 108, 159
Fimena 278
Fiorenza 128, 161, 192, 197
Fira 192
Flaman 9
Flandres, Henri 9, 128
Fleuriau (peder) 179
Fleury 24
Floransa 9
Foça 246
fokbalığı 227
Folegandros 146, 166
Folegandros 34, 146, 156, 166, 174, 190, 191
Fontenelle 51
Foresti (peder) 235
Foscoli (vali) 237
Foscolo, Leonardo 9
Francesco (senyör) 192
François (peder) 219
frank 136, 138, 260
Fransa 9, 16, 19, 20, 45, 140, 260
Fransız 9, 12, 18, 19, 20, 21, 24, 28, 58, 84, 130, 166, 170, 187, 191, 253
Fransisken 14, 27, 58, 60, 70, 83, 130, 170
Fransisken 16, 17, 26, 33, 43, 164, 170, 171, 195, 218, 237, 241, 242
frenk menekşesi 63
Furni (Hurşid) 28, 239, 254, 255, 256, 257, 262, 277, 279; **Büyük** 273, 278, 279; **Küçük** 277, 278; **liman** 213, 214

Gaidaros 28
Galaup-Chasteuil, François 211

Galenos 64, 90
Galicia 9, 147
Galland, Antoine 21
galyot 20, 137, 144, 200, 206
Gardane (komutan) 42, 145
Gatonisi 272
Gaurionisi 233
Gaydarinisi (Eşek adası) 199
gazeta 114
Georghios (aziz) 182
Georgirenes,Joseph (metropolit) 253, 255, 257, 259, 267, 269, 271, 273, 275
Gerolimionas koyu 227
Ghisi 11, 179, 207, 225, 239
Ghisi, Andrea 9, 201, 238
Ghisi, Geremia 9, 279
Ghisi, Girolamo 201
Ghisi, Janachi [Yanaki] 201, 238
Ghisi, Marchesina 279
Ghisi, Zaccaria (metropolit) 195
Gieronimo 83
Giorgio III 201
Giovanni II 171, 192
Giovanni III 192
Giovanni IV 225
Girit 9, 11, 16, 18, 19, 22, 35, 46, 57, 59, 75, 80, 83, 88, 102, 221; **burun** 64, 65, 75, 87, 88, 93; **dağ** 78, 83, 87, 88, 93; **harabe** 75, 79, 80, 81, 83, 88; **kale** 19, 88, 89, 94; **kilise** 81; **koy** 59, **köy** 59, 61, 73, 79, 81, 83, 84, 87; **liman** 59; **manastır** 64, 75, 78, 79, 83, 88, 89; **ova** 79, 78, 92; **sabun** 61
Giustiniani (piskopos) 153, 163, 169, 170, 171, 194, 195, 197, 201, 218, 219, 225, 228, 231, 244
Giustiniani, Niccolo 247
Giustiniani, Pietro 9, 224, 240
Glaropoda (Martı Ayağı) burnu 216, 217
Gortyne 83
Gozadino 148, 153
Gozadino, Angelo 147, 148
Gozzadini 12, 192
Gozzadino, Januli 197
Gozzadino, Niccolo 147, 153, 197, 225
Grabusa (kaptan) 87, 88
Grammatica, Janachi (konsolos) 220
Grasse 250
Gregoras 254
Grimaldi 169, 173
Guarco (piskopos) 219
Guglielmo II 192, 196
Guion (konsolos) 148, 153
Gundelscheimer (hekim) 46, 63
Guyon 153
gümüş 61, 62, 94, 112, 125, 132, 144, 266
gündüzsefası 278
günlük 75, 117, 176, 268
Gürcistan 40
Gürcü 39, 43
güvercin 92, 141, 154, 163, 225, 261, 274
Gyaros 215, 219, 226, 227, 228, 239
gymnasion 209, 213

Habeşistan 50
Hacılar 173, 175, 176, 184
Haçın İcadı bayramı 105
Haçlı Seferi 8, 58, 128, 166, 232
Halepa bkz. Calepo
Hali Paşa (Hacı Ali Paşa) 70
Hanya 16, 18, 57, 58, 59, 61, 63, 64, 65, 67, 75, 78, 87, 88, 91, 93, 125; **cami** 61; **liman** 59, 60; **manastır** 64, 65; **köy** 65; **şapel** 60
Hauttecoeur 183, 227, 231
Hayfa 29
Helikon dağı 47
Henri II 147, 224
Henri IV 275
Henri (Konstantinopolis'in Latin imparatoru) 9, 128, 147, 160,166, 201, 224
Hera 177, 262, 263, 264, 265, 266
Herakleion 69
Herakles 178

Heraklia (Raklia, Örenli) 174, 184, 185, 194
Herodotos 265, 266, 267
Hıristiyan [Khristiani] adası 188
Hippokrates 90, 141
Histoire de l'état présent de l'Empire ottoman 53
Histoire du commerce du Levant 34
Histoire Nouvelle des Anciens Ducs et Autres Souverains de l'Archipel 122
Hocquincourt (şövalye) 130, 187
Hollanda 22, 61, 163, 202
Homeros 185
Hora 179
Horatius 142
Howard, Thomas 167
Hurşit bkz. Furni
hünnap 229
Hüseyin Paşa, Amcazade (sadrazam) 37
Hüseyin Paşa, Mezomorto (kaptanpaşa) 37, 131, 200, 201, 238, 239, 240

Iacopo 196
***Isolario* (Adalar kitabı)** 129
Istapodya 205

İacopo I 197
İacopo III 192
İacopo IV 12, 167
İarepetra 74
İbrahim 58, 67
İda 47, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 83
İerapetra 61, 64, 72, 74, 75, 78, 90
İgnace 231
İgnatiyos (Aziz) 106
İkarya 28, 34, 50, 174, 198, 239, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 268, 271, 272, 276, 278; **burun** 252; **iskele** 254; **köy** 253; **kule** 254; **manastır** 15, 16, 123, 254
ikona 108, 143, 164, 165, 178, 179, 191, 221, 281
İleryoz bkz. Leros
İlex aculeata 75
İmbrasos suyu 266
İmerovigli 192
İncil 97, 100, 105, 115, 133, 237
incir 103, 135, 136, 141, 143, 163, 167, 168, 188, 194, 200, 219, 220, 229, 234, 245, 246, 251, 253, 260
incirkuşu 141, 200, 261, 274
İncirli bkz. Nisiros
İnebahtı 13, 18, 67
İnnusa (Koyun Adası) 240, 241
İos 14, 19, 28, 30, 192
İos (Aniye) 14, 19, 24, 28, 30, 185, 192
İoulis 223, 224
ipek 35, 92, 132, 143, 168, 202, 220, 224, 226, 230, 234, 236, 245, 261,
ipek böceği 73
İraklion 69
İran 19, 40, 41, 69, 191
İrcantera 125, 146
İsidoros 144
İskapolos 201
İskenderiye 29, 50, 256; **patriği** 100
İskinusa kayalığı 184
İskiri bkz. Skiros
İsklavon 25
İspanya 44, 45, 147
İspanyol 12
İstakoz adaları; Küçük 199
İstanbul 12, 13, 16, 18, 20, 21, 22, 25, 37, 39, 40, 46, 47, 48, 49, 58, 68, 70, 95, 97, 98, 108, 132, 134, 182, 193, 194, 202, 244, 248, 250, 256, 271, **patriği** 100; **ayr. bkz. Konstantinopolis**
İstanbulya bkz. Astipalya
İstanköy bkz. Kos
İstanköy bkz. Kos
İstendin bkz. Tinos
İşkatos (Skiathos) 279
İşkepolos (Skopelos) 279
İşkiros bkz. Skiros
İuno 177
İzmir 16, 40, 47, 50, 51, 167, 199, 202, 251, 260, 271, 278, 280

Januli I 147
Januli II 147
Januli III 147
Jardin des Plantes 52

kadı 14, 31, 85, 126, 132, 133, 153, 163, 169, 172, 186, 197, 201, 218, 230, 251, 257, 281
Kafkasya 7, 37, 38
Kahire 50, 100
kahve 29, 57, 72, 251
Kal'a-i Agusta 163
Kal'a-i Todoriler 59
Kalamafka 75
Kalamitsia 173
Kalimnos (Kelemez) 276
Kalliste 191
kalogeros 109, 100, 102, 103, 109, 153, 183
Kalydnes 252
Kamares 145
Kandiye 18, 20, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 66, 68, 69, 70, 74, 75, 80, 90, 92, 93, 95, 125, 129, 141, 154, 168, 188, 191, 194, 196, 238, 244, 278; **beylerbeyi** 66; **burun** 65; **köy**; 73; **kuşatması** 84; **limanı** 69; **sabun imalathaneleri** 61; **savaşı** 130, 133, 154, 163, 223; **ayr. bkz. Girit**
Kantakuzenos 244
kapari 143
kaplan 261
kaplıca 222, 223
Kapsis 25, 26
Kapsis, Yannis bkz. Capsi
kaptanpaşa 14, 17, 26, 132, 275
Kapüsen 130, 231
Karaburun 239, 245
Karalovos 134
Karaman 100
Karavostamon 255
Kardiotissa 191
Karga Limanı 233
karides 141
Karlofça antlaşması 39
Karlovassi 257, 258, 262, 267, 268, 269, 278
karpuz 259
Karterados 195
Karthaia 223, 224
Karystos 226, 230
Kasidi (Kel) Mehmed Bey 200, 201
Kastelli (Novi-Castelli) 79, 89
Kastelli Kissamu 89
Kastriani 135
Kastron 129, 138, 143, 146, 190, 192, 213, 250, 251; **pınar** 137
Kastron, Aşağı 228
Kastron, Yukarı 228
Kataksilis 227
Katalan 10, 225
Katalonya 9
Kavo d'oro burnu 227
Kavo İskilli 227
kavun 135, 136, 141, 163, 234, 259
kayısı 73
Kea (Mürted) 8, 9, 34 174 183 184 200 219 223 224 225, 227, 231; **koy**; 225; **manastır** 226
keçi 74, 77, 137, 183, 184, 216, 261
Kedelen Papazlığı adası 199; **şapel** 120
Kefalo 162
Kefalonya 132
Kefalos 160, 165
kekik 93
keklik 92, 140, 148, 153, 154, 163, 168, 169, 176, 197, 200, 215, 225, 250, 261, 274
Kekri 261
Kekrops 165
Kelemez bkz. Kalimnos
kelle vergisi 30, 41, 64, 65
kenger (akanthos) 146
kental 136, 173, 177, 225, 261, 280
Keos bkz. Kea
Kephalos tepesi 165
Kerdelen Papazlığı adası 120, 121
Kerki 258

kermes 74, 175, 194
Keros 183
kertenkele 215
keten 168
Khios 243, 244, 249, 250; **limanı** 244
Khora 257, 258, 261, 263, 264, 265, 266, 270 271
Khristodulos (Aziz) 274
Khrysostomos (Aziz) 100, 105
Kıbrıs 11, 13, 28, 66, 67, 178, 179
Kılıç Ali Paşa (kaptanpaşa) 13, 14, 66, 67, 269, 271; **camisi** 34
kırmızböceği 75
Kızılhisar 227
Kiklad adaları 8, 9, 11, 14, 18, 24, 33, 37, 47, 173, 206
kile 245, 260, 261
Kilimli 276
Kimilos (Gümüş) 25, 31, 32, 33, 125, 126, 127, 131, 133, 137, 166, 188, 191, 255; **kilise** 126; **metropolit** 126; **şapel** 126; **ticaret** 126
Kios (Sakız) 11, 14, 16, 17, 28, 34, 48, 102, 132, 172, 187, 193, 201, 224, 231, 236, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 250, 251, 253, 254, 256, 260, 272; **burun** 243; **dağ** 246, 247; **kilise** 241, 242; **köy** 245, 246, 247, 249, 250; **liman** 249;**manastır** 34, 102, 242; **şato** 244; **şapel** 246; **tapınak** 249
kiraz 66, 62
Kiryaki 165
Kissamos 89
kitaplık 52, 101
Kitnos (Terme) 148, 153, 174, 202, 219, 220, 222, 224, 230; **kilise** 221; **körfez** 223, **köy** 221; **liman** 221; **manastır** 221
kitre 77, 267, 268
Klazomenai (Urla iskelesi) 269
Kleis (nympha) 172
Knossos 69, 83
Kocapapaz 146
kocayemiş 83, 135, 230
koliva 114, 115, 116
kolokasya 78
Komnenos, Aleksios (imparator) 168, 178, 179, 232, 273
Komnenos, Anna 178
Komnenos, İoannes Angelos 232
Kondili, Mikelaki 163
Kondili; Konstantaki 163
Konstantinopolis 8, 15, 39, 128, 147, 166, 191, 201, 232, 238, 255, 279
Koressia 223
Korfos körfezi 199
Koronis (nympha) 172
korsan 10, 11, 14, 17, 18, 19, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 35, 126, 130, 132, 144, 145, 154, 159, 164, 175, 182, 186, 189, 200, 206, 219, 247, 256, 273, 281
Korsika 18, 26, 29, 164
Korthion 229
Kos (İstanköy) 146, 156, 164, 166, 184, 185, 187, 188, 189, 192, 254, 272, 278; **ticaret** 186
koyun 77, 92, 168, 183, 184, 216
Koyunluca bkz. Serifos
Kozmas (Aziz) 133
köle 10, 23
Köprülü (sadrazam) 84
Kravga 164
Ksoburgo 235
kudas ayini 108, 110
kudüm 108
Kudüs 179; **manastır** 179; **patrik** 100; **patrikhane** 134
Kumeriako bkz. Commeriaco
kumru 92, 141, 200, 261, 274
Kuphonisia adacıkları 174
Kuran 57, 133
Kuretes 91
kuruş 61
Kuşadası 239, 253, 256, 271, 272
Kutsal Kitap 100, 104, 115, 122
Küçük Ada 192, 193
Küçük Bara bkz. Antiparos

kükürt 63, 140
Kydonia bkz. Cydonia
Kythnos 219, 223

laden zamkı 66, 84, 85, 86, 92, 93, 168
ladin 175
Lago Guarda 164
Lakedaimon [Sparta] köpekleri 95
Lamia bkz. Zeiton
Languedoc 80, 136
Laskaris, Theodoros 255
Lassithi bölgesi 73
Latin 9, 10, 12, 13, 15, 17, 33, 168, 169, 171; **İmparatorluğu** 128
laudanum 53, 169
Lauthier 130
Lehistan 21, 22
Leros (Leryoz) 276
Lesbos 250
Levant 57
liard 62, 63
Libya 23, 130
ligne 179, 180, 181, 266
Likurya 174
Limni 18
limon 167, 229, 230, 244
Limousin 94
Lipso 276, 278
Lithi 246
Livorno 18, 29, 30, 280
Louis XIV 19
Lucas 42, 43, 233
Luka (Aziz) 176
Luogo Guarda (Yerin Bekçisi) 164
Lupazzulo (konsolos) 129, 187, 270
Luppazzulo, L'isolario 221

Magdeleine (kont) 23
Magosa 66, 67
Maillet (konsolos) 50
Makariyos (Aziz) 104, 105
Makronisos bkz. Uzunca
Maksimos 213
Males 74
Malta 11, 18, 20, 51, 81, 145; **Küçük** 186; **şövalye** 19, 21, 24, 27, 145
Mandraki 273, 276
mangır 141, 163
manika 164
Marcello (vali) 237
marciliana 66
Marco I 187
Marco II 187
Marcus (Aziz) 238
Markoviç, Jozef (Kaptanıderya Yusuf Paşa) 58
Marpisa (Tsipido) 163
Martigues 30, 130, 198
Masson, Paul 34
mastika 247
Maurand, Jérôme 211
Mayna 24, 25
Mehmed Bey (İstanköy Beyi) 200
Mehmed II (Fatih Sultan) 39, 97, 192
Mehmed IV 70, 71
Mehmed Paşa, Fındık (vali) 59
Mehmed Paşa, Köprülü 37, 40
Mekke 71, 256
Melanez vadisi 171
Melidoni mağarası 85
Melisurgo, Giovanni (peder) 133
Melisurgos 141
Melos bkz. Milos
Menites 229, 232
mercimek 259
mersin 61 75, 78, 244, 280
Mesnagier, Martin 44
meşe 74, 75 175, 280; **palamudu** 224, 225, 261
metelik 114, 115, 123, 132, 135, 220, 225, 245, 259, 260
Metelin 250
Mezmur 110, 111
Mezopotamya 100

Michieli, Domenico 9, 224, 225
Micouli 200
Midilli 14, 25, 48, 113, 250, 254, 265, 269, 271; **körfez**, 251; **köy** 251; **liman** 251, 252
Mikonos (Mukene) 9, 11, 22, 23, 26, 30, 31, 37, 47, 48, 107, 111, 116, 117, 119, 120, 121, 146, 169, 174, 200, 206, 208, 210, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 231, 233, 239, 252, 254, 256; **burun**; 198, 200, 204, 206, 215; **dağ** 140, 142, 199, 204; **kanal**; 202; **kilise**; 201, 202; **liman** 199, 202; **manastır** 202, 204; **şapel** 201; **ova** 202
Mikri Kameni (Küçük Yanık Ada) 193
Milet 272
Milos (Değirmenlik) 14, 16, 20, 21, 25, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 88, 112, 126, 127, 128, 131, 137, 138, 142, 143, 144, 146, 166, 169, 174, 186, 190, 191, 223, 226, 246, 255; **dağ** 134, 135, 136; **demir** 135; **hamam** 138; **kayalık** 136; **kilise** 130; **körfez**, 136; **Küçük** 136; **Latin piskoposluğu** 133; **liman** 125, 129, 136, 137; **manastır** 130, 134; **metropolit** 133, 134, 154; **kilise** 133, 134, 135; **piskopos** 133, 146; **şap**, 139; **şapel**, 140; **şarap** 126; **tapınak** 129; **taraça** 129; **tuz**; **tuzla** 132, 136, 168;
Minos uygarlığı 8
Mirabello 75; **koy** 72, 73, 74, 75; **körfez**, 89; **vadi**, 73
misket şarabı 252, 260
Mocenigo 59
Mocenigo (general) 58, 59
Monferrato, Bonifacio 58
Monomakhos, Konstantinos (imparator) 243
du Mont 32, 127, 131
Montpellier 44
Mora 11, 24, 25, 28, 35, 132, 182, 196, 199, 240, 244, 280
Morin 57
Moro (vali) 239
Morosini (General) 137, 257
Morosini, Andrea 137, 238, 257
Morosini, Francesco 75
Mukene bkz. Mikonos
Mungu 143
Murad IV 58
Musevi 100, 106
Mustafa Paşa, Silahtar 58
müdd 245
Mürted bkz. Kea
Mykonos bkz. Mikonos
Mytilini köyü 265

Naghos 250
Nahçıvan 43
Naksia bkz. Naksos
Naksos 8, 13, 14, 16, 17, 24, 25, 33, 126, 127, 128, 143, 145, 147, 154, 160, 161, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 175, 178, 184, 185, 189, 190, 191, 196, 198, 200, 204, 216, 218, 224, 231, 239, 246, 256, 279; **altın ve gümüş** 173; **Aperanthos** 171, 173; **dağ** 172, 173, 219; **kilise** 171; **köy** 171; **liman** 166; **manastır** 170, 171; **ova** 167; **Pliki bölgesi** 172; **Rum metropolit** 169; **şapel**, 171; **şato**, 168, 171, 173; **ticaret** 168; **vadi**; 173; **Zımpara** 173
Nakşa bkz. Naksos
nar 78, 114, 167, 229, 230, 244
Narbonne balı 93
Nasi, Yassef (banker) 13
Nauplion (Anabolu) 16, 199, 225, 260
Nausa (Bara şehri) 16, 26, 162, 163, 164, 166
Nea Kameni 193
Nègre burnu 188
Niccolo 147, 161
Nicolaus, Tadeus (papaz) 83
Nikaria 253, 255
Nikarya bkz. İkarya
Nikola (Aziz) 105
Nikurya 174, 176, 177
Nikusios, Panagiotis 21, 22
Nios bkz. Kos
Nisiros 254, 255

nitrat 265
Noel 106, 110, 116
Nointel 20, 21, 24, 157, 158, 159, 173
Nointel, Francois Olier 156
Notaras 15
Notos 176
Nouvelle Histoire des ducs de l'Archipel 171
Novi Castelli 79, 83
Numan Paşa, Köprülü 49
nympha 162, 163, 172

Odryses, Adamas 162, 163, 172
Odysseia 52
Oia 192
Olivier 113, 237, 250, 251, 252
Onikiada 8, 11
ons 61, 86, 245, 248, 260
Orfoz, Küçük (Agios Minas) 278, 279
Osmanlı 11, 12, 13, 15, 18, 19, 20, 22, 25, 39, 57, 59, 127; **arşivi** 38; **İmparatorluğu** 10, 11, 17, 18, 22, 28, 40, 100; **sarayı** 13
Ostovichi 210
Otuly 147

ördek 141
Örenli bkz. Heraklia, Raklia

Padova 21, 22, 68, 141
Pahomiyos (Aziz) 104, 105
Palaia Kameni 193
Palaia Khora 129
Palatia 272
Paleologos 168, 252
Paleologos, İoannes 167
pamuk 35, 92, 126, 132, 135, 136, 143, 154, 163, 168, 188, 191, 194, 202, 219, 220
Pan tapınağı 147
Pan, Tanrı 146
Panagiotis, Nikusios (baştercüman) 21, 22, 23
Panormo körfezi 199
Panormos koyu 239
Papudya 199
Parekiya 161, 162, 163, 164
Paris Doğa Tarihi Müzesi 43
Parnassos 47
Paros 16, 24, 26, 27, 28, 29, 34, 155, 166, 167, 171, 174, 182, 184, 191, 203, 204, 216, 239; **başkent** 16, 26, 161, 163, 164; **dağ** 161; **kale** 162; **kilise** 164; **koy** 34, 164; **köy** 162, 163; **liman** 160, 163, 164, 166; **manastır** 26, 161, 162, 164, 165; **mermer** 165; **şapel** 165; **şato** 160; **taş ocağı** 161; **ticaret** 163
Paskalya 105, 110, 123
Paşa adası 220
Patelaro (doktor) 67, 84, 85
Patino 268, 273
Patmos (Batmos) 50, 134, 174, 175, 256, 268, 271, 272, 273, 278, 279; **dağ** 274; **keşişhane** 276; **körfez** 273; **köy** 165; **liman** 273, 276; **mağara** 276; **manastır** 15, 34, 134, 135, 165 259, 267, 273, 276; **şapel** 275; **ticaret** 274
Paulo, Antonio 30
Paulus (Aziz) 106, 123
Pausanias 88
Peiresc 165, 167
Peloponisos 227
Perato (köy) 167, 171, 173
Perche 103
Pesaro, Francesco Maria (peder) 83
Petronilla 232
Petrus (Aziz) 106, 123
Petty 167
Peufko 75
Phélypaux 45
Philia (nympha) 172
Philippos 211, 213
Phokaia 246
Phokas, Nikephoros (imparator) 231
Piacenza 247, 250
Pirene 44
Piri Reis 125, 161, 163, 173, 174, 187, 199, 205, 227, 233, 261, 271, 273, 279, 281

pirinç 29, 35
Pisani 186, 192, 197, 241
Pisani, Alessandro 187
Pisani, Carolo (komutan) 241
Pisani, Domenico 192
Pisani, Gianluigi 225
Pisani, Luigi 186
Pitton, Jean Mesnagier 44
Pitton, Louis 44
Placide (peder) 27, 28, 32, 219
Platanias 89
Plati 72, 73
Plinius 64, 127, 144, 190
Plutarkhos 86
Pococke 42
Poiessa 223
Polino adası 125
Polyaigos 25, 125, 133, 191
Polygaios bkz. Kimilos
poncirus 62
Ponelli 278
Pontchartrain, Kont 44, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 57, 79, 97, 125, 154, 175, 206, 218, 240, 256
ponza taşı 193, 196, 197
portakal 62, 63, 73, 78, 135, 167, 229, 244, 266
Portekiz 13, 29, 44, 62
Portier, Jacques-Xavier (peder) 143, 153, 221, 223, 228, 231
Poseidon 176
Pothetos (papaz) 14
Poussel 130
Prasonisi 136, 205, 256, 278
Prati (peder) 235
Premarini Maddalena 225
Prens adaları 102
primati 131, 132
Prodromos (Tragula)163
Proikia 164
Pruilly 21
Pyromeni 139
Pythagorion 263
Rafti limanı 226
rakı 93, 123, 124, 246
Raklia 184
Rangabe, Mihail I (imparator) 179
Raussa 245
reçine 261
Reims, Placide (peder) 14, 27, 32, 129, 219
reisülküttab 22
Rematiari, Büyük 206, 207, 211, 214, 216
Rematiari, Küçük 206, 209, 215
Resmo (Rethymnon) 18, 61, 65, 66, 68, 75, 76, 77, 84, 87; **cami** 67; **han;** 67; **vali** 58
Reynouard (konsolos) 186
Richard, François (peder) 119, 179, 180, 183, 187, 192, 195
Rigo (piskopos) 237
Roberts 28, 29, 30, 130
Rodos 11, 14, 28, 260, 255, 260, 269; **şövalyeleri** 170
Romania Napoli 199
Rosa (piskopos) 231
Rycaut 53
du Ryer 266
Ryswick barışı 45

sabun 35, 61
Sagredo, Bernardo 161
Saint Dominique tarikatı 196
Saint-Jean şövalyeleri 11, 81
Saint-Nicolas kiliseleri 241
Saint-Odero (adacık) 59, 88
Saint-Paul (Malta Şövalyesi) 59
sakız (mastika) 34, 135, 194, 217, 246, 247, 248, 280 **ağacı** 75, 135, 175, 182, 184, 245, 247
Sakız bkz. Kios
Samiopula 262, 263
Samos (Sisam) 13, 25, 28, 34, 50, 174, 239, 252, 254, 255, 256, 257, 260, 261, 264, 265, 267, 269, 270, 271. **antik** 263; **burun** 258, 262, 266, 272, 273, 278, **dağ** 28, 262, 267, 272; **kanal** 28; **kayalık** 263; **keşişhane** 268; **kilise**

272; **körfez** 263; **köy** 257, 258, 259, 261, 264, 267, 268, 269, 271; **kumsal** 262; **liman** 262, 263, 264; **manastır** 258, 267; **ova** 257, 258; **pınar** 271; **su** 266; **şapel** 264, 267, 268
Samson 167
Samsun dağı 262, 263, 272
San Stefano tarikatı 18
Santorini 10, 16, 34, 143, 166, 167, 174, 188, 189, 191 194 239, 246, 264, 267, 274; **dağ** 194, 196; **kadı** 196; **köy** 195; **liman** 192, 193; **manastır** 17; **piskopos** 186, 195; **şapel** 196; **şarap** 194
Sanudo, Adriana 186, 187
Sanudo, Adriana 187
Sanudo, Fiorenza 160, 232
Sanudo, Giovanni II 128, 171, 185, 192
Sanudo, Marco 9, 126, 128, 147, 160, 166, 167, 168, 185
Sanudo, Maria 160, 161
Sanudo, Marino 185
satyros 162
Sauger (peder) 24, 25, 36, 122, 167, 171, 181, 183, 189, 200, 224, 232
Savoia 20, 24
Sayda 29
Scalanova (Kuşadası) 199
Schiavo, Domenico (amiral) 185
Schises 194
Sebastiani (piskopos) 17, 127 129, 143, 145, 169, 171, 187, 195, 201, 221, 237
sedir ağacı 62, 135, 167, 172, 182, 183, 230
Selanik 47, 144, 188, 214; **körfez** 182
Selim II 167, 269, 271
Serfopulo 148, 153, 222
Serifos (Koyunluca) 9 14, 33, 146, 154, 215, 222, 226; **dağ** 148; **demir ve mıknatıs yatakları** 148; **kilise** 153; **manastır** 134, 148; **mezra** 148, 153, 235, 239; **şapel** 153; **voyvoda** 153; **Küçük** 215
servi 75, 78
Sevilla 61
Sheldon Theatre 165
Sığacık 199, 272
sığır 92, 168, 216
Sığırcıklar adası (Rhenea) 206, 207, 214, 217
Sıkınoz bkz. Skinos
Siagi 199
Sibthrop, John 47
Sicar, Antoine 29
Sifnos (Yavuzca) 8, 10, 12, 31, 33, 34, 142, 143, 147, 148, 155, 166, 186, 188, 191, 192, 197, 215, 222, 225, 226; **altın** 144; **gümüş** 144; **kadı** 153; **kilise** 144, 153; **köy** 143; **kurşun** 144; **liman** 144, 145, 258, 262, 263, 264, 271; **manastır** 143, 144, 146, 154; **mezra** 153; **piskopos** 133, 146; **ticaret** 143
Simeon 42
Simies 268, 269
Siros 14
Siros (Syra, Syros) 10, 16, 17, 27, 33, 120, 174, 192, 195, 215, 218, 219, 220, 226, 228, 234, 239; **kilise** 219; **manastır** 14
Sisam bkz. Samos
Sitia dağları 74, 75
Skardana 213
Skilli burnu 226
Skinos 34
Skinos (Sıkınoz, Eskinos) 34, 146, 156, 183, 184, 188, 191, 216; **kilise** 190; **koy** 189; **liman** 189; **şapel** 190
Skinusa (Iskinusa) 185
Skiros (İskiri, İşkiros) 201, 256, 278; **kayalık** 280; **körfez** 281; **köy** 280; **liman** 279, 280; **manastır** 15, 280
Skopelos 201
Smyrne (İzmir) 167
Soffiani, Andrea piskopos 195
soğan 143, 197
Solin 74
Sommaripa, Crusino I 232
Sommaripa, Crusino II 161

Sommaripa, Gasparo 161, 232
Sommaripa, Giovanfrancesco 12, 224, 225, 232
Sommeripa, Francesco 200
Sommerive, 12, 161
Sommerive, Coursin 160
Sommerive, Florence 160
Sommerive, Gaspar 160
Sonnini 32, 127, 189, 191
sou 63
soylu 19
Sphakia 47
Spinalonga adası 19, 89, 94
Spon 148, 199, 201, 207, 209, 212, 214, 235
Spon, Jacob 153
squilla 268
Stalutra 138
Stampalia bkz. Astipalya
Standia bkz. Dia adası
Stapodia (adacık) 205, 214, 215
Stay, Yorgaki (konsolos) 190
Stenosa 173
Strabon 69, 75, 190
Strongilo 155
Strongylo 278
Stypsis 139
Suda 19, 35, 59, 65, 88, 89, 94
Summaripa 169
Sunion 227
Suriye 29, 40, 47, 49, 51, 100, 186, 244, 256
susam 92, 114, 136, 143, 163
Süleyman II (Kanuni Sultan) 11, 128, 147 160, 167, 192, 200, 224, 232, 238
sünger 35
Sütun burnu 226; **limanı** 217

şalupa 144
şap 139, 140
şarap 29, 64 67 70, 92, 93, 102, 105, 112, 114, 115, 116, 117, 124, 135, 137, 143, 148, 154, 163, 167, 168, 177, 188, 190, 194, 197, 199, 219, 220, 224, 242, 245, 251, 259, 260, 274, 280
şarbon 141
şayka 186

Tamarku 246
Tamas bkz Daphnedes
Tarillon (peder) 259
tartan 155, 177, 187, 198, 256
tartonraire 271
taşıhlamur 267
Tavernier 39, 41, 42, 43
tavşan 79, 92, 95, 96, 154, 168, 200, 212, 215, 221, 261, 274
Tavşanadası (Mağrip adaları) 252
tebeşir 127, 137
Teke adası 204
Téméricourt - Beneville 130
Téméricourt-Beninville 19, 20, 21, 22, 24, 130, 187, 188
Tenedos (Bozcaada) 252
Teos 199
terebentin 86, 248
Terme bkz. Kitnos
Terzi limanı 227
Thaddea 200, 224
Thebai 102
Theophrastes 91
Theophrastos 144
Thera 69, 197
Thévenot 18, 134, 135, 169, 173, 187, 190, 191, 193, 194, 223, 229, 231, 233, 243, 246, 247, 249, 253, 254, 273
Thimena 279
Thira adası 119, 121, 122
Thirasia adası 192
Tıragonisi 205
Tiepolo, Lorenzo 279
Tiflis 38, 43, 49
Timbaut, Louis 221
timin 245
Tinos (İstendin) 9 10 11 16 17 26 33 34, 106, 107 120 161 174 198 200 201 202 215 219 220

221 225 226 234 238. 239, 281; **kale** 35, 235; **köy** 138, 235, 236, 237, 238; **liman** 206, 233; **manastır** 221; **piskopos** 107, 121, 236
titimal ağaççığı 190
Titus (Aziz) 81
Tobias 147
Tokat 38, 40, 42, 49
topak 245
Toscana 20
Toulon 61, 138, 198
Tournefort 7, 8, 14, 15, 27, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 57, 58, 59, 75, 77, 78, 79, 81, 129, 143, 145, 153, 155, 164, 165, 170, 193, 201, 207, 209, 218, 221, 223, 228, 231, 245, 250, 255, 267, 275
Tours 44
Tourtin (kaptan) 187
Trablusgarp 17, 244
Trablusşam 29
Trabzon 40, 49
Tragia 278
Tragonisi 200, 204, 205, 273
Traindaro 238
***tramontane* [Yıldız rüzgârı]** 273
Trapsano 72, 75
Triangata 173
Triantaros köy 236
Truva 252
tunç 26
Tunus 17, 189
turunç 62, 167
Türk-Venedik savaşı 11, 18, 28
tütün 57
Tzia bkz. Kea

Uluç Ali bkz. Kılıç Ali Paşa (kaptanpaşa)
Uludağ 49
Umur Bey 167
uyuz 63, 140
Uzunca 226, 227
üstübeç 144
üzüm 114, 126, 141, 143, 179, 200, 234, 259

Vaillant 51
vakıf 15, 16, 34
Valbelle (komutan) 145
Valentin (naib) 72
Valla, Laurent 266
Valla, Lorenzo 267
Vansleben 247
Varrouil 62, 63
Varrusi bkz. Varrouil
Vasallo, Nuncio 237
Vasili (tüccar) 35, 144
Vasiliyos (aziz) 100
Vastelli, Nuncio 237
Vatatzes 254
Vatatzes, İoannes, III 255
Vavyli 250
veba 33, 51, 141
vechiardi 131
velani 225
Venier, François 160, 161, 162, 219
Venieri, Giovanfrancesco 161
Verrua (kaptan) 19
Versailles 49, 80
Vexin 19, 130
Vitali, Angelo Maria (korsan) 26, 164
Volos 188, 230
Voyage du Levant. 135
voyvoda 85, 86, 131, 163, 186, 189, 197, 220, 249, 258
Vurliotes 257, 259, 269
vurvulakas (hortlak) 120, 122

Yafa 29
Yahuda (aziz) 106, 123
Yahudi 13, 58, 70, 90, 141, 144, 145, 222, 245, 250
Yakovos, Kokkos 171
Yalıpetra bkz. İerapetra
Yamurgi bkz. Amorgos

Yanık Ada 125, 133, 191, 192, 193
Yavuzca bkz. Sifnos
Yedikule zindanı 129
yeniçeri 69, 71, 99, 131, 188, 249, 251
yılanyastığı 67
Yuhanna (Aziz) 115, 175, 274
yulaf 64
Yusuf Paşa (kaptanıderya) 58
yün 35, 92, 220, 245

zakkum 61, 280
Zakynthos 132
Zeiton 47
Zenci Burnu (Cap Nègre) 189
Zeno, Andrea 232
Zeno, Antonio (amiral) 240, 241
Zeno, Cantiana 232
Zeno, Pietro 161, 232
Zephyros 176
Zesta 139
Zeus 176
zeytin 61, 62, 64, 65, 74, 103, 126, 135, 136, 167, 190, 200, 219, 234, 244
zeytinyağı 35, 61, 64, 66, 72, 73, 92, 105, 143, 163, 168, 177, 186, 190, 194, 220, 225, 230, 245, 251 260
zımpara 168, 173

İkinci Kitap: Türkiye, Gürcüstan, Ermenistan

Tournefort Seyahatnamesi

Joseph de Tournefort

Editör
Stefanos Yerasimos

II. Cilt

Çeviren
Teoman Tunçdoğan

Kitap Yayınevi

Joseph de Tournefort

Bu kitabın çevirisi sırasında
değerli yardımlarını esirgemeyen
sayın prof. ali ihsan gencer'e, prof. stefanos yerasimos'a,
yrd. doç. arzu terzi'ye, yrd. doç. zeynep tarım ertuğ'a ve ibrahim yakupoğlu'na
sonsuz teşekkürlerimi sunarım.
teoman tunçdoğan

İçindekiler

İkinci Kitap: Türkiye, Gürcistan, Ermenistan

On Birinci Mektup 9

On İkinci Mektup 28

On Dördüncü Mektup 59

On Beşinci Mektup 89

On Altıncı Mektup 99

On Yedinci Mektup 114

On Sekizinci Mektup 122

On Dokuzuncu Mektup 165

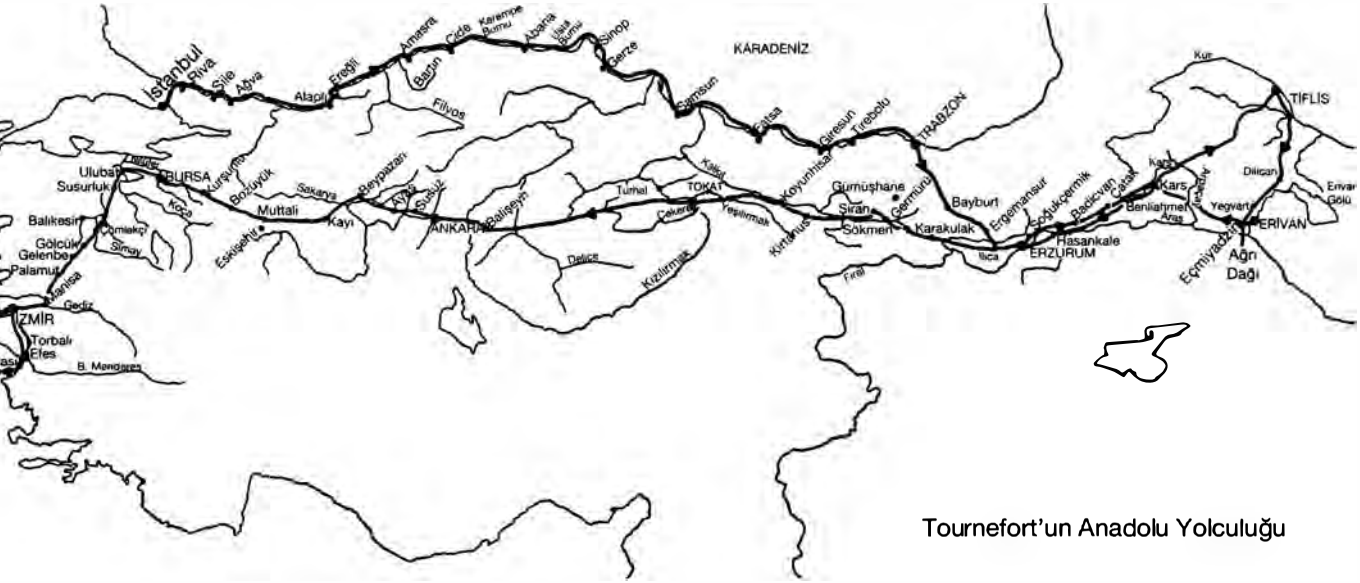
Yirminci Mektup 198

Yirmi Birinci Mektup 216

Yirmi İkinci Mektup 241

Kaynakça 260

Dizin 261

Tournefort'un Anadolu Yolculuğu

On Birinci Mektup

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi
Monsenyör Kont de Pontchartrain,

Monsenyör,

İstanbul'a gitmek için 15 Mart 1701 gecesi Petra[1] limanına vardık: Bu liman Midilli adasının güney bölümüne yakındı ve rüzgâr elverişli olduğundan şafak sökerken Bozcaada'yı gördük, bu ada ile Truva yöresi arasından geçtik; güneyden, Avrupa ile Asya topraklarının bu iki güzel bölümünü birbirinden ayıran ünlü Boğaza girdik: Çanakkale Boğazı ya da Gelibolu Boğazı, ya da Aya Yorgi Boğazı ya da İstanbul Boğazları. Türkler bunu Akdeniz Boğazı adıyla da bilirler.

Boğaz, sağdan ve soldan oldukça iyi ekilip biçilen, üstlerinde bazı zeytin ağaçları, bazı bağlar ve bol miktarda tarıma elverişli toprak bulunan tepelerle çevrili güzel bir ülkededir; Boğaza girerken, Trakya ve Grek burnu [İlyas burnu] solda, Frigya ve Yeniçeri burnu [Kum Burnu] sağda, Marmara denizi yani Propontis kuzeyde, Ege adaları ve Akdeniz güneyde kaldı. Boğazın ağzında genişlik yaklaşık olarak dört buçuk kilometreyi buluyordu; Venediklilerin Çanakkale hisarlarının gözü önünde gerçekleştirdikleri saldırılara karşı Osmanlı deniz filolarını korumak için IV. Mehmed'in 1659'da yaptırdığı yeni istihkâmlar, Boğazı da koruyordu.[2] General Morosini, Bembo ve Mocenigo, Kandiye savaşı sırasında birden çok kez saldırıya geçtiler.

Marmara denizinin Boğazdan geçen suları, tıpkı köprünün altından akan bir ırmak gibi hızını artırır; yıldız estiğinde hiçbir gemi Boğaza girmeye cesaret edemez; ama kıble estiğinde Boğazda hiç dalga olmaz ve yalnızca istihkâmlar sorun çıkarmaya devam eder.

Bununla birlikte, Boğazı zorlamak isteyecek bir ordu büyük bir tehlikeye atılmış olmaz, çünkü bu istihkâmlar arasındaki uzaklık 4 milden fazladır; ne kadar müthiş görünürse görünsün, Türk topçusu iyi bir rüzgârı arkasına alarak geçecek gemileri pek rahatsız edemeyecektir; bu istih-

1 Bkz. 1. Kitap, mektup 9, s. 251.
2 Avrupa yakasında Seddülbahir istihkâmı, Asya yakasında Kumkale istihkâmı.

kâmlardaki topların aralıklı konumu araba kapılarına benzer; ne var ki, bugüne kadar gördüğüm en büyük toplar olan bu toplarda ne kundak ne de geri tepme özelliği bulunduğundan her biri birden çok kez ateş edemeyecektir. Kademeli olmayan istihkâm duvarlarını bir anda yerle bir edebilecek ve topları da, topçuları da yıkıntılar altında bırakabilecek borda topları bulunan savaş gemileri geldiğinde, tabyalardaki bu topları doldurmaya hangi yiğit cesaret edebilir ki! Altı gülle bütün bu istihkâmları yerle bir edebilir.

İstanbul'dan gelen ticaret gemileri, Türklerin esirlerini kaçırma suçlamasından kurtulabilmek için, Asya istihkâmları yakınında üç gün beklerler; ne var ki, Türklerin yaptığı aramaya karşın, bu zavallılar çok iyi saklandıklarından, her gün birkaç esir kurtulmayı başarır; hangi ulustan olurlarsa olsunlar, savaş gemileri ancak Babıâli'nin vereceği bir emirle Türklerin bu ziyaretinden kurtulabilirler; aslında bu ziyaretin bir aramadan çok, bir tören olduğu da bir gerçektir.

Gelibolu, Marmara denizi ağzında, yaklaşık 5 mil genişliğindeki bir Boğazda, Çanakkale'ye 25 mil, Marmara adasına 40 mil ve İstanbul'a 12 mil uzaklıkta büyük bir kenttir. Gelibolu biri güneyde, diğeri kuzeyde olmak üzere iki limana sahip bir yarımada üzerindedir. Kentte yaklaşık on bin Türk, üç bin beş yüz Rum, bundan biraz daha az Musevi yaşar; malların satıldığı yer olan Bezistan ya da bedesten (ya da Pazar), üstü kurşunla kaplı birçok kubbeyle örtülmüş, kentin en güzel yapısı olarak bilinen güzel bir binadır; Bezistan surlarla çevrili değildir, yalnızca kare biçimli, büyük olasılıkla Bayezid tarafından yaptırılmış eski bir kulesi olan harap bir hisarla korunur. Tıpkı Türkiye'deki birçok kentte olduğu gibi, Rumların ve Musevilerin kapılarının en çok 2,5 ayak [ayak= yaklaşık 48 cm] yüksekliğinde olduğu belirtildi bize: Bu önlem Türklerin atla Hıristiyanların ve Musevilerin yerlerine girerek saygısız bir davranışta bulunmalarını engellemek için alınmıştı.

İşte içini görmeden, Gelibolu üstüne söylenebilecek sözlerin tümü bu kadar; buraya 6 mil uzaklıktaki bir limana demir attık; yıldız rüzgârı bizi, kutsal cumaya[a] kadar burada tuttu ve belki daha özel şeylerle karşılaşabileceğimiz Gelibolu'ya yanaşmadığımız için üzüldük; kentin önünden ge-

a Paskalya yortusundan önceki cuma günü –ç.n

çerken tek yapabildiğimiz kabataslak bir resmini çizmek ve sütliman bir deniz sayesinde onu doya doya seyretmek oldu.

İzmir'den gelirken Gelibolu'dan karayoluna ulaşmak için Boğazın geçildiği yerin Asya yakasında Çardak[3] ya da Kamanar adlı bir köy olduğu ve İstanbul'a denizden gitmek için rüzgârların olanak vermediği bize söylendi. Biz de bu yoldan gitmek istedik. Yol boyunca, Tekirdağ, Ereğli, Silivri'nin yanı sıra birçok gözlem yapılabilecek diğer etkileyici yerleri görme olanağımız olacaktı. Ancak kaptanımız Avrupa kıyılarına yanaşmak istemedi; kısa süre sonra, güneybatıda, Marmara adaları ve onların yanında, eski Priapos[a] kenti olarak kabul edilen Artake[4] adlı köy karşımıza çıktı; elverişli rüzgâr bize Marmara denizini aşma ve dünyanın en güzel manzarasını seyretme olanağını verdi: Yedikule ve İstanbul Boğazının Trakya yakasında, Karadeniz Boğazı adıyla da bilinen Boğazın giriş yerinde bulunan İstanbul kıyıları.

Dış mahalleleriyle birlikte İstanbul, Avrupa'nın tartışmasız en büyük kentidir; bütün gezginlerin ve hatta eski tarihçilerin ortak görüşüne göre, kentin konumu dünyanın en güzel ve en avantajlı yerindedir; Çanakkale Boğazı ve İstanbul Boğazı, sanki dünyanın dört bir yanından gelecek zenginlikleri ona ulaştırmak için açılmıştır: Moğolların, Hindistan'ın, kuzeyin en ücra köşelerinin, Çin'in ve Japonya'nın zenginlikleri buraya Karadeniz'den gelir; Arabistan'dan, Mısır'dan, Habeşistan'dan, Afrika kıyılarından, Batı Hindistan'dan ve Avrupa'dan gelen malların en iyileri Çanakkale Boğazından geçirilir. Bu iki Boğaza İstanbul'un kapıları adı verilir; genellikle burada esen yıldız ve kıble rüzgârları bu kapının kanatları gibidir: Yıldız estiğinde güney kapısı kapalıdır, başka bir deyişle, güneyden hiçbir şey kente ulaşamaz; ancak kıble esmeye başlayınca bu kapı açılır; eğer bu rüzgârlara bu güçlü kentin kapısı demek istemiyorsanız, onlara en azından kentin anahtarları demek yerinde olur.

Bay Thévenot İstanbul'un Paris'ten küçük olduğunu, çevresinin en çok on ya da 12 mil olduğunu söylüyor; Bay Spon kent çevresini 15 mil olarak belirtiyor; ben kentin çevresinin yaklaşık olarak 23 mil olduğunu sanıyorum;[5] buna bir de Galata, Pera, Kasımpaşa, Topha-

a Bu kentin kalıntıları günümüzde Karabiga kalesi kalıntıları adıyla bilinir –ç.n

3 Çardak: Bugün İstanbul-İzmir arasındaki aynı yolu aşmak için Çardak'ın batısında bulunan Lapseki'den feribota binilir.

4 Günümüzdeki adı Erdek. Eski Kyzikos harabelerinin yakınındadır.

5 Surların uzunluğu 19,5 km ya da 13 Roma milinden biraz fazladır.

ne, Fındıklı mahalleri için 12 mil eklersek, bu görkemli kentin çevresinin 34-35 mil olduğu ortaya çıkar. Üsküdar'ı İstanbul'un dış mahalleleri arasında sayanların düşüncesine katılmıyorum, çünkü Üsküdar Boğazla İstanbul'dan ayrılıyor; ama limanın ötesindeki dış mahalleleri İstanbul'a katmayan düşünceyi de onaylamıyorum, çünkü ilk Hıristiyan döneminde bile Galata kentin on üçüncü bölgesini oluşturuyordu: İustinianos'un yeni surların içine soktuğu ve İmparator Anastasios'a göre kentin bir parçası sayılan, incir ağaçlarıyla dolu aynı Galata semtidir burası; nasıl Paris'te Saint-Germain ve Saint-Antoine varoşuna ve diğerlerine ulaşılıyorsa, Galata'dan sonra da yavaş yavaş komşu köylere ulaşılıyor.[6]

İstanbul'u iki bölüme ayırmak gerekir: Limanın berisindeki bölüm ve karşısındaki bölüm; limanın berisindeki bölüm eski Bizans'tır. Planı denize oldukça bağımlı olan eski İstanbul üç bölüme ayrılır: çok belirgin bir yay çizen liman bölümü, Sarayburnu'ndan Yedikule'ye uzanan bölüm ve diğerlerinden daha uzun olan üçüncü bölüm karanın iç kesiminde yer alır.[7] İlk iki bölüm 7, üçüncüsü 9 mil uzunluğundadır; üçgen biçimindeki bu kentin ilk köşesi Yedikule, ikincisi Sarayburnu, üçüncüsü Kâğıthane yakınındaki Eyüp camisidir.[8]

İstanbul'un surları oldukça sağlamdır; kara kesimindeki surlar, birbirlerine yaklaşık 20 ayak uzaklıkta yapılmış iki duvardan oluşur ve önünde yaklaşık 25 ayak genişliğinde derin bir hendek vardır;[9] yaklaşık olarak iki *toise* yüksekliğindeki dış duvarı, oldukça alçak iki yüz elli kule

6 Bizans'ın Avrupa yakası topraklarının tam karşısında bulunan eskiçağ Sycae'si (İncir ağaçları) II. Thedosios döneminde (408-450) yeni başkent Konstantinopolis'e bağlandı; dolayısıyla Konstantinopolis surlarını tamamlayan Anastasios döneminde (491-518) de Konstantinopolis'e bağlıydı; Sycae surları İustinianos döneminde (527-565) yapıldı. Sycae kenti 1303, 1349, 1352, 1387, 1397 ve 1404 yıllarında imzalanan antlaşmalarla Cenevizlilere bırakıldı ve her defasında da yeni surlar yapıldı; ne var ki, komşu köyler olan Haliç kıyısındaki Kasımpaşa, Boğaz kıyısındaki Tophane ve Fındıklı, tepelerdeki Pera hep surların dışında kaldı.

7 Cümlenin anlamı açık değildir. Surlar gerçekten üç bölüme ayrılabilir: Halice bakan surlar, Marmara denizi kıyısındaki surlar, kara surları. Ne var ki, Bizans ile İstanbul arasındaki topografya farkı, Bizans'ın aynı yerleşme alanı üstüne çok daha küçük bir üçgen oluşturmasına dayanmaktadır.

8 Kara surlarının Haliç'e ulaştığı yerde bulunan üçüncü köşe Ayvansaray semtindedir; Eyüp, kentin dışında ve daha yukarıda kalır.

9 Aslında hendeğin genişliği 15-20 m kadardır.

korur.[10] İç duvarın yüksekliği 20 ayaktan fazladır ve dış kulelerle uygun olan iç kulelerinin[11] boyutları oldukça orantılıdır; mazgallar, perde hatları, mazgal delikleri yerli yerindeydi, ama hiç top göze çarpmıyordu; duvarların hemen hemen her yerinde kesme taş kullanılmış, bazı yerlerde tuğlalar da kullanılmıştı; bu yanda, yanılmıyorsam beş kapı saydık;[12] surlar kolayca güçlendirilebilir niteliktedir, zira arazi yamaç halindedir ve kente egemen değildir.

Yedikule ile Sarayburnu arasındaki surlar ve liman boyunca uzanan surlar çok ihmal edilmiştir, yer yer suyun içine kadar girmeleri nedeniyle çevrelerinde dolaşılamamaktadır; hiç rıhtım yoktur, hatta liman yakasında bile kent surlarına yapışmış evler görülmektedir; bu iki yandaki kuleler birbirine oldukça eşit uzaklıktadır; ne var ki fırtınalardan zarar görmüşler ve –Yedikule'deki ve surların[13] bazı bölümlerindeki kitabelerden de kolayca anlaşılabileceği gibi– Theophilos, Mikhael, Basileios, Konstantinos Porphyrogenetos, Manuel Komnenos, İoannes Palaiologos gibi değişik Bizans imparatorlarınca yaptırılmışlardır.

Sarayburnu ile Yedikule arasında yedi,[14] kara kesiminde beş, liman kesiminde on bir[15] kapı vardır; ne var ki, hangi kapıdan girerseniz girin, hemen hemen her zaman yokuş tırmanmak gerekmektedir; Konstantinopolis'i Roma'ya benzetmek niyetinde olan Constantinus tepeler üzerinde ve bundan daha yüksek bir kent bulamazdı: Bu kent yaya yürüyenler için çok yorucudur ve seçkin kişiler burada ancak atla dolaşabilirler.

10 Duvarın yüksekliği 8 m kadardır (1 *toise* = 1,95 m) ve 56'sı hâlâ ayakta olan 82 kule kapsıyor.

11 13 m yüksekliğindedir ve 192 kule kapsar.

12 Sekiz önemli, beş ikincil kapı vardır.

13 Bu surların bugün daha az bölümü ayaktadır ve dış kesimden gelen bir bulvarla iç kesime bağlanmaktadır. Burada İmparator Theophilos'a (829-842) ait üç, İmparator Theophilos ve oğlu III. Mihael'in (842-867) ortak olduğu bir, Manuel Komnenos'a ait bir (1163 tarihlidir) ve son olarak da II. Basileios (976-1025) adına bir kitabeye rastlanmaktadır. Öte yandan, Ioannes V. Palaiologos 1388'de Yedikule'yi onartmıştır.

14 Gerçekten de yedi kapı vardı, ama bugün bunların çoğu yıkılmıştır.

15 Haliç yakasındaki surlar bugün hemen hemen bütünüyle yok olmuştur.

Kente girmeden, dış kesime bir kez daha hayran kalınır; konutları, taraçaları, balkonları ve bahçeleri birçok amfiteatr oluşturan ve üzerlerinde bezistanlar, kervansaraylar, saraylar ve özellikle de camiler ya da kiliseler yükselen (Fransızlar için açıklamak gerekirse, Fransa'da buna benzer hiçbir şeyimiz yok) Avrupa'nın bu en büyük kentinin[16] bütün evlerini bir bakışta görmekten daha hoş bir manzaraya dünyanın başka bir yerinde rastlanamaz. Kütleleri bakımından ürkütücü olan bu camiler sadece güzel bir görüntü oluşturuyor: Zira Türk mimarisinin kusurları ve özensizlikleri bu kadar uzaktan fark edilememektedir: Çevrelerinde daha küçük kubbeler de bulunan ve her biri kurşunla ya da yaldızla kaplı olan camilerin ana kubbeleri ile –eğer bu terimi camilere eklenen, ama daha yüksek olan ve üstlerine hilaller takılmış kuleler için kullanmak olanaklıysa– çan kuleleri uzaktan kolayca görülebilmektedir. İşte bütün bunlar Karadeniz Boğazına giren herkesi büyüleyen bir manzara oluşturmaktadır; hatta Boğaz da hayranlık uyandırmaktadır, zira Fener köşkü, Kadıköy, Üsküdar ve çevrede uzanan kırsal kesim, İstanbul'un parlaklığına artık dayanamayarak başınızı çevirdiğinizde gözünüzü okşamaktadır.

Bununla birlikte, karaya ayak bastıktan sonra gördüğümüz halleriyle karşılaştırıldıklarında, gemiden gördüğümüz şeylerin gerçekte çok farklı olduklarını itiraf ediyorum. Dışları göz kamaştıran şu ünlü Mısır tapınaklarını aklımıza getiren şey, sokak başlarında satılan soğanlar mı bilmiyorum; ama içlerinde yalnızca Mısırlı puta tapanların tanrı olarak kabul ettikleri timsahlar, sıçanlar, pırasalar, soğanlar bulunan bu olağanüstü yapıları gene de İstanbul'la karşılaştırmadan edemiyorum. Karaya ayak bastığımız Galata'daki evler alçaktı, çoğu tahta ve kerpiçle yapılmıştı; böylece, yangın çıktığında, bir günde binlercesi yanıp kül oluyordu: Talan yapmak niyetinde olan askerler ya da yataklarında tütün içen Türkler burada bazen yangın çıkarıyorlardı; canlarını kurtarıp yalnızca evlerinden olanlar hemen teselli oluyorlardı, çünkü ev çok ucuza yapılabiliyordu ve Karadeniz kıyıları gerektiğinde her yıl bütün İstanbul'un yeniden inşa edilebilmesine olanak verecek kadar kereste sağlayabilecek yetenekteydi; ne var ki, ailelerin çoğu mallarını yitirdikleri için bütünüyle perişan olmuşlardı. Eğer yanan iki ya da üç bin evden söz ediyorsak, bunun pek önemi yoktur: Yangın iki yüz adım kadar yaklaş-

tığında, hele de Türklerin karayel adını verdikleri kuzeydoğu rüzgârı kudurmuşçasına esiyorsa, kendi evinin yıkıldığını ve yağmalandığını görme acısı sık sık yaşanıyordu; bütün kentin yanıp kül olmasını engellemek için büyük yıkımlar yapmaktan başka çare bulunamamıştır. Son yıllarda yabancı tüccarlar, Galata'da kesme taştan, birbirine yapışık olmayan ve yalnızca çok gerekli olan pencerelerden ışık alan, pencere kanatları ve kapıları sacla kaplanmış çok sağlam dükkânlar yapma akıllılığını gösterdiler.

Yangının dışında, İstanbul'un iki başka belalısı daha vardır: Veba ve leventler. Gerçekten de Türkler yaşamayı hak etmiyor: Hastalığı önlemek ya da hastalıkla mücadele etmek için hiçbir önlem almadan her gün bu acımasız hastalıktan beş ya da altı yüz kişinin ölmesine kılları kıpırdamadan seyirci kalırlar ve ancak günde yaklaşık bin iki yüz kişi ölmeye başlayınca harekete geçerler; vebalı hastaların eşyaları başka bir hastalıktan ya da aniden ölenlerinki kadar kolay satılır. Biz bu konuda iyice uyarılmıştık: Marsilya'dan yola çıkarken dağlama taşları satın aldık ve bedenimizde en küçük bir lenf bezi şişliği belirdiğinde hemen bir neşterle dört bir yanını çiziyor, içini boşaltıyor ve zehrin en çok aktığı bölümünü hızla yok etmek amacıyla bu pütürlü taşla örtüyorduk; kaldı ki, zaten tiryak (orviyetan)[17] İngiliz damlalarını[18] ve yanımızda getirdiğimiz kutular dolusu diğer kalp ilaçlarını ve ispirtolu ilaçları da kullanmaya başlıyorduk. Bu ilaçlardan önce kusturucu pastilleri kullanmaya başlanmalıdır ve gereksinim duyulması halinde bunların tekrarlanması, şişlikler kafaya yaklaştığı ya da mide bulantısı hissedildiği andan başlayarak hiç gecikmeden bu ilaçların verilmesi gerekir.

Gemi askerleri olan ve ellerinde saldırmaları kendilerini tanımayan kişileri korkutmak amacıyla insanların üstüne doğru koşan leventlere gelince, büyükelçilerin girişimi üzerine birkaç yıl önce kaymakam[19] yabancıların leventlere karşı kendilerini savunmalarına izin verdi ve bu ayaktakımı epe ve tabanca zoruyla yola getirildi.[20] Her ne kadar en cesur Müslümanlar bizleri silahları soylu ve başarılı biçimde kullanamayan acemiler gibi gö-

16 İstanbul'un o dönemdeki nüfusu 700.000 dolayında olmalı, dolayısıyla nüfus bakımından Avrupa'nın en büyük kentiydi. Daha sonra, 18. yy'da bu üstünlüğünü Londra ve Paris'e kaptırdı.

17 Tiryak-ı faruk, 64 maddeden oluşan şifalı macun.

18 İçinde nişadır tuzu olan kalbi güçlendirici ilaç.

19 Kaymakam, sadrazamın yardımcısıdır ve İstanbul'da düzeni sağlamakla görevlidir.

20 Leventlerin çıkardığı sorunlar daha sonra da devam etmiş ve 1718'de, kaptanıderya onları kentin dış mahallelerinde bulunan dört kışlaya hapsetmek zorunda kalmıştır.

rürse de, leventler epelerimizin önünden kaçmaktan başka çare bulamadılar. Bu köpoğlular bize savunma zamanı bırakmadan birdenbire karnımızı deliyorlar, dediler: Kılıcı savurmak için iki hareket yapıncaya kadar, epelerimiz can alıcı vuruşu yapmış oluyordu bile. İstanbul sokaklarında, gömlekli ve çakşırlı, ayaklarında yemeni ve ellerinde hançer bulunan baldırı çıplakları görür görmez hemen epeyi kınından çekmek gerekir; hatta bazıları, epelerini kınından çıkmış halde kaftanlarının altında taşıma ihtiyatlılığını bile gösterirler. Eğer ceketle dolaşıyorsanız cebinizden iyice doldurulmuş, ateşlenmeye hazır bir tabancayı eksik etmemeniz ya da en azından cebinizden tabanca çekiyormuş gibi davranmanız gerekir. Bir gün bir Fransız tüccar uzun bir divitle iki levendi durdurdu; leventler bunu ateşli bir silah sandılar: Bütün bastonlarımızda gizli kesici ağızlar bulunduğunu düşündüler ve buna göre önlemlerini aldılar. Buna karşılık yabancılar, leventlerin saldırılarından korunmak için yeniçeri muhafızlarla dolaşmaya başladılar.

Sayın Ferriol markisi,[21] muhafızlarından birkaçını bize refakat etmek üzere verdi; tahsis ettiği Fransa Büyükelçiliğinin dairelerinden birinde, Château Gaillard da[22] bizi konuk etti; bu saray bize sihirli bir yer gibi göründü; geçtiğimiz takımadalardaki sefalet, Türkiye'nin geri kalan bölümü için çok olumsuz düşünceler edinmemize yol açmıştı. Fransa büyükelçiliği sarayı İstanbul'un içinde yaşanabilecek en güzel konut ve Avrupa'da yetişmiş kimselerin en beğendiği evdi; IV. Henri döneminde, M. de Brèves'in büyükelçiliği sırasında yapılmıştı; bu yapıya M. de Nointel döneminde güzel daireler de eklendi.[23] Namuslu kişiler buraya her çeşit güzellik sergilenerek kabul edilirdi. Bu sarayın dışında, Japonya'nın içlerine kadar bile gitseniz, güzel bir yemek yemek için ne yapmanız gerektiği kestiremezsiniz; Büyükelçinin evinde, Paris'in en iyi sofralarındaki kadar güzel yemekler sunuldu; Padişahın sarayında bile kullanılan kalaylı bakır sahanların yerine, Ekselanslarının sarayında yalnızca gümüş tabak takımları ve yine gümüşten yapılmış leğenler, ibrikler, bardak altlıkları, kaplar, şişeler vardı; görkem ve ev sahibinin sevimli nazik tavırları her ulustan insanı buraya çekiyordu. Her gün yeni vezirlerin yeni kaprisleriyle karşılaşılan bir sarayda Fransız adının yüceliğini vurgulayan Sayın Ferriol markisine çok hayran kalmamak elde değil.[24]

Türk tarzı giysilerimiz hazırlanırken, kentin güzelliklerini görmek için, Fransız giysileri içinde, epemiz belimizde, pudralı peruğumuz ve yukarı kıvrık şapkamızla koşuşturup durduk; bütün bunlar artık Müslümanları şaşırtmıyordu, özellikle de karada yaşamaya daha eski dönemlerde başlamış olanları. İstanbul ve İzmir'de farklı koşullarla karşılaştık: bunun nedeni bizi günlük giysilerimiz içinde görmelerinden kaynaklandı; Sayın Büyükelçi, Majestelerinin görevlisi olmamız nedeniyle bize verdiği önem sonucu emrimize yeniçeriler tahsis etti; oysa bu yeniçeriler olmasaydı da biz sokaklarda hiçbir güçlükle karşılaşmadan dolaşabilirdik.

İstanbul'un sokak kaldırımları çok kötü, hatta bazı yerlerde bile yok; yalnızca tek bir yol, Saraydan Edirnekapı'ya giden yol gelip geçmeye elverişli; diğerleri dar, karanlık ve yapılar batakhanelere benziyor; buralarda yer yer güzel yapılara, hamamlara, pazarlara ve bazı önemli kişilerin kireçle, kumla ve köşeleri kesme taşlarla yapılmış sıra evlere de rastlanıyor.

Kent söylenenden çok daha kalabalık göründü bize; her ne kadar evler en çok iki katlıydıysa da hepsinde oturanlar vardı ve tıka basa doluydular. İyice dikkat ettiğimde, İstanbul'un Paris kadar kalabalık olduğu konusunda kuşkum kalmadı; sokaklarda Türk kadınlara az rastlanıyor; onlar dünyanın geri kalan bölümünde olup bitenlerle ilgilenmeden evlerinde oturuyorlar; kentten uzakta olan bazı paşaların eşleri hariç: Bunlar yabancılardan nefret etmiyorlar; ne var ki, çevirdikleri dolaplar hiç de tekin değil ve kimi

21 1699-1711 arası Fransa'nın İstanbul büyükelçisi.

22 Fransız büyükelçilik binasının Beyoğlu caddesine yakın bölümü, bugün yoktur.

23 İlk büyükelçilik binası yapma izni 1582'de Chevalier de Germiny'ye verildi. 1589-1605 arasında görevde kalan Savary de Brèves 1604'te kapitülasyonları yeniledi ve aynı dönemlerde ilk binayı yaptırdı. 1730-1775 arasında yapılan bu binalar 1831 büyük yangınında kül oldu. Bugün aynı yerde bulunan konsolosluk binası 19. yy'da yeniden yapılmıştır.

24 Muséum d'histoire naturelle'de (Doğa tarihi müzesi) saklanan Ekim 1711 tarihli bir mektuptan (Ms. n° 184) Ferriol'un elyazmalarını görmek istediği ve özellikle hükümdarın huzuruna çıkışıyla ilgili olarak bazı düzeltmeler yaptığı bilinmektedir.

zaman şefkatin ardından haşinlik gelebiliyor. Kocalar, karılarının dışarı çıkma bahanelerini ellerinden almak için, kadınlar için cennetin olmadığına ya da –olsa bile– en azından cennete gidebilmek için evlerinden çıkmalarına gerek olmadığına inandırmışlar onları. Kadınları gönül hoşluğuyla evlerinde tutabilmek için evlerine hamamlar yaptırmışlar ve onları kahveyle oyalıyorlar; ne var ki, bu önlem çoğunlukla işe yaramıyor: Satılık giysiler ve mücevherler getiren esir kadın kılığında yakışıklı delikanlılar evlere sokuluyor. Musevi satıcılar tutkuları destekleme yeteneğinden yoksun değillerse de, bu evlerde dönen dolaplar bizim evlerimizde dönenlerden azdır ve Türk kadınlarının çoğu evlerinde kalarak, daha iyisini yapamadıkları için, nakış işlemek zorundadırlar.[25] Rum, Musevi, Ermeni kadınlar daha özgürdür, ama onlar da evlerinden dışarı bizim kadınlarımız kadar sık çıkmazlar: Çünkü esirler pazara gitmek gibi, özel işleri gibi dışarıda yapılması gereken bütün işleri görürler. Eğer gün boyu sokaklarda her yaştan, her sınıftan kadınla karşılaşmasaydık Paris çok daha az nüfuslu gibi görünürdü.

İstanbul'un Türkiye'nin diğer kentlerinden çok daha kalabalık olmasının birçok nedeni vardır: Burada kolayca ticaret yapılması ve para kazanılması, nitelikli insanların hiç bulunmadığı ve dolayısıyla da dalkavukluğun çok doğal olduğu, kazanılan nişanlarla ve parayla elde edilecek bir rütbeyle sarayda yükselme umudu, paşaların hep acımasızca davrandığı eyaletlerde çekilen sefalet, son olarak da ardı arkası kesilmeyen bu çok büyük esir trafiği: Esirler evlilik yoluyla çoğalıyorlar ve kent nüfusunda önemli bir yer tutuyorlar. Hemen hemen her zaman İstanbul'a kalabalık toplulukların getirildiği sanılır. Karadeniz kıyısında bulunan, Cenevizlilerin elindeki Amasra'yı alan II. Mehmed buradaki halkın hemen hemen tamamını İstanbul'a getirtti (1460); 1514'te İran'daki Tebriz'i ele geçiren Selim buradaki bütün işçileri İstanbul'a getirdi; Barbaros ele geçirdiği adaların insanlarını çoğunlukla İstanbul'a gönderdi (örneğin 1537'de, Korfu'da ele geçirdiği on altı bin tutsak); son Macaristan savaşlarında her iki cinsten kim bilir kaç kişi İstanbul'a getirildi!

Yabancılar İstanbul'da önce selatin[a] camilerini gezerler: İstanbul'da yedi selatin camisi vardır. Türlerinin çok güzel örnekleri olan bu ya-

a "Selatin" sözcüğü "sultanlar" demektir. "Selatin camisi," bir padişahın yaptırdığı camidir –ç.n.

pıların hiçbir eksiği yoktur ve çok iyi korunmuşlardır; oysa Fransa'da tamamlanmış hemen hemen tek bir kilise bile yoktur: Eğer sahınının büyüklüğü ve iç eğmecinin güzelliğiyle beğeni kazanıyorsa, koro yeri kusurludur; eğer bu iki yeri tamamlanmışsa cephesine başlanmamıştır bile; kiliselerimizin çoğu, özellikle de Paris'te, dindışı yapılarla tamamen çevrilidir; destek kemerlerin arasında koskoca aileler barındırılır, dükkânlar açmak için en küçük sundurmalardan yararlanılır; bu kiliselerin çoğunlukla ne meydanı, ne de ağaçlıklı yolu vardır. İstanbul camileriyse, tersine, çevredeki yapılara yapışık değildir ve güzel ağaçları, süslü güzel çeşmeleri olan geniş avlular içinde yer alır; camilerin içinde asla köpeklerin saldırısına uğramazsınız, buralarda ne saygısızlık yapılır, ne de saygısızca bir davranışa çanak tutulur ve onlar kiliselerimizden çok daha fazla gelire sahiptir; mimarileri açısından kiliselerimizle karşılaştırılamasalar bile, büyüklükleri ve sağlamlıklarıyla dikkati çekerler. Bütün Doğu'da iyi kubbeler yapılmaktadır; camilerin kubbelerinin orantıları doğrudur ve büyük kubbenin etrafında onu besleyen ve asla ondan yüksek olmayan küçük kubbeler vardır; minareler için aynı şeyler söz konusu değildir: Bunlar bizim çan kulelerimiz kadar yüksek, ince uzun yapılardır; minareler camiler ve kentler için büyük bir süs görevi yapar; her ne kadar ülkemizde bu denli cesur yapılar yoksa da, gözlerimiz çan kulelerine, kulaklarımız müezzinlerin terennümlerinden (ibadet vakitleri, minarelerin üstünde bu terennümlerle halka duyurulur) daha ahenkli olan çan seslerine alışıktır.

Ayasofya bu camilerin en güzelidir; konumu ona büyük bir üstünlük sağlar: Eski Bizans kentinin yüksek bir kesiminde, çok güzel bir yerde, Sarayburnu'nda denize kavuşan bir tepenin üstündedir. Roma'daki San Pietro'dan sonra belki de dünyanın en güzel yapısı olan bu kilise dışardan bakıldığında son derece ağırbaşlı görünmekte ve hiçbir görkem izlenimi bırakmamaktadır; hemen hemen kare planlıdır ve en ilgi çekici parçası olan kubbe, dışardan bakıldığında boyutları bakımından ürkütücü iki destek kemer üstüne oturtulmuştur: Söz konusu destek kemerler, yapının büyük gövdesini ayakta tutmak ve depremlerin bütün bir kenti yerle bir ettiği bir ülkede yapıyı sağlamlaştırmak için yapılmış bir çeşit çok büyük kuledir.

25 Bu konuda elbette çok sayıda yazı vardır, ne var ki, okuyucunun Lady Montagu'nün anlatısına başvurması yeterli olacaktır.

Yapının cephesinde ne görkemli denebilecek bir şey, ne de Ayasofya hakkındaki düşüncelerimize yanıt veren bir şey var: Önce, Bizans imparatorları döneminde hol görevi yapmış, yaklaşık altı *toise* genişliğinde bir revakla yapıya girilir; söz konusu revak, tunç kanatları çok görkemli alçak kabartmalarla bezeli dokuz kapıyla kiliseye bağlanır; ortadaki kanatlarda hâlâ bazı mozaik figürler ve hatta resimler görülmektedir; holden, buna paralel olarak uzanan, ama yalnızca alçak kabartmasız beş kapısı bulunan başka bir hole geçilir; kapı kanatları, Türklerin yalnızca direklerini bıraktıkları haçlarla doludur; bu iki hole cepheden girilemezdi, yanlara açılan kapılardan girilebilirdi ve bu holler Bizans kilisesinin kurallarına göre, ya konu olacakları dinsel eylemler nedeniyle, ya da çarptırılacakları kamu cezaları nedeniyle diğer insanlardan ayrı tutulması gereken kişilere ayrılırdı. Türkler, cami görevlilerini barındırmak için, bu iki hole paralel uzanan büyük bir revak yaptırmışlar.

Hayranlık verici yapıdaki bir kubbe sahını örter; bu kubbenin altında, beş *toise* genişliğinde, çok güzel tonozlu bir sıra sütunlu mekân vardır. Sütunlarla korkuluk duvarı arasında kalan alan, Türklerin kazımış olduğu alçak kabartma haçlarla süslüdür; bazıları buraya Konstantinos galerisi adını verir; burası eskiden kadınlara ayrılmıştı. Kubbenin başlangıç noktasında ve kornişin üstünde küçük bir galeri ya da, daha doğrusu, ancak bir kişinin geçebileceği genişlikteki bir tırabzan (üst yanına bir başka tırabzan daha yaptırılmıştır) dolaşmaktadır: Her yanı kandillerle süslendiğinden, bu tırabzanlar, aslında, Ramazan aylarında çok etkileyici oluyor. Kubbeyi tutan sütunların yere dayandığı bölüm hafifçe şişkindir ve sütun başlıklarının –Fransa'dakilerden daha az güzel olmakla birlikte– özel bir görünümü vardır: Kubbenin çapı on sekiz toise'dır[26] ve yaklaşık sekiz *toise* kalınlığında dört iri ayağa oturur; kesiti kusursuz bir yarım küre görünümündedir, çevreye sıralanmış yirmi dört pencereden ışık alır.

Kubbenin alt yanında, yapının sonuna kadar uzanan yarım kubbeye rahat bir geçiş yapılır. Bu yarım kubbe Hıristiyanların kutsal yeriydi ve ana sahın buradaydı; II. Mehmed, kenti ele geçirdikten sonra, buraya Türk tarzında bağdaş kurarak oturdu; burada namaz kıldı, sakalını kestirdi ve patriğin tahtının bulunduğu direklere Mekke'deki camiye kapı perdesi gö-

revi yapmış, üstüne rakamlar ve Arap harfleri işlenmiş güzel bir kumaş parçası astırdı.

İşte Ayasofya'nın vakfı böyle oldu. Günümüzde bu kutsal yerde yalnızca Kuran konulan bir niş bulunmaktadır: Yönü Mekke'ye dönüktür ve Müslümanlar namaz kılarken hep bu yöne dönerler; şeyhülislamın kürsüsü buraya yakındır: Birkaç basamakla çıkılır ve yanında bazı duaları okumakla görevlendirilen kişilerin çıkıp oturduğu bir kürsü vardır.

Yunan haçı planlı, başka bir deyişle hemen hemen kare planlı bu caminin ana gövdesi otuz iki *toise* uzunluğunda ve otuz sekiz *toise* genişliğindedir;[27] ana kubbe hemen hemen bütün bu karenin üstünü örter. Farklı mermerlerden, kızıl somakilerden ya da Mısır granitinden yüz yedi sütunun[28] bulunduğu söylendi bana, ama saymaya zaman bulamadık. Bütün kubbe çok çeşitli mermerle kaplanmıştır; koridordaki işlemeler, çoğu cam parçalarından oluşan ve her gün çimentolarından kopan, ama renkleri hiç bozulmayan mozaiklerden yapılmıştır; bu cam parçaları gerçek bir astardır; zira değişik renklerde boyanmış kâğıdın üstü çok ince bir cam parçasıyla kaplanmıştır; onları ancak kaynar su yerlerinden koparabilir: mozaikler bizde yeniden moda olursa, uygulamaya konabilecek bir sırdır bu. Renkli tabakayı kapsayan bu iki cam parçasının çok titiz biçimde uygulanmış olması, astar kullanımının yeni olmadığını kanıtlar. Türkler figürlerin burunlarını, gözlerini ve kubbenin köşelerine yerleştirilmiş dört meleğin yüzlerini tahrip etmiştir.

Ayasofya'dan çıkınca, kiliseye otuz ya da kırk adım uzaklıkta bulunan bazı Osmanlı şehzadelerinin türbelerini[29] göstermeye götürdüler bizi: Bunlar oldukça alçak dört küçük yapıydı; altıgen plana yerleştirilmiş sütunların taşıdığı kurşun kaplı kubbeleri vardı; tırabzanlar ahşaptı ve sandukalar işlemesiz kumaşlarla örtülüydü; sandukanın baş ucuna yerleştirilen bir direğin üstüne konmuş sarık aracılığıyla eşlerininkinden ayırt edilen padişah sandukası biraz daha büyüktü ve her köşesinde şamdanlar yanıyordu. Sultan Murad'ın kardeşinin sandukasında şamdan yoktu.

26 Aslında 31 m.

27 77 m uzunluğunda, 71,70 m genişliğinde.

28 40'ı aşağıda, 60'ı kadınlar bölümünde ve 7'si üst koridorda.

29 Aslında burada dört türbe vardır: II. Selim'in (1566-1574), III. Murad'ın (1574-1595), III. Mehmed'in (1595-1603) ve o dönemin kuralları gereğince III. Mehmed'in tahta çıkmasıyla öldürülen III. Murad'ın on dokuz –120 değil– oğlunun mezarı.

Oysa Padişahın bütün karılarının sandukalarında şamdan vardı. Bu imparatorun yüz yirmi çocuğunun (tahta geçen padişahın buyruğuyla bir günde hepsi boğdurulmuştu) kavuklarını taşıyan sopanın çevresine sarılmış sarık bezlerini bize gösterdiler. Yalnız sandukaların başındaki şamdanlarla değil, birçok başka kandil aracılığıyla da gece gündüz aydınlatılan bu türbelerde mermer hiç esirgenmemişti. İbadet edenlerin okumaları için, zincirlerle birçok yere Kuran asılmasına özen gösterilmiş. Dua eden dindarlardan ötürü başka, tıpkı diğer türbelerde de olduğu gibi, yakındaki bir düşkünler evinde barındırılan, vakfın baktığı yoksullar da görülüyordu; bu yoksulların her birinin alaybozan saçması iriliğindeki tanelerden oluşmuş tahta tespihleri vardı. Bu türbede yatan diğer padişahların adlarını unuttum; sanırım bize Sultan Selim ve Sultan Mustafa'dan söz edilmişti.[30]

Buraya birkaç adım uzaklıkta, Hıristiyanların kilise olarak kullandıkları söylenen eski bir kule vardır; buraya birçok aslan, leopar, kaplan, vaşak ve çakallar kapatılmıştır, Padişahın küçük bir hayvan koleksiyonu görünümündedir. Çakallar, tilki ve kurtlar, sancılanmış çocuklar gibi sabahlara kadar bağırıyorlar. Burada pencerelerden kendisine seslenen insanları kollayarak, gözü pencerelerde İstanbul sokaklarında dolaşan bir zürafanın postu saklıdır; Beyaz, yer yer kurşuni renkte, pas rengi iri lekeler taşıyan bir post olduğu söylenir; ayrıca bu hayvanın boyunun at kadar olduğu, ama sağrısının alçak ve düşük olduğu anlatılmaktadır.

İstanbul'daki diğer selatin camilerini Ayasofya'nın kopyaları olarak görmek gerekir, bunlar özgün örneğe az çok benzemektedir: Çok güzel görünümlü ana kubbeleri ve yanlarında daha küçük birçok başka kubbe vardır; yapı her zaman başka yapılara uzaktır ve çeşmeler, tuvaletler ve İslam dininin ibadetlerini yerine getirmek için gerekli bütün kolaylıkları barındıran ağaçlı bir avlunun içindedir. Minarelere, başka bir deyişle namaz vaktini haber vermek için bir müezzinin tırmandığı bu ince yapıya gelince, minare sayısı ikiden az selatin camisi yoktur; bazılarının dört, hatta altıya bile varan sayıda minaresi vardır. Sultan Ahmed'in yaptırdığı yeni camide altı minare vardır: Eski hipodromun yerindeki Atmeydanı'nda yaptırılan bu caminin her minaresinde ülkenin zevkleri doğrultusunda işlenmiş taşlarla yapılmış üç şerefe bulunmaktadır; birkaç ağaçla bezenmiş avlusu çok gü-

zel ve büyük kare biçimindedir; caminin içine girmeden önce, sütunlara dayanan, kurşun kaplı küçük kubbelerle örtülü revaklı bir dış mekândan geçilir; yere çok güzel bir mermer döşenmiştir; ortadaki, yaldızlı demir ızgaralardan oluşan bir kubbeyle örtülü altıgen çeşme de mermerdir; caminin ana mekânını örten büyük kubbe dört küçük kubbeyle çevrilidir ve çevresi on *toise*, yüksekliği on ya da on bir *toise* olan, oyuk değil de bombeli yivli beyaz mermerden dört sütun beyaz kubbeyi taşımaktadır. Dış yanından, destek kemer görevi yapan dört sağlam kule bu yapıyı taşır. Bu cami ve Müslümanların yaptırdığı diğer dört selatin camisi, Ayasofya'dan daha fazla kandille aydınlatılmıştır ve yeni caminin kandilleri arasına –güzel bir görünüm sağlamak amacıyla– billur toplar, avizeler, devekuşu yumurtaları ve birkaç başka parça yerleştirilmiştir. Burada iki cam küre görülmektedir; kürelerden birincisinin içinde, cımbızla yerleştirilmiş parçalardan oluşan bir kadırga modeli vardır; öbür kürenin içine, hayranlık verici bir sabırla alçak kabartma biçiminde caminin planı yapılmıştır. Türbe ya da Sultan Ahmed'in mezarı, caminin ardında, kuzey yönündedir.

İstanbul'un bütün camileri arasında, kubbesinin güzelliği bakımından Süleymaniye kadar Ayasofya'ya yaklaşanı yoktur; Süleymaniye'yi, padişahların en muhteşemi olan II. Süleyman[a] yaptırmıştır; hattâ bu caminin dış bölümünün Ayasofya'yı aştığı bile söylenebilir; zira destek kemerleri ona çok yakışmaktadır ve pencereleri daha büyük ve daha iyi konuşlandırılmıştır; bir destek kemerini diğerine bağlayan koridorlar daha düzenli ve daha güzeldir ve bütün yapı Halkedon yıkıntılarında bulunan en güzel taşlarla yapılmıştır. Müslümanların aptes alma zorunluluğu, selatin camilerinin yanına büyük avlu çevresi dehlizleri yapma gereğini doğurdu: Çeşme hep avlunun ortasındadır ve yıkanılacak yerler de çeşmenin çevresindedir; Süleymaniye'nin çeşmesi çevresinde başka küçük çeşmeler vardır. Çeşmenin bulunduğu avlu çok güzeldir ve ağaçlandırılmıştır; ana kubbesi Ayasofya'nınkinden biraz küçüktür;[31] ne var ki, çevresindeki on iki küçük kubbe aynı boyutlardadır. Minarelere gelince, dört mina-

a Batılı tarihçiler Yıldırım Bayezid'in oğlu Emir Süleyman'ı da padişahlar arasında saydıklarından, Kanuni Sultan Süleyman'a II. Süleyman derler –ç.n.

30 I. Mustafa (1617-1618) ve İbrahim (1640-1648) Ayasofya'nın türbeye dönüştürülen vaftizhanesinde gömülmüşlerdir.

31 Süleymaniye'ninki 26,50 m, Ayasofya'nınki 31 m'dir.

resi vardır: Revaklı giriş bölümünde bulunan iki minare diğerlerinden küçüktür ve yalnızca iki şerefesi vardır; cami yapısına bağlanmış olan diğer ikisi daha yüksektir ve üçer şerefesi bulunmaktadır.

Camiyi yaptıran padişahın ve karısının türbesi caminin arkasındadır; çok özel ve zengin kubbeler türbeyi örtmektedir. Süleyman'ın sandukası, getirtildiği Mekke kentinin işlemeleriyle bezeli bir kumaşla kaplıdır. Sandukanın başına padişahın kavuğu ve taşlarla süslü iki sorguç konmuştur; türbede birçok büyük mum ve çok sayıda kandil yanmaktadır; zincirlerle duvara asılmış Kuran'lar ve bunları okumakla görevli kişiler bulunmaktadır: Türkler, duanın –dinin şartı saymamakla birlikte– ölüleri rahatlattığına inanırlar. Süleymaniye camisi, II. Mehmed'in yaptırdığı Eski Saray'ın[32] bulunduğu semtte, bir tepenin üstündedir.

Adını kurucusu olan Sultan İbrahim'in karısı ve IV. Mehmed'in validesinden alan Valide camisi de [Yeni Cami] Saray yakınındaki limana yakın yapılmış güzel bir yapıdır. Bu cami, kuzeyden ve batıdan kent duvarlarıyla çevrilidir; güneyinde aynı sultanın türbesi ve çarşı vardır.[33] Caminin bir ana kubbesi ve yanlarda haç biçiminde yerleştirilmiş dört küçük kubbesi vardır; yarım kubbeler arasındaki boşluk, daha küçük dört başka kubbeyle doldurulmuştur; caminin içi güzel çinilerle kaplıdır; ne var ki, Türk tarzı sütun başlıklarını taşıyan sütunları mermerdendir; sütunların çoğu Truva yıkıntılarından getirtilmiştir; kandiller, avizeler, fildişleri, billur küreler hem bir süstür, hem de ibadet sırasında aydınlanmayı sağlar; caminin ön cephesinde kubbelerle örtülü ve beyaz mermer sütunlarla bezeli bir giriş vardır (sütunların birkaçı gri mermerdendir). Yapının bütünü diğer camilerden daha ustaca yapılmış izlenimi veriyor ve hiçbir gotik öğe içermiyor[34] ve Türk zevkine çok uygun görünüyor; kapıların ve pencerelerin iç eğmeçleri oldukça iyi bir mimari yapıdadır; iki minaresinin her birinde çok iyi çalışılmış üçer şerefe vardır: Bu tür yapıları pek ender yaptıran Türklerin bunları yapacak kadar usta mimarları olması çok şaşırtıcı. Bütünüyle sarayın görüş alanında kalan ve kentin en işlek yerinde bulunan bu caminin konumu, bayram günlerinde bu camiye gitmeyi yeğleyenlerin sayısını artırmaktadır: Bayram günlerinde yalnızca minarelerin şerefeleri kandillerle donatılmıyor, bu minarelerin birinden öbürüne çeşitli yüksekliklerde ipler de geriliyor; bu ip-

lere yalnızca küçük kandillerin ateşiyle padişahın adını ve aynı adı taşıyan kaçıncı padişah olduğunu belirten numara yazılmakla yetinilmiyor, kentlerin simgeleri ve bayrama yol açan başlıca zaferler de yazılıyor.

Bu aydınlatma sayesinde, minarelerin tepesindeki hilale kadar her şey pırıl pırıl parlıyor. Eğer eski Bizanslılar yeniden dünyaya gelseler, belki de kentlerinin olağanüstü büyüklüğü karşısında hayranlık duyacaklardır: Kent bugün limanın sonuna kadar uzanmaktadır; oysa Bizans döneminde yalnızca limanın güney girişini kaplıyordu.

Babıâli'nin işlerine yön veren padişah eşleri arasında, biraz önce betimlediğimiz camiyi yaptıran Valide sultan devlet işlerinde çok mahirdi ve inanılmaz bir saygınlık kazanmıştı; görkemini pırıl pırıl parlatmak için İstanbul'un en güzel yerini seçti: Çünkü kendisinden önce, imparatorlukta, hiçbir valide sultan kendi adına cami yaptırma ayrıcalığına erişmemişti: Örneğin San Francesco camisine bakarsak, şu anda tahtta bulunan Sultan II. Ahmed'in annesi, İtalyan Fransiskenlerin Galata'daki bu kilisesini sıradan bir camiye çevirmekten başka bir şey yapmamıştır.[35]

Sıradan bir caminin bakımı için çok az şey gerekir; ne var ki, selatin camilerine gelince, bunlar –dinsel açıdan bile– ancak imparatorluğun düşmanlarına karşı yapılan büyük fetihlerden sonra yaptırılabilir ve bu fetihlerin söz konusu yapıların ve vakıflarının çok aşırı giderlerini karşılayabilecek düzeyde olması gerekir: İşte bu nedenden ötürü Sultan II. Ahmed, ne kentler ne de kaleler almadan bu kadar masraflı bir binanın yapımına girişmemek gerektiğini boş yere söyleyen din bilginlerinin düşüncelerinin tersine, yeni bir cami[36] yaptırdı ve din bilginleri bu camiye İmansızın Mabedi adını verdi.

Bu camilerin bakımı için o kadar büyük paralar gerekir ki imparatorluk toprakları gelirinin üçte biri bunlara gider. *Kızlarağası* ya da haremağalarının başı bu camilerin kahyalığını yapar; selatin camilerinin bütün gereksinimlerini o karşılar; bu

32 Bu saray günümüzde İstanbul Üniversitesi'nin merkez yapılarının bulunduğu yerdeydi.

33 Günümüzdeki Mısır Çarşısı.

34 Bu yargıyı Litré sözlüğünde verilen şu tanımla karşılaştırmak gerekir: "Çok eski ya da modası geçmiş olan şey için kullanılır."

35 1453'ten önce yapılmış bu kilise 1639'da yandı. Daha küçük olarak yeniden yapıldı, 1660'ta yeniden yandı; 1670'te yeniden yapıldı ve 1696'da üçüncü kez yandı. Bunun üzerine yapıya el kondu, 1703-1730 arasında padişahlık yapan III. Ahmed'in annesi onuruna camiye çevrildi, ama daha sonra tahrip oldu. Bununla birlikte, III. Ahmed annesi için Üsküdar'da bir cami daha yaptırdı; 1710'da tamamlanan bu cami hâlâ ayaktadır.

36 Başka bir deyişle I. Ahmed'in (1603-1617) Mavi Cami'si.

camilerin başlıcaları İstanbul, Edirne ve Bursa'dadır. Ayasofya'nın gelirinin sekiz yüz bin lira olduğu söyleniyor. Padişah, sarayın üzerine kurulu olduğu yerin giderleri için günde bin bir akçe ödemektedir. Bu gelirler yapıların bakımı, cami görevlilerinin aylıkları, günün bazı saatlerinde kapıya gelen yoksulların doyurulması, çevredeki güçsüzler evlerinin giderleri için, okutulan ve İslam dini doğrultusunda eğitilen öğrenciler için, dara düşmüş zanaatçıları rahatlatmak ve utangaç yoksulların gereksinimlerini karşılamak için harcanır; artan miktar, yapıların yıkılması ve yangınların verdiği zararlar gibi hesapta olmayan kazaların yaratacağı giderlerin karşılanması için caminin hazinesine konur. Bu hazine ve diğer camilerin hazineleri Yedikule'de saklanır ve padişah dinin korunması için zorunlu nedenler olmadan bunlara dokunamaz. Gelirleri selatin camilerine ait olan köyler büyük bağışıklıklardan yararlanırlar; bu köylerde yaşayanlar savaş zamanı asker vermezler ve yolları sık sık buralara düşen paşaların baskılarıyla karşılaşmazlar.

İmparatorluğun diğer kentlerinde, camilerin bakımında kullanılmak üzere her evin bulunduğu yerin ödemekle yükümlü olduğu bir yıllık vergiyi bütün evler öder.[37] Ayasofya İzmir vakfının, Yeni Cami Tekirdağ'ın, Bayezid camisi Edirne'nin, Edirne'deki camiler Galata'nın vergisini alır. Rumlar, Museviler ve Ermeniler erkek çocuk bırakmadan ölürlerse, camiler eskiden aldıkları vergiye ek olarak ölenin evine de sahip olur; ama Türklerde erkek kardeşler ve ana babalar evi miras olarak alırlar ve camiye yalnızca vergi öderler. Bu vergiyi ödemek için, camiye dükkânlar ya da vakıfa eşdeğer diğer mallar alınmasına izin verilir.

Diğer selatin camileri sözünü ettiğimiz camiler kadar büyük değildir; yaptıranların adını taşır: Sultan Bayezid, Sultan Selim, Sultan Mehmed. Eyüp camisi, bütün kenti onartan ve birçok okul yaptıran II. Mehmed tarafından yaptırılmış olmasına karşın, bir selatin camisi sayılmaz. Bu tek kubbeli cami, yalnızca tahta çıkan padişahın taç giyme töreninin burada yapılmasıyla ünlüdür; söz konusu tören uzun sürmez; ortada ne taç, ne de başka imparatorluk süsleri vardır. Padişah mermer bir kürsüye çıkar, şeyhülislam burada ona bir kılıç kuşatır; kılıç kuşatmanın nedeni, bu kılıcın onu dünyanın efendisi yaptığına ve bu kılıcı taşıdığı sürece diğer kralların onun altında yer aldığına inanılmasıdır: Aslında, padişahın sarayında, Fransa kralı dışındaki bütün diğer

krallara *sultan* denir; Fransa kralı içinse imparator anlamına gelen *padişah* unvanı kullanılır. Eyüp camisi derelerin[a] ağzında yaptırılmıştır ve Türkler Eyüp'ü büyük bir ermiş ve büyük bir komutan olarak kabul ederler.[38] Bununla birlikte İstanbul önünde başarısız olmuş ve komuta ettiği Müslüman ordusunun başında şehit düşmüştür. Mezarı en az padişahlarınki kadar ziyaret edilir; burada sürekli dua edilir ve bu dualar Türkiye'deki birçok insanı unutulmaktan kurtarır. Eyüp camisinden çıkınca kentin kara surları boyunca ilerleyerek Konstantinos'un sarayı adı verilen eski, harap bir yapıyı[39] görmeye gittik; ne var ki bu yapıda dikkat çekici hiçbir şey yoktu. Burası surlara yaklaşık dört yüz adım uzaklıkta bir viranedir; yapıdan geriye, saray avlusuna girilen kapının üstündeki balkonu taşıyan iki sütun kalmıştır; yapı, bazı basamakları hâlâ duran mermer merdivenlerle çıkılan bir mahkeme binasına benzemektedir.

Daha sonra Balat semtini geçerek kentin en güzel yerlerinden biri olan limana indik. İşte bu nedenden ötürü burasının halk Rumcasındaki adı Park ya da Avcı anlamına gelmektedir.[40] Burada, güzelliğiyle değil de adıyla yabancıları durdurabilecek tek yapı patrikhane kilisesidir;[41] Aya Yorgi kilisesi limana ancak iki yüz adım uzaklıktadır. Çok zengin olabilecek bu kilise için Rumlar para harcamaya cesaret edemiyorlar; zira Türkler böyle bir yapıya gidecek paraya el koymaktan geri kalmayacaklardır.

En derin saygılarımla,

a Alibeyköy ve Kâğıthane dereleri –ç.n.

37 Bu vergi bütün evler için değil, fetih hakkı ya da padişah hakkı olarak padişahın özel mülkü ya da İmparatorluk ileri gelenlerinin özel mülkü haline gelmiş ve daha sonra bir caminin ya da bir kamu yapısının yararına kullanılmak üzere bir vakfa bırakılan evler için ödenir.

38 Hz. Muhammed'in yoldaşı olan Ebu Eyüb el Ensari Arapların İstanbul'u ilk kuşatması sırasında (673-677) öldü. Mezarı, 1453'te, İstanbul'un fethinden sonra "bulundu" ve bu en büyük kentin ilk kutsal yeri olarak buraya II. Mehmed bir türbe ve bir cami yaptırdı. Cami 1800'de yeniden yapıldı.

39 Tekfur Sarayı.

40 Haliç kıyısındaki sondan bir önceki semt olan Balat limanına Kynegos (Avcı) adı verilir.

41 Aya Yorgi (Ayios Yeoryios) kilisesi fetihten sonra yapılmış ve 1720'de yenilenmiştir. Patrikhane 1601'de buraya taşınmıştır ve hâlâ oradadır.

On İkinci Mektup

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi Monsenyör Kont de Pontchartrain

Monsenyör,

İstanbul limanı çok hayranlık verici. Dünyanın en güzel havasında, limanı tekneyle dolaştık: Bu küçük tekneler olağanüstü hafif ve göz kamaştırıcı nitelikte; sayıları o kadar çok ki bütün limanı, özellikle de Galata güzergâhını kaplıyorlar. İstanbul limanı, kent tarafında çevresi 7 ya da 8 mil olan bir havzadır; dış mahalleler tarafı da aynı büyüklüktedir; limanın yaklaşık altı yüz adım uzunluğundaki girişi, güneydeki Sarayburnu ya da Aya Dimitri burnunda başlar; Burası Boğazın eski Bizans kentinin bulunduğu burnudur; buradan batıya doğru gidildiğinde, liman boynuz biçiminde kıvrılarak uzanır. Limanın ağzı doğuya dönüktür ve Üsküdar'a bakar; Galata ve Kasımpaşa kuzeydedir; liman kuzey-kuzeybatıda iki derenin birleşmesinden oluşan Lycus[1] ırmağının denize döküldüğü yerdedir; Lycus'u oluşturan derelerin Belgrad ormanından gelen en büyüğünün kıyısında kâğıt fabrikası vardır; diğer dereyse kuzeybatıdan gelir. Bu ırmağın genişliği, derelerin birleşmesinden sonra, yaklaşık olarak elli adımdır ve bazı yerlerde daha dar, bazı yerlerde daha geniştir; her yerinde ulaşıma elverişli değildir; bu nedenle en güvenli yerleri belirlemek için kazıklar çakılmıştır. Kuzeybatıdan gelen dere Alibeyköy'e kadar gemilere ulaşım olanağı verir. Belgrad ormanından gelen ikinci dereyle karanın iç kesimine 4 milden fazla sokulunabilir; Pera'dan Edirne'ye gitmek için bu derelerin üstünden köprüler aracılığıyla geçilir.

Prokopios[a] İstanbul limanının mükemmelliğini vurgulamak için her yerin limanlık olduğunu, başka bir deyişle her yere demir atılabildiğini söylüyor: Bu yazar, gemilerin pruvalarını karaya yanaştırırken pupalarının suda olduğunu ve bu iki özelliğin gemilerin kente hizmet verme isteğini artırdığını söylerken haklıydı. Suyun daha az derin olduğu kimi yerlerde, en büyük gemilere bile bir tahta üzerinden geçilerek girilmektedir; dolayısıyla gemileri yüklemek ya da boşaltmak için mavnalara gerek yoktur.

a 6.yy'da yaşamış Bizanslı tarihçi –ç.n.

Türkler denizciliğe önem verseler bu konuda çok başarılı olabilirler, zira Akdeniz'in en güzel, en iyi limanları onların elindedir; Türkler kendilerine Doğu Hindistan, Çin ve Japonya limanlarının kapılarını açacak Kızıldeniz limanları sayesinde, bütün Doğu ticaretine egemen olabilir. Oysa Hıristiyan gemileri buralara gidip gelebilmek için Ümit Burnunu dolaşmak zorundadır; ne var ki, Türkler evlerinde oturmaktan ve bütün dünyanın onlarla ticaret yapmak için ayaklarına gelmesini görmekten mutlu görünüyorlar.

Limanın ağzı tam doğuya açık olduğundan İstanbul limanını yalnızca doğu rüzgârı[2] rahatsız edebilir: Doğu rüzgârı bazen suları dalgalandırır ve batıya doğru sürükler; özellikle geceleri bu rüzgârın esmesinden korkulur, çünkü estiğinde gemileri Galata ya da Kasımpaşa kıyısına sıralamak gerekir. Bu işler yapıldığı sırada tayfalar, alışkanlıkları gereği, sürekli bağırırlar, zira gürültü yapmadan hiçbir manevra yapmayı beceremezler ve tayfaların bağırışları sokakları dolduran köpeklerin havlamalarına karışır; kentte öylesine ürkütücü bir gürültü patırtı kopar ki, ne olup bittiğini bilmeseniz kentin battığını sanabilirsiniz.

Bu kargaşadan Saray bile nasibini alır, zira Saray tam liman girişinde, soldadır ve Boğazdaki, başka bir deyişle eski Trakya yarımadasının burnundaki eski Bizans kentinin yerinde yapılmıştır. II. Mehmed'in yaptırdığı sarayın çevresi yaklaşık 3 mildir: Üçgen biçimindedir; üçgenin en geniş kenarı kente bakar; Boğaz sularıyla ıslanan kenarı doğudadır; diğer kenar, kuzeyde liman girişini oluşturur. Sarayın daireleri tepede, bahçeleri aşağıda, deniz kıyısındadır; Sarayburnu'na ulaşan kulelerle donanmış kent surları aynı zamanda bu sarayın da duvarlarıdır. Bu surlar ne kadar yüksek olurlarsa olsunlar, sarayın dış kesiminin hiçbir eksiği yoktur ve eğer bahçelerin güzelliği servileriyle ölçülecek olursa, özel bahçelerden pek farkı yoktur. Bahçede gezen hanım sultanları Galata halkının ve diğer yakın yerlerdeki halkın bakışlarından korumak için bahçelere yaprak dökmeyen ağaçlar dikmeye özen gösterilmektedir.

Her ne kadar sarayı yalnızca dışarıdan gördüysem de, bu sarayın olağanüstü ve görkemli olarak niteleyebileceğimiz hiçbir özellik taşıma-

1 Yazar yanılmaktadır, Lycus tarihi yarımadayı kat edip Langa'da denize dökülen Bayrampaşa deresinin eski adıdır. Halice dökülen Kâğıthane ve Alibeyköy derelerinin eski adları Barbyzes ve Kydaros'tur.

2 Aslında kentin bütün deniz trafiğini altüst eden lodos, yani güneybatı rüzgârıdır.

dığına kesinlikle inanıyorum, çünkü Türkler yapılarda görkem nasıl olur hiç bilmiyorlar ve iyi bir mimarinin hiçbir kuralını uygulamıyorlar; eğer güzel camiler yapmışlarsa, bunun nedeni gözlerinin önünde iyi bir örneğin, Ayasofya'nın bulunmasıdır; iyi bir mimarinin kurallarını uygulayarak saraylar yapabilmek için de onlara iyi bir örnek gerekmektedir. İtalya'dan uzaklaşarak İran'a, hatta Çin'e yaklaştığınızda rastladığınız Türk köşklerini ya da konaklarını görünce bu durumu rahatça anlıyorsunuz.

Sarayın bölümleri farklı zamanlarda, şehzadelerin ve padişahların istekleri doğrultusunda yapılmış; bu nedenle bu ünlü saray, çoğunlukla birbiri üstüne yığılmış, kimi yerlerde birbirinden kopuk bir konutlar topluluğu görünümü almış. Dairelerin geniş, kullanışlı, zengin mobilyalarla süslü olduğu konusunda hiç kuşku yok. Dairelerin en büyük süsü ne tablolar, ne de heykellerdir; onların süsü, altın ve cam döşeli, aralarında çiçekler bulunan Türk usulü resimler, manzaralar, kubbe sarkıtmaları ve İstanbul'un normal Türk evlerinde de rastlanan Arap kokularıyla dolu buhurdanlıklardır; mermer havuzlar, hamamlar, su fışkıran havuzlar Doğuluların en büyük zevkidir ve bunları –tabana fazla yük bindirme kaygısına kapılmadan– ilk kata yaptırırlar: Özellikle İspanya'daki Gırnata'da bulunan Elhamra sarayında ve diğer eski saraylarında da görüldüğü gibi, Arapların ve Mağriplilerin de zevki aynıdır: Örneğin Elhamra sarayının Aslanlı Salonunun kiliselerimizin mermer mezar levhalarından daha büyük levhalardan oluşan döşemesi bugün bile bir mimarlık harikası olarak gösterilmektedir.

Eğer Sarayda birkaç güzel parça varsa, bunlar kralların büyükelçilerinin getirdiği parçalardır, Fransız ve Venedik aynaları, Acem halıları, Doğu vazoları gibi. Küçük yapıların çoğunun kemerli olduğu, alt katlarında hanım sultanlara hizmet eden görevlilerin konutlarının bulunduğu söylenir. Bu hanımlar genellikle üstü kurşunla kaplı ya da üstünde yaldızlı hilaller bulunan kubbeyle örtülmüş üst katta otururlar; balkonlar, koridorlar, helalar, cihannümalar bu dairelerin en hoş yerleridir; sonuçta, bütün olarak ele alınırsa, bu saray üstüne anlatılanlar sarayın hiç de sahibinin yüceliğine yakışmadığını göstermektedir; sarayın güzel bir yapıya dönüştürülebilmesi için bütünüyle yıkılması, elde edilecek gereçlerin yeni bir modele göre yaptırılacak başka bir yapıda kullanılması gerekmektedir.

Sarayın ana girişi, kapı üstüne yerleştirilmiş sekiz pencereli büyük bir köşktür: Tam kapının üstünde büyük bir pencere, aynı hizada sağlı sollu daha küçük dörder pencere. Osmanlı hükümetine adını veren bu kapı[3] çok yüksektir, sadedir, yarım kemerlidir; kemerin üstünde ve iki nişin her iki yanında, duvar kalınlığınca oyulmuş bir Arapça yazı vardır. Daha çok dünyanın en büyük hükümdarlarından birinin sarayının girişinde bulunan bir karakola benzemektedir; II. Mehmed tarafından yaptırılmıştır ve burasının bir padişah konutunun girişi olduğunu göstermek için giriş bölümünün çatısı biraz daha yüksek tutulmuştur; bu kapının korunması için elli kapıcı görevlendirilmişse de bunların ellerinde silah olarak çoğunlukla birer sopa bulunur. Önce, boyu eninden çok daha geniş bir avluya girilir; sağda revirler,[4] solda *acemioğlanlar*'ın,[5] başka bir deyişle Sarayın en aşağılık işlerini, görevlerini yerine getirmekle görevli kişilerin odaları vardır; sarayda yakılan odunların konulduğu depolar acemioğlanlar avlusundadır; depolara her yıl kırk bin araba odun konur ve bu arabalar iki mandanın zar zor çekebileceği büyüklüktedir.

Sarayın birinci avlusuna herkes girebilir; sarayda işi olan paşaların, ağaların hizmetkârları ve esirleri burada kalarak efendilerini beklerler, atların bakımını yaparlar; ne var ki, burada tam bir sessizlik vardır, sinek uçsa duyulur; eğer herhangi bir kimse biraz yüksek sesle sessizliği bozarsa ya da padişahın evine saygısızca bir davranışta bulunursa, devriye gezen subaylarca hemen oracıkta sopayla dövülür; hatta atlar bile nerede olduklarının bilincindedir ve belki de burada sokakta yürüdüklerinden daha yavaş yürümeye alıştırılmışlardır.

Hastabakıcılar saraydaki hastalara hizmet verirler; hastalar iki kişinin çektiği kapalı arabalarla revire getirilirler. Saray erkânı İstanbul'da olduğunda, hekimbaşı ve cerrahbaşı her gün buraya gelerek hastalara bakarlar; burada hastalara çok iyi bakıldığı söylenmektedir: Hatta pek hasta olmayanların bile dinlenmek ve şarap içmek için buraya gittikleri rivayet edilir; başka her yerde ka-

3 Siyaset işlerinin 18. yüzyılda yavaş yavaş bütünüyle görülmeye başlandığı sadrazamın çalıştığı dairenin kapısına Babıâli adı verilir. Burada betimlenen kapı birinci surun ana girişidir, 1478'de yaptırılmıştır ve Ayasofya'nın arkasında, III. Ahmed çeşmesinin tam karşısındadır. Birinci kat, kentin İtilaf Devletlerince işgal edildiği sırada (1919-1923) bir Senegal taburunu barındırdığı dönemde yandı.

4 Bu revirlerden birçok gezgin söz ederse de o günlerden bu yana ortadan kalkmışlardır.

5 Acemioğlanlar, küçük yaşlardan başlayarak çeşitli görevler için hazırlanan acemi yeniçerilerdir.

tı biçimde yasaklanmış bu içkinin kullanımına revirlerde hoşgörü gösterilmektedir, yeter ki kapıda bekleyen haremağası şarabı taşıyanı yakalamasın; çünkü eğer haremağası yakalayacak olursa şarap yere dökülür ve onu getirenler iki ya da üç yüz sopayla cezalandırılır.

Birinci avludan ikinci avluya[6] geçilir; bu girişi de elli kapıcı korur. Avlu, çevresi yaklaşık üç yüz adım olan bir karedir, ama birinci avludan çok daha hoş, çok daha güzeldir; yollar taş döşelidir, hıyaban[a] bakımlıdır; yolun dışındaki yerler çok temiz ve çimle kaplıdır; bu yeşilliği kesintiye uğratan tek şey, çimenlerin yaşatılması için yapılmış çeşmelerdir. Padişahın hazine dairesi ve küçük ahır soldadır; burada eskiden ölüm cezasına çarptırılan paşaların kafalarının kesildiği bir çeşme vardır; kilerler, mutfaklar sağdadır ve kubbeyle bezenmişlerdir, ne var ki, bacaları yoktur: Ateş ortada yakılır, duman kubbede açılmış deliklerden dışarı çıkar; bu mutfakların ilki padişahın, ikincisi birinci kadının, üçüncüsü diğer sultanların, dördüncüsü *kapıağası*'nın mutfağıdır; beşincide Divan'da görevli vezirlerin yemeği pişirilir; altıncısı padişaha sarayda hizmet eden *içoğlanları*'nın mutfağıdır; yedincisi saray subaylarınındır; sekizincisi bu sarayda hizmet eden kadınların ve kızlarındır; dokuzuncusu, davalara bakıldığı günlerde Divan toplantısına katılmak zorunda olanlara yemek çıkaran mutfaktır. Saray mutfaklarına asla av eti girmez; buna karşılık, her yıl tüketilen kırk bin sığırın[7] taze ya da tuzlanmış etinin yanı sıra matbah-ı âmire [saray mutfağı] görevlileri her gün iki yüz koyun, yüz kuzu ya da oğlak, mevsimine göre on dana, iki yüz çift piliç, yüz çift güvercin, elli kaz palazı sağlamak zorundaydılar.[8] İşte bu kalabalık böyle besleniyordu.

Avlu, oldukça alçak, üstü kurşunla kaplı, mermer sütunlara yaslanan bir geçitle çepeçevre çevriliydi; bu avluya yalnızca padişah atla girebilirdi; işte bu nedenden ötürü küçük ahır buradaydı ve ahırda yaklaşık olarak otuz ata yer vardı; üst katta bulunan odalarda koşum takımları yapılırdı ve bunlar işlemeleriyle, üzerlerine yerleştirilen değerli taşlarıyla dünyanın en zengin koşum takımlarıydı. Padişahın yüksek rütbeli subayları için bin kadar atın beslendiği büyük ahır, deniz tarafında, Boğaz kıyısındadır. Büyükelçilerin kabul edildiği günlerde, tertemiz giyinmiş yeniçeriler sağ

a İki yanı ağaçlı yol –ç.n.

da, geçidin altında sıralanırlardı. Divan'ın toplandığı, başka bir deyişle adaletin dağıtıldığı oda solda, bu avlunun sonundaydı; sağda, Sarayın içine girilen bir kapı vardı; yalnızca çağrılı olanların bu kapıdan girmesine izin verilirdi; Divan-ı Hümayun büyük ama basıktı, çatısı kurşun kaplıydı, lambri kaplı iç duvarları Mağrip usulü, oldukça sade yaldızlarla bezeliydi. Divan'ı oluşturanların oturduğu kerevetin üstünde büyük bir halı görülüyordu; veziriazam, Divan'daki diğer vezirlerle birlikte kamu ve cinayet davalarına –temyizi olmaksızın– burada bakar; veziriazam bulunmadığında *sadaret kaymakamı* onun yerine bakar ve huzura kabul edildiklerinde büyükelçilere burada yemek verilirdi. İşte, Sarayın yabancıların görmesine izin verilen yerlerinin tamamı budur: Daha ilerisini görmek isteyenler merakların nın faturasını ağır öderler.

Sarayın dış yanında, liman tarafında tek dikkat çekici şey Galata'nın karşısındaki köşktü; on iki mermer sütunun taşıdığı bu köşkün içi lambri kaplıydı, Acem tarzında bezenmiş ve zengin mobilyalarla döşenmişti: Padişah limanda olup bitenleri görmek ya da Boğazda gezme keyfini sürmek için kimi zaman buraya gelir. İstanbul Boğazına bakan köşk, limana bakandan daha yüksektir ve yaldızlı kubbeli üç odayı tutan kemerlerin üstüne yapılmıştır.[9] Padişah, karıları ve dilsizleriyle buraya eğlenmeye gelir; bütün bu rıhtımlar toplarla doludur, ama topların kundakları yoktur: Topların çoğu deniz kenarındadır; bunların en büyüğü olan ve söylendiğine göre Sultan Murad'ın Bağdat'ı almasını sağlayan top[10] diğerlerinden ayrı olarak özel bir bölmededir. Bu top Müslümanlara büyük keyif vermektedir, zira Ramazan ayının sona erdiği bu top ateşlenerek ilan edilir: Bu top, bayram günlerinde, padişahların ya da vezirlerin fetihlerinden sonra da ateşlenmektedir.

Padişah, İstanbul'da olduğunda, bu köşke gelerek Rumların Tenessül-i İsa[a] gününde yakındaki çeşmede düzenledikleri komik törenleri izler. Hıristiyanlar bu çeşmenin suyunun vücut ateşini düşürdüğüne inanmakla kalmazlar, onun şu

a Hıristiyanların İsa'nın Tabor dağında üç havarisine göründüğü 6 Ağustos gününü kutladıkları bayram –ç.n.

6 Bugün Topkapı sarayı müzesine girilen avlu.

7 Saraya sığır eti yılda bir kez getirilirdi, o da pastırma yapmak için.

8 Bu metin parçası M. Baudier'nin *Saray betimlemesi* yapıtından alınmıştır.

9 Bu köşkler bütünü demiryolunun geçirilişi sırasında yıkılmıştır. Yalnızca biri, Haliç'in girişinde yer alan Sepetçiler Kasrı bugün onarılmıştır.

10 IV. Murad Bağdat'ı 1638'de aldı.

anda var olan ve gelecekte ortaya çıkacak en korkunç hastalıkları bile iyileştireceğine inanırlar. Bu nedenle su içirmek için yalnızca hastaları getirmekle yetinmez, onları boyunlarına kadar kuma gömerler ve kısa süre sonra çıkarırlar; sağlıkları yerinde olanlar burada ilke olarak su berraklaşıncaya kadar yıkanırlar ve su içerler.[11] Bütün Yunanistan bu tür çeşmelerle doludur; ne var ki, suları maden suyu nitelikleri taşımamakta, çeşmelerin ünü halkın saflığından kaynaklanmaktadır. Bu su kaynağının yakınında bir pencere vardır ve yapılan top atışı sayısı kadar insan buradan geçirilerek suya atılır.[12] Padişahın gezintileri için hazırlanmış küçük kadırgaların, şalopaların ve kayıkların konulduğu yerler bu köşklere yakındı ve *bostancıbaşı*'nın koruyuculuğuna bırakılmıştı;[13] Bunlar, Saraydan çıkılarak Üsküdar'a ya da Fener köşküne gidildiğinde kullanılırdı; Padişah bindiğinde bostancıbaşının dümen tuttuğu bu tekneler çok hafif, çok bakımlıdır; boyanmamış, yaldızla bezenmemiş tek bir küreği bile yoktur. Fener köşkü Kanuni Sultan Süleyman'ın Kadıköy burnundaki fenerin yanında yaptırdığı bir köşktür: Bu köşkün çok sevimli olduğu, bahçelerinin en güzel bahçeler olduğu ve Sarayın bahçelerinden bile daha bakımlı olduğu söyleniyor.

Rumların çeşmesini gördükten sonra limana girdik ve aynaların sarayı anlamına gelen Ayvansaray tarafını görmeye gittik; duvarları büyük değildir ve Türklerin ok atışı talimi yaptıkları meydan duvarlarının arkasındadır.[14] Meydanın yakınında, Türklerin büyük muharebelerin öncesinde ordunun selameti için dua etmeye geldikleri bir çeşit tribün vardır. Buraya, kimi zaman, Allah'tan veba salgınına son vermesi için dua etmeye de gelinir: Ama ancak kentte günde bin ya da bin iki yüz kişi ölmeye başlayınca!

Limandaki gezimizi sürdürürken, büyük gemilerin karaya oturmadan gelebilecekleri yeri belirtmek için suyun içine çakılmış kazıkları gösterdiler. Buradan derelerin çevresinde dolaşmaya gittik ve Valide Sarayını[15] da gördükten sonra Kasımpaşa kıyısına vardık; burada, önce tersanenin çok yakınındaki Tersane adı verilen Ayvansaray'a ulaştık;[16] tersane Farsça *ters*, gemi ve *hane*, "imal yeri" anlamına gelmektedir.[17] II. Mehmed burada limanı kazdırarak tersaneyi ve kadırgaları için barınakları yaptırdı; bugün padişahın gemileri burada yapılmaktadır: Burada yirmi sekiz güzel tekne saydık; teknelerdeki top sayısı altmış ile yüz arasında değişiyordu. Kadırgaların altı-

na çekildiği tonozlu yüz yirmi barınak var; padişahın dükkânları ve atölyeleri çok donanımlı ve çok bakımlı: Bu semtteki her şey Kaptanpaşanın sorumluluğu altında. Deniz subaylarının ileri gelenleri bu semtte otururlar ve forsaların, Bagno'daki[18] esirlerin dışında çok az Hıristiyan'a rastlanır; başka bir deyişle Ayvansaray ile Tersane arasında uzanan bu yer dünyanın en korkunç zindanlarından biridir. Bu zindanda üç şapel vardır: Biri Ortodoks Rumların, diğer ikisi Latinlerin şapeli: Latin şapellerinden biri Fransa kralının, diğeri Venediklilerin, İtalyanların, Almanların ve Lehlerindir; Bagno'nun yöneticisine küçük bir ödül vermek koşuluyla, misyonerler burada vaazlar verirler, ayin yaparlar, dinsel törenleri gerçekleştirirler, tamamen özgür biçimde vaazda bulunurlar. Bagno'nun yöneticisini Kaptanpaşa atar, çünkü o kendi bölgesinin hükümdarı gibidir ve yaptığı uygulamalar konusunda yalnızca padişaha hesap verir ve bu sayede kaptanpaşalık görevi imparatorluğun en çekici görevlerinden biridir.

Kasımpaşa adı verilen kentin bu dış mahallesinden, birkaç mezarlıktan geçilerek, kentin en güzel dış mahallesi olan ve Bizans döneminde on üçüncü bölgeyi oluşturan Galata'ya gelinir. Bu dış mahalle limanın ilerisinde, sarayın tam karşısında, bol miktarda dikilmiş incir ağaçlarının adını taşıyan bir semttedir.

Galata eski kuleler kapsayan oldukça iyi surlarla savunulur; ne var ki, bu surlar çeşitli dönemlerde yıkılmış ve yeniden yapılmıştır.

Galata kulesinde, Ceneviz senyörlerinden kalma bazı silahlar ve yazıtlar hâlâ vardır. Türkler

11 Grélot ve Thévenot'nun söz ettiği gelenek, Yunan ayaklanması yüzünden 1821'de yasaklandı. 1871'de yıkılan köşkten geriye, bugün çevre bulvarlardan görülebilen birkaç kemer kalmıştır.

12 Thévenot'da da aynı metin var.

13 Bostancıbaşı saray bahçıvanlarının başıdır ve bu bahçıvanlar aynı zamanda özel muhafızdır. Padişah özellikle su yoluyla kentten ayrılacak olursa, bostancıbaşı hem bu taşınmanın, hem de kıyıdaş suların ve kent yakınındaki kıyıların güvenliğinden sorumluydu.

14 Okmeydanı bugün kentin bir semtidir.

15 IV. Mehmed'in annesi Turhan Hatice Sultan için yapmış olduğu saray Zal Mahmud Paşa camisi avlu kapısı karşısında idi. Tournefort zamanında II. Mustafa'nın annesi Rabia Gülnuş Emetullah Sultan'a aitti.

16 Aynalıkavak kasrı. Tournefort'un görmüş olduğu bina 1679'da IV Mehmed tarafından yaptırılmıştır.

17 Bir dizi yanlış etimolojiyle karşı karşıyayız. Sözcüğün kökeni Arapça *dâr-üs sanâa*'dan (çalışma evi) gelmektedir; bu sözcükten Cenevizliler *darsena*, Venedikliler *arsenale*, Fransızlar *darse* ve *arsenal*, Türkler *tersane* sözcüklerini türetmişlerdir.

18 Kökeni *bain*, hamam sözcüğüne dayanan bu sözcük zindan anlamına gelmektedir.

bu tür anıtları kaderlerine terk ederler, ama –camiler, çarşılar ya da hamamlar yapmak için gerekmedikçe– onları yıkmazlar; ne var ki, bir gereksinim doğduğunda da hiçbir şeyi gözleri görmez. Galata, Kasımpaşa ile Tophane arasında üç semte ayrılır; bu semtleri birbirinden ayıran duvarlar ve kuleler hâlâ ayaktadır; ne var ki, Galata'dan deniz kıyısındaki yuvarlak bir kuleyi kapsayan[19] gümrük binasına kadar duvar dibine evler yapıldığından ve Galata'nın kapıları her zaman açık olduğundan, çeşitli semtler ayırt edilemeden birinden öbürüne geçilir. Azapkapı semti[20] Kasımpaşa kıyısında başlar, Galata kulesinden başlayarak güneybatıya doğru uzanan ayırma duvarının bittiği yerde, Arap camisinde sona erer; buradan Gümrük yapısına kadar ve kuzeye dönerek güneydeki büyük Galata kulesine doğru ilerleyen ayırma duvarı boyunca uzanır. Karaköy, Tophane'ye ulaşan üçüncü semttir.

Arap camisi, Konstantinopolis'te kendi tarikatının bir kilisesinin kurulmasına da katkıda bulunan Aziz Hyacinthus[21] zamanında ve onun çabalarıyla yaptırılmış bir Dominiken kilisesiydi; bu yapıdan geriye, yalnızca, bir Türk'ün evinin kapısını oluşturan, 15 ayak yüksekliğinde iki mermer sütun kalmıştır; Arap camisi, yaklaşık yüzyıl kadar önce Gırnatalı Müslümanlara hizmet vermek üzere Dominikenlerin elinden alındı;[22] yapıda hiçbir değişiklik yapılmadı: vitraylar ve gotik yazılar hâlâ kapıların üstünde durmaktadır; kare bir kule olan çan kulesi minare görevi yapmaktadır. Dominikenlerin, Galata'da, Saint Pierre[23] adını taşıyan başka bir kilisesi da-

19 Semtte bugün de yükselen büyük Ceneviz kulesiyle karıştırılmaması gereken bu kule, o dönemde yapılmış bazı gravürlerde yer almaktadır. Bu kesimin bütünü, 19. yüzyılda rıhtımlar yapılırken değişikliğe uğradı.

20 Azapkapı, Galata'nın Tersane ile birleştiği yerde, bugün Atatürk köprüsünün ulaştığı noktada bulunur. O dönemlerde azapların –küçük deniz subayları– kışlası buradaydı.

21 Polonyalı bir Dominiken rahip olan Aziz Hyacinthus (Jacek Odrowiz) (ölümü 1257) 1232'de Konstantinopolis'e geldiği söylenir.

22 Halk arasında dolaşan ve genellikle tarihçiler tarafından da kabul edilen, bu söylentiye karşın Gırnatalı Müslümanların İstanbul'a gelmiş olduklarını kanıtlayan hiçbir bilgi bulunmadığı gibi San Domenico kilisesi Fatih zamanında, yani Gırnata'nın İspanyollar tarafından alınmasından önce camiye çevrilmiştir. Büyük bir olasılıkla kilisenin 673 tarihli Arap kuşatması zamanında orada yapılmış bir caminin yerini almış olduğu efsanesine dayanarak camiye çevrilip Arap camisi adını almıştır.

23 Cenevizlilerin 15. yüzyılda yaptırdığı bu kilise, 1475'te Arap camisinden kovulan Dominikenlere verildi. Kilise 1660'ta ve 1730'da yandı. Günümüzdeki yapı 1841'de yapılmıştır.

ha vardır: Dominikenler üç yüz yılı aşkın bir süredir bu kiliseyi ellerinde tutmaktadır. Fransız Fransiskenlerin burada yaklaşık yüzyıldır bir kiliseleri vardır: Saint-Georges kilisesi. Bu kilise Cenevizlilere aittir.[24] Karaköy semtinde Rumların üç, Ermenilerin bir (Surp Krikor Lusavoriç)[25] kilisesi bulunur.[26] Burada Latinlerin Saint-Benoît kilisesi vardır; Cenevizliler döneminde Benediktenlerin olan bu kiliseyi Pera cemaati Cizvitlere verdi.[27] Reformcu Fransiskenlerin,[28] yaklaşık iki yüzyıldır, Santa Maria adını verdikleri kendi cemaatlerine ait bir kiliseleri bulunmaktadır[29]. Reformcu Fransiskenler, günümüzde, Kutsal Topraklar rahiplerinin hacı evlerinin bitişiğinde yerleşmişlerdir[30] Kutsal Topraklar rahipleri, yalnızca kutsal yerlerin sorunlarıyla ilgilenmek için İstanbul'da bulunduklarından, şapellerine hiç kimseyi kabul etmiyorlar. Fransisken rahipler dört yüz yıldır Galata'da papazlık yapmaktadırlar; ne var ki, yangından sonra kiliseleri camiye çevrilmiştir; Franklar bu camiye Saint-François camisi, Türklerse caminin yeniden yapımına katkıda bulunan günümüzdeki Valide Sultan'dan ötürü Valide Camisi adını vermektedir.[31] Bu kilise, yaşamları düzenli olmayan İtalyan din adamlarının hatası sonucu yitirilmiştir; onların evlerinde şarap ve rakı satılıyordu: İşte, Türklerin en çok nefret ettikleri ticaret de budur. Rezil ve iğrenç bir yeri Allah'ın evi haline getirdiklerini yazdılar kuruluş belgelerine. Fransisken rahipler Pera'dan ayrılarak Fransa Büyükelçiliği yakınındaki bir eve çekildiler; Galata'da yitirdikleri yeri karşılamak için henüz hiçbir yer el-

24 Bu eski Bizans kilisesi 14. yüzyılda Cenevizlilerce Latin kilisesine dönüştürüldü ve yapı 18. yüzyılda Fransiskenlere verildi; kilise bugün de varlığını sürdürmektedir.

25 Bu, 1391'de yapılmış, kentin en eski Ermeni kilisesidir. Günümüzdeki yapı yeni yapılmıştır.

26 Aslında 1686'da Karaköy'de dört kilise vardı; bu kiliselerin binaları daha sonraki dönemlerde yenilenmiş olsa da adları korunmuştur.

27 Cenevizlilerin 14. yüzyılda yaptırdığı ve Santa Maria della Cisterna adını verdikleri kilise 1450'de Benediktenlere, 1609'da Cizvitlere, 1783'te Lazaristlere (hâlâ onların elindedir) verildi.

28 Fransızca Recollets, İtalyanca Zoccolanti adlarıyla anılan ve 1531'de Fransiskenlerden bir reform hareketi ile ayrılan grup.

29 Kilise, 1584'te, dindarlara bir ev ile bir şapel veren Clara Bertolda Draperis'ten Santa Maria Draperis adını almıştır. 1660'ta yanan kiliseye 1663'te el kondu. Bunun üzerine, kiliseye bağlı dindarlar Pera'ya yerleştilerse de kiliseleri 1697'de ve 1769'da yandı. Gene Santa Maria Draperis adını taşıyan bugünkü kilise 1904'te yapılmıştır.

30 Santa Maria Draperis'in arkasında, Postacılar sokağında bulunan ve 1670'te yapılan Terra Sancta şapeli bugün İspanyolların elindedir.

31 Bu kilise için bkz. 11. Mektup, 35. dipnot.

de edemediler; bu bekleyiş sırasında, papaz unvanını yitirmemiş olduklarından, bir şapel haline getirdikleri evlerinin bir odasında cemaatlerini kabul ediyorlar; amirleri, genellikle kardinal derecesinde olan İstanbul patriğinin yardımcısıdır. Patrik yardımcılığı görevini üstlenen Fransisken rahip Spiga piskoposu Ağustos 1705'te Pera'da öldü. Bu ayrıntıyı, zeki ve bilgili bir adam olan ve İstanbul'la ilgili birçok şeyi bana öğreten başrahip Michaëlis'ten öğrendim.

Galata'da Osmanlı İmparatorluğu'nun başka yerlerinde asla bulunmayan bir özgürlük tadılır. Galata, Türkiye'nin göbeğinde bir Hıristiyan kenti gibidir; burada meyhaneler serbesttir ve Türkler bile meyhanelere şarap içmeye gelirler: Galata'da Franklar için hanlar vardır ve buralarda güzel yemekler yapılır. Balık hali görülmeye değer ve bize göre limanın karşı yakasında, Ayasofya yolu üzerinde bulunan halden çok daha güzel: Galata balık hali uzun bir sokaktır ve sokağın her yanında dünyanın en güzel balıkları sergilenmektedir.

Galata'dan, geçmişte aynı adla anılmış olan ve Galata'nın dış mahallesi görünümündeki Pera'ya tırmanılır. Pera "karşıda" anlamına gelen Rumca bir sözcüktür; limanın karşı yakasına geçmek isteyen İstanbullu Rumlar, yabancıların semte verdiği bu adı hâlâ kullanmaktadır. Galata ve Pera'yı kapsayan bu semte Niketas, Gregoras ve Pakhymeres[32] Pere, diğer yazarlarsa Pera adını verdiler; ne var ki, bugün Pera ile Galata kesin biçimde birbirinden ayrılmaktadır ve Pera kent kapısının ötesinde bulunan dış mahalledir. Rumlar buraya geçişi sağlayan teknelere *peramidia*, Franklarsa bu sözcüğü bozarak *permes* diyorlar.[33] Pera'nın konumu gerçekten çok güzel: Buradan bütün Asya kıtası ve padişahın sarayı görülebiliyor. Fransa, İngiltere, Venedik, Hollanda büyükelçilerinin sarayları Pera'dadır;[34] Macaristan kralının (çünkü imparator onu özellikle bu unvanla gönderiyor), Lehistan ve Ragusa krallarının büyükelçileri İstanbul'da otururlar. Fransa büyükelçiliğinden daha önce söz etmiştik. Burası güzel bir evdi; şapelinde Fransız Fransisken papazları hizmet veriyordu;[35] bu papazlar, aynı zamanda, çocukların Fransızca öğretmeniydiler: Daha sonra Doğu eşellerindeki[a]

a Eşel, 19. yy'ın başlarıyla 20. yy'ın başları arasında Hıristiyan devletlerin Müslüman ülkelerde kurdukları ticaret merkezine verilen addır –ç.n.

Fransız konsolosluklarında çevirmen olarak çalıştırılmak amacıyla, Fransa kralının Türk, Arap ve Rum dillerini öğrenmeleri için papazları aracılığıyla İstanbul'da eğitim aldırdığı bazı gençlerdi bunlar.[36] Yabancı tüccarların, Pera'da ve Galata'da, Museviler, Rumlar, Ermeniler ve Türklerle yan yana evleri, dükkânları vardı. Pera'nın yukarı kesiminde, Fransa Büyükelçiliğinin görüş açısı içinde, bir saray var;[37] bu saray kare planlı, güzel bir büyük ana bölümden oluşur; hazine hakkı olarak alınan, başka bir deyişle Padişahın görevlilerinin Avrupa'daki Rum ailelerden aldıkları, Müslüman yapıldıktan ve belli uygulamalar öğretildikten sonra Padişaha hizmet etmek üzere seçilen çocuklar bu sarayda eğitilirler. Artık hazine hakkı olarak çocuk alınmadığından bugün sarayda kimse oturmamaktadır; burada yalnızca birkaç bekçi vardır, ama bunların sayısı da giderek azalmaktadır.

Pera'dan, Pera ve Galata'nın üst yanında ve gene deniz kıyısında, Karadeniz Boğazının girişinde bulunan başka bir dış mahalleye, Tophane'ye inilir; denizde gezmek isteyen kimseler çoğunlukla burada tekneye binerler. Türkçede tophane top yapılan fabrika demektir. Galata, Pera ve Tophane'deki evlerin oluşturduğu amfiteatrın güzellik bakımından eşi benzeri yoktur; tepelerin üstünde denize kadar uzanır. Tophane öbürlerinden biraz daha yüksek, ama daha küçüktür. 1701'de kaptanpaşa olan Mezomorto [Hüseyin Paşa] burada güzel bir saray yaptırmıştır. Denize yüz adım uzaklıkta, topların döküldüğü fabrika görülür: Burası iki kubbeyle örtülmüş bir yapıdır

32 Bizanslı tarihçiler: Niketas Khoniates 1210'da öldü; Nikephoros Gregoras (1295-1360) ve Georgios Pakhymeres (1242-1310)

33 Türkçesi *pereme*.

34 Bu yapılar, bugün, Fransa, İngiltere, İtalya ve Hollanda konsolosluklarıdır.

35 Fransızların Saint-Louis kilisesini 1628'de İstanbul'a yerleşen Fransiskenler yaptırdı.

36 Söz konusu drogmanların ve çevirmenlerin sadakatinden emin olmak için, İstanbul ve İzmir eşellerine her üç yılda bir dokuz-on yaşlarında kendi arzularıyla gitmek isteyen altı çocuk gönderilir; bunlar, Roma'ya bağlı Katolik dini doğrultusunda eğitilmek ve daha sonra çevirmen olarak kullanılabilecek biçimde dil öğrenmek üzere söz konusu yerlerin Fransisken manastırlarına yerleştirilir (Ticaret Kurulunun 31 Ekim 1670 tarihli kararı).

37 Galatasaray. Buradaki Acemioğlan kışlası 1675'te kapatılmıştı. Tournefort zamanında saray Bostancılara ayrılmıştı.

ve adını bütün semte vermiştir; Türkler çok iyi top dökerler, iyi malzeme kullanırlar ve orantıları oldukça iyi korurlar; ne var ki, topları daima basit ve süslemesizdir.

Türklerde resim zevki yoktur ve asla olmayacaktır, çünkü dinleri insan resimleri çizmeyi yasaklamıştır; bu nedenle hem resim, hem de heykel açısından sanat zevki figürlere dayanır; bundan dolayı, Türkler yaşadıkları topraklarda bulunan antik parçalardan yararlanmazlar. İstanbul'daki antik parçalar yalnızca iki dikilitaş ve birkaç sütundan oluşur. Ayrıca Yedikule'de birkaç alçak kabartma da vardır. Dikilitaşlar, Bizans imparatorları zamanında Hipodrom adı verilen Atmeydanı'ndadır: Burası, İmparator Severus'un başlattığı, ama ancak Constantinus zamanında tamamlanılabilen bir gösteri alanıdır; at yarışları ve başlıca gösteriler burada yapılıyordu; Türkler burasının adını hemen hemen tam olarak kendi dillerine çevirmişlerdir; meydanın boyu dört yüz, genişliği yüz adımdır.[38]

Bugün, cuma namazı çıkışında, cirit atmada usta genç Türkler, tertemiz giyinmiş ve atlarına binmiş olarak Atmeydanı'nda toplanırlar, her biri meydanın bir başında mevzilenen iki takıma ayrılırlar. Verilen her işaretten sonra her iki yandan bir süvari, elinde mızrak biçiminde bir sopayla dört nala at sürer. Oyunun amacı, bu sopayı fırlatarak rakibi vurmak ya da vurulmaktan kurtulmaktır; süvariler o kadar hızlı at sürerler ki onları gözle izlemek bile güçtür. Başka bazı süvariler, atları koşmaya ara vermeksizin hızla giderken, atlarının karnının altına inerler, daha önce bilerek düşürdükleri nesneleri aldıktan sonra yeniden atın sırtına otururlar; ama, asıl şaşırtıcı olan, bazılarının atları son hızla giderken atın sağrısının üstüne yatmış olarak ok atmalarını ve koşan atın altına dalış yapmalarını görmektir; bir şeyi daha itiraf etmek gerekir: Bu atlardan daha hızlı ve elle yönlendirilebilen başka bir at yoktur, ama doğallıkla gemleri yok; ya da belki gemlerinin olmaması nedeniyle dönüş yapmak için büyük bir mesafeye gereksinim duyuyorlar.

Granit dikilitaş ya da Thebai taşı hâlâ Atmeydanı'nda durmaktadır: Bu, dört köşeli, yekpare, yaklaşık 50 ayak yüksekliğinde,[39] ucu sivri, hiyeroglif adı verilen ve ne anlama geldiği artık bilinmeyen yazı ve resimlerle dolu bir anıttır; çok eski olduğu ve Mısır'da işlendiği kabul edilmektedir.

Alt kısmındaki Yunan ve Latin yazılarda, taşın uzun süre yerde yattığını ve İmparator I. Thedosius'un taşı diktirdiği bildiriliyor. Taşı dikmek için kullanılan makineler bile alçak kabartmalarda resmedilmiştir; başka bir resimde de, Hipodrom meydanı, eski bir dönemde bir yarış sırasında görülmektedir.

Buraya birkaç adım uzakta, farklı mermerlerden yapılmış dört-yüzlü başka bir dikilitaş görülüyor; dikilitaşın uç bölümü düşmüş, geri kalan bölüm de harap olmaktadır; levhaları mermere bağlayan çiviler için açılmış deliklerden anlaşıldığı üzere, bu dikilitaş tunç levhalarla kaplıydı. Büyük olasılıkla bu levhaların üstünde alçak kabartmalar ve başka süsler vardı: Çünkü dipte okunan yazıt bu dikilitaşın bütünüyle olağanüstü bir yapıt olduğunu söylemektedir. Bondelmont[40] yaptığı Konstantinopolis betimlemesinde granit dikilitaşın yirmi dört arşın, bununsa elli beş arşın boyunda olduğunu söylüyor; hatta belki de üç yılanlı tunç sütuna bile destek görevi yapıyordu. Bu hayranlık verici dikilitaştan söz eden yazıtı Fransızcaya çevirdim. O dönemde hüküm sürmekte olan İmparator VII. Konstantinos [41] (imparatorluğun onuru Romanos'un babası), yüce şeylerle dolu olan ve zamanın zarar verdiği bu kare biçimli piramidi eskiden olduğundan çok daha hayranlık verici hale getirdi; zira eşsiz Kolossos Rodos'taydı ve bu şaşırtıcı tunç da burada bulunuyordu.

Ne bu yüce şeylerin ne olduğu, ne bu yapıtın Rodos'taki Kolossos ile olan ilişkisi konusunda bir şey biliniyor; belki de bunlar kendi türlerinde birer üstün yapıt olan iki harikaydı. İşte çözümsüz bir bilmece.

Üç yılanlı tunç sütun konusunda da çok şey bilinmiyor; yüksekliği yaklaşık 15 ayaktır; tıpkı bir tütün tomarı gibi sarmal biçimde dolanmış üç yılandan oluşur; yılanların çapı, alttan yılanların boynuna doğru yavaş yavaş küçülür ve yılanların 3 ayak gibi yanlara doğru birbirlerinden uzaklaşan başları bir çeşit sütun başlığı oluşturur. Sultan Murad'ın bu yılanlardan birinin başını kırdığı söylenir; sütun devrilmişti ve diğer iki yılanın kafaları Karlofça barışından sonra, 1700'de kırılmıştı. Kafaların

38 Başlangıçta 400 m boyunda ve 117,5 m genişliğindeydi.

39 Bu, Firavun III. Tutmosis'in MÖ 1500'e doğru diktirdiği ve MS 390'da I. Theodosius'un Konstantinopolis'e getirttiği bir dikilitaştır. Yüksekliği 30 m'dir.

40 1422 yılında Konstantinopolis'e gelen *Librum Insularum Archipelagi*'nin yazarı Floransalı Cristoforo Buondelmonti.

41 Haçlılar 1204'te tunç levhaları söküp götürdüler.

ne olduğu bilinmiyorsa da sütunun geri kalan bölümü yeniden dikilerek dikilitaşların arasına, her ikisine eşit uzaklıkta olmak üzere yerleştirilmişti; bu tunç sütun en eski parçalardan biridir; Delphoi'den getirildiği, burada Yunanlıların Plataies savaşından sonra yaptırdıkları şu ünlü altın üçayağı taşımaya yaradığı, Kserkses'in[a] Yunanistan'dan kaçarken bırakmış olduğu uçsuz bucaksız zenginliklerin Mardonios meydanında ele geçirilen bölümünün bir parçası olduğu sanılır.[42]

Hipodromdan ayrılmadan önce soldaki yeni cami ile sağda bulunan ve zamanında İstanbul'un en güzel yapılarından biri olan İbrahimpaşa Sarayına bir göz attık. Buradan Edirne caddesi[43] ve yanık sütunun bize gösterildiği Süleymaniye semtine geçtik: Sütuna bu adın verilmesi doğrudur, çünkü yakınındaki evlerde çıkan yangınlar yüzünden sütun o kadar kararmış ve islenmiştir ki ne tarz bir sütun olduğu bile fark edilememektedir. Bununla birlikte, yakından incelendiğinde sütundaki taşların kızıl somaki olduğu, eklenti yerlerinin bakır çemberlerle gizlendiği görülür.[44] Sütunun Constantinus'un heykelini taşıdığı sanılır ve sütunun tepesindeki kopyalamaya vakit bulamadığımız yazıt bu hayranlık verici yapıtın çok dindar olan imparator Manuel Komnenos tarafından onartıldığını belirtmektedir. Glykas,[45] tahttan indirilerek bir manastıra kapatılan Nikephoros Botaneiates'in son

42 1856'da sütun kaidesinde ortaya çıkarılan yazıt bu kanıyı desteklemektedir. 1650'den kalma bir resimde yılanın üç kafası da görülmektedir ve bu durum 1640'ta ölen IV. Murad'ın sözü edilen zarara yol açabileceğini doğrulamaktadır. 1700'de İstanbul'u ziyaret eden Aubry de La Mortraye geri kalan iki kafanın çalınmış olması olasılığı üzerinde durmakta ve Fransız çevrelerin Lehistan büyükelçisinin çevresini suçladığını belirtmektedir. Bugün, kafalardan biri British Museum'da, bir üst çene de İstanbul Arkeoloji Müzesinde bulunmaktadır.

43 Ayasofya'dan Edirnekapı'ya kadar uzanan bu cadde, Bizans İmparatorluğu'nun başlangıcından bu yüzyılın ortalarına kadar kentin değişmeden kalan tek eksenidir.

44 Çemberli Taş. Konstantinopolis'in kuruluşundan kısa süre sonra 330'da Büyük Constantinus'un diktirdiği sütunu II. Theodosios demir çemberlerle güçlendirdi ve Manuel I Komnenos (1143-1180) onarttı. Yangınlardan gördüğü zarar nedeniyle II. Mustafa döneminde de onarıldı (1672).

45 Mikhael Glykas, 12. yy'da yaşadı; İmparator Nikephoras III Botaneiates 1078-1081 arasında hüküm sürdü; ne var ki, aslında Apollon kılığındaki Konstantinos'u temsil eden heykel ancak 1105'te düştü.

a Pers Kralı I. Kserkses, I. Dara'nın oğlu ve ardılıdır. Atina'yı aldıktan sonra Salamis'te yenilerek en iyi birliklerini Mardonios'ta bırakarak Asya'ya dönmek zorunda kaldı –ç.n.

yıllarında düşen bir yıldırımın Apollon heykelini taşıyan ve o dönemlerde İmparator Konstantinos'un adıyla anılan Çemberlitaş'ı yıktığını söylüyor.

Bu sütunun yapıldığı taş beyaz mermerden olup pek değerli değildir, ama 147 ayaklık uzunluğu ve yapıldığı döneme göre oldukça zevkli alçak kabartmaları bakımından değerlidir; ne yazık ki yangın bunlara zarar vermiştir: Alçak kabartmalar İmparator Arcadius'un zaferlerini anlatıyordu.[46] Ele geçirilen kentler, alçak kabartmalarda, başlarında kıvrımlı taçlar bulunan kadınlar aracılığıyla temsil edilir; atlar oldukça güzeldir, heykelcinin eli kusursuz çalışmıştır; ne var ki, imparator, bir hukuk profesörününkini anımsatan bir kürk ve giysiyle, bir çeşit koltukta oturmaktadır. İki meleğin taşıdığı Bizans bayrağı ve Hıristiyan imparatorların simgesi olan "İsa muzafferdir" yazısı başının üstündedir. Marcianus sütununa gelince, bu sütun granittendir, pek değerli bir yapıt değildir. Bu sütun Edirne caddesi yakınında, İbrahimpaşa hamamının yanındaki bir evin avlusundadır.[47]

Kentin bu en uzun ve en geniş caddesini iyice inceledikten sonra, genellikle, en güzel malların satıldığı yerler olan pazarlara ya da bedestenlere-gidilir. Yeni ve Eski Bedestenler birbirine uzak değildir; bunlar, üstleri kurşunla kaplanmış, kemerlerin ve yarımayakların üstüne oturtulmuş kubbelerle örtülmüş, kare biçimli büyük yapılardır. II. Mehmed'in buyruğuyla 1461'de yapılmış İç Bedesten'de az mal vardır, ama burada silahlar, özellikle de kılıçlar, at koşum takımları, altın, gümüş ve değerli taşlarla bezenmiş koşumlar bulunur. Yeni Bedestende her tür mal vardır; burada yalnızca kuyumcu dükkânları bulunmasına karşın kürkler, kaftanlar, halılar ve sırmalı, gümüşlü, ipekli ve keçi kılından örüşmüş kumaşlar da satılmaktadır; değerli taşlar ve porselen de eksik değildir. Dört yıldır bedestenin yeniden yapımına çalışılmaktadır.[48] Yalnızca kubbeler tuğladan olmakla kalmayacak, çarşı eskiden olduğundan çok daha aydınlık olacaktır; hatta çarşıda gece gündüz devriye gezen ve çarşıyı koruyan görevliler için daireler bile yapılmıştır. Buralarda mallar büyük bir güvenlik içindedir; kapılar erkenden kapatılır. Türkler yatmak için kentteki ev-

46 İmparator Arcadius'un 402'de diktirdiği bu sütun 1715'e doğru yıkılmak üzere olduğu için yıktırıldı ve günümüzde yalnızca kaidesi ayakta durmaktadır.-

47 İmparator Marcianus'un 452'de diktirdiği sütun 1908'e kadar aynı avludaydı; bu tarihteki bir yangından sonra semt yeniden düzenlenince avlunun dışına çıkarıldı; dolayısıyla bugün bir yol kavşağında bulunmaktadır.

48 Ocak 1695'te çıkan yangından sonra. Ancak Tournefort'un geçişinden birkaç ay sonra 4 Aralık 1701'de yeniden yanmıştır.

lerine giderler; Hıristiyan ve Musevi tüccarlarsa denizin karşı yakasına[49] çekilir ve ertesi sabah geri dönerler.

Esir pazarı (her iki cins için) buradan uzakta değildir:[50] Bu zavallılar oldukça kederli bir biçimde burada otururlardı; satılmadan önce iyice incelenirler, muayene edilirler, öğrendikleri şeyleri yapmaları sağlanırdı; ve bütün bunlar gün boyunca birçok kez yaptırılır ve satış gerçekleşmezdi; erkekler ve hatta doğanın güzelliği esirgediği kadınlar en aşağılık işlerde çalıştırılır, ama güzel ve genç kızlar yalnızca ülke dinine girmeleri zorlamasının yarattığı mutsuzluğu yaşarlardı. Esirler efendilerinin evlerinde seçilirdi ve Musevi olan bu efendiler esirleri daha yüksek bir fiyata satabilmek için onların eğitimine özen gösterirlerdi; zira, tıpkı at pazarında olduğu gibi, esir pazarına da en güzel mallar getirilmezdi: Güzel insanları görmek için Musevilerin evine gitmek gerekirdi; Museviler onlara dans etmeyi, şarkı söylemeyi, çalgı çalmayı öğretirler ve onların sevecen olmasını sağlayacak hiçbir şeyi göz ardı etmezlerdi. Çok iyi evlilikler yapan ve esir olduklarını hiç hissetmeyen çok güzel kızlara rastlamak olanaklıdır; bunlar evlerinde anadan doğma Türkler kadar özgürdürler.

Türklere hizmet için aralıksız olarak Macaristan, Yunanistan, Kandiye, Rusya, Mingrelya ve Gürcistan'dan olağanüstü büyük miktarda kızın geldiğini görmek kadar eğlenceli bir şey yok. Padişahlar, paşalar ve en büyük beyler çoğunlukla evlenecekleri kadını onların arasından seçerler.

Kaderlerinde saraya girmek olan kızlar her zaman iyi paylaşılmazlar; kimi zaman bir çoban kızı sultan olabilir; ne var ki, padişahın yüzüne bile bakmadığı kim bilir ne kadar kız var! Padişahın ölümünden sonra, bu kızlar ömürlerinin sonuna kadar Eski Saray'a kapatılırlar ve –bazı paşalarca alınmadıkları sürece– burada sıkıntı içinde kuruyup giderler. Bayezid camisine yakın olan bu Eski Saray'ı II. Mehmed yaptırmıştır.[51] Bu zavallı kadınlar ve kızlar, padişahın ya da kimi zaman da yeni padişahın boğdurduğu çocuklarının ölümüne ağlamaları için buraya kapatılırlar; padişahın yaşadığı sarayda ağlamak suçtur; tersine, herkes tahta çıktığı için sevinç gösterme çabası içindedir.

Cambazlar ve hokkabazlar Bayezid camisi yakınındaki bir meydanda toplanır ve söylendiğine göre çok güzel gösteriler sergilerler; bizim bun-

ları görmeye vaktimiz olmadı: Bu büyük kentte ne olup bittiğinden haberdar olmak için yıllarca burada kalmak gerekir; oysa biz birkaç gün kalabildik ve bu süre içinde koşuşturup durduk. Çok hızlı davranmamıza karşın kentin öbür ucunda, Marmara denizi kıyısında bulunan Yedikule'ye gitme olanağı bulamadık. Bu hisarın adını kurşun kaplı kulelerinden aldığını herkes bilir: Burası seçkin kişilerin hapsedildiği bir çeşit hisardır; ne var ki, buraya hapsedilen Beaujeu şövalyesinin hisardan kaçma sırrını keşfetmesinden bu yana yabancıların hisara girmesi kabul edilmemektedir. Beaujeu'nün kaçışı[52] Türkleri o kadar etkilemiştir ki padişah bu kaçışın öcünü almak için hisar yöneticisinin kafasını kestirmiştir. Bizans döneminde kentin en büyük kapılarından biri olan Altın Kapı bu hapishanenin surları içindedir. II. Mehmed hisarı bugünkü haline getirdi. Hazineleri saklamak için Altın Kapı surlarına üç kule ekletti ve kapıyı da duvar ördürerek kapattı: Bu üç kule kent surlarının içindedir, çünkü Altın Kapı tarafı kırsal kesime bakmaktadır; meydan beşgen biçiminde, ama küçük ve İstanbul tarafında hendeksizdir.

Kapısındaki alçak kabartmaları görmeyi çok istedik.[53] Ne var ki, bu meraklarımızı gidermek yerine veziriazamın yürüyüşünü yeğledik. İstanbul'da çok uzun zaman kalmayacak olan yabancılar eğer bu gösteriyi kaçırırlarsa ayıp ederler; biz büyülendik ve bu tören yarım gün sürdü; sayın büyükelçinin iki yeniçerisinin bizi götürdüğü Edirne caddesindeki bir evden töreni rahatça izledik. İmparatorluğun İstanbul'da bulunan bütün paşaları, atları üstünde, bütün erkânı atlı ve şatafatlı biçimde donatılmış olarak veziriazama eşlik ederler;[54] diğer vezirler, bütün subayları ve hizmetkârlarıyla birlikte yürümek zorunda olan *beylerbeyleri* ve *sancakbeyleri* ile birlikte şölene katılırlar; ağalar da törene katılmaktan geri kalmazlar ve imparatorun bu tam yetkili vekiliyle işi olan bütün din adamlarının da geçtiği görülür. Bu, veziriazam için tam bir başarıdır. Yüzyıllardan beri süregelen aile yadigârı, yerlere kadar uzanan, sırma işleme-

49 Başka bir deyişle Galata'ya; ne var ki, bu asla doğru değildir, çünkü eski kentte birçok Rum, Ermeni ve Musevi mahallesi bulunmaktadır.

50 Nuruosmaniye camisinin yakınındadır; 19. yy'ın sonuna kadar etkinliğini sürdürdü.

51 Bkz. 11. Mektup, 32. dipnot.

52 Malta Şövalyesi olan Paul Antoine de Quiqueran de Beaujeu (1616-1678) 1660'ta Malta açıklarında esir edilip Yedikule'ye kapatıldı, 1671'de kaçmayı başararak Fransa'ya döndü.

53 Lord Arundel'in 1625'te götüremediği bu alçak kabartmalar 1795'te kayboldu.

54 O sırada veziriazam, Amcazade Hüseyin Paşaydı.

li örtüleriyle ve gümüş koşumlarıyla Doğu'nun en güzel atlarının törende geçtiği görülür; koşum takımlarının geri kalan bölümleri değerli taşlarla pırıl pırıl parıldar. Baştaki sarıkların, takkelerin çeşitliliği düşlenebilecek en hoş çeşitliliği gözler önüne serer. Kılıçlar, sadaklar, oklar, mızraklar, kaftanlar, kürkler, zengin işlemeli ceketler, bütün bunlar yapılabilecek her türlü betimlemeyi aşar. Beni şaşırtan tek şey, en büyük beylerin hizmetkârlarının tabanca yerine eyerlerinin çatısında piramit biçimli büyük şişeler taşımaları ve bunları yolda rastladıkları her çeşmede suyla doldurmalarıydı.

Birkaç gün sonra, sayın büyükelçi, görüşmek için veziriazamın yanına giderken beni de yanına almayı kabul etti; veziriazam, Edirne yolu üzerinde, kente bir buçuk saatlik mesafede bulunan çadırlarındaydı. Bu taşınabilir evler kadar hiçbir şey beni şaşırtmadı; bunlar olağanüstü güzellikte, büyüklükte, zenginlikteydi; boyutları, planı, süsleri hayranlık verecek biçimde zevkliydi. Vezir rütbesindeki büyükelçi bir tabureye oturdu; veziriazam bir sofadaydı, sağına ve soluna paşaları, yeniçerileri de duvarın önünde sıralanmıştı; ekselans büyükelçinin maiyetini oluşturma onuruna ermiş bizler, ekselanslarının oturduğu taburenin arkasında art arda dizili büyük bir sıra oluşturuyorduk. Her yana saygılı bir sessizlik egemendi; drogmanlar her iki yanda da görevlerini yapıyorlardı ve efendilerinin niyetlerini açıkladıktan sonra hiçbir tören olmaksızın geri çekiliyorlardı.

Sayın büyükelçiye başka ziyaretler sırasında da refakat etme onuruna eriştim; çok temiz giyinmiş, iyi atlara binmiş erkânı büyükelçiyi izliyordu. Mavrokordato'nun çadırının önünden geçerken, Ekselansları nazik sözlerden sonra, beni onunla tanıştırma iyiliğinde bulundu: Mavrokordato çok becerikli biriydi, Rum ve Ortodoks olmasına karşın devlet danışmanlığı makamına yükselmeyi başarmıştı:[55] Sakız doğumluydu, Padova'da eğitim gördü, tıp doktoru oldu ve burada *Solunum ve Kalbin Çalışması Üzerine İnceleme* adlı bir kitap yazdı. Çok yetenekli olduğundan ve Sarayda olup bitenler konusunda tıp alanındakinden daha bilgili olduğundan, pek zahmet çekmeden kendini Saraya kabul ettirdi; ne var ki, çoğunlukla Sarayda büyük üzüntüler çekilmesine, bir de belli bir yetkeyle donanan insanların bir ceza görmeden rahat yataklarında ölmelerine izin verilmemesi ekleninince Mavrokordato hekimliği bırakarak birkaç dil bilmesinin nimetlerinden

yararlanma yoluna gitti. Dışişleri konusunda çok bilgili olduğu ve Avrupa krallarının çıkarlarını iyi bildiği için kendini göstermek için sayısız fırsat yakaladı ve kısa sürede padişahın baştercümanı oldu. Almanya savaşında gösterdiği başarılar sayesinde Karlofça barış antlaşması görüşmelerine tam yetkili delege olarak atandı: Ödül olarak devlet danışmanlığı makamına yükseltildi.

Mavrokordato çok akıllı bir adamdı ve dış görünüşü de kendine avantaj sağlıyordu; siyaset ve hekimlik bilgisi bakımından sarayın ileri gelenlerinin ve padişahın her zaman güvenini kazanmıştı; bu bilim alanında uygulamaya geçmek için uygun zaman kolladığı izlenimi bıraktı bende ve Avrupalı hekimlerin cesaretine hayran kaldığını, ama onları örneksemek ve yöntemini değiştirmek için yaşlı olduğunu itiraf etti.

Tıptan bitkibilime geçtik; kafası yalnızca siyasetle dolu olan bu adam, yalnızca yeni bitkiler keşfetmek için bu kadar uzaklardan gelmeme çok şaşırmış göründü; bu tür araştırmalar için gerekli harcamaları yapmayan Padova bitki bahçesinden başka bitki bahçesi görmemiş olan Mavrokordato'nun, Paris'teki Kraliyet Bahçesinin Avrupa'daki en çok sayıda bitki içeren yeri olduğunu güvence vererek söylediğimde şaşkınlığı daha da arttı; alışılmış selamlaşmalardan sonra ayrıldık; Asya'dan dönüşümde kendisini yeniden göreceğim konusunda benden söz aldı ve çok nazik yardımlarda bulundu. Saygınlığı ve yüksek onuru bakımından bu kadar değerli bir kişiyle beni tanıştırdığı için Ekselanslarına teşekkür ettim; öldürülen, cesedi Edirne sokaklarında sürüklenerek ırmağa atılan Şeyhülislam Feyzullah Efendinin[56] ölümünden sonra gerçekleşen değişiklikler sırasında büyük bir ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını öğrendim; kendine güvenen Mavrokordato saklanma ve mallarının büyük bölümünü gizleme becerisini gösterdi. Osmanlı Babıâli'sin-

55 Aleksandros Mavrokordato (1641-1709), 1673'ten ölümüne kadar Babıâli'nin baştercümanı oldu. O dönemlerde oluşturulan bu makama getirilen ikinci Rum'du; ölümünden sonra görevini çocuklarına bıraktı ve çocukları, ayrıca, Eflak ve Boğdan beyi de oldular. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir Rum soylu sınıfının temellerini attılar ve İstanbul'un Fener semtinde bulunan Ortodoks Patrikliğinin merkezi çevresinde topluca yaşamalarından ötürü "Fenerliler" adıyla anıldılar. Aleksandros Mavrokordato'nun Bologna'da Latince olarak bastırdığı kan dolaşımıyla ilgili yapıt, dönemine göre önemli bir kitap olarak kabul edildi.

56 Feyzullah Efendi 1688'de ve 1695-1703 arasında şeyhülislamlık yaptı. Sultan II. Mustafa'nın (1695-1703) akıl hocası oldu, hısım akraba kayırıcılığı ve aldığı rüşvetler yüzünden askerî bir ayaklanmanın patlak vermesine yol açtı; söz konusu ayaklanma sırasında hem kendi, hem de padişah yaşamlarından oldular.

de hiçbir şey güvencede değildir; burası sürekli dönen bir çarktır, yükselttiği kişileri daha sonra çoğunlukla yere çalar. Rahip Michaelis İstanbul'dan bana yazdığı bir mektupta Mavrokordato'nun saraya geri döndüğünü, her zamanki gibi kurnaz, her zamanki gibi saygın olduğunu ve eski devlet danışmanlığı görevine kavuştuğunu bildirdi.

Sayın Ferriol markisi Trabzon seyahatini birlikte yapmamızı ve deniz yoluyla Trabzon'a gidecek Erzurum valisi Köprülü Numan Paşanın[57] yola çıkışından yararlanmamızı önerince, yol hazırlığından başka bir şey düşünmez olduk. Ekselansları bize paşanın koruyuculuğunu sağladı; kaldı ki zaten paşa da maiyetinde hekimlerin bulunmasından hiç de rahatsız olmamıştı: Dolayısıyla, daha uzun bir gezi yapabilmek için kendi günlük gezintilerimizden vazgeçmemiz gerekiyordu ve görünüşe göre bu seyahat İstanbul Boğazında yetişen bitkilerden çok daha fazlasını gösterecekti bize.

İstanbul'da birçok [başka] güzel salep cinsi vardı; ne var ki, bunları bahçede yetiştirme olanağı bulunamamıştı, çünkü bu bitkiler yalnızca kır havasını severler. Meraklıların ellerinde çoğalan ve güzelleşen düğünçiçekleri için aynı şey geçerli değildir. Bir süredir Türkler bu tür çiçekleri büyük bir titizlikle yetiştirmeye başlamışlardır; böylece ülkelerine büyük ün kazandırmaktadırlar. Söylendiğine göre, müthiş ordusuyla Viyana önünde başarısızlığa uğrayan Kara Mustafa Paşa[58] düğünçiçeklerini moda haline getirmiş ve bu konuda yapılan bütün araştırmalara olanak sağladı. Bu veziriazam, avlanmayı, sakinliği ve yalnızlığı çok seven efendisi IV. Mehmed'i eğlendirmek için ona çiçek zevkini aşıladı; padişahın en çok hoşuna giden çiçeklerin düğünçiçekleri olduğunu anlayınca da, imparatorluktaki bütün paşalara bölgelerinde bulunan en güzel türlerin köklerini kendisine göndermelerini yazdı. Girit, Kıbrıs, Rodos, Halep ve Şam paşaları saraya karşı görevlerini diğerlerinden daha iyi yaptılar. İstanbul'un ve Paris'in güzel bahçelerinde gördüğümüz bu hayranlık verici düğünçiçeği türleri işte buralardan gelmiştir. Veziriazama gönderilen tohumlar ve evlerde yetiştirilenler birçok çeşidin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Büyükelçilerin krallarına göndermeyi zevk edindikleri bu çiçekler Avrupa'da ıslah edilmişlerdir. M. Malaval bu konuda Marsilya'da hiç de küçümsenemeyecek başarılar elde etmiştir. Bütün Fransa'ya bu çiçekten sağlamış, Fransa da diğer ülkeleri on-

larla donatmıştır. Bu güzel çiçekleri hayranlıkla seyretmek için İstanbul'a gitmek gerekmez. M. Des Côteaux ve Saint-Antoine varoşunun meraklıları, şaşırtıcı güzellikte düğünçiçeği türleri yetiştirmektedir. Karanfilleri bir yana bırakacak olursak, Doğu'dan gelmeyen tek bir güzel çiçeğimiz bile yoktur.[59] M. Bachelier adlı Parisli bir meraklı, 1615'te, İstanbul'dan ilk atkestanesini ve manisalalesini getiren kişidir. Yumrulular, birçok güzel sümbül, nergis, zambak türü de buradan gelmiştir; ne var ki, bunlar bahçelerimizde ıslah edilmiştir. Fransa'da bazı çiçeklerin çoğaltılması için çok özel bölgeler vardır. Normandiya'da fulya çiçekleri ve çok güzel manisalaleleri yetiştirilir. Toulouse'un iklimi bu tür bitkiler için son derece elverişlidir.

İstanbul'daki Fransa büyükelçiliği sarayının bahçesi çok bakımlıdır, Asya ovalarına kadar taraçalar halinde uzanmaktadır; ama bakışınızı çok uzaklara çevirmenize gerek yoktur: Sayın büyükelçi, güzel portakal ağaçlarının, düğünçiçeklerinin, manisalalelerinin ve mevsimlerinde büyük bir güzellik ve hoşluk sergileyen her tür çiçeğin büyük bir özenle yetiştirilmesini sağlamıştır.

Veziriazamın M. de Ferriol'ü kabulü sırasında olup bitenleri ve M. de Ferriol'ün padişah için hazırladıklarını anlatarak bu mektuba son vermek istiyorum: Orada bulunma onuruna erişen çok üst düzeyde bir insan bana şunları anlattı:

Kralın *Bizarre* ve *Assuré* adlı gemileri 2 Aralık 1699'da İstanbul limanına demir attı. Aynı gün Sayın Büyükelçi buraya gelişi nedeniyle büyükelçilerin ve Prens Tekeli'nin[60] sekreterlerince kutlandı. Ertesi gün, Ekselansları kıyıya çıktı ve gelişini haber vermek için başdrogmanını veziriazama gönderdi. Birkaç gün sonra, veziriazam, devlet danışmanı ve Babıâli'nin baştercümanı baba Mavrokordato'yu kutlamak için büyükelçiye gönderdi; aralık ayının 25'inde kabul töreni yapılması kararlaştırıldı. Söz konusu günde, eski büyükelçi M. de Châteauneuf Castagnières[61] ve M. de Ferriol, saat yarımda Fransa büyükelçiliğinden

57 Bkz. mektup 15, n.1.

58 Köprülü Mehmed Paşanın damadı ve 1676-1683 arasında veziriazam. Viyana önündeki başarısızlığından sonra öldürtüldü.

59 Gene aynı biçimde, birkaç yıl sonra laleler de Hollanda yolunu tutacaklardı.

60 Tököli İmre, Erdel Beyliği üzerinde hak iddia ediyor ve Osmanlı Devletince korunuyordu; bu durum, 1683'te Osmanlıların Viyana'yı kuşatmasına yol açan savaşı başlattı ve savaş Osmanlı Devletinin ilk kez toprak kaybettiği barış antlaşması olan 1699'daki Karlofça antlaşmasıyla son buldu. Öte yandan, Avusturya ile savaşmakta olan Fransa Kralı XIV. Louis de Tököli'den yararlanmak istiyordu ve Ferriol 1692'de görevli olarak Tököli'nin yanına gönderildi. 1699'dan sonra, Tököli İstanbul'a çekildi. Yerine Ferenc II Rakoçi geçti.

yola çıktılar. Sağda M. de Châteauneuf, solda yeni büyükelçi, arkalarında büyükelçilik maiyeti ve M. de Ferriol'e İstanbul'a gelirken eşlik eden on iki soylu; bütün Fransızlar da artlarındaydı: Yürüyüş deniz kıyısına kadar düzen içinde gerçekleştirildi. Deniz kıyısına gelince, iki büyükelçi atlarından indiler (yalnızca onlar atlıydı), yere ayak bastılar ve limanda altmış subayı yani denizci muhafızları hazır buldular; bu subaylar, İstanbul'a geçmek için, geri kalan maiyetle birlikte, hazırlanmış kayıklara bindiler. Sayın büyükelçilerin kayığı kralın gemilerinin yanından geçerken, bayraklarla donatılmış ve bütün askerleri tepeden tırnağa silahlandırılmış her gemi tarafından yirmi bir pare top atışıyla selamlandı.

Veziriazam, büyükelçiler için gösterişli koşumlu iki at, soylular, denizci muhafızlar ve M. de Ferriol'ün maiyeti için altmış at göndermişti; böylesine büyük bir alay için bu sayı yeterli değildi, ne var ki, Ekselansları da limana elliden fazla at getirtmişti; Fransız tüccarlar da kendi atlarını göndermişlerdi. Veziriazamın deniz kıyısına gitmelerini buyurduğu seksen yeniçeri yürüyüşü başlattı, onları büyükelçilerin maiyetleri izledi: Sağda M. de Châteauneuf'ün, solda M. de Ferriol'ün maiyetleri. M. de Ferriol'ün yaya yürüyen yirmi beş hizmetkârı üçer şeritli elbiseler giymişlerdi; ortadakinin elbisesi sırmalı, diğerlerininki ipekliydi. Hem Châteauneuf'ün maiyetindeki altı yeniçeri, hem de M. de Ferriol'ün maiyetindekiler tören başlıklarıyla drogmanların [tercümanların] önünde yürüyorlardı. On iki soylu ve M. de Ferriol'ün kançıları sayın büyükelçileri izliyorlardı: Bu soylular Türklere hiç bu kadar zengin bir şey görmediklerini itiraf ettirecek kadar görkemli giyinmişlerdi. Ekselanslarını almaya gelen *çavuşbaşı*[62] sayın büyükelçilerin hemen önünde yürüyordu; ikinci sırada, kralın gemilerinin ikinci kaptanları Sayın de Cour ve de Broglio ve onların ardında da –her biri kendi sırasının başında olmak üzere– subaylar, denizci muhafızlar geliyordu. Alayın en arkasında, aynı sırayla Fransız tüccarlar yürüyordu ve alay o kadar kalabalıktı ki veziriazamın sarayının her iki avlusu zar zor yeterli gelmişti; bununla birlikte, düzen öylesine iyi korundu ki, sayın büyükelçiler girdiklerinde daha önce emir almış olan yeniçeriler ve çavuşlar onların geçecekleri yolun kenarına tek sıra sıralanmışlardı. On iki soylu ve M. de Ferriol'ün kançıları atlarından inmişler, saray merdiveninin dibinde büyü-

kelçilerini bekliyorlardı; bu kişiler, denizci muhafızların subaylarıyla birlikte, büyükelçileri izleyerek Arz Odası'na girdiler; sayın büyükelçiler sofadaki taburelere oturdular: M. de Châteauneuf sağda, M. de Ferriol solda. Alaya katılan diğer kişiler ayakta durdu.

Veziriazam, başında alay başlığı, büyükelçiler yerlerine oturur oturmaz odaya girdi ve onların yanından geçerek sofanın köşesindeki onur yerine oturdu; M. de Châteauneuf söz alarak kralın kendisinin ardılı olarak M. de Ferriol'ü seçtiğini veziriazama söyledi; bunun üzerine M. de Ferriol Majestelerinin mektubunu veziriazama sundu ve onu vüzera ile birlikte veziriazamın yanında ayakta duran reisülküttabın avucuna bıraktı. M. de Ferriol, efendisi kralın, Padişah-ı Şahane'nin imparatorluğun başlıca işlerini zatı şahaneleri gibi bilgili birine verdiğini memnuniyetle öğrendiğini ve iki imparatorluk arasında çok uzun zamandır kurulmuş olan birliği ve uyumu sürdürmek için onun iktidarda bulunduğu sürece gayret göstereceğinden kralının hiçbir kuşku duymadığını veziriazama iletti. Bu gönül okşayıcı sözlerden sonra büyükelçiler için iki fincan kahve ve çeşitli reçeller getirildi; bir süre sonra da şerbet ve güzel koku ikram edildi.[63] Veziriazam, M. de Feriol'e Fransa'dan ayrılalı çok olup olmadığını sordurdu; Karlofça'da tam yetkili delege olan baba Mavrokordato tercümanlık yapıyor ve veziriazamın M. de Ferriol'e gezisiyle ilgili sorduklarını Latince'ye çeviriyordu; M. de Ferriol de ona aynı dilde yanıt veriyordu. M. de Ferriol'e ve M. de Châteauneuf'e çok süslü kaftanlar armağan edildi; maiyetteki subaylara verilen kaftanların her biri beş ya da altı altın değerindeydi. Armağanların verilmesinden sonra büyükelçiler kalktılar ve Arz Odası'ndan çıktılar: maiyetleri de düzen içinde onları izledi ve büyükelçiler atlarına bindiklerinde M. de Ferriol maiyetiyle birlikte sağda, M. de Châteauneuf maiyetiyle birlikte solda yer aldı; tören alayının geri kalan bölümü, gelirken izlenen sırayı aynen korudu. Büyü-

61 Pierre de Castagnières de Châteauneuf (1647-1728), 1689'dan 1699'a kadar Fransa'nın İstanbul büyükelçisiydi.

62 Saray kapıcılarının başı, bir çeşit protokol müdürü.

63 "Kendilerini görmeye gelen birine ikramda bulunmak istediklerinde, ona bir fincan kahve ve daha sonra da şerbet, en sonunda da güzel koku getirtirler. Bu ikramı şöyle yaparlar: Bir köle ya da hizmetkâr ipek bir peşkirle gelerek bunu konuğun başı üstüne yayar; başka bir hizmetkâr büyük bir buhurdan getirerek konuğun yüzünün ve sakalının altına yerleştirir; birinci hizmetkâr peşkirle dumanın dışarı çıkmasını engeller. İkramın yapıldığı kişi ikramdan dilediği kadar yararlanır. Bu üç şeyi ikram edince büyük nezaket gösterdiklerine inanırlar. Bu üç şeyin kâh şeyhülislamın, kâh veziriazamın evinde Fransa Büyükelçisi M. de La Haye'a ikram edildiğini sık sık gördüm" (Thévenot).

kelçilerin geçtikleri yolda büyük bir halk kalabalığı vardı; büyükelçiler, deniz kıyısında ata bindikleri yerde atlarından indiler ve M. de Ferriol'ün çavuşlarıyla birlikte kendilerine eşlik etmelerinden ötürü çavuşbaşı vekiline teşekkür etmesinden sonra kayığa bindiler. Büyükelçilerin kayığı kralın gemilerinin önünden geçerken, her gemi onları yirmi bir pare topla selamladı. Pera yakasında, Tophane'de kayıktan inildi, deniz subayları burada ayrılarak gemilerine döndüler; büyükelçiler aynı düzen içinde Fransa Büyükelçiliği sarayına kadar yürümeye başladılar ve birinci avluda birbirlerinden ayrıldılar. Ertesi gün, M. de Ferriol, bir sonraki gün veziriazama göndereceği armağanları hazırlattı: Çerçevesi çok zarif işlemelerle bezenmiş, alt yanı boyalı camdan oluşan altmış parmaklık bir ayna; kadranında alaturka sayılar kullanılmış sarkaçlı büyük bir duvar saati; armağanların geri kalan bölümü kaftanlardan oluşuyordu; kaftanların on ikisi, Lyon'da dokunmuş sırmalı ve gümüşlü en ince kumaşlardan, geri kalanlarsa İngiltere'nin en güzel kumaşlarından yapılmıştı.

Aralık ayının 31'inde, Padişah sayın büyükelçiyi 5 Ocak'ta kabul edeceğini bildirdi. M. de Ferriol hazırlığa başladı, kabulden bir gün önce Padişah için hazırlanan armağanları saraya gönderdi: Büyükelçi Padişah-ı Şahanenin huzuruna girdiğinde bu armağanlar büyükelçinin önünde taşınacaktı.

5 Ocak 1700'de, gün ağarırken, M. de Ferriol, arkasında maiyeti ve maiyetinde bulunan on iki soylu ve diğer Fransızlarla birlikte Fransa Büyükelçiliği sarayından yola çıktı. Deniz kıyısında, kralın gemilerinin iki komutanı ya da ona eşlik etmeleri için M. Bidaud'nun atadığı denizci muhafızlarla buluştu. Büyükelçi bir kayığa, tören alayında yer alan bütün diğer kişiler birçok başka kayığa bindiler. Çavuşbaşı, Babıâli'nin yeniçerileri ve Padişahın has ahırından altmış atla birlikte İstanbul'un karşı yakasında Ekselanslarını bekliyordu. Sayın büyükelçinin atının koşum takımları zengin süslemeliydi. Ekselanslarının konutunun altı yeniçerisi, altı oda hizmetçisi, yirmi beş özel kıyafetli uşak ve başta büyükelçinin atı çevresinde yürüyen alaturka giyimli altı silahlı uşak önde olmak üzere yürüyüş başladı; drogmanlar büyükelçinin maiyetinden sonra, daha sonra da soylular yürüyordu. Çavuşbaşı, ardında çavuşları, M. de Ferriol'ün hemen önünde gidiyordu; çünkü ça-

vuşbaşı Ekselanslarının sağında gitmek istemiş, ama Ekselansları eğer önde yürümek istemiyorsa solda yürümesini söylemişti, çavuşbaşı da önde yürümeyi kabul etmişti. Sayın büyükelçiyi ikişerli sıralar halinde deniz subayları izliyordu; bütün Fransızlar da aynı düzen içinde onların ardından geliyordu. Sarayın birinci avlusu atlı olarak geçildi, ama ikinci avlunun kapısında attan inmek gerektiği uyarısı yapıldı. Ekselansları atından indi ve sekiz *kapıcı* onu karşılayarak Divan'a kadar ardında yürüdü.

İkinci avlunun girişinde, sağdaki duvarın önüne sıkışmış dört bin yeniçeri, geçilen yolun kenarında, pilav çanaklarını almak için tek sıra halinde duruyorlardı. Ekselansları Divan'a girdi; aynı anda başka bir kapıdan da veziriazam girdi. Karşılıklı selamlaşmadan sonra, büyükelçi kendisi için hazırlanmış yere, veziriazam da sağında üç veziri, solunda iki *kazasker* ile birlikte bir sedire oturdu. Adalet dağıtıldı, birçok dilekçe sunuldu ve sunanlara yanıtları verildi; daha sonra, büyükelçiye ve veziriazama aynı anda ellerini yıkamaları için leğen getirildi, ama iki ayrı leğen; Ekselanslarının leğeni gümüşten, veziriazamınki bakırdandı. Vezirlere, kralın gemilerinin kaptanlarına ve aynı odada yemek yiyecek herkese leğenler verildi. Sayın büyükelçi veziriazamla birlikte, gemi kaptanları vezirlerle birlikte, iki kazasker yalnız, Ekselanslarının atadığı altı kişi diğer iki masada imparatorluğun ileri gelen paşalarıyla birlikte yediler. Bu beş masanın her birine otuzdan fazla yemek sunuldu; yemekler birbiri ardı sıra masaya bırakıldı ve yemekleri bırakanlar hemen çekildiler.

Her ne kadar Türklerin damak zevki bizimkinden çok farklıysa da, Ekselansları karnını iyice doyurmak için sunulan yemeklerin hemen hemen hepsinin tatmaktan geri kalmadı; masadan kalkarken gene leğen getirildi.

Baba Mavrokordato ve kralın başdrogmanı Senyör Fonton öğle yemeği boyunca tercümanlık yaptılar. Sayın büyükelçinin masasının üst yanında, Ekselanslarının birçok kez Padişahı gördüğü kafesli bir pencere vardı.[64] Öğle yemeği bittiği ve Padişahın büyükelçiyi kabul edeceği yanıtı geldiği için, Ekselanslarının Padişah-ı Şahaneye vereceği bir ayna Divan-ı Hümayuna getirildi; aynanın boyu seksen dokuz parmak, genişliği altmış iki parmaktı; herkes

64 Padişahın Divan toplantılarını izlediği pencere.

şaşırmış göründü ve Padişah genellikle Divan toplantıları sırasında durduğu perdenin ardından aynaya baktı. Ayna, veziriazama sunulandan çok daha güzel bir sarkaçlı duvar saati ve hayranlık verici bir saat (bu saatte, saatlerin ve dakikaların dışında, ayın hareketi, sıcaklık ve soğukluk dereceleri ve mevsim değişiklikleri de belirtiliyordu) ile birlikte Arz Odası'nın kapısına bırakıldı. Bunların dışında çok zengin altın sırmalı yirmi kumaş kaftan ve en güzel İngiliz kumaşlarından çok sayıda başka kaftan da vardı. Armağanlar o kadar beğenildi ki, veziriazam bunların kralın mı yoksa büyükelçinin mi armağanları olduğunu sordu; büyükelçi kendi armağanları olduğu yanıtını verdi.

Veziriazam, sayın büyükelçinin huzura kabul edilip edilmeyeceğini Padişah-ı Şahaneye yazılı olarak sordu; mektubu taşıyan *telhisçi*[65] Padişahın yanıtını getirdi; veziriazam yanıtı okumadan önce öptü ve alnına koydu. Yanıtı okuduktan sonra, Ekselanslarına yol göstermekle görevli hizmetkârlar onu avlunun bir yerine götürdüler ve burada maiyetine yetmiş kaftan dağıtıldı; sayın büyükelçi üstüne kırmızı örtü yayılmış bir kerevete oturdu, burada kendine sunulan kaftanı aldı. Buraya kadar her şey kurallara göre olup bitmişti ve Ekselansları yalnızca kazandığı onurlara sevinebilirdi; ne var ki, Padişahın dairesine girmek gerektiğinde, sayın Büyükelçinin sağda yürümesini kabul etmemesine kızan çavuşbaşı Ekselanslarının yanında duran Mavrokordato'ya gelerek Ekselanslarının kılıcının yanında olduğunun görüldüğünü ve Padişah-ı Şahanenin odasına hiç kimsenin silahlı girmesine izin verilmediğini söyledi. Mavrokordato, sayın büyükelçinin kılıcının kaftanla örtülü olduğunu söyleyerek olayı geçiştirmek istedi; ne var ki, çavuşbaşı onu veziriazama şikâyet etmekle tehdit edince, olaydan Ekselanslarına söz etmekten başka çıkar yol olmadığına karar vererek, yüzünde belirgin bir acı ifadesiyle Ekselanslarına silahlı olarak Padişah-ı Şahanenin görülemeyeceğini söyledi ve çavuşbaşının fark ettiği kılıcı çıkarmasını rica etti. Sayın büyükelçi, ona, M. de Châteauneuf'ün daha önce yaptığından farklı bir şey yapmadığı ve kılıcın Fransız tarzı giyimin bir parçası, hatta başlıca parçası olduğu, asla kılıcını bırakmayacağı yanıtını verdi. Bu karşı çıkış henüz Divan-ı Hümayundan çıkmamış olan veziriazama iletildi ve veziriazam da sayın büyükelçiye silahlı olarak Padişah-ı Şahaneyi asla göre-

meyeceği haberini gönderdi. Ekselansları gene M. de Châteuneuf örneğini verdi[66] ve Fransız giysisini oluşturan bütün süsler olmadan böylesine büyük bir Hükümdarı görmeyi uygun bulmadığını söyledi. Tartışma tam bir saat sürdü, Mavrokordato sözleri her iki yana taşıyıp durdu; sonunda, veziriazam M. de Ferriol'e kılıçsız olarak girerse yaptıklarını aklamak için padişahın krala bir mektup yazacağı önerisini getirdi. Ekselansları, işlemek istemediği bir kabahat için mazerete gerek duymadığı yanıtını verdi. Veziriazam, kendi imzasıyla bir belge vereceği ve bundan böyle, güvenlik nedeniyle, bütün büyük imparatorlukların büyükelçilerinden hiçbirinin asla padişahın yanına silahlı giremeyeceği yanıtını verdi. Sayın büyükelçi Osmanlı Devletinin gelecekte uygulanmak üzere tören kurallarını değiştirebileceği, bunun kendisinden sonraki büyükelçilerin ve bütün diğer ulusların sorunu olacağı, ama büyükelçilerin sahip oldukları saygınlıkların ellerinden alınmasını ilk yaşayan büyükelçi olmayı kabul etmeyeceği ve Hıristiyan büyükelçilerin birincisi olarak eğer kurallar koyacaksa bunun sahip olunan ayrıcalıkların kısılması değil, artırılması yönünde olacağı yanıtını verdi. Veziriazam, Ekselanslarına, kılıcını çıkarmamakta inat edecek olursa, kendisini kabul etmek için 15 mil uzaklıktan İstanbul'a gelen padişahı göremeyeceği haberini gönderdi. Sayın büyükelçi bunun kendisini çok mutsuz edeceğini, ama her ne kadar Padişah-ı Şahaneyi görmek kendisi için büyük bir mutluluk olacaksa da bunun ne efendisinin şanı pahasına, ne de sahip olduğu onur pahasına kabul edemeyeceği yanıtını verdi. Veziriazam şimdiye kadar hiçbir büyükelçinin silahlı olarak asla Padişah-ı Şahanenin huzuruna çıkmadığını ekledi; Ekselansları, onurlu bir adam olan M. de Châteauneuf'ün efendisi krala kendi saygınlığı konusunda yalan söylemeye cesaret edemeyeceğini, kendisinin henüz İstanbul'da olduğunu, doğruya tanıklık etmesi için çağrılabileceğini, böyle bir davranışla karşılaştığı için çok şaşırdığını, ama kılıcının alınmasındansa canının alınmasını yeğlediği belirten yanıtını gönderdi. Artık ne diyeceğini bilemeyen Mavrokordato, M. de Ferriol'e Fransız subaylara danış-

65 Telhisçi: "önemli işler söz konusu olduğunda veziriazamın mektuplarını Padişaha götüren ve yanıtlarını getiren subay" diye yazıyor Tournefort mektubun kenarına.

66 Aslında, uygulama padişahın yanına silahsız olarak girmeyi gerektiriyordu. Yalnızca Châteauneuf pek bilinmeyen nedenlerle bu uygulamayı çiğniyordu ve Ferriol de Châteauneuf'ün elde ettiği ayrıcalığı kalıcı bir ayrıcalık haline getirmek arzusundaydı.

masını önerdi. Ekselansları, kralın şanını ilgilendiren konularda kendi iradelerinin tek tercümanının kendisi olduğunu söyledi. Mavrokordato yeniden veziriazamla konuşmaya gitti ve dönüşünde sayın büyükelçiye söndürülmesi güç bir ateş yakacağı ve büyük felaketlere neden olacağı tehdidini savurdu; M. de Ferriol, vay en güçsüzün haline, ama görev onurum buna bağlı olduğundan ancak öldüğümde kılıcımı çıkarırım yanıtını verdi. Bunun üzerine veziriazam, bu durumun Osmanlı teşrifatına bir yenilik getirme isteğinde bulunmak anlamına geldiğini ve bugüne kadar Padişah-ı Şahanenin huzuruna kılıcıyla giren hiç kimseyi görmediği konusunda teminat verebileceğini söylemek için en eski kapıcıbaşıları sayın büyükelçiye gönderdi; M. de Ferriol, M. de Châteauneuf'ün de en az veziriazam hazretleri kadar güvenilir bir kimse olduğu konusunda direndi. Daha sonra, sayın büyükelçiye güvence vermek için yeniçeri ağası en önde gelen subaylarıyla birlikte geldi ve her biri imparatorluk ordusunun en önde gelen subayları olmalarına karşın Padişah-ı Şahanenin odasına asla silahla girmediklerini, Zat-ı Şahanenin vekili olmakla birlikte veziriazamın bile böyle bir ayrıcalığının olmadığını belirtti. M. de Ferriol, ona, veziriazamın ve onun bir kul olduğu, dolayısıyla da bu kuralın onlar için geçerli olduğu, ama kendisi büyük bir kralı temsil etme onurunu taşıdığı için aynı bağımlılık içinde bulunmadığı yanıtını verdi. Daha sonra, sayın büyükelçinin kararını değiştirmeyi denemek için iki kazasker, üç tuğlu vezirler ve Babıâli'nin bütün görevlileri geldi, ama kararı değiştiremediler. Bütün olup bitenlerin anlatıldığı veziriazam, ileri sürdüğü zayıf gerekçelerle değiştiremediği M. de Ferriol'ün kararını bir oldubittiyle değiştirebileceğini düşündü. Beklenmekte olduğu kabul odasına gitme zamanının geldiği M. de Ferriol'e bildirildi. Sayın büyükelçi huzura kılıcıyla mı gireceğini sordu; ona evet yanıtı verildi. Sayın büyükelçi yürüdü, Padişahın dairesinin kapısına geldiğinde, kendisiyle birlikte Padişah-ı Şahanenin odasına girerek onu selamlamak üzere seçtiği on beş kişinin kendisini izleyip izlemediğini görmek için kafasını çevirdi. Yalnızca altı adam olduğunu şaşkınlıkla gördü; çavuşlar ve kapıcıbaşılar onları Arz Odası'na giden Kubbealtı'nın kapısında alıkoymuşlardı. Sayın büyükelçi o anda kendisine bir oyun oynandığı yargısına vardı ve ya tutumuna devam etmek ya da ölmek kararını aldı, sağ eliyle kralın Zat-

ı Şahaneye gönderdiği mektubu tutarken sol elini kılıcının üstüne koydu; iki kapıcıbaşı, alışılmış uygulama gereği, sayın büyükelçinin koluna girdiler ve dev gövdeli üçüncü bir kapıcı M. de Ferriol'ün önünde eğilirken zorla almak amacıyla kılıcına el attıysa da başaramadı: Öfkeden çılgına dönen sayın büyükelçi sağ eliyle ve diziyle ona öyle bir vurdu ki kapıcıbaşıyı dört adım ileriye fırlattı ve çok yüksek bir sesle Mavrokordato'ya bu davranışla insanların hakkına saldırıldığını söyledi. Daha sonra, ileri fırlattığı kapıcıbaşının üstüne doğru geldiğini görünce, öylesine büyük bir çaba harcadı ki hâlâ kollarının altından tutmakta olan diğer iki kapıcıbaşının elinden kurtuldu ve elini kılıcına atarak yarı yarıya çekti, Mavrokordato'ya aynı yüksek ses tonuyla düşman mıyız diye sordu? Çok üzgün olan Mavrokordato susup kaldı. M. de Ferriol'ün artık işin sonuna geldiğinden kuşkusu kalmamıştı, ama aynı anda Zat-ı Şahanenin dairesinin kapısında kapıağası ya da akağa göründü, eliyle sayın büyükelçiye karşı hiçbir şiddet hareketinde bulunulmaması konusunda bir işaret yaptı; büyükelçiye yaklaştıktan sonra, kılıçsız olarak girmek istiyorsa hoş geldiğini, ama kılıcını taşımakta direniyorsa sarayına dönebileceğini söyledi. M. de Ferriol ne kılıcını çıkarabileceğini, ne de çıkarmak istediğini söyledi ve ayakları üstüne geri dönerken kaftanını kapıda bıraktı ve onu Zat-ı Şahanenin paşalarından birine verdi; daha sonra, maiyetindeki bütün subaylara ve diğer kişilere de aynı şeyi yapmayı buyurdu: bu buyruğu hiçbir pişmanlık duyulmadan yerine getirildi.

Sayın büyükelçi büyük kapının yanına geldiğinde, veziriazam kralın birinci drogmanı Senyör Fonton'a haber göndererek Ekselanslarının getirdiği armağanları geri almak üzere gelmesini bildirdi ve isteği yerine getirildi. M. de Ferriol dönüşte hiçbir törenin yapılmayacağını sandıysa da Padişah-ı Şahanenin atlarını, çavuşlarını ve yeniçerilerini hazır buldu; bunları, Saraya gelirken uygulanan düzenin aynısını uygulayarak deniz kıyısına kadar büyükelçiye eşlik ettiler. Sokaklarda ve pencerelerde büyük bir kalabalık vardı, herkes sayın büyükelçinin huzura kabul edildiğinden emindi; sayın büyükelçi deniz kıyısına gelince kayığına bindi; kayığı yanlarından geçerken kralın gemilerince kırk iki pare topla selamlandı. M. de Ferriol sarayına dönünce kralın subayları ve bütün maiyeti için birçok masa kurdurarak çok görkemli bir ziyafet çekti.

Mavrokordato kılıç konusundaki bütün görüşmelerin gizli kalmasına büyük özen gösterdi, hep M. de Ferriol'un kulağına konuştu; ne var ki, meraklarını gidermek için kabul törenine gelen kişilerin olup bitenleri anlayabilmesi amacıyla sayın büyükelçi –genel uygulamanın ve hukuk gereğini yerine getirerek– hep yüksek sesle yanıt verdi.

Birkaç gün sonra, Padişah-ı Şahanenin hoş olmayan bir sahnenin yaşanmasından ve bu sahnenin sonuçlarını önceden görememesinden ötürü veziriazama sitemde bulunduğu öğrenildi. Özellikle de veziriazamın son eylemi, sayın büyükelçiyi gafil avlayarak zor kullanarak kılıcını almak istemesi kınandı; Türkler bile bu konuda susmadılar. M. de Ferriol'ün verdiği yanıtların hep akılcı olması ve kararlılığı buna tanık olan herkesi hayran bıraktı.[67]

Monsenyör, bu noktada, sayın büyükelçinin kişiliğinden doğan yararlar konusunda tüccarlarımızı uyarmak hiç de yararsız olmaz: Sayın büyükelçi doğuştan yargıçtır ve aralarında doğabilecek medeni hukuk ve ceza hukuku davalarında yetkili son kişidir.

En derin saygılarımla,

67 İşte, bu kılıç olayının ayrıntılı olduğu kadar da doğru (çünkü Ferriol elyazması metni düzeltmiştir; bkz. 11. Mektup, 24. dipnot) bir anlatısı; hatta burada yayınlanan anlatının bütünüyle ve yalnızca Ferriol'ün kaleminden çıkan nüsha olması bile büyük olasılıktır. Bu çekişme on yıl süreyle devam etti ve Ferriol asla padişahı görmeye gitmedi. Hatta Türk yetkililerle anlaşmazlıklarında o denli ileri gitti ki cinnet alametleri göstermeğe başladı. Bunun üzerine 1710'da görevden alınarak yerine Pierre des Alleurs gönderildi ve Versailles bu iddialardan vazgeçmesi için yeni büyükelçiye sıkı sıkı tembihte bulundu.

On Dördüncü Mektup

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi Monsenyör Kont de Pontchartrain

Monsenyör,

Bütün batıl dinler arasında en tehlikelisi Müslümanlıktır, çünkü duygulara çok hoş gelmektedir ve birçok noktada Hıristiyanlıkla çakışmaktadır.

İslam, her şeyi yaratan gerçek Allah'a iman edilmesine, insan sevgisine, bedenin temizliğine, sakin yaşama dayanır. Putlardan tiksinilir ve puta tapma kesinlikle yasaktır.

Muhammed, 570'te Arapların arasında putperest olarak doğdu. Doğuştan iyi duygularla doluydu: Burada onu övmek istemem Tanrının hoşuna gitmeyebilir, ama onu üstün bir deha olarak görmekten ve Allah'ın yardımı olmaksızın bu adamın putperestlikten dönebilmesine hayranlık duymaktan kendimi alamıyorum. Konstantinopolis'ten kaçan Nesturi rahibi Sergius[1] paganlığın yanlışlarını kötüye kullanmaya katkıda bulundu, ama Hz. Muhammed böylesine büyük bir önyargıyı sarsmaktan ve doğruyu bulmaya çabalamak adına gözleri açmaktan geri kalmadı.

Kuran'dan anlaşıldığına göre bu iki kişi Kutsal Kitap'ın en iyi önerilerini aldılar, ama bunu Arabistan'da Hıristiyan'dan çok, Musevi bulunduğu bir sırada yaptılar, Hıristiyanları çok fazla itmeden Musevileri kendi mezheplerine çekmek amacıyla Yeni Ahit'ten çok, Eski Ahit'e bağlı kaldılar. Eğer Hz. Muhammed Allah'ın elçisi olduğunu söyleme çılgınlığında bulunmasaydı, yaydığı dinin Socinianisme'den[2] farkı olmayacaktı; ne var ki, Hz. Muhammed üst düzeydeki varlıklarla ilişkiye girdiği izlenimini yaratarak olağanüstü bir rol oynamak istedi. Mucizeler yapma konusunda ne yeteneği ne de böyle bir görevi olduğu için, sistemini yerleştire-

1 Daha çok Bahira (Seçilmiş) adıyla tanınan Sergius, Hz. Muhammed'in on iki yaşındayken amcası Ebu Talip ile birlikte ziyaretine gittiği, Bosra'da (Suriye) yaşayan bir Hıristiyan rahibiydi. Sergius, Muhammed'in geleceğin peygamberi olduğunu anladı. İlk kez İbn Hişam'ın (834'te öldü) anlattığı bu öykünün amacı Hz. Muhammed'in peygamberliğini kanıtlamaktı; ne var ki, Hıristiyanlık, Bahira'ya atfedilen 11. yüzyıla ait bir apokalipsis'i kullanarak Hz. Muhammed'i sapkın bir rahibin kötü bir öğrencisi olarak sunmak için kullandı.

2 Fausto Socin'in (1540-1604) geliştirdiği, İsa'nın tanrılığını ve teslis'i reddeden dinsel görüş.

bilmek için siyasal aklın ışıklarına ve kurnazlıklara başvurdu Geçirdiği vecit anları, ya da yapmacık anlar ya da saranın yol açtığı anlar, kalabalıkları, onun diğer insanlardan çok çok üstünde olduğuna ve Allah'tan ilham aldığına inandırdı. Karısı ve dostları onun Allah'ın elçisi olduğunu ve onun Allah'ın buyruklarını bildirmek için dünyaya geldiğini yüksek sesle söylüyordu: Başının üstünde uçması için eğitilen güvercin gizemi desteklemeye az hizmet etmedi ve bu kuş Peygamberin kulağına bazı sözler fısıldamak için gelen melek Cebrail olarak kabul edildi. Hz. Muhammed, puta tapanları ürkütmemek için, ne Hıristiyan, ne de Musevi olarak görünmek istedi ve Musevilerle Hıristiyanları kendine çekmek için her iki dinden de alıntılar yaptı.Allah'ın kullarına gönderdiği üç çeşit yazılı din olduğunu ve bunlarda tek bir yaratıcı ve insanları yargılayan Allah'a inanıldığı için her üçüne inananların da kendini kurtarabileceklerini yaydı. Birinci din Musa'ya gönderildi, ne var ki çok kısıtlayıcı bir din olduğundan çok az insan bu dinin gereklerini doğru olarak yerine getirebildi. İkincisi İsa'nın diniydi; bağışlamayla dolu olmasına karşın, insanların saflığını yitirmiş doğalarına ters düştüğünden bu dinin gereklerini yerine getirmek daha da güçtü. İşte bu nedenle, diye devam ediyor Hz. Muhammed, merhametle dolu olan Allah, benim aracılığımla kolay ve sizin zayıflıklarınızla orantılı bir din gönderiyor: Bu dinin amacı, dini tam uygulayarak hem bu dünyada hem de öbür dünyada mutlu olmanızdır.

Türkiye'de ne dilenci, ne de para isteyen kimse vardır: Çünkü onların gereksinimleri karşılanır. Varlıklı kimseler hapishanelere giderek borç nedeniyle hapse düşenleri kurtarır. Çekingen yoksullara titizlikle yardım edilir. Yangınlar yüzünden perişan olan birçok ailenin yardımlarla ev sahibi oldukları görülür! Bunun için, felakete uğrayanların camilerin kapısına gelmeleri yeter de artar. Acılı insanları teselli etmek için evlerine gidilir. Vebalı hastalar komşularının kesesinden ve tekkelerin kaynaklarından yardım alır. Lewenklaw'ın[3] da vurguladığı gibi, Türkler merhametlerine sınır koymazlar. Büyük yolların onarılması, geçenlerin serinletilmesi amacıyla çeşmelerin yaptırılması için paralarını harcarlar; hastaneler, hanlar, hamamlar, köprüler, camiler yaptırırlar.

En güzel camilerin İstanbul, Edirne, Bursa'da olmasına karşın, başlıca kentlerin de aynı cami dağılımına sahip olduğu ve bunların önlerinde

aptes almak için birer avlu bulunduğu görülür. Caminin ana gövdesi oldukça özel bir kubbeden, oldukça sade bir iç mekândan oluşur ve duvarlarında yalnızca Arapça yazılmış Allah sözcükleri bulunur. Hep Mekke'ye dönük bir kıble içeren nişin ve camilerin en ünlü ithafları, Mekke'deki caminin kapısına asılmış bir kumaş parçasının getirilerek buraya asılmış olmasıdır. En basit camilerin tek minaresi vardır; biraz güzel olanların iki minaresi bulunur;[4] eğer minare yoksa, müezzin kapının önüne çıkar, baş parmaklarını kulaklarına sokar, dört bir yana dönerek ezan okur. Ezan çan, meydan saati ve duvar saati görevi yapar; zira bütün Türkiye'de yalnızca cep saatleri vardır. Bu mabetlerin verdikleri hizmet hep aynıdır; imama bağlı bütün görevliler de vaaz verir, namaz kıldırırlar. Mabetin tabanı ne kadar güzel taşlarla kaplı olursa olsun, üstüne hep bir halı ya da kilim örtülmüştür. İmaretleri olan camiler arasında yoksul olan kesinlikle yoktur; çoğu çok zengindir ve camilerin imparatorluk topraklarının üçte birine sahip oldukları öne sürülmektedir. İkinci Osmanlı padişahı Orhan Bizans kiliselerini camiye çevirdi;[5] Orhan'dan sonra gelenler de aynı şeyi yaptılar, ama camilerin gelirini düşürmediler, daha da artırdılar. Yoksullar ve hacılar için ilk hastaneyi yaptıran ve gençleri eğitmek için okullar kuran ve bunlara gelir bağlayan da bu padişahtır.[6] Büyük camiler arasında hastaneleri ve okulları bulunmayan çok az cami vardır. Hangi dinden olurlarsa olsun, bütün yoksullara bu hastanelerde bakılır; ne var ki, okullara yalnızca Müslümanlar alınır, onlara okuma yazma, tefsir öğretilir. Her ne kadar bu okullar özellikle din adamı yetiştirmek için kurulmuşlarsa da bazılarında aritmetik, astroloji, şiir eğitimi de verilmektedir.

Yollarda rastlanan vakıf hanları uzun ya da kare biçimli, tahıl ambarına benzeyen yapılardır. İçlerinde duvarlara raptedilmiş, yaklaşık 3 ayak yüksekliğinde, 6 ayak genişliğinde bir kerevet vardır; alanın geri kalan bölümü atlara, katırlara ve develere ayrılmıştır. Kerevet insanlara hem yatak, hem masa hem de mutfak görevi yapar. Birbirleri arasında 7 ya da 8 ayak uzaklık bulunan ve herkesin bir tencere kaynattığı birçok küçük ocak yapıl-

3 Hans Lewenklaw von Amelbeurn, 1595'te Frankfurt'ta yayınlanan *Neuwe Chronica Turkischer Nation* adlı yapıtın yazarıdır.

4 Yalnız selatin camileri iki ya da daha çok minarelidir.

5 1326-1356. Orhan bu özelliğiyle tanınmaz; kaldı ki bütün Müslüman hükümdarlar aynı şeyi yapmışlardır.

6 Kaynaklara göre Orhan, Bursa'da iki medrese ve bir imaret ve İznik'te de bir medrese ve bir imaret yaptırdı.

mıştır. Çorba hazır olduğunda, bir örtü serilir ve herkes terziler gibi bağdaş kurarak örtünün çevresine sıralanır. Yemekten sonra hemen yatak hazırlanır; bunun için halısını yaymak ya da açılır kapanır karyolasını ocağın yanına yerleştirmek, çevresine de koşum takımlarını ve elbiselerini koymak yeter de artar bile; atın eyeri yastık, kaput ise çarşaf ve örtü görevi yapar; işin kolay yanı da, sabah kerevetten inmeden ata binmektir: Çünkü üzengiler kerevetle aynı düzeyde bulunmaktadır. Hiç uyumayan, gecenin yarısından fazlasını atlarına yem yedirmekle, onları tımar etmek ve yüklemekle geçiren arabacılar, binek yerinin karşısındaki üzengiyi tutarlar.

Bu hanların kapısında satın almak için ekmek, tavuk, yumurta, meyve, kimi zaman da şarap bulunur; gelecek köye kadar eksikliği çekilecek bir şey varsa buradan satın alınabilir. Eğer Hıristiyan satıcılar varsa şarap bulunur, yoksa şaraptan vazgeçmek gerekir. Barınak için bir şey ödenmez. Bu kamu barınakları, eski devirlerde çok sözü edilen gerçek konukseverliği korumuşlardır.

Kentlerdeki hanlar temizdir ve yapıları daha iyidir; manastırlara benzerler, çünkü çoğunun içlerine küçük bir cami de yapılmıştır; çeşme genellikle avlunun ortasında, helalar çevrededir; yatak odaları büyük koridor boyunca sıralanır ya da iyi aydınlatılmış koğuşlarda uyunur. Vakıf hanlarında her şey için yapılan tek ödeme kapıcıya verilen bahşiştir; diğer hanlarda da ucuza kalınır; rahat edebilmek için, yemek pişirebilmek amacıyla bir oda tutmak gerekir. Alışveriş yeri uzak değildir: Et, balık, ekmek, meyve, zeytinyağı, tereyağı, ağızlık, tütün, kahve, kandil ve oduna kadar her şey kapının önünden alınabilir. Şarap alabilmek için Musevilere ya da Hıristiyanlara başvurmak gerekir: Onlar küçük bir ücret karşılığı gizlice şarap getirirler; en güzel şarap Musevilerde bulunur, Rumlarınki en kötüsüdür: Biz genellikle en iyi şarapları satın aldık, çünkü orada bulunan adamlarımız bizim hekim olduğumuzu bütün çevreye yaymaktan hiç geri kalmadılar. Bize ilaç sormak ya da hastalarına bakmamızı istemek için geliyorlardı ve vizite ücreti genellikle birkaç şişe şaraba indirgeniyordu. Bu hanlarda, karşılığı vakıfça ödenen saman, arpa, ekmek ve pirinç de sağlanabiliyordu. Avrupa'daki hanların yapıları Asya'dakilerden daha iyidir, bunlar daha iyi çalışırlar ve daha temizdirler: Zira büyük kentlerdeki hanların çatısı kurşun kaplıdır ve birçok kubbey-

le bezenmiştir; ne var ki, Asya'da daha az yağmur yağdığından, yaz aylarında, eşsiz alabalıkların avlandığı ırmak boylarında çadır kurmak daha çok tercih edilir. Kekliklere hemen hemen her yerde rastlanır.

Yardımseverlik ve ahret aşkı İslam dininin en temel noktaları olduğundan, büyük yollar genellikle bakımlıdır, aptes alabilmeleri için su gerektiğinden buralarda sık sık su kaynaklarına rastlanır. Yoksul kişiler suların getirilmesine katkıda bulunurken, halleri vakitleri biraz daha iyi olanlar kaldırımları yaptırırlar. Büyük yollarda köprüler yaptırmak için komşularıyla işbirliği yaparlar, varlıkları oranında kamu mallarına katkıda bulunurlar. İşçiler bedenen çalışırlar ve bu tür yapıtlar için ücret ödenmeden duvarcılar, vasıfsız işçiler çalıştırılır. Köylerdeki evlerin kapıları önünde, yolcuların içmesi için su testileri bulunur. Kimi iyi Müslümanlar büyük yolların kenarına yaptırdıkları bir çeşit gölgeliğe yerleşerek sıcak yaz günlerinde gelen geçen yorgun kişileri dinlendirip serinletmekten başka bir işle uğraşmazlar. Yardımseverlik düşüncesi öylesine yaygınlaşmıştır ki, Türkler arasında pek az görünmekle birlikte, dilenciler bile fazla paralarını yoksullara verme zorunluluğunu duyarlar; bunlar, yardımseverliği ya da daha doğrusu kendini gösterme merakını abartarak, gereksinim fazlası paralarını, ekmeklerini ve yiyeceklerini, bunları satın almada hiçbir güçlükle karşılaşmayan ve rahat yaşayan kişilere vererek erdemlerinin ne kadar üst düzeyde olduğunu onlara kanıtlamak isterler.

Müslümanların yardımseverliği hayvanları, bitkileri, ölüleri bile kapsar. Bunun Allah'a hoş geleceğine, çünkü aklını kullanmak isteyen insanın hiçbir şeyin yoksunluğunu çekmeyeceğine inanırlar; akılları olmayan hayvanlar ise içgüdüleriyle hareket ederek, çoğunlukla yaşamları pahasına yiyecek ararken tehlikelerle karşı karşıya kalırlar. Kentlerde, sokakların başlarında köpeklere atmak için et satılır; Türkler yardımseverlik gereği olarak köpeklerin yaralarını, özellikle de ömürlerinin sonuna doğru çok bakımsız kalan bu hayvanların uyuzlarını tedavi ederler. Bazı iyi yürekli sofu kişiler hayvanların rahat yatması ya da yeni doğum yapan köpeklerin rahat etmesi amacıyla saman getirirler; kimileri doğuran köpeğin yavrularıyla birlikte kapalı bir yerde yaşaması için küçük kulübeler yapar. Haftanın bazı günlerinde köpek ve kedileri beslemek için, iyi hazırlanmış vasiyetna-

melerle kurulmuş vakıfların bulunduğuna inanmakta güçlük çektik; ne var ki, bu olağan bir durum: İstanbul'da, vasiyetname sahiplerinin vasiyetlerinin yerine gelmesi amacıyla köşe başlarında hayvanlara yiyecek vermeleri için bazı kimselere para ödenmektedir; çoğu kasap ve fırıncı bu amaçta kullanılmak üzere küçük paralar ayırır. Türkler çok yardımsever olmakla birlikte köpeklerden nefret ederler ve onları evlerinde bulundurmaktan hoşlanmazlar; veba salgını çıktığında, bu pis hayvanların etrafa mikrop saçtıklarına inandıklarından, önlerine çıkan bütün köpekleri öldürürler.

Buna karşılık, köpekleri delişmen, hercai bulmalarına karşın, kedileri hem doğal temizlikleri, hem de ağırbaşlılıkları nedeniyle sempatik bulurlar ve çok severler. Zaten Türkler, bilmem hangi söylentiye dayanarak, Hz. Muhammed'in kedisini çok sevdiğine inanırlar: O kadar ki, bir gün Hz. Muhammed kimi dinsel noktalar üstüne düşünce alış verişinde bulunurken, kendisini bekleyen kişiyle konuşmak için yerinden kalkması gerektiğinde, urbasının yeni üstünde uyumakta olan kedisini uyandırmaktansa urbanın yenini kesmeyi yeğlemiştir. Bununla birlikte Doğu'daki kediler bizimkiler kadar güzel değildir, Malta adasından getirtilen (bu adanın doğal kedi ırkıdır bu) arduvaz renkli güzel gri kedilere Doğu'da çok ender rastlanır. Kuşlara gelince Türkler kumruları ve leylekleri kutsal yaratıklar olarak kabul ederler, bu hayvanları öldürmeye cesaret edemezler; buna karşılık Ege adalarında yaşayan Rumlar kumru yemeğe meraklıdır ve çok güzel kumru yemekleri yaparlar; aslında kumru Doğu'nun en lezzetli av hayvanıdır ve yalnızca irilik açısından çil kekliğin gerisinde kalır; ama kumruları kızarmış yemek gerekir, çünkü kumrular tuzlanarak sardalye gibi varillere basıldıklarında lezzetlerini yitirmektedir. Türkler kafesteki bir hayvanı satın alarak özgürlük vermek amacıyla serbest bırakmayı iyilikseverlik olarak görürler; oysa hiç sıkılmadan karılarını eve kapar ve Hıristiyan esirleri zincire vururlar. Bu kuşları ökseyle ya da başka biçimde avlayarak yakalayanlar günah işlediklerine inanmazlar: Çünkü niyetleri, bunlara özgürlük vererek iyilik yapmak isteyenlere kuş satın alma fırsatı vermektir. Böylece herkes Allah nezdinde şefaat bulmayı ummaktadır; bu da doğrudur, çünkü bütün insanlarda doğuştan iyi niyet vardır.

Bitkilere gelince, Türklerin en dindarları hayır işlemek için bitkileri sular, daha iyi beslenmeleri için topraklarını kabartır. Uzaktan bir dervişe

benzeyen bir ağaç gören Sultan Osman'ın,[7] bu ağaca bakmakla görevli adama verilmek üzere günde bir akçelik bir gelir sağladığı söylenir. Bu imparatorun izinde yürümek sadeliği (bunu çılgınlığı dememek için kullanıyorum) de söz konusu olmakla birlikte, bu iyi Müslümanlar bitkilere bakarak her şeyi yaratan ve koruyan Allah'a hoş gelen bir şey yaptıklarına inanırlar. Mezarlara su dökerek ölülerin hoşuna gidecek bir şey yaptıklarına inanacak kadar saftırlar; bu onlara serinlik verebilir derler; hatta birçok kadının cuma günleri mezarlıklara giderek buralarda yiyip içtikleri ve böylece ölmüş kocalarının açlık ve susuzluğunu giderdiklerine inandıkları bile görülür.

Eğer Hz. Muhammed temizliği, doğru ve sağlık için yararlı bir şey olarak önermiş olsaydı övgüyü hak ederdi; ne var ki, bunu dinsel açıdan önermiş olması gülünç. Bununla birlikte Müslümanlar temizliğe çok bağlıdırlar ve yaşamlarının büyük bölümünü yıkanarak geçirirler. Halka açık bir hamamın bulunmadığı tek bir köy bile yoktur. Kentlerdeki hamamlar kentin başlıca süsüdür, nitelikleri ve dinleri ne olursa olsun her tür insana hizmet verir; ama buralarda erkekler kadınlarla birlikte yıkanmazlar ve yıkanırken büyük bir çekingenlik sergilerler: Eğer bir insan dikkatsizliği yüzünden bir yerlerini gösterirse cezalandırılır; eğer bunu bilinçli yapmışsa değnek cezasına çarptırılır. Sabahları erkeklere, öğleden sonraları kadınlara hizmet veren hamamlar vardır; kimi hamamlarsa haftanın belli günü bir cinse, belli günü diğer cinse açıktır. Üç ya da dört akçe karşılığı bu hamamlardan çok iyi hizmet alınır; çoğunlukla yabancılar daha az ücret öderler ve hamam sabahın saat dördünden akşamın saat sekizine kadar herkese açıktır.

Hamamda önce güzel bir odaya girilir ve odanın ortasında, hamamın çamaşırlarının yıkandığı bir havuzla çevrelenmiş büyük çeşme yer alır; yaklaşık 3 ayak yüksekliğinde, üstü hasırla kaplı bir kerevet bütün odayı çepeçevre dolanır; tütün içmek ve giysileri çıkarmak için bu kerevete oturulur ve çıkarılan giysiler bir bohçaya konulur. Bu odanın havası o kadar ılımandır ki, belden bağlanan ve bedenin hem ön, hem arka bölümünü örten bir peştamal dışında üstünüze bir şey alma gereksinimi duymazsınız. Bu peştamalla birlikte biraz daha sıcak olan küçük bir odaya, buradan da çok daha sıcak daha büyük bir odaya geçilir: Bütün bu odaların üstü, her

7 Görünüşe göre burada sözü edilen 1299-1326 yılları arasında hüküm süren, Osmanlı Devletinin kurucusu I. Osman'dır.

biri bizim bahçıvanlarımızın kavunları örttükleri çan biçimindeki camları andıran açıklıklarla aydınlatılmış küçük kubbelerle örtülüdür. Bu sonuncu odada mermer kurnalar ve birinden sıcak, diğerinden soğuk su akan iki musluk bulunur; herkes suyu dilediği gibi ılıştırarak orada duran bakır taslarla bedenine dökebilir. Bu odanın döşemesi yer altı ocaklarıyla ısıtılır ve hoşunuza gidiyorsa burada dilediğiniz gibi dolaşabilirsiniz.

Kendinizi yıkatmak istediğinizde, bir tellak sizi sırtüstü yatırır, dizlerini karnınızın üstüne koyarak bedeninizi sıkı sıkı kavrar ve bütün kemiklerinizi çatırdatır. Bu tellakların eline ilk kez düştüğümde, bedenimin her parçasını yerinden oynattığını sandım; tellaklar aynı uygulamayı büyük bir ustalıkla omurlara ve omuz kemiklerine de yaparlar; son olarak, isterseniz sizi tıraş eder ve dilediğiniz yerlerinizi tıraş edebilmeniz için size bir tıraş makinesi verirler; ne var ki kendinizi tıraş edebilmeniz için bir kabine girmeniz ve kabinde birinin bulunduğunu belirtmek için kapısına peştamalınızı asmanız gerekir; kabinden çıkınca peştamalınızı alır büyük odaya dönersiniz; burada başka bir tellak bedeninizin bütün etlerini elleriyle ovalar; bu işi öylesine büyük bir ustalıkla yapar ki, hiç canınızı yakmadan etlerinizi gevşetir ve bunu yaparken şaşırtıcı boyutlarda ter döker; bu tellakların kullandığı küçük kıl keseler, eskilerin kaşağısıyla aynı görevi yapar, ama çok daha kullanışlıdır. Tellak deriyi daha iyi temizlemek için bedene bol miktarda sıcak su döker ve dilerseniz kokulu bir sabunla son kez sabunlar; son olarak, çok temiz, çok kuru ve çok sıcak havlularla kurulanılır ve giysilerinizi bıraktığınız büyük odaya dönüşünüzde aynı tellağın ayaklarınızı büyük bir titizlikle yıkamasıyla yıkanma töreniniz son bulur: Burada size küçük bir ayna sunulur ve giyinmenizden ve havluları iade etmenizden sonra hamam ücreti alınır. Bu odada tütün, kahve içilir, hatta hafif bir şeyler atıştırılır: Zira geçirilen bu uygulamadan sonra insanın iştahı çok açılır. Derideki gözeneklerin açılması sayesinde banyo terlemeyi ve dolayısıyla da bedeni sulayan sıvıların dolaşımını kolaylaştırır; iyice keselendikten sonra insan kendini hafiflemiş hissederse de daha genç yaşlardan başlayarak hamama alışmak gerekir, yoksa insanın ciğerleri bu sıcak odalarda soluk almaya dayanamaz.

Halka açık hamama gitme izni aldıklarında hanımlar çok mutlu olurlar; hanımların çoğunun, özellikle de kocaları evlerine hamam yaptıra-

cak kadar varlıklı olanların, bu özgürlüğü yoktur. Halka açık hamamlarda kadınlar hiçbir baskı olmaksızın kendi aralarında sohbet ederler, evlerinde olduğundan çok daha hoş saatler geçirirler. Karılarını seven kocalar bu masum eğlenceyi onlardan esirgemezler. Aşırı sevgi bazen boşanma nedenleri de olabilmektedir.

Türklerde evlenme, tarafların bozabileceği bir sözleşmedir; bundan daha büyük kolaylık olamaz; bununla birlikte, kısa süre sonra evlilikten sıkılacaklar olabileceğinden (tıpkı başka yerlerde de olduğu gibi) ve sık sık yaşanan boşanmaların ailelere külfet getirmemesi için akılcı çareler bulunmuştur. Bir kadın eğer kocası iktidarsızsa, doğaya aykırı zevklere kendini kaptırmışsa ya da perşembeyi cumaya bağlayan gece evlilik görevleri arasında sayılan gece görevini yerine getirmiyorsa, kocasından ayrılmak isteyebilir. Eğer koca bunları eksiksiz yerine getiriyorsa ve ekmeğini, tereyağını, pirincini, yakacağını, kahvesini, kumaş dokuması için pamuğunu, ipeğini sağlıyorsa, kadın kocasından boşanamaz. Karısına haftada iki defa hamam parası vermeyi kabul etmeyen erkek ayrılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Kadının kadı önünde terliğini ters çevirmesi kocanın yasak şeyler için onu zorladığını anlatan bir işarettir. Bunun üzerine kadı, kocayı aratıp buldurur, kendisini savunmak için iyi nedenler öne sürmemesi durumunda ona değnek cezası verir ve evliliği bozar.

Karısından ayrılmak isteyen bir kocanın da bahaneleri vardır; bununla birlikte, Türklerde boşanma sanıldığı kadar kolay değildir. Koca yalnızca yaşamının geri kalan bölümü için karısına nafaka sağlamakla kalmaz, eğer yüreği yumuşayarak onu yeniden almak isteyecek olursa, uygun bulacağı bir adamla yirmi dört saat yatmasına izin verme cezasına çarptırılır;[a] bu durumda koca en ağırbaşlı olarak tanıdığı dostlarından birini seçer; kimi zaman da aklına ilk geleni seçer; ne var ki, bu değişiklikten mutlu olan bazı kadınların sık sık ilk kocalarına dönmek istemedikleri söylenir. Bütün bunlar nikâh yapılan kadınlar için geçerlidir. Türklere iki başka uygulamayı seçme izni de verilmiştir: Odalık ve esirler. Birincilerle evlenilir, ikinciler kiralanır, sonuncular da satın alınır.

a Tournefort burada bazı bilgileri eksik almış olmalı, çünkü yalnızca kocanın telak-ı selase ile karısını boşaması durumunda kadının bir başka erkekle evlenmesi gerekir ve bu evlilik de genellikle göstermelik olur: Kadın anlaşmalı olarak evlendiği adamla birlikte olmaz –ç.n.

Bir kızla geleneklere uygun olarak evlenmek istendiğinde, kızın ana babasına başvurulur, kadı'nın ve iki tanığın önünde anlaşmaya varıldıktan sonra antlaşma metni imzalanır. Kadı boşanma durumunda nafaka belirlendikten sonra evlilik antlaşmasından tarafları kurtarır. Birlikte yaşanacak evi düzen ana baba değil kocadır; kıza gelince, kız yalnızca çeyizini getirir. Düğünden önce damat evliliğini imama kutsatır ve Allah'ın inayetine erişmek için sadakalar dağıtır, birkaç esiri azat eder. Düğün günü kız büyük bir örtü örtünerek ata biner, bir gölgelik altında, birçok kadının ve –kocanın hali vaktine bağlı olarak– birkaç esirin eşliğinde sokakları dolaşır; kadın ve erkek çalgıcılar da törene katılır; düğün alayının ardında, alayın şanı olarak, gelinin çeyizinde getirdiği giysiler taşınır. Kocanın tek kazancı bu olduğundan, atlara ve develere birçok güzel görünümlü sandık yüklenmesine özen gösterilir, ama bu sandıklar çoğunlukla boştur, içinde pek az giysi ve mücevher vardır. Gelin, şan olsun diye en uzun yoldan koca evine götürülür ve koca gelini kapıda karşılar. Burada, daha önce birbirini hiç görmemiş olan, birkaç dost aracılığıyla ancak birkaç gündür birbirlerinden söz edildiğini duyan bu iki kişi birbirlerine dokunurlar ve gerçek bir tutkunun alevlenmesi için en sevecen nazları yaparlar. Yürekten gelmesi olanaksız en acemice sözler de edilir.

Bu tören ana babalar ve dostlar önünde yapıldıktan sonra, bütün gün şenlik içinde, danslar ederek ve kuklalar seyredilerek geçirilir; erkekler bir yerde, kadınlar başka yerde eğlenirler. Akşam olunca, bu gürültülü sevincin yerini sessizlik alır. Varlıklı ailelerde, bir haremağası gelini hazırlanan odaya götürür; eğer haremağası yoksa, kızı annelerden biri getirir ve kocasının kollarına teslim eder. Türkiye'nin bazı kentlerinde, gelini parça parça soymak ve yatağın içine yatırmak zorunda olan koca yaklaştığında, gelinin ne yapması gerektiğini öğretmeyi meslek edinmiş kadınlar var. Daha önce kuşaklarına birçok düğüm atmaya özen göstermiş olan gelinin bu sırada uzun dualar okuduğu söylenir; öyle ki, zavallı koca bu düğümleri çözebilmek için saatler boyu uğraşıp durur. Erkek, evleneceği kadının güzel mi, çirkin mi olduğunu başka birinin verdiği bilgilerden öğrenir. Türkiye'nin birçok kentinde, düğünün ertesi günü ana babalar ve dostlar kanlı çarşafı almak için yeni evlilerin evine giderler ve çalgıcıların eşliğinde so-

kaklarda dolaşarak bunu herkese gösterirler. Kız anası ya da her iki anne bu çarşafı öylesine hazırlarlar ki, gerek görüldüğünde, yeni evlilerin birbirlerinden memnun oldukları bu çarşafla anlatılır. Eğer kadınlar düzgün yaşıyorlarsa, Kuran onlara iyi davranılmasını buyurur ve bunun tersine davranan kocaları, bu günahı bağışlatmak için, sadaka dağıtma ya da onlarla yatmadan önce başka hayır işleri yapma cezasına çarptırır.

Eğer önce koca ölürse, kadınlar yalnızca nafaka alırlar, başka bir şey alamazlar. Anneleri ölen çocuklar, babalarını bu nafakayı ödemek zorunda bırakabilirler. Boşanma durumunda, eğer kocanın haklı nedenleri varsa nafaka vermez; değilse, nafaka vermeye ve çocukları beslemeye devam eder.

İşte, yasal karıların durumu budur. Odalık alınanlara gelince, bunun birçok yolu yoktur. Kızlarını birine vermek isteyen ana ve babanın rızası alındıktan sonra kadıya başvurulur. Kadı falan kişinin filan kızı karı olarak, kendisine ve ondan doğacak çocuklarına bakması için almak istediğini, kocanın birlikte yaşadıkları yıllarla orantılı olarak belirlenen parayı ödemek koşuluyla dilediğinde kızı geri gönderebileceğini kayda geçirir. Bu pis ticareti renklendirmek için, Türkler rezaletin sorumluluğunu, karılarını ülkelerinde bırakarak Doğu'da odalık alan Hıristiyan tüccarların üstüne yıkarlar. Esirler konusunda Müslümanlar, dinleri uyarınca, dilediklerini yapabilirler; diledikleri anda onları azat edebilir ya da yaşamları boyunca hizmetlerinde tutabilirler. Bu çapkınca yaşamda övülmesi gereken şey, Türklerin karılarından olan bütün çocukları –esirlerden doğan çocukların azat edildikleri, vasiyetnamede açıklanması koşuluyla– babalarının malından pay alırlar. Eğer baba esirlerden doğan çocuklarını azat etmemişse, bu çocuklar da annelerinin kaderini izlerler ve ailenin en yaşlı üyesinin insafına kalırlar.

Her ne kadar Türkiye'de kadınlar halkın arasına karışmazlarsa da, giyim kuşam bakımından görkemli olmaktan hiç vazgeçmezler; şalvarları erkeklerinkine benzer, pantolon gibi topuğa kadar iner ve bunun altına çok temiz bir maroken patik dikilir. Bu şalvarlar, mevsime ve giyen kimsenin hali vaktine göre, kumaştan, kadifeden, satenden, brokardan, keçi kılından (sof) ya da bezden olabilir. İstanbul'da öyle sefih ve yoldan çıkmış kadınlar var ki, bunlar ceketlerini düzeltir gibi yaparken utanma duygusunun gizle-

meyi buyurduğu her şeyi sokak ortasında gösterirler ve yaşamlarını o iğrenç meslekle kazanırlar. Türk kadınları gömleklerinin üstüne pikeli bir gömlek ve onun da üstüne çok zengin kumaştan bir çeşit kaftan giyerler; bu kaftan göğsün altına kadar düğmelenir ve üstünde değerli taşlarla bezeli gümüş tokalar bulunan ipek ya da deri bir kemerle sıkılır. Kaftanın üstüne giydikleri ceket mevsime bağlı olarak az ya da çok kalın bir kumaştan olabilir ve giyenin hali vaktine göre kürk de kullanılır; genellikle ceketin bir bölümü diğer bölümün üstüne getirilir, kol yenleri parmak uçlarına kadar iner ve parmaklar bazen ceketin yanlarında bulunan açıklıklar içinde gizlenir; ayakkabıları erkeklerinkiyle tıpa tıp aynıdır: Başka bir deyişle, topuk kesimine yarım daire biçiminde bir demir çakılmıştır. Boylarını daha uzun göstermek için, başörtüsü yerine, sırma kumaşla ya da bazı güzel kumaşlarla kaplı karton bir başlık takarlar; bu çok yüksel başlık, eski madalyalarda Diana ile İuno'nun ve İsis'in[a] başlarında görülen ters dönmüş sepete benzer: Bu moda Doğu'da korunmuştur; ne var ki, Türklerde her şeyi örtmek gerektiği için, başlık kaşlara kadar inen bir yaşmakla örtülüdür; yüzün geri kalan bölümü de, arkadan sıkı sıkıya düğümlenmiş (o kadar ki bu kadınlara gem takılmış gibidir) çok ince bir peçeyle örtülüdür. Örülmüş saçları sırtına kadar iner ve onlara oldukça hoş bir güzellik katar; güzel saçları olmayanlar postiş takarlar.

Türk kadınlarını hamamda çok açık saçık halde gören İstanbul ve İzmir'de yaşayan Fransız kadınlarının söylediklerine göre, Türk kadınları genellikle güzel ve düzgün yapılıdır; tenleri yumuşak, hatları düzgün, boyunları hayranlık verici ve hemen hemen hepsi kara gözlüdür; aralarından birçoğu kusursuz güzelliktedir. Aslında giysilerinin biçki tarzı endamlarına uygun değildir; ne var ki, Türkler arasında en şişman kadınlar en beğenilenler olduğundan ince endam makbul sayılmaz. Bu kadınların göğsü ceketlerinin altında bütünüyle serbest bırakılmıştır, onları rahatsız eden ne bir kalınlık ne de korse vardır; son olarak, Türk kadınları doğanın onları yarattığı gibidirler; oysa bizde kadınlar, belli bir yaşta omurgada ve omuzlarda ortaya çıkan kusurları demir cihazlarla ya da balinalarla düzeltmek isterler ve kendilerini yapay olarak güzelleştirirler. Zaten Türk kadınlarının ye-

a Roma ve Mısır tanrıçaları –ç.n.

dikleri, yahniler yiyen, şaraplar ve likörler içen ve gecenin büyük bölümünü oyun oynayarak geçiren Fransız kadınlarınınkinden çok daha hafif ve tekdüzedir: Bu durumda, Fransız kadınlarının eciş bücüş ya da raşitik çocuklar doğurması çok mu şaşırtıcı! Doğu kadınlarının kanı çok daha saftır. Olağanüstü temizdirler; haftada iki kez yıkanırlar ve bedenlerinde en küçük bir kıla ve kire rastlanmaz; bütün bunlar sağlıklarına çok olumlu katkılar yapar. Tırnaklarına ve kaşlarına aşırı özen göstermeyebilirler: Mısır'dan gelen bir tozla [kına] tırnaklarını kahverengimsi kırmızıya boyuyorlar ve daha siyah kılmak için kaşlarına başka bir ecza [rastık] sürüyorlar.

Ruhsal açıdan, Türk kadınlarında ne zekâ, ne canlılık, ne de şefkat eksikliği vardır; bu ülkenin erkeklerine en güzel tutkuları yaşatma yeteneğine sahip olduklarını gösterebilir; ne var ki, aşırı baskı altında yetişmeleri nedeniyle ancak kısa zamanda büyük yol almakla yetinmişlerdir. En ateşlileri, kimi zaman, sokaktan geçen en yakışıklı erkekleri gönderdikleri esirler aracılığıyla durdururlar. Genellikle Hıristiyanlar seçilir ve dış görünüşleri bakımından en güçsüz olanların seçilmemesini anlamak hiç de güç değildir. İstanbul'da, güzel endamlı bir Rum papazın çapkınlıktan dönüşte kendisine rehberlik eden esirin hatası yüzünden tuzağa düştüğü bize anlatıldı; bu tuzak bir çirkef çukuruna açılıyor ve çukur da limana boşalıyordu: Bu zavallı papazın yaşadığı serüvene ne kadar lanet ettiği ve güzel kokmak için ne büyük bir hızla hamama koştuğu kolayca anlaşılabilir. Türklerin sırdaşı olan Musevi esirler, mücevherler getirmek bahanesiyle günün her saatinde evlere girerler ve kendileriyle birlikte kız gibi giyinmiş genç ve yakışıklı delikanlıları da götürürler; kız kılığındaki delikanlıların daha şişman görünmesi için eteğin altına yastık koymaya dikkat edilir. Sabah ve akşam namazı saatleri, tıpkı İspanya'nın birçok yerinde olduğu gibi, Türkiye'de de çapkınlık saatidir; ne var ki, bütün bunlar ancak büyük kentlerde olabilir: Büyük kentlerde, uysal kocalı ahlaksız kadınlar, kocaları camide olduğunda işaret olarak bir başörtü takarlar; buluşmalar, Türklerin iyi arkadaşlıklar kurdukları, yabancıların özgürce her istediklerini yapabileceği Musevilerin evinde gerçekleşir. Aşk her ülkede beceri ister; ne var ki, bu oyunu gizlemek için ne kadar önlem alırsanız alın, çoğunlukla kendinizi en güvende hissettiğiniz yerlerde karşınıza bir aksilik çıkar. Zina Türkiye'de çok sert bi-

çimde cezalandırılır; yalnızca zina halinde kocalar karılarının yaşayıp yaşamamasıyla ilgili karar verebilirler; zira, eğer kocaların ruhu kinle doluysa, suçüstü yapılmış ya da biçimsel olarak kandırılmış bu bahtsız kadınlar içi taş dolu bir çuvala konarak denize atılır; ne var ki, kadınları çoğu o kadar iyi yüzer ki pek ender boğulurlar. Eğer koca hayatlarını bağışlarsa, kadınlar bazen eskiye oranla çok daha mutlu olurlar: Çünkü bu kadınlar, âşıklarıyla -eğer âşıkları Hıristiyansa Müslüman olma cezasına çarptırıldıktan sonra- evlenmeye zorlanırlar. Çoğu zaman erkek âşık, bir eşeğe ters binip eşeğin kuyruğunu dizgin gibi tutmak zorunda bırakılarak, başına bağırsaktan yapılmış bir taç ve boynuna da bağırsaktan bir kravat takılmış vaziyette sokaklarda dolaşma cezasına çarptırılır. Bu zafer turundan sonra, böğürlerine ve tabanlarına birkaç sopa vurulur; son ceza olarak da, servetiyle orantılı bir para cezasına çarptırılır. Kanada'daki ilkel insanlar bile bu kadar katı değildir; zira Kanada'nın ilkel insanları zinayı cezalandırmakla birlikte, iki cinsin birbirlerine zaafı nedeniyle, böylesine hassas bir konuda verilmiş sözler tutulmamış bile olsa, tarafların karşılıklı olarak birbirlerini bağışlamalarının uygun olduğunu düşünürler.

Kuran zinadan tiksinir ve bir kanıt getiremeden karısını zinayla suçlayan bir erkeğin seksen sopa cezasına çarptırılmasını buyurur. Türkiye'de zinayı kanıtlamak güç olduğu için (çünkü tanıklar[8] bulmak gerekmektedir) koca kadı'nın karşısında, doğruyu söylediği konusunda dört kez yemin etmek zorunda kalır; beşincisinde, eğer yalan söylüyorsa Allah'ın ve diğer insanların kendisini lanetlemesini ister. Kadınsa içinden gülüp durur, zira kocasının yeminlerine inanmaktadır ve eğer kocası beşinci kez doğruyu söylerse Allah'ın onu yok etmesi için dua etmektedir. Bu duruma düşen hangi kadın doğruyu söylemekten kaçınmaz!

Kıskançlık bir yana bırakılırsa, Türkler iyi insanlardır, kıskançlığa fırsat vermemek için bütün önlemleri alırlar, bütün dünyanın malını bile verseler karılarının yüzünü en iyi dostlarına bile göstermezler. Kaldı ki Türk erkekleri oldukça yakışıklı ve güzel endamlıdır; soyları bizde olduğundan çok daha az farklılık gösterir, çünkü daha sade yaşarlar ve beslenmeleri daha tekdüzedir. Türkler arasında çok daha az kambura, topala ve cüceye rastlanmaktadır. Bizim giysilerimi-

8 Kuran'a göre dört tanık

zin görülme olanağı verdiği bölümleri onların giysilerinin gizlediği doğrudur. Türk giysilerinin ilk parçası, pantolon ya da iç donu biçiminde, topuklara kadar inen bir çeşit pantolondur;[a] bu çakşır, sarı deriden bir ayakkabı ve bu ayakkabıların üstüne giyilen gene aynı renkten bir terlikle [mest] son bulur; bu terliklerin topuklarına, terliğin bu bölgesinin eskimesini önlemek için, bir buçuk *ligne*[b] kalınlığında, yaklaşık dört *ligne* genişliğinde, at nalı biçiminde bir demir çakılır; burun bölümü gotik kemer biçiminde son bulur ve dikişi bizim ayakkabılarımızdan çok daha özenlidir. Çok basit tabanlı olmalarına karşın bu terlikler çok dayanıklıdır; özellikle de en iyi ve en hafif deri olan Doğu derisinin kullanıldığı İstanbul terlikleri. Padişahın ayakkabıları diğerlerininkinden daha iyi değildir. Yalnızca yabancı Hıristiyanların sarı terlik giymesine izin verilir, zira Padişahın kulları, ister Hıristiyan, ister Musevi olsunlar, kırmızı, menekşe rengi ya da siyah terlik giyerler: Bu buyruk o kadar yerleşmiştir ve o kadar iyi uygulanmaktadır ki, insanların ayaklarına ve başlarına bakarak hangi dinden oldukları anlaşılır. Bu terliklerin en rahat yanı zahmetsizce giyilip çıkarılmalarıdır, ama bunları giyebilmek için alışmak gerekir; bunları giymeye başladığım ilk günlerde, terlikleri sokaklarda kaybediyor ve bunu ancak bir süre sonra ayaklarımda duyduğum acıyla fark edebiliyordum.

Her ne kadar Türkler ayakkabılarımızı çok ağır buluyorlarsa da, onlarınkinden çok daha kullanışlıdır. Türklerin terlikleri yalnızca yaz aylarında iyi, çünkü birkaç damla su bile onları kirletiyor; bu terlikler bitki toplamayı seven kimselere uygun değil; en küçük taş parçası bile yaralar, bu terliklerle bir çayıra girilemez; kumaş kadın çorapları kadar hafif, tıpkı terlikler gibi topuk bölümü dar olan potinler kullanıldığı da bir gerçektir; bunların sarı renkli olanlarını yalnızca Müslümanlar ve ayrıcalıklı Hıristiyanlar giyebilmektedirler.

Türklerin çakşırlarının ön tarafı, üç ya da dört parmak kalınlığında, kumaşa dikilmiş bir kılıfın içine sokulan bir kuşakla örtülür. Ön taraftaki açıklık, arka taraftakinden daha büyük değildir, çünkü Müslümanlar çöme-

a Burada sözü edilen çakşırdır ve bundan böyle 'çakşır' terimini kullanacağız –ç.n.

b Başparmağın on ikide biri uzunluğunda eski bir uzunluk ölçüsü –ç.n.

lerek büyük apteslerini yaparlar.[a] Gömlekleri çok yumuşak ve seyrek bir kumaştan ya da pamukludandır; yenleri bizim kadınlarımızınkinden daha geniştir; aptes alırken gömleğin kollarını dirseğin üstüne kadar kıvırırlar ve bilek bölümü olmadığından büyük bir kolaylıkla burada tutarlar. Gömleğin üstüne yelek giyerler; yelek keçi kılından, kıldan, satenden ya da sırmalı bir kumaştan yapılır ve topuğa kadar iner. Kışın giyilen yeleklere pamukludan astar geçirilir; bazı Türklerin en ince İngiliz kumaşından dikilmiş yelekleri vardır. Yelek bedene iyice oturur ve karabiber tanesi iriliğinde yaldızlı gümüş düğmelerle ya da ipekli düğmelerle iliklenir. Kollar da çok dardır ve bileklerde aynı irilikte düğmelerle sıkılır; bu düğmeler, tıpkı yeleklerin düğmeleri gibi, düğme görevi yapan ipek ilikler aracılığıyla iliklenir. Çabucak giyinmek için, düğmelerin aralıklı olarak iki ya da üçü iliklenir; kollar, kimi zaman, elleri örten küçük bir yuvarlakla son bulur. Yelek 10-12 ayak uzunluğunda, 1,25 ayak genişliğinde ipek bir kuşakla sıkılır; bunların en iyileri Sakız adasında yapılır. Kuşak iki ya da üç tur sarılır, oldukça zarif biçimde burulan iki ucu önden sarkar.

Erkekler bir, kimi zaman da iki hançeri bu kuşağın arasında taşırlar; hançerler kınlıdır, sapları altın ya da gümüşle ve değerli taşlarla bezelidir. Cepleri olmadığı için, kuşaklar mendillerini taşıma olanağı da verir. Tütün kesesi, evrak kesesi vb her şeyi göğüslerine koyarlar ve bu nedenle olduklarından daha şişman görülürler. Kaftan yeleği örter; hava sıcak olduğunda, kaftanı kollarını geçirmeksizin hırka gibi taşırlar; ne var ki, seçkin kimselerin karşısına bu halde çıkmak büyük densizlik sayılır. Bu ceketlerin yenleri oldukça dardır ve üstlerine kürk geçirilmez; çünkü yaratacağı kalınlığın hoş olmaması bir yana, kürk kolların hareketini de engeller; yenler bilek hizasına kadar iner ve ceketlere geçirilen kürk astarlara benzeyen, oldukça geniş bir kürk kapakla yukarı doğru kıvrılır. Sıradan kürkler tilki, samur, sincap postundan yapılır; en güzel kürkler ya çok koyu renkli, hemen hemen siyah samur kuyruklarından, ya da bembeyaz Moskova tilkisi boynundan yapılmış olanlardır: Bu kürkler çok pahalıdır, çünkü bir ceketi kürkle donatmak için bol miktarda samur kuyruğu ya da tilki boynu gere-

a Çakşırların önünde ve arkasında düğmeyle örtülen yarıkların olduğu doğrudur; ne var ki, arkadaki yarık büyük aptesi yapmak için kullanılmaz. Burada Tournefort yanılıyor –ç.n.

kir; bunların fiyatı beş yüz ekü ile bin ekü arasında değişir. Ceketler İngiliz, Fransız ya da Felemenk kumaşındandır; lal renkli, kahverengi ya da zeytin yeşili olabilir ve eski insanların elbiseleri gibi topuğa kadar iner.

Sarık iki parçadan oluşur: başlık ve bunun çevresine sarılan bez. Bu beze Türkler tülbent adını verirler ve bizdeki türban sözcüğü de buradan gelir. Başlık bir çeşit kırmızı ya da yeşil takkedir; kenarsızdır; üst bölümü yuvarlak olmasına karşın oldukça düzdür; çoğunlukla içine pamuk doldurulmuştur, ama kulakları örtmez. Bu takkenin çevresine, oldukça ince bir pamuklu bez –farklı yönlerde olmak üzere– birkaç tur sarılır. Tülbentlere güzel bir görünüm kazandırmak bilgi işidir ve bu iş Türkiye'de –tıpkı bizdeki şapkacılık gibi– bir meslektir. Hz. Muhammed'in soyundan gelmekle övünen emirler yeşil sarık takarlar; diğer Türklerinki genellikle kırmızıdır ve beyaz tülbentleri vardır. Temizlik adına sarığın sık sık değiştirilmesi gerekir; kısacası, bu giysi pek rahat değildir ve ben Fransız giysilerim içinde daha rahat ediyordum.

Türkler sakallarına büyük özen gösterirler, güzel sakala sahip olmaya büyük önem verirler. Türkler arasında en büyük dostluk işaretlerinden biri karşılıklı olarak sakaldan öpmektir; öte yandan, bir kimsenin sakalından bir kıl koparmak ya da sakalını kesmek katlanılmaz bir hakaret sayılır. Yemin ettiklerinde sakalları üstüne yemin ederler. Din adamları eğer sakalları yoksa hor görülürler. Orduya girenler güzel bir bıyıkla yetinir ve güzel, burulmuş bıyıklarıyla övünürler. Türklerde selamlaşma, hafif bir baş eğmesi ve aynı anda hayır dualarıyla eli göğse götürmek ve selam verilen kişiye kardeşim demekten oluşur. Karşınızdaki seçkin biriyse, eğilmeden yanına kadar ilerlenir ve elle ulaşılabilecek uzaklığa ulaşınca ceketinin ön uçlarından birini tutmak için eğilinir, tutulan uç biraz yukarı kaldırılır; karşınızdaki kişinin niteliğine bağlı olarak ya saygıyla öpülür ya da öpmeden bırakılır: İltifatlarınızı yaptıktan ya da işle ilgili konuştuktan sonra, gene aynı törenle ayrılırsınız.

Sıradan ziyaretlerde, yalnızca el göğse götürülür; biraz yüksek bir seki olan sofaya bağdaş kurularak oturulur; genellikle yakılmış, çok temiz, borusu iki ya da 3 ayak uzunluğunda çubuklar ikram edilir; boruların böylesine uzun olması, kısa çubuklarla içildiğinde dili yakan ve damağı kavu-

ran bu pis kokulu yağdan kurtulmuş olarak yalnızca en az yakıcı dumanın ağza ulaşmasına izin verir; zaten Doğu'da dünyanın en hoş tütünleri içilir; çoğunlukla Selanik tütünleri içilirse de Asya topraklarından, özellikle de eski Laodikeia kenti çevresinde yetiştirildiği için Lazkiye tütünü adı verilen Suriye tütünleri daha da iyidir. Türkler bu tütüne sarısabır ya da başka kokular eklerler, ama bunlar tütünün tadını bozar. Marpucun ucundaki ağızlık daha iridir ve bizimkilerden daha kullanışlıdır. Eğriboz adası ve Thebai'de yapılanlar doğal topraktandır, taş ocağından çıkarıldığı sırada çakıyla yontulur ve daha sonra sertleşir. Tütünden sonra kahve ve şerbet de ikram edilir; sunulan kahve harikadır, ama içine şeker koymazlar; bunun nedeni ya cimriliktir ya da sade kahveyi daha doğal bulmalarıdır. Tütün dışında, varlıklı insanların evinde koku da ikram edilir. Bir esir, burnunuzun dibinde eczalar yakar; bu sırada, dumanın çok hızlı dağılmaması için, diğer esirler başınızın üstüne bir örtü yayarlar; bu kokulara dayanıklı olmanız gerekir, yoksa bunlar zarar verebilir.

Ziyaretlerin çoğu benzer törenlerle yapılır. Ziyaretten yüz akıyla çıkabilmek için çok zeki olmaya gerek yoktur; güler yüz ve ciddiyet Doğulular arasında değerli sayılır, çok parlak zekâ her şeyi berbat eder; bunun nedeni Türklerin zeki insanlar olmaması değil, çok az konuşmaları, güzel konuşma yeteneğindense içtenlik ve alçakgönüllülükten etkilenmeleridir. Acımasız gevezeler olan Rumlar için durum aynı değildir. Bu iki ulus aynı iklimde doğmuş olsalar da, birbirlerinden çok uzak yaşıyorlarmışçasına mizaçları ayrıdır; söz konusu mizaç ayrılığı aldıkları farklı eğitime bağlanabilir. Türkler asla gereksiz söz etmezler; Rumlarsa, tersine, durmadan konuşurlar. Kışın, sabahtan akşama kadar *tandırlarda* vakit geçirirler; büyük boşboğazlıklar burada yapılır ve komşunun hatırına gönlüne bakılmaz. Bu tandırlar yanları tahta kaplı masalardır; tandırın içini ısıtmak için bir soba yerleştirildikten sonra, kadın, erkek, kız ve erkek çocuklar bellerine kadar tandırın içine girerler. Misyonerlerimiz tandırlar aleyhine çok verip veriştirdiler, ancak çok kullanışlı olduklarından onları ortadan kaldırmak olanaksızdır. Türkler dinlerinin buyruklarını yerine getirirler; Rumlarsa, tersine, dinlerinin buyruğunu asla yerine getirmezler ve sefalet onları kötü örnekleri izleyerek aptallıklar yapmaya iter ve bu durum aile içinde babadan

oğula sürüp gider. Son olarak, Türkler yürek temizliğini ve iyi niyeti meslek haline getirmişlerdir; buna karşılık Rumların imanı uzun süredir kuşkuludur: Onların tarihçilerini okumak yeterli.

Türklerin bütün eylemlerine tekbiçimlilik egemendir; yaşama biçimlerini asla değiştirmezler. Evlerinde büyük şölenler vermelerini beklemeyin; az şeyle memnun olurlar, örneğin bir Türkün mutfak masraflarından iflas ettiğini duyamazsınız. Mutfaklarının temeli pirince dayanır. Pirinci üç farklı biçimde pişirirler. *Pilav* adını verdikleri, kuru, ağızda eriyecek kadar yumuşak pirinçtir ve birlikte pişirildiği tavuklardan ve koyun kuyruklarından daha güzeldir. Pilav, haşlama suyuyla birlikte kısık ateşte, karıştırmadan tencerenin kapağı kapalı olarak pişirilir; zira karıştırır ve hava almasına neden olursanız pilav lapalaşır. İkinci yemek *lapadır*: bizde olduğu gibi pişirilir, içine haşlama suyu katılır; bizde lapa kaşıkla yenir; Türklerse pilavı başparmaklarıyla ağızlarına küçük lokmalar halinde sokarlar ve avuçlarının içi tabak görevi yapar. Üçüncüsü *çorbadır*: Bu, bir çeşit pirinç ezmesidir; eski insanların hastaları beslemek için hazırladıkları pirinç yemeğine benzer.

Tavuklar Doğu'da harikadır, ama kasaplarda satılan et pek çok yerde iyi değil. Çoğunluk sığır yerine manda eti satarlar ve manda eti çok sert olur. Burada koyunlar çok yağlı ve içyağı kokuyor; özellikle de kuyruğu dev boyutta bir içyağı topağından başka bir şey değil; Türkler koyunu ancak tencereyi ocağa koymak istedikleri zaman öldürürler. Çorbadan başka bir şey sevmediklerinden, tencereye atmadan önce etleri çok küçük parçalara bölerler ve her çeşit av etiyle birlikte kaynatırlar. Koyun etini kızartmak istediklerinde etleri daha da küçük keserler ve bütün parçaları bir et parçası, bir soğan olmak üzere çok uzun bir şişe dizerler. İstanbul'da iyi sığır etleri ve nefis tavşanlar yenir. Asya topraklarında, çil keklikler olağanüstü, keklikler nefistir. Dünyanın en lezzetli balıkları Doğu'da avlanır. Bildiğimiz türler dışında, Karadeniz'den bilmediğimiz birçok başka balık çıkar. Türkler kimi zaman biraz kıyılmış yağ ve üstüne serpilen hiç pişmemiş pirinçle yapılan bir et yahnisini ikram ederler; söz konusu yemek, lokmalar halinde, mevsimine göre bağ yapraklarına ya da lahana yapraklarına sarılarak ağzı kapalı bir çömlekte pişirilir. Doğu'nun her yerinde çok iyi buğdaylarla

kötü ekmekler pişirilir; hamurlarını ne yoğururlar ne de mayasını taşırırlar, ama bütün bunlar çoğunlukla iyi hamur işleri ve hoş yufkalar yapmalarını engellemez. Tabaklar porselen, çini ya da çoğunlukla kalaylanmış bakırdandır. Zira Küçük Asya bakır madenleri açısından zengindir. Tabakları ateşte kızdırarak çok temiz ve hızlı biçimde kalaylarlar; daha sonra, bir amonyak tuzunu tabaklara serperler ve daha sonra da bir maskalayla yaydıkları kalay parçacıklarını tabağa uygularlar; bu kalay bakıra öylesine iyi yapışır ki bakırın kızılı bizimkiler kadar kolay çıkmaz. Yemek vakti gelince, yere ya da kerevete, yiyeceklerin sayısıyla orantılı büyüklükte yuvarlak bir örtü yayılır. Temizliği sevenler, bu örtüyü, yalnızca yarım ayak yükseklikte tahta bir masanın üstüne yayarlar; örtünün üzerine de içi pilav ve et tabaklarıyla dolu büyük bir tahta tepsi konur. Ev sahibi alışılmış duayı yapar: "Her şeye kadir ve bağışlayıcı Allah'ın adıyla vb." Sofrayı çepeçevre dolanan ve yemek yiyen herkesin yararlandığı mavi bezden bir peçete yayılır; herkes uzun saplı bir tahta kaşık kullanır ve çok iştah açıcı pilava kaşık sallanır. Et ve meyveler yenir, yemeğin sonuna doğru soğuk su içilir. Kimi zaman sofradan karnımız aşırı doymuş olarak kalkıyorduk: Bunu dengelemek için sıcak kahve ikram ediliyor. Daha sonra, diğerleri gibi tütün içiyorduk; ne var ki, tütünü keyifle değil hatır için tüttürüyorduk. İlaç olarak kullanılan duman halindeki tütün astıma, diş hastalıklarına ve bedenin bazı bölümlerine kolayca giren ve et yeme sonucu oluşan birçok hastalığa iyi gelir: Bu tütün içme tarzı oldukça Türklere özgüdür ve kalınlığı nedeniyle terlemeyi engelleyen ve kulakları örtmeyen sarık kan dolaşımını sağlar. Zaten tütün tembelliklerine de uygun düşer; tütün içerken tükürmezler; rahatlarını hiç bozmadan, alışkanlıkları nedeniyle ve temizlik kaygısıyla salyalarını yutarlar. Orta halli kişilerin evinde tükürmemek için salyamı yuttuğumda midem altüst oldu; bununla birlikte, görgü kuralları yere serili halıları kirletmemek için bir mendilin içine tükürmeyi ya da bir köşeye giderek halının ucunu kaldırıp döşemeye tükürmeyi gerektirmektedir.

İlk kez geceyi Türklerin evinde geçirmek zorunda kaldığımızda, nereye yatacağımızı kestirmekte oldukça güçlük çektik. Ev sahibinin bir tek yemek yediğimiz odası, yanda küçük bir mutfağı ve karısıyla birlikte yattığı başka bir odası vardı; görünüşe göre bu oda bize ayrılamazdı. Başka yer-

de de ne karyola, ne yatak, ne peyke, ne de sandalye görünüyordu; zira Türkler, dünyada, bir odayı en az eşyayla dolduran insanlardır. Birdenbire bir köle duvara gömülmüş bir dolabı açtı ve yataklarımız için gerekli her şey dolabın içinden çıktı. Üç yatak hazırlamak için, yemek yediğimiz kerevet üstüne çok ince ve çok sert üç döşek serildi; döşeklerin üstüne birçok örtü yayıldı ve her birinin üstüne ikinci bir örtü serildi; ne var ki sonuncu örtü, ülkenin tarzı gereği gece yatakta yatanı rahatsız etmemesi için yatak örtüsüne dikilmişti. Her yatağın kendi yastığı vardı ve sabah kalktığımızda aynı köle bütün bu eşyayı bir anda toplayarak –operada dekor değiştirenlerin hızıyla– dolaba koydu.

Çoğu işsiz güçsüz yaşadığından Türkler eğlenceler aramak zorunda kalmıştır: ne var ki, eğlencelerini tanımlayacak doğru terimi bulmayı beceremedik; oyun oynadıkları zaman bile bunu para kazanmak için değil, vakit geçirmek için yaptıklarını söylüyorlar. Yalnızca ailede dirlik düzen ve kamuda huzuru öngören Hz. Muhammed bu konuda Müslümanlara iyi ilkeler verdi. "Kumar ve satranç oynamaktan sakınınız, bunlar insanları bölmek, onları ibadetten uzaklaştırmak ve Allah adını anmalarını engellemek için şeytanın icatlarıdır."[9] Satranç açısından Hz. Muhammed'in sözünü tutmamışlardır, ama ne iskambil, ne de zar bilirler; kimi zaman dama oynarlar. En sevdikleri oyun menkeledir; menkele tıpkı dama gibi iki kanatlı bir düzlemdir ve her kanatta altı çukur vardır. Oyun iki kişiyle oynanır, oyunculardan her biri otuz altı kavkı alarak kendi tarafındaki çukurları doldurur.

En sofu Müslümanlar Kuran ve tefsir okumakla vakit geçirirler. Diğer bazıları şiirle ilgilenirler ve söylendiğine göre bu konuda başarılıdırlar. Buna şaşırmadım; Asya ve Yunanistan'ın yetiştirdiği en büyük dâhilerin kanı onların damarlarında dolaşıyor ya da, en azından, gökten aynı etkileri alıyorlar. Müzik kimi Türklerin en büyük zevkidir; bazıları bütün gününü –hep aynı havaları tekrarlayarak bile olsa– hiç sıkılmadan bir çalgıyı çalarak geçirir. Dervişler çok iyi müzisyenler ve dansçılardır; ne var ki, din adamlarına geçmeden bazı yasa adamlarından söz etmek gerekir.

Din adamlarının başı olan müftü ya da şeyhülislam dinsel şef ve Kuran tefsircisidir. Padi-

9 Tournefort burada Kuran'ın V. Bölümünün 91. ayetini açıklamaktadır, ne var ki, söz konusu ayet kuşkusuz satrançtan söz etmemektedir.

şah onu atar ve asla görevden almaz;[10] padişah, bu görev için namuslu, çok iyi bir ünü olan bir din bilginini seçer. Bu seçimden sonra, şeyhülislam imparatorluğun en çok saygı gören görevlisi haline gelir; o, ülkenin kâhinidir ve öne sürülen sorunla ilgili olarak evet ya da hayır biçiminde vereceği bütün kararlara uyulur. Görevini yaparken üç yardımcısı vardır: Birincisi, sorunu anlaşılmaz kılabilecek bütün güçlükleri ortadan kaldırarak sorunun gerçek durumunu ortaya koyar; ikincisi, sorunu yazıya döker; üçüncüsü şeyhülislamın verdiği kararı mühürler. Verilen yanıt bütün güçlükleri ortadan kaldırır, kararın temyizi olmaz ve olay kesin biçimde noktalanmış olur. Verilecek yanıt barış ya da savaş, büyük devlet görevlilerin idamı ya da imparatorluğun iyiliğiyle ilgiliyse, padişah olayı ad vermeden ve kuşkulanılan bir olay olarak şeyhülislama bir yazıyla bildirir: "Bu olayla ilgili olarak ne yapmak gerekir?" Şeyhülislam dikkatli olmak zorundadır; zira çoğunlukla yalnızca biçimsel olarak sorulmuştur ve eğer padişahın arzusu doğrultusunda konuşmazsa görevden alınabilir. Sultan Murad huysuz bir şeyhülislamla çalıştığı bir dönemde ona mağrur biçimde sordu: "Seni kim şeyhülislam yaptı? –Siz Devletlum, diye yanıt verdi şeyhülislam. Öyleyse, dedi sultan, madem ki ben seni bu makama getirebilme gücüne sahibim, seni bu makamdan indirme gücüne de sahip değil miyim?" Şeyhülislamın ne yanıt verdiği söylenmiyor, ama şeyhülislam görevden alındı. Birçok şeyhülislam ise kendini göreve getiren padişahın tahttan indiriliş ve ölüm kararını imzaladı.

Her ne kadar halka Kuran'ın kusursuz bir kitap olduğunu söylüyorlarsa da, zamana ve gereksinimlere bağlı olarak Kuran'a farklı tefsirler getirmekten de geri kalmıyorlar. Padişah yeni şeyhülislama çok pahalı, samur kürklü bir kaftan armağan etti ve kaftanın içine altın dolu bir keseyi kendi eliyle yerleştirdi. Kaftanın ve armağan edilen altının değerinin 2000 ekü olduğu tahmin ediliyor. Padişah zaten ona yaklaşık olarak 25 ekü yevmiye tahsis etmiştir (bu, genellikle bir caminin imaretinden gelir). Sarayda bulunan paşalar, büyükelçiler ve çalıştığı dairenin görevlileri, göreve yükseltilmesini kutlamaya geldiklerinde şeyhülislama büyük armağanlar sunarlar. Son olarak, şeyhülislam padişahın saygıyla selamladığı tek devlet görevlisidir. Padişah şeyhülislamın hiçbir görüşme isteğini geri çevirmez, hatta onu kabul

ederken birkaç adım atar; veziriazam yalnızca şeyhülislam geldiğinde ayağa kalkar ve karşılamaya gelir. Veziriazam solda durur; sol, kılıcın taşındığı ve askerlik mesleğinde olanlar için en onurlu yandır, çünkü sağda olanlar kılıcın altındadır; ne var ki, şeyhülislam ve kazaskerler din adamları arasında onurlu yer olan sağda durmaktan çok mutludurlar; bu sayede aralarında hiç anlaşmazlık çıkmaz: İşte insanların düşünce dünyası böyle tatmin edilir. Eğer şeyhülislam düşmanlarının çevirdiği dolaplar sonucu görevden alınarak böylesine avantajlı bir göreve komplocuların yandaşı getirilirse, görevden alınan kişi yargıyla ilgili ve çok yüksek gelirli bazı görevlere getirilir. Ama eğer şeyhülislam büyük bir ihanet ya da bazı büyük suçlarla suçlanıyorsa, yasanın onu ölüm cezasından koruduğunu söylemesi boşuna olur, yalnızca makamının elinden alınarak diri diri mezara gömülme anlamına gelen Yedikule zindanlarına gönderilme cezası onun için yeterli görülmeyecektir.[11]

Şeyhülislamdan sonra, imparatorluğun en saygın yasa adamları kazaskerlerdir. Daha sonraysa büyük kadı[12] adı verilen *mollalar* ya da molla kadılar ve kadılar (sıradan yargıçlar) gelir. Kazaskerlerin en büyüğü Avrupa yani Rumeli kazaskeridir; Asya yani Anadolu kazaskeri ikinci, Mısır kadısı[13] üçüncü sırada gelir. Kadı bulunmadığında, kazaskerler bu görevi de yaparlar; çoğunlukla şeyhülislamlığa yükselirler ve kendilerini hem yasaları hem de Kuran'ı derinlemesine incelemeye adarlar; onlara ordunun kadıları adı da verilir, çünkü ordu görevlilerini yalnızca kazaskerler yargılarlar); Divan'da veziriazamın yanında otururlar ve kimi zaman kamu işleriyle ilgili kararları verirler; son olarak, imparatorluktaki bütün yasa adamlarını gözetmek de onların görevleri arasındadır. Kadıların, hatta molla kadıların atamalarını yaparlar; ne var ki, molla kadıların atamaları için padişahın onayını almak zorundadır. Hem sağlam temellere dayanan hem de çok sayıda şikâyet geldiğinde, kadıları önce değnek cezasına, sonra başka cezalara çarptırırlar.

10 Tam tersine, şeyhülislamlar da diğer yüksek görevliler kadar sık görevden alınır. Kaldı ki Tournefort da ilerideki sayfalarda bu gerçeği kabul edecektir.

11 Çoğunlukla bu kadar ihtiyatlı davranılmaz: IV. Murad'ın büyük olasılıkla yukarıdaki olaya kaynaklık eden şeyhülislamı Ahizade Hüseyin Efendi boğdurulmuştur. Osmanlı tarihinde ölüm cezasına çarptırılan yalnızca üç şeyhülislam olmuştur ve bunların ilki Ahizade Hüseyin Efendidir.

12 Bunlar sırasıyla İstanbul, Mekke, Edirne, Bursa, Mısır, Medine, Şam, Kudüs ve Halep kadılarıdır.

13 Mısır kazaskerliği makamı bu ülke fethedildiğinde, 1517'de kurulduysa da daha sonra kaldırıldı. Böylece hemen hemen hep yalnızca iki kazasker oldu.

Büyük kentlerin yargıçlarına molla ya da molla kadı, kasabaların ve küçük yerlerinkine kadı denir. Türkiye'de bütün adalet mekanizması bu tür insanların elindedir; şu anda bu ülkede her şey kokuşmuş olduğundan, müftünün eli kazaskerlerin, kazaskerlerinki mollaların, mollalarınki kadıların, kadılarınki de halkın cebindedir. Her kadının, adaletçe aranan kişileri yüksek sesle ilan eden tellalları vardır. Yargıya çağrılan kişi belirlenen saatte gelmezse, yargı dilediği kararı verir. Çoğunlukla kadının kararına itiraz etmenin hiçbir yararı olmaz, zira davalara asla yeniden bakılmaz; böylece karar hemen her zaman onaylanır, çünkü kadı işittiklerine dayanarak karar vermiştir; bu nedenle çok büyük yanlışlar yapılır; ne var ki, adaletsizlikleri apaçık ortadaysa, sık sık kadıların kararları bozulur ve kadılar cezalandırılır; ama yasa onların öldürülmesine izin vermez. İstanbul'da 1390'lardan beri kadılar vardır: Zira I. Bayezid, İstanbul'a yerleşmiş Türklerle Rumlar arasındaki davalara bakması için kentte kadı bulundurulmasını Bizans İmparatoru İoannes Palaiologos'a kabul ettirmiştir.

Türk imamlar, din adamları ve hatta kadılar yataklarında ölme mutluluğuna sahiptirler. Genellikle imamlar minarelerin şerefelerinden namaz saatlerini haber vererek işe başlarlar. Eğer iyi bir insansalar ve lekesiz bir ünleri varsa, çevre halkı bunu denetime gelen adamlar aracılığıyla veziriazama iletir. Veziriazam, Kuran'dan birkaç bölüm okuttuktan ya da Kuran'ı ona ezberlettikten sonra erzaklarını göndertir. İmamların işi namaz kıldırmak, camilerde Kuran okumak, nikâhları kıymak, ölüm döşeğinde olanların yanında bulunmak ve ölülere refakat etmektir. Ölüm döşeğinde olan kimsenin ödeyemeyeceği bir borcu varsa, imam onu teselli etmek için, alacaklıları can çekişenlerin baş ucuna getirterek onların yükümlülüklerin yerine getirilmesini ertelemelerini ya da haklarını helal etmelerini sağlamaya çalışır. Bu iyiliği yapmayı kabul etmeyecek kadar katı olan alacaklılar namussuz insanlar olarak tanınırlar.

Türkiye'de ölüleri büyük bir titizlikle yıkarlar; ölülerin bütün bedenleri tıraş edilir, kötü ruhları uzaklaştırmak için çevrelerinde tütsüler yakılır, sonra dikişsiz bir beze sarılarak gömülürler. Bütün bunların bir nedeni vardır; ölü mezara konduğunda iki meleğin ölüyü diz üstü oturtup yaptığı işler konusunda bilgi verdiğini düşünülür; işte bu nedenden ötürü, Türklerin ço-

ğu bedenlerinin duruşunu değiştirecek meleğin tutabilmesi için başlarında bir saç perçemi bırakırlar. Ölü mezara boylu boyunca yatırılır ve üzeri hafif tahta ile örtülür. Eğer ölü iyi bir insan olarak yaşamışsa, ölüyü inceleyen meleklerden sonra, kar kadar beyaz iki melek gelerek yalnızca öbür dünyada tadacağı zevklerden söz ederler; ama ölü çok günahkârsa, kara kehribar kadar siyah iki melek gelir, ölüye büyük eziyetler eder; söylendiğine göre, meleklerden biri onu topuz darbeleriyle toprağa çakar, diğeriyse bir demir çengelle topraktan çıkarır ve söz konusu iki melek bu acımasız uygulamaya bir an bile ara vermeden Kıyamet Gününe kadar sürdürerek eğlenir.

Arapları yönetmek için gelen Hz. Muhammed bunu Arapların zevkine uygun biçimde yaptı. Arapların toprakları çorak ve kurak bir çöl olduğundan, onları yüreklendirmek için çeşmeler ve bahçelerle dolu bir cennet sözü verdi; ulu ağaçlar güneş ışınlarının girmesine izin vermiyordu, yer çiçeklerle kaplıydı ve bahçeler her çeşit eşsiz meyveyle doluydu. Bu çok güzel yerde bol bol süt, bal ve şarap akıyordu; ne var ki, bu, sarhoş etmeyen ve muhakemeyi bulandırmayan bir şaraptı. En kusursuz güzel kızlar burada dolaşıyordu ve bunları elde etmek ne çok kolay, ne de çok güçtü; isteyen istediğiyle evlenebiliyordu, çünkü her türlü zevke hitap eden kızlar vardı; yumurta iriliğindeki gözleri hep çılgınca sevdikleri kocalarının üstündeydi. Peygambere göre, bu kızlar tertemizdiler ve burada cinsel hastalıkların lafı bile edilmiyordu: Burada ne kum, ne cıva, ne peygamberağacı, ne de saparna[a] biliniyordu. Hz. Muhammed'in öbür dünyayla ilgili söylediği bir başka şey, Hak yolunda ölenleri ölüler arasında saymamak gerektiğidir: Çünkü onlar Allah'ta yaşamakta ve Allah'ın iyiliklerinden ve aşkından yararlanmaktadırlar. Buna karşılık, günahkârlar kavurucu ateşin içine atılacaklar ve –işkencenin artması için– ateşin ortasında olmalarına karşı derileri her an yenilenecektir. Suyun damlasını bile düşleyemeden, inanılmaz bir susuzluk çekeceklerdir ve kazara onlara içecek bir şey dökülecek olsa, bu, onların soluğunu kesen zehirli bir su olacaktır. Cezaların en büyüğü de, orada asla kadın bulamayacaklardır.

Söylemeyi unuttum, ölüler gömülmeden, kişinin niteliklerine bağlı olarak çeşitli renklerde olabilen bir örtü altındaki bir sandukada ziyaret için

a Bütün bu sıralanan nesneler halk hekimliğinde kullanılıyordu –ç.n.

bekletilir; savaşçıların örtüsü kırmızı, zenginınki siyah, bir bey ya da sin adamınınki yeşildir; tabutun üstüne konan sarıklar örtüyle aynı renkte olur. İmamlar cenaze alayının önünde yürür, ölü için dua ederler; eğer ölen seçkin biriyse yoksullar, evde yaşayan esirler ve atlar da alayı izlerler. Tıpkı Rumların cenaze törenlerinde olduğu gibi, ağlayanlar da eksik değildir; bunlar, bütün yol boyunca, ölü gömülürken ve gömüldükten sonra çılgın bir ağıt yakarlar. Mezarlığa ulaşıldığında, cenaze tabuttan çıkarılır, yalnızca bir örtüye sarılı olarak çukura konur; ama ölünün üstüne toprak atılmasına özen gösterilir: çukurun üstü birkaç tahta levhayla örtülür, üstüne de mezarın yanına yığılı toprak atılır. Bundan sonra erkekler giderler, kadınlarsa bir süre daha kalırlar; en sonunda, imamlar melekler soru yönelttiğinde ölünün kendini iyi savunup savunmadığını ölenin ailesine bildirmek için mezara yaklaşırlar: İmamların ölünün kendini iyi savunduğunu söylemekten başka çıkar yolu yoktur, çünkü yalnızca iyi haberler verdiğinde dolgun bir ücret alabilecektir. Kadınlar sık sık kocalarının mezarına dua etmeye giderler, ama bunu asla gece yapmazlar. Kimi zaman, özellikle Cuma günleri mezara yiyecek götürülür; kimileri bunun ölüleri rahatlattığına inanır; mantıklı olanlarsa, bu işin, yoldan geçen kişilerin dikkatini çekerek durmalarını, ölü için dua etmelerini sağlamak için yapıldığını söylerler.

Türkleri ölülerini yol kenarlarına gömmek istemelerinin en başta gelen nedeni, geçenlerin onlar için hayır duası okumalarıdır; bu dualarda, Allah'ın onları azap meleklerinin eziyetinden kurtarmasıdır. Hali vakti bir ölçüde yerinde olanlar mezarın baş ve ayak uçlarına birer büyük taş diktirirler; başucuna dikilen, taşıdığı sarık ya da başlık biçimiyle cinsiyet ayırımı yapılabilmesini sağlar ve İstanbul'daki, imparatorluğun en güzel kentlerindeki mermerciler bu tür işlerle uğraşırlar; ölenle ilgili bilgiler mezarın ayakucuna yerleştirilen taşa kazınır. Usta mermercilerin en büyük amacı, büyük beyler için bir mezar yapmaktır; ne var ki, yaptıkları işte başarılı değiller, çünkü bilimsel çalışmıyorlar ve zevksizler. Genellikle sütun parçaları ya da mezarları belirtmeye yarayacak bazı eski mermerler bulmak için eski kentlerin harabeleri araştırılır. Yazıtlara meraklı olanlar mezarlıkları göz ardı etmemeliler; zira Türkler, Rumlar ve Ermeniler en güzel mermerleri buraya yerleştirirler; bu mezarlıklar olağanüstü geniş boyutlar-

dadır, çünkü aynı çukura asla iki kişi gömülmez ve İstanbul çevresindeki mezarlık alanı ekilecek olsa bu büyük kenti yılın yarısına kadar besleyecek tahıl üretilir; ayrıca, burada, kente ikinci bir sur yapacak kadar taş vardır.

Türk din adamlarını aralarındaki tarikatları ayrıntılı anlatabilecek kadar iyi tanımıyorum, çünkü hemen hemen yalnızca derviş adı verilen din adamlarını gördük. Dervişler, hep vaazlar veren bir şeyhin yönetimi altında toplu halde yaşayan keşişlerdir. Bu dervişler yoksulluk, dürüstlük ve itaat isterler; ne var ki, ilk ikisinden kolayca vazgeçebilirler, hatta çok istediklerinde evlenmek için kurumdan ayrılırlar. Türkler, insan başının uzun süre aynı konumda kalamayacak kadar hafif olduğunu söyleyen özdeyişe inanırlar. Dervişlerin tarikatının başı, Küçük Asya'daki Lykaonia'nın başkenti eski İconium kenti olan Konya'da oturur. Türklerin ilk imparatoru Osman bu kentteki tekkenin başını tarikatın başına geçirdi ve tekkeye büyük ayrıcalıklar tanıdı. Tekkede beş yüzden fazla din adamının bulunduğu ve tarikatın kurucusunun aynı kentin bir sultanı olan Mevlana (Mevleviler sözcüğü buradan gelir) olduğu söylenir; bu sultanın mezarı tekkenin içindedir.[14]

Gömlekler giymiş dervişler gömleklerini bulabildikleri en kaba bezden diktirirler; tenlerinin üstüne bu gömlekle birlikte, Konya'da üretilen, baldırın biraz altına kadar inen, kahverengi bir aba ceket de giyerler; dilediklerinde ceketlerinin düğmelerini iliklerler, ama çoğunlukla göğüsleri, genellikle siyah deriden yapılmış kemerlerine kadar açıktadır. Ceketin kolları Fransa'daki kadınların gömleklerininki gibi geniştir ve bunun üstünde kolları dirseğe kadar inen bir çeşit kazak ya da kısa manto bulunur. Bu dervişlerin bacakları çıplaktır ve genellikle terlik kullanırlar; deve kılından yapılmış, kirli beyaz renkli, kenarları olmayan, kelle şekeri biçimli, ama kubbe biçiminde yuvarlaklaştırılmış bir başlıkla başlarını örterler; kimileri başlığın üstüne bir çaput ya da tülbent sararak onu sarığa dönüştürür.

Bu dindar adamlar yanlarında şeyhleri ve yabancılar olduğunda yapmacıklı bir alçakgönüllülük sergilerler, gözleri yerde derin bir sessizliğe gömülürler. Buna karşılık başka yerlerde bu kadar alçakgönüllü olmadıkları, büyük bir rakı,

14 Tournefort burada yalnızca tek bir derviş tarikatından, Konya'da ders veren ve 1273'te ölen Mevlana Celaleddin Rumi'nin kurduğu, Batı'da, dönen (sema yapan) dervişler adıyla bilinen Mevlevilerden söz ediyor.

hatta şarap tüketicisi oldukları söylenir. Onları arasında afyon kullanımı diğer Türklerden çok daha yaygındır. Alışkın olmayan biri için küçük bir dozu bile ölümcül bir zehir olan bu uyuşturucu, her defasında büyükçe miktarlar kullanan dervişleri şarapla kafayı bulmuş insanlar kadar neşelendirir. Daha sonra bu neşe yerini, kendinden geçme adını verebileceğimiz tatlı bir öfkeye bırakır ve eğer neden bu halde olduklarını bilmezseniz onları olağanüstü insanlar sanabilirsiniz; ne var ki, içinde bol miktarda bu uyuşturucudan bulunan kanları, beyinlerinden çekilerek onları uyuşuklaştırır: Ne kollarını ne de bacaklarını kıpırdatmadan bütün bir günü geçirirler. Bu tür uyuşukluğu, onlar için bir oruç günü olan perşembeleri yaşarlar ve o gün –kural gereğince– gün batımına kadar hiçbir şey yemezler.

Dervişler çok naziktirler; sakalları temizdir, iyi taranmıştır; şiirleri, eğer bir gün cennette görmeyi umdukları kadınları anlatmıyorlarsa, asla kadın üstüne değildir. Ayrıca, eskiden yapıldığı gibi bedenlerini kesecek ve yaralayacak kadar aptal değillerdir: Bugün derilerine şöyle bir dokunmaktadırlar; bununla birlikte, aşklarının nesnelerine sevgi işaretleri olarak, kimi zaman küçük mumlarla kalplerinin bulunduğu yerde yanıklar oluşturmaktan da geri kalmazlar. Tıpkı bizim şarlatanların yaptığı gibi, kendilerini yakmadan ateşle oynayarak ve ateşi belli bir süre ağızlarında tutarak halkın hayranlığını kazanırlar.[15] Beden esnekliğine dayanan çeşit çeşit numaralar ve hokkabazlıklar yaparlar. Giysilerine bağlanan özel bir erdem sayesinde engerek yılanlarını afsunladıklarını öne sürerler. Türkler arasında, Doğu ülkelerini yalnızca onlar gezerler; Moğolistan'a ve daha ilerilere giderler, kendilerine verilen büyük sadakaları alırlar ve yolları üstündeki her dinden din adamlarının yemeklerini yemekten geri kalmazlar. Müzik, ibadetlerinin bir bölümünü oluşturur; ilahileri bize hüzünlü, ama ahenkli geldi; her ne kadar çalgılarla Allah'ı övmek Kuran'da yasaklanmışsa da, sultanlarının buyruklarına ve sofuların zulümlerine karşın gene de bunu yaparlar.

Dervişlerin başlıca ibadetleri salı ve cuma günleri dans[a] etmektir; bu törenden önce, dergâhın şeyhi ya da vekili bir vaaz verir. Morallerinin iyi olduğu ve hangi dinden olunursa olsun herkesin dans edebileceği söy-

a Sema yapmaktır –ç.n.

lenir. Erkeklerin bulunduğu bütün kamusal yerlere girmeleri yasaklanmış olan kadınlara bu vaazlara katılma izni verilmiştir ve onlar da bu izni kullanmaktadırlar. Vaaz sırasında din adamları kolları çapraz kavuşturulmuş, başları öne eğik, diz üstü oturmuş halde bir parmaklığın ardında dururlar. Vaazdan sonra, orkestra yeri görevi yapan bir dehlizde bulunan çalgıcılar, neyler ve kudümler aracılığıyla seslerini ayarlarlar ve çok uzun bir ilahi söylerler. Atkısını takmış, uzun yenli kaftanını giymiş olan şeyh, son bentte ellerini çırpar; bu işaret üzerine dervişler ayağa kalkar, derin bir reveransla selamladıktan sonra birbiri ardı sıra dönmeye başlarlar; böylesine büyük bir hızla dönerken kaftanlarının üstünde bulunan etekleri açılır, şaşırtıcı biçimde çadır gibi yuvarlak bir hal alır. Bütün dansçılar, çok eğlenceli, büyük bir çember oluştururlar, ama şeyhlerinin verdiği bir işaretle birdenbire dururlar, hiç yerlerinden kıpırdamamışlarcasına taptaze başlangıçtaki yerlerine otururlar. Dört ya da beş kez yeniden dans ederler ve son danslar daha uzun olduğundan dervişler soluk soluğa kalırlar; uzun süredir alışık olduklarından, hiç şaşırmadan bu ibadeti bitirirler. Türklerin bu din adamlarına büyük saygıları varsa da çok sayıda dergâh açmalarına izin verilmez, çünkü Türkler hiç çocuk yapmayan kimselere güvenmezler. Sultan Murad devlet için yararsız olan, ama halkın çok saygı gösterdiği dervişleri ortadan kaldırmak istedi; ne var ki, onları Konya'daki dergâhlarına geri göndermekle yetindi. Mevlevilerin Pera'da ve İstanbul Boğazının Trakya yakasında da bir başka dergâhları vardır. Bitinya bölgesindeki Bursa'da bulunan dergâhlarında vaazlarını dinledik ve caminin parmaklıkları arasından danslarını zevkle seyrettik.

Kervanımızdaki İtalyanca konuşan Ermeni tüccarlar vaazın bir bölümünü bize açıkladılar. Temel konu İsa'ydı; vaiz Musevilere verip veriştiriyordu; ne var ki, bu işi soğukkanlılıkla yapıyor, asla öfkeye kapılmıyordu ve Hıristiyanların böylesine büyük bir peygamberin Museviler tarafından öldürülmüş olmasına inanmalarını çok kötü buluyordu; hattâ İsa'nın göğe yükseldiğini ve Musevilerin onun yerine başkasını çarmıha gerdiklerini belirtiyordu.[16]

Türklerin İsa'ya duydukları saygıdan söz ettiğim bu güzel yerde mektubuma son veriyo-

15 Burada sözü edilen Mevlevi dervişlerinden çok, gezgin dilenci dervişlerdir.

16 İslam'ın İsa ile ilgili resmi öğretisi budur.

rum. Kimi gezginlerin söylediğinin tersine, İsa'ya küfürler savurdukları yalandır. Her ne kadar Türkler İsa'nın tanrısallığına inanmamak yanlışına düşüyorlarsa da, onu Allah'ın büyük bir dostu ve özellikle de Allah nezdinde büyük bir şefaatçi olarak tanıyorlar. İsa'nın Allah tarafından şefaat dolu bir dini yaymak için gönderildiğini kabul ediyorlar. Bizi imansız saymalarının nedeni İsa'ya inanmamız değil, Hz. Muhammed'in İsa'dan sonra gelerek kokuşmuş dünyaya başka bir din getirdiğine inanmamamızdır.

En derin saygılarımla,

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi Monsenyör Kont de Pontchartrain

Monsenyör,

Karadeniz'e açılmadan önce, bu denizin Türk diline göre Akdeniz'in bir parçası olan Marmara denizine boşaldığı kanala ilişkin gözlemlerimizi size iletme onuruna erişmemi hoş karşılamanızı istirham ediyorum.

İstanbul'dan söz ettiğim mektuba Fener köşkü adı verilen yapının betimlemesiyle son vermiştim. Şimdi, Karadeniz kanalının başından kanalın ağzından sonraki fenere kadar uzanan bütün Asya kıyısını anlatacağım; daha sonra Avrupa yakasındaki fenere ve Pompeius sütununa geçerek aynı kanalın Avrupa kıyısını izleyecek ve Trabzon gezisi için gemiye bindiğimiz İstanbul'a döneceğim.

Karadeniz kanalının betimlemesine başlamak için, Kadıköy burnuna yapılmış Fener köşkünden yeniden söz etmek gerekir. Bu burnun doğusunda, eskilerin Avrupa limanı adıyla andıkları bir liman vardır.

Avrupa limanından sonra, ünlü Kadıköy kentinin kurulmuş olduğu kıstak kıyısındaki yarımadada son bulan Moda burnunu dolanmak gerekir. Kalamış kıyısı burnun ötesinde uzanır ve adını kamışlarla dolu ve bataklık bir yerde yapılmış bir Ayios İoannes Hrisostomos kilisesinden alır. Kadıköy'ün diğer limanı, kıstağın batıya, dolayısıyla da İstanbul'a bakan girintisinde uzanır.[1] Burada, İmparator İustinianos'un buyruğuyla, büyük paralar harcanarak çok güzel dalgakıranlar yaptırıldı ve bunlar sayesinde her birine bir gemi girebiliyordu; ne var ki, bugün bunların yalnızca temelleri ayaktadır.

Adı "yargıcın köyü" anlamına gelen Kadıköy, bugün artık yedi ya da sekiz yüz evlik berbat bir köydür; ne var ki Rumlar, 451 yılında Aya Euphemia kilisesinde toplanan ve kilise babalarının

1 Tournefort'un yer belirlemeleri pek açık değil. Daha 18. yy'da harabeye dönmüş olan Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı köşkün bulunduğu yerde bir fener ve Fenerbahçe burnu vardır ve burası betimlemeye göre İstanbul'a en uzak noktadır; kente yaklaşıldığında, adı Kalamote'den (Kamışlık) gelen Kalamış koyuna ulaşılır; eski Avrupa limanı bu koyda, daha batıda yer alır. Daha sonra, Moda burnu ve son olarak da Kadıköy koyu gelir.

İsa'nın iki doğası olduğunu inkar eden Eutihes'i mahkum ettikleri ökümenik konsil sayesinde Hıristiyanlarca tanınan bu eski adı kullanmaya devam ettiler. Bu kilisenin bugün Rumlara bölge kilisesiyle aynı yapı olduğunu gösteren hiçbir belirti yoktur[2] ve Fransa'nın Babıâli büyükelçisi M. de Nointel, M. de Spon'un raporunda,[3] Aya Euphemia kilisesinin kalıntılarının köyün tam ortasında olduğunu ve burada Konsil'den söz eden bir yazıtın bulunduğunu belirtiyor. Kadıköy kıyısı balık bakımından çok zengindir ve bu kentin çevresinde bugün yalnızca ton yavrularını avlamada kullanılan ağlara rastlanmaktadır.

Kadıköy'den sonra eskiden Öküz Burnu ya da Öküz Geçidi[4] diye anılan Üsküdar burnuna geçilir; söz konusu adlandırma burasının İstanbul Boğazının başı sayılması için bir kanıttır, çünkü sözü edilen bu öküz ya da inek buradan Boğazı yüzerek geçmişti.

Üsküdar sarayı bugün Öküz Burnundadır. Bu sarayı Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığını sanıyorum.[5]

Kız Kulesi Üsküdar burnunun çok yakınındadır. İmparator Manuel Komnenos, kuleyi, çevresi yaklaşık iki yüz adım olan bir kayalık üstüne yaptırdı; Boğazı zincirle kapatmak amacıyla, bir diğer kuleyi de Avrupa yakasında, Aya Yorgi manastırı tarafında yaptırdı. M. Gilles[6] eskiden denizde bir duvar bulunduğuna ve bunun kulenin bulunduğu kayalıkla Asya toprağı arasındaki geçitte yer aldığına dikkati çekiyor. Bunun aynı imparator tarafından yaptırıldığı savını destekleyen birçok iz vardır; zira bir kuleden öbürüne ge-

2 Günümüzdeki Aya Euphemia kilisesi Moda yakınlarındadır; eski kiliseden hiçbir iz kalmamıştır.

3 Jacob Spon 1675-1676 yıllarında Doğu'ya yolculuk eden bir Fransız gezgindir. Yolculuk anıları 1678'de Lyon'da yayınlandı.

4 Boğazın eski adı Bosporus öküz geçidi anlamındadır.

5 Kanuni Sultan Süleyman'ın 1555'te yaptırdığı ve IV. Murad'ın 1634'te yeniden yaptırdığı sarayı 1794'te III. Selim yıktırarak kendi adıyla anılan Selimiye kışlasını yaptırdı. Selimiye kışlası bugün bütün çevreyi rahatça görebilecek konumdadır.

6 1547-1549 yılları arasında İstanbul'da bulunan Pierre Gilles (Petrus Gyllius).

rilen zincir sayesinde, gemilerin Karadeniz Boğazına geçmeleri olanaksızdı. M. Gilles Türklerin taşları başka yapılarda kullanmak için bu duvarı yıktıklarını söylüyor. Türkler bu kuleye Kız Kulesi[7] adını verirlerse de Franklar onu –her ne kadar Hero ile Leandros'un aşkları çok daha uzakta, Çanakkale Boğazında geçmiş olsa da– bu kuleyi Leandros Kulesi olarak bilirler. Kule kare planlıdır, sivri bir çatıyla son bulur; gene kare planlı bir surla çevrili birkaç topla donatılmıştır; kule hemen hemen bütünüyle savunmasızdır ve devletten aylık alan ve eğlenmek için gizlice gelen yeniçerilerden ya da İstanbul tüccarlarından da gelir sağlayan bir kapıcı kulenin tek muhafızıdır. Bu kayalıkta açılan bir kuyudan çıkan tatlı suyun bir kaynak suyu olduğu söylenmektedir; kimileriyse bunun bir sarnıç olduğunu ve duvar içinde gizli bir boru aracılığıyla saçak sularının buraya boşaldığını öne sürmektedir.

Her ne kadar Türklerin harap olan kentleri yeniden yapma alışkanlıkları yoksa da, gene de İranlıların yaktıkları Üsküdar'ı yeniden yaptırmışlardır.[8] Türklerin burayı İstanbul'un bir dış mahallesi gibi, Asya'daki ilk dinlenme yeri gibi gördükleri doğrudur; Avrupa'da dolanan Ermenistan ve İran kervanlarının ve tüccarlarının belli başlı buluşma yerlerinden biri de burasıdır. Üsküdar limanı eskiden Halkedon kadırgalarının barınağıydı. Bugün Üsküdar büyük ve güzel bir kenttir, hatta Asya kıyısının tek kentidir.

İstanbul Boğazında, Üsküdar'ın ilerisinde bulunan ilk köy olan Cosourgé,[9] sonra da Stavros[10] gelir; Stavros adı, Konstantinos'un yap-

7 Tournefort'un gördüğü, ahşap bir yapı olmalı; günümüzdeki yapı II. Mahmud döneminde (1808-1839) yapılmıştır.

8 Bu cümle 1560'lı yıllarda yazan Pierre Gilles'den alınmıştır: "Türklerle İranlılar arasındaki savaşlar nedeniyle uzun süre oturulmayan Hrisopolis (Üsküdar), Türkler tarafından yeniden yapıldı." Ancak hangi savaşın söz konusu olduğu anlaşılamamıştır.

9 Bu köy bugün Kuzguncuk adıyla anılmaktadır; Kuzguncuk adının kökeni, II. Mehmed döneminde yaşamış Kuzgun Baba'ya dayanırsa da bu yapay bir etimoloji de olabilir, çünkü Tournefort'un verdiği isme oranla Kuzguncuk'a çok daha yakın olan Kosinitza adının bu yer için kullanıldığı sanılır.

10 18. yy'a kadar kullanılan bu ad daha sonra yerini Beylerbeyi adına bıraktı; ayrıca, Abdülaziz'in 1865'te burada yaptırdığı büyük saraya da aynı ad verildi.

tırdığı bir kilisenin tepesine koydurduğu bir altın haçtan gelmektedir. Stavros'tan sonra Telengelcui'ye[11] ulaşılır.

Anadolu yakasındaki eski hisara varmadan iki başka köyden ve iki dereden geçilir. Bu köylerden ilki Kule ya da Kulebahçesi, diğeri Kandilbahçesi'dir. Kulebahçesi,[12] eskilerin Cecrium adını verdiği, Kehri burnu[13] adıyla da bilinen ve Kuruçeşme'nin aşağısındaki Estia burnunun[14] tam karşısında bulunan burunda yer alır. Kandilbahçesi, Napli koyuna dökülen ilk derenin ağzındadır.[15] M. Gilles bu dereye Napli deresi demektedir; ne var ki, Türkler ona Göksu ya da –hisarın yakınında bulan diğer ırmağa da verdikleri gibi– Yeşilsu adını verirler. Asya yakasındaki eski hisara yani Anadoluhisarı'na varmadan aşılan ikinci dereye de –biraz önce de söylendiği gibi– Yeşilsu adı verilir ve bu dere Asya yakasından İstanbul Boğazına dökülen en büyük deredir.[16] Bütün bu semtlerin padişahın bahçeleriyle dolu olduğuna dikkati çekmek yerinde olur;[17] bu bahçeler yalnızca ilk Yeşilsu'lardan buraya kadar uzanmakla kalmaz, Sultan Süleyman köşküne kadar ulaşırlar; buradan da kıyıyı izleyerek Karadeniz'in ağzına varırlar. Toprakların bütün geri kalan bölümü imparatorun av sahasına ayrılmıştır ve böylesi bir eğlenceye uygun başka bir yere dünyada pek az rastlanır.

Leunclaw'ın da belirttiği gibi, Bizans imparatorları döneminde, Boğaz geçişini en dar yerinde savunan, biri Asya kıyısında, diğeri Avrupa kıyısında olmak üzere iki hisar vardı. Bizans İmparatorluğu'nun çöküş döneminde bu

11 Çengelköy.
12 Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı bir kasrın yerine, 1827'den sonra , Türk Saint-Cyr okulu olan Kuleli askeri okulu yaptırıldı.
13 Pierre Gilles'e göre Rumların kullandığı bu ad Rumca darı karşılığıdır
14 Akıntıburnu
15 III. Murad tarafından XVI. yy'ın sonunda gözde hale getirilen başka bir mesire yeri. I. Mahmud (1730-1754), bu kıyıdaki ilk derenin çok daha güneyinde bulunan bir köyü mesire yeri haline getirince burası gözden düştü.
16 Asya kıyısında ilerlerken rastlanan ilk derenin (iki derenin en küçüğüdür) adı Küçüksu'dur. Diğerinin adıysa Göksu'dur ve anlamı Yeşil su değil "Mavi Su"dur.
17 İlk bahçeler IV. Murad döneminde düzenlenmişti; I. Mahmud ahşap bir kasır yaptırmış, daha sonra Abdülaziz (1861-1876) onun yerine bugünkü küçük sarayı inşa ettirmiştir.

hisarlar bakımsızlıktan harabeye döndü; hatta çok daha önceleri buralar hapishane olarak kullanılmaya başlanarak, muhafız yerleştirilen hisarlar olmaktan çıkarıldı. Türkler bu hisarları, İstanbul'u ele geçirmeden bile, çeşitli dönemlerde onardılar. Şimdi Asya yakasında bulunan hisardan söz etmekteyiz.[18]

Eski Ciconium kentinin yeri, Asya'daki hisarın ilerisinde, çok lezzetli balıkların avlandığı Manoli körfezinin yakınındadır ve Cormion adıyla bilinir.[19] Kıyı İncirköy'e ulaşır. İncirköy'de bir dereyi geçtikten sonra Cartacion ya da Catangium körfezine girilir.[20] Bu körfez kuzeyde Stridia ya da İstiridye burnuyla son bulur (burada çok güzel istiridyeler avlanmaktadır ve Rumlar bu tür kavkılı hayvanlara *ostridia* adını vermekteler).[21] M. Gilles, Sultan Süleyman'ın köşkünün tam karşısında bulunduğu ve bu köşkten yalnızca güzel bir dereyle ayrıldığı için bu burna Türk Burnu adını veriyor.[22] Bu köşkün hiçbir olağanüstü yanı yok: Serinliğin görkeme tercih edildiği, Doğu tarzında basık ve çok çıkıntılı büyük çatılarla örtülmüş küçük köşklerden oluşur. Doğuluların köşklerinin her yanı açıktır ve tam ortalarında bir fıskiye vardır. Sultanın köşkü, İstanbul Boğazının bütün haritalarda düz çizgi halinde gösterilmesine karşın dik açı yaptığı bir yerdeki güzel körfezin girişinde yer alır.

Sultan Süleyman'ın köşkünden yeni hisarlara doğru ilerlendiğinde ceviz yetiştirilen bir köy olan Beykoz'a ulaşılır. Bütün bu kıyı o kadar verimlidir ki her köy bir meyvenin adını taşımaktadır. Beykoz'un üst yanında, ilk kanal dirse-

18 Burada, kitapta yer vermediğimiz az çok yanlış bir tarihsel anlatı var. Boğazın en dar yerinde, Asya yakasında bulunan ve bugün Anadoluhisarı adıyla anılan hisarı, İstanbul'u alma girişimlerinin ilk adımı olarak I. Bayezid yaptırdı.

19 Köyün günümüzdeki adı Kanlıca'dır. Körfezin ise özel bir adı yoktur.

20 Catangium ya da Catangion bugünkü Çubuklu köyünün eski adıdır; biraz daha kuzeyde olan İncirköy körfezinin girişindeydi; bu köyün yerini, 19. yy'da büyük bir cam fabrikasının çevresinde gelişen Paşabahçe aldı.

21 Günümüzdeki adı Selviburnu'dur ve burada kömür depoları bulunmaktadır.

22 III. Murad döneminde (1574-1585) yapılmış olması gereken bu köşkü hem Evliya Çelebi, hem de Antoine Galland (1672) hayranlıkla anlatıyor. Tıpkı Boğaz'da 16. ve 17. yy'da yapılmış bütün diğer yapıtlar gibi bu köşk de bütünüyle yok olmuştur.

ğinden önceki köyün adı Toka,[23] başka bir deyişle kirazlar köyüdür; söz konusu köy, kanalın küçük bir dere ve Türk burnuyla birbirlerinden ayrılan Monokolos ve Mukaporis körfezleri[24] arasında yer alır.

Anadolu yakasındaki yeni hisarın biraz aşağısında, Boğaza girişteki ilk dirseği oluşturan Asya kıyısında, eski bir hisarın kalıntılarına rastlanır.[25] Bu harabelerin ilerisinde, hem Asya'da, hem de Avrupa'da bulunan yeni hisarlar konusuna gelince, bunlar, eskiden beri Boğaza yönelen Kazak, Leh ve Rus akınlarını durdurmak için, IV. Mehmed'in pek de uzun olmayan bir süre önce verdiği buyrukla yapıldılar.

Bu hisardan sonra Karadeniz'in ağzına doğru ilerlendiğinde, Bizanslı Dionysios'un Pantichium, diğerlerinin Mancipium adını verdikleri yerden geçilir. Daha sonra, Boğazın başlangıcını oluşturan Korakas ya da Kargalar burnuna ulaşılır.[26] Asya yakasında, yazarların sözünü ettiği bu burnun ilerisinde yalnızca Bağlar körfezi bulunmaktadır; ne var ki bundan sonra da ünlü Çapa burnu gelmektedir.[27] Asya yakası feneri bu burundadır ve burnun yakınında Asya Kyaneia kayalıkları görülür; Phineus, güzel bir havada, İason'u eskiler için çok tehlikeli olan bu kayalıkların arasından geçmeye zorladı; eğer geçmezsen demirden yapılmış Argo adlı gemin parçalanacak dedi ona. Bu kayalıklar bir adanın burunlarından ya da küçük bir Boğazla anakaradan ayrılmış bir gizli kayalıktan başka bir şey değildir; deniz sütliman olduğunda ortaya çıkan kayalar en küçük bir fırtınada suların altında kalır ve bu durumda kayaların yalnızca en yüksek tepeleri görülür, geri kalan bölümler sularla örtülür;[28] tıpkı Phineus'un Argonotlara yaptığı gibi, özellikle Boğazdan geçme inatlaşmasına girildiğinde söz konusu kayalar geçişi çok tehlikeli kılıyordu.

Asya yakasındaki Kyaneia adacıklarından Avrupa yakasındaki adacıklara geçerek, İstanbul'a kadar yerlerin sırasını şaşırmadan İstanbul Boğazını aşmak yerinde olur. Tıpkı Asya yakasındaki adacıklar gibi Avrupa yakasındaki adacıklar da, aslında bir adanın tepeciklerinden başka bir şey değildir; deniz çok dalgalı olduğunda bu tepecikler birbirlerinden ayrı gizli kayalıklar görünümünü alır.[29] Deniz çekildiği zaman Avrupa yakasındaki gizli kayalıklar bütünüyle ortaya çıkar; beş tepecik vardır; bunlar, deniz dalgalı olduğunda, birbirinden ayrı kayalıklar gibi görünür. Söz konusu gizli

kayalıklar, güzel havalarda kuruyan bir deniz koluyla Avrupa yakası fenerinden ayrılır; tepeciklerin en yüksek olanında, hiçbir mantıklı açıklaması olmaksızın Pompeius sütunu adıyla anılan bir sütun vardır. Üstelik, söz konusu sütunun kaidesindeki yazıtta Augustus'un adı bulunmaktadır. Kaide titizlikle incelendiğinde –bunu yaptık– kaide ile sütunun birbirleri için yapılmadığı anlaşılır; bu sütunun, daha çok, geçen gemilere rehberlik etmesi için kaideye oturtulduğu izlenimi uyanmaktadır. Yaklaşık 12 ayak yüksekliğindeki sütun, bir Korinthos başlığıyla bezelidir; ne var ki, sütun o kadar sarp bir yerdedir ki, ancak eller üzerinde emeklenerek yanına çıkılabilir ve kaidesi de çoğu zaman sular altındadır.

Argonotların izlediği yol aracılığıyla yargılamak gerekirse, uğradığı felaketler ve yaptığı kehanetlerle çok ünlü olan Kral Phineus'un sarayı, Boğazın girişinde Avrupa yakasındaydı. Bu kralın sarayı, belki de, elverişli bir limanın ve çok hoş bir derenin bulunduğu Mavromolo'da olabilir[30]

Vergi olarak belli bir miktarda kiraz veren güzel bir kesiş manastırıydı bu.[31] Söylendiğine göre bir padişah bu manastırın yakınlarında avlanırken kaybolmuş ve din adamlarınca tanınmayacağını düşünerek yemek istemiş. Onun kim olduğunu bilen rahipler ona ekmek ve bir tabak kiraz vermişler; padişah kirazları o kadar beğenmiş ki din adamlarını kelle vergisinden bağışık tutarak her yıl saraya belli bir miktar kiraz getirmeleri emrini vermiş.

Her ne kadar eski yazarlar bu kıyının en ufak dikliklerine bile ünlü adlar vermekten geri

23 Sözü edilen yer, II. Mehmed'in Tokat kentinin alınması onuruna yaptırdığı Tokat Bahçesi olmalı.

24 Tournefort döneminde kullanılmayan bu adlar, Pierre Gilles aracılığıyla, MÖ 2.-3. yüzyılda yazan Bizanslı Dionysios'un *Anaplus Bosporii* (Boğaziçinde Yolculuk) adlı yapıtından alınmıştır.

25 1350'ye doğru Cenevizlilerin yaptırdığı Anadolukavağı hisarı aynı adı taşıyan köyün yukarısındadır ve Boğaz vapur hattının son iskelesidir.

26 Tournefort burada sırayı ters söylüyor. Eski müstahkem köy Pantichion IV. Murad hisarının ve bugün Poyraz burnu adıyla anılan Coracas burnunun güneyinde, aynı adı taşıyan hisarın yerinde bulunuyordu.

27 İstanbul Boğazının kuzeydoğu ucu olan Kabaklı körfezi ve Yumburnu; burada bir fener ve Anadolufeneri köyü bulunmaktadır.

28 Bu kayalar günümüzde bütünüyle yok olmuştur.

29 Söz konusu gizli kayalıklar bugün yalnızca Rumelifeneri önünde varlığını sürdürmektedir.

30 Phineus'un sarayı bir söylentiye göre daha kuzeyde, Karipça köyünde, IV. Murad'ın Asya kıyısındaki hisarın tam karşına yaptırdığı hisarın bulunduğu yerdeydi.

31 1690'da yapılmış Bizans kökenli manastır; sadrazamın çıkardığı bir fermanla 1716'da yıktırıldı.

kalmamışlarsa da, bugün Mavromolo ile Avrupa yakasındaki hisar arasında önemsenecek hiçbir yer yok. Burasının en harika yeri akarsudur: Bu kıyıda bakır madenleri işletildiği sırada, akarsuda altına benzeyen bir kum vardı;[32] söz konusu akarsu, Kestaneler Meryemi şapelinin çok yakınından, çevredeki dağlardan çok daha yüksek olan ve İstanbul'dan, Karadeniz'den, Marmara denizinden görülebilen bir dağın eteklerinden geçiyordu. Eskiden burunda yapılmış fenerde yakılan ateş, kaptanlara Avrupa ve Asya'daki Kyaneia adacıklarının fenerlerininki kadar yardımcı oluyordu; ne var ki, kulenin yok olmasına göz yumulmuştur.

Avrupa yakasındaki yeni hisara gelince, IV. Mehmed'in buyruğuyla tam Asya'daki hisarın karşısına yaptırıldı; hisarın gerisinde, geçen gemilerden vergi alan Bizanslıların Boğazı korumak için yaptırdıkları eski bir kale görülüyor.[33] Saraya köyü, Büyükdere ırmağının döküldüğü Skletrinas körfezindedir.[34] Büyükdere'ye Derin Körfez ırmağı da denir, çünkü Büyükdere'den sonra Boğaz büyük bir dirsekle kıvrılarak güneydoğuya döner ve Karadeniz'in ağzıyla bir ölçüde dikaçı oluşturur. Diğer bazı yazarlara göre, körfez Adalet Kayası[35] adı verilen ünlü kayalıkta son bulur. Uzaktan bakıldığında bu kaya, ucu yukarı kalkık ve delik olan bir çam kozalağına benzer.

Tarabya kenti bu kayalığın alt kesiminde, küçük bir ırmağın kıyısındadır; ırmağın ağzında, uzaktan küçük bir kadırgaya benzeyen Kadırga gizli kayalıkları vardır. Irmağın ağzında oldukça iyi bir liman vardır; bu limana Pharmacias[36] adı verilir, çünkü efsaneye göre burada serbest kalan Medeia[a] sayısız mucize gerçekleştirdiği ecza kutusunu gemiden indirdi. Tarabya'nın karşısında, ırmağın karşı kıyısında Linon[37] vadisi vardır. Bu noktadan sonra kıyı, eski Avrupa hisarına doğru dönen dirseğe kadar, çok girintili çıkıntılıdır; eski yazarlar bu kayalığa, dalgalar burada çok gürültü yaptığı için Bakkhalar[38] kayalığı adını verirler. Eskiden dirsekle Yeniköy arası, Kommarodes ormanı adı verilen ('*commaros*' kocayemiş demekti) bir kocayemiş ormanıyla kaplıydı.

Yeniköy'e gelince, burası Boğazın İstanbul'a doğru döndüğü dirsekte yer alan bir köydür. Yeniköy Türkçe bir sözcüktür, dolayısıyla hiçbir eski sözcükle ilişkisi yoktur; hatta, aynı yerin adı olan ve halk Rumca'sında

a Argonotlar destanındaki büyücü –ç.n.

'Yeni Köy' anlamına gelen Neokorion ile de ilişkisi yoktur.[39] Yeniköy'ü geçince, küçük bir limanın ardından İstinye'ye[40] varılır. Liman, hisar ile İstinye arasında akan Ornuz deresi ya da Domuzlar deresinin girişindedir. Irmağın ağzı Boğazın en güzel limanını oluşturur.

Baltalimanı, aynı adı taşıyan bir köyle birlikte, Ornuz deresi ile eski hisar arasında yer alır; ne var ki, pek önemli bir liman olmadığından diğer yazarlar ondan söz etmemişlerdir. Hisara kadar uzanan bütün kıyı birçok yerde yarık yarıktır ve dalgalar burada o kadar büyük bir gürültü çıkarır ki Rumlar ona Phonea (başka bir deyişle Phonema, yinelenen ses) adını verirler. Boğazda yukarı doğru ilerlerken, tayfalar kalın sırıklarla var güçleriyle kayaları iterler; eğer bunu yapmazlarsa, kürekler kıble rüzgârına karşı koymaya yetmediğinden batarlar.

Eski hisar, Asya'daki hisarın tam karşısında, bir burnun üstünde, Boğazın en dar yerindedir.[41] Yukarıda da söylediğimiz gibi Bizans imparatorları bu burunlarda kaleler yaptırmışlardı; ne var ki, Türkler konumu çok elverişli olan buraları daha da tahkim etmişlerdir. Rumelihisarı'nın üç kulesi vardır: İkisi Boğaz kıyısında, üçüncüsü tepenin sırtında. Bu kuleler kurşun kaplıdır, 30 ayak genişliğindedir ve üçgen biçimli sur duvarları yaklaşık 22 ayak kalınlığındadır; ne var ki, sur duvarları taraçalı değildir. Topların mazgal delikleri –tıpkı İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının diğer hisarlarında olduğu gibi– çok ürkütücüdür. Topların kundakları yoktur ve doldurulmaları çok zaman almaktadır.

32 Günümüzde Altınkum'un bulunduğu yer. Ne var ki burada şapelin en küçük bir izine bile rastlanmamaktadır.

33 Tournefort'un aynı cümlesinin içinde, Karipça'nın kuzeyinde bulunan IV. Murad'ın hisarı ve Cenevizlilerin 1350'de ele geçirdikleri, Bizanslıların Asya kıyısındakinin bir benzeri olarak yaptırdıkları Rumelikavağı hisarı da geçiyor.

34 Çırçır suyunun geçtiği Sarıyer'e eskiden Skletrinas adı verilirdi. Büyükdere köyü daha güneyde, aynı adı taşıyan körfezin ve ırmağın kuzeyindedir.

35 Kefeliköy ile Kireçburnu arasında, körfezin güney kıyısındadır.

36 Eski Pharmakias (Zehirleyici) adı, Hıristiyanlık dönemi başlarında Therapia'ya (İyileşme) dönüşmüş ve bu addan da günümüzdeki Tarabya adı türemiştir.

37 Tarabya'nın artülkesini oluşturan vadiye eski kaynaklarda Kryovrissi (Soğuk Kaynak) adı verilir.

38 Bakkhalar eski Dionysos rahibeleridir.

39 Evliya Çelebi'ye göre, burada Trabzon'dan getirtilen muhacirler yaşıyordu.

40 Eskiçağdaki Sosthenion adı, Bizanslıların dilinde Stenia'yı, daha sonra da bugün bilinen Türkçe İstinye sözcüğünü verdi.

41 II. Mehmed'in İstanbul'u kuşatmadan önce yaptırdığı Rumelihisarı.

Boğaz, Rumelihisarı'ndan başlayarak Kuruçeşme'ye kadar genişleyerek kemer biçiminde bir körfez oluşturur; kıyılarında padişahın bir sarayı, Bebek Bahçesi,[42] daha sonra da Arnavutköy vardır.

Arnavutköy'den sonra, yanlarına Kuruçeşme'nin kurulduğu ünlü Estia [Akıntıburnu] burnuna ulaşılır. Kuruçeşme burnundan Beşiktaş burnuna kadar Boğaz yarım çember biçimini alır ve kıyısında Ortaköy ve Ayios Fokas yer alır. Ortaköy liman kıyısında kurulmuş bir köydür. Küçük Ayios Fokas limanı çok verimli bir vadinin girişindedir.[43]

İstanbul'un ilk dış mahallesi Fındıklı'ya ulaşmak için, izlediğimiz yolun üstünde bir tek Beşiktaş kalıyor. Beşiktaş eskiden Argonotların şefi İason'un adını taşıyordu. Daha sonra, doğrusunu söylemek gerekirse yüzyıllar sonra, Barbaros'un türbesinin yanındaki Thebai taşından iki sütundan ötürü Diplokionion[44] adını alır.

En derin saygılarımla,

42 I. Selim'in (1512, 1520) yaptırdığı bu saray o dönemde az çok harap durumdaydı. 1725'te yeni bir yapı dikildiyse de daha sonra o da yok oldu.

43 Bu adlar: Arnavutköy, Kuruçeşme, Ortaköy günümüze kadar olduğu gibi korunmuştur. Ortaköy'deki Ortodoks kilisesiyse Ayios Fokas adını korumaktadır.

44 Bugün Barbaros anıtının bulunduğu yerde olduğu sanılan bu Bizans sütunlarının adı çifte sütunlar ya da çift sütunlar anlamına gelir.

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi
Monsenyör Kont de Pontchartrain,

Monsenyör,

Eskilerin söylediklerinin tersine, Karadeniz'in adı dışında siyahla hiçbir ilişkisi yoktur; rüzgârlar burada daha şiddetli esmez, fırtınalar diğer denizlerden asla daha sık değildir. Eski ozanların abartmalarını, özellikle de Ovidius'un kaygısını bağışlamak gerekir; aslında, Karadeniz'in kumu Akdeniz'inkiyle aynı renktir, suları da Akdeniz'inki kadar durudur; özetlemek gerekirse, çok tehlikeli sayılan bu denizin kıyıları uzaktan bakıldığında karanlık gibi görünüyorsa, bunun nedeni kıyıları kaplayan ormanlardır. Güneş burada o denli güzel ve dingindir ki, tüm yolculuğumuz boyunca Antikçağ'ın en ünlü gezginleri sayılan, ama aslında Vincent Le Blanc,[1] Tavernier[2] ve bilinen dünyanın büyük bölümünü gören birçok başka gezginle karşılaştırıldıklarında çoluk çocuk sayılabilecek Argonotların izlediği yolu anlatan ünlü Latin ozanı Valerius Flaccus'a yalanlamalar düzdük.

Bu ozan Karadeniz'in göğünün hiçbir zaman güven vermediğini, burada havayı kestirmenin hep olanaksız olduğunu yazıyor. Bana göre, elbette bu denizde büyük fırtınalar patlak vermektedir ve -bu denizi yaz mevsiminde gördüğüm için- benim bunu yadsıyacak hiçbir kanıtım yok; ne var ki, deniz ulaşımında sağlanan yetkinlik sayesinde, eğer gemileriniz iyi kılavuzların yönetimindeyse, bugün bu denizde de diğer denizlerdeki kadar güvenli yolculuk yapmak olanaklıdır. Rumlar ve Türkler asla İason'u, Herakles'i, Theseus'u ve diğer Yunan kahramanlarını Kolhis ya da Mingrelya kıyılarına kadar götüren [dümenci] Tiphys ve Nauplius kadar usta değiller. Rodoslu Apollonius'un onlara izlettiği yolun, Trakya'nın kör kralı Phineus'un öğütleri sayesinde, kıyıdan açılmadan Karadeniz'in güney kıyılarındaki gizli kayalıklardan korunma olanağı sağladığı görülür; başka bir deyişle, Karadeniz'den sakin havada geçmek gerekir. Rumların ve Türklerin ilkeleri hemen hemen aynıdır; her ikisi de

1 Marsilyalı Vincent Le Blanc (1553-1640) Ortadoğu, Asya ve Afrika'yı gezmiştir. Gezi kitabı *Les voyages fameux du sieur Vincent Le Blanc* 1648'de yayınlanmıştır.

2 Jean-Baptiste Tavernier (1605-1689) Doğu'ya beş yolculuk yapmış hatıralarını yayınlamıştır.

deniz haritası kullanmazlar ve pusula ibresinin uçlarından birinin kuzeyi gösterdiği bilgisini zar zor edinmiş olarak, söylendiğine göre, karayı gözden yitirdikleri andan başlayarak kutup yıldızını da unuturlar. Son olarak, aralarından en deneyimli olanlar pusuladaki yön işaretleri aracılığıyla rüzgârları hesaplamak yerine, Boğazdan Karadeniz'e çıktıktan sonra Kefe'ye gitmek için sola, Trabzon'a gitmek için sağa dönmek gerektiğini bilmeyi marifet sayarlar.

Manevra konusunda hiçbir şey bilmezler; en büyük marifetleri kürek çekmektir. Kastor ile Polideukes, Herakles, Theseus ve diğer yarı tanrılar Argonotların gezileri sırasında manevra uygulamalarıyla kendilerini göstermişlerdi: Bu iki ulusun denizcileri arasında belki de en güçlüleri ve en yüreklileri, çoğunlukla geldikleri yoldan geri dönmeyi ve rüzgârla mücadele etmek yerine onu arkasına almayı yeğleyen Türklerdir. Haklı olarak Karadeniz'in dalgalarının sert olduğu söylenir; Karadeniz dalgalarının, adalar arasındaki birçok boğazı kapsayan Akdeniz dalgalarından daha güçlü olduğu kesindir. Karadeniz'de gemi yolculuğu yapan için en şaşırtıcı yan, çok az iyi liman bulunması ve çoğu gemi sığınağının gerekli korumayı sağlayamamasıdır; üstelik bu limanlar bir fırtına sırasında buraya ulaşma becerisinden yoksun kılavuzların hiç işine yaramaz. Başka bir halk olsaydı Karadeniz'de seyrüseferi sağlamak için iyi kılavuzlar yetiştirir, limanları daha iyi hale getirir, dalgakıranlar yaptırır, ambarlar kurardı, ama Türklerin yetenekleri bu yönde değildir. Cenevizliler, Bizans İmparatorluğu'nun çöküş döneminde, özellikle de 13. yüzyılda Karadeniz'in bütün önemli yerlerini işgal ederek buradaki bütün ticareti ellerinde tuttukları sırada gerekli bütün önlemleri almaktan geri kalmamışlardı. Yaptıkları tesislerin, özellikle de denizcilikle ilgili olanların kalıntıları hâlâ ayaktadır. II. Mehmed Cenevizlileri Karadeniz'den bütünüyle kovdu ve o günden bu yana kayıtsızlıkları yüzünden her şeyi harap olmaya terk eden Türkler, verecekleri ticaret izni karşılığında kendilerine bazı yararlar önerilmesine karşın, Fransızlara Karadeniz'de dolaşma iznini vermek istemediler.

Homeros döneminden günümüze kadar bu deniz konusunda söylenenlere ve Karadeniz'deki yer adlarını kendi dillerine çevirmekten başka bir şey yapmayan Türklerin düşüncelerine rağmen bu geziye çıkmakta tereddüt etmedik, ama elbette bu geziye çıkmamız için bir koşulumuz vardı: Bir şayka

ile değil, bir kayıkla seyahat etmek istiyorduk. Bu denizde çalışan kayıklar, dört kürekli, her akşam karaya çekilen kayıklardır. Yalnızca iyi havalarda ya da iyi bir rüzgâr olduğunda açılan, rüzgâr dindiğinde indirilen kare biçimli bir yelkeni vardır. Kimi geceler patlayan havanın vereceği zarardan kurtulmak ve gönüllerince uyumak isteyen bu ülkenin tayfaları, tekneyi kuma çekerler ve yelkeni teknenin üstüne çadır gibi sererler; iyi bildikleri tek manevra budur.

Erzurum valiliğine atanan üç tuğlu Köprülü Numan Paşanın yola çıkması bizim için kaçırılmaz bir fırsattı. Çok değerli bir beydi: Arapçayı çok iyi biliyordu; din bilgisi çok derindi ve henüz otuz altı yaşındayken imparatorluktaki bütün vakayinameleri okumuştu. Savaşın kaderi tam Osmanlı ordusu lehine gelişirken Salankamen savaşında kahramanca şehit düşen Sadrazam Köprülü'nün oğludur;[3] bu Köprülü Numan devletin en büyük görevlerine hazırdı. Şu anda tahtta olan Sultan Ahmed'in kardeşi Sultan Mustafa, kızlarından birini vererek onunla hısımlık kurmak istediyse de, düğünden önce kız Edirne sarayındaki kanallardan birinde boğuldu. Numan Paşa Erzurum beylerbeyliğinden sonra Kütahya valisi, daha sonra da Kandiye valisi oldu ve bir gün sadrazam olacağından kimsenin kuşkusu yok. Öyle görünüyor ki Osmanlı İmparatorluğu ancak Köprülülerin erdemi sayesinde ayakta kalacak; halkın sevdiği Köprülüleri bütün dünya Osmanlı sarayının en namuslu ve en dürüst paşaları olarak tanımakta.

Dolayısıyla, hiç duraksamadan böylesine namuslu bir adamın ardına düştük. Sayın büyükelçi, hem kendisinin hem de Paşanın da özel hekimi olan Bay Le Duc aracılığıyla bizi Numan Paşayla tanıştırma iyiliğini yaptı. Numan Paşa, öngörüsüne hayranlık duyduğu Fransa imparatorunun hatırına, bizi koruma konusunda ve doğanın ürettiği bitkileri bulma, yetişen bitkilerin sağlıkla ilgili hangi işlerde kullanıldıklarını öğrenme yeteneğine sahip kişileri her ülkeye gönderme konusunda söz verdi. Dahası Numan Paşa, erkânı arasında hekimlerin bulunmasından hiç de üzgün değildi ve babasının uzun süre yanında kalan ve hatta babasının Salankamen'de kolları arasında öldüğü[4] M. d'Hermange'ın yeteneğinden çok mutlu oldu-

3 Köprülü Numan Paşa, Köprülü Mehmed Paşanın torunu ve 1689-1691 arasında sadrazamlık yapan Fazıl Mustafa Paşa'nın oğludur. 1702-03'te Anadolu, Aralık 1703'te Eğriboz, Şubat 1705'te Kandiye valisi olup 16 Haziran-8 Ağustos 1710 tarihleri arasında sadrazamlık yapmıştır.

4 Bu bir nezaket cümlesi olmalı, çünkü Fazıl Mustafa Paşa savaş sona erdiğinde ölü olarak bulunabildi.

ğunu söyledi bana. Yolculuk sırasında sohbetlerimiz, çoğunlukla, çok iyi tanıdığı Avrupa krallarının çıkarları üzerine oldu ve ekseriya çok tuhaf bulduğumuz bazı gözlemlerimizi anlatmamızla son buldu. İstanbul sarayını kızdırmamak için, yolda gözlemlediğimiz bitkilerin çizimlerini bizden gizlice istetiyordu; ben de, onun buyrukları doğrultusunda, kardeşlerinden biri olan Köprülü Beye[5] veriyordum; Paşa desenleri tek başına ve gönlünce inceledikten sonra, Köprülü Bey onları geri getiriyordu. İyi Müslümanların Hıristiyanların öncülük ettiği bilimleri öğrenmesine ve Hıristiyanların yaptıklarına saygı göstermesine iyi gözle bakmayan Türkler arasında bu tür bir siyaseti gütmek yerinde olur. Ona bir parça fosfor verme ve bunu nasıl kullanacağını ona açıklama fırsatını buldum; ne var ki, huzurunda deney yapmamı istemedi. Birkaç gün sonra, Hıristiyanların mahir kişiler olduğuna ve Doğuluların tembellikleri ne kadar kınanmayı hak ediyorsa Hıristiyanların keskin görüşlerinin de aynı ölçüde övgüyü hak ettiğine inandığını söyledi. Yanında bulunanlardan hiç kimsenin bizim ellerimizde ölmemesinden ötürü mutlu olduk. Usta bir Fransız hekim olan M. de Saint-Lambert'in yanında bulunmasına karşın, bütün hastaların bize gösterilmesini buyurdu; bunu bir koşulla kabul ettim: Hastaları M. de Saint-Lambert ile birlikte görecektim. Yol boyunca bütün adamları hastalandı; başlala, karısı, annesi, kızı ve diğer görevliler: Tümü de bizim elimizden geçti ve hastalar iyileşti.

Yolun çok uzun olmasına karşın, takım taklavatımız kısa sürede tamamlandı; zira en uzun yolculuklarda ancak en gerekli şeylerin alınıp götürülmesi gereğine inanıyorum. Bu nedenle, bir çadır, eşyalarımızı koymak için dört büyük deri çanta ile bitkilerimizi ve onları kurutmaya yarayan kâğıtları korumak için deri kaplı sorgun ağacından yapılmış kutular satın aldık. Doğu'nun çadırları o kadar can sıkıcı değil. Ortasında tek bir direk var ve toplanmak istendiğinde iki parçaya ayrılıyor; kurulduğunda ise sık dokunmuş, suyun üstünden kolayca akıp gittiği kalın kumaştan çadırı taşıyor; Çadır, toprağa çakılan demir kazıklara bağlanan ipler aracılığıyla kenarlarından yere raptediliyor; çadır yüksekliğinin üçte ikisi kadar bir yükseklikte çadır bezine bağlı ipler ilk kazıklara oranla ağaca daha uzak yerlere çakılan kazıklara sıkı sıkıya bağlanıyor. Söz konusu ipler çadırın yukarı bölümünü dışarı doğru çekiyor ve eğri bir tavan biçiminde çıkıntılı bir açı

yapmasını sağlıyor. Üç açılır kapanır koltuğumuzu, baş tarafı ağaca, ayak bölümü çadırın eteğine yönelecek biçimde yerleştirdik; çantalarımız ve kutularımız da etek bölümündeydi. Böyle bir düzeni kurmak için 15 dakika yetiyordu ve çadırın içinde her türlü konfor vardı. Mutfak eşyalarımız altı tabak, iki büyük çanak, iki tencere, kalaylı bakırdan iki kap, su taşımak için iki tulum, bir fener ve birkaç uzun saplı kaşıktan oluşuyordu; çünkü, genellikle en varlıklı olanların bile tabak çanak açısından bizim düzeyimizde olmadığı Türkiye'de bunlardan başka bir şey bulunamıyordu.

Marsilya işi kaputumuz çok işimize yaradı; kaputumuz kalın bir kumaştandı ve içine gene çok dayanıklı bir astar geçirilmişti. Bir kaput bir gezgin için eşsiz bir eşyadır, gerektiğinde yatak, gerektiğinde çadır görevi yapar. Ege adalarında masa örtüsü ve bu tür yolculuklarda yatak örtüsü olarak kullandığımız pamuklu kumaşlara benzer bir kumaştan yapılmış iç donları satın almıştık; kervanımızda bulunan Ermeniler arasında bunları moda haline getirmekle övünebiliriz. İstanbul'da Fransız giysilerimizi çıkararak dolman ve kaftan giymemiz gerekmişti; ne var ki, araştırmalarımız sırasında çalışırken bu giysiler bize sıkıntı yarattığı için, ata binerken giymek için bir Ermeni giysisi ve kırlarda koşabilmek için deri potinler yaptırmıştık; Türk giysileri resmi ziyaretler ve görgü kurallarının geçerli olduğu törenler içindi; diğeriniyse çalışırken giyiyorduk. İstanbul'daki dostlarımız bizi her mesleği bilen harika bir adamla tanıştırmıştı ve bu adam yanımızda bazen kahyâ, bazen oda hizmetçisi, aşçı, tercüman ve hatta efendi görevi yapıyordu, çünkü ona sık sık ne arzu ettiğini sormak zorunda kalıyorduk. Bu becerikli adam bir Rumdu, bir Türk kadar güçlüydü ve bütün ülkeyi dolaşmıştı; Türk ve Fransız mutfağından yemekler yapıyordu. Halk Rumcası dışında, Türkçe, Arapça, İtalyanca, Rusça ve benim ana dilim olan Provence dilini konuşuyordu. Yanaki'ye iyice alışmıştık (adamın adı buydu); Ermenistan'a kadar da başkasını aramadık; kralın parasını neden çarçur edelim! Kaldı ki, bir ülkeye gözlemler yapmak için gönderilmişseniz elden geldiğince az sıkıntı yaratmanız gerekir. Yanaki'nin bir gezgin için çok harika bir özelliği daha vardı; sağduyulu bir adam olarak çok tabansızdı, çünkü Don Kişot karakterinde olmayınca kavga etmek için bütün dünyayı

5 Büyük bir olasılıkla Numan Paşa'nın yanında yetişen, Fazıl Mustafa Paşa'nın üçüncü oğlu Esad Paşa'dan söz ediliyor.

dolaşmayı kim düşünebilirdi! Her şey ölçülüp biçildiğinde, biraz korkaklık ve ölçülülükle çok daha fazla iş başarmak olanaklı. Adamımız bu niteliklerden birincisinde çok üst düzeydeydi; ne var ki, ikinci nitelikten hiç haberi olmadığından, bedeni ne kadar dayanıklı olursa olsun, şarabın etkisine dayanamıyor, zaman zaman sızıyordu; gene de hakkını yemeyelim, şarap içme zamanını o kadar iyi biliyordu ki, şarabın etkisi o atın üstünde giderken kendini gösteriyordu ve o atın sırtında rahatça uyurken bizim işlerimiz de hiç aksamıyordu.

Sayın büyükelçi, Babıâli'den bedava bir ferman göndertme iyiliğini yaptı bize; başka bir deyişle aklınıza gelen her türlü vergiyi ödemek istedi; Monsenyör, büyükelçinin bizi hoşnut eden bütün iyiliklerini size borçlu olduğumuzu iyi biliyoruz. Türklerin benzeri durumda kullandıkları biçimleri size tanıtmak için, işte kelimesi kelimesine Fransızcaya çevirdiğim pasaportun içeriği:

FERMAN

Paşalara, beylerbeylerine yöneliktir; sancakbeyleri, kadılar ve hem karada, hem de denizde İstanbul ile Erzurum, Halep, Şam vb yolu üzerinde bulunan bütün diğer görevliler,

"Bu yüce fermanın ulaşmasıyla birlikte, İsa dininin en seçkin temsilcisi, Fransa imparatorunun Babıâli'deki büyükelçisi (sonu hayırlı olsun) de Ferriol imparatorluk makamıma bir dilekçe göndererek, Fransa'nın hekimlerinden, özellikle de bitkiler konusunda uzman Tournefort adlı birinin, Fransa'da asla bulunmayan bitkileri araştırmak için dört kişiyle birlikte Fransa'dan yola çıktığını ve geçtiği yerlerde, ister karada, ister denizde olsun ona hiçbir engel çıkarılmaması, yalnızca işiyle uğraşıp, bize bağımlı kullarımızın işlerine hiç karışmadan, görevlerinin dışına hiç çıkmadan ve gerektiği gibi davranmayı hiç bırakmadan yolculuk yaparken eşyalarına ve yanında bulunan kişilere hiçbir zarar verilmemesi konusunda, geçişi sırasında hiçbir engelle karşılaşmaması için yalnızca bu defalık işbu fermanım verilmiştir; ve bu yüce fermanla başvurduğunda fermanın bu konuda içerdiği buyruklara uygun davranmanızı size buyuruyorum ve adı geçen hekimin yalnızca maiyetindeki dört kişiyle birlikte bize bağımlı kulların hiçbir işine karışmadan ve yalnızca kendi görevlerinin sınırları içinde kalarak, si-

zin yönetiminizdeki toprakların neresine gelirse gelsin, yalnızca bu defalık geçişine hiçbir engel çıkarmayınız ve ne maiyetindeki kişiler ne de yanındakiler hiçbir güçlükle karşılaşmasın ve bu imparatorluk fermanına aykırı hiçbir şey yapmayınız, gereksinim duyduğu şeyleri bu şeyleri satanlardan ücreti karşılığında rayiç bedelden verdiriniz ve size başvurduğunda yüce fermanımın içerdiği buyrukları yerine getiriniz. Bunu böyle bilesiniz, fermanı okuduktan sonra onu yeniden size getirene iade ediniz ve fermandaki soylu mühre sadakat gösteriniz. Hicri bin yüz on iki yılının Zilhicce ayının başında yazılmıştır[6]. Davutpaşa ovasında düzenlenmiştir."

Büyükelçiden 13 Nisanda ayrıldık, aynı geceyi, padişahın yakın adamlarından Mehmet Beyin İstanbul Boğazı kıyısında, Ortaköy'deki sarayında geçirdik[7]. Mehmet Bey, sarayı, uzun süredir İstanbul'da yaşayan ve kendisine büyük hizmetler veren Provence'lı eczacı M. Chalbert'e bırakmıştı: Bu zavallı adam, bizim ayrılmamızdan kısa süre sonra, servet peşinde koşmak için bu güçlü kente gelen insanların birçoğunun kaderini paylaştı, başka bir deyişle en beklenmedik bir anda vebaya yakalanarak öldü. Paşanın eczacısı olan ve ülke dillerini bilmesi sayesinde yolculuk sırasında büyük yardımlarda bulunan oğlu, paşanın gelmesini beklemek için bizimle Boğazın en güzel evlerinden biri sayılan beyin köşküne geldi.

Ertesi gün çevreyi dolaştık; yemyeşil, çok hoş küçük tepeler vardı; ne var ki, yalnızca sıradan bitkiler içermekteydi. Köşke gelince, dairelerinin çok güzel olmasına ve çok para harcanmış olmasına karşın, burasının görünüşü de, tıpkı Doğu'daki bütün diğer evler gibi, pek güzel değildi. Bütün tavanlara Türklerin zevkine göre çok küçük desenler çizilip boyanmış, başka bir deyişle, çok zengin olmakla birlikte odalardan çok, el işlemelerine yakışan küçük ve değersiz bezeklerle süslenmişti. Bu odalar ahşapla oldukça ustaca kaplanmıştı ve buralarda tablo yerine Kuran'dan alınma Arapça hikmetler görünüyordu. Odaların iç mimarisine belli bir özen gösterilmişse de, tavanlar çok alçaktı, zaten Doğu'daki yapıların en yaygın kusurları da buydu: Orantılara dikkat edilmiyordu. Bu kusur dışardan fark

6 1701 Mart sonu. İstanbul'un kara surları dışında kalan Davutpaşa ovası Avrupa'ya doğru yola çıkmadan önce ordunun ve sarayın olağan toplanma yeriydi. Tournefort Ferriol'ün yanında işte burada sadrazamın huzuruna çıktı ve görünüşe göre izin belgesini burada aldı.

7 Sözü edilen Mehmet Bey, belki de ilerde sadrazamlığa yükselen (Aralık 1702-Ağustos 1703) Rami Mehmet Paşadır.

ediliyor: Çatılar o kadar alçak ki, evleri ezdikleri izlenimi bırakıyor. Aslında eve girecek ışığın yarısını engelliyor. Her ne kadar odaların iki sıra penceresi varsa da, gene de çok iyi aydınlanmıyorlar: Pencereler genellikle kare biçiminde ve üstlerinde kemer biçiminde, daha küçük başka bir pencere daha var. Büyük beylerin evleri sıradan halkın evlerinden hamamlarıyla ayırt ediliyor. Her ne kadar Türkler hamamları rahatlık olsun diye yaptırıyorlarsa da, bunları bazı süslerle donatmaktan da geri kalmıyorlar: Beyin evindeki hamam taş döşeli ve mermer kakmalıydı; su, istediğiniz kadar sıcak akıtacak şekilde ayarlanabiliyordu; boyalı ahşaptan koridorlar evin çevresini dolanıyordu; bunların güzelliklerini yalnızca merdiven bozuyor; Türkiye'de güzel merdiven yapmayı bilmiyorlar; buradaki mimarlar, merdiven olarak, üstü bir sundurmayla örtülmüş adeta bir çeşit seyyar merdiven yapıyorlar; Rumlarda durum daha da kötü: Rum evlerindeki merdivenler ise yağmurun ve güneşin etkisine açık. Sözünü ettiğim evin avlusu, eğer –sözüm ona– kayıkhaneyle daraltılmamış olsa çok daha güzel olacaktı. Bu kayıklar İstanbul Boğazında saltanat arabalarının ve yaysız yük arabalarının yerini tutar: Bunlar her işte kullanılırlar (balık avı bunların en yararlılarından biridir). Avludan bahçelere geçiliyor; bu bahçeler eğer onları çevreleyen tepeler arasında sıkışıp kalmasaydı çok daha güzel olacaktı; ama park sık biçimde ağaçlandırılmıştı ve olağanüstü genişti. İşte, Türkiye'den bir yazlık ev örneği; her ne kadar bunlar Paris çevresindekilerle boy ölçüşemeseler de, gene de güzeller ve belli bir görkem içermekten geri kalmıyorlar. Mehmet Beyin evinde hiç canımız sıkılmadı.

Paşa, sonunda, 26 Nisanda, maiyetinin bir bölümünü taşıyan sekiz büyük kayığıyla Boğazda göründü; maiyetin geri kalan bölümü daha önce yola çıkmıştı ve Trabzon'da paşayı bekleyeceklerdi. Kadınların bulunduğu filika o kadar iyi örtülmüş ve ağ biçimindeki ahşap kafeslerle o kadar iyi donatılmıştı ki, kadınlar güçlükle soluk alıyor olmalıydı. Paşanın yalnızca annesi, karısı, kızlarından biri, onlara hizmet edecek altı kadın kölesi ve birkaç hadımağası vardı. Bizim filikamız bu küçük filonun dokuzuncu filikasıydı ve artçılık görevini üslenmişti. Ya Türklerin Hıristiyanlarla fazla yakın olmak istememeleri nedeniyle, ya da filikamıza paşanın maiyetiyle aynı hizada yer vererek paşaya saygısızlık etmemek için, kahyâ bizim filikamızla

diğerleri arasında belli bir uzaklığın korunmasını buyurmuştu. Tayfalara yaklaşmaları için birçok kez söylediysem de, yaklaşmamaya ve diğerlerinden önce karaya yanaşmamaya özen gösterdiler. Her ne kadar teknemizi paşanın tekneleriyle aynı ücreti ödeyerek (başka bir deyişle, İstanbul-Trabzon yolculuğu için dört yüz lira) kiraladıysak da, yalnızca dört tayfamız ve bir dümencimiz vardı; oysa öbür teknelerde vardiyayla kürek çekmek üzere başka tayfalar da bulunuyordu; ülke insanlarının ve özellikle de büyük beylerin yabancılardan daha iyi hizmet almalarında şaşılacak bir yan yok! Bir gün, paşanın mutfağında sıkıntı yarattığı için bizim kayığımıza gönderilen birkaç koyunla ilgili olarak konuşmak istedim; ama bizi köpek ve imansız insanlar yerine koymaya başladıklarını duyunca çenemi tutmayı yeğledim. Gezimizi huzur içinde sürdürebilmek için Türklerin tarzına alışmamız gerekecekti.

Dolayısıyla, Ortaköy'e bizi geçirmeye gelmiş dostlarımızla vedalaştıktan sonra, filonun arkasındaki yerimizi aldık, hiç rüzgâr olmadığı için kürek gücüyle ilk hisarların önünden geçtik. Aynı durgun havada son hisarlara ulaştık ve dünyanın en sakin havasında Karadeniz'e çıkma keyfini sürdük. Her ne kadar o gün bu deniz bize Pasifik okyanusu kadar sakin göründüyse de, bu uçsuz bucaksız suyu görünce yüreğimiz biraz çarpmaya başladı. İkindiye, başka bir deyişle saat dörde doğru, Ortaköy'e 18 mil uzaklıktaki Riva[8] ırmağının ağzına ulaştık. Irmağın kıyısındaki oldukça bataklık çayırlarda kamp kurduk; ülkenin gelenekleri konusunda biraz bilgi sahibi olduğumuzdan, Müslümanlara karşı saygımızı göstermek ve aptes almaları konusunda dilediklerince özgür olmalarını sağlamak için çadırlarımızı onlarınkinden oldukça uzağa kurduk. Aptes almaları için, bir kişinin rahatça yıkanmasına olanak verecek biçimde, perdelerle küçük odacıklar kuruldu. Paşanın çadırı çimenlikte, seyrek korunun içindeki küçük bir tepenin yamacındaydı; kadınların dairesi de yakındaydı, hendeklerle çevrili iki bölümden oluşuyordu ve yeşile ve kurşuniye boyanmış büyük bir kumaş perde sayesinde kadınlar kimseye görünmeden gezinebiliyorlardı. Paşa ve kardeşi olan bey geceyi ve günün bir bölümünü burada geçirdiler. Kadınların muhafızlığı marsık karası haremağalarına bırakılmıştı. Göğsünü parça-

8 Riva'dan Erve olarak söz eden Evliya Çelebi 1640'ta burada 100 ev, bir han ve bir cami bulunduğunu söylüyor.

layan bir öksürüğe tutulan paşanın kızını görmek için perdenin arkasına geçmeme izin verildiğinde yaptıkları korkunç mimikler ve gözlerini yuvarlamaları nedeniyle yüzleri bana çok çirkin geldi.

Biraz önce ırmak diye adlandırdığım Riva, aslında Paris'teki Gobelins deresinin genişliğinde, bütünüyle çamurlu, ağzı gemilerin çekilmesine zar zor izin veren bir dereden başka bir şey değildi; bununla birlikte, eski yazarlar Rhebas adı altında onun adından çok daha büyük bir önemle söz ettiler. Arrhianos[a] Jupiter tapınağıyla Rhebas, başka bir deyişle Asya yakasındaki yeni hisarla Riva arasındaki uzaklığı on bir bin iki yüz adım olarak belirtir; bu yazarın yazdığı hayranlık verici doğruluktadır ve Karadeniz'i ondan daha iyi hiç kimse bilemez: İmparator Hadrianus'un generali olarak Karadeniz kıyılarını dolaşarak bu kıyıların betimlemesini *Periplus Pontu Eukseinu* (Karadeniz'de Keşif Gezisi) adlı yapıtında kaleme aldı.

İmparator Hadrianus döneminde kadınları tekneden indirmek için ne yapıldığını bilmiyorum, ama bugün Türklerde nasıl yapıldığını çok iyi biliyorum: Kadınlar karaya ayak basmak istediklerinde, aniden, herkes birdenbire oradan uzaklaştırılıyor; geçmeleri için tahtaları yerleştiren tayfalar bile tahtaları yerleştirir yerleştirmez ortadan yok oluyorlar; kayıkların kuma kadar ilerleyemediği yerler de var; buralarda kadınlar örtülüyorlar ya da daha doğrusu beş ya da altı örtüyle sarılıp sarmalanıyorlar ve tayfalar onları mal balyaları gibi omuzlarına yüklenerek taşıyorlar. Karaya bırakıldıklarında, köleler onları örtülerden kurtarıyor ve hadımağaları da ne kadar uzakta olursanız olun (bir mil uzakta bile olsanız) sürekli bağırıp çağırıyorlar. Paşanın ayak hizmetkârları bu sırada koruya, bu kadınlara hizmet edemeyecek kadar uzağa kaçıyorlar, kadınların tarafına kafalarını çevirmektense onları boğulmaya terk etmeleri bile yeğleniyor.

Bu övgüye değer geleneği bilmememizden korkularak, paşanın kahyâsı daha ilk ziyaretimizde bizi bilgilendirdi. "Siz çok uzaktan geldiğinizden, aramızda yaşarken mutlaka bilmeniz gereken bazı konularda sizi uyaracağım" dedi bana: "Elden geldiğince kadınların bulunduğu yerden uzak durun; onların çadırlarının görünebileceği tepelerde gezmeyin; bitki

a Latince adı Flavius Arrianus'tur. Roma yurttaşlığına alındı ve Kapadokya valiliğine atandı. Karadeniz kıyılarına yaptığı geziyi anlatan, gerçekliği çok tartışmalı bir yapıtı vardır –ç.n.

ararken ekili topraklara hiçbir zarar vermeyin; özellikle de paşanın adamlarına şarap ikram etmeyin." İyiliklerinden ötürü ona alçakgönüllülükle teşekkür ettik. Elbette kadınları hiç düşünmüyorduk ve bitki sevgisi bütün benliğimizi kaplıyordu. Şarap konusuna gelince, paşanın ayak hizmetkârları gece olunca o kadar candan biçimde geliyorlardı ki, kimi zaman onları boş çeviremiyorduk; bu nedenle, kahyâdan onların bizlerle ilişki kurmasını kesinlikle yasaklamasını rica ettim.

Bu kahyâ bize çok dürüst ve efendisinin evinde çok sevilen bir kişi gibi göründü; gerçi bu evde çalışmak kahyânın seçimi değildi, çünkü sadrazam, paşaların evlerinde olup bitenleri ruhlarının derinliklerine varıncaya kadar öğrenmek istediğinden genellikle paşalara bu çeşit hizmetkârlar vermekteydi. Bu kahyâ, bize, hava nasıl olursa olsun her akşam ikindiye doğru dinlenmeye çekileceğimizi; paşanın yolda birkaç gün dinleneceğini; gezintiler yaptığımızda, eğer istersek, maiyetindeki bazı kişileri eşlik etmeleri için bize vereceğini, araştırmalarımızı elden geldiğince kolaylaştıracağını kesin bir dille söyledi. Nabzına bakmamız için kolunu bize uzattı ve daha sonra bize kahve ve tütün getirtti. Biz de bunlara karşılık hekimlik bilgimizi hizmetine sunduk; yolculuk sırasında iki kez hacamat yaptık, bir kez de bağırsaklarını temizledik.

Kısa süre içinde Karadeniz ile Ege adaları arasındaki farkı anladık. 17 Nisanda olmamıza karşın yağmur dinmek bilmiyordu; oysa mart ayında Ege adalarında hiç yağmur yağmamıştı. Dolayısıyla, çadırımızı çevreleyen suları boşaltmak için bir hendekle çevreden kendimizi soyutlamak zorunda kaldık; zaten esmeye başlayan yıldız rüzgârı çadırımızın ısınmasını engelliyor ve yağmur sağanak halinde yağmaya devam ediyordu; bununla birlikte, kâh kıyılarda, kâh karada ve büyük bir bataklığa dönüştüğü için girilmemesi gereken yerlere girmek korkusuyla her an başlangıç noktasına dönmemizi zorunlu kılan dere boyunca, büyük bir keyifle koşuşturmaktan geri kalmadık: Sonunda, yüksek yerlerde kalma kararı aldık; ne var ki, beş ya da altı günümüz boşa geçti. Bunun üzerine, yıldız rüzgârı ve yağmur bizi endişelendirmeye başladı. Irmağın iç kesimine girmenin ve denizin çok uzağında durmanın yerinde olacağı yargısına vardık ve yalnızca yiyecek sağlamak kaygısı içinde olduklarını görerek dehşete düştük. Pa-

şanın adamları bize büyük bir içtenlikle et ikram ettiler; ne var ki, diğerleri gibi biz de iki günlük yol için yiyecek aramaları amacıyla kampa adamlar gönderdik.

Bitkileri gözleyerek hoşça vakit geçirirken, nisan ayının geri kalan bölümü de bu bataklıkta geçmeye başladı; neyse ki yıldız rüzgârı 26 Nisanda kesildi. Deniz daha iki gün süreyle dalgalı olduysa da, kürek ve halatlar yardımıyla, sonunda, 28 Nisanda Riva'nın ağzından dışarı çıktık. Filomuz kıyı boyunca ilerledi, Riva'ya 35 mil uzaklıkta bir köy olan Kilia'ya[9] ulaştık. Türkler namaz kılmak için karaya çıktılar; ama daha sonra, lodostan yararlanarak, Kilia'ya 25 mil uzaklıktaki Ava ya da Ayala ırmağına ulaştık.[10]

Bütün buralar ya da daha doğrusu Trabzon'a kadar bütün Karadeniz kıyısı yemyeşil olması açısından hayranlık verici; ulu ağaçlı ormanların büyük bölümü, karanın içlerinde o kadar gerilere uzanıyor ki, gözden kaybolup gidiyorlar. Türklerin Ava ırmağının bu eski adını korumaları şaşırtıcı, zira köyün ırmağına Sagari ya da Sakari adını veriyorlar ve bu ad büyük olasılıkla eski yazarlarda adı çok geçen ve Bitinya'nın sınırını çizen Sangarios'tan geliyor.[11]

29 Nisan, denizin çok süt liman olmasına karşın, kürek gücüyle 40 milden fazla yapamadık ve öğlene doğru Dichilites'te[12] kamp kurduk. Tayfalarımız soluk soluğa kaldığından, ertesi gün karadan 60 mil gittikten sonra küçük Anaplia[13] ırmağının ağzından içeri girdik. 1 Mayısta Penderakhi'ye[14] geldik.

Penderakhi, eski Herakleia kentinin yıkıntıları üstünde kurulmuş küçük bir kenttir; yıkıntılara, özellikle de surlarda kullanmış ve hâlâ deniz kıyısında durmakta olan iri dörtgen taşlara bakılacak olursa, Herakleia Doğu'nun en güzel kentlerinden biri olmalıydı. Yer yer kare biçimli kulelerle tahkim edilmiş kent surunun Bizans imparatorları döneminden kaldığı izlenimi uyanmaktadır. Kentin her yanında sütunlarla, baştabanlarla ve korunması konusunda hiçbir özen gösterilmemiş yazıtlarla karşılaşılmaktadır. Bu kent denize egemen yüksek bir yamaçta kurulmuştur ve bütün yöreye hükmetmek amacıyla yapıldığı kanısı uyandırmaktadır. Kara yanında, iri mermer parçalarıyla yapılmış çok yalın bir eski kapı bulunmaktadır. Daha ilerilerde, Antikçağ'a ait başka kalıntıların da bulunduğu söylendi, ama

gecenin yaklaşması ve bu viranelerin yakınına kadınların çadırlarının kurulmuş olması oraları görme olanağı vermedi. Asla beklemediğimiz bir şanssızlık sonucunda hiç rehber bulamadık: Rumlar Paskalyalarını kutluyor ve o gün çok içmek ve çok dans etmek özgürlüğünü elde etmek için kadıya verdikleri paranın karşılığını almak istiyorlardı. Bu nedenle, Doğu yönünde, kentin yukarı kesiminde, görünüşe göre Lycus'un[a] durgun sularının kokuştuğu bataklığa kadar uzanan yöreyi rasgele dolaştık.

Penderakhi'de tarihini araştıracak kadar uzun kalamadık, orada sadece geceledik; 2 Mayısta, güzel bir havada yola çıkarak, bu hava sayesinde rahatlıkla 80 mil yol aldık. Öğleden sonra saat 4'e doğru, Rumların adını hâlâ korudukları Partheni ırmağına girdik; ne var ki, Türkler bu ırmağa Dolap adını verirler.[b] Her ne kadar Onbinler'in[c] aşmak için korkuya kapıldıkları ırmaklardan biri olduysa da, ırmak pek büyük değildir. 3 Mayısta, sabah saat 9 sularında Amastris'e ulaştık ve aynı gün kimi zaman yelkenle, kimi zaman kürekle 60 mil yol aldıktan sonra Sita ırmağına çekildik.

a Bu, Lycus değil, çok daha güneyde akan, Ainsworth'un Tabhane adını verdiği günümüzdeki Kılıç'tır.
Atinalı Ksenophon *Anabasis* adlı yapıtında Ereğli'nin güneyinde denize dökülen Lykos adlı bir ırmaktan söz etmektedir -ç.n.

b Eski ad, günümüzde, ırmağın biraz daha akış yukarı kesiminde bulunan Bartın kentinin adında yaşamaktadır. Parthenios'un günümüzdeki adı Bartın çayı ya da Kocaırmak'tır -ç.n.

c Burada, Atinalı Ksenophon'un *Anabasis*'te anlattığı, Genç Keyhüsrev'in ordusunda bulunan paralı Yunanlı askerlerin, Kunaksa savaşında uğranılan yenilgiden sonra, yurtlarına dönmek için verdikleri mücadeleye gönderme yapılmaktadır –ç.n.

9 Burada sözü edilen, Boğazın batısında bulunan Kilya (Kilyos) değil, Evliya Çelebi'ye göre 600 evi ve bir camisi bulunan Şile'dir. Hommaire de Hell, 1846'da, burada 750 ev bulunduğunu, sakinlerinin yarısının Türk, yarısının Rum olduğunu söylüyor.

10 Ağva kasabası ve ırmağı Gökdere.

11 Tournefort küçük Gökdere ırmağını, ağzı buradan 40 mil kadar doğuda olan Antikçağ'daki Sangarios, günümüzdeki Sakarya ırmağı sanmış.

12 Burası büyük olasılıkla Sakarya'nın denize döküldüğü yerin batısındaki uzun kumsal olmalı, ne var ki, Dichilites adına başka hiçbir yerde rastlamadık.

13 Alaplı. Ainsworth, 1838'de, elli evlik küçük bir balıkçı kasabası buldu.

14 Ereğli kenti. Tournefort'un verdiği ad ya Türkçe Bend Ereğli'nin (Ereğli limanı), ya da Rumca Pontoiraklia'nın (Karadeniz Ereğlisi) bozulmuş biçimidir. Ainsworth, eski sitenin yalnızca güneybatısındaki bir kasabada 250 Türk ve 40 Rum evi sayacaktır.

Haritalarımızda belirtildiği gibi Famastro olarak değil de bugün Amasra adıyla anılan Amastris, eski Amastris kentinin yıkıntıları üstünde kurulmuş berbat bir köydür[15]. Amastris'in konumu çok avantajlıdır, zira iki ayça biçimli girintisi birçok liman oluşturan bir yarımadanın kıstağı kıyısındadır; Arrianus döneminde, burada savaş gemileri için çok güzel bir liman vardı; bugün her iki ayça da kumla dolmuştur.

II. Mehmed İstanbul'u ve Pera'yı aldığı sırada Amastris Cenevizlilerin elindeydi. II. Mehmed Pera'yı geri verme önerilerini geri çevirince, Cenevizliler bunu savaş nedeni saydılar. II. Mehmed çok sayıda topla Amastris'e giderek toplarını kent surlarını yıkmak için değil halkı korkutmak için kullandı: Halk kentin kapılarını II. Mehmed'e açtı. II. Mehmed halkın yalnızca üçte birini kentte bıraktı, geri kalanları İstanbul'a taşıttı.

Amasra kentini Türklerin eline bırakarak yola devam ettik. 4 Mayısta, ne haritalarda, ne de eski yazarların yapıtlarında adına rastladığım Sita ırmağından ayrıldık;[16] ancak 30 mil ilerleyebildik, yıldız rüzgârı yüzünden, rüzgârdan korunmakta güçlük çektiğimiz berbat bir kumsalda kamp kurmak zorunda kaldık. 5 Mayısta Pisello[17] burnunu dolaştık. O gün ancak 50 mil yapabildik, Padişahın gemileri ve kadırgaları için halat üreten çok sayıdaki işçi için yapılmış berbat evlerin bulunduğu deniz kıyısındaki Abano'da[18] kamp kurduk. Söylemeyi unuttum, Karadeniz kıyılarında bu imparatorun tersaneler, ambarlar ve limanlar yaptırmasına elverişli çok yer var. Kıyılar ormanlar ve köylerle kaplı olduğundan, halk gemiler için ağaç kesmek ve bunları biçmek zorundadır. Kimileri çivide, yelkende, halatta ve gemi donanımında çalışırlar. Bu işçileri denetlemeleri için yeniçeriler, mürettebat sağlamak için görevliler bırakılmış. Padişahlar, büyük fetihler yaptıkları dönemlerde, en güçlü donanmalarını burada yaptırdılar ve onlar için donanmayı yeniden yaptırmaktan kolay bir şey yoktu. Yöre harika, yiyecek bol: Buğday, pirinç, et, tereyağı, peynir. Ve burada insanlar çok azla yetinerek yaşıyorlar.

16 Mayısta, Sinop'a gitmek için Abano'dan yola çıktık; ne var ki, yağmur bizi yarı yolda, bu kente 40 mil uzaklıkta konaklamak zorunda bıraktı. Kıyıda, şaşırtıcı güzellikteki ormanların girişinde çok güzel köyler vardı.

17 Mayısta deniz o kadar dalgalıydı ki, Sinop'a 8 mil uzaklıktaki küçük bir koyda karaya çıkmak zorunda kaldık; aynı gün, yaya olarak ve bitki derleyerek Sinop'a gittik; orada iki gün kaldık.

En derin saygılarımla,

15 Kalesi çok iyi korunmuş biçimde bugün de ayakta duran bir Ceneviz kolonisi olan Amasra'yı II. Mehmed 1460'ta aldı. Ainsworth burada 900 kişinin yaşadığını ve 145 evin bulunduğunu söylüyor. Rottiers, "bütün sanayisi çark aracılığıyla yapılıp İstanbul'a gönderilen tahta aletler ve çocuk oyuncaklarından oluşan, birkaç Türk ailenin yaşadığı zavallı bir köy"den söz ediyor (1818).
16 Hommaire de Hell "Tschilda adlı geniş bir kumsal"dan söz ederek günümüzdeki Cide kasabasıyla yerleşmenin batısında bulunan ırmağı ve yeri belirleme olanağı veriyor.
17 Antikçağ'da Carambis, günümüzde Kerempe.
18 Bugün Abana.

On Yedinci Mektup

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi
Monsenyör Kont de Pontchartrain,

Monsenyör,

Bilimlerin ve güzel sanatların ilerlemesi için Fransa'da hazırlanmış yönetmelikler arasında, özellikle coğrafyanın gelişmesini amaçlayanların bulunmasını dilemek yerinde olacak: Zira coğrafyacıların yaptıkları yanlışlar çok etkili oluyor ve bunlara dayanarak yolculuğa çıkanlar, kılavuzlar, hatta yüksek rütbeli subaylar sık sık yanlış önlemler alıyorlar. Coğrafyacılara harita yayınlama iznini vermeden önce, onlarda belli niteliklerin aranmasını istiyorum; hatta, başka insanları yolculukları sırasında yönlendirmek istediklerine göre, belli bir süre kendileri de yolculuk yapmak zorunda olmalılar.

Bana göre doğru bir coğrafya haritası yapmaktan daha güç bir iş yoktur. Doğru bir coğrafya haritası yapabilmek için, planını çizmek istediğiniz yerleri dolaşmak, iyi aygıtlarla ölçümler gerçekleştirmek ve gökyüzüyle ilgili gözlemler yapmak gerekir. En ünlü coğrafyacılarımız çoğunlukla oralardan uzak, çizecekleri yerleri bilmeden çalışırlar; daha önce yayınlanmış haritaları kopya ederler, eksikleri olan anlatılara güvenirler ve yapıtlarının kenarlarına -çoğunlukla betimledikleri ülkelerle hiçbir ilişkisi olmayan- bazı özel süsler çizdirdiklerinde kendilerini çok kurnaz sanırlar. Deniz haritaları diğerlerinden daha doğru, çünkü sık sık yaşanan gemi kazaları sonucunda kıyıların tanınması zorunluluğu kendini hissettirdi; bununla birlikte bu kıyıların çevresi genellikle kötü çizilmiştir. Son olarak, her ne kadar coğrafyayla ilgili olarak kuşkuya yer bırakmayan kesin bilgilerimiz varsa da, sayısız yerin konumunu gene yaptıkları gözlemlerle belirleyen astronomlara çok şey borçluyuz. Galileo'nin buluşlarına ve onun görüşlerinin izinde yürüyenlere neler borçluyuz neler! M. Cassini[1] yalnızca bu yüzyılın en büyük astronomu unvanını değil, gelmiş geçmiş en büyük coğrafyacı unvanını da hak ediyor. Eğer M. de Lisle'in[2] üstün haritalarına sahipsek, bunun nedeni, M. de Lisle'in çok usta kozmoğrafyacılarla çalış-

ması, en bilgili astronomlarla ve en usta gezginlerle ilişki içinde olmasıdır. İster kara, ister deniz haritaları alanında olsun, yeni haritaların büyük bölümünü üreten Fransa'da, Hollanda'da ve İtalya'da kaç coğrafyacı var; gökbilimle uğraşan kaç coğrafyacı var! Çoğu evlerinde oturup dururken, ellerinde cetvel ve pergel, asla yaşadıkları kentin dışına çıkmadan ve haritasını çizecekleri yerlerde bulunmuş insanlarla konuşmadan krallıkların, eyaletlerin, dünyanın haritalarını yapıyorlar.

Coğrafyacılarımıza karşı öfke duymamın nedeni Sinop'un konumu. Polybios'ta ve Strabon'da kentin konumu o kadar iyi belirlenmiş ki kentin çevresi yaklaşık 6 mil olan ve çok büyük bir burunla son bulan bir yarımadanın kıstağında bulunduğunu anlamamak olanaksız. Buna karşılık Sinop bizim haritalarımızda açık bir kumsalda, hiçbir liman belirtilmeksizin gösteriliyor; oysa Sinop'un, Strabon'da da anlatıldığı gibi, çok iyi iki limanı var.

Kentin tek bir köşede toplanan ve çoğu üçgen ya da beşgen kulelerle savunulan iki suru var. Kent kara tarafından ateş altına alınabilir ve denizden kuşatılabilmesi için iki deniz filosu gerekir. Hisar bugün çok bakımsızdır. Kentte çok az yeniçeri var ve hiçbir Musevi'nin yasamasına izin verilmiyor. Rumlara güvenmeyen Türkler, onları savunmasız büyük bir dış mahallede oturmak zorunda bırakmışlar.[3] Ne kentte, ne de çevrede bir yazıta rastladık; buna karşılık, kent surlarına konmuş mermer sütun parçaları dışında, Türk mezarlığında çok bol miktarda mermer var; bunların çoğu sütun başlıkları, sütun kaideleri ve aynı türden ayaklıklardır: Strabon'un sözünü ettiği görkemli *gymnasion*'un, pazarın ve revakların kalıntıları bunlar; elbette bir de eski tapınakların kalıntıları var. Paşa bütün ailesiyle birlikte, kent ile dış mahalle arasında, surların dibinde kamp kurdu. Dinle ilgisi olmayan kişiler olarak görülen bizler, dünyanın en dürüst paşasının adamları olarak görülmemize karşın, çok iyi asma (çünkü çevrede hiç alçak bağ yoktu) şarabı satan bir Rumun evinde kaldık. Burada sular çok güzeldi ve oldukça büyük zeytin ağaçları yetiştiriliyordu.

1 Jean Dominique Cassini (1625-1712); İtalyan asıllı Fransız gökbilimcisi, Paris rasathanesinin müdürü.

2 Guillaume de Lisle (1676-1726), Fransa kraliyet coğrafyacısı.

3 Hommaire de Hell, 1846'da burasını "kasvetli, az nüfuslu, ne garnizonu ne de ticareti olan bir kent" olarak anlatıyor. Kentin nüfusu 4500'dü ve bunun 3000'i Türktü.

Sinop'tan 10 Mayısta yola çıktık, ancak 18 mil yol alabildik, çünkü kötü hava nedeniyle yöre halkının telaffuz ettiği gibi Karsa'ya[4] gitmek zorunda kaldık. Bu köye bizim haritalarımızda Carosa adı verilir ve bu ad Eskiçağ'da verilen ada daha yakındır; zira Arrianus köye Karousa adını veriyor ve Sinop'a 150 *stadion*[a] (bu tam 18,5 mil yapar) uzaklıkta berbat bir liman olduğunu haklı olarak belirtiyor. Eskilerin ölçülerinin kimi zaman günümüzdekilere tam uyması şaşırtıcı.

11 Mayısta, Karsa'ya 30 mil uzaklıkta, Kızılırmak'ın oluşturduğu adanın kumsalında kamp kurduk. Doğudan gelmesine karşılık bu ırmağı güneyden getiren coğrafyacılarımızın işte başka bir yanılgısı. O ülkenin insanı olan Strabon Kızılırmak'ın çığırını kusursuz betimliyor. Irmağın kaynakları, diyor, Kapadokya'da; buradan batıya doğru akıyor, sonra kuzeye yönelerek Galilea[5] ve Paflagonya'ya ulaşıyor. Antikçağ'daki adı Halys,[b] içinden geçtiği tuzlu topraklardan kaynaklanır. Aslında bütün bu bölgeler tuz yataklarıyla doludur; Büyük yollarda, hatta tarıma elverişli tarlalarda bile tuza rastlanır; ırmak suyunun tuzluluğu acılığa yaklaşır. Betimlemelerinden hiçbir şeyi göz ardı etmeyen Strabon, Sinop ile Bitinya arasındaki kıyıların, kerestesi gemi yapımına elverişli ağaçlarla kaplı olduğuna; kırsal kesimin zeytin ağaçlarıyla dolu olduğuna; Sinoplu marangozların akağaç ve ceviz ağacından güzel masalar yaptıklarına dikkati çeker. Türkler masa kullanmadıklarından, masa dışında bütün bunlar bugün de aynen yapılmaktadır; ne var ki, artık masa yapımında kullanılmayan akağaçlar ve ceviz ağaçları sofalar yapmada ve odaların lambriyle ya da tahtayla kaplanmasında kullanılmaktadır.

Ertesi gün yalnızca 20 mil yol aldık, yıldız rüzgârı –hiç istemememize karşın– bütün bu kıyının en büyük ırmağı olan ve eskiden İris adıyla anılan Casalmac'ın ağzında konaklamak zorunda bıraktı bizi.[6] Strabon ırmağın kendi yurdu olan Amasya'dan geçtiğini de söylemeyi unutmamış.

Deniz kıyısında, Arrianus'a göre eski bir Yunan kolonisi olan Amisus'un[7] yıkıntıları üzerine kurulmuş bir köyü geride bıraktık. Burası, Sinop'tan başlayarak ormanlar ve fundalıklarla kaplı düz bir ülke; oysa Sinop ile İstanbul arası hayranlık verici yeşilliklerle örtülü tepelerle dolu.

a 600 ayağa denk düşen, ama uzunluğu bölgeden bölgeye farklılıklar gösteren uzunluk ölçüsü birimi –ç.n

b Yunanlılar bu ırmağa tuz ya da tuzla anlamına gelen Alys adını verirlerdi –ç.n.

13 Mayısta, gene Amazonlar kıyısında kamp kurduk; ne var ki, hiçbir ender bitkiye rastlamadığımızdan araştırmalardan hiç mutlu değildik; biz, çok ünlü kadınlarla ilgili söylenenlerden çok, ender bitkilerle ilgileniyorduk. Ertesi günümüz de daha mutlu geçmedi, çünkü yağmur bütün vaktimizi ziyan etti. 15 mil gittiğimizde az kaldı diye bizi umutlandırmaya çalıştılarsa da pek inanmadık ve 50 mil yol aldıktan sonra çok erken bir saatte Türklerin Çarşamba deresi[8] adını verdikleri Tetradi ırmağına girdik. Ertesi gün, Türklerin Çayırgölü[9] adını verdikleri, Tetradi'ye 40 mil uzaklıktaki Argyropotami'ye ulaştık.

14 Mayısta, 28 mil yol aldıktan sonra, aynı adı taşıyan bir köyün yakınında bulunan küçük Vatiza[10] ırmağının ağzına ulaşarak serinletici içkiler içtik; yıldız esiyordu ve deniz biraz kaba dalgalıydı, bu yüzden denizcilerin görüşleri alındı; ama görüşler farklı farklı olduğundan, paşa yola çıkıp çıkmamakta karasız kaldı. Bir hekim olarak, maiyetindeki hastaların ve özellikle de çok değer verdiği akıl hocasının dinlenmeye gereksinim duyduğuna paşayı inandırarak, yalnızca o gün değil, ertesi gün de burada kalınmasını sağlama onuruna eriştim. Sonuçta, bu dinlenme hastaların yararına oldu ve keyif verdi; yalnızca tayfalar homurdandılar, çünkü onlar çalıştıkları gün başına para aldıklarından zamanı değerlendirmek istiyorlardı. Bana gelince, ben böylesine güzel bir yerde dolaşmaktan çok mutluydum ve tayfaların sözlerinden pek az rahatsız oldum. Sonraki gün, paşanın maiyetindeki kişiler denizi gene dalgalı buldular ve her ne kadar tayfalar de-

4 Gerze kasabası, Hommaire de Hell burada 300 ev bulunduğunu, bunlardan 35'inin Hıristiyanlara ait olduğunu söylüyor.

5 Burada Tournefort yanlışlıkla Galatya (Ankara yöresi) yerine Galilea (Celile, Filistin'in kuzeyi) adını kullanmıştır.

6 Burada anlatılanları anlamak güç. Kızılırmak (Casalmac adıyla buna gönderme yapıldığı izlenimi uyanmakta) daha önce geçilmişti ve günümüzdeki adı Yeşilırmak olan İris'ten daha sonra söz edilecek. Kızılırmak'ın ağzına 20 kilometre uzaktayken Tournefort Samsun'un oldukça batısında bulunmalıydı. Tournefort Yeşilırmak'ı bölgedeki diğer birçok küçük ırmaktan biriyle karıştırmış olmalı.

7 Günümüzde, Karadeniz'in Türk kıyılarındaki en önemli limanı olan Samsun. Samsun kenti 19. yy'dan başlayarak gelişmiştir.

8 Bu kez sözü edilen Yeşilırmak olmalı.

9 Büyük bir olasılıkla Terme kasabası ve çayı.

10 Fatsa; Evliya Çelebi'ye göre 300 evlik olan bu kasaba, Hamilton'un geçtiğinde (1835) 40 ev kapsıyordu.

nizin yağ gibi olduğu (bu deyim her ülkede deniz için kullanılır) karşılaştırmasını yaptılarsa da, öğle yemeğine kadar ancak 20 mil yol alabildik. Adını öğrenmeyi başaramadığımız yıkık bir eski hisarın dibinde konakladık; kendi kendimizi avuttuk: Yıkıntılar, Antikçağ'dan en küçük bir çağrışım getirmiyordu bize. Monsenyör, bu anlatıya bakarak Karadeniz ile ilgili kötü bir düşünceye kapılmanızı istemiyoruz; deniz tam sütliman olduğunda yol alıyorduk, bu iyi Müslümanları korkutan kuzey rüzgârları ve dalgalı görünen deniz bizim gemilerimizi çok sallamaz ve şaykaların gidip gelmesini engellemez. İlerleyişimiz, M. Despréaux'nun[11] *Lutrin* adlı yapıtında çok iyi betimlediği o yumuşak havaları anımsattı bana: "Gece dinleniliyor, bütün gün uyunuyordu." İşte bizim topluluğumuzdaki yaşam da tam böyleydi. Yalnızca tütün içmek, kahve içmek, pilav yemek ve su içmek için uyanılıyordu; ne avdan, ne de balık avından söz ediliyordu. O gün, kürek gücüyle 12 mil giderek, güzel bitkilerle dolu güzel bir yerde kumsala çıktık.

16 Mayısta, tayfaları kışkırtmak için o günün uğursuz bir gün olduğunu ortaya attı biri; bu söylenti öğle yemeğinden sonra yola çıkmamız için yetip de arttı; böylece, namaz vakti geldiğinde, Rumların Kirisontho adını verdikleri Kerasont'a 2 mil uzaklıkta konaklamamız gerekti. Bu kenti görme arzumuz, hastalarımız için gerekli olan balın bulunmadığını ve bal satın almak için oraya gitmek gerektiğini söyletti bana. Bu günün uğursuz olduğu ve Allah'ın hastalara bakacağı yanıtı verildi bana.

21 Mayısta deniz kıyısındaki bir tepenin eteğinde, çok sarp iki kaya arasında kurulmuş oldukça büyük bir kent olan Cerasonte'un[12] önünden geçtik. Trabzon Rum imparatorlarının yaptırdığı harap hisar limanın girişinde, sağdaki kayanın tepesindedir[13] ve bu liman şaykalar için oldukça elverişlidir. Burada, İstanbul'a gitmek için elverişli rüzgâr bekleyen birçok şayka vardı. Kerasont'un kırsal kesimi bitki derlemek açısında çok güzel göründü bize. Burada kiraz ağaçlarının kendiliğinden bittiği,[a] ormanlarla kaplı tepeler uzanıyordu.

O gün yiyecek almak için Arrianus ve Plinius'un sözünü ettiği, 32 mil uzaktaki Tripolis'e[14] gittik. Daha sonra küçük filomuz, 3 mil aşağıda, görünüşte Plinius dönemindeki kentle aynı adı taşıyan bir ırmağın ağzın-

a Giresun adı (Yunanca kiraz = *kerasion*) Kerasont'dan geliyor–ç.n.

da demir attı. Eskiden bu ırmak boyunca bakır madenleri işletilmiş, hâlâ da bu madenin yeşil ve beyaz rengârenk cama benzer artıklarına rastlanıyor. Bütün bu kıyılar çok güzel ve doğa burada güzelliğini korumuş, çünkü uzun süredir doğayı yok edecek sayıda insan yaşamamış burada.

22 Mayısta ancak 35 mil yapabildik ve Trabzon'a bakan bir su değirmenin yakınına kamp kurduk; Trabzon'a, ertesi gün, rüzgâr ve kürek gücüyle yol alarak dört saatte ulaştık. Bu kent Komnenosların buraya çekilmesiyle tarihte ün kazandı; Fransızların ve Venediklilerin İstanbul'u almalarından sonra, Komnenoslar imparatorluklarının merkezini Trabzon'a taşıdılar[15].

Trabzon kenti deniz kıyısında oldukça sarp bir tepenin eteğinde kurulmuştur; yüksek surları hemen hemen kare biçiminde (kentin eski adı Trapezus buradan gelmektedir), mazgallıdır ve yeni yapılmamış olmasına karşın eski bir kalıntının temelleri üstüne yapıldığını gösteren birçok belirti taşımaktadır. Trapezus sözcüğün Yunanca'da masa anlamına geldiğini herkes bilir ve bu kentin planı masaya çok benzeyen uzun bir kare biçimindedir. Kentin surları Zosimos'un betimlediği gibi değil; birçok yerine yerleştirilen eski mermer parçalarından anlaşıldığı üzere, günümüzdeki surlar eski yapıların kalıntılarından yapılmıştır ve çok yüksekte bulundukları için yazıtları okunamamaktadır. Kent büyük, ama nüfusu azdır. Burada evden çok orman ve bahçe görülmektedir; iyi yapılmış olmalarına karşın evler yalnızca tek bir kattan oluşmaktadır. Oldukça büyük ve çok bakımsız durumdaki hi-

11 Despréaux adıyla tanınan Nicolas Boileau'nun (1636-1711) en tanınmış yapıtı uzun bir hiciv şiiri olan *Lutrin*'dir (rahle).

12 Günümüzde Giresun. Evliya Çelebi buradan geçtiği sırada kentin gerilemekte olduğunu söylüyor. Hommaire de Hell kentte toplam 750 evin bulunduğunu belirtiyor.

13 Metne eklenen desen, Hamilton'un bu betimlemeyle ilgili kanısını destekliyor. Tournefort, bir sonraki konaklama yeri olan Tirebolu ile Giresun'u karıştırmış olmalı.

14 Hamilton Tirebolu'da 400 Türk evi, 100 Rum evi bulunduğunu, Hommaire de Hell ise toplam 600 ev (bunun 150'si Rum evi) bulunduğunu söylüyor.

15 Trabzon Rum İmparatorluğu, Komnenosların yönetiminde, 1204-1461 arasında yaşadı.

sar, düz bir kayanın üstündedir, yüksektir, büyük bölümü kayanın içine oyulmuştur ve hendekleri çok güzeldir.

Krallık Bilimler Akademisindeki bayların gözlemlerine göre, Trabzon'un enlemi 40-45, boylamı 63 derecedir.

Platana[16] adı verilen Trabzon limanı kentin doğusundadır. Arrianus'tan öğrendiğimize göre, İmparator Hadrianus limanı onartmıştır. Liman günümüzde yalnızca şaykalar için elverişlidir. Öğrendiğimize göre, Cenevizlilerin buraya yaptırdıkları mendirek nerdeyse harap olmuştur ve Türkler bu tür yapıları onarmakla asla canlarını sıkmamaktadır. Belki de geriye kalanlar Hadrianus'un yaptırdığı limanın kalıntılarıdır; zira Hadrianus, kendi açıklamalarına göre, yılın ancak belli bir döneminde burada demir atabilen gemileri koruma altına alabilmek için çok büyük bir dalgakıran yaptırdı.

24 ve 25 Mayıs günleri kent çevresinde bitki topladık. Çok güzel bitkiler gördük. 26 Mayısta, kente iki mil uzaklıkta, deniz kıyısında bulunan eski Bizans kilisesi Ayasofya'yı[17] görmeye gittik. Yapının bir bölümü camiye dönüştürülmüş, geri kalanı harap olmuş. Harabede yalnızca dört sütun ve kül rengi bir mermer bulabildik.

Her ne kadar Trabzon'un kırsal kesimi güzel bitkiler açısından zengindiyse de, bu tür araştırmalar açısından, kentin güneybatısında, 25 mil uzaklıktaki büyük Sümela manastırının bulunduğu güzel dağlarla karşılaştırılamaz. Alplerde bile bu kadar güzel ormanlar yoktur. Manastırın çevresindeki dağlarda kayınlar, meşeler, gürgenler, gayaklar,[a] dişbudaklar ve dev boylu köknarlar yetişir. Din adamlarının evleri bütünüyle ahşaptır, tümü de dünyanın en münzevi köşelerinden birinde çok sarp bir kayaya yaslanmıştır. Manastırın görüş alanı olağanüstü güzel manzaralarla sınırlanır; Yaşamımım geri kalan bölümünü burada geçirmek isterdim. Burada yalnızca dünyevi ve manevi işleriyle ilgilenen, ne mutfakları, ne bilimleri, ne kibarlıkları, ne de kitapları bulunan münzeviler yaşıyor: Ama bütün bunlar olmadan nasıl yaşanır ki! Manastıra çok dik ve çok özel yapıda bir merdivenle çıkılıyor. Merdiven gemi direği kalınlığında, duvara doğru yatık, bir merdivenin dikmeleri gibi sıralanmış iki köknar kütüğünden oluşuyor: Genellikle merdivenlere konan ba-

a Gayak, Amerika'ya özgü bir ağaçtır; burada sözü edilen ağacın eskiden Karadeniz'de çok yaygın olan peygamberağacı olduğunu ve Latince bilimsel adı olan *Guaiacum* nedeniyle yazarın böyle bir yanılgıya düştüğünü sanıyorum –ç.n.

samakların yerine, aralıklı olarak büyük balta darbeleriyle basamaklar yontulmuş ve korkuluk görevi yapması için yanlara sırıklar yerleştirilmiş; en usta ip cambazlarının bile hiç yardımsız buraya tırmanamayacağını iddia ediyorum. Aşağı inerken kimi zaman başımız döndü ve eğer bu sırıklar olmasaydı boynumuzu kırabilirdik. İlk insanların bile bu kadar basit bir merdiven yapmış olması olanaksız; dünyanın doğduğu dönemle ilgili bir düşünceye sahip olabilmek için bu merdiveni görmek yeter. Manastırın tüm çevresi saf doğanın kusursuz bir tablosu gibi; sayısız kaynak burada çok lezzetli alabalıklarla dolu, yemyeşil halılarla derin duygular esinleyen ağaçlıklar arasından akan çok güzel bir dere oluşturuyor; sayılarının kırkı bulmasına karşın bu rahiplerden hiçbiri manzaradan etkilenmiyor. Din adamlarının evlerine, bu iyi insanların Türklerin hakaretlerinden kaçmak ve Tanrıya gönüllerince yakarmak için sığındıkları bir in gözüyle bakıyoruz. Bununla birlikte, bu münzeviler çepeçevre 6 milden fazla bir alana yayılan çok büyük topraklara sahipler. Bu dağlarda çok sayıda çiftlikleri ve hatta Trabzon'da birçok evleri var; onlara ait olan ve birçok yapıdan oluşan büyük bir manastırda kaldık. Yararlanmadıktan sonra bunca mal ne işe yarar! Ne güzel bir kilise, ne de güzel bir manastır yaptırmaya cesaret edebiliyorlar, çünkü inşaat başlar başlamaz Türklerin bu yapılar için ayrılan miktarı kendilerinden isteyeceklerinden korkuyorlar.

Manastırın herkese güzel vakit geçirten bitkilerle dolu çevresini gezdikten sonra, karları ancak birkaç gün önce kalkmış olan dağın en yüksek yerlerine tırmandık ve buraların da başka güzel bitkilerle dolu olduğunu gördük. Eşyalarımızı aramak için Trabzon'a gitmemiz gerektiğinden bu güzel yerlerden ayrılmak zorunda kaldık. Çok yerinde bir uyarıyla paşanın hareket etmek üzere olduğu bize bildirildi; uyarı yalan değildi, çünkü onlarla yolda karşılaştık. Ne kadar acele ettiğimizi Allah biliyor; bu büyük fırsatı kaçırsaydık halimiz ne olurdu! Dolayısıyla bütün gece denklerimizi hazırlamak, yolculuk için en gerekli nesneler olan peksimet ve pirinç aramakla geçti (zira su her yerde var). Neyse ki paşa, o gün (2 Haziran), kente yaklaşık dört saat uzaklıkta konakladı. Ertesi gün ona bin bir güçlükle ulaştık ve onu ilk konaklama yerinden 14 mil uzakta yakalayabildik.

En derin saygılarımla,

16 Günümüzde, kentin batısında bunan Polathane.

17 Büyük olasılıkla 13. yy'da I. Manuel döneminde (1238-1263) yaptırılmış Komnenosların katedrali; günümüzde hâlâ ayaktadır.

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi
Monsenyör Kont de Pontchartrain,

Monsenyör

Bu ülkenin kentleri oldukça güvenli: Hırsızlardan söz edildiğini hiç işitmedik. Hırsızların hepsi kırsal kesimde ve yalnızca gezginleri soyuyorlar; hatta bizim ana yollarımızdaki soyguncuların çok daha az acımasız oldukları bile söyleniyor. Ben tersine inanıyorum ve tek başınıza bir anayola çıkacak olursanız çok uzağa gidemeyeceğiniz kanısındayım. Eğer bu sefil adamlar insanları öldürmüyorlarsa, herkes kafile halinde yürüdüğünden fırsat bulamadıkları içindir. Kervan adı verilen bu kafileler, tehlikeye bağlı olarak az ya da çok sayıda gezginden oluşan konvoylar ya da topluluklardır. Hepsi kendi tarzında silahlanmıştır ve yeri geldiğinde ellerinden geldiği kadar kendilerini savunurlar. Kervanlar çok kalabalık olduğunda, yürüyüşü düzenleyen bir reisleri olur. Kervanın ortasında olmak, arkasında olmaktan daha az tehlikelidir ve alınabilecek en iyi önlem, birçok gezginin sandığının tersine, en kalabalık kervanları beklemek değil, Türklerin ve Frenklerin, başka bir deyişle kendini iyi savunan kişilerin çok olduğu kervanları seçmektir. Rumlar ve Ermeniler dövüşmeyi hiç sevmezler: Onlar hep öldürmedikleri soyguncunun kan hakkını ödemekle (ülkede böyle denir) suçlanırlar. Bu tür uğursuzluklarla Amerika'da karşılaşılmaz; yabani olarak nitelediğimiz şu Amerikalılar, şu adları çocukları korkutan şu İroquiler,[a] yalnızca savaş halinde oldukları ulustan insanları öldürürler. Eğer Hıristiyanları yiyorlarsa, bu barış döneminde olmaz. Bir adamı kesesini almak için öldürmenin onu yemek için öldürmekten daha mı az vahşice olacağını bilemiyorum. Bir zavallı için öldükten sonra yenmek ya da soyulmak ne fark eder!

Dolayısıyla Doğu'da kervanla yürümek zorunluluğu var; soyguncular-karşı taraftan daha güçlü olmak için aynı şeyi yapıyorlar. Erzurum paşasının kervanına 3 Haziranda Trabzon'a bir günlük mesafedeyken ulaştık ve

a Kuzey Amerika'da yaşayan bir Kızılderili kabilesi –ç.n.

yol boyunca böylesine iyi bir koruma fırsatından yararlanmak için komşu illerden gelen birçok yolcuyla karşılaştık. Bir paşanın geçtiği yolda birçok soyguncunun yakalanması, birçok kellenin kesilmesi nedeniyle, soyguncular başka kervanları izliyorlar, bizden özenle kaçıyorlardı. Hırsızlara bu cezalara çarptırılma onuru, önce *gâvur* ilan edilmelerinden sonra tattırılıyormuş. Bu açıdan çok rahat olmamızın yanı sıra, paşanın günde yaklaşık 12 ya da 15 mil yol almasından da büyük mutluluk duyuyorduk; bu durum bize doğayı gönlümüzce gözleme olanağı veriyordu.

Kervanımızdaki insan sayısı altı yüz kişiyi aşmıştı; ne var ki, paşanın maiyeti yaklaşık üç yüz kişiydi; diğerleri tüccarlar ve yolculardı; bütün bunlar çok hoş bir manzara oluşturuyordu. Bilmem kaç tane devenin arasında atları, katırları görmek bizim için bir yenilikti. Kadınlar, arka kesimi beşik biçiminde, üstü muşamba kaplanmış, geri kalan her yeri en katı din adamlarının günah çıkarma odalarınınkinden bile çok daha özenli biçimde kafesle örtülmüş tahtırevanlarda seyahat ediyorlardı. Bu tahtırevanların bazıları bir atın sırtına bağlanmış kafeslere benziyordu ve çemberlerle tutturulmuş boyalı bir kumaşla kaplıydı; bunların içinde maymunlar mı, yoksa terbiye edilmiş hayvanlar mı var, bilinmiyordu.

Kahyâ paşanın maiyetinin en büyük rütbeli görevlisiydi. Aramızda onunki kadar yükü olan kimse yoktu, çünkü o bir kahyâdan çok paşanın temsilcisiydi. Çoğunlukla da efendilerin efendisi. Divan efendisi ikinci sırada yer alıyordu. Paşanın müftü adını verilen bir *hocası*, birçok yazıcısı, korunması için yetmiş Bosnalı, çok sayıda çavuşu, sazendesi, çok sayıda ayak hizmetkârı ya da *çuhadarı*, hesapsız adamı vardı. Hekimi Bourgogne'lu, eczacısı Provence'lıydı: Fransızlar nerede yok ki!

Çavuşbaşı bir gün önde gidiyor, *konak* yerini, başka bir deyişle paşanın kamp kuracağı yeri belirlemek için bir at kuyruğu taşıyordu. Tıpkı bizim astsubay çavuşlarımız gibi, çavuşbaşı her akşam emirler alıyordu. Kampı düzenleyebilmesi için emrinde birçok görevli, çadırları kurdurmak için de birçok Arap vardı. Bütün bu adamlar ellerinde mızrakları ve kısa sopalarıyla atlı olarak ilerliyorlardı. Paşanın dinlediği müzik, hep aynı havayı yinelemesi nedeniyle sıkıcıydı: Sanki çalgıcılar yalnızca bir tek şarkı biliyorlardı. Çalgıları bizimkinden farklıysa da kulaklarımız onlara oldukça alıştı.

Bir gün paşa müziği nasıl bulduğumu sorma tenezzülünü bana bahşettiğinde, çok güzel, ama biraz tekdüze olduğunu söyledim. Nesnelerin güzelliğinin bir biçimlilikte olduğu açıklamasını yaptı bana. Bir biçimliliğin bu senyörün başlıca erdemlerinden biri olduğu doğruydu, çünkü hiç değişmeyen kaprisleri vardı. İlk müzik şamatası, yürüyüşün başlamasından bir saat önce başlıyordu; bunun amacı herkesi uyandırmaktı. İkincisi, yarım saat sonra duyuluyordu ve yürüyüşün başlama işaretini veriyordu. Üçüncüsü, hep kervanın ardında, dört yüz ya da beş yüz adım geride bulunan paşanın yola çıkmasıyla başlıyordu. Müzisyenlerin kaprislerine bağlı olarak, yol boyunca müzik birçok kez başlıyor ve bitiyordu: Müzisyenler, kimi zaman, konaklama yerine (yürüyüşte kullanılan iki başka at kuyruğu, paşanın çadırı önüne dikiliyordu) gelince senfonilerini tekrarlıyorlardı. Buyruğu alan çavuşbaşı üçüncü kuyruğu alıyor, ertesi günün konaklama yerini belirlemeye gidiyordu.

Bu düzene kısa sürede alıştık. İlk şamatada yataktan kalkıyor, ikincisinde atlara biniyorduk; paşanın görevlileri *haydi, haydi*, yani yürüyün, yürüyün diye bağırarak herkesi koyun gibi kovalıyordu. Kim olursa olsun kimsenin paşanın ailesine yaklaşmasına izin vermiyorlardı; yanlışlıkla yaklaşacak olursanız birkaç değnek yeme tehlikesiyle karşılaşıyordunuz. Türkler yaptıkları işlerde, özellikle de yürüyüş sırasında düzenli insanlar. *Katırcılar* ya da arabacılar işaretin verilmesinden bir saat önce kalkıyorlar ve yürüyüş işareti verilmeden bütün her şey yüklenmiş oluyordu. Dakikliklerine sık sık hayranlık duydum; bütün bunlar gürültüsüzce yapılıyor ve genellikle bize yüklemenin fener ışığında yapıldığı söyleniyordu.

4 Haziran günü çok yüksek dağlardan geçerek hep güneydoğuya doğru ilerledik. Erzurum'a giden en kısa yoldan geçmedik; paşa daha kolay ve rahat yolu seçti; tüccarların çoğu kederli, bizse -daha güvenli bir kervan bulamayacağımıza inanmış olduğumuzdan- daha çok yer görmek umuduyla mutluyduk. O gün Trabzon çevresinde gördüğümüz bitkilerin aynılarını gördük; asıl hoşumuza giden, hem ana yolların kenarında, hem de yakındaki tepelerde bitkiler bulmak için daha sonra yeterli zamanımız olacağını öğrenmemiz oldu. Aslında, sabah kervanın başına geçtiğimizde her birimiz birer çanta alıyor, kimi zaman sağa, kimi zaman sola birkaç adım

atarak gördüğümüz bitkileri topluyorduk. Tüccarlar, bilmedikleri için çok hor gördükleri bitkileri koparmak için attan inip yeniden bindiğimizi gördüklerinde bize gülüyorlardı. Kimi zaman, bitki toplama işini daha rahat yapabilmek için atımızı yularından çekerek ya da arabalarımıza bağlayarak yaya yürüyorduk. İlk konakta, yemek yerken bitkilerimizi betimliyorduk ve M. Aubriet de yapabildiği kadar resimlerini çiziyordu.

Monsenyör, yürüyüşümüzün ayrıntılarını gün gün anlatmanın sıkıcı olacağını sanıyorum; ne var ki, coğrafyacılar açısından ve ülkeyi tanımak için yararlı olacak.[1] Hatta bu büyük ayrıntının sizi diğerlerinden çok daha az sıkacağına bile inanıyorum, çünkü siz anlatma onuruna eriştiğimiz en küçük ayrıntıyı bile çok iyi kullanmayı bilirsiniz. Belki de benden çok daha becerikli kişiler de bu günceden yararlanır: Çoğunlukla büyük olayların geçtiği yerleri belirlemeye yarayan bir dağ, büyük bir ova, geçitler, bir ırmak saptarlar.

5 Haziranda sabahın dördünden öğlene kadar meşeler, kayınlar, köknarlar ve benzerlerini Trabzon'daki Sumela manastırı dağlarında gördüğümüz çok küçük meyveleri olan başka ağaçlarla dolu yüksek dağlarda yürüdük. O gün karla kaplı, toprağında henüz hiçbir şey bitmemiş bir yaylada konakladık. Bu dağlar Alpler ve Pireneler kadar yüksek olmasalar da, karlar buralarda da en az oralardaki kadar geç kalkıyor: Karlar ancak ağustos ayının sonunda eriyor.

6 Haziranda sabahın üçünde yola çıktık ve öğlene kadar çırılçıplak, dolayısıyla da görünüşleri çok kötü dağları aştık; görünüşleri çok kötüydü, çünkü ne ağaca, ne çalıya rastlanıyor, yalnızca yeni eriyen karın yaktığı berbat bir çayır görünüyordu. Çukurlarda hâlâ çok kar vardı ve karların çok yakınında kamp kurduk.

7 Haziran sabahı saat iki sularında kalktık; çıplak dağlarda, karlar arasında yola devam edildi. Soğuk sert, sis o kadar kalındı ki dört adım mesafeden birbirimizi göremiyorduk. Saat dokuz buçuğa doğru, yeşilliği açısından oldukça hoş, ama yolcular için pek elverişli olmayan bir vadide konakladık. Çevrede bir tek dal, hatta bir inek gübresi bile yoktu; karnımız da

1 Geçtikleri yolda adı verilen tek nokta Bayburt olduğundan, Tournefort'un Trabzon'dan Erzurum'a gittiği yolu kesin biçimde belirleme olanağı yok. Üstelik Gümüşhane'den de söz edilmemiş olması, günümüzdeki yoldan geçilmediği izlenimi veriyor.

acıkmış olduğundan, satın almış olduğumuz kuzuları çalı çırpı yokluğu nedeniyle pişirtememenin hüznünü yaşadık. O gün yalnızca paşanın yanında yediğimiz reçelle yetindik. Yeni hiçbir şey bulamadık. Bütün çayır aynı menekşelerle kaplıydı; bu yüzden bütün günü çok sıkıntılı geçirdik; bu açlığa uyarlanamayan Türkler de bizden farklı değillerdi.

8 Haziranda, sabahın ilk ışıklarıyla birlikte gerçekten Doğu'da olduğumuzu kavramaya başladık. Trabzon'dan buraya kadar, geçtiğimiz yerler Alplerden, Pirenelerden farklı değildi; o gün, sanki bize yeni bir manzara sunan bir perde açılmış gibi, yerin çehresi birdenbire değişmiş gibi geldi bize. Güzel derelerle kesilen, gözlerimizin alıştığından çok farklı, hangisini toplayacağımızı bilemediğimiz sayısız güzel bitkiyle dolu, yemyeşil küçük vadilere indik. Sabah saat ona doğru, Karadeniz'e bir gün uzaklıkta olduğu söylenen Grezi[2] köyüne vardık; ne var ki, yol ancak yayalara geçiş izni verecek kadar kötüydü.

9 Haziranda sabah saat üçte yola çıktık, çok çorak ve bütünüyle çıplak vadilerden geçtik. Saat dokuza doğru, Bayburt'un aşağısındaki ovada, bir ırmağın kıyısında konakladık. Bayburt çok sarp bir kaya üstündeki konumu nedeniyle çok güçlü, küçük bir kenttir.[3] Paşanın Mübarek Günleri[4] geçirmek için burada beş ya da altı gün kalacağı haberi ortalıkta dolaştı ve çevreden birçok tutuklu getirildi; böylece günün geri kalan bölümünü bitki aramakla geçirdik; ne var ki, yanıltıldık, bir gün sonra, kenti görmeye bile gidemeden yola çıkmak zorunda kaldık. Belki de kentte birkaç Antikçağ yapıtının kalıntılarını ya da kentin eski adını bize bildiren bazı yazıtlar bulabilirdik. Atlara binmek gerektiğini bildiren müzik sesini işitince hem şaşırdık, hem de üzüldük.

Dolayısıyla 11 Haziranda Bayburt'u terk etmek zorunda kaldık. Paşanın bütün tutukluları bağışladığı bildirildi. Kervanımızdakilerin çoğu paşanın gönül yüceliğini övdü; kimileri de örnek olacak bir ceza vermediği için kınadı. Yaptıkları kötülükler düşünüldüğünde çoğu en azından çarkta gerilme cezasını hak eden bu ipten kazıktan kurtulmuş kişiler denetimden geçirildi. O gün, Doğu'da yetişen en güzel bitkilerden birinin adını koyduk; onu önce M. Gundelscheimer bulduğu için de, kadirşinaslık gereği olarak, onun adını taşıması gerektiğine inandık. Ne yazık ki kutlama için sudan

başka bir şeyimiz yoktu, ama su törene çok uygundu, çünkü bitki kuru ve taşlı yerlerde yetişiyordu. Paşanın hareket işareti işte tam bu sırada geldi ve biz onu iyi bir işaret olarak kabul ettik; ne var ki, sevgili arkadaşımıza uygun bir Latince ad bulmakta çok zorlandık. Sonunda, bitkinin adının *Gundelia* olmasına karar verildi.

O gün saat sekiz sularında yola çıktık; ağaçsız, hüzünden başka bir etki yaratmayan, ekilmemiş, dar vadilerden geçtik.

12 Haziran, sabah saat üçte yola çıktık, öğleden önce saat altıda konak yerine vardık. Yalnızca bitkilerin ardında koşmaktan hoşlanan ve bütün bir gün bitki peşinde koşan bizim gibi insanlar için ne mutluluk! Üç saatlik bu yürüyüşte 3 milden fazla yol almamıştık ve içinde yedi ya da sekiz kez aşmak zorunda kaldığımız bir ırmak geçen aynı vadinin dışına çıkmamıştık.[5] Ertesi gün de bundan fazla yorulmadık, zira sabahın iki buçuğundan yedisine kadar yürüdük; yürüyüş, Lyon yakınındaki Tarare'da bulunanlarla aynı olan, çok sayıda çam çeşidi kapsayan çok yüksek dağlarda gerçekleşti. Ayrıca sözünü ettiğimiz yerde, bizdeki karaardıçlar kadar pis kokan ve yaprakları da karaağacınkine çok benzeyen güzel bir sedirağacı türü gördük; ne var ki, bu ağacın endamı ve yüksekliği büyük servilerimiz kadar. Hangi kaprisin sonucu bilmiyorum, gece saat on birde hareket ederek 14 Haziranda, sabah saat yedi sularında Lekmansur[6] adlı köye vardık. O gece mehtap o kadar güzeldi ki, bütün gün horuldamaktan başka bir iş yapmayan Türkleri yola çıkmaya davet etti. İyi ama ay ışığında

2 Bayburt'tan kuzey-kuzeydoğusunda 15 kilometre uzaklıkta Aşağı Kırzı köyü ve güneyde Hart kasabası vardır; belirtilen bu güzergâh, günümüzde Gümüşhane'den dolaşan yoldan çok daha dolaysız bir yoldur.

3 Evliya Çelebi, Bayburt'ta, 19 Müslüman, 7 Ermeni mahallesi oluşturan, kale içinde 300, kale dışında 1000 ev bulunduğunu söyler.

4 Ünlü 10 Muharrem yası.

5 Kervan Bayburt'tan sonra Çoruh'un sağ kolu olan Masat Dere vadisine girmiş ve 2390 m yükseklikteki Kop Boğazından geçmiş olmalı.

6 Yolcularımız artık Fırat'ın yüksek vadisindeler. Bu köyün adı kaynaklarda çok farklı biçimlerde geçmekte: Bamansur (Kiepert, 1844), Megmansur (Kiepert, 1858), Yerganmansur (Kiepert, 1877), Ergemansur (yol haritası, 1946). Adı geçen köy, bir sonraki konaklama yeri olan Ilıca'nın 10 km batısındadır.

nasıl bitki toplanır ki! Bununla birlikte çantalarımızı doldurmaktan geri kalmadık; tüccarlarımız, kurak ve yanık görünüşlü, ne var ki, çok güzel bitkiler bakımından zengin bir ülkede bizim üçümüzü dört ayak yürüyerek araştırma yaparken gördükçe gülmekten kırılıyorlardı. Sabah olunca, hasadımızı gözden geçirdik ve çok zengin olduğumuzu gördük. Bitkiler konusunda, iki ayak yüksekliğinde, en altından saplarının ucuna kadar çiçeklerle dolu bir geven görmekten daha güzel bir şey olabilir mi!

14 Haziranda gece yarısından iki saat sonra yola çıkarıldık, her tür tahılın ekilmiş olduğu verimli çayırlarda saat yediye kadar yürüdük. Arzerum, kimilerinin de Erzeron adını verdikleri kente 6 mil uzaklıkta, Fırat'ın kollarından birinin üzerindeki Elica[7] köprüsünün çok yakınında konakladık. Kentin gerçek adı Arzerum'dur, bunu biraz daha aşağıda açıklayacağım. Elica, bütünüyle basık, yarısı yere gömülmüş, çamurdan evleri olan berbat bir köydü; ne var ki, yakınındaki kaplıca burasını çekici kılıyor. Türkler ona Arzerum kaplıcası adını veriyorlar. Binası oldukça temiz, sekizgen planlı, kubbeli, üst bölümü delikli. Aynı biçimde, başka bir deyişle, sekiz kenarlı havuzunda hemen hemen adam kalınlığında iki su fışkırıyor; bu su tatlı ve dayanılamayacak kadar sıcak. Türklerin oraya nasıl koştuklarını Allah biliyor; yıkanmak için Erzurum'dan geliyorlar; kervanımızdaki insanların yarısı bu güzel fırsatı kaçırmak istemedi.

Ertesi gün Erzurum'a vardık. Burası Karadeniz'e beş, İran sınırına on gün uzaklıkta, oldukça büyük bir kent. Erzurum Fırat'ın Karadeniz'e akmasını engelleyen ve onu güneye dönmek zorunda bırakan bir dağ zincirinin eteğindeki ovada kurulmuş. Bu ovayı sınırlayan tepelerin birçok yerinde hâlâ kar vardı. Hatta bize 1 Haziranda kar yağdığı bile söylendi ve biz ellerimizin soğuktan yazı yazamayacak kadar uyuşmasına şaşıp kaldık; burada gecelerin oldukça yumuşak geçmesine, hava sıcaklığının sabahın onundan öğleden sonra dörde kadar rahatsız edici olmasına karşın, gün doğarken başlayan bu uyuşukluk güneş doğduktan bir saat sonra hâlâ sürüyordu. Erzurum ovası her tür tahılı yetiştirmeye elverişlidir. Buğday burada Paris'tekinden daha az gelişmişti ve eylülde hasat yapılacak olmasına karşın boyu ancak iki ayak kadardı.

Kışlarının sertliği dışında, Erzurum için en sıkıcı şey odunun çok az ve çok pahalı olmasıdır. Yalnızca çam odunu bilinmekte ve iki ya da üç gün-

lük yoldan getirilmektedir; ülkenin bütün geri kalan bölümü çıplaktır. Burada ne ağaç, ne de çalı vardır ve topaklar haline getirilen inek dışkısı tek yaygın yakacaktır; ne var ki, tezeğin ısıtıcı gücü, Provence'ta hazırlanan zeytin posaları kadar değildir. Toprağı kazma zahmetine katlanılsa taşkömürü bulunacağından hiç kuşkum yok. Burası maden filizlerinin hiç eksik olmadığı bir ülke, ama insanlar tezeğe alışmışlar. Tilki inlerine benzeyen evlerde, özellikle de kır evlerinde bu tezeğin ne iğrenç bir koku yayacağı kestirilebilir. Burada yenen her şey is kokuyor; bu koku olmasa kaymakları harika olacak. Kasaplardan alınan et (buranın kasapları çok güzel) eğer odunda pişirilebilse çok güzel yemekler yenebilir.

Gürcistan'dan getirilen meyvelerin tadına doyum olmuyor. Gürcistan daha sıcak ve ürünleri daha erken olgunlaşan bir ülke; burada bol miktarda armut, erik, kiraz, kavun yetişiyor. Yakındaki tepeler Erzurum'a çok güzel kaynak suları sağlıyor ve bu sular yalnızca kırsal kesimi sulamakla kalmıyor, kentin sokaklarını da yıkıyor. Suların iyi olması bir yabancı için büyük avantaj, çünkü burada dünyanın en kötü şarapları içiliyor. Fena değil diyebileceğimiz şarapları bulabilsek bütün buzları ve kışları hoş görebilir, isi umursamayabilirdik; ama şaraplar çok pis kokuyor, küflü, acı, kokuşmuş; Brie şarabı burada beylere layık sayılabilir; rakı da daha iyi sayılmaz, çünkü bozuk ve acı; dahası bu iğrenç içkileri satın alabilmek için büyük çaba ve etek dolusu para gerekiyor. Türkler bu konuda başka yerlerden çok daha katı davranıyorlar; içki ticareti yapanlar baskına uğrayabilir ve değnek cezasına çarptırılabiliyorlar. Açık söylemek gerekirse pek haksız da değiller, çünkü bu kadar berbat keyif verici içeceklerin satışını engellemek halka büyük hizmettir.

Erzurum kenti Trabzon'dan daha iyi; Erzurum'un surları çift duvarlı, dörtgen ya da beşgen kulelerle savunuluyor, ama hendekler ne derin, ne de bakımlı.[8] *Beylerbeyi* ya da eyaletin paşa-

7 Günümüzdeki adıyla Ilıca, batıdan Erzurum'a gidildiğinde hemen hemen zorunlu bir konaklama yeridir ve bu nedenden ötürü gezginlerin çoğu buradan söz eder. Gardane, 1807'de burada 72 evin bulunduğunu söylüyor.

8 Erzurum'u birkaç ay önce (Eylül-Ekim 1700) ziyaret eden Paul Lucas şu bilgileri veriyor: "Erzurum, bütün İstanbul ve hemen hemen bütün Asya kervanlarının geçtiği küçük bir kenttir. Çevresi yaklaşık beş km'dir; çift duvarla kuşatılmıştır; yer yer kare biçimli güzel kuleleri ve bir barbatayla örtülü iyi bir hendeği bulunuyor. [...] Küçük hisarı kentin ortasındadır ve bütünüyle harap haldedir. [...] Gündüzleri kentte dükkânlarda çalışan çok sayıda Hıristiyan var; ancak, akşam olmadan kentten çıkmaları ve yaşadıkları kenar mahallelere gitmeleri gerekiyor. Erzurum'da bir tek dış mahalle olduğu söylenebilir; ama bu mahalle bütün kenti çepeçevre kuşatacak kadar büyüktür."

sı, oldukça bakımsız eski bir sarayda oturuyor. Yeniçeri ağası kentin yukarısındaki bir çeşit hisarda bulunuyor. Paşa ya da ülkenin en ileri gelenlerinden bazı kişiler bu hisara çağrıldıklarında, bunun tek nedeni olabilir: Orada kafalarının uçurulacak olması. Yeniçeri, onlara padişahın buyruğu üzerine oraya gitmelerini haber verir; Saraydan gelen kapıcı buyrukları onlara gösterir ve başka bir tören yapılmaksızın kafaları kesilir.[9] Erzurum'da 18 bin Türk, 6 bin Ermeni ve 400 yüz Rum bulunduğu sanılıyor.[10] Erzurum'da yaşayan Türklerin hemen hemen hepsi yeniçeri; yeniçerilerin Erzurum'daki sayıları 12 bin, ilin geri kalan bölümündekilerse 50 bin.[11] Bunların hemen hepsi meslek sahibi ve çoğu yeniçeri ağasına bir daha geri almamak üzere para veriyorlar; bunun adı hiçbir şey yapmama ve her tür nobranlığı yapma ayrıcalığını satın almak oluyor. En namuslu kimseler bu birliğe katılmak zorunda: Yoksa yalnızca kentte astığı astık kestiği kestik olan komutanın gözüne kötü görünmekle kalmazlar, her gün komşularının saldırılarına uğrarlar ve görevlilere giderek haklarını arayamazlar. Padişah ülkedeki gerçek yeniçerilere günde beş akçe ile yirmi akçe arasında yevmiye veriyor; ağa bu parayı alıyor.

Ermenilerin Erzurum'da bir piskoposları ve iki kiliseleri var. Kırsal kesimde birkaç manastırları bulunuyor: Örneğin Büyük Manastır ve Kızıl Manastır. Bunların hepsi de Erivan patriğine bağlı. Rumlara gelince, onların da kentte bir piskoposları ve yalnızca çok yoksul bir tek kiliseleri var. Rumların hemen hemen hepsi bakırcı ve hepsi de yakın dağlardan getirilen bakırı kap kacağa dönüştürdükleri dış mahallede oturuyorlar: Bu yoksul insanlar sürekli bakır dövdükleri için gece gündüz korkunç bir gürültü yapıyorlar; oysa sükûneti çok seven Türkler kentin içinde sürekli örs sesi duymak istemiyorlar. Bütün Türkiye'ye, İran'a ve hatta Hindistan'a taşınan bu kap kacak dışında, Erzurum'da çok büyük zerdeva [sansar] kürkü ticareti yapılır. En koyu renkli olanlar en makbulleridir; siyaha çalan renklerinden ötürü, yalnızca kuyruklardan yararlanarak çok değerli kürkler dikilir; onları bu kadar pahalı kılan da budur, çünkü bir ceketi tamamlayabilmek için çok sayıda hayvanın kuyruğu gerekir. Ayrıca kente beş ya da altı günlük yoldan Erzurum'a mazı[12] getirilir ve paşanın buyruğuyla meşeler titizlikle korunur; zaten yakmak için getirilecek olsa odun çok pahalı olurdu.

Halep ve Bağdat çevresinde Araplar cirit attığı için, Erzurum Hindistan'dan gelen bütün malların geçtiği ve depolandığı kenttir. Büyük bölümü Acem ipeğinden, pamuktan, eczalardan, boyanmış kumaşlardan oluşan bu mallar yalnızca Ermenistan'dan geçer. Bu malların çok azı Erzurum'da perakende olarak satılır: Örneğin balyalar dolusu ravent bulunmasına karşın, bu bitkinin perakende satılmamasından ötürü ihtiyaç duyan bir hasta ölebilir. Buraya iğrenç lezzette bir havyar da getirilir. Bu yörede bir atasözü var: Şeytana ziyafet çekmek istiyorsan sade kahve, havyar ve tütün ikram et; buna bir de Erzurum'un şarabını eklemek isterim. Havyar, Hazar denizinin öte yakasında hazırlanmış tuzlu mersinbalığı yumurtasından başka bir şey değil. Bu yiyecek tuzuyla ağzı yakıyor ve kokusuyla insanın burnunu düşürüyor. Sözü edilen diğer mallar Trabzon'a taşınır ve burada İstanbul'a gönderilmek üzere gemiye yüklenir. Erzurum'a bu kadar bol miktarda kökboyası geldiğini görünce (buna *boya* adını veriyorlar) çok şaşırdık: Kökboyaları İran'dan geliyor ve derilerin, kumaşların boyanmasında kullanılıyor. Ravent, Tataristan'daki Özbek ülkesinden getirilir. İpekböceği tohumu Hindistan'dan gelir. Kuşaklar boyunca yalnızca ecza taşıyan ve başka mal yüklediklerinde kendileri soysuzlaşmış sayan kervan sahipleri var.

Erzurum yönetimi paşaya yılda üç yüz kese veriyor; bundan böyle Erzurum paşasından –emrinde bulunan diğer paşalarla karışmaması için- beylerbeyi ya da vali diye söz edeceğiz. Her

9 Tournefort burada Tavernier'den alıntı yapıyor.

10 Tournefort elyazması mektuplarında kentte 20.000 Türk, 6000 Ermeni ve 300 Rum, eyaletteyse 60.000 Ermeni ve 20.000 Rum bulunduğunu belirtiyor. Tavernier ve Lucas sayı vermiyorlar; Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerse çelişkili; kalenin içinde en çok 1700 ev bulunduğuna göre, surların içinde yaşayan Türklerin sayısının 8-9000 olması gerekir.

11 Elyazması metinde kentte 10.000, eyaletteyse 30.000 kişinin yaşadığı yazılı. Bu sayılar da sorunlu: Çünkü bütün yetişkin Türklerin yeniçeri olduğu kabul edilecek olursa -buradaki askerlerin yöreden sağlandığı, dolayısıyla her birinin bir ailesi olduğu göz önüne alındığında- yaşlılar, kadınlar ve çocuklarla birlikte 20.000 sayısı aşılır. Ayrıca Evliya Çelebi kentte 9 yeniçeri *odası* bulunduğunu söylüyorsa da bunların bileşimini hesaplamaya çalışmak boş bir çaba olur.

12 Boyacılıkta kullanılan mazı, Tavernier'nin belirttiğine göre Dicle'nin ötesinden, Erzurum'un güneyinde bulunan Kürt bölgelerinden getirilir.

kesede –Türkiye'nin bütün diğer yerlerinde olduğu gibi- beş yüz altın vardır; böylece, üç yüz kese yüz elli bin altın eder. Bu altınlar şuralardan toplanır: 1) eyalete giren ya da çıkan mallardan; malların çoğu için yüzde üç, kimi zaman da bunun iki katı ödenir. Altın ve gümüş mallar için büyük vergiler kesilir. İran ipeğinin en incesi ve en kabasının deve yükü için (dört yüz-beş yüz kilo) seksen altın ödenir;[13] 2) beylerbeyi eyaletteki bütün kentlerin yükümlülüklerini düzenler; bu yükümlülükler yörenin âdetlerine göre biçimlenir ve her yerde olduğu gibi, en yüksek fiyatı verene (en son pey sürene) verilir; 3) Türkler dışında, İran'a gitmek için eyaletten çıkan herkes, yanında malı olmasa bile, Erzurum'da en az beş altın ödemek zorundadır; bu, onlara konan bir çeşit kelle vergisidir. Seyahat giderlerini karşılamak için yanlarında altın ya da gümüş taşıyanlar, taşıdıkları miktarın yüzde beşini vermek zorundadırlar.

Beylerbeyimiz göreve getirildiğinde bu vergilerin çoğunu kaldırdı, çünkü bunları zorbaca buluyordu; kendisinden sonra gelen, onun ayrılmasından sonra bunlar, belki yeniden koymuş ya da miktarlarını artırmıştır. Köprülü'nün işbaşına geçmesinden önce, bu rüsumların dışında, bütün yabancılara, uyruğu ne olursa olsun, Erzurum'a girişinde olağan kelle vergisi uygulanırdı ve bu vergi Türklerin her kişiyi ayrı ayrı değerlendirmeleri sonucu belirlenirdi. Örneğin, filan kişinin güzel çehresinden ötürü on altın ödediği, çok pılı pırtısı olmayan diğerinin beş altın ödediği söyleniyor. Zavallı yabancılar acımasızca haraca bağlanıyor, en çok da misyonerlere kötü davranılıyordu. Bu konuda yanılgıya düşmemek için, önce yolcuların kafasına tepesi tıraş edilmiş mi diye bakılıyordu; o kadar ki, yabancı ülkelere giden Papalığa bağlı din adamları, belli indirimler elde edebilmek için çoğunlukla kendi kervanlarından ayrılmak ya da onlar adına sadaka olarak bu vergiyi ödeyecek bazı büyük Ermeni ya da Frank tüccarlarını beklemek zorunda kalıyorlardı. Bu kadar büyük bir imparatorluğun sınırlarındaki komutanlar hep acımasız davranılmasını buyuruyorlar, çünkü böyle davranılmasından kazançlı çıkıyorlardı. İstanbul'dan İran'a gitmek için yola çıkıldığında alınabilecek en iyi önlem yalnızca Babıâli'den bir izin belgesi almakla sınırlı kalmamalıdır, büyükelçimizin geçmek zorunda olduğunuz sınırların beylerbeylerine yazdığı tavsiye mektuplarını da yanınıza almanız ge-

rekir. İtalyan din adamları bizim büyükelçimizin koruması altına girme fırsatını kaçırmamak için çok dikkatli davranıyorlar. Fransa kralı, Müslümanların Roma müftüsü adını verdikleri Aziz Pedere oranla, Müslümanlar arasında çok iyi tanınıyor ve daha fazla seviliyor.

Misyonerler bir önceki padişah döneminde Edirne sokaklarında sürüklenen İstanbul müftüsü Feyzullah Efendinin ölümünden büyük yarar sağladılar.[14] Doğduğu kent olan Erzurum'daki her türlü zorbalıkta onun parmağı bulunduğu ve bu kentte uçsuz bucaksız mal mülke sahip olduğu söyleniyor. Padişah Mustafa'yı bütünüyle avucunun içine almış olan bu gözü doymaz adam, açık açık bütün din adamlarına, özellikle de Cizvitlere karşı olduğunu ilan etmişti. Bizim de papaz olup olmadığımız soruldu, ama yalnızca formalite gereği; zira beylerbeyinin bizi koruması altına alarak onurlandırması bir yana, elbette kafamızın tepesi tıraşlı da değildi.

Erzurum eyaleti padişaha altı yüz keseden fazla gümüş geliri sağlıyor. Ermenilerden ve Rumlardan alınan üç yüz kese haracın dışında, gümrükten geçen mallardan da yüzde altı alınıyor. Böylece, toplam olarak mallardan yüzde dokuz alınmış oluyor: Yüzde altısı padişaha, yüzde üçü beylerbeyine. Ayrıca padişah *bedel harcı*[15] (ya da sipahilerin ellerindeki mallar karşılığı ödedikleri gerçek kesinti) da alır.

Erzurum kenti, coğrafyacıların yerleştirdiği gibi Fırat kıyısında değil, bu ünlü ırmağın kaynaklarının oluşturduğu bir havzadadır. Bu kaynakların ilki, kente bir gün uzaklıkta, diğeri bir buçuk ya da iki gün uzaklıktadır. Fırat'ın kaynakları doğu yanında, Alplerden daha az yüksek, ama nerdeyse bütün yıl karla kaplı dağlardan çıkar. Dolayısıyla, Erzurum ovası Fırat'ı oluşturan iki güzel derenin arasına sıkışmıştır. Birinci dere doğudan güneye doğru akar ve kentin eteğinde bulunduğu dağların ardından geçerek Mamahatun[16] [Tercan] adı verilen bir kasabanın güneyine doğru ilerler. Diğeri, bir süre kuzeye doğru aktıktan sonra, tıpkı Gobelins'ler gibi, Ilıca köprüsünün altından geçer, Tokat yolu boyunca batıya doğru ilerler, arazinin biçimi yüzünden Mamahatun'un güneyine doğru

13 Bu bilgiler, çok daha ayrıntılı olarak, Tavernier'de de vardır.

14 Feyzullah Efendi için bkz. 12. Mektup, 56. dipnot. Gözden düştüğü dönemde (1688-1695) doğduğu kent olan Erzurum'a sürülmüştü.

15 Sipahiler ya da tımarlılar, kendilerine verilen toprakların gelirleri karşılığında savaşçılar sağlamak zorundadırlar 17. yy'dan başlayarak bu yükümlülük vergiye dönüştürülmüştür.

16 Günümüzde Erzurum-Erzincan yolu üzerindedir.

kıvrılır ve burada kendisinde çok daha büyük olan öbür kola kavuşur. Bu iki kola -tıpkı oluşturdukları ırmak gibi- Fırat adı verilir.[17] Erzurum'a üç gün uzaklıkta gerçekleşen birleşmelerinden sonra, Fırat küçük şaykalarla ulaşıma izin verir; ne var ki, yatağı taşlarla doludur ve ırmağı ulaşıma elverişli hale getirmeden Erzurum'dan Halep'e su yolu ile gidilemez. Türkler doğayı olduğu gibi bırakıyor ve tüccarlar da bildiklerini okuyorlar. Bununla birlikte, su yolu daha kısa ve güvenli olacaktır, çünkü kervanlar Erzurum'dan Halep'e otuz beş günde gidebilmektedir ve kent kapılarına gelinceye kadar yolcuları soyup soğana çeviren soyguncular yüzünden yol çok tehlikelidir.

Gece hırsızları kimi zaman gündüz hırsızlarından daha ürkütücüdür. Eğer çadırlarda iyi nöbet tutulmazsa, uyuduğunuz sırada yavaşça ve gürültüsüzce çadıra girerler, hiç görünmeden, çengeller aracılığıyla mal denklerini çekerler; eğer denkler birbirine iplerle bağlıysa ipleri kesmek için yanlarında keskin usturalar bulundururlar. Kimi zaman çadırın birkaç metre ilerisinde denklerin içini boşaltırlar; ama denklerin içinde misk olduğunu anlarlarsa, o zaman dengi alıp götürürler, geride yalnızca dengin kılıfını bırakırlar. Kafile, çoğunlukla yapıldığı gibi gün doğmadan yola çıkılırsa, hırsızlar arabacıların arasına karışırlar, mallarla yüklü katırları güzergâhtan ayırarak karanlık sayesinde kaçıp giderler. Kötü mallara el sürmezler, çünkü ipek balyalarını en az tüccarlar kadar iyi tanırlar. Erzurum'dan her hafta Gence'ye, Tiflis'e, Tebriz'e, Trabzon'a, Tokat'a ve Halep'e kervanlar kalkar. Eski Kaldelilerin torunları oldukları söylenen Kürtler ya da Kürdistan halkları, kar geri çekilmek zorunda bırakıncaya kadar Erzurum çevresindeki kırsal kesimde yaşarlar ve zavallı kervancıları soymak için tetikte beklerler. Bunlar asla dinleri olmayan, ama geleneksel olarak Yezid'e inanan ve şeytandan çok korktukları için kendilerine kötülük yapacağı korkusuyla ona tapan göçebe Yezidilerdir.[18] Bu zavallılar, her yıl, Musul ya da Yeni Ninova ile Fırat'ın kaynağı arasında dolaşıp dururlar. Hiç yöneticileri yoktur, cinayet ya da hırsızlık nedeniyle yakalandıklarında bile Türkler onları cezalandırmazlar, parayla hayatlarını kurtarmalarını sağlamakla yetinirler ve böylece de her şey soyulanların aleyhine çözümlenir. Hatta, bu adamlar çoğunlukla yörenin en güçlü kişileri olduklarından ya da büyük kötülükler yaptıklarından, kervanlara saldıran soyguncularla görüşmeler

yapılır; belli bir miktar para ödemek üzere anlaşılır; doğrusu yapılabilecek en iyi iş de budur. Herkesin kendi işini yapması gerekir; öldürülecek ya da yaralanacak insan olmadığında, adamın kanını akıtmak yerine kesesini boşaltmak daha iyi değil mi! Bunun ederi kimi zaman kişi başına iki ya da üç altın olur. Zaten soyguncular için en güçsüzleri haraca bağlamaktan daha kârlı bir iş yoktur, çünkü malları satacak kimse kolay bulunmadığından çoğu zaman sıkıntıya düşmekteler. Şu anda Doğu'nun bütün kervanları Erzurum'dan geçiyor, hatta Hindistan'a gidenler bile, çünkü Halep ve Bağdat yolu -çok daha kısa olmasına karşın- Türklere karşı ayaklanmış ve kırsal kesime egemen olmuş Arapların işgalindedir.

19 Haziran, öğle vakti, kentin doğusundaki dağları dolaşmaya gittik. Saat altıya doğru, 15 mil ileride konakladık; burada karlar henüz erimişti; doğası çok geç canlandığı için bitkiler henüz bitmeye başlamıştı ve tepeler hâlâ yeşildi; deyim yerindeyse, toprağın tembelliğine hak vermek çok güç. Kulübeleri Marsilya'daki kır evlerinden çok daha aralıklı evlerden oluşan bir köyün içinden geçen vadide kurduğumuz çadırlarımızda uyuduk. İçine, ertesi gün betimlemek üzere bitkilerimizi koyduğumuz su, üstü tahtayla örtülü olmasına karşın, gece iki *ligne* kalınlığında buz tuttu. Ertesi gün (20 Haziran), bitkilerin baş vermesine izin vermeyen soğuktan ötürü pek verim alamasak da bir miktar bitki topladıktan sonra, farklı bir yoldan Erzurum'a döndük ve kente bir gün uzaklıktaki, Surp Krikor adlı eski bir Ermeni manastırını görmeye gittik. Her yer çırılçıplaktı, göz alabildiğine bakıldığında tek bir çalı bile görünmüyordu. Manastır oldukça zengindi, ama ben Kafkasların eteğinde oturmayı yeğlerdim, çünkü orası buradan daha sıcak olmalı. Valérien tepesine[19] benzeyen tepelerdeki toprakta amonyum tuzu bulunuyordu. Bu tuz buzları yılın on ayı boyunca eritmiyordu. Amonyak tuzunun içinde eridiği sıvıyı çok soğuk tuttuğu birçok deneyle kanıtlanmıştır. [...]

Aynı günün akşamı başka bir Ermeni manastırına, aslında hırsız feneri biçiminde halinde yapılmış kubbesi kırmızıya boyandığı için Kızıl Manastır[20] adı verilen manastıra yatmaya gittik;

17 Fırat olarak kabul edilen kuzey koludur; güney koluna Tuzla Suyu adı verilir.

18 Yezidiler Ortadoğu'daki büyük dinlerden hiçbirine bağlı değillerdir ve geleneksel olarak şeytana tapan kimseler olarak tanınırlar.

19 Paris kentinin batısında bir tepe.

20 Anlatılanlara göre, Karmir Vank manastırını I. Katholikos Nerses (362-373) yaptırdı ve Bakire Meryem'e adadı.

hırsız feneri benzetmesinden daha iyi bir benzetme yapılabileceğini sanmıyorum, çünkü kubbe tepesi sivri ya da yarı açılmış bir şemsiyeyi andıran bir koni biçimindeydi. Bu manastır Erzurum'a ancak üç saatlik yoldaydı ve Ermenilerin en bilge kişisi olarak tanınan piskopos burada oturmaktaydı; bilgeliğiyle ilgili bu yargı hiç de abartılı değil, çünkü Ermenistan'da bilim asla parlak değil; ama gelenekleri doğrultusunda Fırat kaynaklarında konaklayan Kürtlerin piskoposu iyi karşılayacağı bize belirtildiği için, bizimle birlikte dolaşmaya kandırmak için piskoposa elimizden geleni yapmayı unutmadık. Bu yolculuk çok büyük önlemler alınarak yapılacaktı, çünkü Kürtlerin sağduyusu azdır: Türkleri bile ayırmıyorlar ve fırsat buldukça diğerleri gibi onları da soyuyorlardı. Bu eşkıyalar ne beylerbeyine, ne paşaya boyun eğiyorlardı; onları ya da daha doğrusu yaşadıkları ülkeyi görme onuruna erişmek istendiğinde dostlarına başvurmak gerekiyordu. Bir yerin bütün otlaklarını tükettiklerinde başka bir yerde konaklamaya gidiyorlardı. Ataları oldukları söylenen Kaldeliler gibi astrolojiyle uğraşmak yerine, yalnızca çapul peşinde koşuyor, karıları tereyağı, peynir yapmakla, çocukları yetiştirmekle ve sürülere bakmakla uğraşırken, onlar da kervanları izliyorlardı.

22 Haziran günü sabah saat üçte Kızıl Manastırdan yola çıktık. Kervan kalabalık değildi; ya piskoposun isteklerine teslim olmak, ya da Fırat'ın kaynaklarını görmekten vazgeçmek gerekiyordu; ama sonuçta tehlikeye attığımız hiçbir şey yoktu! Kürtler insanları yemiyorlar, yalnızca soyuyorlardı ve biz de en berbat elbiselerimizi giyerek buna hazırlandık: Dolayısıyla yalnızca soğuktan ve açlıktan korkabilirdik. Piskoposa gelince, o çok iyi bir adamdı, bizi çıplak gezdirmek istemedi. Harcamalarımız için yanımıza aldığımız birkaç altını çekmecesinde saklamasını istedik. Keselerimizi aldı, gereksinim duyduğumuz yiyecekleri hazırlattı, beylerbeyinin koruması altında olduğumuzu bildiğinden ve kentte kendi hekimleriyle tanışmış olduğumuz için, bize karşı çok iyi davrandı. Bize başvuran bütün manastır halkına bedava ilaçlar verdik. Bu önlemlerden sonra, artık rahatça kendimizi onun yönetimine bırakabilirdik. Bize ve maiyetimize çok iyi atlar verdirdikten sonra, hem kendisi, hem de hizmetkârları çok iyi atlara binmiş olarak grubun başına geçti. Manastıra yarım saat uzaklıkta, Fırat'ın Ilıca'dan da geçen kolu kıyısındaki güzel bir köyde yaşayan dostlarından saygıdeğer bir

yaşlının evine ulaştık. Bize ırmakta yakaladıkları birkaç alabalığı ikram ettiler; dereden çıkar çıkmaz bir tutam tuz atılmış suda pişirilen bu balıkların lezzetiyle hiçbir şey boy ölçüşemez. Dönüşümüzde dostlarından bir yaşlı adamı tedavi etmeye uğradık. Yaşlı adam bize çok nazik davrandı, Kürtlerin dilini çok iyi konuştuğunu, gittiğimiz dağdaki dostlarını bulacağını, yanımızda piskopos ve kendisi olduktan sonra hiçbir şeyden korkmamamız gerektiğini belirtti. Fırat'ın olağanüstü güzel bitkiler arasından kıvrıla kıvrıla aktığı vadilere girdik, Paris bahçelerinin başlıca süslerinden biri olan ve uzun süre önce Fransa'dan Kanada'ya da götürülen kırmızı çiçekli aptesbozanotunun güzel bir türüyle karşılaşınca büyülendik. En çok hoşumuza giden de bitkilerin burada erken bitmiş olmasıydı ve dağlarda çok güzellerini bulabileceğimizi düşündük; ne var ki, dağa tırmandıkça yalnızca çimenlerle ve karla karşılaştık. Sanki bitkiler yüzyıllardır bu ormanlardan kovulmuştu; bununla birlikte manzara çok hoştu, her yandan akan dereler eğlenceli bir manzara oluşturuyordu. Bu dağlarda, tepelerde sayısız kaynak gördük; kimileri yalnızca bir yarıktan akıyor, kimileriyse çimenler arasındaki küçük havuzlardan kaynıyordu. En güzel çimenliklerden birini seçerek sofra bezimizi yaydık, Erzurum'daki bütün şaraplardan daha kaliteli olan manastırın şarabıyla yorgunluğumuzu giderdik. Kürt adının bizde sürekli uyandırdığı korkudan sıyrılınca, bizi ısıtan şarabımız sayesinde Fırat'ın buz gibi kaynaklarına taslarımızı daldırdık.

Masum keyfimizi kaçıran bir tek şey vardı: Zaman zaman Kürt elçilerinin at sırtında gelerek kim olduğumuzu öğrenmek istemeleri. Korku mu, yoksa şarabın etkisi mi bize biri iki gösteriyordu bilmiyorum, çünkü ruhumuzu korku kapladıkça biraz daha fazla içiyorduk. Böyle koşullar altındayken her zamankinden biraz daha fazla içmemiz doğaldı, çünkü eğer bu önlemi almamış olsaydık Fırat'ın suyu duyularımızı donduracaktı. Sonunda, elçilerin sayısı gözle fark edilecek kadar artınca, piskopos ve yaşlı adam birkaç adım ilerlediler, bize de olduğumuz yerde kalmamızı elleriyle işaret ettiler. Bu elçilere eğilerek selam vermekten kurtulduğumuz için sevindik. Karşılıklı söylenen ve uzun sürmeyen ilk güzel sözlerden sonra, hep birlikte bize doğru ilerlediler, bilemediğim bir konuda ciddi bir sohbete başladılar. Korkan insanların herkesin kendileri hakkında konuştukları-

nı sanmaları gibi –zaten Kürtler de zaman zaman bizi bakışlarıyla onurlandırıyorlardı- piskoposun bizim yalnızca bitkiler topladığımızı söylediğinden kuşku duymadan, uzun süre ciddi tavırlarımızı koruduk, yalnızca gözümüzün önündeki bitkileri topladık ve bu bitkilerle ilgili konuşuyormuş gibi davrandık. Aslında içinde bulunduğumuz acınacak durumdan söz ediyor, dilimizi bilen tercümanların bir şeyler anlamasından korkarak kötü bir Latince ile konuşuyorduk.

Piskoposla Kürtler arasındaki görüşmenin uzaması da bizi kaygılandırmaktan geri kalmıyordu. Buraya oldukça uzakta, geceyi geçirebileceğimiz bir manastır vardı; dahası, insanları hadımlaştırmaya alışmış bu adamların daha yüksek bir fiyata satabilmek için bizi hadımağasına dönüştürmek arzusunda olup olmadıklarını da bilmiyorduk! Ermeni tercümanımız gelerek Kürtlerin piskoposa peynir verdiğini söyleyince biraz rahatladık. Aynı anda, yaşlı adam da bir şişe içki alarak Kürtlere sundu. O saf adama ne olup bittiğini sorduk; Kürtlerin acımasız kişiler olduklarını, ama korkmamıza gerek olmadığını, aralarındaki eski dostluğun ve piskoposa duydukları saygının bizi her şeyden koruyacağını gülerek anlattı. Gerçekten de Kürtler rakıyı içtikten sonra gitti. Piskopos da çok neşeli bir yüzle yanımıza geldi. Bu muhteşem kurtların saldırılarına karşı bizi korumak için gösterdiği çabalardan dolayı piskoposa teşekkür etmekten geri kalmadık; daha sonra da bitkilerle ilgili gözlemlerimizi sürdürdük. Fırat'ın kaynakları çevresinde çok güzel bitkiler vardı. Kaynakların birleşerek, manastırdan çıktığımızdan beri hemen hemen hep izlediğimiz Fırat'ın kolunu oluşturuyor ve bu kol Ilıca'dan geçiyordu. Sabah ırmakta alabalık avlandı ve bunları bütün gün keyifle yedik; ne var ki, ertesi gün balıkların eti o kadar yumuşamıştı ki yemek istemedik. O ana kadar günümüzden çok mutluyduk. Fırat'ın diğer kollarını görme olanağının bulunup bulunmadığı piskoposa sorduk; en yakındaki kol Mamahatun'da Fırat'a kavuşan koldu. Piskopos, gülerek, o yöredeki Kürtleri tanımadığını, oradaki kaynakların da şimdi gördüklerimizle aynı olduğunu söyledi. Ona saygıyla teşekkür ettik.

Daha sonra anlayacağımız üzere piskopos nezaket gereği Kürtlere veda etmeye ve geri kalan içkilerimizi onlara dağıtmaya gitti: Piskoposun yaptığını yürekten onayladık, ne var ki, bizim Kürtlerin çadırlarına yaklaş-

mamamız gerekiyordu. Bunlar koyu kahverengi, çok kalın, çok kaba bir tür kumaştan yapılmış büyük çadırlardı; barınağın uzun, kare biçimli gövdesini oluşturan duvar bir adam boyunda kamış kafeslerle örtülüydü ve içlerine çok güzel hasırlar serilmişti. Yer değiştirmek gerektiğinde, çadırlarını bir paravanı toplar gibi topluyor, eşyaları ve çocuklarıyla birlikte öküzlerin, ineklerin sırtına yüklüyorlardı. Soğuk havada hemen hemen çıplak gezen çocuklar yalnız buz suyu ya da büyük bir titizlikte toplanan tezek ateşinde (yoksa çadırları çok soğuk olurdu) kaynatılan sütü içiyorlardı. Sürülerini dağdan dağa dolaştıran Kürtler işte böyle yaşıyorlardı. Güzel otlaklarda konaklıyorlardı; ne var ki, ekim ayı başlarında Kürdistan'a ya da Mezopotamya'ya geçmeleri gerekiyordu. Erkeklerin güzel atları vardı ve onlara çok iyi bakıyorlardı; silah olarak yalnızca mızrakları vardı. Kadınları bir bölümü at sırtında, bir bölümüyse inek sırtında gidiyordu. Bu Proserpina[a] sürüsü, piskoposu ve gezmeye çıkarılmış ayılara benzettikleri bizleri görmek için yanımıza geldi. Bazılarının burun kanatlarından birinde bir halkaları vardı; bunların nişanlı oldukları söylendi. Güçlü kuvvetli görünüyorlardı, ama çok çirkindiler ve yüzlerinde yırtıcı bir hava vardı. Gözleri pek büyük değildi, ağızları çok büyük, saçları kömür gibi simsiyah, tenleri beyaz ve yanakları al aldı.

24 Haziranda Erzurum'a döndük ve on ya da on iki yıldır İngiliz konsolosluğu yapan M. Prescot'tan,[21] biri üç gün sonra Tokat'a, diğeri on ya da on iki gün sonra Tiflis'e gitmek üzere yola çıkacak iki kervanın bulunduğunu öğrendik. Tiflis'e gidene katılmaya karar verdik; bunun nedeni, yalnızca dünyanın en güzel ülkesi Gürcistan'ı görmek değil, aynı zamanda, dönüşümüzde Erzurum çevresinde gördüğümüz sayısız güzel bitkinin tohumlarını toplamaktı. Dahası, Tokat yolunda çok soyguncu bulunduğu ve aşırı sıcaklardan kavrulan kırsal kesimin artık hayvan yemi üretmemesi nedeniyle bunların genellikle yazın sonuna doğru bölgeden çekildikleri de söylenmişti. Haziran, temmuz ve ağustos aylarının soyguncular içine en elverişli aylar olduğu kesindi; her yerde atlarını bol bol besleyebilecek yiyeceği bulabiliyorlardı ve onların da en çok kaygılandıkları şey buydu; zira bu insanlar baldırıçıplaklar gibi yürümüyorlar. Tokat tarafında ve Türk Gürcistan'ında

21 Bu konsolostan Lucas da söz ediyor.

a Bitkilerin filizlenmesini sağlayan Roma tanrıçası -ç.n.

temmuz sonunda hasat yapılır; oysa Erzurum'da buğdaylar eylülde biçilir. İşte bu nedenlerden ötürü bütün kervanlar arasında en az tehlikelisi Tiflis kervanı sayılıyordu.

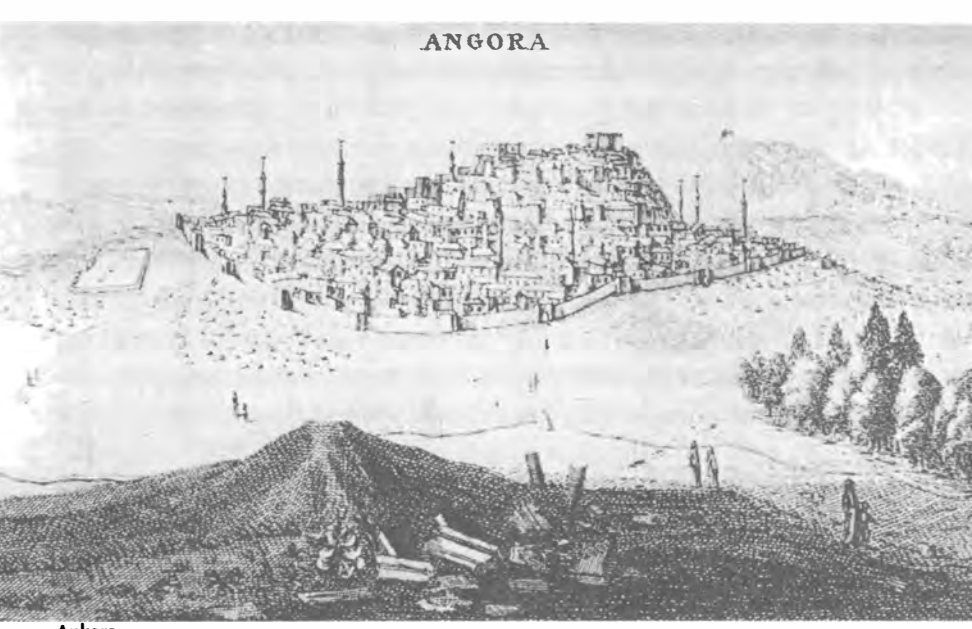
Kervanın toparlanmasını beklerken vaktimizi ziyan etmedik. Kırlara gitmediğimizde, her zaman iyi arkadaşlarla karşılaştığımız İngiliz konsolosunun evine sohbete gittik. Burası yalnızca en büyük Ermeni tüccarların değil, bütün yabancıların buluştuğu bir yerdi; M. Prescot en nazik, iyiliksever insanlardan biriydi ve bize çok hoşumuza gidecek şeylerden söz ediyordu; bu ülke insanlarının konsolosun iyi yanlarını istismar etmelerinden korkuyorum, çünkü onun yakasını hiç bırakmıyorlar. Roma kilisesine bağlı olmamakla birlikte, misyonerlere her türlü yardımı yapıyor; sık sık onları evinde konuk ediyor, ülkeye girip çıkabilmelerini ve bol bol sadaka toplayabilmelerini kolaylaştırıyordu. Kente iki ya da üç günlük uzaklıkta iyi bakır madenleri olduğunu, Rumların mahallesinde işlenerek Türkiye'ye ve İran'a gönderilen bakırın büyük bölümünün buradan geldiğini öğrendik.[22] Ayrıca, Erzurum çevresinde ve bu kenti Trabzon'a bağlayan ana yolun üzerinde gümüş madenleri olduğu da söylendi.[23] Beylerbeyi buraya oldukça uzak olan en iyi yolu seçtiği için Trabzon yolu üzerindeki gümüş madenlerini göremedik. Erzurum çevresindeki gümüş madenlerine gelince, bizi buraya götürmeye cesaret eden birini bulamadık; yabancıların hazinelerini çalmak için madenlere gittiğini düşünen ülke insanlarının çok kıskanç olmaları nedeniyle, beylerbeyi da madenlere yaklaşmamamızı salık verdi. Bakırın arasında az miktarda lacivert taşı [lapis lazuli] bulunduğu ve mermerle iyice karışmış halde olduğu da söylendi. Provence'ta, Toulon tarafında Carqueirano dağlarında bulunanlarda da aynı kusurlar vardır; ne var ki, birçok insanın bildiğinin tersine, Ermenistan'daki lacivert taşları mermerle karışık değildir. Boot'un betimlemesinden de anlaşılacağı gibi, Ermenistan taşı gök mavisi rengindedir, düzdür, ama gevrektir. Erzurum ve Toulon yakınlarından çıkarılanlar çok serttir; hatta lacivert taşından bile serttir, zira buradaki taşlar aslında lacivert taşıyla birlikte doğal olarak taşlaşmış mermerdir. Belki de lacivert taşı bir çeşit bakır pası ya da doğal pastan başka bir şey değil. Tıpkı bakır pasının aslında şarap ve üzüm posası tarafından değişikliğe uğratılmış bakır olması gibi, belki bu da bazı aşındırıcı çözeltilerin değişikliğe uğrattığı altındır! La-

civert taşı yataklarında bu taşlar arasında (deyim yerindeyse) değişikliğe uğramamış bazı altın tabakaları bulunduğu sanılır.[24]

Bir gün, Doğu'da çok güzel gökbilim gözlemleri yapmış olan ve M. Wheler ile Spon'un övgüyle söz ettiği İngiliz matematik bilgini M. Vernon'un nerede öldüğünü sorduk; konsolos bize, eğer kendini frenlemeyecek olursa bütün bilimine karşın çok mutsuz olacağı konusunda onu birçok kez uyardığını söyledi. M. Vernon hayranlık uyandıracak kadar canlı bir insandı, ama kolay öfkeleniyordu. Aslında M. Prescot kehanette bulunmuştu: Matematikçimiz, meyhaneden çıkarken bir Acemle giriştiği kavgada başına aldığı bir yara sonucunda İsfahan'da ölmüş. M. Vernon, Müslümanı, çok güzel İngiliz bıçağını çalmakla suçlamış; Acem -bıçağı çaldı ya da çalmadı- yalnızca gülmüş; İngiliz daha da saldırganlaşmış. İş kızışmış, eller konuşmaya başlamış ve Acem M. Vernon'un başına o kadar sert vurmuş ki, Vernon'u İsfahan'a götürmek için atına bağlamak gerekmiş; zaten birkaç gün sonra da hiçbir bakım yapılamadan ölmüş, çünkü o sıralarda bu kente henüz İngilizler yerleşmemişmiş. Bugün İngilizler İsfahan'da çok güçlüler ve büyük beyler gibi yaşıyorlar. İngilizler göz kamaştırmayı, özellikle de saraydan birileri kendilerini ziyarete geldiğinde içinde yüzdükleri bolluğu sergilemeyi seviyor.

Bir yandan denklerimizi hazırlamaya çalışırlarken, bir yandan da, çoğunlukla büyük bir keyifle Kırk Değirmenler vadisinde bitki topluyorduk; Kırk Değirmenler vadisi, çok sarp iki dağın arasında yer alan, birçok güzel kaynağın gür bir dere oluşturduğu, gezinti yapılırken gidilebilecek kadar kente yakın bir vadidir. Söz konusu dere yalnızca değirmenleri çalıştırmakla kalmıyor, kente kadar kırsal kesimin bir bölümünü de suluyor. Bütün Doğu'da bulunan en güzel bitki cinslerinden birini bu değirmenlerden birinde adlandırma zevkini tattık; ona bilgisi ve erdemi bakımından çok saygıdeğer birinin adını verdik: Saint-Victor manastırının bahçesinde tohumdan aynı bitkiyi yetiştirme özel mutluluğuna erişen, Krallık Bilimler Akademisinde görev yapan, Paris Fakültesi tıp doktoru M. Morin'in adı.[25] Özel bir mutluluk dedim, çünkü onu Kra-

22 Erzurum'un güneyinde bulunan Ergani madenleri olmalı.
23 Gümüşhane'de (bkz. Bu bölümdeki 36. dipnot)
24 Lacivert taşı "kükürt içeren alüminyum ve sodyum silikat"tır (*Le Petit Larousse*). Tournefort'un mineralojiye ilişkin açıklamalarına genellikle güvenilmez.
25 Kraliyet Nebatat Bahçesinin üyesi Louis Morin (1635-1718), Tournefort Dou'da iken derslerini üstlenmişti. Tournefort ise bulmuş olduğu bir bitkiye Morina Orientalis adını vermiştir.

Ankara

lın Bahçesinde değil, ektirdiğim herhangi bir başka bahçede de değil, manastırın bahçesinde yetiştirdi. Söz konusu bitki, bitkileri hep sevmiş ve tutkuyla ekmiş M. Morin'in adını onurla taşıyacaktır.

Beylerbeyine etek öpmeye ve himayesinin sürmesi için dilekte bulunmaya gittik. Kendisinin ve evindekilerin sağlığıyla ilgili yaptığımız tedaviler nedeniyle bize teşekkür etme nezaketini gösterdi. Kars paşasına götürmek için istediğimiz tavsiye mektuplarını biz daha istemeden verdi; bunun dışında, hekimlik becerimiz öven, hal ve tavırlarımızdaki iyiliğe tanıklık eden, bizim için çok yararlı olacak bir belgeyi de bize gönderdi.

6 Temmuzda Tiflis'e gitmek için Erzurum'dan yola çıktık, kuzeydoğuda, kente üç saat uzaklıkta bulunan Elzelmik[26] köyüne vardık. Kimileri Kars ve Tiflis'e, kimileri Erivan'a, birkaçı Gence'ye giden tüccarlardan oluşan kervanımız, mızraklar ve kılıçlarla silahlanmış iki yüz kadar adamdan oluşuyordu; bazılarının tüfekleri ve tabancaları da vardı. Erzurum'un kırsal kesimi Elzelmik'e kadar oldukça çorak; tepeler çıplak. Daha sonra, üzerlerinde hâlâ bol miktarda kar bulunan yüksekliklerle kuşatılmış bir yaylaya

girdik. 2 Temmuzu 3 Temmuza bağlayan gece, Erzurum dolaylarına çok kar yağmıştı. 7 Temmuzda, öğleden sonra saat üç buçukta yola çıktık, adını unuttuğum bir köyü geçtik ve saat ona doğru Badicuan[27] adı verilen köyün yakınında konakladık. Dümdüz, çok iyi ekilmiş, Erzurum'un kırsal kesimi kadar özenle sulanan bu yörede bir tek ağaç bile görünmüyor. Eğer tarım bu kadar özenle yapılmasa buğdayın yarısı kavrulurdu; bununla birlikte durum oldukça tuhaf: Bu tarlaları sulamak için gereken su için yakındaki tepelerden kar getiriliyor. Oysa sıcaktan kavrulan ve yalnızca kışın yağış alan Ege adalarındaki buğdaylar dünyanın en güzel buğdayları. Bu da gösteriyor ki, toprak her yerde aynı miktarda besleyici suyu taşımıyor. Ege adalarının toprağı develer gibi uzun süre su içmemek üzere su depoluyor. Belki de Ermenistan toprakları için çok daha fazla su gerekli. Ayrıca burada toprak derin sürülüyor. Bu toprakların çok sert olmamasına karşın, sabana üç ya da dört çift öküz ya da manda koşuluyor: Bu uygulama, belki de, yüzeyde bol miktarda bulunan ve bitkileri yakacak olan tuzu iyice toprakla karıştırmak için yapılıyor. Buna karşılık, Rhône ırmağının kentin aşağısında kuşattığı çok verimli adacıkta, Arles'daki Camargue'da, toprağın alt kesiminde bulunan deniz tuzunu sürme sırasında toprakla karıştırmamak için toprak hafifçe sürülür. Bu önlem sayesinde, ancak yarım ayak yüksekliğinde iyi toprağı olan Camargue, Provence'ın en verimli kesimidir ve İspanyollar ona, Barcelona kontlarının buraya egemen olduğu dönemde Comarca adını vermişlerdir.

Kervanımızı anlatmaya devam ediyorum. Kervanımız 8 Temmuzda, sabahın saat dokuzunda yola çıktı, pek az yeri ekilmiş olmakla birlikte bize söylendiğine göre çok verimli olan geniş kırsal topraklardan geçerek öğleden sonra saat bire kadar yol aldı. Buralarda, tıpkı bir önceki günde olduğu gibi, çok güzel bitkiler gördük; ama hepsi o kadar: Çevrede ne kent, ne köy, hatta ne de küçücük bir çalı vardı. Ne işe yaradığını kestiremediğim bir değirmeni döndüren bir derenin kıyısına çadırımızı kurduk; kestiremiyordum, çünkü gün boyunca tek bir Allah'ın kuluyla karşılaşmamıştık.

26 Köyün adının ikinci bölümü, Kiepert'in haritasında da bulunan (1858), Erzurum'un kuzey-kuzeydoğusundaki Çermik'i karşılıyor. Bu durum, Tournefort'un günümüzdeki yolun daha kuzeyindeki bir yoldan geçtiğini gösteriyor ve böylece de güzergâhında neden Hasankale'nin bulunmadığı da açıklanmış oluyor.

27 Evliya Çelebi'nin Baldıçevanlı adını verdiği konaklama yeri; Hasankale'den sonradır. 1946 yılı yol haritasında, Hasankale'nin kuzeydoğusunda Badicvan adıyla yer almaktadır.

Trabzon

9 Temmuzda geçtiğimiz yol çok daha hoştu. Her ne kadar bizi saat sabahın üçünde yola çıkardılarsa da, Fransa'daki Tarare dağındakilerle aynı türden çamların bulunduğu az yüksek tepeleri aştıktan sonra saat on sularında konakladık.[28] Çevre manzarasındaki bu değişiklik yolculuğu şenlendirdi: Toprak ve gökten başka hiçbir şeyin görülmediği büyük ovalarda yürümekten daha sıkıcı bir şey olamaz; hele bitki de yoksa, denizde olmayı yeğlerim, elbette sakin havada olmak koşuluyla; zira fırtınaya tutulduğunuzda, içtenlikle itiraf ediyorum, dünyanın en sıkıcı ovasında olabilmek için dünyada neyiniz var neyiniz yoksa verirsiniz. O gün Korolukalesi[29] köyünde konakladık.

10 Temmuzda, gece yarısından sonra saat üçte yola çıktık, öğleden sonraya kadar çam ağaçlarıyla dolu çok hoş dağlarda yürüdük. Aslında çam ağaçlarına çok dikkatli bakmadık, çünkü zaman zaman mızraklar ve kılıçlarla silahlanmış haydut mangalarıyla karşılaşıyorduk. Bizi kendilerinden daha güçlü gördüklerinden, saldırıya cesaret edemediler; aslında çok yanılıyorlardı, eğer yaklaşmış olsalardı bizi kolayca alt edebilirlerdi. Kervanı-

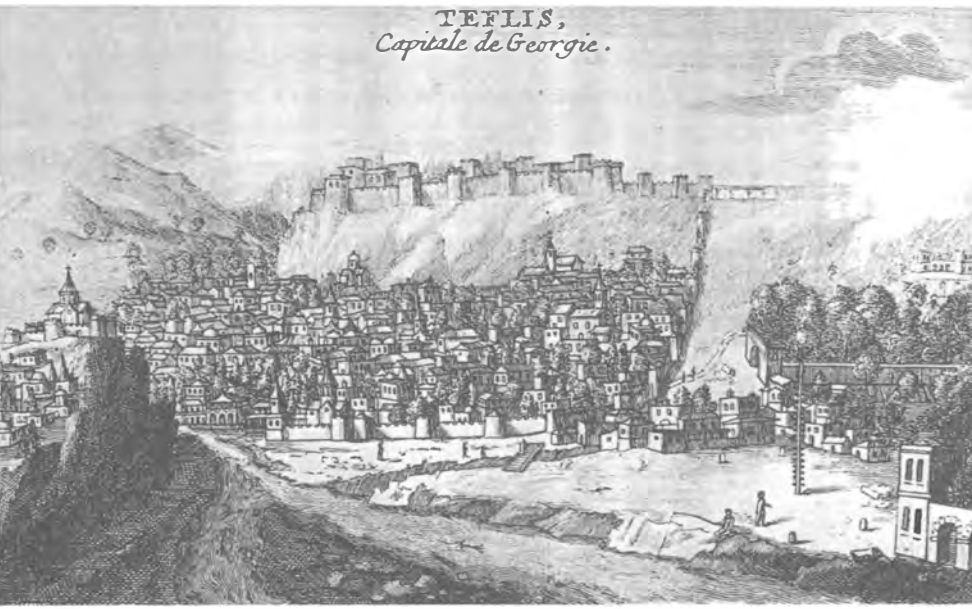
mızda yeterince Türk vardı ama, tercümanımızın söylediğine göre Ermeniler kendi aralarında uzlaşma konuşmaları yapmaya başlamışlardı bile ve eğer haydutlar uzaklaşmamış olsalardı fidye görüşmesi için onlara bir elçi göndermekten geri kalmayacaklardı. Tüccarlarımız haydutların bizim peşimizde olduklarını düşünüyorlardı: eğer durum böyleyse, mallarımızı almaktan çok kolay vazgeçmişlerdi, çünkü içimizden kimse onlara karşı koymayı düşünmemişti; neyse ki, bir daha onlardan söz edildiğini duymadık. Ertesi gün, saat on sularında dağlardan inerek bir ovaya girdik, otların zar zor bittiği birkaç tepeden doğan bir derenin kıyısında, berbat bir köy olan Şatak'ta[30] konakladık. En iyi yerlerde bile atlarımızı otlatmaya yetecek otu güçlükle bulduk.

12 Temmuzda, sabahın dördüne doğru yola çıktık, dünyanın en güzel ovalarından birinde öğlene kadar yürüdük. Toprak kara ve özlü olmakla birlikte, geceleri donduğu için pek fazla bir şey yetişmiyordu ve güneş doğmadan önce çoğunlukla çeşmelerin çevresinde buzla karşılaşıyorduk. Gündüzleri sıcak yapsa da gece soğuğu bitkilerin aşırı gerilemesine yol açıyordu. Buğdayların boyu bir ayağı geçmiyordu, diğer bitkiler de Paris çevresinde nisan sonunda bulundukları durumdan daha gelişmiş değillerdi. Bu toprakları sürme biçimi daha da şaşırtıcıydı, zira bir sabana on ya da on iki çift öküz koşulduğu bile oluyordu. Her öküz çiftinin kendi sürücüsü vardı ve çiftçi de ayağıyla saban demirini itiyordu; bütün bu çabalar sonucunda olağandan daha derin yarıklar açılıyordu. Belki de yılların deneyimi ile ya çok kuru yüzey toprağını daha az kuru alttaki toprakla karıştırmak için, ya da tohumları büyük donlardan korumak için toprağı daha derin sürmeleri gerektiğini öğretmişti onlara: Yoksa bunca zahmete katlanmazlar, gereksiz masraflara girmezlerdi. Rehberimize bunun nedenini birçok kez sorduk, ama burada âdetin böyle olduğunu söylemekle yetindi. Tarlaların arasında tek ağaç görünmüyordu: Anayollarda, kentlere ve köylere götürülmek üzere gerekli sayıda öküz koşularak sürüklenen birkaç çam kütüğüne rastladık. Bu bizi şaşırtmadı. Ermenistan'da da katırlar gibi sırtlarına yük vurulmuş ya

28 Daha güneyden geçen bir yolu izleyen Lucas da yolculuğunun dördüncü ve beşinci günü çam ormanlarından geçmişti.

29 Kiepert'in haritasında, "harap halde" açıklamasıyla birlikte Köroğlu Kalesi adı verilmektedir; bu köy gene günümüzdeki Erzurum-Kars yolunun güneyinde bulunmaktaydı.

30 Çatak. Tournefort'un izlediği yol burada günümüzdeki yolla birleşiyor.

Tiflis

da arabalara koşulmuş öküzlerden ya da mandalardan başka bir şeye rastlanmıyordu. Ülke insanlarının itiraf ettiğine göre, çam ağaçları giderek azalıyordu ve tahıl yetiştirenler de parmakla sayılacak kadar azdı. Bütün büyük ağaçları kesip bitirdikten sonra ne yapacaklarını bilemiyorum, çünkü ağaç olmadan evlerini de yapamayacaklar. Sözüm, çatıları tutmak için putreller kullanılmış en iyi evlere değil: Dört duvarı dik açı yapacak biçimde çatıya ulaşıncaya kadar üst üste ve uç uca yerleştirilmiş, köşelerde ahşap kamalarla sabitleştirilmiş çam ağaçlarıyla yapılan ve yörenin en yaygın ev tipi olan kulübelerden söz ediyorum.

Kars, Türklerin Acem adını verdikleri İran sınırındaki son Türk yerleşimi. Beylerbeyinin yanında bir gün bayağı sıkıntı çektim; Beylerbeyi bana Fransa'da Acem imparatoru için ne düşünüldüğünü sordu. Neyse ki, Cornuti'nin[31] yapıtında İran leylağına Acem leylağı dendiğini anımsadım ve böylece Acem sözcüğünün İran anlamına gelmesi gerektiğini kavradım. Kars'a dönecek olursak, kent güney-güneydoğu yamacında kurulmuş. Kentin surları hemen hemen kare biçiminde ve Erzurum'unkinden yarım kat

daha büyük. Kars kalesi kentin iyice yukarısındaki bir kayanın üstünde çok sarp bir konumda. Surlar oldukça iyi durumda görünüyor, ama kuleleri harap. Kentin kalan bölümü bir amfiteatr biçiminde ve arkasında ırmağın geçtiği, derin bir vadi bulunuyor. Bu ırmak, Samson'un[32] sandığı gibi Erzurum'a gitmiyor; tersine, haydutlarla ilk kez karşılaştığımız o büyük ovadan geliyor. Ovada kıvrıla kıvrıla aktıktan sonra Kars'a ulaşıyor, taş bir köprünün altından geçerken bir ada oluşturuyor ve kalenin ardındaki vadiye giriyor. Burada yalnızca birçok değirmeni çalıştırmakla kalmıyor, bahçeleri ve tarlaları da suluyor. Daha sonra, yakınlardaki Arpagi[33] ırmağına kavuşuyor; birleşerek Arpaçay adını alan bu iki ırmak, Türklerin ve İranlıların Aras adını verdikleri Arakses'e kavuşmadan önce iki imparatorluğun sınırını çiziyor. Samson'u yanıltabilecek şeyin, daha sonra görüleceği gibi Aras'ın da Fırat ile aynı dağdan doğması olabilir. Samson Kars'ı, Fırat'ın iki hayali kolunun birleştiği noktaya konuşlandırmış; bu iki ırmak, Samson'a göre, Erzurum'dan geçen çok büyük bir ırmağı oluşturuyordu. Bu yanlışları, Samson'a verilen yanlış bilgilere mal etmek gerekir, Çünkü Samson, Fransa'da yayınlanan en iyi haritaları hazırlayan ilk kişiydi ve harika bir insandı.

Kars yalnızca haydutlar için tehlikeli bir kent değil, buradaki Türk yetkililer yabancılara sık sık büyük hakaretlerde bulunur ve sızdırabildikleri kadar da para sızdırırlar. Bizi bekleyen tehditleri anlatmak için paşayı ziyaret etmek istedik. Karşı çıkmamıza aldırmayarak biz kâhyasının karşısına çıkardılar. Kâhya çevirmen aracılığıyla elimizdeki belgelerin hiçbir işe yaramayacağını ve Acem ülkelerine geçmemize kesinlikle izin verilmeyeceğini çok uygar bir dille bize söyledi. Ona Babıâli'nin buyruğunu ve Kars paşasının da bağlı olduğu Erzurum beylerbeyinin geçiş iznini gösterdik. İşte, belgelerimizi gördükten sonra kâhyanın yaptığı: "Babıâli'nin buyruğu, dünyanın en saygın belgesidir," dedi ve alnına götürdü, ama burada Kars'ın adı geçmiyordu. İmparatorluğun başlıca kentlerinin adlarını bir sayfa kâğıda yazmanın olanaksız olduğu yanıtını verdim. "Erzurum beylerbeyinin izin belgesi," dedi, "buraya geleceğinizi söylüyor, ama daha ileri gideceğinizi belirtmiyor." Erzurum'da belgenin bir çevirisini yaptırmış

31 Jacques Philippe Cornuti (1606-1661) özellikle Kanada bitkileri üzerine çalışan Fransız botanikçi.

32 Haritacı Nicolas Sanson'un (Samson değil, 1600-1667), 1658'de yayınlamış olduğu Osmanlı imparatorluğu haritası.

33 Arpaçay'a dökülen Kars suyu.

Erzurum

olduğumdan, kahyâya belgeyi bir daha okumasını rica ettim, Kars'tan Acem imparatoruna ait olan Gürcistan'a hiçbir engel çıkarılmadan geçirilmemizin bu izin belgesiyle sağlanacağı konusunda beylerbeyinin bize güvence verdiğini, asıl görevimizin de Gürcistan'da olduğu belirttim. İzin belgesiyle ilgili bazı itirazlarını dinledikten sonra, paşanın eteğini öpmek ve beylerbeyinin mektubunu ona vermek istediğimizi söyledik. Bu mektupla ilgileneceği, ama paşanın padişahın topraklarından çıkmamıza kesinlikle izin vermeyeceğini söyledi ve konuyu hemen aydınlatmak üzere, paşanın dairesine geçmek için yanımızdan ayrıldı.

Uzun süre bekledikten sonra, kervansarayımızın bulunduğu kasabaya çabucak dönmezsek geceyi sokakta geçirme tehlikesiyle karşı karşıya kalacağımız uyarısında bulunuldu. Her ne kadar Türkler ve İranlılar barış içinde yaşıyorlarsa da, güneş batınca kentlerinin kapılarını kapatmaktan geri kalmıyorlar. Kahyânın dairesinden çıkmadan önce, gecenin yaklaşması nedeniyle gitmek zorunda olduğumuzu, ama çıkmadan önce kaderimizin ne olacağını öğrenmekten mutlu olacağımız tercümanımız aracılığıyla

hizmetkârlarından birine ilettik. Hizmetkâr, efendisi paşanın beylerbeyinin mektubunu okuyup inceledikten sonra, geçmemize izin veremeyeceğini, ertesi gün müftüyü, yeniçeri ağasını, kadıyı ve kentin ileri gelenlerini mektubu okutmak için toplayacağını, eğer bu önlemi almazsa ve belki de Moskova büyükdükünün casusu olabilecek üç Frenki tutuklattırmadığını İstanbul öğrenecek olursa paşanın kellesini yitirebileceğini bize bildirdi. Bütün bu olup bitenler bizi çok huzursuz etti: İşin uzamasından ve art arda çıkan güçlükler yüzünden kervanımızın biz olmadan yola çıkmasından korkuyorduk; bu nedenle oldukça kaygılı bir akşam yemeği yedik. Ertesi gün şafak sökerken, kahyânın iki adamı, bizi uyandırarak casus olduğumuzun ortaya çıkarıldığını, paşanın bunu henüz öğrenmediğini, dolayısıyla olayın çaresi olmadığını, ama bütün bu bilgilerin sağlam yerlerden geldiğine inanabileceğimizi patavatsız bir tavırla bize bildirme iyiliğinde bulundu. Sözlerinden paniklemediğimizi görünce, Türkiye'de casuslara yakılma cezası verildiğini ve kervandaki bu saygıdeğer kişilerin bitkiler arama bahanesiyle kentlerin konumunu ve surlarını incelediğini, kentlerin planlarını çıkardığını, buralarda bulunan birliklerle ilgili bilgi topladığını, en küçük ırmakların bile nereden geldiğini bilmek istediğini, bütün bunların suç olduğunu patavatsız bir tavırla bize bildirme iyiliğinde bulundu. Kahyânın adamlarından en sert olanı böyle konuşuyordu; biraz daha yumuşak gibi görünen diğeri, bu kadar uzaklardan buraya sadece ot toplamaya gelmiş olamayacağımızı söylüyordu. Erzurum beylerbeyinin mektubunda bizim için yazdığı iyi tanıklıkları öne sürüyorduk hep. Onlarsa, kadı köylerden dönmeden mektubun okutulamayacağı, kadının da ancak bir ya da iki gün sonra döneceği yanıtı verdiler. Bunun üzerine birbirimizden oldukça soğuk biçimde ayrıldık.

Neyse ki kentte dolaşırken, Erzurum beylerbeyinin buraya henüz gelmiş ağalarından biriyle karşılaştık; sarayda hastaları tedavi ettiğimiz sırada bizi görmüş olan ağa biz daha onu tanımadan önce bizi tanıdı. İlk selamlaşmalardan sonra, karşılaştığımız sıkıntıyı ona anlattık. Başımızdan geçenlere şaşırdı, paşanın kahyâsının yanına giderek bizim buradan geçişimize engel olmaya hakları olmadığını, İstanbul'da Fransa imparatorunun büyükelçisi tarafından tavsiye edildiğimiz Köprülü'nün bizi koruması

altına aldığını, İstanbul'dan Erzurum'a kadar beylerbeyine eşlik etme onuruna eriştiğimizi, Köprülü'nün önerilerimizin ve ilaçlarımızın yararını gördüğünü, son olarak da kendisi tarafından önerilen kişilerin böyle karşılanmaması gerektiğini bizim yanımızda söyledi. Kâhya bize dışarı çıkmamızı işaret etti, sonra da hizmetkârı aracılığıyla kısa süre içinde isteklerimizin yerine getirileceği haberini iletti. Bununla ilgili kararı beklemek için bir kahveye girdik. Kısa süre sonra, kahyânın bizi Moskova büyükdükünün casusu olmakla suçlayan ve bana göre bizi izlemekle görevli olan (çünkü bizi gözünden hiç kaçırmıyordu) çuhadarı, yapmacıklı bir neşeyle ve bizden biraz para koparmak umuduyla gelerek imparatorluğun bütün geçiş yerlerinin bize açık olduğunu bildirdi; ama eğer Erzurum beylerbeyinin mektubu olmasaydı bizi tutuklayacaklar ya da en azından -Türkiye'den İran'a geçen herkese yaptıkları gibi- bize de çok kötü davranacaklardı. Bu sırada, kurtarıcımız olan ağa çıkıp yanımıza geldi, tanıştırmak amacıyla bizi kahyânın yanına götürdü. Kahyâ bize tütün ve kahve ikram etti. Canımız istediği an gidebileceğimizi, Erzurum beylerbeyinin hatırına buradan geçen her yük hayvanından alınan iki altını bize bağışladı ve bizim tüccar değil hekim olduğumuz belirtildiğinde kıçında bir fistül bulunan dostlarından bir ağayı yola çıkmadan iyileştirmemizi istedi. O kadar ciddi konuşuyordu ki (üstelik biz de ağına düşmeye hiç de niyetli değildik), yaptığı iyiliklere teşekkür ettikten sonra, dostunu tedavi edeceğimizi ve Kars'ta bulunduğumuz sürece her türlü yardımı yapacağımızı, ne var ki, kıçtaki fistülün ancak ameliyatla iyileşebileceğini ve ne yazık ki bu ameliyatı yapabilecek aletlere sahip olmadığımızı bildirdik.

Bir önceki güne oranla çok daha mutlu halde konaklama yerimize çekildik. Sofradayken Erzurum ağasının hizmetkârlarından biri gelerek efendisinin bize çok büyük bir hizmette bulunduğunu, bunun karşılığında bizden hiçbir şey beklemediğini, ama dünyayı da tanıdığımızı, ona bazı hediyeler verip veremeyeceğimizi sordu. Hizmetkâr için otuz meteliği, efendisi için iki okka kahveyi gözden çıkardık; hizmetkâr bu işten kârlı çıktığı için çok mutlu oldu. Yeni gönül alıcı sözler söylenmek için gelinmesi korkusuyla, kervanın hareket etme zamanına kadar bitki toplamak için kırlarda kalmaya karar verdik; görüldüğü gibi Türkler hep soyuyorlar, özellikle

sınırlarda; onların övgüye değer bir yanları da var: Genellikle kendilerine verilenle yetiniyorlar.[34]

12 ve 13 Temmuzda, kervan gümrük resimlerini ödemek için burada kaldı. Ertesi gün gece yarısından sonra saat birde yola çıktık, çünkü İran'a götürdükleri paranın ancak bir bölümünü deklare eden en büyük tüccarlarımız, görevlilerin yeni araştırmalarından kurtulabilmek için acele ettiler. Dolayısıyla serbest kalır kalmaz atlarına atladılar; bütün gece boyunca, karanlık olmasına karşın, çok büyük bir ovada ilerledik. Sabah dokuz sularında, zamanında çok iyi yapılmış gibi görünen kalesi harabe halinde olan büyük Barge[35] köyü yakınlarında konakladık. Öğleye doğru Barge'ye yarım mil uzaklıktaki oldukça güzel bir vadiye indik.

15 Temmuzda, sabah saat dörtte yola çıktık; üzerindeki buğdaylar Erzurum yakasındakilerden çok daha olgunlaşmış olan tepelerle birbirlerinden ayrılan, tarıma oldukça açılmış ovalardan geçtik. Burada çok keten ekilmiş, özellikle de birbirine çok yakın sıralanan köylerin çevresinde. Sabahın saat yedisinde, bir ırmak geçidinde, söylendiğine göre Arpaçay'a dökülen küçük bir ırmağı aştık. Büyük kervan buraya bir mil uzaklıkta Gence'ye gitmek için bizden ayrıldı ve Tiflis'e giden üç tüccardan oluşan tek bir topluluğa indirgenince çok üzüldük. Yolda konaklamış bir Türk ağası kim olduğumuzu öğrenmek için iki muhafız gönderdi; ne var ki, okuma bilmediklerinden izin belgelerimize göz atmakla yetindiler ve katlandıkları zahmet karşılığı olarak tercümanlarımızın avladığı alabalıklardan birkaç tane istediler. Tüccarlara denk başına on akçe ödettiler ve her birine tıraş olmaları için birer sabun verilmesini sağladılar.

16 Temmuz. Sabah saat dörtte yola çıktık, saat sekiz sularında çadırlarımızın ilk kez İran şahının topraklarında, büyük ve güzel bir çayırda kurduk. Sınıra yalnızca bir saat uzaklıkta konaklamıştık; sınır bir tepenin üstündeydi ve eteğinde İran Gürcistan'ı başlıyordu; İranlılar buraya Gürcistan, başka bir deyişle Gürcülerin ülkesi diyor-

34 Alışılmış bir olay gibi görünen bu öykü dönemin genel durumuyla belki de çelişmiyor. 1701 yılının aynı temmuz ayında, Gürcistan'ın Osmanlılara bağımlı hanlıklarından biri olan İmeretia [Açıkbaş] hanı Simon'u soylular tahttan indirdiler. Kars'ın kuzeyinde bulunan, sınır kenti Çıldır'ın beylerbeyi olayı çözmekle görevlendirildi; o da aynı yılın ağustos ayında Türklerin koruması altında olan başka birini tahta geçirdi. Bu sırada yaşanan geçiş dönemi, yetkililerin kötü niyetlerine elverişli ortamı hazırlamış olabilir.

35 Burası haritalarda bulanamadı. Güzergâh üzerinde adı verilen tek yer de burası olduğu için Kars-Tiflis arasındaki güzergâhı belirlemek olanaksız hale geldi.

lardı, zira *tan* ülke anlamına gelen eski Keltçe bir sözcüktür ve bütün Ortadoğu'da kullanılmaktadır: Kürtlerin yaşadığı bölge anlamında Kürdistan, Hintlilerin yaşadığı bölge anlamında Hindistan vb. Öncelikle oldukça büyük birçok köy gördük; ne var ki, bütün bu güzel kırsal kesimde bir tek ağaç bile yetişmiyor ve tezek yakmak zorunda kalıyorlar. Öküz besiciliği çok yaygın ve onları hem tezek sağlamak için, hem de etleri için besliyorlar. Toprağı sürmek için sabana on dört ya da on beş çift öküz koşuyorlar. Her çifti güden ayrı bir adam bulunuyor ve bu adam öküzlerin sırtına biniyor; öküzleri güden bu adamlar, manevra yaptıran tayfalar gibi her adımda sürekli bağırıyorlar ve hep birlikte korkunç bir hay huy oluşturuyorlar. Erzurum'dan beri bu hay huyun içindeydik. Görünüşe göre Strabon'un söz ettiği bu Gürcistan topraklarında demir kullanmak yerine toprağı yalnızca tahta sabanla yarıyorlar.

Gürcistan harika bir ülke. İran şahının topraklarına girdiğimiz andan başlayarak, hemen size her tür yiyeceği sunuyorlar: Ekmek, şarap, tavuklar, domuzlar, kuzular, koyunlar. Özellikle Frenklere güler yüz gösteriyorlar; oysa Türkiye'de sizi baştan ayağa süzen, hep asık suratlı insanlarla karşılaşıyorsunuz. Bizi en çok şaşırtan olay Gürcülerin parayı umursamaması ve yiyeceklerini satmak istememeleri. Yiyeceklerini vermiyorlarsa da bilezikler, yüzükler, cam kolyeler, küçük bıçaklar, iğneler ya da tokalar karşılığı değiş tokuş ediyorlar. Genç kızlar boyunlarına boğazlarına kadar inen beş ya da altı kolye taktıklarında kendilerini daha güzel hissediyorlar; ayrıca kulaklarında da takılar var; ne var ki, bütün bunlar oldukça berbat bir görüntü oluşturuyor. Bu nedenle mallarımızı sergilemek için çimenlere yaydık; zira Gürcülerin tarzıyla ilgili bilgiler edindiğimizden Erzurum'da –onların deyimiyle– taşlara, başka bir deyişle Nevers'de yapılanlara benzeyen Venedik mineli takılara on altın harcamıştık. Bu taşlar bize yüz kat para kazandırdı; ne var ki, bu taşlardan fazla miktarda almamak gerek, çünkü bunlar yalnızca değiş tokuşta işe yarıyor ve değiş tokuşlar yalnızca yaşam için gerekli şeyler için, o da iki günlük gereksinimi karşılayacak ölçüde yapılabiliyor: Üstelik bu da, Gürcülerin eski geleneklerinin yalnızca bu bölgede korunmuş olması sayesinde. Strabon'un dediği gibi, bu insanlar diğerlerinden daha uzun ve güzel, ama gelenek görenekleri çok basit. Hiçbir pa-

rayı, ağırlık ölçüsünü, uzunluk ölçüsünü kullanmıyorlar, yüze kadar saymayı ancak biliyorlar. Onlarda bütün alışverişler değiş tokuşla gerçekleştiriliyor. Dolayısıyla küçük hazinemizi bu iyi insanların önüne serdik; hoşlarına gideni aldılar, ama onlara güvenimizi sarsacak hiçbir şey yapmadılar. Altı beyaz mineden oluşan bir kolyeye karşılık hindi iriliğinde bir tavuk, on sekiz mangırlık bilezikler için büyük bir ölçü şarap verdiler. Domuzlar bütünüyle serbest biçimde dolaşıyordu; oysa Türkiye'de domuzlar iğrenç bir hayvan gibi kovalanıyorlar; Gürcistan domuzlarının diğer yerlerinkinden daha iyi oldukları söyleniyorsa da ben bunu karnı çok acıkan yolcuların bunları çok iyi bulmasına bağlıyorum; aslında jambonlar bize yeni bir yemek gibi geldi, çünkü Ege adalarından ayrılışımızdan beri jambon yememiştik. Domuzlara karşı tutumları açısından Gürcüler Türkleri aptal ve komik buluyorlar; buna karşılık, Türkler İranlıları din sapkını, Gürcüleri –domuzların etini hiç çekinmeden yedikleri için– imansız sayıyorlar.

Gürcüler konusunda hiç şaşkınlık yaşamadık, çünkü bütün dünyada söylenenler doğrultusunda kusursuz güzellikler görmeyi bekliyorduk. Mineli takıları değiş tokuş ettiğimiz kadınların hoş olmayan yanları yoktu, hatta –Fırat'ın kaynakları çevresinde gördüğümüz Kürtlerle karşılaştırılacak olurlarsa– güzel insanlar olarak bile kabul edilebilirlerdi.

Öte yandan, Gürcülerimizin mutluluk verici sağlıklı görünüşleri vardıysa da ne söylendiği kadar güzel, ne de düzgün yapılıydılar. Tenleri çoğunlukla tezek kokuyordu, kentte yaşayanların da hiçbir olağanüstü yanları yoktu; bütün bunlar, gezginlerin çoğunun yazdıklarının tersine bir betimleme yapma hakkını veriyor sanırım bana. Ülkeyi yabancılardan daha iyi bilen, ülkenin eski gelenek göreneklerini sürdürmek için yüzlerine sıvadıkları berbat düzgünü sürmekten kadınları vazgeçiremeyen Tiflis Fransiskenlerine de bunu onaylattık. En güzel kızların daha altı ya da yedi yaşlarında İsfahan'a ya da Türkiye'ye ulaştırılmak üzere kapıp götürüldüğünü anlattılar; sarayla akrabalığı ya da dostluğu olanlar çoğunlukla bu ticarete bulaşıyorlardı. Bu tersliği ortadan kaldırmak için, kızlar ya yedi-sekiz yaşlarında evlendiriliyorlar ya da manastırlara kapatılıyorlardı, bu yüzden, Paris'ten getirdiğimiz cep dürbünleri hiçbir işimize yaramadı, görünüşe göre ülkenin en güzel kızları kısa süre önce alınıp götürülmüştü.

Gürcistan sınırında ülke üstüne fikir veren en aydınlatıcı olaysa yabancılardan hiçbir şey istenmemesiydi. İran şahının topraklarına, hiç kimseden izin istemeden dilediğiniz gibi girip çıkabilirdiniz. Yolculuk sırasında biraz şişmanlamış olan kervanımızdaki tüccarlar, Frenklere yalnızca iyi davranılmakla kalınmayıp şapka ve *justaucorps*[a] giymiş olanlara korku ve büyük hayranlıkla bakıldığını da söylediler; oysa Türkiye'de böyle yürüyecek olsanız taşlanırsınız. İran'a giren mallardan çok küçük vergiler alınıyor. Daha önce söz ettiğimiz, Kars'tan gelen (daha doğrusu Kars ırmağının kavuştuğu) Arpaçay'da bu sınırı geçtik. Arpaçay Aras'a, Aras ırmağı Kura[b] ırmağına kavuşur ve bütün bu farklı sular Hazer denizine dökülür. Arpaçay ülkenin en bol balıklı ırmaklarından biri olarak tanınır; bazı kimseler bu ırmağın iki ülke arasındaki sınırı oluşturduğunu öne sürdüler; ama –bunun kararını verecek kişi biz değilsek de– ırmak sınıra 500 m uzaklıktadır.

17 Temmuz. Sabah saat üç buçukta atlarımıza bindik; soğuğun kendini çok hissettirdiği oldukça yüksek dağları aştıktan sonra, saat on sularında büyük bir ovada konakladık. Her yan çimenlikti, ama uzun süredir ağaca rastlamamıştık.

18 Temmuz. Saat dört buçukta yola çıktık, öğlene kadar yürüdük. Manzaradaki harika değişiklik bizi o kadar şaşırttı ki kendimizi başka bir dünyada sandık. Çevremiz, aralarında yer yer baltalıklar bulunan, yetişmiş ulu ağaçlarla doluydu: Meşeler, kayınlar, karaağaçlar, ıhlamurlar, akağaçlar, iri ve küçük yapraklı gürgenler. Burada akdikenler, mürverler ve yaban mürverleri de var. Fındık, armut, erik, elma, böğürtlen ve çilek de eksik değil. Bu güzel şeyleri görmeyi kim bekliyordu ki! Konakladığımız vadide buğday yetiştiriliyor. O gün bağlar görmeye başladık; şarapları güzel olmamakla birlikte, Erzurum'da içtiklerimizle karşılaştırıldığında abıhayat sayılabilir. Ertesi gün karşılaştığımız manzara da çok hoştu, zira sabahın saat üçünden onuna kadar bir vadide yürüdük; sarp ve dar olmakla birlikte, vadi gene de yemyeşil olması ve farklı görünümler sunması açısından sevimliydi. Evler vadinin dibinde ya da yamaçların ortasındaydı; ormanlar yüksek kesimleri kaplıyordu; geri kalan bölümlerse bağlar ve doğal meyve bahçe-

a Bedene yapışan ve dizlere kadar inen bir çeşit giysi –ç.n.

b Bu ırmak Kur çayı, Kür çayı adlarıyla da bilinir –ç.n.

leriyle doluydu: Kendiliğinden biten cevizler, kayısılar, şeftaliler, erikler, elmalar. Sözünü ettiğimiz vadi tarıma oldukça iyi açılmış; söylendiğine göre, dağlardan inerek Tiflis yakınında Kura ırmağına kavuşan çok büyük bir ırmağın geçtiği büyük bir ovada son buluyor.

20 Temmuz gecesi hep yürüdük ve ancak öğleye doğru -kente 3 mil uzaklıkta oldukça hoş bir dağda bir saat dinlendikten sonra- Tiflis'e varabildik. İran beylerinin ulaklarından kurtulmak isteyen arabacılar genellikle gece yola çıkıyorlar, çünkü ulaklar yollarına devam edebilmek için yolda karşılaştıkları atlara el koyma hakkına sahipler; yalnızca Frenklere iyi davranıyorlar, çünkü onları ülke insanlarıyla bir tuttukları takdirde konukseverliklerinin zedelendiğine inanıyorlar. Postaneler henüz kurulmamış olduğundan ve bu ulaklar önemli işler için görevlendirildiklerinden, halktan kişilerin atlarını kullanmaları hoş karşılanıyor; öyle ki, atsız kalan ulaklar yeniden at buluncaya kadar yaya gitmek zorunda kalıyorlar. Bu, pek de uygar bir davranış değil, ama ne yapalım ki uygulama bu ve buna karşı çıkmak tehlikeli.

Oldukça düz yerlerden geçtikten sonra, Tiflis'e yaklaşırken epeyce sarp boğazlara girdik. Tiflis bütünüyle çıplak bir dağın eteğinde, Hazar denizine beş günlük, her ne kadar kervanlar iki kat sürede gidiyorlarsa da Karadeniz'e altı saatlik yolda[36] ve oldukça dar bir vadide. Tiflis, bugün, eski zamanlarda İberya ya da Albanya adıyla anılan Gürcistan'ın başkentidir.

Tanrı, Gürcüler adıyla tanıdığımız İberyalıların, Hıristiyan bir esirin aracılığıyla gerçek imanın ışığıyla aydınlanmalarını nasip etti. Hıristiyan esir, gerçekleştirdiği mucizeler sayesinde avlandığı sırada gözlerine kan oturan hanlarını iyileştirdi ve Gürcüleri Hıristiyanlığa döndürdü.

Günümüzde artık her şey değişti. Aslında ülkeye valilik yapmaktan başka bir işi olmayan Gürcistan hanı Müslüman olmak zorunda; çünkü İran şahı bu ülkenin yönetimini kendi dininden olmayan bir beye vermiyor. Bizim orada olduğumuz sıradaki Tiflis hanının adı Heraklius'tu.[37] Heraklius Ortodokstu, ama sünnet olmak zorunda bırakılmıştı. Bu zavallının iki dini de uyguladığı söyleni-

36 Burada bir yanlışlık olmalı, çünkü Tiflis-Batum arası 400 km'dir.

37 I. Heraklius 1688-1691 ve 1695-1703 arasında krallık yaptı. Kronikler onun için şöyle der: "Pis ve kaba sözler ederdi, içkiyi, et yemeyi ve kadınları severdi; ne var ki, yürekli, temiz yüzlü, uzun boylu, küçüklerini dinleyen ve büyükleri önünde eğilen biriydi."

yor, zira hem camiye gidiyor, hem de Fransiskenlerin ayinine katılarak Papanın sağlığı için şarap içiyordu. Dünyanın en kararsız, en değişken hanıydı; en açık olaylar karşısında verdiği kararları bile üst üste kısa süreler içinde değiştirmesi sağlanabiliyordu: İşte bir örnek: Beylerden biri gelerek ipten kazıktan kurtulmuş bir adamın işlediği suçları saydı döktü; han, adamın başkalarını öldürmek için kullandığı elinin hemen oracıkta kesilmesini buyurdu; ne var ki, bir kadın gelip para kazanmak için kullandığı el kesilecek olursa bu zavallı adamın çocuklarının açlıktan öleceğini söyleyince verdiği buyruk geçersiz kılındı. Saraydaki adamlardan biri, kamu yararı için bu adamın ölümü hak ettiğini söyleyince, öyleyse idam edin, dedi. Daha sonra, suçlunun karısı ayaklarına kapandı; Heraklius, infaz askıya alınsın, dedi. Kadının gitmesinden sonra, hanın nedimlerinden biri, eğer bu tür suçlar bağışlanacak olursa hanın hak ettiği saygıyı göremeyeceğini söyleyince ona da cezalandırın diye bağırdı. Bunun üzerine cellat buyruğu dinledi ve suçlunun elini kesti; ne var ki, caninin ana babasının bazı armağanlar verdiği başka bir nedim araya girince, han son kararını beklemediği için celladın iki kentini elinden aldı. Gürcistan'da cellatlar çok varlıklıdır ve varlıklı insanlar bu işi yaparlar; dünyanın geri kalan yerlerinde kötü bir ünleri olmasına karşılık, Gürcistan'da -bunun tersine- aileler için cellatlık onurlu bir unvandır. Adaleti yerine getirmekten daha güzel bir şeyin olmayacağı ve adalet olmadan güvenlik içinde yaşanamayacağı ilkesine dayanarak, ataları arasında birçok celladın bulunmasıyla övünürler. İşte Gürcülerin çok değerli özdeyişlerinden biri budur.

Gürcistan bugün çok sakin bir ülkedir, ama eskiden Türklerle İranlılar arasında yapılan birçok savaşa sahne olmuştur. Sultan Murad'ın ordusuna komuta eden Mustafa Paşa 1578'de Tiflis'i aldı. Bütün ülkeyi kana ve ateşe buladı, Gürcistan kraliçesinin iki oğlunu İstanbul'a gönderdi, bunlardan biri Müslüman oldu, diğeri Hıristiyan olarak öldü. Bu arada İranlılar Gürcülerin yardımına koştular ve yapılan bir savaşta yetmiş bin Türk öldü. Savaş 1693'te yeniden alevlendi, ama Türkler hep yenilgiye uğradılar. M. Chardin, Gürcistan'ın hangi olaylardan sonra İranlıların egemenliğine girdiğini uzun uzun anlatıyor; bu konuda onun yapıtına başvurulabilir, çünkü bu yazarın çok doğru yazdığı izlenimindeyim; ne var ki, onu, Gürcüler lehine aşırı önyargılı buluyorum.

Gürcistan hanının, ülkenin hesaplama sistemine göre altı yüz *tümen*'den fazla geliri vardır; bir tümen on iki ekü ve yarım *romain* eder; bu da on sekiz *aslani* ya da *abouquel*'e (*ebukelb*) eşittir; Bunlar Doğu'da kullanılmak üzere Hollanda'da bastırılan ekü'lerdir. Üstlerindeki aslan resminden ötürü Doğulular bunlara *aslani* derler. Bu para *abouquel* adı altında Mısır'da da tanınır. Hanın geliri, şahın kendisine bağladığı üç yüz tümenlik ödenek ile Tiflis gümrüğünden ya da içki ve kavun girişinden aldığı resimlerden oluşur; bütün bunların toplamı yaklaşık olarak beş yüz tümeni bulur, buna Tiflis'ten geçen devlet büyüklerine şölen vermek için aldığı paralar eklenir. Ülke ona koyun, balmumu, tereyağı, şarap verir. Koyun olarak, her aileden yılda bir koyun alır ve bu da yılda kırk bin koyun eder; çünkü Gürcistan'daki altmış bin aileden ancak kırk bini sürü besler. Şarap olarak, hana kırk bin *somme* verilir; bir somme kırk *batman* ağırlığındadır ve bir batman da altı okkadır.

Bütün Doğu'da dolaşımda olan Venedik sikkesi Tiflis'te altı *abbasi* ve üç *şauri* ya da *sen* eder. Venedik sikkesi Fransız parasıyla yedi lira on metelik değerindedir; dört *şauri* bir *abbasi* eder. Bu paranın adının eski İberya halkı Abhazların adından geldiği sanılır. Gerçekten de, abaji okunmasına karşın *abbasi* yazılır, başka bir deyişle Şah Abbas'ın kestirdiği para demektir. *Şauri* beş metelik altı mangırı karşılar; bir *üzalton* yarım *abbasi* ya da iki *şauri*, başka bir deyişle on bir metelik eder. Bir *şauri* ya da *sen* on bakır akçe ya da *kazbegi*, kırk *kazbegi* bir *abbasi* değerindedir. Son olarak bir kuruş on buçuk *şauri* eder[38].

Gürcüler ve Ermeniler kişi başına altı *abbasi* olmak üzere İran şahına kelle vergisi öderler. Bu kelle vergisi üç yüz tümen karşılığı mültezime verilmiştir. Şaha her yıl bağlılık belirtisi olarak dört doğan, her üç yılda bir yedi esir ve yirmi dört yük şarap verilir; ama ondan daha fazlasını da göndermesi beklenir; bunun dışında, ülkedeki güzel kızların çoğu saraya ayrılır.

Gürcüler büyük ayyaşlardır ve şaraptan çok rakı içerler; kadınlar bu sefahate erkeklerden daha düşkündür: Böylece erkeklerden daha acı-

38 İran'ın temel para birimi şer'i (Tournefort'un şaurisi) ya da resmi dinardır (bu nedenle Fransız yazarlar ona '*sain*' (sağlıklı) demiştir. Aslında bu para birimi, en küçük gümüş para olan şahiyi karşılıyordu; dört şahi Büyük Abbas'ın kestirdiği bir abbasiye eşitti. Usalton'u "yüz altın (altun)" olarak okumak gerekir; bu para adının anlamının tersine ancak yarım şer'i dinar değerindeydi.

masız oldukları anlaşılır. Belki de güzel Gürcü soyunu bozan da bu ayyaşlıktır, zira güzel çocuklara sahip olmaya en büyük katkıyı düzenli yaşam sağlar ve işte bu nedenden ötürüdür ki Türkiye'de soy çok güzeldir. Türkiye'de çok az topala, çok az sakata rastlanır, özellikle de Frenklerin yaşamadığı daha içerdeki bölgelerde; zira Frenkler, fırsat buldukları her yerde ipin ucunu kaçırmakla suçlanmaktadırlar.

Tiflis'deki Hıristiyanlar arasında sefahat çok yaygın; aslında bunlar sözde Hıristiyanlardır. Kaldı ki Müslümanlar ve Museviler de daha düzenli bir yaşam sürmemektedir. Şarap bütün bu düzensizliğin kaynağıdır; siyasal gücü elinde tutanların sağlıklı kimselerin şarap içmesini yasaklaması, yalnızca hastaların şarap içmesine izin vermesi gerekir. Chardin haklı olarak Gürcistan kadar şarap içilen çok az ülke olduğunu belirtmiştir; yoksulu da, varlıklısı da aşırı ölçüde şarap içmektedir; bu sefahat kendilerini zalimce yöneten beylerin boyunduruğuna daha kolay katlanmalarını sağlamaktadır. Beyler onları yalnızca döve döve çalıştırmakla kalmıyorlar, paraya gereksinim duyduklarında komşularına satmak için çocuklarını da ellerinden alıyorlar, kulları üzerinde yaşama ve öldürme haklarının bulunduğunu öne sürüyorlar. Gürcülerin şarabı oldukça güzel; İran sarayına gönderilen şarap, Côte-Rôtie şarabına benzeyen, ama ondan çok daha baş döndürücü ve sert bir kırmızı şaraptır. Bu ülkede asmalar ağaçların yanında biter ve Piemonte'de ve Katalonya'nın birçok yerinde olduğu gibi ağaçlara sarılarak tırmanır. Müslümanlar, kralın tutumuna bağlı olarak şarap içerler ya da içmezler. Eğer han şarabı sevmiyorsa, şarap halka yasaktır; ne var ki, bu durumda, sarayın tutumuna ayak uydurmak zorunda kalmış olmaktan hiç hoşnut olmazlar.

Tiflis oldukça büyük ve kalabalık bir kent; evler alçak, az aydınlık ve çoğunlukla kerpiç ve tuğlayla yapılmış; Eyaletin geri kalan bölümünde durum daha da kötü ve Strabon'un betimlemesine artık uymamakta. Strabon, İberya'nın büyük bölümünün kalabalık nüfuslu olduğunu söylüyor: Burada büyük kasabalar ve kiremitli evler görülüyor; evlerin mimarisi, kamu yapıları ve meydanları da aynı. Bugün Tiflis'in surları artık bizim bahçe duvarlarımızdan daha yüksek değil[39] ve sokaklarının döşemesi çok kötü. Kale kentin üst yanında, çok güzel bir konumda; ne var ki, hemen hemen harap

durumdaki duvarları kötü kulelerle savunuluyor. Kale muhafızları, muhafızlık yapmaları için ücret ödenen birkaç zavallı Müslüman zanaatkârdan oluşuyor. Muhafızlar aileleriyle birlikte kalede oturuyorlar ve silah kullanmayı hiç bilmiyorlar. Burası, borca batmış zavallılara ya da cinayetle suçlananlara barınak görevi yapıyor. Kalenin önündeki talimhane güzel, geniş ve pazar yeri olarak kullanılmakta; ülkenin en iyi yiyecekleri burada satılıyor.[40] İsfahan'dan Tiflis'e gelirken kente kaleden girmek gerekiyor; böylece, ülke geleneğine göre şahın armağanlarını ve buyruklarını kentin dışında alması gerek. Gürcistan hanı bu kalenin küçük limanından geçmek zorunda kalıyor ve eğer buyruk almışsa vali onu burada tutuklayabiliyor.

Kent güneyden kuzeye uzanıyor. Kale tam ortada. Kentte çok büyük bir meydanın yapılması olanaksız, çünkü kentin üzerinde yer aldığı dağın yamacı çok sarp ve kenti boydan boya aşan Kura ırmağı hiç geçit vermiyor. Kentin surları bu yamaca egemen, bir çeşit kare biçimli ve kenarları vadinin dibine dayanıyor; ne var ki, surların yarısı harap ve M. Chardin'in söylediği gibi Vincennes ormanının duvarı kadar bile işlevsel değil. Kalenin altında bulunan hanın sarayı çok eski ve ülkeye göre oldukça iyi düzenlenmiş. Sarayın önünde bulunan, bahçeler, kuşhaneler, köpek kulübesi, doğanlık, meydan ve pazar bir göz atmaya değer. Sarayda, ahşap olmakla birlikte oldukça hoş yeni bir salona aldılar bizi. Salonun her cephesinde kapılar var ve duvarlar büyük, mavi, sarı, keten grisi vb cam karolarla kaplı. Birkaç Venedik aynası da yerleştirilmiş, ama aynalar küçük ve Paris'tekiler kadar güzel değil. Tavan yaldızlı deri bölmelerden oluşuyor. Kadınların dairesinin çok daha güzel olduğu söylendi; kadınlarını dairesini bize gösterme iyi niyeti varmış gibi görünmesine karşın, bilmem hangi aksilik yüzünden dairenin anahtarı birden kayboluverdi! Saray halkı bu mevsimde kırsal kesimdeydi. Söylendiğine göre, hanın sağlığı pek iyi değildi, işte bu olgu Tiflis'ten ayrılmamıza yol açan başlıca etkenlerden biri oldu, çünkü Doğu'da kimi zaman görüldüğü gibi, sağlığına bakmamız için hanın bizi tutmasından korktuk.

Saraydan çıkınca, pek uzakta olmayan kaplıcaları görmeye gittik. Tıpkı Erzurum yakı-

39 Kenti 1673'te ziyaret eden Chardin aynı kanıda değil: "kent –ırmak yakası dışında– güzel ve güçlü surlarla çevrili."

40 "[Sarayın] önünde, kare biçimli, yaklaşık bin kadar atın durabileceği büyüklükte bir meydan var. Meydan dükkânlarla çevrili ve saray kapısının karşısında uzun bir pazara bağlanıyor." (Chardin.)

nındaki Ilıca'nınki gibi, suları dayanılabilir sıcaklıkta olan çok güzel kaynaklardı bunlar. Tiflis kaplıcalarında, sıcak suyun dışında ılık ve soğuk su da vardı. Kaplıcalar bakımlıydı ve kentin varlıklı kesiminin hemen hemen tek eğlencesiydi.

Kentin en büyük ticaret kalemi İran'a ve Erzurum yoluyla İstanbul'a gönderilen kürktü. Ülkede üretilen şemahi ipeği, Gence'de üretilenlerle birlikte, istenen aşırı vergilerden kurtulmak için Tiflis'ten geçirilir. Ermeniler kürkleri yerinde alarak İzmir'e ya da Akdeniz'deki diğer iskelelere götürerek Frenklere satarlar. Tiflis yöresinden ve Gürcistan'ın geri kalan bölümünden her yıl iki bin deve yükünden fazla kökboyası Erzurum'a gönderilir; Erzurum'dan da Lehistan için dokunan kumaşların boyanmasında kullanıldığı Diyarbakır'a gider. Gürcistan aynı köklerden bol miktarda üreterek Hindistan'a da gönderir ve orada bu boyalarla en güzel boyalı kumaşlar üretilir.

Her çeşit meyvenin, özellikle de eriklerin ve yazın çıkan eşsiz pala armutlarının satıldığı Tiflis pazarını gezmeyi de unutmadık. Hanın kırsal kesimde, Türkiye'den gelirken geçilen dış mahalledeki yazlık evini de gezmeye gittik. Bu ev, kapının önündeki bir darağacı ile diğer evlerden ayrılıyor; bahçeleri Türkiye'dekilerden daha iyi bitkilendirilmiş ve düzenli.

Büyük vezirin evi kentin en güzel evi. Tiflis'e vardığımız sırada henüz bitirilmişti. Odaları yan yana sıralanmış ama basık; ülkenin genel zevkine uygun, oldukça kötü çiçek figürleriyle bezeli; ayrıca, renklendirmeleri de kötü ve daha da kötü biçimde bir araya getirilmiş tarihsel tablolar var. İranlılar, Müslüman olmalarına karşın tablolar asıyorlar ve Tiflis'te sulandırılmış alçı üstüne hiç de kötü olmayan freskler yapılıyor. Genellikle tezek yakılmakla birlikte odun kullanımı da yaygın. Kentte yirmi bin kişinin yaşadığı sanılıyor; on dört bini Ermeni, üç bini Müslüman, iki bini Gürcü ve beş yüzü Roma kilisesine bağlı Katolik. Katolikler, Roma kilisesine dönmüş Ermenilerdir ve geri kalan Ermenilerce açıkça düşman olarak görülüyorlar; İtalyan Fransiskenleri onları uzlaştırmayı asla başaramamışlar.

Gürcistan'da çok sevilen, hem bedenlerin, hem de ruhların hekimliğini yapan bu iyi Fransisken pederlerin manastırında kaldık. İşleri çoktu, çünkü din adamlarının sayısı yalnızca üçtü: iki peder ve bir tarikat keşişi.[41]

Propaganda topluluğu,[a] onlara, kişi başına yalnızca 25 Roma altını (100 Fransız lirası eder) veriyor; ne var ki, çok ufak tefek ilkelerden başka bir şey bilmemelerine karşın, sanki hekimlik konusunda bilgililermiş gibi, onlara hekimlik yapma hakkı tanınmış. Hasta ölürse ya da iyileşmezse, hekimlere ödeme yapılmıyor; rastlantı sonucu hasta iyileşirse, manastıra şarap, inek, esir, koyun vb gönderiliyor. Manastırları güzel; Tiflis'ten geçen Frenklerin hemen hemen hepsini konuk ediyorlar; manastırları Romagna'daki Fransisken pederlerine bağlı. Manastırın en yüksek görevlisi Gürcistan misyonlarının başı sayılıyor. Kolhis ya da Mingrelya'da bulunan Theatini[b] tarikatından kişiler aynı topluluktan kişi başına yüz altın alıyorlar ve kentin beyleri haline gelmişler. İçlerinden yalnızca biri burada oturuyor; diğerleri çekip gitmiş; Gürcülerin patriği ya da metropoliti İskenderiye patriğini tanıyor ve her ikisi de papanın dünyanın başpatriği olduğunu kabul ediyor. Gürcülerin patriği Fransiskenlerin manastırına geldiğinde papanın sağlığına kadeh kaldırıyor; ama onu kabul ettirmek için herhangi bir girişimde bulunmuyor. İran şahı, herhangi bir armağan ve para istemeden Gürcistan patriğini atıyor. Buna karşılık, Erivan'da oturan Ermeni patriği, atanmasını sağlamak için armağanlara yirmi bin altından fazla harcıyor ve her yıl şahın sarayında yakılan bütün mumları sağlıyor. Bu patrik ve aynı zamanda da Ermeniler sarayda çok hor görülüyorlar; onlara ne savaşacak, ne de başkaldıracak gücü olmayan esirler sürüsü gözüyle bakılıyor.

İran şahı, sağladığı yarardan çok daha fazlasını Gürcistan'da harcamak zorunda. Ülkenin efendileri olan ve Türklerle anlaşabilecek konumdaki Gürcü beylerini kendi yanında tutmak için onlara büyük ödenekler bağlıyor. Türkler onlara gönülden kucak açıyorlar; düzgün görünümlü ve silah kullanmada usta insanlar olan Gürcüler de efendi değiştirme konusunda oldukça istekliler. İran sarayı daha ayaklandıklarının haberini almadan yalnız Türklerle değil, Tatarlar ve Kürtlerle de birleşebilir. Gürcistan'da, ortak çıkarları doğrultusunda akıllıca yaşayan on iki büyük aile var. Bunlar birçok kola ayrılmışlar; kimilerinin iki yüz, kimilerininse beş

41 Roma misyonundan Fransiskenler 1660'tan beri Tiflis'e yerleşmişlerdi.

a Papa XV. Gregorius'un Hıristiyanlığı yaymak amacıyla 1622'de kurduğu topluluk –ç.n.

b Gaetano da Teano ile Piskopos Pietro Carafa'nın 1524'te kurdukları tarikat –ç.n.

yüz ile bin arası ocağı var; iki bin, hatta yedi ya da sekiz bin ocaktan oluşan aileye bile rastlanıyor. Bu ocaklar, köyü oluşturan evlerin sayısı kadar ve her ocak senyöre ondalık ödüyor. Savaş zamanında her ocak bir asker veriyor; ne var ki, askerler ancak on gün yürümek zorunda, çünkü ancak on günlük azık taşıyabiliyorlar ve azıkları olmadığında, beslenme gereksinimleri karşılanmadığı gerekçesiyle geri dönüyorlar.

Tiflis'te herkes kendi barutunu yapabilir; kükürt Gence'den getiriliyor; güherçile Tiflis yakınlarındaki dağlardan sağlanıyor. Kaya tuzu Erivan yolu üstünde çok yaygın. Zeytinyağı çok pahalı; yalnızca ketenyağı yeniyor ve yakılıyor; bütün kırlar bu bitkiyle kaplıysa da onu yalnızca taneleri için yetiştiriyorlar, saplarını iplik yapmak amacıyla dövme zahmetine katlanmadan atıyorlar. Ne kayıp! Oysa bunlarla dünyanın en güzel kumaşları dokunabilir. Bu davranışlarının nedeni, belki de, keten kumaşların pamuklu kumaş ticaretlerine büyük zarar verecek olmasıdır. Kura ırmağı bütün kırsal kesime bereket getiriyor; Gürcistan'ın tam ortasından akıyor ve Kafkas dağlarından doğuyor.[42] Bu ırmak, en büyük kolu olan Aras'ın dışında birçok başka kol daha alıyor; daha sonra, hepsi ulaşıma elverişli on iki ağızla Hazar denizine dökülüyor.

Monsenyör, mektubuma son verirken geriye size anlatılmak üzere yalnızca Gürcülerin dinleriyle ilgili burada öğrendiklerim kalıyor; elbette bir dinleri olduğunu söyleyerek onlara onur vermek istersek. Bilgisizlik ve batıl inançlar Gürcüler arasında o kadar yaygın ki, Gregoryenler Ortodokslardan bilgili değil, Ortodokslar da Müslümanlar kadar bilgisiz. Hıristiyan diye bilinenler, bütün dinsel uygulamalarını perhizlerini iyi yapmaya, Trapistlerin[a] bile güç dayanacakları kadar katı biçimde büyük perhize özen göstermeye indirgemişler. Bununla birlikte, örnek olsun diye değil de rezaletten kaçınmak için, zavallı İtalyan Fransiskenlerin bu ülke halkının yaptığı kadar sıkı biçimde ve sık sık gereksiz perhizler yapmaları gerekiyor. Gürcüler batıl inançlara o kadar bağlılar ki perhizlerini bozacak olsalar kendilerini ikinci kez vaftiz ettirirler. İsa'nın İncil'inin dışında, halk arasında elyazması halinde dolaşan ve yalnızca saçmalıklar kapsayan bir de ken-

a Cîteaux din adamların Trappe'ta başlattığı, dine sıkı sıkı bağlanmayı öngören reform hareketine bağlanmış kişi –ç.n.

di küçük İncil'leri vardır; örneğin, İsa çocuk yaşta boyacılık mesleğini öğrenmiştir ve bir gün bir senyör tarafından haberci olarak gönderildiğinde geri gelmekte gecikir; bunun üzerine söz konusu senyör sabırsızlanarak haberleri öğrenmek için İsa'nın efendisinin evine gider. İsa bir süre sonra geri döndüğünde senyörün adamlarının saldırısına uğrar, ne var ki, adamların kullandığı sopa oracıkta yeşerir ve bu mucize bu senyörün Hıristiyanlığı kabul etmesine yol açar vb.

Bir Gürcü öldüğünde, eğer geriye çok para bırakmamışsa -çünkü çoğunlukla böyle olur- mirasçılar, ölünün ayini için yüz altına kadar çıkan ücreti Ortodoks piskoposuna verebilmek amacıyla vasallarının iki ya da üç çocuğunu kaçırarak Müslümanlara satarlar. Ermeni piskoposu kendi dininden olan ölülerin göğsüne bir mektup bırakarak ona cennetin kapısını açması için Aziz Petrus'a niyaz eder; daha sonra ölüler kefenin içine yerleştirilir. Müslümanlar da Hz. Muhammed adına aynı şeyi yaparlar. Önemli bir kişi hastalandığında, Gürcü, Gregoryen, Müslüman kahinlere gidilir: Bu zavallılar genellikle falan azizin ya da filan peygamberin kızdığını, onların kızgınlıklarını geçirmek ve hastayı iyileştirmek için bir koyun kurban edilmesi ve hayvanın kanıyla birçok haç çizilmesi gerektiğini söyler; ayinden sonra, hasta iyileşsin ya da iyileşmesin, et hep birlikte yenir. Müslümanlar Gürcü azizlere, Gürcüler Gregoryen azizlere ve kimi zaman da Gregoryenler Hz. Muhammed'e başvururlar; ne var ki, hastalar için para harcarken hepsi de akıllı davranır, ana babaların eğilimine ya da dindarlığına bağlı olarak azizlerini seçerler.

Kadınlar ve kızlar erkeklerden daha eğitimlidir. Gürcü kızların çoğu manastırlarda eğitilir ve burada okuma, yazma öğrenirler. Daha sonra, buralara önce çömez girerler, sonra ders verirler, son aşamada da vaftiz yapmak, kutsal yağı sürmek gibi görevleri yerine getirirler. Dinleri tam bir Gregoryenlik ve Ortodoksluk karışımı. Tiflis'te, gizli olarak Katolik olan birkaç Müslüman kadın var ve bunlar eğitimli oldukları için Gürcülerden daha iyi Katolikler. Orada bulunduğumuz sıradaki vezirin kızı, hanın hekiminin karısı ve birkaç başka kadın, Fransiskenlerin söylediğine göre, gizlice vaftiz olmuşlar. Fransisken din adamları, hayali hastalıklar için ilaç vermek bahanesiyle ev-

42 Bu ırmak Kafkas dağlarından değil, Kars'ın kuzeyinden doğuyor.

lerine giderek onlara günah çıkarttırıyorlar, şaraplı ekmeklerini veriyorlar; kimi zaman da kadınlar kiliseye geliyorlar, dinlerini açığa vuracak hiçbir işaret yapmadan ayakta duruyorlar. Son han Georgy'in yirmi yıl kadar önce, ülkeyi İran şahına[43] karşı ayaklandırdığı sırada, askerler Tiflisli zenginlerin evlerinde, hatta Ortodoks ve Gregoryen kiliselerinde kaldılar; bununla birlikte, Latin kilisesine hep büyük saygı gösterilir, hatta Müslümanlar bile oraya girmek için inayet isterler.

Tiflis'te beş Ortodoks kilisesi var: Dördü kentin içinde, biri kentin dış mahallesinde. Ayrıca yedi Gregoryen kilisesi, kalede iki camiyle terk edilmiş bir üçüncü cami de bulunmakta. Ermeni metropolünün adı Sion; Kura'nın karşı yakasında sarp bir kayanın üstüne yapılmış bu yapı çok sağlam, tamamı kesme taştan ve kente onur veren bir kubbeyle örtülü.[44] *Tibilkle*'nin (Tiflis piskoposu bu adla anılır) evi kilisenin hemen yakınındadır. Hıristiyanların kiliselerinde çan vardır, dahası, çan kulelerinin tepesinde haç da bulunur. Bu Doğu'da olağanüstü bir şeydir. Tersine, müezzinler kaledeki camilerde namaz vaktini belirtmek için ezan okumaya çekinirler, çünkü halk onları taşa tutar; Fransiskenlerin kilisesi küçük, ama tamamlandığında çok güzel olacak.

En derin saygılarımla,

43 Bu ayaklanma aslında 1688'de oldu ve XI. Georgy'nin yerine Heraklius'un geçmesiyle son buldu.
44 Sion kilisesi Gregoryenlerin metropolü değil, Gürcülerin metropolüdür. Dahası, Kura'nın karşı yakasında değildir. Dolayısıyla, berkitilmiş Metehi kilisesiyle karıştırılmıştır; Metehi sol kıyıdadır ve gene Çürcü kilisesidir.

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi
Monsenyör Kont de Pontchartrain,

Monsenyör,

Buluşlarımızı size anlatmadan şunu söyleyeyim: Uzun süredir dünya cennetinde geziyoruz. Çok şey borçlu olduğumuz ve her zamankinden fazla şükretmemizi gerektiren bir avantaj bu; size yazmaktan onur duyduğum her mektupta, her ne kadar kesinlikle yasaklamış olsanız da, yeni güzellikleri size aktarmamız gerekiyor. Lütfen bu kez beni dünya cenneti konusunda bağışlayınız. Bu konuda söylediklerimi dikkatle okuyacak olanlar, eğer bugün Âdem ile Havva'nın doğdukları yeri belirlemek olanaklı olsa, burasının şu anda bulunduğumuz yer olduğu ya da en azından bundan önceki yer olduğu konusunda düşünce birliğine varacaklardır.

Musa bu çok güzel yerden çıkan bir ırmağın dört kola ayrıldığını söylüyor: Fırat, Dicle, Phison ve Gihon. Tekvin yorumcuları –ki onlar lafza çok bağlıdırlar– dünya cennetini belirlemek için dört kola ayrılan bir ırmak bulmak gerekmediğini, çünkü Tufan'dan bu yana durumun değişmiş olabileceğini öne sürüyorlar; Musa'nın adlandırdığı ırmakların –başka bir deyişle Fırat, Dicle, Phison ve Gihon'un– kaynaklarının bulunmasını yeterli görüyorlar. Bu bağlamda, söz konusu cennetin Erzurum-Tiflis yolu üzerinde olduğu, Phison'u Phasis,[a] Gihon'u Aras olarak kabul ederek (zaten bundan kuşkuları yok) bir düşünce birliğine varılabilir. Örneğin, dünya cennetini bu dört ırmağın kaynaklarından uzaklaştırmamak için, onu her çeşit meyveyi Erzurum'a gönderen (son mektubumuzda bundan söz etmiştik) Gürcistan'ın bu güzel vadilerine yerleştirmek, ya da dünya cennetinin, o dönemden bu yana gerçekleşen Tufan'a ve değişikliklere karşın, güzelliklerinin bir bölümünü koruyan çok geniş bir ülke olduğunu kabul etmek gerekir; dünya cennetinin yeri olarak, Fırat'ın ve Aras'ın kaynaklarından yaklaşık yirmi Fransız mili, Phasis'ten de hemen hemen o kadar uzakta olan Üçkilise kırsal kesiminden daha güzel bir yer görmüyorum. Çevresini be-

a Kafkasya'da, bugün Rioni –ç.n.

lirleyebilmek için, en azından söz konusu ırmakların kaynaklarına kadar uzanmak gerekir. İşte dünya cennetinin neden eski Media'yı ve Ermenistan'ın bir bölümünü, başka bir deyişle Erzurum-Tiflis arasını, kapsadığını gösteren neden: Çünkü Fırat'ın ve Aras'ın kaynaklarının bulunduğu Erzurum ovasının dünya cennetinde bulunduğu konusunda hiç kuşku yok. Kimi kişilerin dünya cennetini yerleştirdiği Filistin'e gelince, aslında bir dere olan Şeria ırmağından dört büyük ırmak çıkarmaya çalışmak kanımca boşuna bir çaba olur; kaldı ki bu bölge kurak ve taşlıdır. Bilginlerimiz diledikleri gibi değerlendirmekte özgürdürler; Üçkilise'nin bulunduğu çevreden daha güzel bir yer görmemiş olan ben, Âdem ile Havva'nın burada yaratıldığına inanmaya meyilliyim.

Bu güzel yerden 26 Temmuzda yola çıktık, ama Üçkilise'ye giden bir kervana katılabilmek amacıyla Tiflis'e dört saatlik uzaklıkta konakladık. Kervan Tiflis vadisinin son bulduğu büyük ovada toplandı. Meyve bahçeleriyle bu ova çok güzeldi. Kura ırmağı ovadan geçiyor, kuzey-kuzeydoğudan güney-güneydoğuya akıyordu; ilerlediğimiz yol da hemen hemen aynı yönde. Kervandaki tüccarların çoğu, beğendikleri tarzda yazı yazabilmek için, kampımızın çevresinde bulunan bazı çok ince kamışları topladılar. Ülkedeki insanlar yazı yazmak için bu kamışların saplarını yontuyorlar, ne var ki bunlarla çizilen çizgiler çok kalın oluyor ve bizim teleklerden yaptığımız kalemlerle yazılan harflerin güzelliğine yaklaşamıyor bile.

27 Temmuz. Akşam on birde yola çıktık, bataklı ovalarda sabah altıya kadar yürüdük; ne var ki, gece karanlığında ırmağı kaybettik ve yolumuzu iyice şaşırdık; sabah olduğunda ırmağın ne yönde ilerlediğini bilmiyorduk. Bununla birlikte, ırmak doğuya yönelerek Hazar denizine dökülüyor; Kura ırmağına kavuşan Aras da aynı şeyi yapıyor olmalı; ne var ki, bütün bunlar Erivan'ın uzağında gerçekleşiyor her halde, çünkü bütün yolumuz boyunca Kura'dan söz edildiğini ne gördük, ne de işittik. Saat sekize kadar dinlendik, yaklaşık olarak saat yarıma kadar yürüdükten sonra, oldukça güzel bir taş köprünün ve bir tür terk edilmiş kalenin bulunduğu Siniköpri[1] köyünde durduk. Saat ikiye doğru yola çıkarak oldukça çayırlık dağlarda konakladık; burada, oldukça özel birkaç bitkinin arasında en yaygın bitkilere de rastlayarak şaşırdık.

Ertesi gün de (28 Temmuz) bitkiler bakımından daha mutlu değildik ve dünya cennetine doğru mu gidiyoruz, yoksa ondan uzaklaşıyor muyuz diye kuşkuya düşmeye başladım.

29 Temmuz gece yarısı yola çıktık, ormanların bulunduğu oldukça sarp dağlardan geçtik, şafak sökerken kavak boyunda karaardıçları fark ettik.

Aynı sabah, saat yediden on bire kadar konakladık. Öğleden sonra bir buçuğa kadar yürüdük ve oldukça güzel görünümlü Dilijant[2] köyünde durduk. Anayollara dikilmiş muhafızlar, Gürcistan'dan Ermenistan ile Gürcistan arasında küçük bir bölge olan Kazak ülkesine geçerken kişi başına bir fındık altın ödemek zorunda olduğumuzu öne sürdüler; ama biz İranlıların saf insanlar olduklarını bildiğimizden bağırıp çağırmaya başladık ve ellerimizi kılıçlarımıza attık. Aslında, anlamadıkları bir dille bağırmanın ve konuşmanın etkisiyle (biz de onların dillerini anlamıyorduk) bizi rahat bıraktılar. En çok gürültü çıkaranların ve sayıları çok kalabalık olanların her yerde ve hep haklı çıktıkları ne kadar doğru. Bununla birlikte, gürültüye koşup gelen ülkenin en ileri gelenleri, buradan geçen atlıların genellikle kişi başına bir *abbasi* ödediklerini arabacılarımıza söylediler; bu parayı seve seve verdik; bunun üzerine muhafızlar hak ettiğimizden fazla teşekkür ettiler ve özür dilediler. Daha sonra bu tür resimlerin yolların korunması için olduğunu ve kamu güvenliği için paralı adamlar çalıştıran valilerin bulunduğu İran'ın birçok eyaletinde alındığını ve şahın çalınan mallardan sorumlu olmaları koşuluyla bu vergiyi almalarına izin verdiğini öğrendik. Kazak bölgesi halkı kendini beğenmiş insanlar olarak tanınıyorlar ve Hazar denizinin kuzeyindeki dağlarda yaşayan Kazakların soyundan geliyorlar. Çevremize toplanan Dilican'ın varlıklı kişileri neden Frenk tarzı giysilerimizin ve şapkalarımızın olmadığını sordular. Türkiye'den geldiğimizi söyledik ve bu ülkede o tür kıyafetlerin hiç hoş karşılanmadığı yanıtını verdik. Yanıtımız onları güldürdü. Bize oldukça iyi şaraplar ikram ettiler ve köyün dışına çıktıktan sonra bir saat daha yola devam ettik, meşeler, karaağaçlar, dişbudaklar, üvezağaçları, iri ve küçük yapraklı gürgenlerle kaplı bir dağın yüksek yamaçlarında konakladık.

1 Tiflis-Erivan arasında aynı yolu izlemiş olması gereken Chardin'in Köprükent'i. Bu köy 19. yy'da haritadan silindi.

2 Ermenistan sınırındaki Dilican.

Oldukça hoş bir barınakta geceyi geçireceğimizi düşünüp mutlu olurken, arabacılarımız gecenin saat on birinde bizi yola çıkardılar ve çok karanlık bir gecede bizi korkunç dağlardan geçirdiler. Karın yağdığı mevsimde çok az insan bu yolculuğu yapma tehlikesini göze alır. Bense kendimi bütünüyle atıma emanet ettim ve bunu yapmakla çok da iyi ettiğimizi gözlemledim. Doğal olarak mekanik kurallarına uyan bir robot, bu koşullarda, Krallık Bilimler Akademisi'nde öğrendiği kuralları uygulamaya koymak isteyen bir mekanikçiden çok daha başarılı biçimde bu işin altından kalkar. Sonunda, 30 Temmuz sabahı saat beşe doğru, küçük bir derenin kıyısında önemsiz bir köy olan Karakeşiş yakınındaki bir ovada bulduk kendimizi[3]. Burada, mantığın da buyuracağı gibi, gezintimizi nasıl yapacağımıza kendimiz karar verdik ve uyuma zevkine erişebilmek için arabacılarımızı durmak zorunda bıraktık. Ne yazık ki bu zevk kısa sürdü! Kanımıza işlemiş bitkibilim şeytanı bizi erkenden uyandırdı; bununla birlikte burada kaldığımıza pişman olduk, çünkü bu ovada pek bir şey bulamadık. Erivan gölünden[a] gelen ve bu kentin içinden geçen Zengi ovada kıvrıla kıvrıla akıyordu, ama büyük bir ırmak değildi.

31 Temmuzda, sabah saat beşte yola çıktık, ağaçsız olmakla birlikte oldukça hoş dağlardan geçtik: Aynı zamanda, Bisni'ye yaklaşırken inek dışkılarının dumanını hissetmeye başladık ve bu koku öğle yemeğini yediğimiz Ermeni rahiplerinin manastırında bizi çok rahatsız etti.[4] Bu iyi din adamları bizi çok iyi ağırladılarsa da onların manastırında Rum rahiplerin manastırındaki keyifleri bulamadık. Ermeniler çok daha ciddiler ve zaten onlarla konuşulacak sözümüz de yoktu; oysa canlılıklarıyla neşe saçan Rum rahiplerle halk Rumcasını başını gözünü yararak konuşuyorduk. Bisni manastırı, o güne kadar gördüğümüz bütün bölgelerdeki en iyi yapılmış manastırdı: Sağlamdı ve güzel kesme taşlarla yapılmıştı. Çevresinde bulunan harabeler eskiden burada büyük bir kentin bulunduğunu gösteriyordu. Köyün küçük olmasına karşın biz onu Zengi ırmağı kıyısındaki Artaksata[5] olarak kabul ettik. Manastırın yedi ya da sekiz yüzyıl önce yapıldığı sanılmaktadır. Buradan öğle vakti yola çıktık, başka bir dağdan geçerek Bisni'den daha küçük bir köy olan ve dünya cenneti olduğunu öne sürdüğümüz Üçkili-

a Bugün Gökçe gölü –ç.n.

se büyük ovasının girişinde yer alan Yagovat'taki[6] başka bir Ermeni manastırına gittik.

Ermenilerin, Rabelais'nin yaşadığı dönemde Roma merkezcilerin ziyaretleri sırasında Roma'ya gösterdikleri yürekten bağlılıktan çok daha fazlasını göstererek ziyaret ettikleri bu ünlü kasabayı görmek için sabırsızlanarak, ertesi sabah saat üçte yola çıktık. Ermeniler bu kasabaya Eçmiyadzin[7] adını veriyorlar (söylentiye göre, Hz. İsa'nın Aziz Gregorius'a burada göründüğüne inanmalarından ötürü, kasabaya "Tek Oğlun İnişi" anlamına gelen bu ad verilmiş). Tanrı'nın görünmesi olayı konusunda bir kuşkumuz yok. Ne halk Ermenicesi, ne de yazılı Ermeniceden tek bir sözcük bile anlamıyoruz. Her ne kadar Türkçe bilgisini henüz pek geliştirememiş olsak da (gene de 10'a kadar sayabiliyorduk), üç anlamına gelen *utch*'u, Eclesia sözcüğünün bozulmuş biçimi olan *kilise*'nin Fransızca'da "*Trois Eglises*" anlamına geldiğini ve bunun da Türklerin buraya verdikleri ad olduğunu anladık; ne var ki, aslında bu kasabaya Dört Kilise adını vermek gerekir, çünkü çok eski zamandan kalma dört kilise vardır.[a] Kervanlar burada ibadet için, başka bir deyişle günah çıkarmak, kudas ayinine katılmak ve patrik tarafından takdis edilmek için konaklarlar. Bu manastır, avlu çevresi, çok uzun bir dikdörtgen biçimindeki dört revaklı bölümden oluşuyor. Din adamlarının hücreleri ve yabancılara verilen odalar hep aynı biçimdedir ve

3 "Bu korkunç dağlarda beş mil ilerledik. [...] Karakeçi'de konakladık; geçmiş olduğumuz dağın eteğinde ve Zengi ırmağının kıyısında büyük bir kasabaydı burası" (Chardin). Dubois'ya gelince, o Keçaris köyünden söz etmektedir (1834).

4 "Dört mil yol giderek, bir dağın eteğinde ve Zengi ırmağının kıyısında bulunan oldukça büyük Bini kasabasına vardık. Kasaba ile dağ arasında yapılmış güzel bir Ermeni manastırında geceyi geçirdik" (Chardin). Burası Bisni manastırıdır; manastır 5.yy.-13.yy. arasında yapılmıştır; kiliseyse 11. yy'dan kalmadır.

5 Erivan'ın güneyinde bulunan Ermenistan'ın eski başkenti.

6 Haritalarda Yegvart adıyla yer alıyor; Erivan'ın 15 km kuzeyinde.

7 Bugün de aynı adı taşıyor ve Erivan ile Türkiye sınırı arasında yer alıyor.

a Buraya Üçkilise adının verilmesinin nedeni çevrede üç kilise bulunması değildir. Üçkilise Revan, Beyazıt ve Muş'ta bulunan üç Ermeni kilisesine topluca verilen addır –ç.n.

bu dört revak boyunca takke biçimli küçük bir kubbeyle örtülüdür. Dolayısıyla bu eve, rahiplerin lojmanlarının bulunduğu büyük bir kervansaray gözüyle bakılabilir. Avluya girişte sağda bulunan patriğin dairesi, diğer ana yapılardan daha yüksek ve daha güzel görünümlüdür. Bahçeler güzel, bakımlı; genel olarak söylemek gerekirse, İranlılar Türklerden daha iyi bahçıvan. İran'da ağaçlar düz sıralar halinde dikiliyor; toprak oldukça iyi düzenleniyor; bölmeler daha zevkli, bitkiler daha düzenli ve gereğince aralıklı yerleştirilmiş. Patriğin bahçelerinin duvarı ve kasabadaki evlerin çoğunun duvarı değişik bir yapı malzemesiyle yapılmış. Çamur ile samanı karıştırıp kalıplara döküyor ve güneşte kurutuyorlar. [Kerpiç] duvarı örerken bu kalıplar üst üste konuluyor. Madrid çevresindeki parkların duvarları da aynı malzemedendir; İspanyollar bu pişmiş, daha doğrusu güneşte kurutulmuş toprak parçalarına *tapias* adını verirler.

Patrikhane kilisesi büyük avlunun sonuna yapılmış[8] ve Büyük Konstantinos zamanında, Ermenistan Krallığı tahtında Tiridates otururken, ilk patrik olarak atanmış Aziz Gregorius'un (Kirkor) adını taşıyor. Ermeniler Kral Tiridates'in sarayının manastırın yerinde olduğuna, İsa'nın tam kilisenin bulunduğu yerde Aziz Gregorius'a göründüğüne inanıyorlar. Bu azizin bir kolu, Aziz Petrus'un bir parmağı, Vaftizci Yahya'nın iki parmağı, Aziz Yakup'un bir kaburga kemiği buradadır. Çok sağlam bir yapıdır ve güzel kesme taşlarla yapılmıştır; sütunlar ve tonozlar çok kalın; ne var ki, bütün yapı karanlık ve çok az pencereli; içerden bakıldığında üç mihrapla son buluyor ve bu mihraplardan yalnızca ortadaki bir sahla bezenmiş; diğer ikisi ayin eşyası ve değerli eşya için kullanılıyor. Bu iki oda zengin bezeklerle ve güzel sofra takımlarıyla dolu. Görkemi yalnızca kiliselerde kullanan Ermeniler bu kiliseyi zenginleştirmek için hiçbir şeyden kaçınmamışlar. Avrupa'da dokunan en zengin kumaşlar burada. Kutsal kaplar, lambalar, kandiller gümüş, altın ya da yaldızlı gümüşten. Sahının ve papaz yerinin döşemesine güzel halılar örtülmüş. Papaz yeri ya da sahın çevresi yekpare Şam halısı, kadife ya da brokarla kaplı. Bunların burada bulunması şaşırtıcı değil, çünkü Avrupa ile ticaret yapan ve büyük kazançlar elde eden Ermeni tüccarlar bu kiliseye göz kamaştırıcı armağanlar sunuyorlar; ne var ki, İranlıların buradaki büyük zenginliğe izin vermeleri şaşırtıcı. Bu-

na karşılık Türkler, Rumların kiliselerinde gümüş bir şamdana sahip olmalarına bile izin vermiyorlar; İstanbul patriğinden daha yoksul kimse yoktur. Üçkilise'nin rahipleri Roma'dan gelen değerli eşyaları göstermekten onur duyuyorlar ve kiliselerin birleştirilmesinden söz edildiğinde yüzlerinde alaycı bir gülümseme beliriyor. Birleşmeye yönelik henüz hiçbir şey yapılmamış olmakla birlikte, birçok papa onlara saf gümüşten ayin takımları göndermiş. Patrikler bugüne kadar misyonerleri oyalayıp durmuşlar; iyi niyetli insanları aldatmak hiç de güç değil. Dinlerin birleştirilmesi Tanrı'nın bu konuyla ilgili yargıya vardığı sırada gerçekleştireceği bir mucize. Sayıları Roma'ya bağlı Ermenilerden çok daha fazla olan din sapkınlarının gerçek dine dönüşlerinin sağlanmasını Tanrı'dan beklemek gerekir. Bu zavallı sapkın kişiler, paralarıyla ve saygınlıklarıyla birleşmeye kucak açacak bir patriği görevinden düşüreceklerdir. Latinlere karşı duydukları kin onları uzlaşmaz kılmaktadır; son olarak, ister kıskançlık, ister çıkar uğruna olsun, sapkın Gregoryen ya da Ortodoks papazları ülkelerine kesin biçimde hükmetmek istiyorlar ve halkın ayaklanmasından çekinen patrikler de buna boyun eğiyorlar.

Patrikhane kilisesinin planını çizen mimar çok mahir bir ustaymış; Ermeniler, bir efsaneye göre, Patrikhane kilisesinin planını Aziz Gregorius'un gözleri önünde Hz. İsa'nın çizdiğini ve planın hayata geçirilmesini buyurduğunu öne sürerler. Söylendiğine göre, Hz. İsa kalem yerine bir ışın kullanmış; bu ışının ortasında, Aziz Gregorius yaklaşık üç ayak genişliğindeki kare biçimli büyük bir taşın üstünde dua ediyormuş (bu sahne günümüzde kilisenin ortasında görülmektedir). Eğer bu doğruysa, Hz. İsa burada çok özel bir mimarlık düzeni kullanmış, çünkü kubbeler ve çan kuleleri ters huni biçiminde çadıra benziyor ve tepesinde bir haç bulunuyor.

Diğer iki kilise, manastırın dışında, ama harabe halindedir ve uzun bir süredir ibadete kapalıdır. Azize Kayane kilisesi[9], yemekhanelerin kapısından değil de büyük kapıdan girildiğinde manastırın sağındadır. Soldaki diğer kilise manastır yapısına daha uzaktır ve Azize Hripsime kilisesi adını taşır. Ermeniler Kayane ve Hripsime'nin iki Romalı bakire olduğu-

8 4. Yüzyılda bir pagan tapınağının kalıntıları üstünde yapılan kilise, Katolikos Komitas döneminde, 618'de yeniden yapıldı ve Katolikos Nerses tarafından 650'de onartıldı.

9 630'da Katolikos Ezer tarafından yaptırılmış Azize Kayane kilisesi 1652'de yeniden yapıldı.

nu, kiliselerinin yapıldığı yerde din uğruna şehit düştüklerini öne sürerler. Hatta Kayane'nin Caius ailesinden geldiğini bile söylerler. Adı Latinceden gelmeyen Hripsime'nin soy ağacını bulmakta daha da zorlanmışlardır; bununla birlikte, kroniklerinde bunların Aziz Gregorius'u görmek için Doğu'ya gelen iki Romalı prenses olduğu yazılıdır; ama Ermenistan Kralı Tiridates bu durumu hiç de iyi karşılamayarak Kayane'yi içi yılan dolu bir kuyuya sallandırır ve kısa süre içinde öleceğini umar; bununla birlikte azize yaralanmaz bile: Yılanlar oracıkta ölürler ve Kayane burada sağlıklı biçimde kırk yıl yaşar. Bütün bunlar öykünün devamıyla nasıl bağdaştırılabilir! Zira, öyküye göre, Kral Tiridates ona âşık olur, ama ne kendisi ne de kroniğe göre sayıları kırkı bulan ve hepsi de çok iyi insanlar olan arkadaşlarının hiçbiri yumuşama gösteremediği için hep birlikte kadına acı çektirirler.[10]

Üçkilise çevresinin bütünüyle hayranlık verici olduğunu, dünya cenneti konusunda bu kadar güzel bir fikir verebilecek başka bir yer bilmediğimi söyleyebilirim. Burasını çok verimli kılan birçok dere var ve bir defada bu kadar ürün alınan bir başka yer olabileceğinden kuşkuluyum. Her çeşit tahılın dışında, tamamı tütün ekili uçsuz bucaksız tarlalar da görülüyor. [...] Üçkilise'nin çevresindeki ayrıca pirinç, pamuk, keten, kavun, karpuz yetiştiriliyor ve etraf güzel bağlarla dolu. Bir tek zeytin eksik, Nuh'un gemisinin Ağrı dağında ya da Ermenistan'ın bir başka dağında karaya oturduğu kabul edilirse, gemiden ayrılan güvercinin zeytin dalını nerede bulduğunu bilmiyorum, çünkü çevrede zeytin ağacı hiç yok; zaman içinde yok olmuş olmalı diye düşünebiliriz, ama zeytin ağacı ölümsüz bir ağaçtır. Yakacak yağ sağlamak için manastırın çevresine zehirli genegerçek otu [ricinus communis] ekilmiş; ketenyağı mutfakta kullanılıyor. İklimin çok dengesiz olmasına ve bu hastalığı yaratacak özellikler taşımasına karşın, Ermenistan'da zatülcenp belki de bu nedenden ötürü çok enderdir. Gesner,[11] tatlı bademyağı yerine içilecek ketenyağının zatülcenbe karşı çok iyi bir ilaç olduğunu söylüyor.

Kavunlara gelince, bütün Doğu'da Üçkilise ve çevresinin kavunları kadar güzellerini bulamazsınız. 30 meteliğe bir at yükü kavun alıyorduk. Bunlar Paris'te yediklerimizden çok daha güzeldi; asıl hayranlık verici yan-

ları şişmanlatmamaları ve hiçbir zarar vermemeleri; ne kadar çok yersek, o kadar sağlıklı oluyorduk. Su kavunu ya da karpuz denen meyve, günün en sıcak saatlerinde, tarlada yerde durmasına karşın buz gibi oluyordu. Fransa'da sanıldığı gibi bunlar sulak yerlere ekilmez; onlara su kavunu denmesinin nedeni, meyvenin yalnızca ağızda erimekle kalmayıp çok büyük miktarda su bırakmasıdır: O kadar ki, bu meyveyi elma gibi soyarak yiyen bu ülke sakinlerinin yaptığı gibi meyveyi ısırdığınızda, suyunun yarısı akıp gider. Bizim *Beurré* ve *Mouille-Bouche* armutlarımız bu kavunlarla karşılaştırıldığında kuru kalırlar. Eğer diğer kavunlar kadar kokulu ve lezzetli olsalardı dünyanın en iyi meyvesi olurlardı. Su kavunları tam olgunlaştıklarında meyvenin etinin hücrelerinde bulunan lezzetli su, tıpkı küçük kaynaklar gibi bol bol ağzınıza boşalır; bu nedenden ötürü Doğulular bu meyveyi çoğunlukla en güzel kavunlarla değişmezler. Ermeniler su kavunlarına *karpuz* derlerse de, bu adı, bütün meyvelerin adlarını koyan Rumlardan almışlardır ve bu anlamda karpuz çok güzel bir meyvedir.[12] En güzel su kavunları Üçkilise ile Aras arasındaki bu tuzlu topraklarda yetiştirilir. Yağmurlardan sonra, deniz tuzu tarlada billurlaşır ve hatta ayak altında çıtırdar. Üçkilise'ye üç ya da dört mil uzaklıkta, Tiflis yolu üzerinde, kaya tuzu ocakları vardır ve bunlar bitip tükenmeden bütün İran'a yeterince tuz sağlayabilir. Bizim taş ocaklarımızda taşların kesildiği gibi, burada da tuzlar büyük dörtgenler halinde kesilir ve her mandaya bunlardan iki tane yüklenir. Kimi zaman ana yollarda bu hayvanların yalnızca tuz yüklü katarlarına rastlanır: Çünkü Doğu'da manda yük hayvanı sayılır. Batılılar tuzun ocaklarda yetiştiğine ve uzun süre buradan tuz kesilip alınmazsa ocaktaki tuzun yavaş yavaş yeniden birikeceğine inanırlar: İyi de, bu gözlemleri kesin biçimde kim yapmış! Dünyanın geri kalan bölümünde rastlanmayacak kadar güzel tuz ve maden ocaklarının bulunduğu İspanya'nın Cardona kentinde de aynı şeyi söylediler. Bu dağ, güneş toprakla örtülü olmayan yerleri aydınlattığında bir gümüş kayası görünümü sergileyen bir tuz kütlesinden başka bir şey değildir. Mermer ocaklarında çalışanlar da aynı önyargıyı taşırlar ve gerçek nedenlerden çok efsanelere dayanarak,

10 Tıpkı Tavernier gibi Tournefort da, Gregoryenlik adı verilen Ermeni Hıristiyanlığının kuruluş efsanesi olan Azize Hripsime efsanesinden bölümler aktarıyor.

11 Conrad Gesner (1516-1565), Zürihli hekim.

12 Karpuz sözcüğü sanıldığı gibi Yunanca *karpos*'tan (meyve) değil, Farsça *harbeze*'den geliyor.

dünyanın bir iç ilkesi gereğince –tıpkı yermantarları gibi– taşların da yerde yetiştiğine inanırlar; bu çok yaygın bir inanıştır.

Üçkilise manastırında oldukça güzel yemekler yedik, rahat odalarda geceledik: Fazla yabancı bulunmadığı için, istemediğimiz kadar boş oda vardı. Çoğu *bertabiet*[13], başka bir deyişle doktor olan din adamları, içkilerine buz atıyorlardı ve bize de yeterince buz vermelerini sağladık; ne var ki, manastırlarındaki tatarcıkları kovalamayı bilmiyorlardı. Gece odamızı terk etmek ve döşeklerimizi dehlize ya da kiliseyi çevreleyen tabanı büyük karo döşeli taşlığa taşımak zorunda kaldık. Tatarcıklar, burada, kapalı yerlerden daha az rahatsız etti, ama gene de bol bol kanımızı emmekten geri kalmadılar; aldığımız tüm önlemlere karşın, her sabah yüzümüz kabarcıklarla dolu oluyordu.

Üçkilise'de kaldığımız sürece bizi Ağrı dağına götürecek bir arabacı aradık, ama bulamadık. Hiç kimse bu işe bulaşmak istemedi; yabancı arabacılar, söylediklerine göre, karlar içinde kaybolmak istemiyorlardı; yörenin arabacılarıysa kervanlara bağlıydılar ve atlarını bu kadar korkunç bir yerde yormak istemiyorlardı. Bu çok ünlü dağ manastıra ancak iki gün uzaklıktaydı; ne var ki, daha sonra, dağın çok çıplak olması ve ancak karlı bölgeye kadar atla gidilebilmesi nedeniyle oraya gitmenin olanaksız olduğunu öğrendik. Din adamlarının söylediğine göre, doruğa tırmanmanın pek harika bir yanı da yoktu, çünkü Tufandan bu yana hemen hemen yarı yarıya buzlu karla kaplıydı. Bu saf insanlar Nuh'un gemisinin burada olduğuna din kitabının bir ayetiymiş gibi inanıyorlardı. Eğer ülke insanlarının yargıları gerçekse, başka bir deyişle burası Ermenistan'ın en yüksek dağıysa, en çok karın bulunduğu dağ da elbette burasıdır. Ağrı dağını daha yüksek gösteren olgu, görülebilecek en geniş ovalardan birinin ortasında kelle şekeri biçiminde yükselmesidir. Yüksekliğini üzerini örten kar miktarıyla da ölçmemek gerekir, çünkü kar Ermenistan'ın en küçük tepelerinde yazın en şiddetli olduğu dönemlerde bile vardır. Ermeni rahiplere Nuh'un gemisinin kalıntılarını ele geçirip geçirmedikleri sorulduğunda, ciddi bir tavırla geminin hâlâ Ağrı dağının karları altında olduğu yanıtını veriyorlar.

8 Ağustosta, büyük bir kent ve İran Ermenistan'ın başkenti olan, Üçkilise'ye üç saatlik yoldaki Erivan'a gittik. Amacımız yalnızca burayı görmek

değil, aynı zamanda, Üçkilise'deki din adamlarının öğütleri doğrultusunda, patrikten bizi Ağrı dağına götürecek arabacılar istemekti ve elbette patriğin buyruğu olmadan arabacı bulmamız olanaksız olacaktı. Bir ovanın kenarındaki tepenin üstüne kurulmuş olan Erivan kenti bağlar ve bahçelerle dolu; Evler bile, çayırlarıyla meyve ağaçları ve bağları iç içe olan İran'ın en güzel vadilerinden birinde sıralanıp gidiyor. Erivan'ın varlıklı kişileri, Nuh'un diktiği bağlarla kendi bağlarının aynı cinsten olduğuna inanacak kadar saf insanlar. Her neyse, çok güzel şaraplar yapıyorlar ve iyi yürekli patriğin mahzeninden gelen şaraplar daha da övgüye değer. Vadiyi güzel kaynaklar suluyor ve kırsal kesimdeki evler Marsilya çevresindekiler kadar çok. Ülkenin görüntüsünü bozan tek şey çorak yüksek tepeler; ne var ki, eğer bağ yetiştirmek için yeterince insan çalışsa bağlar burada harikalar yaratabilir. En verimli topraklara tahıl, pamuk ve pirinç ekilmiş; pirinç özellikle Erzurum'a gönderiliyor. Erivan'ın evleri, tek katlı, taraçalı, İran'ın diğer kentlerinde de olduğu gibi kerpiçten ve çamurdan yapılmış. Her ev, kare biçimli, köşeli ya da yuvarlak, yaklaşık iki metre yüksekliğinde bağımsız bir duvarla çevrili. Kent surları, birçok yerde iki sıralı olmakla birlikte, yüksekliği asla dört metreyi geçmiyor ve yalnızca yuvarlak, dört ya da beş ayak genişliğinde hendeklerle korunuyor. Bütün bu yapılar ve hatta surlar güneşte kurutulmuş kerpiçle, taraçasız olarak yapılmış. Kentin üst yanındaki kalenin duvarları –üç sıralı olmasına karşın– asla daha iyi değil. Hemen hemen oval biçimli olan kalede, Müslümanların yaşadığı sekiz yüzden fazla ev var, oysa gündüzleri burada çalışan Ermeniler yatmak için kente gidiyorlar. Kale muhafızlarının (çoğu muvazzaf) sayısının iki bin beş yüz olduğu söylendi. Kuzeyden kaleyi ele geçirmek olanaksız; ne var ki, bu durum kerpiç duvarlar sayesinde değil, dibinde ırmağın aktığı ürkütücü bir uçurumla kaleyi donatan doğanın eseri. Kalenin kapıları sac kaplı. Kapıların demir parmaklıkları ve kale muhafızları birbirlerini oldukça iyi tamamlıyorlar. Eski kent belki daha güçlüydü, ama Türk-İran savaşları sırasında yıkıldı. Tavernier eski kentin ihanet sonucunda Sultan Murad'a teslim edildiğini ve Türklerin burada yirmi iki bin muhafız bıraktıklarını söylüyor. Bununla birlikte, İran Şahı Safi bu kentin önünde büyük bir zafer kazandı:[14] Şah Safi önce baskın saldırı gerçekleştir-

13 Vardapet.

14 Erivan'ı kentin valisi Ağustos 1635'te IV. Murad'a teslim etti; kenti Şah Safi Nisan 1636'da geri aldı.

di ve kenti teslim etmek istemeyen yirmi iki bin Türk kılıçtan geçirildi. Murad barbar şahtan öcünü Bağdat'ta aldı: Bağdat'ta bulunan bütün İranlıları –kenti teslim etmeleri durumunda canlarına ilişilmeyeceği sözü verilmiş olmasına karşın– kılıçtan geçirdi.

Güney yanındaki bir tepenin üstünde, kaleye yaklaşık bin adım uzaklıkta, çift surla korunan Keçikale hisarı var; ne var ki, bu tür yapılar toptan çok, yağmurdan korkuyorlar. Keçikale bir zamanlar Paris'te işçileri eğitmek için yaptırılan toprak hisarlara benziyor. Bütün Erivan surlarındaki mazgallar oldukça özel bir yapıda: Mazgallar bir buçuk ayaklık bir çıkıntıyla, kapşon ya da domuz somağı biçiminde bir siperle surların dışına taşıyor ve böylece ok atma buyruğunu alan askerin başını korumuş oluyor. Bu, tabansızlar için oldukça iyi düşünülmüş; ne var ki, düşman çok yaklaştığında ve kendilerini öldürtmek için gerekli yere geldiklerinde onları göremeyecekler: Zira eğer kuşatılanlar saldıranların surların dibine gelmelerini bekleyecek olurlarsa, artık bundan sonra onlara ok atamazlar.

Erivan ve çevresini bütün diğer gezginlerden çok daha iyi tanıyan Bay Chardin ırmakları doğru olarak betimliyor. Zengi ırmağı kuzeybatıda ve adından anlaşılacağı gibi kırk çeşmeden oluşan Kırkbulak (Körbulak) güneybatıda akıyor. Zengi, Erivan kentine iki buçuk gün uzaklıktaki Erivan gölünden çıkar; ne var ki, biraz önce söz ettiğim Zengi ile bu ırmağın aynı ırmak mı olduğunu bilmiyorum.[15] Çevresi 25 mil olan bu derin göl eşsiz sazan balıkları ve alabalıklarla dolu; gölün ortasındaki adada yapılmış bir manastırda[16] bulunan din adamları bunlardan yararlanmıyorlar, çünkü onlara yılda dört gün bu balıklardan yeme izni veriliyor ve bu din adamları yalnızca bu günlerde aralarında konuşabiliyorlar. Yılın geri kalan bölümünde sürekli susuyorlar ve yalnızca bahçelerindeki otları doğanın kendilerine sunduğu haliyle –başka bir deyişle yağsız ve tuzsuz olarak– yiyorlar. Bu zavallı rahipler, ağızlarına dört parmak uzakta eşsiz meyveler gören, ama bunlara dokunamayan insanlara benziyorlar. Bununla birlikte hırs bu yerden bütünüyle uzaklaştırılmış değil: Manastır yüksek görevlisi yalnızca başpiskopos unvanıyla yetinmeyerek patrik unvanını da alıyor ve Üçkilise'nin patriğiyle bu konuda mücadele ediyor.

Erivan'da üç kemerli bir köprüyle Zengi'yi aştık; *han* (ülkenin valisi), hava çok sıcak olduğunda bu kemerlerin altına yapılmış odalara gelerek

serinliyor. Bu han her yıl eyaletten yirmi bin tümenden, başka bir deyişle dokuz yüz bin Fransız lirasından fazla para alıyor; sınırları koruyan birliklerin ödeneklerinden aldığı pay da bunun dışında. Ayrıca, geçen bütün kervanları ve bütün büyükelçileri Saraya bildirmek zorunda. Öte yandan, bildiğim kadarıyla büyükelçilerin masraflarını şah adına karşılayan tek ülke İran'dır: Kanımca bir krala bu kadar büyük bir onur kazandıracak başka bir davranış olamaz. Bir büyükelçi ya da sıradan bir görevli eyaletlerin valilerine İran şahına götürülmek üzere taşıdığı mektupları gösterdiği anda onun hemen *tayın*, başka bir deyişle günlük gereksinimleri karşılanır: Şu kadar kilo et, ekmek, tereyağı, pirinç ve belli sayıda at ve deve.

Erivan'da yemekler güzel. Keklik ve meyve çok bol. Şaraplar harika; ne var ki, bağların yetiştirilmesi çok zahmetli: Çünkü bağcılar soğuk ve dondan korumak için yalnızca bağ kütüklerini ısıtmakla kalmazlar, onları kış başında gömer, ilkbahar başında topraktan çıkarırlar. Kentin yapılaşması kötü olduğundan güzel yerlerin bulunması olanaksız: Valinin kalede bulunan sarayı, büyüklüğü ve dairelerinin dağılımı bakımından görkemli. Kentin meydanı kare biçiminde ve çapı dört yüz adımdan fazla değil. Ağaçlar, Lyon'un Bellecour meydanındaki kadar güzel. Malların satıldığı yer olan pazar fena değil. Hamamlar ve kervansaraylar da güzel; özellikle de kale tarafındaki yeni kervansaray.[17] Buraya girince bir panayıra girmiş gibi oluyorsunuz, çünkü her tür kumaşın satıldığı bir dehlizden geçiyorsunuz.

Hıristiyanların kiliseleri küçük ve yarı yarıya yerin altında. Piskoposluk kilisesi ve Katovike adı verilen diğer kilise, söylendiğine göre son Ermeni kralları zamanında yapılmış.[18] Piskoposluk yapısı tarafında, çok özel yapıda eski bir kule var: Her ne kadar mimarisi doğu zevkine uygunsa da bu yapının Diogenes'in feneriyle bir ilişkisi olmalı. Duvarlar geniş yüzeyli ve kubbe bunu çok hoş tamamlıyor; ne var ki, ülke insanları kulenin ne

15 Bütünüyle aynı ırmak. Günümüzde bu ırmak Razdan adıyla anılıyor.

16 Arakelotz (Havariler) manastırını bir prenses 874'te yaptırdı. Burada hâlâ iki kilise var.

17 "En güzeli kaleye yalnızca beş yüz adım uzaklıkta. Ermenistan valisi bunu kısa süre önce yaptırmış. [..] yapı kare planlı. Üç büyük ve altmış küçük dairesi, büyük ahırları ve çok geniş depoları var. Ana kapının derinliği seksen adım ve her zaman güzel kumaşların satıldığı dükkânları kapsayan güzel bir dehliz oluşturuyor. Ön tarafta, her çeşit yiyeceğin satıldığı dükkânların bulunduğu bir çarşı ve yanında da güzel bir cami ile iki kahve var" (Chardin).

18 "Kentte birçok kilise var; başlıcalar: Yerguyeres (başka bir deyişle İki Çehre) adlı piskoposluk kilisesi ve Katovike. Bu iki kilise son Ermeni kralları döneminden kalma. Diğerleri daha sonra yapılmış." (Chardin)

işe yaradığını ve ne zaman yapıldığını bilmiyorlar. Kentteki camilerin hiçbir özelliği yok. Bay Chardin, Türklerin Erivan'ı[a] 1582'de aldıklarını ve burada bir kale yaptırdıklarını, İranlıların kaleyi 1604'te aldıktan sonra top ateşine dayanıklı hale getirdiklerini, 1615'te Türklerin kaleyi dört ay kuşattıktan sonra kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldıklarını ve ancak Büyük Abbas'ın ölümünden sonra kaleyi ele geçirebildiklerini, İranlıların 1635'te kaleyi geri aldıklarını ve o tarihten bu yana ellerinde tuttuklarını söylüyor.

Kenti dolaştıktan sonra, kent dışındaki bir manastırda yaşayan Ermeni patriğini görmeye gittik; ne var ki, onun kaldığı yer Üçkilise kadar güzel değil. Nahabied adlı bu patrik, utangaçlığı yüzünden ya da rahat olduğu için pancar yanaklı olan iyi bir ihtiyar;[19] sırtında mavi kumaştan kötü bir cüppe var. Ülkenin gelenekleri uyarınca elini öptük ve tercümanımızın söylediğine göre, bu davranış onun çok hoşuna gitti, çünkü ona bu saygıyı göstermeyen birçok Frenk varmış; oysa biz onun desteğini elde edebilmek için beklediğinden fazlasını yapmaya, ayaklarını öpmeye bile razıydık. Sonuçta, bize gerçekten çok sade bir yemek ikram etti. Tahta bir tepsinin üstüne, birinde erik, diğerinde üzüm bulunan iki tabağın arasına bir tabak ceviz kondu. Bize ne ekmek, ne peksimet, ne bisküvi verdiler. Birer erik yedik ve papazın şerefine kadeh kaldırdık: Çok güzel roze bir şaraptı; ne var ki, ekmek olmadan yeniden nasıl içecektik! Holde bekleyen tercümanlarımız kendileri için ekmek istemişler, ama bize vermeye cesaret edememişler: Onların bu kabalığını bu defalık severek bağışladık; yemekten sonra yanımıza geldiler ve onlar aracılığıyla parası karşılığında iyi atlar ve bizi Ağrı dağına götürebilecek rehberler vermesini ev sahibinden rica ettik. Masis dağına bu ne ilgi! dedi. Masis Ermenilerin bu dağa verdikleri addı; Türkler ona Ağrı dağı diyorlardı. Nuh'un gemisinin karaya oturduğuna inanılan bu kadar ünlü bir yerin bu kadar yakınına kadar geldikten sonra onu görmeden dönecek olursak ülkemizde bizi ayıplayacaklarını söyledik. "Karlı kesime kadar gidebilmek için zorlanacaksınız," dedi patrik. "Tanrı, elli yıl oruç tuttuktan ve ibadet ettikten sonra mucizevi biçimde geminin yanına giden tarikatımızdan bir ermiş din adamı dışında, gemiyi kimseye gösterme inayetinde bulunmadı; ne var ki, ermiş o kadar kötü üşüttü ki geri döndükten

a Osmanlı tarihinde Revan adıyla geçer –ç.n.

sonra öldü." Tercüman, "yaşamımızın yarısını oruç tutarak ve dua ederek geçirdikten sonra, Tanrı'dan Nuh'un gemisini görmekten çok cenneti görmeyi niyaz ederdik" biçimindeki yanıtımızı iletince gülmeye başladılar. Üçkilise'de, daha sonra Nusaybin piskoposu olan Hagop adlı bir din adamının ya doruğa tırmanıp Nuh'un gemisinin kalıntılarını bulmaya, ya da bu uğurda ölmeye karar verdiği söylendi bize. Adam amacına ulaşmak için harekete geçmiş, ama büyük güçlüklerle karşılaşmış. Doruğa tırmanmak için ne kadar çabalarsa çabalasın her sabah uyandığında kendini hemen hemen yarı yoldaki bir yerde buluyormuş. Bu temiz yürekli adam, birkaç gün içinde, daha yukarılara tırmanmak için yapacağı çabaların boşuna olduğunu anlamış. Bu nedenle derin bir üzüntü çekerken bir melek görünmüş ve Nuh'un gemisinden bir tahta parçası getirmiş ve Tanrı'nın, bunca yaratığa sığınak görevi yapan bir gemiyi parçalamak için insanların oraya üşüşmesini istemediğini bildirmiş. Hagop çok değerli yüküyle manastıra geri dönmüş. Ermeniler işte böyle öykülerle yabancıları oyalarlar.

Patrik papayı görüp görmediğimizi sordu ve onu dönüşümüzde göreceğimizi söyleyince bunu çok kötü karşıladı. Nasıl, dedi, kendi patriğinizi görmeden beni görmek için bu kadar uzak yoldan geliyorsunuz, öyle mi! Ermenistan'a bitkileri görmek için geldiğimizi söyleme cesaretini gösteremedik. Eçmiyadzin'deki kilisem için ne düşünüyorsunuz, dedi! Fransa'da onun kadar güzeli var mı! Her ülkenin kendine özgü yapı tarzı olduğunu, bizim kiliselerimizin çok farklı bir zevkle yapılmış olduğunu, şamdanları, lambaları ve geri kalan sofra takımlarını yapan işçilerin ustalığına hayran kaldığımızı söyledik. Sofra takımları elbette Ermenistan'da yapılmamıştı. Bu ülkede iyi bir taşra öğretmeni olarak kabul edilen bu saygıdeğer yüksek rütbeli papaz buyruklarını verirken, biz de gidip kilisesini görmek istedik ve yemeğin karşılığını ödemek için havuza üç ekü attık; bu tür sadakalar hayır yapma arzusundan çok görgü kurallarına uymak için verilir. Dönüşümüzde bize yeniden içecek ikram edildi, önce kabul etmedik ama, sağlığımıza içen patriğe teşekkür etmek için bizim de içmemiz gerekiyordu; bütün bunlar hoş bir ortamda olup bitti. Alışılmış iltifatlardan sonra, patrik bize Ağrı dağı yolundaki din adamlarına yazılmış bir tavsiye mektubu ile maiyetinden

19 Nahabied 1691-1705 arasında patriklik yaptı. Tournefort mektuplarında onun için "bunamaya başlamış iyi bir ihtiyar" diyor.

bir adamı rehber olarak verdi. O gün Erivan'a iki saat uzaklıktaki Nocquevit[20] köyündeki bir Ermeni manastırında yattık. Burada, turuncuya çalan renkte, Kandiye şarabı kadar güzel bir şarap içtik; ne var ki, ekmek bulunmamasından korkarak tercümanlarız aracılığıyla çok az içeceğimizi söyledik. Bu söz bekleyebileceğimiz bütün iyi etkileri yarattı: Çok iyi ağırlandık, ertesi gün yola çıkmadan önce gene görüşme sözünü bile aldılar.

Nocquevit'nin kırsal kesimi hayranlık verici, burada her çeşit mal bol ve Paris'te çok beğenilecek kavunlara burada burun kıvrılıyor. Bütün bu yörede, ahşap bulunmadığı için yapılar güneşte kurutulmuş kerpiç kalıplarla yapılıyor

9 Ağustos sabahı saat dörtte, birkaç gündür gece boyunca bizimle savaşan sivrisineklerin sokmaları yüzünde çehrelerimiz biçim değiştirmiş olarak yola çıktık. Ağrı dağına giden büyük ve güzel bir ovada yola devam ettik. Sabahın saat sekizinde, söylendiğine göre Ermenice'de Kuyuların kilisesi anlamına gelen Khorvirap'ta geceledik. Khorvirap, kilisesi bir kuyu üzerinde yapılmış (tıpkı Daniyel'in aslanlarla dolu çukura atılması gibi, Aziz Gregorius'un buraya atıldığı ve mucizevi biçimde beslendiği söyleniyor) başka bir Ermeni manastırı.[21] Manastır, bütün ovaya egemen bir tepenin üstüne yapılmış bir kale görünümünde; işte, bir zamanlar Arakses adıyla çok ünlü olan Aras ırmağını da bu tepeden görmeye başladık; Aras, Ağrı dağının dört mil uzağından geçiyor. Bu manastırda dinlenmek ve serinlemek zorunda kaldık, çünkü sivrisinekler yüzünden korkunç geceler geçirmiş ve gündüzleri dayanılmaz sıcaklardan kavrulmuştuk. Gerçi bu yaşam biçimi Tiflis'ten beri sürmekteydi; ne var ki, Aras'ı ve Ağrı dağını görünce bütün yorgunluğumuz gitti. Khorvirap'tan bakıldığında bu ünlü dağın iki doruğu açıkça seçilebiliyor. Daha sivri olan küçük dorukta hiç kar yok; ama büyük doruk tamamen karla kaplı.

10 Ağustos, Khorvirap'tan ayrıldık, saat yediye kadar yürüyerek manastıra ancak bir mil uzaktan geçen Aras'ın geçit yerine ulaştık. Bu ırmak ne kadar hızlı akarsa aksın, geçit yeri o kadar geniş ve yaygındı ki rehberlerimizden biri ırmağı eşek sırtında geçme tehlikesini göze aldı; aslında bu işi başarmakta zorlandı. Saat on bire doğru dağın eteğine ulaştık, ülke gelenekleri uyarınca Akhuri köyünün manastır kilisesinde yemeğimizi yedik;

harap haldeki bu manastır eskiden Araxil-vane, başka bir deyişle Havarilerin manastırı adıyla bilinirmiş.[22]

O gün, öğleden sonra saat ikiye doğru, Ağrı dağına tırmanmaya başladık; ama bu oldukça zahmetli oldu. Aralarından ancak birkaç ardıç sapı ve diken görünen kaygan kumlar üstünde tırmanmak gerekiyordu. Üçkilise'nin güneyinde ve güneydoğusunda kalan bu dağ yeryüzündeki en kasvetli ve en nahoş görüntüleri sunuyor. Dağda ne ağaç, ne de bir ağaççık var; Ermeni ya da Frenk manastırı ise daha da az. Bay Struys,[23] sözünü ettiği dünyadan el etek çekmiş keşişlerin nerede bulunduğunu bize göstermeme nezaketinde bulunsaydı iyi olurdu, çünkü yöre halkı bu dağda ne Ermeni ne de Carmel dağı tarikatı rahibi bulunduğu konusunda herhangi bir şey duymadıklarını söylediler; bütün manastırlar ovadaydı. Sanırım ancak oraların zemini sağlamdı, çünkü Ağrı dağının toprakları hep kaygandı ve karla kaplıydı. Sanki bu dağ her gün kemiriliyordu.

Ürkütücü bir yarık olan büyük uçurumun tepesinden (yola çıktığımız köy de buradaydı) her an siyaha çalan ve çok sert taşlardan oluşan kayaçlar koparak yuvarlanıyor ve korkunç bir gürültü çıkarıyor. Yalnızca dağın eteklerinde ve yamaçların ortasına doğru canlı bir hayvana rastlanıyor; ilk bölgede yoksul çobanlar ve aralarında bazı kekliklerin de bulunduğu uyuz hayvan sürüleri yaşıyor; ikinci bölgede kaplanlar ve kuzgunlar bulunuyor. Dağın bütün geri kalan bölümü, daha doğru bir deyişle dağın yarısı, Nuh'un gemisinin karaya oturduğu andan başlayarak karla kaplı ve bu kar yılın yarısından uzun bir süre boyunca çok kalın bulutların ardında gizleniyor. Gördüğümüz kaplanlar iki yüz adım uzaklıkta durmalarına karşın bizi korkutmadılar ve bizde gelip geçenleri rahatsız etmedikleri izlenimini uyandırdılar; su arıyorlardı ve büyük olasılıkla o gün aç değillerdi. Bununla birlikte, gene de kumun üzerine yattık ve sessizce geçmelerini bekledik. Bu kaplanlar kimi zaman tüfekle öldürülüyor; ne var ki, asıl kaplan avı kapanlar ya da tuzaklarla yapılıyor; bu

20 Burası 13. yy'da yapılmış Norgedik manastırı olabilir

21 Ararat kasabasının batısındaki Khorvirap (Derinkuyu). Manastırı 17. yy'da yapılmıştır.

22 Bunu Arakelots-vank [Ermenice manastır] biçiminde okumak gerekir. Akhuri köyü yakınına yapılan manastır 8.. ya da 9. yy'dan kalma. 20 Haziran 1840'ta, Tournefort'un söz ettiği uçurumu daha da genişleten bir deprem hem köyü, hem de manastırı yok etti.

23 Jan Janszoon Struys, *Les voyages (...) en Mozcovie, en Tartarie, en Perse, aux Indes et en plusieurs autres pays étrangers*, (Amsterdam 1675) kitabının yazarı. 1670'te Ağrı dağına çıktığını yazar.

yöntemle yakalanan yavrular ehlileştirilerek İran'ın büyük kentlerinde dolaştırılıyorlar.

Eriyen kar suları dağın içlerinde toplanıyor ve sayısız kaynak aracılığıyla yeniden ortaya çıkıyor. Bu suların büyük fırtınalardan sonra oluşan sel suları kadar bulanık olması can sıkıcı. Bütün bu kaynaklar Akhuri'den geçen dereyi oluşturuyor ve asla durulmuyor. Bütün yıl boyunca burada çamur içiliyor; ne var ki, bu çamur bize en güzel şaraptan daha lezzetli geldi. Sular her zaman buz gibiydi ve asla balçık tadı yoktu. Bu ürkütücü yalnızlığın bizi içine ittiği şaşkınlığa karşın, sözü edilen manastırları aramaktan ve kimi mağaralarda dünyadan el etek çekmiş din adamlarının bulunup bulunmadığını araştırmaktan geri kalmadık! Ülke halkının düşüncesine göre Nuh'un gemisi burada karaya oturmuştu ve birçok insan bütün Ermenilerin yücelttiği bu dağın münzevilerle dolu olduğuna ve Struys'un da bunu söyleyen tek kişi olmadığına inanıyordu; bununla birlikte, uçurumun eteğinde terk edilmiş bir tek manastır[24] olduğu, çevrede üretilen birkaç torba buğdayı almak için buraya her yıl bir keşiş gönderildiği söylendi bize. Ertesi gün su içmek için oraya gitmek zorunda kaldık, çünkü çobanların verdiği yerinde öneriler sayesinde rehberlerimizin yedeklediği suları tüketmiştik. Buradaki çobanlar diğer yerlerdekilerden, hatta bütün Ermenilerden çok daha dindar: Ağrı dağını görür görmez toprağı öpüyorlar ve haç çıkardıktan sonra birkaç dua okuyorlar.

O gün çobanların kulübelerinin çok yakınında geceledik; bunlar, gerek gördüklerinde diledikleri yere taşıdıkları berbat kulübelerdi, bunlarda ancak yazın kalabiliyorlardı. Fransa'yı ve özellikle de bitki toplayan Frenkleri hiç görmemiş olan bu zavallı çobanlar, en az bizim kaplanlardan korktuğumuz kadar bizlerden korktular; ne var ki, bu adamların bize alışmaları gerekiyordu; bu yüzden, dostluk belirtisi olarak onlara birkaç tas iyi şarap sunduk. Dünyanın hangi dağında olursanız olun, beslendikleri sütten çok daha fazla sevdikleri bu içecekle çobanların kalbini kazanabilirsiniz. İçlerinden ikisi hastaydı ve onları kusturmak için boşuna uğraşıp duruyorlardı; hemen yardımlarına koştuk ve bu sayede arkadaşlarının güvenini kazandık.

Hep amacımız doğrultusunda, başka bir deyişle insanlarla konuşmak ve bu dağın özelliklerini öğrenmek için çaba harcadığımızdan onlara

birçok soru sorduk; ne var ki, bizi dikkatle dinledikten sonra, karla kaplı bölgeye tırmanmaktansa geri dönmemizi önerdiler. Dağda, uçurumdaki dere dışında hiç su kaynağı olmadığını, buradan da ancak daha önce sözünü ettiğimiz terk edilmiş manastırın yakınlarında su içilebileceğini, karlı bölgeye kadar gidip uçurumun dibine inmek için bir günün yetmeyeceğini; kendilerinin bile kolaylıkla kaybolduğu bu kadar korkunç bir dağa tırmanırken su taşımanın olanaksız olduğunu, bu nedenle develer gibi yapılması, yani günlük su gereksiniminin sabah içilmesi gerektiğini; kendileri ve sürüleri için su sağlayacak kaynağı bulmak amacıyla zaman zaman toprağı kazmak zorunda kalmalarına bakarak ülkenin sefaletini daha iyi anlayabileceğimizi; bitkiler için daha ileri gitmeye gerek olmadığını, zira dağda başımızın üstünde birbiri üstüne yığılmış kayalardan başka bir şey göremeyeceğimizi; son olarak da, bu geziyi yapmanın delilik olacağını, bacaklarımızın kopacağını, İran şahının bütün altınlarını bile versek bizimle birlikte gelmeyeceklerini söylediler.

O gün çok güzel bitkiler gördük; çobanlar ne derse desin, ertesi gün çok daha fazlasını bekliyorduk. Nuh'a tufandan geri kalan bütün yaratıklarla birlikte karaya ayak basma olanağı veren bir dağda en olağanüstü bitkileri bulmayı kim düşlemez!

Günlüğümüzü temize çektikten sonra, ertesi gün koyulacağımız yolu konuşmak için, üçümüz masa başında toplandık. Fransızca konuştuğumuzdan konuştuklarımızın işitilmesinden hiçbir kaygı duymuyorduk: Ağrı dağında bu dilin konuşulduğunu kim düşünebilirdi ki! Hatta gemisiyle birlikte Nuh gelse, onun bile aklından geçmezdi! Bir tandan da çobanların bize çok aşırı gelen gerekçelerini inceledik. Böylesine korkunç bir dağa tırmanmak biz korkutmuyordu. Bu kadar uzaktan gelerek dağın dörtte birine tırmandıktan sonra, üç-dört ender bitki bulamamak ve daha ileri gitmeden geri dönmek ne kadar üzücü diye söyleniyorduk kendi kendimize! Rehberlerimizi de oturuma çağırdık: Önce susuzluktan ölme ve bacaklarını kırma pahasına dağın yüksekliğini ölçme tehlikesini göze almak istemeyen bu iyi adamlar, daha sonra diğerlerinden çok daha fazla çıkıntılı belli bir kayaya kadar gidilebileceği ve geceyi geçirmek için şu anda bulunduğumuz mağaraya geri dönülebileceği kararına vardı-

24 Surp Hagop manastırı.

lar. Bu güzergâh bize çok mantıklı geldi: Bunun üzerine yattık, ama içinde bulunduğumuz kaygıyla uyuyabilmek ne mümkün! Gece boyunca, bitki aşkı her şeyin üstesinden geldi; biz üçümüz, kaplanlara yem olmak pahasına olsa bile, karların başladığı yere kadar gitmeyi bir onur meselesi haline getirdik. Sabah olunca, günün geri kalan süresince susuz kalma korkusuyla bol bol su içmeye başladık ve bunu bir yarış haline getirdik. Ürekliklerini artık üstlerinden atmış olan çobanlar halimize yürekten gülüyorlar ve bize belasını arayan kişiler gözüyle bakıyorlardı. Bununla birlikte, susuz kalmamak için aldığımız önlemden sonra yemek yememiz de gerekiyordu ve susamadan su içmek bizim için ne büyük bir işkence olmuşsa, acıkmadan yemek yemek de o kadar büyük bir işkence oldu; ne var ki, bu, kesin bir zorunluluktu, zira –yolda hiçbir sığınağın bulunmaması bir yana– bu yiyeceklerimizi yüklenmek de olanaksızdı: Bu kadar tehlikeli yerlerde insana elbiseleri bile ağır geliyor. Dolayısıyla rehberlerimizden ikisine, atlarımızla birlikte gidip uçurumun dibindeki terkedilmiş manastırda bizi beklemelerini emrettik; gene terk edilmiş olan ve yalnızca yolculara barınak görevi yapan Akhuri'deki manastırla karıştırılmaması için onu böyle anlatmak gerekiyordu.

Daha sonra, soluklanmak için nöbetleşe taşıdığımız bir şişe su elimizde, ilk kayalığa doğru yürümeye başladık; ne var ki, karınlarımızın tıka basa dolu olmasına karşın iki saat sonra acıktık; zaten şişedeki suyun tadı çalkalana çalkalana suyun bozulmuştu: Dolayısıyla, açlığımızı bastırmak için kar yemekten başka çaremiz kalmamıştı. Bitki ararken en çok keyif aldığımız şey, bitki arama bahanesiyle çevreyi dilediğimiz gibi dolaşmaktı; böylece düz çizgi halinde tırmanmak zorunda kaldığımız anlardan çok daha az sıkılıyorduk; kaldı ki, özellikle yeni bitkiler bulduğumuzda da çok eğleniyorduk. Her ne kadar çok sayıda yeni bitki bulamıyorsak da böylesine bir umudu taşımak bize büyük bir yürüme gücü veriyordu. Bir dağı aşağıdan yukarıya doğru ölçtüğünüzde gözün çok yanıldığını itiraf etmek gerekir, özellikle de Afrika'daki kum tepeleri kadar tehlikeli kumları aşmak gerekiyorsa. Ağrı dağında sağlam arazide yürünene oranla –bedensel açıdan– çok daha fazla güç harcanır. Karnında sudan başka bir şey bulunmayan insanlar için ayak bileğine kadar kuma gömülmek ne armağan ama! Birçok

yerde, tırmanmak yerine aşağı inmek ve yolumuza devam edebilmek için sağdan ya da soldan dolanmak zorunda kaldık; çimenliğe rastladığımızda potinlerimiz cama basmışız gibi kaymaya başlıyor ve biz de istemeye istemeye durmak zorunda kalıyorduk. Ne var ki, duraklama anlarımız zaman kaybı değildi, çünkü bu zamanı içtiğimiz suyu dışarı atmak için kullanıyorduk; aslında, iki üç kez yola devam etmekten vazgeçme aşamasına geldik. Hatta geri dönmemizin daha iyi olacağını bile düşündüm: Bu kadar korkunç bir kumla ve en aç koyunların bile otlayamayacağı kadar kısa çimenlerle neden mücadele etmeliydi ki! Ne var ki, her şeyi görememiş olmanın yaratacağı keder daha sonra bizi kaygılandıracak ve bizde en güzel yerleri kaçırmış olabileceğimiz izlenimini uyandıracaktı. Bu tür araştırmalarda kendi kendini teselli etmek, kaybedilen zamanı ödünleyecek olağanüstü bir şeyi bulabilmek için uygun zamanı beklemek gerektiğine inanmak çok doğaldı. Kaldı ki, önümüzde uzanan ve giderek bize yaklaştığı izlenimini yaratan karlar çok uzaktaydı, bizim için çok çekiciydi ve sürekli gözlerimizi büyülüyordu; ne kadar yaklaşırsak o kadar az bitkiyle karşılaşıyorduk.

Bizi öldüresiye yoran kumlardan kaçmak için, Ovidius'un ağzıyla konuşacak olursak, Ossa'nın üstüne Pelion konmuşçasına birbiri üstüne yığılmış büyük kayaçlara yöneldik doğrudan doğruya. Mağaralardan geçer gibi kayaçların altından geçtik ve soğuk dışında kötü havanın olumsuz etkilerinden korunduk; birbirimizin iyi halde olduğunu gördüysek de karşılaştığımız şu soğuk benzimizin rengini biraz attırdı. Zatülcenbe yakalanmamak için hemen oradan çıkmamız gerekiyordu; daha sonra çok yorucu bir yola düştük: Paris'te duvar örmekte kullanılan taşlara benzeyen kavun iriliğinde taşlar vardı ve biz sanki bir kaldırımdan diğerine atlamak zorunda kalıyorduk. Bu uygulama bize çok güç geldi ve böylesine sıçramalar yapmak zorunda kaldığımızı görmekten ötürü kendimizi gülmekten alamadık; ama aslında çok zoraki gülüyorduk. Artık dayanamayacağımı anlayarak ilk ben dinlenmeye başladım; bu da grubun aynı şeyi yapmasına bahane oluşturdu.

Oturunca sohbet yeniden başladı ve sakin sakin dolaşan ya da bizden oldukça uzakta oynaşan kaplanlardan söz edildi. Bir diğeri idrarını yapamamaktan ve soluk alamamaktan yakındı. Bana gelince, eğer bedenim-

deki lenf kanallarından birkaçı kopsaydı kendimi bundan kötü hissetmezdim. Birbirimizi eğlendirmek için bize yeni bir güç veren öyküler anlata anlata öğleye doğru daha iç açıcı bir yere ulaştık: Artık karları ağzımıza atabilecektik. Sevincimiz uzun sürmedi: İki saatten fazla çekecek uzaklıktaki karları gözlerimizden gizleyen bir kayayı aşınca önümüzde yeni bir arazi şeridi gördük. Bunlar küçük çakıltaşları değil, donun parçaladığı, yüzleri ustura gibi keskin küçük taş parçalarıydı. Rehberlerimiz ayakkabılarının parçalandığını, yakında bizim de çıplak ayakla kalacağımızı söylüyorlardı; iş işten geçmişti, gecenin içinde kesinlikle yitip gidecektik ya da, eğer geceleri daha yırtıcı hale gelen kaplanlara yem olmak için dinlemeye geçmezsek, karanlıkların içinde kafamızı kıracaktık. Bütün bunlar bize çok olabilir gibi geliyordu; bununla birlikte potinlerimiz çok fazla parçalanmamıştı. Çok iyi ayarlanmış saatlerimize bir göz attıktan sonra, rehberlerimize, asla bir pastadan büyük gibi görünmemekle birlikte bize gösterdikleri bir kar yığınının ötesine geçmek istemediğimizi bildirdik; ne var ki, yığının yanına ulaştığımızda yığının aşamayacağımız kadar büyük olduğunu, çapının otuz adımı aştığını gördük. Herkes dilediğince kar yedi ve daha ileri gidilmemesi için oybirliğiyle karar verildi. Karın kalınlığı dört ayaktan fazlaydı ve bütünüyle billurlaşmış haldeydi: Bu sayede kocaman bir kar parçası alarak şişelerimize doldurduk. Kar yediğinizde onun sizi ne kadar güçlendirdiğine inanamazsınız. Bir süre sonra, elinizde bir çeyrek saat kar tuttuğunuzda elleriniz nasıl yanıyorsa midenizde de aynı ateşi hissedersiniz ve birçok insanın düşündüğünün tersine karnınız bütünüyle yatışır. Dolayısıyla olağanüstü bir güçle dağdan indik: Arzumuzu yerine getirmekten çok mutluyduk ve manastıra dönmekten başka yapacak işimiz kalmamıştı.

Bir mutluluğu genellikle bir başka mutluluk izler: Bilmiyorum nasıl oldu, birdenbire taşların arasında küçük bir yeşil alan gördüm. Hazine bulmuşçasına hepimiz hemen oraya koştuk ve bulduğumuz şeyden çok mutluyduk. Bu, *Telephium*[a] yapraklı harika bir basurotu türüydü; onunla karşılaşmayı hiç beklemiyorduk, çünkü aklımızda yalnızca geri dönüş kaygısı vardı ve iddialı dayanıklılığımız pek de uzun sürmemişti. Dönüş yo-

a Karanfilgiller ailesinden, Akdeniz bölgesinin ve Avrupa'nın taşlık, kayalık yerlerinde yetişen, sürüngen saplı, beyaz çiçekli, tüysüz otsu bitki –ç.n.

lunda, uçurumun sırtını kaplayan kumların göbeğine düştük ve onlar da en az gelirken rastladığımız kumlar kadar can sıkıcıydı. Daha yakından görmek istediğimiz uçurumun kenarına gelebilmek için sola dönerek asıl yoldan ayrıldığımızda ve kumun üzerinde kaymak istediğimizde, gövdemiz yarısına kadar kuma gömülüyordu. Bu uçurumun görünüşü çok korkunçtu ve bu tür yerlerin Allah'ın büyüklüğünü gösterdiğini söyleyen Davut çok haklıydı. Uçuruma baktığımızda titrememek olanaksızdı ve korkunç yarları incelerken ister istemez başınız dönüyordu. Sürekli olarak bir yandan öbür yana uçup duran sayısız kuzgunun çığlıklarında ürkütücü bir şey vardı. Söylediğimi kavramak istiyorsanız, görülebilecek en korkunç manzarayı sergilemek için sinesini açan dünyanın en yüksek dağlarından birini düşlemek yeter. Bütün yarları dimdikti, kenarları sipsivriydi ve sanki onları kirleten bir duman varmışçasına karaya çalıyordu; içlerinden yalnızca çamur selleri çıkmaktaydı. Öğleden sonra saat altıya doğru, çok yorgun düştük, adım atamayacak hale geldik; ama erdemli ve bitkibilimin azizlerine yakışır biçimde davranmak gerekiyordu.

Çimenle kaplı bir alan gördük; yamaç, başka bir deyişle Nuh'un dağdan inerken kullandığı yol, inişimizi kolaylaştırıyordu. Acele acele çayıra koştuk, orada dinlendik; bütün gün bulduğumuzdan çok daha fazla bitki de bulduk; en çok hoşumuza giden de, susuzluğumuzu gidereceğimiz manastır çok uzak olmasına karşın, rehberlerimizin oradan bizi görmeleriydi. Nuh'un inerken hangi arabaya bindiğini tahmin etmeye çalıştım: Oysa Nuh inerken her çeşit hayvana binebilirdi, çünkü yanında her çeşit hayvan vardı. Bu yeşil halının üstünde bir saati aşkın süre kendimizi kaymaya bıraktık; oldukça hoş yol alıyor ve bacaklarımızı kullanmak istememiz durumunda gidebileceğimizden çok daha hızlı gidiyorduk. Gece ve susuzluk, bizi hızlandırmak için mahmuz görevi yapıyordu. Dolayısıyla, arazi el verdiği sürece kaydık ve omuzlarımızı bereleyen çakıltaşlarıyla karşılaştığımızda ya karın üstü kayıyor, ya da dört ayak üstünde geri geri yürüyorduk. Yavaş yavaş manastıra vardık, ne var ki, darbelerden öylesine sersemlemiş, yürüyüşten öylesine yorgun düşmüştük ki ne kollarımızı ne de bacaklarımızı oynatabiliyorduk. Kapatmak için kanatları olmadığından kapıları herkese açık olan manastırda oldukça iyi karşılandık. Bunlar ziyaret için oraya

gelmiş, gitmek üzere olan köylülerdi. Ne yazık ki bizim için ne suları ne de şarapları vardı yanlarında. Dolayısıyla dereye birini göndermek gerekiyordu, ne var ki, yanımızda ancak yaklaşık olarak iki *pinte*[a] alabilen deri mataralarımızdan başka bir kap yoktu. Kaderin onları doldurmakla görevlendirdiği rehberlerimiz için ne bahtsızlık! Aslında suyu önce içmek zevkine eriştilerse de hiç kimse bunu kıskanmadı, çünkü bunun ceremesi çok ağırdı: Manastırdan dereye iniş çeyrek mildi ve yol çok bozuktu. Bu bilgilerden yola çıkarak geri dönüş yolunun hoş olup olmayacağı kestirilebilir. Bu seyahat için de yarım saat gerekiyordu. Bize ulaşan ilk matara hemen hemen ilk içişimizde bitti. Bu su bize abıhayat gibi geldi. Aynı miktarda yeniden içebilmek için yarım saat daha beklemek gerekiyordu: Ne sefalet! Gece, köyde ekmek ve şarap aramak için atlarımıza bindik, çünkü yaptığımız bu yolculuktan sonra karnımız zil çalıyordu; gece yarısına doğru köye vardık ve yemek yiyeceğimiz ve yatacağımız kilisenin anahtarını saklayan kişi köyün öbür ucunda mışıl mışıl uyumaktaydı. Gecenin bu saatinde ekmek ve şarap bulabilmekten büyük mutluluk duyduk. Bu hafif yemekten sonra, düş görmeden, kaygılanmadan, hazımsızlık çekmeden ve hatta sivrisineklerin sokmalarını hissetmeden derin bir uyku çektik.

Ertesi gün, 12 Ağustosta, sabahın altısında Üçkilise'ye dönmek için Akhuri'den yola çıktık; ancak 13 Ağustosta Üçkilise'ye varabildik; çünkü Augustus zamanından beri deli deli akmasıyla tanınan bu ırmağı geçit yerinden aşmak için çok zaman kaybettik; Aras çok hızlı akıyor ve köprülerine zarar veriyor. Eski çağlarda dünyaya hükmedenlerin yaptırdığı köprüleri bile yıkmış. Eskiçağ'ın en ünlü fatihleri olan Kserkses'in, İskender'in, Lucullus'un, Pompeius'un, Mithridates'in, Antonius'un kıyısında görüldüğü bu Aras, Ermenistan'ı Medlerin ülkesinden ayırıyordu: Örneğin Üçkilise ve Erivan da Media'daydı. Eskiçağ yazarları bu ırmağı –haklı olarak– Fırat'ın kaynaklandığı bu ünlü dağlardan çıkarırlar; çünkü, daha önce de belirttiğimiz gibi, biz Aras ile Erzurum yakınındaki Hasankale'de, Fırat'a uzak olmayan bir yerde karşılaştık. Aras'ın Ağrı dağından çıktığını söyleyen coğrafyacılar çok yanılıyorlar: Onlar Akhuri deresini Aras sanmışlar; Aras, Ağrı dağıyla Erivan arasında, Sen'in Paris'te olduğundan çok daha geniştir.

a Eski bir sıvı ölçeği. Değeri yöreden yöreye değişirdi: Örneğin Paris *pinte*'i 0,93 litreydi –ç.n.

14 Ağustos. Kars'a geri dönmek için gerekli altı atın Erivan'dan bulunup getirilmesini beklerken Üçkilise'de kaldık. Yol arkadaşlarımız olmadan yola çıkma kederini yaşadık, çünkü Üçkilise'de bulunan kervanların hepsi Tebriz'e gidiyordu ve bazı dürüst İranlılardan İran sınırları ve özellikle de Kars yakınları konusunda birçok bilgi aldık. O gün Ağrı dağına o kadar çok kar yağdı ki dağın doruğu bembeyaz oldu. Allah'ın inayeti sayesinde oradan geri döndük, yoksa bu dağda kaybolabilir ya da ölebilirdik. Ertesi sabah saat altıda yola çıktık ve öğlene kadar çok kıraç bir ovada yürüdük. O gün, çevresinin yeşilliği sayesinde hoş bir görünüm kazanmış bir köyün yanındaki derenin kıyısında kamp kurduk. Burada çok çok bir saat kaldık ve Kars'a gitmek için Ağrı dağını hep solumuza alarak batıya doğru ilerledik. Öğleden sonra saat altıya kadar yürümeye devam ettik; ne var ki, yürüdüğümüz ovalar taşlarla, kayaçlarla doluydu.

16 Ağustosta, sabah saat üçte, yanımızda muhafız olmadan ve bir kervana da katılmadan yola çıktık. Arabacılarımız saat yediye kadar bizi kıraç, taşlı, ekilmemiş ve çok sevimsiz düzlüklerde yürüttüler. Öğleye doğru atlara binerek, son İran köyü olan Koşavan'dan[25] geçtik. Sınırda içimizi korku kaplamaya başladıysa da, Arpaçayı'nı ya da Arpasu'yu geçerken başıma gelen talihsizliği hiç beklemiyordum. Söylendiğine göre, burada her yıl birileri boğulurmuş ve ben de bu ceremeyi çekenler arasında katılmaktan kıl payı kurtuldum: Irmak yalnızca geçidin derin olmasıyla tehlike yaratmıyor, dağdan yuvarlanan iri taşları da zaman zaman getiriyor ve bu taşlar gözle seçilemiyor. Dolayısıyla atlar ayaklarını güvenli biçimde basamıyor; sık sık kapaklanıyor ve ayakları bu taşların arasına denk geldiğinde bacaklarını kırıyorlardı. İkişer ikişer, düz çizgi halinde ilerliyorduk; sırasında yürüyen atım önce kapaklandıysa da yaralanmadan doğruldu; ne var ki, bu olay yüreğimi hoplatmaktan da geri kalmadı. Bunun üzerine atımı başına buyruk yürümesi için serbest bıraktım; daha doğrusu, yarım daire biçimdeki üzengi demirinden birazcık dışarı taşan potinimin topuğuyla dürtüp (çünkü Doğu'da mahmuz bilinmiyor) kaderime boyun eğerek atın dilediği gibi yürümesine razı oldum. Ayağı ikinci kez bir çukura giren zavallı hayvanımın yalnızca kafası suyun dışında kaldı ve bu sırada ben büyük bir paniğe kapıldım. Arabacılarımızın

25 Koşevan (Kiepert, 1877), Arpaçay'ın sol kıyısında, Ani harabelerinin karşısındadır.

çığlıkları (bu sözcüğü ulumalar dememek için kullanıyorum) korkumu dağıtacak yerde daha da artırıyordu; bana söylemek istediklerinden ne bir şey duyuyor ne de anlıyordum; arkadaşlarım da bana yardım edemiyorlardı. Ne var ki, ecelim henüz gelmemişti; Tanrı, Fransa'da bitki toplamamı istedi, tehlikeyi atlattım, giysilerimi ve ülkedeki gelenekler uyarınca koynumda taşıdığım kâğıtları kurutmak için çıkardım; zaten yüklerimizi Erzurum'da bırakmıştık ve pek hafiflemiş olarak yürüyorduk. Türk topraklarındaki Kutluk[26] köyüne girmeye cesaret edemedik. Erivanlı olan ve Türkiye'de kendilerinden cizye alınacağını bilen arabacılarımız (oysa İranlılar kendi topraklarına gelen Türklerden hiçbir şey almıyorlardı), bu köye çeyrek mil uzaklıkta, bir derenin kıyısında durmak istediler. Islaktım ve üşüyordum. Geceyi ateşsiz ve sıcak yemek yemeden geçirmek gerekiyordu; bir parça şarabımız bile kalmamıştı. Daha da kötüsü, istemeye istemeye yaptığım yarım banyo, tuvalete her zamankinden daha sık kalkmamı gerektiren bir durum yaratmıştı. Bununla birlikte, eğer bu ülkenin hangi dinden olduğunu bilmediğim insanlarından biri bize oldukça üzücü bir ziyaret yapmamış, arabacılarımız bunu bizden gizlemek için özen göstermemiş olsaydı, uğradığımız bütün talihsizliklere karşın gene de kendimizi teselli edebilirdik. Arabacılarımızın aktardığına göre, ziyaretçi, iyi niyetli bir davranışla burada güvende olmadığımızı; gece soyulmazsak çok mutlu olmamız gerektiğini; yaşamlarımıza kefil olunmadığını; haydutların yeminli düşmanı olan, ama kırsal kesimdeki haydutlara yetişemeyen subaşının köyüne gitmemizin iyi olacağını ve subaşının yarımıyla belki yarın Kars yoluna düşebileceğimizi söylemişti. Köye gitmek için atlarımızı eyerlemelerini arabacılara söylettik; böylece orada hem güvende olacak, hem de elbiselerimi kurutabilecektik; bazı ısrarlarda bulunmamıza karşın bu sefil herifler yerlerinden kıpırdamak istemediler ve öğüdü vereni falcılık yapmakla suçladılar. Boşu boşuna öfkelenip durduk; yerlerinden kıpırdamadılar; beş ekü'lük cizye onlar için bizim yaşamımızdan daha önemliydi. Subaşı cizye isteyecek olursa, onların yerine benim bunu ödeyeceğimi söylediysem de, bunu, onları gitmeye kandırmak için ortaya attığım bir yalan sandılar. İçlerinden biri, iyi bir hizmetkâr olmak için, eşyalarımı kurutmak amacıyla oldukça büyük bir güçlükle bir kucak ot topladıysa da, bize öğüt veren ve yar-

26 Haritalarda adına rastlanamadı.

dımından ötürü hayranlık duyduğumuz zat, çevrede dolanan bazı namussuz kişiler bizi bulur korkusuyla otun yakılmasını uygun bulmadı; hatta eğer aldığımız bu kararı öğrenmiş olsa, subaşının bizi köyde yatmaya zorlayacağını bile öne sürdü; bunca özenle kaçmamız için her halde Golkonda[a] Krallığının bütün elmaslarını yüklenmiş olmamız gerekirdi. Bütün bunlar bizim İranlıları hiç etkilemedi; onlar ödeyecekleri cizyeden başka bir şey düşünmüyorlardı; ama ertesi gün onları Kars'ın kapısında yakaladıklarında ve cizye ödemek zorunda bıraktıklarında öcümüzü aldık.

İran şahından ve padişahın kullarının İran ülkesinde gördüğü iyi muameleden övgüyle söz ettiler. Karslı Türkler katı insanlardı; kişi başına beş ekü ödemek ve ikinci kez ödeme yapmamak için bir haraç makbuzu almamız gerekti. İranlılar, bize hizmet ederek bu vergiyi ödedikleri gerekçesiyle ödemeyi bize yaptırmak için oldukça uğraştılar; bizse, pazarlığımızda böyle bir madde olmadığını, bununla birlikte bizi haydutların ve kurtların insafına bırakarak dere kıyısında değil de köyde yatırmış olsalardı bu parayı seve seve ödemek isteyebileceğimizi söyledik.

Gerçekten de dere kıyısında korkunç bir gece geçirdik. Öğüt veren kişinin gitmesinden sonra -çünkü sözlerinin hiçbir işe yaramadığını gören o iyi adam sonunda çekip gitmişti- bize gece daha da uzun gelmişti. Bizi tanımak için mi, yoksa kendi eşyalarımız dışında, yanımızda bazı malların bulunduğunu dostlarına haber vermek için mi yanımıza geldiğini bilmiyoruz. Bununla birlikte, mal gibi görünen şeyler, aslında Türk usulü iki sandığa konmuş kuru bitkilerden başka bir şey değildi. Öğüdü veren zat, bize uyarılarını yaparken sandıkların ağırlığını yoklamaktan geri kalmamış ve sandıkların hafifliğine hayran kalmıştı. Doğrusunu söylemek gerekirse, sanırım bizi yoksul görünüşümüz kurtarmıştı, çünkü eşyalarımız, onları çalmak için köyden kalkıp gelme zahmetine değmiyordu. Bununla birlikte, Doğu'da geceler soğuk olduğu ve elbiselerim henüz kurumadığı için yol arkadaşlarımdan daha çok üşüdüğümden garip bir şaşkınlık içindeydim. Kars'a ulaşmak için almamız gereken yol, kaygılarımı daha da artırıyordu; çünkü hep haydutlardan söz ediliyordu ve soyulursak Kars'ta para bulabilmemizi sağlayacak bir mektubumuz yoktu.

a Hazineleriyle ünlü eski Hint kenti –ç.n.

Ayrıca, Anikavak ya da Anikage harabelerini, başka bir deyişle, adını bilmem hangi Ermeni kralından alan Ani kentini görmeden Şutluk'a gelmenin üzüntüsünü de çekiyorduk. Bu harabeler İran topraklarında, geçtiğimiz yolun yaklaşık yarım mil uzağındaydı[27]; ne var ki, arabacılarımız, ancak varacağımız yere vardıktan sonra bize bu harabelerden söz etmişlerdi. Gezginler için bu harabelerde görülmeye değer şeyler bulunduğunu sanmıyorum; bunlar yalnızca Yunan kentlerinin kalıntıları olabilir. Çünkü buralarda geçmişe büyük ışık tutan birkaç yazıt kalıntısına sık sık rastlanır.

17 Ağustosta, sabah saat dörtte yola çıktık ve saat yediye kadar ne bir hayduda ne de bir namuslu kişiye rastlamadan yola devam ettik. Günün aydınlanması bizi yüreklendirdi ve altımı ıslatma korkusu beni sık sık attan inmek zorunda bıraktığından yol arkadaşlarıma dinlenme önerisinde bulundum. Kırlar çok güzeldi; örtüyü serdik ve kalan yiyeceklerimizi yedik. Yemekten sonra, düzlük, ferah ve ekili topraklarda yolumuza devam ettik. Oldukça büyük üç-dört köye rastladık ve bizde ülkenin en güzel kentlerinden birine yaklaştığımız izlenimi uyandı. Çok güzel bir tepenin eteğinde çok hoş otlaklara ve ana yola çok uzak olmayan bir yerde, dış görünüşleriyle iyi insanlara benzeyen çobanlara rastladık.

Saat dörde doğru Kars'a ulaştık ve yol arkadaşları bulabilmek için 22 Ağustosa kadar burada kaldık. Büyük bir Kürt kafilesi, Kars'a iki günlük yoldaki dağlarda, Erzurum yolu üstünde kamp kurma kararı almıştı; artık bizim için aracılık edecek Ermeni piskopos bulunmadığı için, bir kervan olmadan yola düşmenin ihtiyatsızlık olacağını düşündük. Bir kervan çıkmasını beklerken, birçok hastaya bakarak başarılı olduk: En azından sağlık durumları hesaba katıldığında eskisinden iyi oldular; biz de her hasta ziyareti karşılığında birkaç tabak meyve ya da birkaç *pinte* süt aldık. Kars yöresi bitki toplamaya çok elverişli; Erzurum'dan dönerken edindiğimiz dostlar sayesinde özgürce dolaşarak bitki topladık. Derin bir fistülü olan Ağa, verdiğimiz ilaçlar hiçbir rahatlama sağlamamış olmasına karşın, bize teşekküre geldi ve iyi bir muhafız takımı olmadıkça yola çıkmamıza izin vermeyeceğini söyledi. Büyük rahatsızlık duyduğu basurlarını çok rahatlattığımız bir başka bey, maiyetindeki üç-dört kişiyle birlikte, tehlikeyi atlattığımıza inandığı bir yere kadar bize eşlik etmek istedi; her yerde iyi insanların bu-

lunduğu bir gerçek ve iyi seçilmiş, iyi hazırlanmış, yerinde verilmiş bir kutu ilaç eşsiz bir pasaport görevi yapıyor. Tıbbın yardımı sayesinde, dünyanın her yerinde iyi dostlar edinebilirsiniz; Fransa'nın en büyük hukukçusu Asya'da, Afrika'da ve Ermenistan'da işe yaramaz biri gibi görülebilir; en derin, en gayretli dinbilimciler, eğer tanrı imansızların yüreğinde büyük bir gelişme sağlamazsa hiçbir şey yapamazlar, ama her ülkede ölümden korkulduğu için hekimler aranır ve saygı görür. Bizim meslekten olanlara yapılabilecek en büyük övgü, onların gerekliliğini kabul etmektir; çünkü Tanrı insanı rahatlatmak için tıbbı yaratmıştır. Mesleğim adına yazdığım bu küçük konu dışı sözleri bağışlamanızı diliyorum, efendim.

23 Ağustos, haraççıbaşının Erzurum'a gönderdiği parayı taşıyan bir arabayı korumakla görevli küçük bir kervan eşliğinde yola çıktık. Muhafızların hepsi seçme, iyi silahlanmış ve iyi dövüşmeye hazır kişilerdi; oysa tüccarların kervanları, canından korkan, kavga etmektense fidye ödemeyi yeğleyen insanlardan oluşuyordu. Her şey hesaba katıldığında, bu pazarlık tüccarlara daha uygun geliyordu, çünkü bir avuç ekü sayesinde postunu ve mallarını kurtaran bir tüccar her zaman çok daha fazlasını kazanıyordu. O gün sadece dört saat yürüdük, oldukça büyük bir ovada ter alan Benekliamet[28] köyü yakınlarında kamp kurduk ve burada, hepsi de iyi yetiştirilmiş ve cesur kişilerden oluşan yeni bir muhafız takımıyla buluştuk.

24 Ağustos, Kars valisinin yol boyunca haracın taşınmasını sağlamak için köylerden dilediği kadar adam alma yetkisini veren bir emrini elinde bulunduran haraççıbaşı, yakındaki dağlardan iyi silahlanmış otuz kişi getirtti; bunlar keyfimizi kaçırdılar, çünkü Kürtlerin hazineyi çalmak istediklerine ilişkin bir söylentiyle geldiler. Bu yeni muhafız takımı, ertesi gün aynı derecede güçlü başka bir takımla takviye edildi. Altmış Türkün bulunduğu bir kervan iki yüz Kürtten çekinmez; Kürtlerin yalnızca mızrakları, bizim Türklerinse iyi tüfekleri ve tabancaları vardı. O gün, aynı ovada, üç saatlik yolda bulunan Kekez köyünde gecelemek üzere, ancak saat dokuzda yola çıkabildik[29]. Burada, Erzurum'a pirinç götüren yedi-sekiz kişi bize katıldı; ama bunlar, kafileye güç katacak kişiler değildi.

27 Bugün Türkiye'de, Rusya sınırı yakınındadır.

28 Morier bu köye Deli Ahmet adını veriyor (1808); günümüzün haritalarında, Kars-Erzurum karayolu üzerinde, Benli Ahmet adıyla yer alıyor.

29 Klepert'de (1858), bu köyün günümüzdeki yolun yakınındaki Selim yakınlarında olduğu belirtiliyor.

Ertesi sabah ancak dört mil yol aldık; bütün gece, ay ışığı altında, bizi çok az sayıda kişinin bile kolayca durdurabileceği tehlikeli geçitlerle dolu dağlarda yürüdük; Kürtler rahat rahat uyurken, gece karanlığı yürüyüşümüzü kolaylaştırdı. 26 Ağustosta, sabahın dokuzuna kadar dinlendik ve ülkenin, yalnızca çam ve kavaklarla dolu yüksek dağlarından birinden geçtik. Bazı tuzaklardan kaygılandığımız için, geçitleri keşfetmek amacıyla Türkler kafileden ayrıldılar ve yolları kolaçan ettikten sonra dört köylüyü haraççıbaşının karşısında getirdiler. Köylülerden haydutların geride kaldıkları ve uzun yolculuğumuzdan haberdar olmadıkları havadisini alınca, öğleden sonra saat üçe doğru, Kars'a giderken daha önce de konakladığınız küçük bir ırmağın kıyısında kamp kurduk.

27 Ağustosta, yaklaşık altı saat yürüdükten sonra pek büyük olamayan Levander köyünde konakladık.[30] 28 Ağustosta, bir önceki kadar uzun bir yolu aştıktan sonra, Aras ırmağı kıyısında, Erzurum'a hemen hemen bir günlük yolda yapılmış Hasankale kaplıcalarına vardık. Bu kaplıcalara çok sayıda insan geliyordu. Fırat'ın kaynaklarının[31] da bulunduğu dağlardan çıkan Aras'ın suladığı ova, en iyi ekmeklik buğdayı üreten Hasankale'de pek büyük değildir ama Erzurum'unkinden daha verimlidir. Genel anlamda, Ermenistan'da buğday verimi düşüktür ve ancak Erzurum yakınlarında dört katına çıkar; bununla birlikte, geri kalan yerlerde açık kapatılarak bol ürün alınır. Eğer toprakların sulanması sağlanamazsa, bu topraklar hemen hemen bütünüyle çoraklaşacaktır.

Hasankale ovasının ortasında çok sarp bir kaya yükselir; kenti ve çevreyi tehdit eden bir kale bu kayanın tepesine kurulmuştur. Kaleyi savunabilmek için 1500 kişi gerekmesine karşın, burada 300'den biraz fazla asker var.[32] Surlar, sarmal biçimde kayanın çevresi boyunca uzanıyor ve kare biçimli kulelerle donanıyor; kulelere yerleştirilen toplar, eğer iyi kullanılırlarsa kaleye yaklaşılmasını engelleyebilirler; çünkü bu kuleler surlardan daha yüksek değildir ve sahanlıklara benzemektedir. Hendeklerin genişliği iki *toise*'ı[a] geçmez; çok sert bir kayanın oyulmasıyla yapıldıklarından, derinlikleri daha da azdır. Eğer bu kale sınırda olsaydı, az masrafla zapt edilemez hale getirilebilirdi. Erzurum'da Erivan'a götürülen mallar,

a Eski uzunluk birimi ölçüsü; yaklaşık iki metre kadardı –ç.n.

ister at, ister deve yükü olsun, her iki hayvanın yükü arasında çok büyük ağırlık farkı olmasına karşın, yük başına yarım kuruştur. Erivan'dan Erzurum'a gelen mallar içinse vergilerin yarısı ödenir. Kuru bitkilerimiz için hiçbir şey ödemedik: Bizim Doğu'nun en güzel ipeklerinden bile daha değerli saydığımız bu malları Türkler ve İranlılar maldan saymıyorlar.

Hasankale-Erzurum yolu çok güzel. Bu yolu altı saatte alarak aynı gün İngiliz Konsolosuyla, çok iyi dostumuz, yüklerimize, paramıza ve kuru otlarımıza seve seve göz kulak olan Bay Prescot'la kucaklaşmaya koştuk.

Ertesi gün, koruyucumuz Beylerbeyi Köprülü Paşaya saygılarımızı sunmaya gittik; Köprülü Paşa yol boyunca neler gördüğümüz, özellikle de Türkiye ile İran arasında ne gibi farklar bulduğumuz konusunda yüzlerce soru sordu. Kars valisine öğütleri için teşekkür ettikten sonra serüvenlerimizin bir bölümünü anlattık; İranlıların iyi doğasını ve Frenklere karşı sergiledikleri konukseverliği uzun uzun övdük. Birçok başka şeyin yanı sıra Ermenilerin kutsama töreninde kullanılan kutsal yağın satışı konusunda Kudüs Ermeni patriğiyle olan ilişkilerine gönderme yaparak, Üçkilise'nin patriğinin iyi bir zeytinyağı satıcısı olduğunu da söyledi.[33]

Kentte dinlendikten sonra kırlara açılarak bol çiçek açmış ender bitkilerle karşılaştığımız (tohumlarını daha sonra toplamak üzere bu bitkilere ilişmedik) güzel Kırk Değirmenler vadisini dolaşmaktan da geri kalmadık. Aynı amaçla, 1 Eylülde Ermenilerin Kızıl manastırına geçtik, buradan da bitki toplama işini sürdürmek için Fırat'ın kaynaklarına doğru uzandık. Allahtan Kürtler bu dağları boşaltmışlardı; böylece verimli hasadımız ilkinden daha rahat geçti. Bu kez yeni bitkiler bulmaktan çok, daha önce gördüğümüz bitkilerin tohumlarını toplamakla vakit geçirdik; ne var ki, bu tohumlar yalnızca seyahatimizin küçük bir meyvesi olarak kalmadı: Ermenistan'ın bitkileri, Kraliyet Bahçesinde ve yöneticileriyle iyi ilişkiler içinde olduğumuz Avrupa'nın en ünlü bahçelerinde bu sayede yaygın-

30 Burası, Hasankale'nin kuzeydoğusundaki Kalender köyü olabilir.

31 Aras'ın kaynakları Erzurum'un güneyinde, Fırat'ınkiler ise kuzeydedir.

32 Gerçekten de, Evliya Çelebi, savaş halinde hisarın korumak için 1500 askerin görevlendirildiğini söylüyor.

33 "Her üç yılda bir, patrik kutsal yağı kutsar ve kendisinden sonra gelen ve bölgeleri olmayan piskoposlardan bazılarını bu yağı piskoposlukları olan yüksek rütbeli papazlara götürmekle görevlendirir ve onlar da bunları papazlara dağıtır. Bu dağıtım patrik için çok kârlıdır, çünkü her Ermeni bu fırsattan yararlanarak, kendi olanakları çerçevesinde patriğe bir armağan sunma onur ve mutluluğuna erişir" (Rahip Monier, 18. yy. başı).

laştı. Erzurum çevresinde bu biçimde eğlendik, kimi zaman bir yana, kimi zaman diğer yana gittik ve bitki toplama konusunda boşa kürek çekmedik.

İzmir'e gitmek için katılacağımız Tokat kervanının yola çıkmasını beklerken, havadis toplamak için kervansaraylarda sohbetler etmeye gittik. Orada, Türkiye'ye getirmek üzere İran'dan ve Hindistan'dan eczalar almaya giden insanlarla tanıştık. En büyük ecza depolarının, bir İran kenti olan Meşhed'de bulunduğunu söylediler; ne var ki, bütün bunlar bizim için yeni bilgiler değildi, çünkü dükkânları dolduran eczalar fazla değildi hatta daha ilerilere, köylülerin kırlardan ecza getirdiği yerlere ve köylere ecza aramaya gidenler bile bizden bilgili değildi. İyi bir ecza tarihi yazmaktan, başka bir deyişle yalnızca tıbbi maddeleri oluşturan şeyleri değil, bunun yanı sıra bunların sağlandığı bitkilerin, hayvanların ve minerallerin de betimlemelerini yapmaktan daha güç bir şey bilmiyorum. Bunun için İran'a gitmek yetmiyor, dünyanın en zengin imparatorluğu olan ve yabancıları çok iyi karşılayan (özellikle de altın ve gümüş açısından zengin olanları) Hindistan imparatoruna da gitmek gerekiyor. Burada, peşin parayla her şey satın alınıyor ve ülkeden yalnızca ticaret malları dışarı çıkarılabiliyor; dolayısıyla, bütün yabancı paralar ülke hükümdarının bastırdığı paralara çevrilerek ülkede kalıyor: Ne var ki, bu ülkede bulunduğunuz sırada ecza bilgisiyle ilgili aydınlanmak istediğinizde ne güçlükler yaşıyorsunuz! Eczaların üretildiği bitkileri betimleyebilmek için bu bitkilerin yetiştiği yerlere gitmek zorunda kalıyorsunuz ve kim bilir ne hastalık tehlikeleriyle karşılaşıyorsunuz! Asya'da üretilenleri gözlemlemeye bir insanın hayatı zar zor yeter. Kaldı ki, İran'ı, Hindistan'ı, Seylan adalarını, Sumatra'yı, Ternate'ı, ve Hindistan'da gösterilen kolaylıkları bulamayacağınız kim bilir daha kaç ülkeyi gezmek gerekir. Yalnızca ravent, Çin'e ya da Tataristan'a gitmeyi zorunlu kılabilir. Daha sonra Arabistan'a, Mısır'a, Habeşistan'a inmek gerekecektir. Yalnızca Amerika'da bulunan ve dünyanın diğer yerlerinden sağlananlardan daha az değerli olan eczalardan söz etmiyorum bile. Amerika'ya giderken, ejderha kanını[34] betimlemek için Kanarya adalarına uğramak gerekir.

Bundan sonra, eczaların tarihini yazmaya soyunanların, başta ben olmak üzere bunca yanılgıya düşmesine şaşırmıyorum. Hep kesin ol-

mayan olgular anlatılıyor, eksik gedik betimlemeler yapılıyor. Fransa'da hazırlanan eczaları bile bilmemek bizim için daha da ayıp. Fransa'da, zincifre, bakır pası, zift, terebentin, köknar, oğulotu, çayırmantarı, kezzaplarımızla ilgili ne doğru ifadelerle karşılaşıyoruz, değil mi!

Erzurum'daki kervansaraylarda sohbet ederken, sekiz günlük yoldaki Van'dan gelen kervancılardan, deve kervanlarının geçtiği ana yollardaki toprakların büyük bir özenle toplandığını öğrendik. Alkalik suyla yıkanan bu topraklardan her yıl yüz kentalden fazla nitrat elde ediliyormuş; elde edilen nitrat da daha çok barut yapımında kullanılmak üzere Kürdistan'a satılıyormuş. Van yollarının yakınındaki toprağın asla nitrat vermediği söylendi bize. Çünkü toprağın deve pisliğiyle karıştığında nitrat verebilmesi için özel bir şey içermesi gerekiyor.

Top barutunun Erzurum'daki fiyatı on beş metelikten fazla değil, dolayısıyla da silahlara doldurmaya elverişli; ama en incesini bulmak gerekiyor. Herkes fişeklerini dolduruyor ve tüfeklerimizi hemen ateşlemek için düşünmeye hiç gerek yok. Bay La Chaumete'in[35] kısa süre önce icat ettiği fişekler, benzerleriyle karşılaştırılamayacak kadar iyi ve kullananlara ateş üstünlüğü sağlıyor. Bay La Chaumete'ninkiler kadar yetkin silahları asla taşımadık. Doğu'da kullanılan av çantaları, çoğunlukla çift sıra halinde bağlanmış, eskilerin Pan flütüne ya da –daha anlaşılabilir bir benzetme yapmak için– il il dolaşarak iş arayan bakırcıların düdüklerine oldukça benzeyen kamış borulardan oluşuyor. Doğuluların avcı torbaları hafiftir, eğridir ve omza asarak kolayca taşımaya elverişlidir. Borular dört-beş parmak boyundadır ve özel bir deriyle kaplıdır; her borunun bir dolum hakkı vardır ve dolum hakkı da bir atış yapmak için yeterli barut ve kurşunla dolu kağıttan bir silindirdir. Bir tüfek doldurulmak istendiğinde, avcı torbasından bir dolum hakkı çıkarılır; kağıt bir diş darbesiyle açılarak barut tüfeğin namlusundan içeri boşaltılır ve içindeki kurşun da namluya kaydırılır. Üstten bir çubuk darbesiyle bastırılarak dolum yapılır ve barutla kurşunun içinde bulunduğu kâğıt da tıkaç görevi yapar.

En derin saygılarımla,

34 "Koyu kırmızı, yığın halinde olduğunda hemen hemen kahverengi, toz halindeyken kan kırmızısı renginde olan kuru reçine; bir palmiyeden elde edilir, damarları büzücü etkisiyle toz halinde iken kan dindirici olarak kullanılır." (Littré sözlüğü).

35 Isaac de la Chaumette, yeni bir tip tüfek icat eden Fransız mühendis.

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi
Monsenyör Kont de Pontchartrain,

Erzurum'da bulunduğumuz sürece, gün boyu Ermenilerle, özellikle de kaldığımız manastırda konuşarak öğrendiklerimizi günü gününe yazdık; daha önce uğradığımız manastırlarda ve geçtiğimiz farklı yollarda yaptığımız gözlemlere eklediğimizde, bu ulusun ayırıcı özellikleri, gelenek-görenekleri, dini ve ticaretiyle ilgili bir mektubu size yazabilecek kadar malzemeyi sağladı bana. Konuşmalarımızın meyvelerini kabul etme lütfunu bize bahşetmenizi istirham ediyorum Monsenyör.

Ermeniler dünyanın en iyi insanları; namuslular, terbiyeliler, iyi niyet ve dürüstlükle dolular. Diğer insanlar gibi gerekmedikçe silaha sarılmayı bilmemelerini ve silahı kimi zaman diğer insanların acımasızlığına son vermek için kullandıklarını mutlulukla gözlemledim. Ermeniler her koşulda yalnızca ticaretleriyle ilgilenir ve ellerinden geldiğince bütün dikkatlerini buna verirler. Ermeniler yalnızca Doğu ticaretine egemen olmakla kalmazlar, Avrupa'nın en büyük kentlerinin ticaretinde de büyük rol oynarlar. Onların İran'ın derinliklerinden Livorno'ya kadar geldikleri görülür! Kısa süre önce Marsilya'ya yerleştiler. Bir düşünelim, Hollanda'da ve İngiltere'de kaç Ermeni var! Hindistan'a, Filipinlere ve Çin dışındaki bütün Doğu'ya yayılmışlar.

Ermeni tüccarların merkezi Ermenistan'da değil, bütün gezginlerin betimlediği İsfahan'ın ünlü varoşu Culfa'dadır. Nüfusu otuz bini aştığı için kent olmayı hak eden bu kasaba bir Ermeni kolonisidir; İran'ın büyük hükümdarı Şah Abbas Ermenileri önce İsfahan'a yerleştirmiş; kısa süre sonra, dinlerinden ötürü kendilerini aşağılayan Müslümanlardan ayrılmak için, Zayende Rud ırmağının karşı yakasına taşınmışlar. Kimileri bu değişikliğin Küçük Şah Abbas döneminde, kimileriyse daha önce yapıldığını söylemekte. En azından, koloniyi ilk kuranın, IV. Henri'nin çağdaşı Şah Abbas olduğu kesin: IV. Henri dilenci tarikatından Rahip Juste'ü[1] büyükelçi olarak ona göndermiş, ne var ki, büyükelçi ancak şahın ölümünden son-

ra İran'a varabilmiş. Şah Abbas, ülkesinin yararı için iki konuda büyük çaba harcamış: Ülkesini Türklerin akınlarından kurtarmış ve ticareti geliştirerek zenginleştirmiş. İranlıların Osmanlı adını verdikleri Türklerin eyaletlerin iç kesimlerine girmelerini engellemek için, Türklerin İran sınırında büyük ordular bulundurma olanaklarından yoksun bırakılması gereğine inanmış ve Ermenistan Türklerin öncelikle saldırdığı eyaletlerin önde gelenlerinden biri olduğu için, Ermenistan'ın nüfusunu kendi amacına uygun bulduğu oranda azaltmış. Aras kıyısında, Revan ile Tebriz arasında hâlâ harabelerine rastlanan, ülkenin en büyük ve en güçlü kenti olan Culfa'nın başında patlamış kabak. Culfa halkına İsfahan'a taşınma buyruğu verilmiş ve o zamandan beri terk ettikleri kent Eski Culfa adıyla anılmaya başlamış. Nahçıvan ve Revan çevresi halkı ülkenin çeşitli yerlerine dağıtılmış: Şah Abbas'ın, yalnızca İran'ın en güzel ipeklerinin üretildiği Gilan iline yirmi binden fazla Ermeni ailesi yerleştirdiği söyleniyor

Ülkesini zenginleştirmekten başka bir isteği olmayan ve bunu da sadece ticaretle yapabileceğine inanan Şah Abbas, gözlerini en değerli mal olan ipeğe ve bunu piyasaya sürebilmek açısından en elverişli kişiler olan Ermenilere çevirmiş; zaten öbür uyruklarının az girişken ve ticarete az yetenekli olmasından mutlu değilmiş. Ermenilerin sadeliği, ekonomileri, iyi niyetleri, girişime ve büyük seyahatlere karşı duydukları istek Şah Abbas'ın amaçlarına uygun yetenekler olarak görülüyormuş. Tüm Avrupa uluslarıyla kolay iletişim kurmalarını sağlayan Hıristiyan dini, amaçlarına ulaşmak için oldukça elverişli bir nitelik gibi görünmüş ona. Tek sözcükle, çiftçi olan Ermenilerden tüccarlar yaratmış ve bu tüccarlar da dünyanın en ünlü ticaret adamları haline gelmiş.

Savaş ve siyaset bakımından üstün yetenekli bu şah, halklarının yeteneklerinden ve krallığında üretilen mallardan yararlanmayı bilmiş. Ticareti sağlam temellere oturtabilmek için Yeni Culfa'lı Ermenilere bir miktar ipek balyası vererek kervanlarla yabancı ülkelere, özellikle de Avrupa'ya göndermiş; tek koşulu, kendilerinin de kervanla birlikte gitmeleri ve dönüşlerinde balyaların parasını hareket etmelerinden önce aklı başında insanlarca kararlaştırılmış değer üzerinden ödeme-

1 Beauvais'li peder Juste, Parisli peder Gabriel ve Provence'lı peder Pacifique'le birlikte 1628'de Fransa kıralı tarafından İran'a gönderilip ilk Fransisken misyonunu açtılar.

leriymiş. Onları bu ticareti geliştirmeye teşvik etmek için, belirlenen fiyatın üstündeki bütün kazancı onlara bırakmış. Şahın ve tüccarların umutlarını doğrulayan bir başarı gelmiş. Her ne kadar ipek bugün de İran'ın en gözde malıysa da, o dönemde çok daha aranan bir malmış. Avrupa'da hemen hemen hiç dut ağacı yokmuş; buna karşılık, İran'da çok az olan altın ve gümüş, kervanların dönüşünde çoğalmaya başlamış: Kervanlar günümüzde bu krallığın zenginliğini oluşturmaktadır. Ermeniler, geri dönüşlerinde, İngiliz ve Hollanda kumaşları, brokarları, Venedik aynaları, kırmızı boya, kol saatleri, kendi ülkeleri ve Hindistan için çekici olan her şeyi yüklenerek getirmişler. Bu sayede ne güzel bir yerleşme görebiliyoruz! Avrupa ve Asya'da ne çok imalathane kurulmuş! Büyük Abbas bütün dünyanın çehresini değiştirmiş; Doğunun bütün malları Batıda tanınmış ve Batınınkiler Doğuda yeni bezemelerde kullanılmış.

Böylece, Yeni Culfa kısa süre içinde Zayende Rud ırmağı kıyısında yayıldı. Evlerinin görkemi, bahçelerinin güzelliği açısından, kentin halkı en iyi Avrupa kentlerinin zevklerini örneksedi. Bugün İran'ın göbeğinde, bu tüccarların bağlantı kurduğu ülkelerin en ilginç şeyleri bulunmaktadır. Şah, artık ticarete karışmıyor; Culfa'lı zenginler, vekilleri ya da temsilcileri aracılığıyla, bu büyük ticareti sürdürmekte ve Doğu'nun en ilginç mallarını dünyanın geri kalan bölümüne ulaştırmaktadır. Sözünü ettiğimiz vekiller Ermenilerdir; Belli bir kazanç karşılığında kervanlardaki mallara refakat ederler ve bu malları kendilerine emanet edenlere büyük kazançlar sağlarlar.

İster kendileri adına, ister Culfa tüccarları hesabına çalışmış olsunlar, bu Ermeniler seyahatlerde yorulmazlar ve mevsimlerin yarattığı güçlükleri hiçe sayarlar. Irmağı geçerken düşen atları kaldırmak ve kendilerinin ya da dostlarının ipek balyalarını kurtarmak için yaya olarak boğazlarına kadar suya giren birçok Ermeni gördük; hem de en varlıklı Ermenileri; çünkü Türk arabacılar taşıdıkları mallarla ilgilenmez, hiçbir şeyin sorumluluğunu almazlar. Ermeniler, ırmaklar aşılırken atlarının yanında yürürler ve kervanlarda kendi aralarında nasıl büyük bir özveriyle yardımlaştıklarını ve hatta başka ulustan insanların nasıl yardımlarına koştuklarını görmek eşsiz bir erdem dersi oluşturmakta. Bu iyi insanlar davranışlarıyla kimseyi rahatsız etmezler; herkese eşit davranırlar, gürültücü yabancılar-

dan kaçarlar, sakin olanlara değer verirler; onları kendileriyle birlikte barındırırlar ve onlara seve seve yiyecek verirler. Aralarında bazı hastaları rahatlattığımızda, bütün kervan teşekkür eder. Bir kervanın geçeceği haberini aldıklarında, meslektaşlarına serinletici şeyler, özellikle de güzel şaraplar götürmek için bir iki gün önce onları karşılamaya çıkarlar. Getirdiklerini yalnızca Frenklere sunmakla kalmaz, iyi davranışlarla onları sağlığa kadeh kaldırmak zorunda bırakırlar. Şarabı çok sevdiklerine ilişkin suçlamalar haksızdır; Şarabı fazla kaçırdıklarını hiç görmedik; tam tersine, bütün gezginler arasında en sade, en tutumlu, en az kendini beğenmiş olanlar Ermenilerdir. Uzun yolculuklara çıkarken yanlarına aldıkları yiyeceğin büyük bölümünü geri getirirler; aslında bu yiyeceklerin taşınması hiçbir parasal yük getirmez; çünkü, genellikle, altı deve kiralandığında, bagajları, alet edevatı, koşumları taşımak üzere yedinci deve ücretsiz verilir. Ermeniler yola çıkarken yanlarına yiyecek olarak un, bisküvi, tütsülenmiş et, eritilmiş tereyağı, şarap, rakı ve kurutulmuş meyve alırlar.

Kentlerde koğuşlarda yatarlar ve az masrafla yaşarlar. Yanlarına balık ağı almadan yola çıkmazlar; yol boyunca balık avlarlar: Bize sık sık çok güzel balıklar yedirdiler. Yolculuk sırasında, taze et ya da kendilerine uygun diğer besin maddeleri için baharat değiş tokuşu yapıyorlar. Asya'da Venedik, Fransa ve Almanya hırdavatlarını satıyorlar. Küçük aynalar, yüzükler, kolyeler, mineli takılar, küçük bıçaklar, makaslar, tokalar, iğneler, köylerde paradan daha çok itibar görüyor. Avrupa'ya misk ve baharat taşıyorlar. Biraz yorulsalar da, sanki tatildelermiş gibi, Kilise'nin buyurduğu oruçları tutuyor ve hasta olduklarında bile bundan vazgeçmiyorlar. Ticaret alanında Ermenilere yöneltilebilecek tek sitem, ticaret yaptıkları yabancı ülkelerde işler kötüye gittiğinde artık ülkelerine geri dönmemeleridir; buna, hileli iflastan sonra geri dönecek yüzleri kalmadığı yanıtı verilebilir; ne var ki, alacaklıları bu konuda hiçbir kanıt bulamayacaklardır; öte yandan, Ermenilerin haklarını yememek gerek: Onlar arasında hileli iflasa pek ender rastlanır.

Culfa tüccarları, gerekli gördükleri bütün malları Moskova topraklarından geçirmek için Moskova büyükdükasıyla bir anlaşma yapmışlar; bu anlaşma nedeniyle, hangi ulustan olursa olsun, Avrupalı hiçbir tüccara 1554'ten beri Moskova'nın elinde bulunan güçlü kent Astrahan'dan ileriye

geçme izni verilmemekte. Astrahan, Hazar denizinin öte yakasında, Avrupa ile Asya kıtalarının sınırında yer alır. Büyükdük bu ticareti elinden geldiği kadar desteklemiş; Culfa'lı tüccarlar Moskova ülkesine soktukları bütün malların gümrüğünü ödüyor, ama Moskova'dan İran'a soktukları için hiçbir şey ödemiyorlar.

İşte, gidip gelirken izledikleri yol: Mallarını İsfahan'dan Tebriz'e, Semahi'ye Hazar denizi kıyısında ve Semahi'ye üç günlük yolda olan Nosava'ya[2] taşıtıyorlar. İpek ve diğer İran ve Hindistan malları Nosava'da gemilere yüklenerek Astrahan'a götürülüyor. Astrahan'dan kara yoluyla Moskova'ya ve buradan da Moskova ülkesinin Kuzey Buz denizi kıyısındaki son limanı olan Arhangelsk'e taşınıyor. İngilizler ve Hollandalılar burada büyük bir ticaret etkinliği içinde; Arhangelsk'te mallar Stockholm'e götürülmek üzere gemiye yükleniyor; buradan da Helsinger kanalından geçirilerek Hollanda ve İngiltere'ye ulaştırılıyor.

Olearius[3]'un dediğine göre, Holstein Dükü Friedrich, Avrupa'da yapılandan çok daha büyük bir ipek ticareti gerçekleştirmek için Holstein Dukalığında Friedrichstadt kentini kurdurdu. Bu amaçla, malların karadan taşınması için İran şahıyla işbirliği yapmaya karar verdi; ne var ki, bu iş Moskova büyükdükasının izni olmadan yapılamayacağı için, 1633 yılında büyükdükaya görkemli bir elçi göndermeye karar vererek danışmanlarından biri olan Crusius ile Hamburg'lu bir tüccar olan Brugman'ı görevlendirdi; Hamburg'lu tüccarın kötü davranışına Dağıstan Tatarlarının ülkesinden geçerken karşılaşılan tehlikeler de eklenince, ipek işi başarısızlıkla sonuçlandı; işin içinde ihtilaslar bulunduğuna inanarak, tüccarı ölüme mahküm ederek 5 Mayıs 1640'ta Gottorp'ta infaz ettirdi. O zamandan beri Astrahan'a gelen İran ipeklerine egemen olmak isteyen Hollandalılar her yıl belli bir miktar ipek satın almak zorundaydılar ve bu durum az kazanmalarına yol açıyordu, çünkü Ermeniler iyi ve kötü kaliteli ipekleri hiçbir ayırım yapmadan almak zorunda bırakıyorlardı onları. Bay Prescot, bize, İngilizlerin Asya'daki Arhangelsk'te çok mal yüklediklerini, yenebilecek en güzel havyarları

2 Semahi'nin Hazar denizindeki limanı Bakü'dür ve iki kent arası 120 km. Yani 3 günlük kervan yoludur. Ancak Bakü'ye ya da yöresindeki bir Hazar denizi limanına, Nosava ya da benzer bir ad verildiğini saptayamadık.

3 Asam Olearius, Holstein Dükası'nın 1637-1638'de İran'a göndermiş olduğu elçiliğin sekreteri idi, *Relation du voyage d'Adam Olearius en Moscovie, Tartarie et Perse* (Paris 1666) adlı kitabı yazarı.

bulduklarını söyledi. Türkiye'de satılan havyarlar Karadeniz'den gelir; bunlar güzel değildir ve tulumların içine konmuşlardır; oysa Hazar denizi havyarları, çok büyük bir titizlikle hazırlanmış ve çok temiz biçimde paketlenmiştir. Bay Prescot'nun evinde, Hazar denizi yakınlarında tuzlanmış mersinbalığı yumurtaları ve aynı yerlerde tuzlanmış havyarlar yedik, hepsi de çok güzeldi; Marsilya'da hazırlananlar o kadar güzel değildir.

Erzurum kervansaraylarında Ermenileri pazarlık yaparken gördüğümüzde kendimizi gülmekten alıkoyamadık. Pazarlık, tıpkı Türklerde olduğu gibi, masanın üstüne para koyularak başlıyor; bundan sonra, birer kuruş birer kuruş eklenerek elden geldiğince çekişiliyor; bu çekişme de gürültüsüz olmuyor. Onları konuşurken gördüğümüzde birbirlerinin gırtlaklarını kesmeye hazır olduklarını sandık, ama bu aslında onlar arasında önemsiz bir şeydi. Birbirlerini hızla ittikten ve yeniden ittikten sonra, simsarlar ya da aracılar malı satmak isteyenin ellerini öylesine güçlü sıkarlar ki onları bağırtırlar ve satın alanın belli bir miktar ödemesi karşılığında malı satmaya razı olmadan ellerini bırakmazlar; daha sonra herkes köşesine çekilerek güler. Paranın görülmesinin pazarlıkları daha çabuk sona erdirdiğini öne sürerler ve bunda haklılar.

Ermeni din adamları sınıfı bir patrikten, başpiskoposlardan, piskoposlardan, vartabet ya da doktorlardan, bağımsız papazlardan ve keşişlerden oluşur. Patrik, uzun süreden beri katoğikos[a] unvanını taşıyor. Bugün Ermenilerin, İran şahının topraklarında ve Padişahın topraklarında yaşayan birçok patriği var. Bunların en ünlüsü olan Eçmiyadzin patriğinin dışında, İran'da bulunanlar arasında Hazar denizi yakınındaki Şemahi'nin patriği ve Roma'ya bağlı Katolik Ermenilerin Papadan sonra en büyük din adamı olarak tanıdıkları Nahçıvan patriği sayılabilir. Türkiye'de, Sadrazam tarafından patriklik makamına yükseltilmiş iki yüksek rütbeli papaz vardır. Sadrazam bu unvanı satın almak isteyen her piskoposa verir. Böylece Kilikya'da Tarsus yakınındaki Sis (Kozan) piskoposu ve Kudüs Ermeni piskoposu Babıâli'ye armağanlar sunarak yetkelerini ve makamlarını onaylatırlar. Ermenilerin Lehistan'daki Caminiec'te bir patrikleri daha vardır; zira Parisli Théatin tarikatından din adamı ve Papalık misyoneri Peder Pidou, Le-

a Katolikos'un Ermenice karşılığı –ç.n.

histan'daki Ermenilerin ve özellikle de piskoposlarının ruhani durumunu o kadar iyi düzenledi ki, 1666'da onları Roma'daki ana kiliselerine bağladı. Leh Ermenilerini bizimle dinsel ayrılıklara düşüren bütün yanlışları onların kitaplarından temizledi. Bu patrik, gerçek kilisenin başı olarak Papa'yı tanıdı ve Tanrıya daha görkemli biçimde şükretmek için yapılan genel uygulama doğrultusunda sokaklarda şaraplı ekmeği taşıdı.

Eçmiyadzin patriği, bir anlamda patriklerin en zenginidir, zira söylendiğine göre yılda yaklaşık altı yüz bin ekü geliri vardır. Onu tanıyan ve on beş yaşından büyük bütün Ermeniler her yıl ona beş metelik öderler. Varlıklıların ona üç ya da dört ekü verdikleri bile olur. Bununla birlikte, bir anlamda da yoksuldur, hem de çok yoksuldur, çünkü cemaati içinde cizye ödeyemeyecek durumda olanların cizyesini de ödemek zorundadır. Çoğu zaman gelirlerinin tamamını vermesi dışında tasarruflarını da harcaması gerekir[4]. Başpiskoposlar ve piskoposlar her yıl patriğe piskoposluklarında bulunan ve cizyelerini ödemedikleri takdirde din değiştirmek ya da mallarını sattırmak tehdidiyle karşı karşıya bulunan yoksul ailelerin listesini gönderir. Bu patrik de, tıpkı diğer papazlar gibi sade giyinir; çok sade bir yaşam sürer ve az sayıda hizmetkârı vardır; ne var ki, en küçük aforoz edilme tehdidi karşısında tir tir titreyen cemaati üstündeki nüfuzu bakımından dünyanın en büyük yüksek rütbeli papazlarından biridir. Onu patrik kabul eden seksen bin köyün bulunduğu söyleniyor. Yerinde kalabilmek için Erivan valisine ve sarayın ileri gelenlerine neler vermez ki! Böylesine mevkileri satın almak için insanın tutkularının esiri olması gerekir.

Eskiden, Fransızca'da *Saint chrême*, Ermenice'de *mieron*, Rumca'da *myron* adı verilen ve güzel kokulu bir yağ ve sıvı karışımından oluşan kutsal yağı hazırlama yetkisi Ermeniler arasında yalnızca patriğe veriliyordu. İran'daki ve Türkiye'deki bütün eyaletlere kutsal yağı o sağlıyordu; hatta Rumlar bile, büyük bir saygıyla ondan satın alıyor ve Üçkilise'de bir kutsal yağ çeşmesi bulunduğu ve bu çeşmenin bütün Doğu'ya yettiği de

4 "Patriğin gelirleri çok büyüktür ve en azından iki yüz bin ekü'yü bulur; ne var ki, çok zengin olabilmesi için gelirlerinin çok daha fazla olması gerekir.[...] Gelirinin büyük bölümü manastırına ait topraklardan, kısmen de bütün cemaatinin yaptığı katkılardan gelir; ne var ki, bu gelirin nerdeyse tamamı Sarayın koruyuculuğunu satın almak, manastırın bakımını yaptırmak, kiliseleri onartmak ve süslemek, cemaatin giderlerine katkıda bulunmak ve birçok yoksulun vergisi ödemek (eğer bu yapılmasa bu kişiler bir dahaki sefere Hıristiyanlığı bırakabilirler) için harcanır." (P. Monier)

yaygın biçimde söyleniyordu. Patrik, vaftiz törenlerinde kullanmaları, ölmek üzere olanlara sürmeleri ve dağıtmaları için başpiskoposlara ve piskoposlara kutsal yağ gönderir; ne var ki, kırk yıl önce Kudüs'te oturan Jacob adındaki Ermeni piskoposu ve vartabet, sadrazamın arzusu üzerine patriklik makamına eriştiğini düşünmeye başladı ve Üçkilise patriğinden kutsal yağ almayı reddetti. Bozulmayan bir madde olan yağ Filistin'de ucuz olduğu için, Türkiye'deki bütün Ermenilerin uzun yıllar gereksinimlerini karşılayacak kadar çok yağ üretti. İşte aralarındaki büyük görüş ayrılığının nedeni budur. Patrikler karşılıklı olarak birbirlerini aforoz ettiler; Üçkilise patriği Kudüs patriğini Babıâli'ye şikâyet etti. Soruna çözüm getirme konusunda çok becerikli olan Türkler, göreve her yeni gelen tarafın sunduğu armağanları kabul etmekle yetindiler; her iki tarafın yağını dilediği gibi satmasına da göz yumdular.

Patrikler Paskalya'dan bir önceki pazar akşamından kutsal perşembe ayinine kadar kutsal yağ hazırlarlar; kutsal perşembede, bu sıvının saklandığı büyük kapla ilgili tören yapılır. Yağın hazırlandığı kazanı kaynatmak için sıradan odun ve kömür kullanılmaz. Bu kazan çok büyük bir tenceredir. Kutsal yağ, kutsanmış odunla ve hatta kiliselere hizmet etmiş her şey, eski ikonalar, yıpranmış süsler, yırtık kitaplar yakılarak kaynatılır: Her şey bu tören için saklanmış olmalıdır. Bu ateş çok güzel kokmasa da, kaynatılan yağ güzel kokulu eczalarla ve otlarla kokulandırılır. Bu olağanüstü birleşim için küçük papaz çömezlerine görev verilmez; bütün tören boyunca hep bir ağızdan dualar okuyan, papanınkine benzeyen giysiler giymiş en az üç yüksek rütbeli papazın yardımıyla, gene papanınkine benzeyen giysiler içindeki patriğin kendisi bu görevi üstlenir. İsa gerçekten orada olsaydı cemaat bu kadar etkilenmezdi, çünkü insanlar gözleriyle gördükleri şeylerden daha çok etkilenirler.

Ermeni başpiskoposları ve piskoposları için, birçoğunun piskoposluk yetki alanları olmaması ve tümünün de başrahiplik yaptıkları manastırlarda kalmaları dışında, söylenmesi gereken özel bir şey yok. Bütün bu yüksek rütbeli papazlar, diğer Hıristiyan kiliselerinde de olduğu gibi, patriğe bağlıdırlar. Onlardan yalnızca görevlerini yapmaları beklenir; ne var ki, bu doğrultuda hiçbir çabaları yoktur ve acınacak bir bilgisizlik içindedir-

ler; hatta çoğunlukla vartabetlerden bile önemsiz sayılırlar. Kimi zaman onlar hem piskopos hem de vartabet, başka bir deyişle hem piskopos hem de ilahiyat doktorudurlar. Ermeniler arasında büyük gürültü çıkaran bu vartabetler, aslında büyük doktorlar değil, ülkenin en becerikli kişileridir (ya da en azından böyle oldukları kabul edilir). Böylesine yüce aşamaya kabul edilebilmeleri için, uzun yıllar ilahiyat okumaları gerekmemektedir; Ermeni yazı dilini bilmeleri, büyük ustaları Krikor Atenasi'nin öğütlerini (bunların en parlak yanı Roma Kilisesine karşı kustuğu hakaretlerdir) ezberlemeleri yetmektedir. Ermenilerde yazı dili, bilginlerin dilidir ve bunun diğer Doğu dilleriyle hiçbir ilişkisinin olmadığı söylenmektedir; yazı Ermenicesini bu kadar güç kılan da işte bu özelliğidir. Yazı Ermenicesinin çok zengin anlatımlı olduğu ve dinin, bilimlerin ve sanatların bütün terimleriyle zenginleştiği söyleniyor; bu olguysa, eskiden Ermenilerin bugün olduğundan çok daha becerikli olduklarını gösteriyor. Son olarak, bu dili onların yurdunda işitmek büyük onur; o, yalnızca en iyi elyazmalarında bulunuyor. Vartabetler kutsaldırlar, ama ender olarak ayinde görev alırlar; onlar, daha çok, vaaz vermek için yetiştirilmişlerdir. Vaazlar iyi tasarlanmamış meseller, İncil'in iyi anlaşılmamış ve iyi anlatılamayan bölümleri ve gelenek yoluyla aktarılan bazı yalan yanlış öyküler çevresinde dönüp durur; bununla birlikte, vaazları verenler bunları büyük bir ciddiyet içinde aktarırlar ve verdikleri bu söylevler onlara bir patrik kadar saygınlık kazandırır ve özellikle aforoz silahını kötüye kullanmalarına yol açar. Bazı köylerde görev yaptıktan sonra, eski bir vartabet onlara büyük bir törenle doktor unvanını verir ve avuçları içine papaz asasını bırakır. Tören din sömürüsü yapılmadan gerçekleştirilmez, zira doktorluk derecesi onlarda bir kutsal derece olarak kabul edildiğinden, bu dereceleri de diğer dereceler gibi hiç utanmadan satarlar. Bu doktorların vaaz verirken oturma ve ellerinde papazlık asasını tutma ayrıcalığı vardır; buna karşılık doktor olmayan piskoposlar ayakta vaaz verirler. Vartabetler vaazdan sonra onlar adına toplanan paralarla geçinirler; bu paralar özellikle kervanların konakladıkları yerlerde çok büyük tutarlara ulaşır. Bu vaizler evlenmezler ve yılın dörtte üçünü katı bir perhiz yaparak geçirirler: Bu süre içinde ne yumurta, ne balık, ne de süt ürünleri yerler. Vaazları sırasında söylediklerinin daha iyi anlaşılması için

sık sık halk dilini kullanırlar: Ne var ki, ayinler, ilahiler, azizlerin yaşamının anlatımı, dinsel işlemlerin yönetimi sırasında kullandıkları sözcükler yazı dilindendir.

Papazlar ve laik din adamları, tıpkı Rum papazlar gibi evlenirler, ama ikinci bir evlilik yapamazlar; bu nedenle, benzi uzun bir yaşam vaat eden ve çok sağlıklı kızları seçerler. Hepsi de yaşamlarını kazanmak, ailelerini geçindirmek için bir meslekte çalışırlar ve bu durum onların vaktini çok fazla aldığından dinsel görevlerini zar zor yerine getirebilirler. Kutlama günlerinden önceki geceyi kilisede geçirmek zorundadırlar.

Ermeni din adamları ya sapkındır ya da Katoliktir.[a] Sapkınlar Aziz Basileios'un, Katolik olanlar Aziz Dominicus'un koyduğu kurallara uyarlar. Yöre başkanlarını, Dominikenlerin Roma'da oturan başkanları seçer. Yaklaşık olarak 1320 yılında, Dominiken Peder Barthélemy, birçok Ermeni'yi o sırada Johannes XXII yönetimindeki Roma Kilisesinde topladı ve bu büyük misyoner, yaşadığı yörede tarikatının birçok manastırını kurdu; Nahçıvan ilinde, Tebriz ile Erivan arasında hâlâ birkaç manastır var. Bay Tavernier, Nahçıvan ve ona bir günlük uzaklıkta bulunan Eski Colfa kentleri çevresinde on kadar manastır sayar; bütün bu manastırları Ermeni Dominikenler yönetmektedir; iyi bireyler yetiştirmek için, zaman zaman bu ulustan bazı küçük çocuklar Roma'ya gönderilir ve Aziz Dominicus tarikatının düşünceleri doğrultusunda eğitilirler. Her manastır bir kasabadadır ve o çevrede yaklaşık altı bin Katolik bulunur. Patrik unvanını alan başpiskoposları, seçilmesinden sonra seçimin onayını Roma'dan alır ve piskoposluğundaki bütün dinsel uygulamalarda Roma ayin yöntemlerini uygulatır: Halkın anlaması için Ermenice okunan ayinler ve dualar dışında. Küçük topluluk azizlere yakışır biçimde yaşar, çok bilgilidirler ve bütün Doğu'da onlardan daha iyi Hıristiyanlar bulamazsınız.

Sapkın Ermeniler oldukça acınacak durumdadır: Tıpkı Trappe'taki[b] din adamları gibi perhiz yaparlar, ama eğer doğru seçim yapmazlarsa bütün bunlar hiçbir işlerine yaramaz. Haftanın iki gününü (çarşamba ve cuma) hafif yiyeceklerle geçiştirirler, balık, yumurta, yağ ve sütlü ürünler yemezler.

a Tournefort Gregoryen mezhebine bağlı Ermenileri sapkın (hérétique) olarak kabul ediyor –ç.n.

b Fransa'da Trappe'ta ortaya çıkan ve katı dinsel uygulamalar öngören Cîteaux tarikatı –ç.n.

Rumların Büyük Perhiz'i[a] Ermenilerinkiyle karşılaştırılacak olursa, bir ziyafet dönemi sayılabilir; Ermeni Karem'inin çok uzun olması dışında, bu süre içinde yalnızca kök yemelerine izin verilir ve hatta açlıklarını yatıştıracak kadar bile yiyemezler. Kutsal cumartesi dışında, kabuklu deniz hayvanları, yağ yemek, şarap içmek de yasaktır; kutsal cumartesi günü, tereyağı, peynir ve yumurta yerler. Paskalya günü et yenir ama yenilen etin o gün öldürülmüş bir hayvana ait olması gerekir, daha önceki günlerde öldürülenlere değil. Büyük perhiz boyunca yalnızca balık yerler ve pazar ayinini dinlerler. Ermeniler *metz* (büyük oruç) adını verdikleri pazar ayini öğlen yapılır. Mihrabın önüne gerilen büyük bir perdenin arkasındaki papaz yalnızca İncil'i ve İnanç bildirgesini okur. İnananlar, kutsal perşembe günü yalnızca öğlen yapılan Kıdas[b] ayinine katılırlar; buna karşılık, kutsal cumartesi ayini akşam saat beş ya da altıda yapılır ve bu ayinde de şaraplı ekmek dağıtılır. Sonra, daha önce de söylediğimiz gibi, balık, tereyağı ya da sıvı yağ yenerek büyük perhize son verilir. Büyük perhiz dışında, yıl boyunca uygulanan ve her biri sekiz gün süren dört başka perhiz daha vardır; bunlar inananları dört büyük bayrama (Doğuş, Paskalya, Tebşir ve Aziz Krikor) hazırlamak için konmuştur. Bu perhizler de büyük perhiz kadar katıdır; bunlar sırasında da yumurtadan, balıktan, hatta sıvı yağdan ve tereyağından söz edilemez; art arda üç gün boyunca hiçbir şey yemeyenler bile vardır.

Tıpkı bizim gibi, Ermenilerin de yedi ayini vardır: Vaftiz ayini, vaftiz pekiştirme ayini, tövbe ayini, kutsal ekmek ve şarap ayini, ölmek üzere olan kişiye kutsal yağ sürme ayini, din adamı takdis ayini ve evlenme ayini.

Ermenilerde vaftiz, tıpkı Rumlardaki gibi suya batırılarak yapılır ve papaz aynı sözleri söyler: "Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz ediyorum"; çocuk üç kez Kutsal Teslis anısına suya daldırılır. Bazı cahil rahipler okunan bu duada aşırıya kaçarak her daldırışta aynı sözleri tekrarlayıp bu sözleri gereğinden fazla söylüyorlarsa. Katolik papazı ayin usulleri gereği bazı dualar okurken, beyaz pamuk ve kırmızı ipeği bükerek bir kordon hazırlar. Kordonu çocuğun boynuna geçirdikten sonra, kutsal yağı alnına, çenesine, karnına, koltukaltlarına, el ve ayaklarına sürerken her biri üzerine

a Paskalya'dan önce yedi hafta boyunca tutulan perhiz –ç.n.

b Kıdas ya da kudasın Ermenicesi "hağortutyun"dur ve iletişime geçmek anlamına gelmektedir –ç.n.

haç işareti yapar. Kordon töreninin çarmıhtayken mızrak darbesi alan İsa'dan akan kanın ve suyun anısına yapıldığı söyleniyor. Çocuğun ölme tehlikesi yoksa, vaftiz törenleri yalnızca pazar günleri yapılır ve papaz her zaman günün azizinin adını ya da –vaftiz gününün özel bir azizi yoksa– bayramı kutlanacak bir sonraki azizin adını söyler. Çocuğu kiliseye ebesi getirir, ama davulların, borazanların ve ülkedeki diğer çalgıların sesleri arasında annesine geri götüren vaftiz annesidir. Anne çocuğunu almak için dizleri üzerinde hazır bekler; daha sonra ana babalarla, dostlarla ve din adamlarıyla birlikte sofraya oturulur. Din adamlarının mutlaka şölende bulunması gerekir, çünkü Ermeniler papazların vaftizi ancak birkaç karşılaşma sonrasında geçerli biçimde yapabileceklerine inanırlar. Hatta ölen çocukları bile vaftiz eden papazların bulunduğunu işittim; buna inanmakta güçlük çekmedim, çünkü papazlar ölülere bile kutsal yağ sürüyorlar.

Noel günü yapılan vaftizler en görkemlileri oluyor; sağlığı elveren çocukların vaftiz töreni Noel gününe kadar bekletiliyor. En ünlü bayramlar, özellikle, kimi gölcüklerin ya da ırmakların bulunduğu yerlerde yapılıyor. Bayram için, güzel halılar döşenmiş bir teknede küçük bir mihrap hazırlanıyor; ana babaların, dostların ve komşuların (bunlar için de başka tekneler süsleniyor) eşliğindeki din adamları, güneş doğar doğmaz geliyorlar. Hava şartları ne kadar sert olursa olsun, alışılmış dualardan sonra papaz çocuğu üç kez suya sokuyor ve ona kutsal yağ sürüyor. Pederler bu işlerden epey kârlı çıkar, çünkü bayram şölen halinde geçer ve armağanlar sunulur; ayrıca, Noel bayramını beklemeyen ve çocuklarının ölmek üzere olduğunu düşünen babalar da vardır. Aslında ne gereksiz sıkıntı yaratan bir çılgınlık bu! Sık sık valiler, hatta bazen kral bile bu çeşit bayramlara katılmak için Colfa'ya gelir. Bu gibi durumlarda, şölenin yanı sıra birçok armağan sunmak gerekir. Doğum yapan kadınlar, ancak doğumdan kırk gün sonra kiliseye giderler.

Anlattıklarımız göz önüne alındığında, kutsal yağı çocuklara sürdüklerine göre, Ermenilerin iki kutsamayı aynı anda yaptıkları görülür: Vaftiz ve vaftiz pekiştirme.

Kıdas ayininde, papazlar inananlara bir parça kutsanmış şaraba batırılmış kutsanmış mayasız ekmek verirler; ne var ki, annelerinin kolları ara-

sındaki iki ya da üç aylık bebeklere şaraplı ekmek verilmesi tam bir rezalettir, çünkü bebekler çoğunlukla bu kutsanmış şeyleri yere atarlar. Ermeni papazları mayasız ekmekle kutsama eylemini gerçekleştirir ve kutsamayı yapacakları günden bir gün önce mayasız ekmekleri kendileri hazırlarlar; mayasız ekmekleri bizimkine benzer, yalnız bizimkinden üç ya da dört kat kalın olur. Ayin başlamadan önce, papaz mayasız ekmeği özenle bir mağızma[a] içine yerleştirir; şarabı da kutsal kupaya koyar, İsa Son Yemek'te şarap içmiş ve suyu vaftiz için saklamıştı, der. Papaz mağızma ve kupanın üstünü büyük bir örtüyle örterek İncil tarafındaki sunağın yakınındaki bir dolaba kilitler. Papaz, Kutsal sunu sırasında ardında kimi meşale, kimi de oldukça uzun ve uyumlu sesler çıkaran küçük çıngıraklarla donatılmış kışotzlar[b] taşıyan diyakoslar ve diyakos yardımcıları olmak üzere törenle mağızmayı ve kutsal kupayı almaya gider. Önünde buhurdanlıklar, çevresinde meşaleler ve müzik aletleri taşınan papaz, ayin eşyalarını tören alayı eşliğinde mihrabın çevresinde dolaştırır. Bunun üzerine cahil halk secdeye kapanarak kutsanmamış eşyaya tapar. Bu yanılgıda aslı suç din adamlarındadır: "Efendimizin bedeni tam karşınızdadır" diye başlayan bir ilahiyi dizleri üstünde okurlar. Ermenilerin bu kötü geleneği Rumlardan aldıkları sanılır; çünkü, bizim de gözlemlediğimiz gibi, Rumlar bağışlanmaz bir cehaletle, kutsanmamış eşyaya taparlar. Yaptıkları yanlış, eskiden yalnızca Kutsal perşembenin kutlanmasına izin verildiğine inanmalarından ve kutsal perşembede yılın bütün günlerine yetecek kadar mayasız ekmek hazırlamalarından kaynaklanmaktadır; hazırlanan mayasız ekmekler İncil tarafındaki bir dolapta saklanıyordu ve papaz mayasız ekmeği bu dolaptan diğerine aktarırken cemaatin ona tapması çok haklı bir davranıştı. Bu küçük törenden sonra papaz elindekileri mihrabın üstüne bırakır ve kutsama sözlerini söyler; secde etmiş halka doğru dönerek yeri öper ve göğsüne vurur; onlara mağızmayı ve kursal kupayı göstererek şunları söyler: "İşte İsa'nın bedeni ve bizim için akıttığı kanı." Daha sonra mihraba döner ve şaraba batırılmış mayasız ekmeği yer. Şaraba batırılmış mayasız ekmeği inananlara verdiğinde, daha etkili olmak için şu sözleri üç kez tekrarlar: "Bunun, dünyanın günahlarını ba-

a Mağızma derin olamayan bir kaptır –ç.n.

b Çıngıraklarla donatılmış bir çeşit baston –ç.n.

ğışlatan ve yalnızca benim değil, bütün insanları kurtuluşunu sağlayan Tanrı'nın Oğlunun bedeni ve kanı olduğuna kuvvetle iman ediyorum." Halk bu sözleri alçak bir sesle harfiyen tekrarlar.

Bu kutsal önleme karşın, sapkın Ermeniler bu tapılası gizemin büyüklüğüne asla vakıf olmuş gibi görünmemektedirler. Çoğu kıdas ayinine hazırlıksız gelir ve günah çıkarmamış on beş ya da on altı yaşlarındaki çocuklara (onlar bu yaşlarda, halkın sandığı kadar masum değillerdir) şaraplı ekmek verilir. Kırsal kesimdeki Ermeniler ender olarak şaraplı ekmek yerler, çünkü halkın ayin yaptıracak kadar parası olmaz ve papazlar para olarak karşılığı iyi ödenmeyen bir ayinin büyük bir erdemi olmayacağını söylerler.

Bizim misyonerlerimiz bilgileriyle, gayretleriyle ve yüce gönüllülükleriyle hayranlık uyandırırlar; ne var ki, sapkınlar havariler gibi çalışan insanların en sağlam biçimde oluşturdukları yapıları paralarıyla tahrip ederler. En verimli misyonlar bile sonunda –eğer Tanrı sapkınların yüreğini değiştirmezse– yıkılacaktır. Papazlarımızın sağladığı kutsal gelişmeyi hiç kavrayamayan bu zavallılar, devletin güçleriyle ilgileniyorlar ve ülkede Latinlerin sayısının artmasının ne kadar tehlikeli olduğunu; ülke yöneticilerine karşı kötü niyetli bu adamların papaya ve Hıristiyan krallara gönülden bağlı olduklarını; onlara casus gözüyle bakılması gerektiğini ve onların din bahanesiyle gelerek ülkenin güçlerini öğrenmeye çalıştıklarını; kendi dinlerinden olan kişileri isyana ve ayaklanmaya kışkırttıklarını; kralların topraklarını genişletmek için özel bir görevli gibi çalışmazlarsa, Avrupa'nın en güçlü krallarının onlarla ilgilenmeyeceğini sanıyorlar. Parayla desteklenen bütün bu yalancı nedenler Müslümanların gözlerini açtı ve bütün dünyanın verdiği öğütlere karşın misyonerler ülkeden çıkmak zorunda bırakıldı. Bununla birlikte bu havariler asla yılmadılar; Levant'ta her gün, yeni yeni dilenci tarikatından Fransiskenler, Dominikenler, Karmelitler, Cizvitler, Paris'in yabancı misyonlarından papazlar ortaya çıkıyor. Kendilerine gelenleri eğitiyorlar, vaftiz ediyorlar, kaybolmuş kuzuları[a] ağıla geri getiriyorlar, Tanrının sevgili kullarına Cennetin kapılarını açıyorlar.

Ermenilerin gözlerini açamamaları ne kadar yazık, çünkü onlar aslında çok iyi ve sofu insanlar! Bizim kiliselerimizi tanımalarından bu yana,

a Burada, "Hıristiyan olmayanlar" anlatılmak isteniyor –ç.n.

kiliseleri çok temiz; bütün kiliselerinde, kutsal yerdeki sahının sonunda, beş ya da altı basamakla çıkılan bir tek mihrap var. Bu kutsal yeri süslemek için büyük paralar harcıyorlar. Niteliği ne olursa olsun hiçbir laikin buraya girmesine izin verilmiyor. Bu yerlerin zenginliğine bakıldığında, Ermenilerin ikiyüzlü Rumlardan çok daha varlıklı oldukları anlaşılıyor. Rumların en kutsal saydıkları şeylerde bile sefalet açıkça görülüyor: Ayin yapmak için iki mumu bile zar zor buluyorlar. Ermenilerdeyse, tersine, güzel ışık donanımları ve koca koca meşaleler var; ilahileri de çok daha güzel; söz ettiğimiz aygıta bağlanmış çıngırakların yarattığı senfoni yürekleri duygulandıran esinler veriyor; bunlar, İncil okunurken kutsal şarap ve ekmek taşınırken çalınıyor.

Ermeniler günah çıkarmaya da kıdas ayininden daha çok önem vermezler; günah çıkarma sırasında yaptıkları itirafların çoğunun kutsal şeylere karşı yaptıkları saygısızlıklardan oluştuğunu söyleyecek olursak hiç de iftira etmiş sayılmayız. Papazlar bu dinsel işlemin ruhunu bilmezler; bizim kadar büyük günahkâr olanlar istiğfar edenler de, günah olanı günah olmayandan ayıramazlar. Ne günah çıkaranların, ne de istiğfar edenlerin iyi bir tövbe eylemini gerçekleştirebilecek düzeyde olmamaları ne yazık. Açıklanan günahlar önemsiz ve belirsizdir; kimileri, işledikleri günahlar üzerinde bile durmadan, yaptıklarının üç katını söylerler, sınavlarına örnek olması için hazırlanmış çok büyük bir suçlar listesini ezbere sıralarlar. Eğer hırsızlık yaptıklarını ve öldürdüklerini itiraf edecek olurlarsa, çoğunlukla günah çıkaran papazlar Tanrı'nın bağışlayıcı olduğu yanıtını verirler; ama perhizini bozana ya da çarşamba veya cuma günü tereyağı yiyene bağışlama yoktur; zira dini büyük perhizler yapma eylemine indirgeyen papazlar bu tür günahlar için korkunç cezalar verirler; kimi zaman tütün içtiklerini, bir kediyi, bir fareyi, bir kuşu öldürdüklerini söyleyenlere aylar süren cezalar verdikleri bile olur.

Burada, Ermenilerin ölmek üzere olan kişiye kutsal yağ sürdükleri ayinden söz etmenin tam sırası, çünkü bu uygulamadan daha saçma bir şey görmedim. Zira bunu ölümden sonra ve çoğunlukla da kutsal kişiler için yaparlar; diğer kimselere bu işlem uygulanmaz.

Ermenilerin evlilik konusunda farklı kuralları vardır. Dul bir erkek yalnızca bir kez daha evlenebilir. Üçüncü bir evlilik akdi yapılırsa zina olur.

Aynı biçimde, dul bir kadın genç bir erkekle evlenemez. Buraya kadar pek kötü bir şey yok; eğer taraflar evlenmeden önce birbirlerini tanıyorlarsa, belki de evlilik diğer dinlerdekilerden çok daha sağlıklı olur; ne var ki, onlarda aşkın ne olduğu bilinmez. Evlilikler, yalnızca kocalarıyla fikir teatisinde bulunan annelerin arzusu doğrultusunda yapılır. Maddelerde anlaşmaya varıldıktan sonra, oğlan anası yanında bir papaz ve iki yaşlı kadınla birlikte kızın evine gelir. Müstakbel geline oğlunun gönderdiği yüzüğü verir. Oğlan da gelir ve elinden geldiği kadar ciddi bir tavır takınır, çünkü ilk karşılaşmada oğlanın gülmesine izin verilmez; bu görüşme aslında hiçbir anlam taşımaz, çünkü yüzü peçeli olduğundan gelinin güzel mi yoksa çirkin mi olduğu anlaşılamaz. Nişan törenini yapan papaza içecek ikram edilir. Evlenme ilanlarının verilmesi âdetten değildir. Zifaftan önceki gün, nişanlı erkek gelin adayına giysiler gönderir ve birkaç saat sonra nişanlısının evine giderek nişanlısının kendisine vermek istediği armağanları alır. Ertesi gün ata binilir ve her şeyin çok güzel olması için hiçbir şey ihmal edilmez. Nişanlı erkek müstakbel eşinin evinden çıkarak ata biner ve önden gider; hali vaktine bağlı olarak başı, bir altın ya da gümüş ağla ya da açık kiraz pembesi bir tülle örtülüdür; bu tül ya da ağ beline kadar iner. Sağ eliyle bir kemerin ucunu tutar; damadı gene at sırtında izleyen, beyaz bir tülle örtülmüş gelin de kemerin diğer ucunu tutar; tülün ucu atın bacaklarına kadar iner. Dizginleri tutmak için, nişanlı kızın atının yanlarında iki adam yürür. Ana babalar, dostlar, en seçkin gençler, ellerinde mumlarla, atlı ya da yaya olarak, düzen içinde, kafileyle kiliseye kadar gider. Kilisenin kapısında atlardan inilir ve nişanlılar, kemerin uçlarını tutmaya devam ederek sahının basamaklarına kadar giderler. Burada, yüz yüze birbirlerine yaklaşırlar ve papaz İncil'i başları üstüne koyduktan sonra onlara birbirlerini karı ve koca olarak almayı isteyip istemediklerini sorar; nişanlılar, onaylarını belirtmek için başlarını eğerler. Bunun üzerine papaz kutsama sözcüklerini söyler, yüzük törenini gerçekleştirir ve ilahi söyler. Daha sonra, kiliseye gelirken izlenen sıra bozulmadan gelinin evine gidilir. Gelin damadın ayakkabılarını çıkarır, şamdanını söndürür; önce damat yatar; gelin duvağını ancak yatağa girerken çıkarır. Ermenistan'da evlilik ve düğünler işte böyle gerçekleştirilir.

Ve büyük arzuları gizleyen bu karanlık
Utanıp sıkılmalarını da saklar gibidir.

Bununla birlikte, yapılan evlilik görmeden mal almaya benzer. Karısını yatakta başka bir adamla yakalayan ve onu tanıyamayan Ermenilerin olduğu söylenir. Kadınlar her gece peçelerini açmadan önce şamdanı söndürürler ve birçoğu gündüzleri yüzünü açmaz. Uzun bir geziden geri dönen bir Ermeni, yatağındakinin aynı kadın olup olmadığından ya da –malına mülküne konmak için– ölen karısının yerine bir başka kadının geçip geçmediğinden emin olamaz.

Anneleri ölen kızların evlenmeleri için gerekenleri en yakın akrabalar yapar. Kimi zaman anneler iki ya da üç yaşlarında çocukları evlendirmek için söz keserler; hatta daha gebelikleri sırasında, eğer çocuklardan biri erkek, diğeri kız olursa onları evlendirmek için söz kesen anneler bile vardır; bu, dürüst insanların birbirlerine verebilecekleri en büyük dostluk işaretidir. Bebeklere doğar doğmaz söz kesilir ve söz kesme eyleminden evlenmenin gerçekleştiği döneme kadar, erkek her yıl, paskalya günü, müstakbel karısına bir elbise gönderir. Ermenilerin düğünleri üç gün sürer ve erkeklerle kadınlar bir arada bulunmazlar. Hem erkeklerin, hem de kadınların çok içtikleri söylenir; bu saygıdeğer hanımlar kadın kadına olduklarında yüzlerindeki tülü açarlar, birbirlerine güzel sözler söylerler ve özellikle de içkinin dozunu kaçırırlar.

Ermeniler, günümüzde, din adamının takdisi için çok fazla tören yapmazlar; kendini kiliseye adamak isteyen kişi, babası ve annesiyle birlikte papaza gider. Anne ile baba oğullarının kendini Tanrı'ya adamak istediğini bildirir ve bu konuda izin verirler. Erkek evladın niyetini öğrenen papaz, altına gireceği yükün ağırlığını ona anlatma, böylesine kutsal bir meslekte sebat edebilmek için Tanrıdan gerekli inayetleri istemeye davet etme, bu görevle ayrılmaz bir bütün oluşturan erdemleri uygulama emrini verme zahmetine katlanmadan, birkaç dua okuyarak sırtına bir cüppe giydirmekle yetinir. İşte ilk tören budur. Aynı tören yıllar boyunca altı defa yinelenir ve yinelemeler arasında geçen zamanla ilgili olarak herhangi bir kural yoktur; ne var ki, din adamı on sekiz yaşına ulaştığında, yalnızca

papazlık, diyakos yardımcılığı ya da diyakosluk sınıfları için kullanılan birkaç dua eşliğinde ayin cüppesinin zorunlu kıldığı kuralları kabul eder. Bu arada, eğer papaz evlenmek isterse (bu, papazlar arasında her zaman görülen bir olaydır), dördüncü törenden sonra istediği kızla evlendirilir. Cüppenin zorunlu kıldığı kuralları kabul ettikten sonra, kendisini bütün ruhani giysileriyle donatan bir piskoposa ya da başpiskoposa başvurur. Bu tören diğerlerinden daha pahalıya mal olur, çünkü sınıflar aşıldıkça çok daha fazla ödemek gerekir. Eskiden Ermeni papazları karılarının ölümünden sonra bir daha evlenemiyorlardı; bu kural bütünüyle terk edilmiş değilse de ikinci bir kadınla evlendiklerinde –sanki ikinci evlilik görevlerini yok etmiş gibi– artık ayin düzenleyemez. Yeni papazların, yalnızca Tanrının hizmetiyle ilgilenmeleri için, bir yıl kilisede yatma zorunluluğu vardır; daha sonra, yalnızca kutlama yapılacak günün arifesinde kilisede kalırlar; kimileri hiç evine gitmeden beş gün kilisede kalır ve yalnızca katı yumurta, sade su ve tuzla pişirilmiş pirinç yer. Piskoposlar ancak yılda dört defa et ve balık yerler. Başpiskoposlar yalnızca sebzeyle yaşarlar. Perhiz ve oruçla dinsel alanda yetkinliğe ulaştıklarından, kademeleri ilerledikçe bunların dozunu artırırlar; bu açıdan, patriklerin hemen hemen açlıktan ölmesi gerekir. Misyonerlerimiz biraz onların yöntemlerini benimsese iyi olur, çünkü aşırı oruçlar tutmadan onların güvenleri kazanılamaz.

Yüksek rütbeli papazlar yılda yalnızca iki defa kutsal su hazırlarlar ve bu törene Haçın Vaftiz Edilmesi adını verirler, çünkü Doğuş Bayramı gününde birçok dua okuduktan sonra bir haçı suya daldırırlar; kutsal suyu böylece hazırladıktan sonra, herkes testisini doldurarak evine götürür; papazlar ve özellikle de yüksek rütbeli olanlar bu törenden çok büyük bir kazanç elde ederler.

En derin saygılarımla,

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi
Mosenyör Kont de Pontchartrain,

Monsenyör,

On iki Eylülde sırtımızı iyice Doğu'ya çevirdik ve Anadolu topraklarında olmakla birlikte, Akdeniz'e yaklaşma kararı alır almaz Fransa'daki çan kulelerinin tepelerini görmeye başladığımızı sandık. Tokat'a gitmek için toplanan kervanın bir bölümüyle birlikte Erzurum'dan ancak bir mil uzaklaşabildik; ertesi gün, 13 Eylülde, diğer tüccarların gittiği Ilıca kaplıcalarına[1] ulaşmak için yola çıktık. Ilıca kaplıcalarının suyu bize Hasankale'de ve büyük Erzurum manastırı yakınlarında bulunan kaplıcaların sularından daha sıcak geldi.

14 Eylül. Sabahın beşinden öğlene kadar düz, ama çok kurak ve kavruk arazilerde yürüdük ve bu yüzden hiçbir bitkiye ve tohuma rastlamadık. Kervanımızda yaklaşık olarak ancak üç yüz kişi vardı; bunların hemen hemen hepsi Tokat'a, İzmir'e, İstanbul'a ipek götüren Ermenilerdi. 15 Eylülde, saat beş buçukta yola çıktık ve öğlene doğru Erzurum ovasında, Ilıca köprüsünün altından geçen Fırat'ın bir kolunun kıyısında konakladık. Bu ırmağı hep solumuza alarak ilerlemiştik, ama arazi bir önceki günden daha çorak geldi bize: Fırat'ın batıya doğru akmasını belirleyen kayalardan başka bir şey görmedik.

16 Eylül. Sabahın dört buçuğundan öğlen bire kadar, dar, sevimsiz, işlenmemiş, yalnızca bir tek kervansarayı olan ve Fırat'ın hep batıya akmakla birlikte birçok kıvrımlar çizdiği bir vadide yürüdük. Yirmi dört deveden oluşan bir kervandan Tokat yolunda birçok haydut olduğunu öğrendik, bu yüzden ırmağı iki kez aşmak zorunda kaldık. Haydutların gelmekte olduğu haberi üzerine toplandık, direnebildiğimiz kadar direnmeye karar verdik. Yürüyüş sırasında ipek yüklü atları ortamıza almaktan da geri kalmadık ve kimi zaman atlar, kimi zaman artçılar arasında yürüdük. Saat on bire doğru, daha da dar bir vadinin girişine ulaştık; tepenin sırtlarında bu tehlikeli yeri görebileceğimiz bir yere ulaşınca, geçidin durumunu görmek

üzere üç tüfekçi gönderdik; ne mutlu ki, yalnızca dağda yürüyen üç dört silahlı adam gördükleri haberini getirdiler; böylece geçidi tek sözcük etmeden ve elden geldiğince acele ederek geçtik. İşte tam o noktada Fırat güneye doğru büyük bir dönüş yaparak diğer kollarına yaklaşıyor ve Mamahatun'dan geçiyor. Güneybatı yönünde yolumuza devam ettik ve geçide yarım saat uzaklıkta, oldukça sarp bir dağın yamacının ortasında, ne bir köyün, ne de bir kervansarayın göründüğü ıssız bir yerde konakladık; tenceremizi kaynatmak için tezek bulmakta bile çok zorlandık.

17 Eylül. Yolumuz kısaydı, ama rahat değildi; Bütünüyle çıplak bir dağdan geçtik; dağın eteğinde iyi ekilmiş bir vadiye girdik ve dört saatlik bir yürüyüşten sonra, oldukça güzel bir köy olan Karabulak[2] yakınlarında konakladık. Aynı gün, bizimki kadar güçlü bir ipek kervanına katıldık; bu kervan bizden iki gün sonra Erzurum'dan yola çıkmış, ama azledilmiş bir paşanın haydutların başına geçtiği söylentisi üzerine daha hızlı yol almıştı. Bu katılım bizi çok mutlu etti; sabahın beşinde, hep birlikte, Akpınar'a[3] gitmek için Karabulak'tan ayrıldık ve bu köye öğleden sonra saat birde ulaştık. Çok yüksek ve bütünüyle çıplak bir dağdan geçmeseydik, bizim için yol çok daha rahat olacaktı.

18 Eylül. Sabah saat dörtte yola çıktık, ama çok uzağa gidemedik: Saat sekiz kırk beşte, batıya doğru akan bir derenin kıyısında konakladık. Çamlarla dolu, inmesi çok güç bir dağdan geçtik; yol, dar ve kıvrıla kıvrıla uzanan bir vadiye ulaşıyordu; vadinin solunda, yuvarlak kemerli, çok eski bir zamandan kalmışa benzeyen eski bir sukemeri vardı. Aynı gün, daha ileride, Vatiza'da[4] denize dökülen ırmağı geçtik; bu ırmak güneyden gelir; oysa haritalarımızda doğudan geldiği gösterilmektedir.

19 Eylül, çok dar başka bir vadide kuzeybatıya doğru yürümeye devam ettik; daha sonra, batıda, kıyısında Sukme[5] köyü bulunan güzel bir derenin aktığı oldukça güzel bir ovaya girdik. Bu köyün biraz ilerisinde, anayolun sağında, Eskiçağ'dan kalma iki sütun görülüyor; daha küçük

1 Bkz. 18. Mektup, 7. dipnot.

2 Kurakulak, kervanların olağan yolu üzerindedir; Fırat vadisi burada yoldan ayrılarak batı-kuzeybatıya yönelir. Günümüzdeki karayolu artık buradan değil, daha güneyden, Erzincan ile Sivas'tan geçer.

3 Bu köy haritalarda yer almıyor, üstelik diğer yolculuk metinlerinde de adı geçmiyor.

4 Lori ırmağı; aynı adı taşıyan köyün yakınında geçilen bu ırmak Çoruh'un bir koludur ve Çoruh Batum'da Karadeniz'e dökülür, oysa Fatsa (Vatiza) çok daha batıdadır.

5 Sökmen. Bu köy de kervan yolunun üstündedir.

olanın üstünde, çok eski Yunan harfleri var, ama haydutların korkusundan onu inceleyemedik; dahası yazıtlar bize çok yıpranmış göründü. Belki de üstünde Sukme'nin harabeleri üzerinde kurulduğu bir eski kentin adı yazılıydı. Beş buçuk saat süren bir yoldan sonra, Kermeri[6] adlı başka bir köyün yakınında konakladık.

20 Eylüldeki yürüyüş yedi saat sürdü; tıpkı Kermeri gibi, evleri çok kötü yapılmış başka bir köyde, Sarvular'da[7] durduk. Dağdan inerken, tehlikeli yerin girişinde beş-altı atlı haydut gördük; üzerlerine ateş açacağımız tehdidini savurunca geri çekildiler. Tüfeğimiz, tabancalarımız, kılıcımız ya da mızrağımız elimizde atlarımızdan indik; çünkü aramızda bütün bu silahlarla donanmış insanlar vardı, ama bunları kullanmakta kararlı olanların sayısı çok değildi; bana gelince, doğrusunu söylemek gerekirse, o gün kendimi savaşmaya hazır hissetmiyordum. Yürüyüş sırasında ipek balyaları ortamızda taşınıyor ve en çevik süvarilerin yarısı kafilenin önünde, yarısı da arkasında yer alıyordu. Yakın tepelerin üstünde, çeyrek mil uzaklıkta birkaç haydut göründü; bununla birlikte, girişinde on-beş yirmi haydudun mevzilendiği küçük bir vadiyle son bulan küçük bir ovaya girmekten çekinmedik; bizim düzenli bir biçimde geldiğimizi görünce, haydutlar geri çekilme kararı aldılar. Bunlar, kendilerini güçlü gördüklerinde soygun yapan dağlılardı ve ne aralarında anlaşabilme, ne de planlı kötülük yapabilme yetenekleri vardı. Eğer bize ciddi bir saldırıda bulunsalar, ipek balyalarının yarısı alıp götürmeleri işten değildi. Sabaha doğru tam balyaları yüklerken bize saldıran birkaç gece haydudu daha becerikli çıktı, yükleriyle birlikte iki katırı alıp götürdüler ve bir daha onların izine rastlayamadık. Geçtiğimiz dağlar çok hoş baltalıklarla kaplıydı ve aralarında çamlar, karaardıçlar ve ardıçlar da vardı. Bütün bu bölgelerin karpuzları harika; en güzellerinin eti soluk kırmızı, çekirdekleri siyaha çalan kırmızı-kahverengi, diğerlerinin eti açık sarı renkli ve siyah çekirdekliler; kavunların eti ise beyaz.

21 Eylül. Sabah saat beşte yola çıktık, haydut korkusuyla sürekli tetikte durmak koşuluyla ülkenin en yüksek, en sarp ve can sıkıcı dağından geçtik.[8] Çok sayıda ender rastlanan bitkiyle karşılaşmamız tedirginliğimizi yatıştırdı.

22 Eylül. Sabahın beşinden öğleden sonraya kadar, hepsi de beyaz mermerden ya da kırmızı ya da beyaz balgamtaşından oluşan çok sarp ka-

yaları dolaştık; Karmili[9] ırmağı bu kayalar arasında doğudan batıya doğru hızla akıyordu. Kötü bir kervansarayda, daha doğrusu herkesin kendi örtüsünü yaydığı üç ayak yüksekliğinde bir sedi-ri bulunan bir saman ambarında barındık. Türkler gece eşyası olarak yalnızca bir halı taşıyorlar. Burası, Dilenci tarikatından Fransiskenlerin pencerelerinden daha küçük açıklıklarla aydınlanıyor sadece. Bu barınağı bulmaktan mutlu olduk, zira bütün gün yağmur yağması yetmiyormuş gibi bütün gece boyunca da dolu yağdı.

23 Eylül. Yürüyüşümüz sekiz buçuk saat sürdü; Kervansarayın çıkışında çok yüksek, çok sarp ve çırılçıplak bir dağla karşılaştık; ama daha sonra büyük ve güzel bir ovaya girerek Kürtanos[10] adı verilen bir köyün yakınında konakladık. 24 Eylül, sabah saat dörtte Kürtanos ovasından yola çıktık, bir dağdan ve çok derin vadilerden geçtik; vadilerde, yolun sağından, içerdiği büyük miktardaki toprak nedeniyle kıpkırmızı renkli bir ırmak akıyordu.[11] Yol çok tehlikeli dar boğazlarla kıvrımlar yapıyor ve bu boğazlardan sürü hayvanları ancak art arda sıraya girerek geçebiliyordu. Bu boğazlar, sonunda, bizi sivri sivri tepeler kapsayan başka dağlara ulaştırdı ve bu tepelerin en yükseğinde Şonak ya da Kulehisar[12] kenti kurulmuştu; kent, amfiteatr gibi düzenlenmiş, eski bir kaleyle son bulan küçük bir düzlükte yer alıyor. Kanlıymış gibi görünen ırmak, dağın eteklerinden geçiyor ve geçidi daha da korkunç hale getiriyor. Çevre ürküntü yaratacak kadar sarptı; ama görüntü birdenbire değişti, çünkü Kulehisar'ı geçince, Asya'nın bağlar ve meyve

6 Haritalarda Germürü adıyla belirtiliyor.

7 Burası, Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği Sarıcalar olabilir.

8 Sözü edilen yer, Tavernier'nin Dikmebel, Evliya Çelebi'nin Tekmanbeli adını verdikleri yer olabilir. Yol burada güneybatıya döner.

9 Kiepert'in haritasında (1844) Germeili adı verilen Kelkit yüksek vadisi; Yeşilırmak'ın sağ koludur. Kervansarayın adı Tavernier'de de geçer.

10 Kiepert'de Kirtanus; Suşehri yakınında.

11 Tournefort bir kıvrım yaptıktan sonra, burada Kelkit ırmağına ulaşıyor. Buradan sonra izlenen yol, Tavernier'nin izlediğinin daha kuzeyinde yer alan bir başka yoldur.

12 Koyluhisar; Evliya Çelebi'ye göre kalenin içinde 100 ev, dışında da bir o kadar ev vardı; Gardane'a göreyse toplam 60 ev bulunuyordu (1807).

bahçeleriyle dolu en güzel vadilerinden birine girdik. Doğal olarak beklenmedik biçimde karşımıza çıkan bu değişiklik, Kulehisar'a bir buçuk saat uzaklıktaki küçük Hacımurat[13] kentine kadar devam eden çok hoş bir çelişki yarattı. Hacımurat, eteklerinde aynı ırmağın aktığı ezilmiş bir tepeciğe benzeyen bir dağda yer alıyor. Kentin yanı başında bir kaya yükseliyor, kayanın üstünde de bir zamanlar vadideki geçidi savunmuş, harap bir kale bulunuyor. Burada gün boyunca çok güzel bitkiler gördük; bağların içinde şeftali, kayısı ve erik ağaçları vardı. Barınağımız çok güzeldi; ırmağın aşağısında, Paris'teki Sarayın büyük salonu gibi çift sahınlı güzel bir kervansaraydı; kubbesi kesme taştan, kemerleri iç eğmeçliydi; ne var ki, bulunduğu ülke düşünüldüğünde şaşırtıcı güzellikte olan bu yapı yalnızca tavan pencerelerinden ışık alıyor ve her sahının çevresi boyunca uzanan bir sedirde yatılıyordu. Serinliği seven bizler avluda yattık ve burada günün sıcağını hâlâ hissetmekten kurtulduk; ne var ki, gün doğmadan bir saat önce barınağımızı terk etmek ve bütün atların ve katırların soluğuyla pislenmiş havayı solumaya razı olmak zorunda kaldık, çünkü soğuk iliklerimize işlemişti ve içecek olarak buz suyundan başka bir şeyimiz yoktu. Yörede Türklerden başka kimse bulunmadığından, ürettikleri şarabı toptan olarak Ermenilere satıyorlardı ve satışın yapılmasından sonra ölseniz yarım *setier*[a] şarap bulamıyordunuz; çok pörsük ve çok tatlı olsalar da, şarap yerine üzüm yiyerek nefsimizi körelttik. Yöre asmalarının pek güzel görünüşlü ve verimli olmadıkları söylendi bizlere.

25 Eylül. Sabahın beşinden sekizine kadar aynı vadide ilerledik; kızıl ırmak sağımızda akıyordu; ne var ki, hemen hemen vadinin dibinde yer alan bir köyde ırmaktan uzaklaştık; ırmak kuzeye doğru yöneldi ve bize söylendiğine göre, daha ileride Karadeniz'e dökülen ırmaklardan birine kavuşacaktı. Irmaktan uzaklaşmak bizi pek rahatsız etmedi, çünkü kervandaki tüccarlar bu türden konularda pek bilgi vermiyorlardı; ne var ki, hangi yola sapmamız gerektiği konusunda çok kaygılanıyorduk, çünkü nereye göz atsak ırmağın akıp gittiği açıklığı görüyorduk. Ermenilerimiz bize yolu gösterdiler, kervanın başı Erzurum'dan beri geçmekte olduğumuz yüksek dağa tırmanmaya başladı. Burada çok sayıda meşe ve çam görülüyor-

a Yaklaşık 156 litreye eşdeğer eski bir Fransız hacim ölçüsü –ç.n.

du; fakat iniş ürkütücüydü; biraz daha az yüksek başka dağların eteğinde, bir çeşit uçurumun dibinde kamp kurduk.

26 Eylül. Saat beşe doğru yola çıktık ve ancak öğle vakti durduk; yürüyüş sıkıcı oldu, çünkü hep aynı vadide yürüyorduk; vadi engebeliydi. Her an vadiden çıkacağımızı sanıyorduk ama birçok dönüş yaptıktan sonra gene de o geceyi bir ırmağın kıyısında geçirdik.[14] Yol boyunca, Türk tarzında harçsız olarak yapılmış taş mezarlar gördük. Burada öldürülen zavallı tüccarların gömülü olduğu söylendi bize: söylendiğine göre, bu yol eskiden Anadolu'nun en tehlikeli yollarından biriymiş; şu anda, zaman zaman küçük kervanları soyan yöre insanları yabancı haydutlara saldırıyorlarmış ve bunların hemen hemen hepsini dağıtmışlar; "herkes kendi toprağında soysun" özdeyişine uygun davranıyorlar ve bu yüzden de koruma olmadan buradan geçmek çok tehlikeli hale geliyor; zaten ülke hiç hoş değil; yalnız, söylemeyi unuttum, Erzurum'dan beri yollarda sayısız keklik gördük.

28 Eylül'de, gene aynı vadide sekiz dokuz saat yol aldık; vadi birçok yerde genişledikten sonra yeniden daraldı; sonunda, hep aynı tür meşeleri gördüğümüz, işlenmemiş bir ovaya dönüştü. Irmak bu ana kadar solumuzda aktı; barınağa bir saat uzaklıktaki geçit yerinde ırmağı aştık ve onu aynı ovanın içinde, sağımızda bıraktık. Kervandakilerin bir bölümü o geceyi geçirmek için Tokat'a gitti. Bize Akmus[15] köyü yakınında, iri ve küçük yapraklı meşelerin arasında kamp kurdurdular.

28 Eylül. Gece yarısını bir saat geçe atlarımıza bindik, saat 10'a doğru Tokat'a ulaştık. Çok dar ve meşelerle kaplı vadilerden geçtikten sonra, ırmağımıza yeniden kavuştuk ve ırmağı iki kez geçtik; ırmağın adı Tosanlu'ydu ve Türklerin Kazalmak[16] adını verdikleri eskilerin İris'ine kavuşuyordu. Sonunda, Tokat'a giden, diğerlerinden daha büyük, daha güzel bir vadiye girdik; ne var ki, bu kenti ancak çok yaklaşınca görebildik: Çünkü kent yüksek mermer dağların ortasındaki gizli bir köşede yer alıyor. Söz konusu gizli köşe çok iyi

13 Evliya Çelebi'de adı geçen ve 1858 Kiepert haritasında gösterilen bu yer bugünkü haritalarda yok. Evliya kale içinde 70 ev sayar ve kervansaraydan söz eder.

14 Kervan, Kelkit ile Yeşilırmak'ın birbirine paralel vadilerini ayıran dağlardan geçmiş ve Yeşilırmak boyunca ilerlemiştir.

15 Almus, Tokat'a 25 km uzaklıktadır ve Erzurum kervan yolu üstündeki ilk konaklama yeridir.

16 Yeşilırmak'ın yukarı çığırına Tavernier de Tozanlı adını verir. Tournefort burada da Yunanlıların İris dedikleri bu ırmağı, antik adı Halys olan Kızılırmak ile karıştırıyor.

ekilmiş ve bağlarla, eşsiz meyveler veren bahçelerle kaplı; şarabı eğer biraz daha az sert olsaydı çok daha güzel olacaktı.

Tokat kenti Erzurum'dan çok daha büyük ve çok daha güzel. Evleri daha iyi yapılmış ve çoğu iki katlı; yalnızca çok sarp iki tepenin arasındaki araziyi değil, aynı tepelerin amfiteatr biçimindeki yamaçlarını da kaplıyor: öyle ki, dünyada, bu kentinki kadar özel bir konuma sahip başka bir kent yok. Hatta çok ürkütücü, dimdik ve dümdüz yontulmuş iki mermer kayayı bile boş bırakmamışlar ve her birinin tepesine birer kale yapmışlar. Tokat'ın sokakları oldukça iyi kaldırımlanmış: Bu duruma Doğu'da ender rastlanmakta. Sanırım varlıklılar, fırtınalar sırasında yağmur sularının evlerinin bodrumlarına dolmaması için kaldırımları yapmak zorunda kalmışlar ve sokaklarda akan sular için arklar açtırmışlar. Kentin üzerinde yer aldığı tepeler de o kadar çok su kaynağı var ki her evin kendi çeşmesi var. Bu kadar çok su bulunmasına karşın, buraya gelişimizden kısa süre önce kentin büyük bölümüyle köyleri kül eden yangın söndürülememiş. Bu mevsimde dükkânlar tıka basa dolu olduğundan, bu yangın yüzünden birçok tüccar iflas etmiş; ama kentin yeniden yapımına başlanmış ve kısa süre içinde yangının kentteki izlerinin silinmesi umuluyor. Kentin çevresinde yeterince ağaç ve gereç var.

Tokat'ta bir kadı, bir voyvoda, bir yeniçeri ağası, bin kadar yeniçeri ve birkaç sipahi var. Kentte 20 bin Türk aile, 4 bin Ermeni aile, 3-4 yüz Rum aile,[17] minaresi olan 12 cami ve sayısız Türk mescidi var. Ermenilerin yedi kilisesi, Rumların harap bir şapelleri var; gerçi Rumlar bu şapeli İmparator İustinianos yaptırdı diye övünmekteler.[18] Rum kilisesini Niksar –daha doğrusu Tokat'a iki günlük uzaklıkta olan, hemen hemen tümüyle harap haldeki eski Neocasarea[19]– başpiskoposuna bağlı bir metropolit yönetiyor.

Yörenin oldukça bol miktardaki ipek üretimine ek olarak, her yıl sekiz-on yük İran ipeği tüketiliyor. Bütün bu ipekler hafif kumaşların, dikiş ipliklerinin ya da düğmelerin yapımında kullanılıyor. İpek ticareti oldukça iyi durumda; ama Tokat'ın asıl büyük ticareti bakır kap kacaklar alanında: Tencereler, taslar, fenerler, şamdanlar. Çok iyi işlenen bu eşyalar İstanbul'a ve Mısır'a gönderilir. Tokatlı işçiler bakırlarını Trabzon'a üç günlük yoldaki Gumiskana'dan ve Ankara yönünde Tokat'a on günlük yoldaki, bakır made-

ni bakımından daha zengin Kasiambu'dan sağlarlar.[20] Tokat'ta bol miktarda sarı maroken deri de üretilir ve bunlar karayoluyla Karadeniz kıyısındaki Samsun'a ve buradan da Eflak'ın limanı olan Kalas'a [bugün Galati] gönderilir. Tokatlı tüccarların Diyarbakır ve Karaman'dan bol miktarda getirttikleri kırmızı boya da gönderilir. Sarı deriler fustet,[21] kırmızılar kızılkökle boyanıyordu. Tokat'ın boyalı kumaşları İran'ınkiler kadar güzel değilse de Moskovalılar ve Kırım Tatarları bunlarla yetiniyorlar. Bunlar Fransa'ya bile getirilerek Levant kumaşları adıyla satılıyor. Tokat ve Amasya, ülkenin bütün geri kalan bölümünden çok daha fazla kumaş üretiyor.

Tokat'ı Küçük Asya'nın ticaret merkezi olarak görmek gerekir. Diyarbakır kervanları Tokat'a on sekiz günde gelir; bir süvari bu yolu on iki günde alır. Kervanlar Tokat'tan Sinop'a altı günde giderler; yayalar aynı yolu dört günde (yayalar süvarilerden değil kervanlardan daha hızlı gider) alırlar. Tokat'tan Bursa'ya kervanlar yirmi günde ulaşırlar; aynı yolu süvariler on beş günde alırlar. Ankara ya da Bursa'ya uğramadan doğrudan doğruya Tokat'tan İzmir'e gidenler bu yolu katırla yirmi yedi günde, develerle kırk günde giderler, ama haydut tehdidini de göze almaları gerekir. Haydutlara yakalanmadan İzmir'e gidebilmek için kervanımızın bir bölümü Bursa'ya, diğer bölümüyse Ankara'ya gitti. Kervandaki Ermeniler ipeklerini İzmir'e götürdüklerinde çok daha fazla kazandıklarını, çünkü ipeği İran sınırındaki Gence'den batmanı yirmi ekü'ye aldıklarını söylediler; şöyle ki, İzmir'de aynı ağırlıktaki

17 Ermeni coğrafyacı İnciciyan 18. yüzyılın sonunda, 2500'ü Ermeni, 300'ü Rum olmak üzere 16.000 aile sayar. Buna karşılık, 1613'te Tokat'tan geçen Polonyalı Ermeni Simeon, kentte yalnızca 500 Ermeni ailesi bulunduğunu söyler. Osmanlı kayıtları, 1646'da, kentte toplam 3858 aile yaşadığını belirtir.

18 Simeon burada 8 Ermeni kilisesi bulunduğunu söylüyorsa da Rumlardan söz etmiyor. Tavernier toplam 12 Hıristiyan kilisesinden söz ediyor. İnciciyan, teker teker 7 Ermeni kilisesi sayıyor ve 2 Rum kilisesinden söz ediyor: Bunlardan biri İustinianos'un yaptırdığı, diğeri kentin dışında olan.

19 Günümüzde Niksar.

20 Gümüşhane ve Kastamonu.

21 Sarı boya sağlayan ağaç. İnciciyan'a göre bunlar Kayseri'den getirtiliyordu.

ipek, yol boyunca yaptıkları zorunlu harcamalar çıktıktan sonra, otuz ekü dolayında ediyordu. Bu çok büyük bir kazanç, çünkü bir batman ancak altı okka, başka bir deyişle dokuz kilo on iki ons çekiyor; bir at yükü üç yüz kilo, bir deve yükü beş yüz kilo olduğuna göre, iyi bir hesap yapıldığında, her at yükü için yüz ekü, her deve yükü için beş yüz lira kazanılmaktadır. Şu halde, on yük ipek götüren tüccarlar, at yükü başına bin ekü, deve yükü başına beş bin lira kazanıyorlar; üstelik dönüşlerinde yükleyecekleri mallardan elde edecekleri kazanç da hariç.

Tokat, bir valiyle bir yeniçeri ağasının bulunduğu Sivas iline bağlıdır. Bu ildeki Rumlar cizye olarak dört bin cizye makbuzu öderler. Söylentiye göre Sivas, Plinius ile Ptolemaios'un Kapadokya'ya yerleştirdiği eski Sebaste kentidir. Bu kent, güney yönünde Tokat'a iki günlük yoldadır; başka bir eski kent olan Amasya ise kuzeydoğu yönünde Tokat'a üç günlük uzaklıktadır; ama bu iki kent –eski olmalarına karşın– Tokat'tan çok daha küçüktürler. Sivas bugün önemini yitirmiştir[22] ve eğer vali burada oturmasa adı bile duyulmayacak bir kent konumuna düşmüştür.

10 Ekim 1701. Tokat'a gelirken yeni gelenlerin de katıldığı bir kervanla Ankara'ya gitmek için Tokat'tan yola çıktık. Yeni gelenler Gence'den Erzurum'a gelebilmek için yirmi dört gün yol almışlar, dolayısıyla çok yüksek vergiler ödeten Tiflis gümrüğünde geçmemek için yürüyüşlerini altı gün uzatmışlar. Her biri yirmi altı batman ağırlığında yüz elli balya ipek yüklenmiş yetmiş beş at ya da katır vardı. Tokat'ın çıkışında, ırmağın kıvrıla kıvrıla yol aldığı güzel bir ovaya girdik.[23]

Dört saatlik yürüyüşten sonra, mezarlığında birkaç mermer sütun parçası ile beyaz mermerden çok güzel görünümlü, ama yazıtı bulunmayan eski kornişler bulunan Agara[24] köyü yakınında konakladık. Tıpkı Tokat dağlarında olduğu gibi, çevredeki dağların hepsi mermerdendi. Kayalık yerlerinde oldukça yaygın olduğunu sanıyorum, çünkü canlı kırmızı renkli, dimdik, sarp kayalar da vardı.

11 Ekim. Tokat ovasında yolumuza devam ettik; ova Turkal'ın[25] altı mil ilerisinde daraldıktan sonra, Turhal'a yaklaştıkça yavaş yavaş genişledi. Turhal, Agara'ya on beş mil uzaklıkta, sarp bir tepenin eteklerinde ve yamaçlarında yer alan, tepesinde eski bir kale bulunan ve Tokat ırmağınca

sulanan küçük bir kasabadır; kasabanın yamaçtaki evleriyle etekteki evleri birbirinden kopuktur. Bütün mahalleleri güzel bağlarla dolu; tarlalar iyi işlenmiş; köyler birbirine yakın ve mezarlıklarda Eskiçağ'dan kalma sütun parçalarına sık rastlanıyor; bu durum, bölgede bir zamanlar varlıklı insanların yaşadığını gösterir. Tokat'ı geçince artık Kürtlerden değil Türkmenlerden, başka bir deyişle başka tür haydutlardan söz edilmeye başlıyor; Türkmenler daha da tehlikeli, çünkü Kürtler geceleri uyurlar; oysa Türkmenler gece gündüz soygun yapıyorlar. Bununla birlikte, Turhal'a bir buçuk mil uzaklıkta korkusuzca konakladık. Ertesi gün, yamacında büyük bir dağ yükselen oldukça dar bir vadiye girdik; dağdan indiğimizde dar, kıvrıla kıvrıla uzanan başka bir vadiye daldık ve kervanımız burada durdu. Çevre çok güzel ve ormanlarla kaplı; ne var ki, buradaki meşeler ve çamlar başka yerlerdekilerden daha küçük. Tokat ırmağı Turhal'ın kuzeyine yöneliyor ve Amasya'yı geçtikten sonra Kızılırmak'a kavuşuyor. Ankara yolunu izlerken ırmağı sağımızda bıraktık[26] ve kente ulaşıncaya kadar yol boyunca ilginç hiçbir şeyle karşılaşmadık. Kekliklerin sesleri duyuluyordu ve Anadolu'nun bütün geri kalan bölümünde de olduğu gibi, her türden av hayvanı çok boldu.

Ertesi gün, dokuz saatlik yürüyüş boyunca meşelerden ve çamlardan başka bir şey görmedik. Kimi zaman küçük vadilerden, kimi zaman çok yüksek dağlardan geçtik. Burada, küçük Geder ırmağı kıyısında gene aynı adı taşıyan bir köyün bulunduğu, oldukça güzel bir ova vardı.[27]

22 1601'de nüfusu 15.000, 18. yüzyılın sonunda 10.000.

23 Yeşilırmak'ın suladığı Kazova.

24 Büyük olasılıkla, Tokat-Turhal yolunun tam ortasında bulunan, günümüzdeki karayoluyla ırmak arasında yer alan Ahur.

25 Turhal. Rottiers, 1818'de burada, "kilden ve taraçalar halinde yapılmış birkaç evden oluşan bir köye" rastlıyor.

26 Tournefort'un kervanı Turhal-Ankara arasında düz çizgi halindeki bir yolu izliyor. Kervan yollarının terk edilmesi ve bu güzergâhın kuzeyindeki Çorum ile güneyindeki Yozgat gibi kentlerin gelişmesi, karayolları güzergâhının değişmesine, eski konaklama yerlerinin ortadan kalkmasına yol açmıştır.

27 Köy, Kiepert'in haritasında (1844), Yeşilırmak'ın sol kolu olan Çekerek ırmağı kıyısında gösterilmiş; Zile kasabasının güneybatısındadır.

Köyü geçince, sağda ve solda, yer yer birkaç ağaç topluluğu kapsayan sarp kayalardan başka bir şey yok.

13 Ekim. Manzara bir önceki günküyle aynıydı, ama yürüyüş ancak beş saat kadar sürdü. Ömer-Paşa[28] köyünün yakınlarında, oldukça hoş bir ovada konakladık.

14 Ekim. Oldukça güzel bir ovada son bulan ürkütücü dar boğazlarda yürüdük. Sekiz saatlik bir yürüyüşten sonra, Sike'nin[29] alt yanında konakladık. Ertesi gün, aynı ovada, bir önceki köye dört saatlik uzaklıkta bulunan bir başka köyün, Tekia'nın[30] yakınında çadırlarımızı kurduk. Bütün yöre güzel ve iyi ekilmişti.

17 Ekimdeki yürüyüş yaklaşık on iki saat sürdü. O gün, meşeler ve çamlarla kaplı küçük vadilerden geçtik yalnızca. Ertesi gün çevrenin görünümü çok değişti: Dokuz saat boyunca oldukça düz, az ekilmiş, ne korulaların ne de çalıların bulunduğu, kaya tuzlarıyla dolu birkaç küçük tepenin yer aldığı bir arazide yürüdük. Yağmur sularının toplandığı diplerde billurlaşan bu tuzlar toprağın özünü etkiler ve buralarda ancak deniz kenarlarını seven bitkiler yetişir.

19 Ekim. Tuzlu bölgeden ayrılarak çok çeşitli meşelerin bulunduğu vadilere ve ovalara girdik. Yedi saatlik bir yürüyüşten sonra Beglez[31] köyünün iyice yakınında kamp kurduk. Ertesi günkü yol, boyları bizim baltalıkları aşmamakla birlikte yaprakları bizimkilere benzeyen meşe ağaçlarıyla bezeli tepelerle kesilen ovalarda on iki saat sürdü. O gün, geçit yerinden Halys'i ya da Türklerin Kızılırmak'ını geçtik; ana yolun tam karşısında yer alan büyük bir dağ, ırmağın çığırının kuzeye yönelmesine yol açıyordu. Kızılırmak derin değildi, ama Sen ırmağının Paris'teki hali kadar genişti ve Kayseri'ye bir günlük yolda akmaya devam ettiği söylendi bize. Dağın doruğundan korkunç bir dibe indik ve Kurbağa[32] köyünde durduk. Buradan Ankara'ya iki mil yaklaşıncaya kadar bütün arazi çorak ve sevimsiz. Ünlü Ankara kentine, dört saatlik bir yürüyüşten sonra, bazı yerleri çok iyi ekilmiş bir vadiden geçerek 22 Ekimde ulaştık.

Angora ya da bazılarının telaffuz ettiği biçimiyle Angori ve Türklerin verdiği adla Engür, Doğu'daki bütün diğer kentlerden daha çok hoşumuza gitti. Bir zamanlar Toulouse çevresine ve Cévennes ile Pireneler ara-

sında kalan bölgeye egemen olan yiğit Galyalıların kanlarının bu yöre halkının damarlarında hâlâ akmakta olduğunu düşündük.

Tzerzes,[33] İmparator Augustus'u kentin kurucusu olarak belirttiğine göre, imparator belki de Ankyra kentini güzelleştirdi ve burada yaşayan halk da bir şükran borcu olarak hâlâ Asya'da bulunan bu en büyük anıta[34] onun adını verdi. Bu anıtın tamamı iri parçalı beyaz mermerdendi ve bugün de ayakta olan duvarları köşelerde dik açılı olarak almaşık biçimde birbirine geçen tek tek parçalardan oluşur ve bunların kenarları üç ya da dört ayak uzunluğundadır. Ayrıca bu taşlar, yerleştirildikleri deliklerden de anlaşılacağı üzere, bakır kancalarla birbirine bağlanmış. Ana duvarlar hâlâ otuz ya da otuz beş ayak yükseklikte. Cephe duvarı nerdeyse bütünüyle yok olmuş; yalnızca hol aracılığıyla eve girilen kapı hâlâ ayakta. Kare biçimli bu kapının yüksekliği yirmi dört ayak, eni dokuz ayak iki parmak; her biri yekpare olan dikmelerinin kalınlığı iki ayak üç parmak. Bezeklerle dolu bu kapının yanında, bin yedi yüz yılı aşkın bir süre önce, güzel bir Latinceyle ve güzel bir yazıyla Augustus'un yaşamı kazınmış. Yazıt sağda ve solda olmak üzere üçer sütun; ne var ki, silinen satırların yanı sıra top güllelerinin açabileceği nitelikte büyük deliklerle dolu; köylülerin kancaları sökmek için açtıkları bu delikler harflerin yarısını yok etmiş. Taşların kaplamaları çok özenle yapılmış, kenarları eşit olmayan ve bir parmak çıkıntı yapan dörtgenlerden oluşuyor. Hol sayılmazsa, yapı elli iki ayak uzunluğunda, otuz altı bu-

28 Kiepert'de Ömerpaşa; güneye doğru hafif bir sapma yapmak koşuluyla gene batı yönündedir.

29 Kiepert'de de aynı adla anılmaktadır; Çekerek'in sol kolu Çoterek'in kıyısında.

30 Kiepert'te Teria, Boğazköy yakınlarında.

31 Kiepert'in Balçık adını verdiği bu köy, günümüzün haritalarında Balışıh adıyla yer almaktadır; Kızılırmak'ın sol kolu Delice ırmağı köyü sular.

32 Bugün Ankara-Kayseri demiryolu üstünde bir istasyon.

33 Ioannes Tzetzes, 12. yüzyıl Bizans yazarı.

34 İmparator Augustus'un bir çeşit siyasal vasiyetnamesi olan ve bir bölümü hâlâ bulunduğu yerde aynen korunan büyük yazıt "*Monumentum Ancyranum*".

çuk ayak genişliğinde. Yapıdan geriye, parmaklıklı, bizimkilere benzeyen büyük mermer karolu üç pencere kalmış. Bu karoların hangi maddeden olduğunu, saydam taştan mı yoksa camdan mı olduğunu bilmiyorum. Yapının çevre duvarlarının içinde önemsiz bir Hıristiyan kilisesinin yıkıntıları, bunun yakınında da iki üç harap ev ve birkaç inek ahırı görülüyor. İşte Ankyra anıtından geri kalanlar: Kalıntılar aslında bir Augustus tapınağı değil, bu kentte gerçekleştirilen halka açık oyunların yapıldığı, büyük şölenlerin verildiği (Neron, Caracalla, Decius, Yaşlı Valerianus, Gallianus ve Salonina'nın madalyonlarında bu durum açıkça görülmektedir) bir kamu yapısı ya da eski bir *prytaneum*.[a]

Duvarların dış yüzlerine kazınmış Yunanca yazıtlar okunabilmiş olsaydı, bu yapıya ilişkin daha ayrıntılı bilgiler elde edilebilirdi; çünkü bu yapı belki de diğerlerinden bağımsız bir yapıydı. Bu yazıtlar, şu anda, sırtlarını sağdaki ana duvara yaslamış bazı evlerin ocaklarında, yağla kaplanmış bir halde bulunuyor.

Ankara şu anda Anadolu'nun en iyi kentlerinden biri ve eski görkemli dönemlerinin izlerini taşımakta. Sokaklarında sütunlara ve eski mermerlere rastlanmakta; bunlar arasında, Marsilya yakınındaki Pennes'de bulunanlara benzeyen beyaz benekli, kırmızıya çalan lal renkli bir tür de görülmekte. Ayrıca Ankara'da, Languedoc'takine yaklaşan, iri kırmızı ve beyaz lekeli bir alacalı akik parçasına da rasladık. Sütunların çoğu düz yüzeyli ve silindir biçimli, bazılarıysa sarmal yivli; en dikkat çekicileri, ön ve arka yüzleri oval biçimli düz silmelerle bezenmiş; aynı düz silmeler ayaklıklarda ve başlıklarda da görülmekte. Silmeler, gravürlerini yaptırmaya değecek kadar güzel göründüler bana; sanırım başka hiçbir mimar bu düzeni kullanmamıştır. Bir caminin kapısındaki basamaklı sekiden daha şaşırtıcı bir şey yoktur dünyada; sekinin birbiri üstüne konmuş mermer sütun kaidelerinden oluşan on dört basamağı var. Günümüzdeki evler kerpiçten yapılmış olsa da duvarlarda çok güzel mermer parçaları da kullanılmış.

Kentin surları alçak ve harap mazgallarla son buluyor;[35] ne var ki, surlarda, özellikle de kulelerde ve kapılarda, hiçbir ayırım yapılmaksızın, duvarcılık malzemeleriyle yan yana kullanılmış sütunlar, baştabanlar, sü-

a Eski Yunanda, devletin bakımını üstlendiği kişilerin kaldığı ev –ç.n.

tun başlıkları, sütun kaideleri ve diğer antik parçalar var; bununla birlikte kuleler ve kapılar güzel değil: Kuleler kare planlı, kapılarsa çok basit. Yazıtların bulunduğu yanda birçok mermer parçası kullanılmış olmasına karşın, çoğu Yunanca, bazılarıysa Latince, Arapça ya da Türkçe olan yazıtlar hâlâ okunabiliyor.

Ankara kalesi üç surlu ve duvarları büyük beyaz mermer bloklarından ve kızıl somakiye benzeyen bir taştan yapılmış. Kalenin her yanına girmemize izin verdiler ve -iddia edildiğine göre- bin iki yüz yıl önce yapılmış, Haç adını taşıyan ve birinci surun içinde yer alan bir Ermeni kilisesine götürdüler bizi. Kilise çok küçük ve karanlıktı: Perdahlanmış kaymaktaşına benzeyen ve talk gibi pırıldayan mermerler döşenmiş bir odaya baktığı için bir ölçüde gün ışığı alan bir pencereyle aydınlanıyor; ama içerdeki ışık donuk; içeriye sızan ışıksa biraz kızılımsı ve akik kırmızısına çalıyor.[36]

Kentin dışında, Ermenilerin Meryem Ana manastırının[37] çevresinde bulunan güzel antik mermerlerin arasında yer alan sütunlarda, baştabanlarda, sütun başlıklarında ve kaidelerinde (bunlar küçük Çubuk ırmağının yakınındadır) birçok yazıt var.

Ankara paşasının otuz altı kese geliri var. Kentteki yeniçeriler bir serdarın buyruğu altında, ama sayıları ancak üç yüz kadar. Kentin nüfusu kırk bin; Türklerin yanı sıra dört ya da beş bin Ermeni ve altı yüz Rum var.[38] Meryem Ana manastırı dışında, kentte yedi Ermeni kilisesi var. Rumların kentte bir, kalede bir kilisesi bulunuyor.

35 Burası hem Pococke'un (1739), hem de "altmış yıllık" olduğunu söyleyen Lucas'ın (1705) tarihlendirdiği aşağı kentin surlarıdır. Evliya Çelebi 1648'de buradan geçerken de bu surlar vardı.

36 "Kale adı verilen mahalledeki bir Rum kilisesinde bulunan bir taştan bu ülkede çok söz edilir; bu taş, Tanrının kendisine iman edenlere imanlarını tazelemeleri için her gün gösterdiği Tanrı mucizesi olarak kabul edilir. [...] Ne var ki, yalnızca kalın duvardaki deliği bana gösterdiklerinde ve delikten bakıp bir kaymaktaşı gördüğümde olağanüstü şaşırdım" (Lucas, 1705). Pococke da bir Rum kilisesinden söz eder. Polonyalı Simeon'a göre (1618), kaledeki kilise Rum kilisesiydi ve Meryem Ana'ya adanmıştı.

37 "Genellikle Ermenilerin başpiskoposunun oturduğu, Ankara'ya bir mil uzaklıktaki manastırdayım. Kilisesi en güzel kiliselerden biri; kesme taştan yapılmış, kubbesi yüksek ve özenle işlenmiş" (Lucas). "[Kale] yakınından geçen ırmak, kentin batısından geçen Insveh [İnce] adı verilen başka bir dereyle birlikte, Ermenilerin manastırı yakınında, kentin bir mil uzağında bulunan büyük bir ırmağa, Çubuksu'ya katılır" (Pococke). "Aynı zamanda başpiskoposluk merkezi olan ve kente iki mil uzaklıkta bulunan Meryem Ana Ermeni manastırı, bu ülkede gördüğüm en iyi manastırdı" (Aybry de la Mortraye, 1700).

38 Simeon, 1618'de, 500 Ermeni ailesi olduğunu söylüyor. Pococke, 1739'da, nüfusu abartmalı biçimde 100 bine çıkarıyor, bunların 1.500'ünün Rum, 8.500'ünün Ermeni olduğunu, ayrıca 40 kadar Musevi ailesi bulunduğunu belirtiyor. Kiliselerin sayıları konusunda verilen bilgiler birbirini tutmaktadır.

En kısa yoldan gidildiğinde, Ankara Karadeniz'e dört günlük yoldadır. Ankara'dan İzmire giden kervanlar bu yolu yirmi günde alırlar; Türklerin Kütahya adını verdikleri eski Cotyaum kenti, Ankara ile İzmir arasında, yarı yoldadır. Kervanlar Ankara'dan Bursa'ya on günde, Kayseri'ye sekiz, Sinop'a on, İzmit'e (eski Nikomedia) dokuz, Asambul'a[39] on iki ya da on üç günde giderler.

Dünyanın en güzel keçileri Ankara'nın köylerinde beslenir. Ankara keçileri, beyaz renkleri, ipek kadar ince, doğal olarak kıvırcık, sekiz dokuz parmak uzunluğundaki kıllarıyla göz kamaştırır. Bu keçilerin kıllarıyla birçok güzel kumaş, özellikle de soflar dokunur; ne var ki, iplik haline getirmeden, keçinin postunu kentin dışına çıkarmak yasaktır, çünkü kentin insanları yaşamlarını bu işten kazanmaktadır. Sanırım Strabon bu güzel keçilerden söz ediyor. Söylediğine göre, Kızılırmak dolaylarında yünü çok kalın ve yumuşak olan koyunlar besleniyormuş; dahası, başka yerlerde bulunmayan keçiler de varmış. Her neyse, günümüzdeki bu güzel keçiler Ankara'ya dört ya da beş günlük yoldaki yerlerde ve Beypazarı'nda da bulunuyor; keçiler daha uzaklara götürülecek olurlarsa kıl verimlerinde bozukluklar ortaya çıkmaktaymış. Keçi kılı, okkası dört liradan on iki, on beş liraya kadar satılmakta; okkası yirmi, yirmi beş ekü olanlar bile var; ne var ki, bunlar sadece Padişah sarayının sofları için kullanılmakta. Ankara'daki işçiler sof üretimlerinde bütünüyle saf keçi kılı ipliği kullanırlar; oysa Brüksel'de, bilmediğim bir nedenden ötürü, dokumalara yün ipliği de katılır. Ankara'da keçi yapağısı peruklara katılır, ama eğrilmemiş olması koşuluyla; keçi kılı Ankara'nın zenginlik kaynağıdır, bütün varlıklılar keçi kılı ticaretiyle uğraşırlar. Ankara keçisi kılının, eski İconium kenti olan Konya keçisi kılına yeğlenmesinin haklı nedenleri var: Çünkü Konya keçileri ya tümüyle kahverengi ya da tümüyle siyah.

2 Kasım. Bursa'ya gitmek için Ankara'dan yola çıktık; yanımızda yalnızca bir Türk arabacı ve Fransızca anlamayan bir Rum hizmetkâr var; bu yüzden kendi hizmetimizi kendimiz görmek zorunda kaldık. O gün, yalnızca dört saat boyunca, düz ve iyi işlenmiş bir arazide yürüdük. Geceyi, berbat bir köy olan Susuz'da[40] geçirdik ve burada Kayseri'den Bursa'ya giden birkaç kişiye katıldık. 3 Kasım, yalnızca Aias'ın[41] ötesinde tek bir te-

pe yükseltisi kapsayan güzel bir ovada yedi saat yürüdük; oldukça güzel bir kent olan Ayaş bir çukurda yer alıyor; bahçeleri çok güzel ve kentte eski mermerler de var. Ertesi gün, dokuz saatlik bir yürüyüşten sonra Beypazarı'na vardık.

Beypazarı oldukça dar bir vadide, hemen hemen eşit olarak dağıldığı üç tepenin üstünde kurulmuş. Evleri iki katlı, oldukça iyi tahtadan yapılmışlar; ne var ki, sürekli olarak yokuş çıkmak ya da inmek gerekiyor.[42] Beypazarı çayı, birkaç değirmenin çarkını döndürdükten ve meyve bahçelerinin, bostanların bulunduğu geniş bir bölgeye bereket dağıttıktan sonra Aiala'ya[43] kavuşur. İstanbul'da Ankara armudu adıyla satılan armutlar işte buradan gelir; ne var ki, bu armutlar çok geç yetiştiğinden tatma zevkine erişemedik. Bütün bu yöre kurak ve –meyve bahçelerini saymazsak– çıplaktır. Keçiler burada yalnızca ot yerler ve –Busbecq'in[44] de dikkati çektiği gibi– iklim ve otlak değiştirildiğinde niteliklerini yitiren yapağılarının güzelliğini sağlayan da belki budur. Beypazarı'ndaki ve Ankara'daki çobanlar keçileri sık sık tararlar ve çaylarda yıkarlar. Bu yöre bana Titus Livius'un ormansız topraklarını anımsatıyor; Titus Livius'un sözünü ettiği topraklar Beypazarı'ndan çok uzak olmasa gerek, çünkü Sangaris [Sakarya] ırmağı buradan geçiyor; Asya'nın birçok yerinde yapıldığı gibi, burada da yalnızca tezek yakılıyor.

Beypazarı'ndan 6 Kasımda, sabah saat dokuza doğru yola çıktık, akşam saat dörde doğru, çatısı olmayan ve terk edilmiş haldeki eski bir yapıda konakladık; buna karşılık, oldukça sarp

39 İstanbul.

40 Bugün Ankara-İstanbul yolu üzerindedir.

41 Ayaş, "aynı adı taşıyan ırmağın kıyısındadır ve 600 ev kapsamaktadır. Gümüş ve bakır madenleri; yılda bin sığır satar. Yöre pamuk ve pirinç üretir ve 45.000 keçi besler." (Gardane, 1807). Evliya Çelebi kentte 1.000 ev olduğunu söyler.

42 "[...] Kent birçok küçük dağın üstünde kurulmuştur ve bu özellik onu uzaktan bakıldığında olduğundan çok daha büyük gösterir; her cumartesi kentte Pazar kurulur ve gelen çerçiler çok güzeldir" (Lucas). "1.000 ev; kentin çevresindeki ovayı, daha sonra Sakarya'ya kavuşacak olan Aladağ çayı sular. Yılda 4.000 kentale varan pirinç hasadı yapılır" (Gardane).

43 Tournefort'un Aiala'sı, Gardane'ın da belirttiği gibi (bkz. önceki dipnot) Sakarya'ya kavuşan Aladağ'dır.

44 Avusturyalı diplomat Ogier Ghislain de Busbecq, Roma Germen İmparatorluğu'nun Osmanlı Devletindeki büyükelçisiydi (1555-1562) Bir anlatı kitabı vardır.

tepelerle kesilmesine karşın, kırsal kesim güzeldi ve iyi işlenmişti. Burada, derin bir geçitte Aladağ'ı geçtik;[45] su çevre toprakları basıyor ve bu baskınlar çok iyi pirinç yetiştirilmesini sağlıyor. Irmak Karadeniz'e dökülüyor (daha önce, Trabzon'a giderken bu ırmağın ağzında konaklamıştık).

7 Kasım. Sabahın saat altısına doğru ata bindik, bir buçuk saat sonra yakındaki Kahe[46] köyündeki sediri bile olmayan bir hana, daha doğrusu büyük bir ahıra geldik. Kırlar yavaş yavaş yükselerek asla kesilmeyen çamlar ve meşelerle kaplı dağlara dönüşüyor; topraklar çok cılız ve verimsiz olduğundan söz konusu ağaçların boyları bizim baltalıklarımızdan uzun değil.

8 Kasım. Asya'nın en güzel, ama ekilmemiş, ağaçsız, kimi yerleri bataklık olmasına karşın oldukça kurak, oldukça alçak tepelerle kesilen ovalarından birinde on saatlik bir yolculuktan sonra Karagamus'ta[47] geceledik. Mezarlıklardaki eski mermerler, eskiden burada bazı ünlü kentlerin bulunduğunu gösteriyor; hâlâ bazı yazıtlarda adlarının geçtiği varsayılsa bile, bunları nasıl bulabilirdik? Çünkü arabacılar soyguncular dan kaçmaktan başka bir şey düşünmediklerinden hiçbir yerde durmadık.

9 Kasım. Gene aynı ovada yedi saat yürüdük. çok hoş kıvrımlar çizen küçük bir ırmağın tarlalarını suladığı birçok köye rastladık. İstediğimizi yapıp Eskihisar'a gidemedik, bu kente bir mil uzaklıkta bulunan Munptalat'ta[48] kötü bir handa kaldık. Türklerin Eskihisar adını verdikleri her yer, tıpkı Rumların Paleokastron adını verdikleri yerler gibi, Eskiçağ yapıtları bakımından ilgi çekicidir: Çünkü her iki sözcük de eski kale anlamına gelir. Eskihisar'ın eski mermerlerle dolu oldukça güzel bir kent olduğu söylendi bize;[49] Eskihisar, Bursa'ya giden ana yolun solunda kalır. 10 Kasımdaki yürüyüşümüz, küçük korularla sınırlanmış güzel ovalarda on iki saat sürdü. Geceyi Buiduk'ta,[50] çatısı kurşun kaplı bir kervansarayda geçirdik; caminin kubbesi de kurşun kaplıydı. Mezarlıklarda yine sütunlar vardı ve köyde hep eski mermerlere rastlanıyordu, ama bunlarda hiç yazıt yoktu. 11 Kasımdaki yürüyüşümüz de bir önceki günün aynıydı; Kursunu'da[51] küçük bir ırmağın karşı yakasındaki oldukça güzel bir kervansarayda geceyi geçirdik; burası bir ormanlar, özellikle de meşeler ülkesi. 12 Kasımda beyaz su anlamına gelen Aksu'ya[52] geldik. Burası Bursa'ya beş saat uzaklıkta, iyi iş-

lenmiş bir ovada bulunan kalabalık nüfuslu bir köy; Aksu'dan sonra, çeşitli cinslerden uzun ya da kısa meşelerin oluşturduğu ormanlarından başka bir şey yok. Bütün gün boyunca Uludağ'ı solumuzda bıraktık. Bu, çok ürkütücü bir dağ zinciri; doruğunda çok bol miktarda eskiden kalma karlar görülüyor hâlâ.

Ormanlarla kaplı geçitlerde (bunlar da Uludağ'ın kuzeyinde bulunan bu güzel ovaya kadar uzanıyorlardı) beş saat yürüdükten sonra Bursa'ya vardık. Burada, boyları dağlardaki köknarlar kadar uzun kestane ağaçlarına ve bitkilere rastlanıyor. Aslında, suların sürüklediği taşlar fundalıklara biraz zarar vermiş; ama Bursa'ya yaklaştıkça arazi dutlarla ve bağlarla doldu. Dutağaçlarının çoğu bodur ve fidanlık olarak ekilmişler gibi. En yüksek boylu olanlar birbirlerine çok yakın ve büyük çalılarla kesilen küçük ormanlar oluşturuyorlar; çalılar arasında bir çeşit apocin[a] bitmiş ve bunlar yalnızca çitler üzerinde kıvrıla kıvrıla ilerlemekle kalmıyor, en yüksek ağaçlara bile tırmanıyorlar. Bursa'ya gelirken, Ankara yönünde, uluağaçlar arasından kentin bir bölümü görülüyor. Kentin en güzel yeri olan Saray semti ise görülmüyor.

Eski Bitinya'nın merkezi olan Bursa, Asya'nın en büyük ve en görkemli kenti. Kent, batıdan doğuya doğru, yeşilliği hayranlık uyandıran Uludağ'ın ilk tepelerinin eteğinde uzanıyor. Bu tepeler, sanki bu ünlü dağa ulaşma olanağı veren basamaklar gibi. Kuzey yanında, kent, yal-

a Tournefort'un sözünü ettiği Zakkumgiller ailesinden Apocynum olmalı –ç.n.

45 Burada sözü edilen Sakarya olmalı.
46 Kayı, Mihalıççık kasabasının batısında küçük bir köy.
47 Bugün Karakamış.
48 Eskişehir'in 7 km kuzeyindeki Muttali.
49 "Eskişehir kenti, birbirine uzaklığı bir mili aşan iki bölüme ayrılır. Diğer yerlerdeki başka kentlerde de olduğu gibi, Türkler kentin herhangi bir yerinde oturmaz; Türklerin evleri küçük bir dağın yakındadır. Benim ulaştığım yer olan kentin birinci bölümünde pazarlar ve işçilerin çalıştığı dükkânlar bulunuyor; işçiler, akşamları, yukarı kentteki evlerine gidiyorlar" (Lucas).
50 Bozüyük.
51 Kurşunlu.
52 Lucas'da da adı geçiyor.

nızca dutların ve meyve ağaçlarının görüldüğü büyük ve güzel bir ovanın girişinde yer alıyor. Bursa sanki özellikle Türkler için yapılmış gibi, çünkü Uludağ o kadar çok kaynak sağlıyor ki her evin kendi çeşmesi var. İspanya'daki Gırnata dışında, bu kadar çok çeşmesi olan başka bir kent görmedim. Bursa'nın kaynaklarının en büyüğü güneybatıda, küçük bir caminin yanındadır. İnsan bedeni kalınlığında su sağlayan bu kaynak, mermer bir kanal içinde akıyor ve kente dağılıyor. Kentte üç yüzden çok minare olduğu söyleniyor. Camiler çok güzel; çoğu kurşun kaplı, tıpkı kervansaraylar gibi kubbelerle bezeli. Musevi sokağının ilerisinde, kaplıcalara giderken sol kolda bir selatin camisi var; caminin avlusunda, birkaç padişahın sağlam yapılmış ve birbirinden bağımsız türbesi bulunuyor. Bu padişahların adını öğrenebileceğimiz yeterince eğitimli birini bulamadık.[53]

Yeni saray, aynı mahallede, sarp bir tepenin üstündedir; yeni sarayı IV. Mehmed, eskisiniyse I. Murad[54] yaptırmıştır. Kentteki kervansaraylar hem çok güzel, hem de çok rahat. Bedesten, Palais de Paris'tekine benzeyen birçok dükkânın ve mağazanın yer aldığı, kentte üretilenlerin dışında, Doğu'daki bütün malları bulabileceğiniz, iyi yapılmış büyük bir yapı. Burada yalnızca Türkiye'nin en iyi ipeği olarak kabul edilen yöre ipeği değil, onun kadar pahalı ve makbul olmayan İran ipeği de satılmaktadır. Bursa ipeğinin bir buçuk okkası her zaman on dört, on beş kuruş eder. Bütün bu ipekler Bursa'da çok iyi işlenir, çünkü Türkiye'nin en iyi ipek işçileri Bursa'dadır ve bunlar Fransa'dan ya da İtalya'dan gönderilen duvar halısı desenlerini hayranlık verici bir ustalıkla uygularlar.

Kent zaten güzeldir, kaldırım taşları iyi döşenmiştir, temizdir (özellikle de Pazar semtinde). Okkası üç paraya oldukça güzel şaraplar içilebilir. Ekmek ve tuz burada çok ucuzdur. Kasaplık hayvanların etleri iyidir. Kentte çok güzel alabalıklar ve güzel bıyıklıbalıklar yenebiliyor. Sazanların boyu ve güzelliği şaşırtıcı boyutlarda, ama hangi sosu kullanırsanız kullanın etleri yavan ve gevşek. Ankara'dan Bursa'ya gelirken, oldukça iyi yapılmış bir köprüyle güzel bir çayı aştık; daha sonra bu çay meşelerle dolu vadilerde güneye doğru akmaya devam ediyor. Bu çayın Montania'ya yönelen Loufer olduğunu sanıyorum.[55] Bursa'da on-on iki bin Türk aile var; aile başına dört kişi hesap edilirse kırk bin kişi eder. Kentte kırk beş Musevi aile ve üç yüz

Rum aile bulunuyor.[56] Bununla birlikte bu kent bize pek kalabalık gibi gelmedi ve surlarının uzunluğu üç milden fazla değildi. Sur duvarları yarı harap haldeydi ve kare planlı kulelerle berkitilmiş olmalarına karşın hiç de güzel değillerdi. Surlarda ne eski mermerlere, ne de yazıtlara rastladık. Hatta kent birçok kez yeniden yapıldığı için, Eskiçağ'a ilişkin çok az iz var. Kentin konumu göründüğü kadar avantajlı değil, çünkü kentin yanı başında Uludağ'ın kenar tepeleri yükseliyor. Kentte yalnızca Müslümanların oturmasına izin veriliyor. Kentten çok daha büyük, çok daha güzel ve çok daha kalabalık olan dış mahalleler Museviler, Ermeniler ve Rumlarla dolu. Kentteki çınarlar eşsiz güzellikte; taraçaları çok hoş manzaralı evlerle iç içe yayılan bu çınarlar olağanüstü bir görüntü oluşturmakta.

Orhan'ın, karısının ve çocuklarının mezarları, camiye[57] dönüştürülmüş, ne güzel ne de büyük sayılabilecek bir eski kilisededir. Yapının girişinde, iki iri mermer sütun, iyice dipte koro yerini oluşturan dört küçük sütun var (Türkler bunlara hiç ilişmemişler); öyle ki, Spon ve Wheler'in söylediklerinin tersine, ne kaideler sütun başlıklarının yerinde, ne de sütun başlıkları kaidelerin yerindedir. Bu koro yeri, mermerle kaplı olmasına karşın hiç güzel değil; taşları kirli beyaz renkte, koyu ve kimi yerleri alacalı. Dört basamaklı sekisiyle kutsal mekân hâlâ durmakta. Orhan'a ait olduğu öne sürülen ve normal bir davuldan üç kat daha büyük olan bir davul caminin giriş holünde sergileniyor. Bu davula tahta tokmaklarla ya da davulun tınlamasını sağlayan

53 Burada anlatılan, II. Murad'ın (1421-1451) yaptırdığı, bir cami ve bir mektep içeren Muradiye külliyesi ve on türbedir: Bunlardan ikisi, sultanın kendi türbesiyle II. Mehmed"in oğlu Cem Sultanın türbesidir.

54 Eski Bizans valisinin sarayını yeniden yaptıran, daha doğrusu düzenleten Orhan'dır (1326-1360). 1671'de, IV. Mehmed yapıları onarttı, ama yapılar çabucak harap oldu. 19. yy'ın ortalarında, yapılardan geriye yalnızca birkaç duvar kaldı. Bugün sarayın izi bile yoktur.

55 Söz konusu olan çay Nilüfer değil, onun bir kolu olmalı; çünkü Nilüfer çayı kentin batısından geçerek Mudanya'nın güneyinde Marmara'ya dökülür.

56 Osmanlı kayıtları Bursa'nın 16. yy sonundaki nüfusunu 13.000 olarak belirtir.

57 Orhan, İlyas Peygamber kilisesinin vaftizhanesini türbeye dönüştürmüştür. Günümüzdeki yapı 1863'te yeniden yapılmıştır.

başka bir nesneyle vurulduğunda çok büyük bir gürültü çıkıyor ve insanlar buna çok şaşırıyor.[58] Padişahın, taneleri siyah kehribardan ve ceviz iriliğinde olan tespihi de burada. Caminin kapısında, bir zamanlar üstünde Yunanca bir yazıt bulunan bir mermer parçası var, ama yazıtta hiçbir şey okunamıyor. Bursa'da, anlattığım camilerin dışında, padişahların yaptırdığı birçok okul da bulunuyor. Öğrenciler bu okullarda iaşe ve ibateleri sağlanarak, hiçbir ücret ödemeden Arapça ve Kuran öğreniyorlar. Bu öğrenciler sarıklarına taktıkları, yumruk iriliğinde düğümler oluşturan ve yıldız biçiminde yerleştirilen beyaz tülbentlerle diğer insanlardan ayrılıyor. Kentin yakınında, güneybatı yönündeki bir tepenin üstünde bulunan Türk mescidinde Roland'ın[59] kılıcı olduğu söylenen çok kalın bir kılıç saklı.[60]

Bursa'da bir paşa, yaklaşık olarak iki yüz yeniçeriye komuta eden bir yeniçeri ağası ve kentin en yüksek devlet görevlisi olan bir molla ya da büyük kadı var. Bursa'da bulunduğumuz sırada, Bursa kadılığı görevini İstanbul müftüsünün oğlu üstleniyor ve benzeri görülmeyen bir uygulamayla müftülük görevinin yetkilerini de elinde topluyordu. Kısa süre sonra o da babasının kaderini paylaştı: Yalnızca oğlun bütün malları ve unvanları elinden alınmakla kalınmadı, babası Edirne'nin sokaklarında sürüklenerek halka gösterilirken oğlu da öldürüldü.[61]

Ermenilerin Bursa'da bir tek kilisesi var. Rumlarınsa üç. Musevilerin dört sinagogu bulunuyor. Kentte dolaşırken Madrid'deki kadar güzel İspanyolca konuşulduğunu duyunca şaşkına döndük. Konuştuğum Museviler, atalarının Gırnata'dan Asya'ya geldiği günden beri ana dillerini hep koruduklarını söylediler. Gerçekten de, gerek konumu, gerekse çeşmeleri (daha önce bundan söz etmiştim) bakımından dünyada Gırnata'ya en çok benzeyen kenti seçmişlerdi.

21 Kasım. Uludağ'ı görmek için sabahın yedisinde yola çıktık; dağa çıkan yol oldukça yumuşak eğimliydi; ama at sırtında üç saat yol aldıktan sonra, yalnızca köknarlar ve kar görmeye başladık; öyle ki, saat on bire doğru, çok yüksek bir yerdeki küçük bir gölün kıyısında durmak zorunda kaldık. Buradan Asya'nın en büyük dağlarından biri olan ve Alplere ve Pirenelere benzeyen Uludağ'ın doruğuna tırmanmak için karların erimesini beklemek ve bütün bir gün yürümek gerekiyordu. Kış mevsimi buradaki dün-

yanın en ilginç bitkilerini görmemize izin vermedi. Kayınlar, gürgenler, kavaklar, fındıklar burada hiç de az değil. Yapraklarını ve meyvelerini yakından izleme olanağını bulduğumuz köknarlar bizimkilerden farklı değil. Avrupa'nın dağlarından yaygın biçimde bulunan birçok bitkinin yanı sıra birkaç özel bitki gözlemlememize karşın, burada yaptığımız bitki araştırmasından memnun değiliz.

23 Kasımda kentin kuzey kuzeybatısında, Mudanya yolu üzerinde sağda bulunan yeni kaplıcaları görmeye gittik. Türkler onlara Yeni Kaplıca adını veriyorlar. Bunlar birbirine çok yakın iki yapıdan oluşuyor; büyük olan çok görkemli: Bir karşılaştırma yaparsak, üstü kevgir gibi delik delik ve kurşunla kaplı dört büyük kubbesi var; bu kubbelerdeki bütün delikler, bizim bahçıvanların kavunların üstünü örtmek için kullandıklarına benzeyen çan biçimli camlarla örtülmüş. Bu hamamın bütün odalarının döşemesi mermer. İlk oda çok büyük ve gotik bir kemerle ikiye bölünmüş gibi. Odanın ortasında, birçok soğuk su borusu bulunan güzel bir çeşme var; duvarlar boyunca, iki ayak yüksekliğinde, hasırlarla kaplı bir kerevet bulunuyor (giysiler burada çıkarılıyor). Sağda, kubbesi ilk odadaki kadar büyük delikler içeren bir kubbeyle örtülü banyo salonları yer alıyor. Bu bölmelerde sıcak sular soğuk sularla ılıştırılıyor. İstenirse içinde yüzülebilen mermer havuz son odada. Kaplıcada sigara, kahve ve şerbet içilebiliyor; şerbet, içinde birkaç kaşık üzüm pekmezi eritilmiş buz suyundan başka bir şey değil. Bu hamam yalnızca erkeklere açık;

58 "Girişte, kapı kubbesinin altında, ağırlığı 50 kiloyu aşan büyük bir davul var; davula takılmış ziller ve bakır aletler, davula vurulduğunda çok güçlü bir ses çıkarıyor" (Lucas).

59 Ortaçağ Fransız edebiyatında, "Chansons de Geste" çevriminin kahramanı.

60 Burası, Bursa'nın fethi (1326) sırasında büyük kahramanlıklar gösteren Murat Abdal'ın türbesidir. Kılıçtan ilk kez 1598'de Lubenau söz ediyor. 1640'ta Evliya Çelebi de kılıca değiniyor, ama kılıçla Roland arasında bağlantı kuran ilk kişi 1656'da Thévenot'dur.

61 Burada sözü edilen ünlü Feyzullah Efendinin oğlu Fethullah Efendidir (bkz. Mektup 12, dipnotu 119). Şubat 1702'de babası tarafından şeyhülislam payesi verilmiştir. Her ikisi de 1703 ayaklanması sırasında öldürüldüler.

kadınlar diğer hamamda yıkanıyor, ama o hamam bu kadar güzel değil: Kubbeleri küçük ve Paris'te *fequière* adı verilen kiremitlerle örtülü.

Sıcak su kaynakları iki hamam arasındaki yolun üzerinde de akıyor. Suyun sıcaklığı o kadar yüksek ki, içine atılan yumurta 10-12 dakikada rafadan, 20 dakikadan kısa süre içinde de katı hale geliyor; anlaşılacağı gibi, içine soktuğunuzda parmağınız yanmaz. Tatlı ve daha çok yavan bir tadı olan bu su biraz bakır tentürü kokar; sulardan sürekli duman çıkar. Kanalların duvarları pas renginde ve su buharı çürük yumurta kokuyor. Kaplıcalar, koskoca Bursa ovasındaki küçük bir tepenin üstünde. Mudanya-İzmir karayolu arasındaki aynı yamacın üstünde, sularının kükürt kokması nedeniyle Kükürtlü hamam adı verilen iki hamam daha var.[62] Buradaki ikinci hamamı II. Süleyman'ın damadı Rüstem Paşa yaptırmış.

Bursa'ya iki mil, Yeni Kaplıcalara bir mil uzaklıkta, İzmir'den Çekirge'ye giden yolun üstünde, Türklerin Eski Kaplıca adını verdikleri kaplıcalar var.[63] Doktor Marc Antoine Cerci[64] bizimle birlikte geldi ve bu köydeki güzel imareti bize gösterdi; bu imaret belki de I. Murad'ın yaptırdığı imaretti. Binası hemen hemen Yeni Kaplıcalarla aynı, dolayısıyla az eski olmakla birlikte, Eski Kaplıcanın suları çok sıcak; Bizans İmparatorluğu'nun altın çağlarında Rumların kullandıkları sıcak suların bunlar olduğunu gösteren birçok işaret var. Bunları I. Mehmed[65] yaptırmış ve günümüzdeki hallerine getirmiş. Aynı köyde, bu büyük hamamın dışında, Türklerin gittiği daha küçük bir hamam da var. İster büyük, ister küçük bütün bu hamamların suları şarap tortusu yağını (*huile de tartre*) beyazlatır ve mavi turnusol kâğıdını etkilemez.

Bursa'da iki kökçüyle tanıştık; bunlar büyük doktor olarak ün yapmış bir emir ile bir Ermeniydi. Bize bazı kökler verdiler, hem de hülasasını çıkartabileceğimiz kadar çok. Bu çöplemeler[a] Antikyra ve Karadeniz kıyılarındakilerle aynıdır. Türklerin çöpleme adını verdikleri, Uludağ'ın eteklerinde çok yaygın olan bu bitkinin başparmak kalınlığında, eşeleğe benzeyen, üç-dört başparmak uzunluğunda, enlemesine yatan, sert, lifli, daha küçük ve eğri birkaç kökçüğe ayrılan bir kökü vardır. Bütün bu bölümlerden iki ya da üç başparmak uzunluğunda, uçlarında kırmızıya çalan tomur-

a çöpleme (boynuzotu): Düğünçiçeğigillerden bir çeşit bitki –ç.n.

cukları ya da sürgünleri bulunan filizler çıkar; ne var ki, eşeleğin ve bölümcüklerin dışı siyaha, içi beyaza çalar. Lifleri gür, sekiz-on başparmak uzunluğunda, bir-iki *ligne* kalınlığında, çıplak ya da az püsküllüdür. En yaşlılarının içi siyaha çalar, diğerlerininki kahverengidir, yenilerse beyazdır; hepsinin de eti kırılgandır, sert değildir, kokusuzdur ve etin üzerinde onu boydan boya aşan kızıl damarları vardır. Suda kaynatıldıklarında domuz yağı gibi kokarlar.

Bu köklerin on iki buçuk kilosundan iki buçuk kilo kahverengi, çok acı ve reçineli hülasa çıkardık. Yirmi tohumdan başlayıp yarım *gros*'a[a] kadar ve tek başına alındığında bağırsakları temizler. Bunları verdiğimiz üç Ermeni mide bulantısından, bağırsaklardaki buruntudan, midede, yemek borusu boyunca, boğazda ve makatta yanma ve ateşten; başa bıçak gibi saplanan ve birkaç gün sonra yeniden tekrarlayan şiddetli ağrılara eklenen kramplar, çırpınmalardan şikâyet etti. Böylece bu ilaca duyduğumuz güvenin yarısını yitirmeye başladık. Köklere gelince, bunları tıpkı bizim çöplemelerimiz gibi kullanmak, bir ya da bir buçuk *gros*'unu sütün içinde kaynatmak, gece boyunca demlenmeye bırakmak, ertesi sabah sütü yeniden ısıtmak ve bir tülbentten süzmek gerekir.

Türkler bu bitkinin büyük yararları olduğunu söylüyorlar, ama biz bu yararları öğrenemedik. Uzun süre İstanbul'da, Kütahya'da ve Bursa'da hekimlik yapan Senyör Antoine Cerci, hastalarda yarattığı yan etkiler nedeniyle artık bu bitkiyi kullanmadığını söyledi. Bursa'ya dört günlük yoldaki Karahisar'da[66] kitre elde edildiğini haber verdi. Senyör, kafalı bir adam olmasına karşın, Eskiçağ'a hiç ilgi duymuyordu; güzel Bizans'tan söz ettiğimizde bizimle alay ediyor, bize Nikaia'ya ve Kütahya'ya gidin diyordu. Nikaia Bursa'ya bir günlük yolda, ama soyguncuların kol gezdiği, muhafızsız geçmeye kimsenin cesaret edemediği bir dağın ardındaydı. Herkes bölgeyi yöneten, soyguncularla anlaşarak çok büyük gelirler elde eden paşayı suçluyor. Kervanlar Kütahya'dan Bursa'ya beş günde gidiyor; bu yol, aynı

a Bir onsun sekizde birine eşit eski bir ağırlık ölçüsü birimi –ç.n.

62 Bu hamamların ilki I. Murad döneminden (1360-1389) kalmadır.

63 Gene I. Murad'ın Bursa'nın dış mahallesi olan Çekirge'de yaptırdığı bu kaplıcalar günümüze kadar gelmiştir.

64 Mayıs 1702'de Bursa'ya gelen Lucas bu hekimin evinde kalmıştır.

65 I. Mehmed (1413-1421) Eski Kaplıca yapılar bütününün yapımına katkıda bulunan kişi olarak tanınmaz. Babası I. Murad'ın yapımını başlattığı yapıları tamamlayan daha çok I. Bayezid'dir (1389-1402).

66 Bugün Afyonkarahisar.

zamanda, eski Karaman bölgesi kenti Satalia'dan, başka bir deyişle Antalya'dan gelirken de kullandıkları yol. Bursa'dan Mudanya'ya dört saatte, Mudanya'dan da İstanbul'a denizden yarım günde gidiliyor; dolayısıyla, Bursa'dan İstanbul'a gitmek için bir gün gerekiyor. Atla gidenler için Bursa-Üsküdar arası üç gün çekiyor. Anatolai dağının ya da Uludağ'ın eski adı Olimpos'tur. Rumlar eskiden buraya, dağda inzivaya çekilmiş birçok münzevi bulunduğu için Keşiş dağı da derlerdi.

En derin saygılarımla,

Yirmi İkinci Mektup

Majestelerinin Devlet Sekreteri ve Başkâtibi Monsenyör Kont de Pontchartrain,

Monsenyör,

İstanbul yolundaki haydutlara mı, yoksa İzmir yolunda kol gezenlere mi yem olacağımız konusundaki ikilemin yarattığı büyük belirsizlik içinde bocalayıp dururken, yalnızca Karadeniz Boğazında bulamadığımız ender bitkileri bulabilmek umuduyla değil, kıyılarını görmek istediğimiz Suriye'ye yaklaşmak için İzmir kentinin yolunu seçtik.

Dolayısıyla, 8 Kasım'da İzmir'e gitmek için Bursa'dan yola çıktık, yaya üç buçuk saatlik yolda olan Tartali[1] köyünde geceledik. Eski Kaplıcaların bulunduğu Çekirge'yi ve daha ilerde, Uludağ'dan doğan ve Mudanya yakınlarında denize dökülen küçük Nilüfer ya da Merapli ırmağı köprüsünü[2] geçtik. Nilüfer'deki alabalıklar çok lezzetli, bütün yöre çok güzel ve iyi ekilmişti. Solda bir tepe dizisi yükseliyor; bu tepelerin üstünde, hiçbir Türkle bir arada olmaksızın kendi evlerinde tek başlarına yaşamak için iki kat cizye ödeyen ve yılda yalnızca gezgin bir kadıyla karşılaşan Rumların yaşadığı küçük bir kasaba olan Fizidar[3] bulunuyor.

9 Aralık. Dokuz saatlik bir yürüyüşten sonra, çevresi yirmi beş mil, genişliği yedi-sekiz mil olan ve birçok ada ve birkaç yarımadayla kesintiye uğrayan Abuyona gölünü görmeye başladık; bu göl, Uludağ'dan inen suların büyük bölümünü topluyor.[4] Göldeki adaların en büyüğünün çevresi üç mil; göl, büyük olasılıkla eski Apollonia kenti olan (çünkü Rhyndakos[a] ırmağı bu gölden çıkar ve Lopadion ya da Ulubat[b] gölünden geçer) köyle aynı adı taşır: Abuyona. Karagas[c] aynı gölde, baş-

a Bugün Orhaneli çayı –ç.n.

b Eskiden Abulyond adıyla da anılan bu göl günümüzde Apolyont adıyla da bilinir –ç.n.

c Gölün kuzey kıyısındaki başka bir yarımadada bulunan Karaağaç köyü.

1 Tahtalı, Bursa ile Ulubat gölü arasında, yarı yolda.

2 II. Mehmed'in yaptırdığı köprü hâlâ ayaktadır.

3 Burası Ulubat gölü kıyısındaki Fazıllar olabilir. Spon, 24 Ekim 1675'te gün doğmadan Kaplıca'dan ayrıldığını ve öğle vakti, adını vermediği "küçük bir Rum köyüne" vardığını söylüyor.

4 Uludağ kütlesinin sularını toplayan Nilüfer ve kollarıdır. Buna karşılık, dağlık artülke sularını Kocasu ve kolları aracığıyla Ulubat gölüne akıtır; Ulubat gölü de bu suları Simav ırmağı ve kolları aracılığıyla Marmara denizine boşaltır.

ka bir adada bulunan bir Rum köyüdür, ama bu köyde birkaç Türk de yaşamaktadır. Türkler ve Rumlar, ekip biçtikleri bir adadan diğerine yelkenli kayıklarla geçerler. Göldeki sazanlar altı ile yedi buçuk kilo arasında çeker, ama lezzetleri, bize göre, Bursa'dakiler kadar güzel değildi.

Abuyona (Ulubat) kentine giderken Apolyont gölü hep solumuzda kaldı; güzel bir ovayı aştıktan sonra, geceyi Ulubat kentinde geçirdik. Irmak, kentin yaklaşık iki mil yukarısında gölden çıkıyor, ama (uzun süredir hiç kimse ırmak yatağını temizleme özenini göstermemiş olsa da) derin ve üstünde tekneler dolaşıyor. Ulubat'ta tahta bir köprüyle ırmağın karşı yakasına geçtik; köprünün solunda, çok iyi yapılmış olduğu anlaşılan eski bir taş köprünün kalıntıları vardı. Türklerin Ulubat, Frenklerin Lubat ve Rumların Lopadion adını verdikleri bu kentte, hepsi de oldukça kötü görünümlü olan yaklaşık iki yüz ev var;[5] ama burası Bizans imparatorları döneminde çok büyüktü. Hemen hemen harap hale gelmiş surlarını kimileri yuvarlak, kimileri beşgen, birkaçı üçgen planlı kuleler koruyordu; müstahkem kentin surları hemen hemen kare biçimindeydi. Surlarda eski mermerler, sütunlar, sütun başlıkları, alçak kabartmalar, baştabanlar görülüyorsa da bunların hepsi de kırılmış ve iyi korunmamış. Konakladığımız kervansaray -her ne kadar birkaç eski sütun başlığı ve birkaç mermer kaidesi varsa da- çok kötü yapılmıştı ve çok pisti.

10 Kasım gecesini Ulubat'ta geçirdik, çünkü bizimle aynı arabacıdan yararlanan Bursalı beş Musevi tüccar, arabacıyla yaptıkları pazarlıkta cumartesi günü dinlenmeyi şart koşmuşlar; daha sonra büyük kervandan ayrılarak altıdan fazla tüfekli adam olduk: Biz üçümüz; iki arabacı; yanlarında yalnızca zemberekli, pislik içinde, harbisi olmadığı için doldurulamayan bir tek tüfek bulunan Museviler. Bu iyi insanlar Türklerden o kadar korkuyorlardı ki, onları görür görmez elden geldiğince uzaklaşarak gizleniyorlardı; gizlenemedikleri zaman da, beyaz tülbentle sarılmış sarıklarını çıkarıyorlardı. Frenkleri acımasızca soyan haydutlarca tanınmamak için Ankara'dan sarıklar almıştık. Bununla birlikte Bursa ile Ulubat arasında mızraklı beş haydutla karşılaştık; ama hepsi de kendi yollarına devam ettiler.

Ertesi gün, 11 Kasımda, eskilerin Mysia'sında bir yöre olan Mihalisi'de[6] yolumuza devam ettik ve iki saat boyunca ormanla kaplı birkaç tepe-

si bulunan, iyi ekilmiş, büyük bir ovada yol aldık; ne var ki, yol boyunca yalnızca berbat bir köy olan Skötiköy[7] ile karşılaştık. Yoldan geçenler için yapılmış bir kaldıraçlı kuyuyu solda bıraktık. Daha sonra Granikos'a [Biga çayı] dökülecek küçük bir ırmağı geçtikten sonra kendimizi Granikos'un kıyısında bulduk.[8] İskender'den söz edildiği sürece adı unutulmayacak olan bu Granikos güneydoğudan kuzeye doğru, daha sonraysa kuzeybatıya doğru akarak denize dökülür; batıya bakan kıyıları çok yüksektir. Bu sayede Darius'un birlikleri -eğer becerebilselerdi- büyük avantaj sağlayabilirlerdi. Eskiçağ'ın en büyük komutanlarından birinin kıyısında kazandığı zafer sayesinde büyük ün kazanan bu ırmağın adı, aynı zamanda içinden geçtiği köyün de adı olan Susugirli'dir;[9] susugirli, susığırı köyü demektir. Granikos'un karşı yakasına bize pek sağlam görünmeyen bir tahta köprüden geçerek ulaştık. Susugirli kervansarayları, yüksekliği ancak iki ayak, genişliğiyse ancak yatılabilecek kadar sedirleri olan, döşemeleri kötü ve çöp dolu, birbirlerine beş-altı ayak uzaklıkta berbat ocakları bulunan ahırlardı. Bununla birlikte, köyde birkaç sütuna ve birkaç eski mermere rastlanıyor, ama hiçbirinin yazıtı yok.

12 Kasımda sabahın dört buçuğunda yola çıktık ve on iki saatlik bir yürüyüşten sonra, birkaç eski mermeri de olmasa göz atmaya bile değmeyecek berbat bir köy olan Mandragoia'ya[10] ulaştık; gecelediğimiz kervansaraydaki sütunlar, ne kadar eski olurlarsa olsunlar,yontulmadan konmuşlar ve görünüşe göre daha uzunca bir

5 Covel 1676'de 500 Rum ve birkaç Türk ailesi bulur.

6 Bu ad, Mihaliç kasabasına gönderme yapar.

7 Bunu Çeltikköy okumak gerekir; bugün Çeltikçi adıyla bilinen bu köy, eski Ryndakos (Granikos değil) günümüzdeki adlarıyla Simav çayı ya da Susurluk çayı yakınındadır.

8 Tournefort şimdiye kadar hep Bursa-İzmir yolunu izliyor.

9 Bugün Susurluk.

10 Günümüzdeki karayolu hafif kıvrılarak Balıkesir'den geçmektedir; oysa o dönemde yol dümdüz devam ediyordu. Metinde adı geçen köy, yüzyılın başındaki haritalarda, Balıkesir'in doğu-güneydoğusunda Mendehora adıyla yer almaktaydı. 18. yy'ın ortalarında buradan geçen Egmont köyden Mandrahori (Rumca'da çitle çevrili köy demektir) adıyla söz eder ve büyük bir köy olduğunu söyler. Spon'a göre, "evleri topraktan ve kireçten olan berbat bir köydür". Ayrıca Spon, kervansaraydaki eski sütunlara da dikkati çeker.

süre de aynen kalacaklar. Demirkapı, doğuya doğru akan bir çayın vadilerinden birinde, ırmak kıyısında yer alan, terk edilmiş berbat bir kervansaray;[11] neyse ki biz haydutların kırlarda bulunamayacağı bir zamanda bu geçitleri aştık.

13 Aralıkta, çoğunlukla meraları genişletmek için yakılan meşeler, çamlar ve canavarotlarıyla[12] dolu geçitleri aşarak on saat yürüdükten sonra Kurugulci'de[13] geceledik; Yarıyolda Çömlekçi köyünü geçtik. Yol üstündeki kervansaraylarda leylek yuvalarından başka bir şey görünmüyordu. Bu yuvalar, ağaç dallarıyla sıkı sıkıya örülmüş büyük sepetlere benziyor. Leylekler her yıl yumurtlamak için buraya gelirler ve yöre halkı, onları kovmak bir yana, bu kuşları büyük bir saygıyla karşılarlar ve yuvalarına dokunmaya cesaret edemezler. Eğer bir yabancı bu kuşlara ateş edecek olursa bu hiç hoş karşılanmaz.

14 Aralıkta yaklaşık altı saat yürüdük, daha alçak ve sarp, Tarane çamı, akçakesme, kocayemiş, irili ufaklı meşelerle dolu bir dağdan geçtik. Oldukça güzel bir kasaba olan Baskelambe'ye[14] geldik; burada İspanya'daki Vera'da yetişenler kadar uzun olan, çok güzel kış kavunları yedik; ne var ki, kavunların eti beyazdı, asla şarap renginde değildi, bununla birlikte oldukça güzeldi. Başgelembe'ye gelirken iki çaydan geçtik; Aşağı Gelembe çok iyi ekilmiş bir ovada yer alıyor ve burada büyük bir pamuk ticareti yapılıyor.

15 Kasım. Küçük bir ırmağın geçtiği Aşağı Gelembe ovasında yürümeye devam ettik. Daha sonra, tepesi oldukça düz bir dağa tırmandık ve bol miktarda pamuk yetiştirilen büyük Balamaont[15] ovasına girdik. Palamut, sekiz saatlik bir yürüyüşten sonra barınmak için konakladığımız ilk yer oldu. Burası, güneybatıya doğru akan bir çayın kıyısında oldukça güzel bir yerdi. Ovada birçok kırılmış sütuna rastladık; birbirlerinden yalnızca büyük bir avluyla ayrılan Palamut'taki iki kervansaray da kirişleri taşıyan mermer ve granit sütunlarla doluydu; hatta burada bir yığın sütun başlığı ve kaidenin yanı sıra sütun uçları da bulunuyordu ve bu hiç de hoş olmıyan bir görüntü yaratıyordu. Sağ yanda ve sol yanda bulunan tepelerin aralarında pamuk ekili güzel ovalar vardı. Akhisar (eskilerin Thyateira'sı; Apokalipsis'teki yedi kiliseden biri buradaydı) Palamut yolunun solundadır. Kircagan,[16] Başgelembe'ye bir buçuk saatlik uzaklıkta bulunan büyük bir

dağdır ve burada Akhisar'ın bir başka kenti bulunur. Türkler, Akhisar ya da Karahisar, Eskihisar ya da Yenihisar adlarını diledikleri gibi ve kolayca verirler.

16 Kasım. Sabahın üçünden öğlene kadar şu büyük Manisa ovasıyla son bulan, oldukça düz bir bölgede yürüdük; Manisa ovasının güneyinde, doğudan batıya doğru büyük bir alanda yayılmasına karşın bize Uludağ'dan daha alçak gibi gelen Sipilos [Manisa] dağı yer alıyor. Sipilos'un en yüksek doruğu Manisa'nın güneydoğusunda kalır ve bu kent Bursa'nın ancak yarısı kadardır. Bu iki kent arasındaki tek benzerlik konumlarıdır, çünkü Manisa'da ne güzel kiliselere, ne de güzel kervansaraylara rastlanır ve bu kentte yalnızca pamuk ticareti vardır. Halkının çoğu Müslümandır. Hem Rumlardan, hem de Ermenilerden fazla olan Musevilerin kentte üç sinagogu vardır. Kale o kadar ihmal edilmiş ki harabeye dönmüş; tek süsü birkaç eski serviden öteye geçmeyen saray da aynı durumda. Bursa çevresinin yeşilliği burasıyla karşılaştırılmayacak kadar güzel; Manisa dağı da Uludağ ile asla boy ölçüşemez; öte yandan, bize Granikos'tan (Biga çayı) çok daha büyük görünen Hermus [Gediz] ırmağı, ülkenin en büyük süslerinden biri. Bu ırmak biri kuzeyden, diğeri doğudan gelen iki kol alıyor. Manisa'ya yarım mil uzaklıkta, taş ayakların üstüne oturtulmuş bir tahta köprünün altından geçiyor. Kuzey-kuzeydoğu yönünde ovayı aştıktan sonra, sözünü ettiğimiz köprüye gelmeden büyük bir dirsek çiziyor ve -bizim coğrafyacılarımızın söylediği gibi Menemen ovasının ötesinde İz-

11 Demirkapı adı verilen bu yer Mendehora'nın akışyukarısında, Tournefort'un güzergâhı üstünde, yazarın izlediği yolun günümüzdeki karayolundan ayrıldığı yerdedir. Hem Spon, hem de Egmont bu terk edilmiş handan söz eder.

12 Tournefort'un Philippea adını vermiş olduğu bu bitkinin bugünkü bilimsel adı Orobanche'dir

13 Spon'un verdiği "başka bir deyişle kurutulmuş bataklık" açıklaması bu sözcüğün Kuru Gölcük biçiminde okunmasına ve adı geçen yerin de Bigadiç'in güneybatısındaki Gölcük köyü olarak belirlenmesine olanak veriyor. 1676'da buraya uğrayan Covel de Kurugölcük adını verir.

14 Başgelembe (Bashgelembe) biçiminde okumak gerekir. Bugün Gelembe, yeni Balıkesir-İzmir yolu üzerindedir.

15 Akhisar'ın kuzey-kuzeybatısındaki Palamut.

16 Gelembe'nin güneybatısındaki Kırkağaç.

mir körfezine değil- batıya yönelerek, Strabon'un da söylediği gibi, İzmir ile Foça arasında denize dökülüyor. Bu ırmak denize döküldüğü yerde büyük kum yığınları oluşturuyor ve bu nedenden ötürü İzmir körfezine giren gemiler deniz dibindeki tümseklere dikkat etmek zorundalar.[17]

Gediz ile Manisa arasındaki bataklıklar, çeyrek mil uzunluğunda, yapımı sırasında birçok eski mermer ve balgamtaşı kullanılmış güzel bir dalgakıranla aşılır; bunlardan birkaç tane de kent surlarında varsa da hiçbirinde yazıta rastlayamadık. Manisa ovası şaşırtıcı güzellikte olmasına karşın, hemen hemen tümüyle ılgın ağaçlarıyla kaplı ve yalnızca doğu kesimi tarıma açılmış.

Kentte odun olarak yalnızca Sipilos dağından sağlanan kocayemiş çalıları yakılır. Kervanımızdaki Musevi tüccarlar 17 Aralık gecesini burada geçirmek zorunda bıraktılar bizi ve yitirdiğimiz zamanı bağışlatmak için meslektaşlarının evlerinden, kendi söyleyiş biçimleriyle bin dirhem sekiz paraya en güzel şarapları getirttiler; bu bin dirhem iki okka, başka bir deyişle iki buçuk kilo çekiyor.[18] Soğuk çok sertti, yıldız acımasızca esiyor, ama don yapmıyordu.

Manisa'da paşa yoktu, ama bir *mültezim* ve bir *serdar*[19] kenti yönetiyordu. Kentteki Rumlar yoksuldu ve ancak bir tek kiliseleri vardı.

18 Aralık. İzmir'e gitmek için yeniden Manisa dağına tırmandık. Yol çetin, dağ çok sarptı. Sekiz saatlik yürüyüşten sonra İzmir'e vardık. Yol boyunca kocayemişten bol bir şey yoktu; fırınlarda bunlar yakılıyor, bahçe duvarlarının üstü

17 Bu nedenlerden ötürü, 19. yüzyılda, Gediz'in ağzının yeri değiştirilerek İzmir körfezinin dışına yönlendirildi.

18 Bin dirhem 2,5 okka ya da 3,2 kilo eder.

19 Bir vergi kesenekçisi ve bir kale komutanı.

20 İzmir'in nüfusuna ilişkin tahminler sorunlar yaratmaktadır; bunun nedeni belki de çok sayıda tahmin bulunmasından kaynaklanmaktadır. Arvieux, 1653'te, kent nüfusunu 60.000'i Türk olmak üzere 88.000 olarak belirler. Bundan üç yıl sonra Tavernier kent nüfusunu 60.000'i Türk, 15.000'i Rum, 8.000'i Ermeni ve 7.000'i Musevi olmak üzere 80.000 olarak belirtir. 1678'de Le Bruyn de kentte 80.000 kişinin yaşadığı söyler. Bu sayılarla karşılaştırıldığında Tournefort'un verdiği sayı çok düşüktür, ama Aubry de La Mortraye'ın verdiği sayılarla (1699) doğrulanmaktadır: Aubry de La Mortraye kent nüfusunu 24.000 (14.000 Türk, 8.00 Rum, 1500 Musevi, 400 Ermeni) olarak belirtir. Bu geçici düşüşün nedeni belki de 1688 depremidir: "Bu yılın 10 Temmuzunda, sabah saat on bir ile on iki arasında kentte çok büyük yıkıma yol açan çok büyük bir deprem oldu. Yirmi dört saatten daha kısa bir süre içinde toprak sekiz kez yarıldı, kentin üçte ikisini yuttu. Birkaç saat sonra, yerdeki yarıklardan alev burgaçları çıktı; bu sırada esmeye başlayan şiddetli bir rüzgâr alevleri dört bir yana taşıdı ve kentin harabeye dönmüş geri kalan bölümünü yakıp kül etti. Kimi yangın yüzünden, kimi evlerin yıkılması nedeniyle yirmi binden fazla insan öldü" (bir Cizvitin anlatısı, İzmir'deki dilenci tarikatının arşivleri, no. 1190).

bunlarla kaplanıyor ve yağmur yağdırmayı sağlamak için bağlar bunlarla kaplanıyordu.

Dünyanın en büyük donanmasını alabilecek büyüklükteki bir körfezde yer alan İzmir, Doğu'ya girilebilecek en güzel kapıdır. Ticaret açısından çok gerekli olan limanın elverişli olması, depremlerle yerle bir olan kentin birçok kez yeniden yapılmasını sağladı. Burası dünyanın dört bir yanından gelen tüccarların buluşma ve mallarının depolanma yeridir. Kentte 15 bin Türk, 10 bin Rum, 1800 Musevi, 200 Ermeni ve bir o kadar da Frenk var.[20] Türklerin kentte 19 camisi,[21] 2 Rum kilisesi,[22] Musevilerin 8 sinagogu,[23] Ermenilerin 1 kilisesi[24] ve Latinlerin 3 manastırı[25] var. Latin piskoposun yıllık geliri yüz Roma eküsü; Rumların piskoposununkiyse 1500 kuruş. Ermenilerin piskoposu ise cemaatin verdiği sadakalarla geçiniyor; yine de, yüksek rütbeli Hıristiyan papazları arasında geliri en yüksek olan Ermeni piskoposu: Bayramlarda ve Pazar günleri sadaka toplanan sadaka yılda atlıyedi keseye ulaşıyormuş.

İzmir'in konumu harika. Kent limana egemen bir tepenin eteğinde kıyı boyunca uzanıyor. Sokakları çok iyi açılmış, kaldırımları çok iyi döşenmiş; kent anakaradaki diğer kentlerden çok daha iyi yapılmış. İzmir'in en güzel yerindeki Frenklerin sokağı bütün limana egemendir.[26] Buradaki dükkânların dünyanın en zengin dükkânları olduğu söylenebilir; öte yandan, İstanbul'a karadan sekiz günlük, denizden 400 mil uzaklıkta, Halep'e kervanlarla yirmi beş günlük, Konya'ya altı günlük, Kütahya'ya yedi günlük ve

21 Bunlardan hiçbiri selatin camisi ya da önemli bir cami değildir. Bununla birlikte, 19. yüzyılın başında kentte 58 cami vardı.

22 "Rumların burada bir başpiskoposu ve iki kilisesi var; bunlardan Aya Paraskevi adlı kilisede başpiskopos, Aya Yorgi adlı olandaysa rahipler bulunuyor" (Thevenot). 20. yüzyılın başında 37 kilise vardı.

23 Tavernier'ye göre yedi.

24 Surp Stepan kilisesi.

25 15. yüzyıldan beri burada bulunan Fransiskenlerin Sainte-Marie manastırı; 1630'da buraya gelen, ama kiliseleri 1688'de yanan Cizvitlerin manastırları; 1610'da yapılmış, ama bugün de ayakta duran ve İzmir'deki en eski kilise olan Kapüsenlerin Saint-Polycarpe'si.

26 19. yüzyılda rıhtımların yapılmasıyla içerde kalan ve Sultaniye Caddesi adı verilen bu cadde 1922'deki yangın yüzünden yok oldu.

Antalya'ya altı günlük yolda olan bu kent Doğu'nun ticaret merkezine yerleştirilmiş gibidir.

İzmir'de paşa yoktur, kentte ve çevresinde bulunan iki bin yeniçeriye bir serdar komuta eder. Adaleti bir kadı dağıtır. Kentteki Fransızlar ticaretle uğraşırlar. 1702'de bunlardan otuz kadarının işi epey iyi durumdaydı. İngiliz uyrukluların sayısı da çoktur ve ticaretleri giderek gelişmektedir.

İzmir'de olduğumuz dönemde, Hollanda uyruklular, ticaretlerini iyice oturtmuş ve çok saygın on sekiz-yirmi tüccardan oluşuyor. Cenevizli yalnızca iki tüccar var, onlar da Fransız bandırası altında ticaret yapıyorlar. Kentte hiç Venedikli tüccar bulunmamasına karşın bir Venedik konsolosu var: 1500'lü yılların sonuna doğru doğduğu için yaşamının üçüncü yüzyılında olmakla övünen, insan türünün duayenlerinden biri olarak gördüğümüz 118 yaşındaki saygın ihtiyar Signor Luppazzuolo. Orta boylu, açık sözlü biriydi; bir süre sonra öldü. Metresleri ve cariyeleri hesaba katılmazsa (çünkü âşık olmaya çok elverişli bir mizacı vardı), evlendiği beş kadından altmışa yakın çocuk sahibi olduğu söyleniyor. Kesin olan bir şey varsa, o da çocuklarından en yaşlı olanın 85 yaşında, kendisinden önce öldüğü; kızlarının en genç olanın ise o sırada 16 yaşında olduğudur.

Toussaint'den[a] mayıs ve haziran aylarına kadar İran'dan İzmir'e sürekli olarak kervanlar gelir. Eczalar ve kumaşlar dışında, kimi zaman yılda iki bin balya ipek getirilir. Bizim Fransızlarımız kırmızböceği,[27] çivit, saparna,[28] kırmızı boya odunu ve bakam,[29] bakır pası,[30] badem, kefeki, karabiber, tarçın, karanfil, zencefil, küçükhindistancevizi götürüyorlar. Languedoc kumaşları, Beauvais ince şayakları, Nîmes şayakları, *pinchina*,[31] Floransa satenleri, kâğıt, ince kalay, kaliteli çelik ve Nevers minelerinin İzmir'deki sürümü iyiydi. Ticaretimizin burada henüz kök salmadığı dönemlerde, diğer ulusların tüccarları bize *mercanti di barretti* diyorlardı, çünkü o dönemde –tıpkı bugün de olduğu gibi– bütün yün takke ve papaz takkesi gereksinimini bizim tüccarlar karşılıyordu. Fransızlar buraya fayans da getiriyorlar ama asıl büyük miktarı Ancona'ya gönderiyorlar. Fransa'nın, özellikle de Dauphiné'nin sansar postları burada çok makbul ve bunlar kürk yapımında kullanılıyor. Bir kürk ceket burada elli ile seksen

a Kasım'ın birinde yapılan bir Katolik yortusu –ç.n.

ekü'ye satılıyor; renkleri en koyu olanlar samurla karıştırılıyor; samur ise Moskova sansarının ya da samurun postudur. Sansar postlarından Fransa'dan gelenler değil, daha çok Sicilya'dan gelenler kullanılır; bunlar daha ucuzdur. Fransa'dan gelenler Ermenistan ve Gürcistan sansarlarından üstün sayılır.

Doğu'nun en değerli malları olan İran ipekleri ile Ankara ve Beypazarı keçisi kılı iplikleri dışında, tüccarlarımız İzmir'den pamuk ipliği ya da işlenmemiş pamuk, ince yünler, kırma yünler ve Midilli yünleri, mazı, balmumu, mahmude,[32] ravent, afyon, sarısabır, çinko oksidi,[33] galbanum,[34] arapzamkı, kitre, amonyaklı zamk, horasani (semen contra),[35] günlük, cedvar[36] ve halı alırlar.

Bütün ticaret Musevilerin aracılığıyla yapılır, Musevilerin elinden geçmeyen hiçbir şey ne satılabilir ne de alınabilir. Onlar için *Çifut*[37] gibi nitelemeler ne kadar kullanılırsa kullanılsın her şey onların başlarının altından çıkmaktadır. Haklarını da yememek gerek, onlar diğer tüccarlardan daha marifetliler; zaten İzmir'de diğerlerinden daha rahat bir yaşam sürüyorlar ve yalnızca cimrilik sanatını öğrenen bir ulus için olağanüstü sayılabilecek boyutlara varan büyük harcamalar yapıyorlar. Yabancı tüccarlar birbirlerine çok daha saygılı davranıyorlar, hiçbir töreni ya da görgü kuralını kaçırmıyorlar. Türkler, kent boyunca uzanan Frenklerin sokağında ender görülüyorlar;[38] bu sokağa girildiğinde tam bir Hıristiyan dünyasında olduğunuzu hissediyorsunuz; burada İtalyanca, Fransızca, İngilizce, Felemenkçe konuşuluyor. Selamlaşılırken herkes

27 En güzel lal renkli boyaların elde edildiği yarımkanatlı böcek.
28 Kökleri kan temizleyici ve terletici etki yapan bitki.
29 Bu iki odundan da boya elde edilir.
30 Boya yapımında kullanılan bakır asetat.
31 Önce Toulon'da dokunmaya başlanan, daha sonra Fransa'nın diğer kentlerince de örneksenen bir çeşit yün kumaş.
32 İshal yapma etkisi çok fazla reçineli zamk; pazarda bilinen iki çeşidi vardır: İzmir mahmudesi ve Halep mahmudesi.
33 Diğer oksitlerle karışmış çinko oksidi, çinko içeren demir filizlerinin işlemden geçirildiği fırınların bacalarında kurşuni renkli ve katı bir tabaka oluşturur. Bu çinko oksidi merhem yapımında kullanılır.
34 Suriye'de biten aynı adlı bitkiden elde edilen reçineli zamk; kesilen yerden akan suları beyaz, yağlı sert kokuludur ve tatları acıdır.
35 "Doğuda yetişen çeşitli miskotu türlerinin parçalarından oluşan, yeşile çalan renkli, keskin kokulu, acı ve yakıcı tatlı solucan düşürücü madde" (Littré sözlüğü).
36 Tıpta kullanılan, zerdeçaldan kaynaklanan kök.
37 Çifit, Doğu'da Museviler için kullanılan aşağılayıcı terim.
38 "Frenklerin daha önce karşılaşmış olabilecekleri kötü davranışlardan ötürü intikam alabileceklerinden korktukları için, onlar bu sokakta sık görülmüyorlar, kendileri için kuşku çekici olan bir yerden geçmektense bu sokağın çevresini dolaşmayı yeğliyorlar" (Rahip Placide de Reims, 1688).

şapkasını çıkarıyor. Burada dilenci tarikatından olanları, Cizvitleri, Fransiskenleri[39] görebiliyorsunuz. Provence dili bütün diğer dillerden daha baskın, çünkü burada diğer ulusların insanlarından çok daha fazla Provence'lı var. Kiliselerde açık açık ilahiler söyleniyor, dualar okunuyor, vaazlar veriliyor, hiçbir engelle karşılaşılmadan Tanrıya ibadet ediliyor; ama, öte yandan, Müslümanlar pek hesaba katılmıyor, çünkü meyhaneler gece gündüz her saat açık. Buralarda oyun oynanıyor, iyi yemekler yeniliyor, Fransız, Rum, Türk dansları yapılıyor. Eğer liman kıyısında bir rıhtımı olsaydı bu semt çok daha güzel olacaktı. Şu anda denizin dalgaları evlere vurmakta ve gemiler nerdeyse dükkânların içine kadar girmektedir.[40]

Konsolosumuz Bay Royer ulusun onurunu büyük bir ağırbaşlılıkla koruyor; dürüst kişilerin çok iyi ağırladığı küçük bir sarayda oturuyor; bunun yanı sıra çok olgun, bilgili, yardımsever, özellikle de Fransızların onuru ve çıkarlarıyla ilgili konularda çok özenli. Bizi evinde konuk etmek nezaketini gösterdiği için, İngiliz ve Felemenkli tüccarlar iyi bayramlar dilemeye geldikleri sırada konsolosun yanındaydık. Sofrası çok zengindi: Ülkede üretilen şaraplar dışında, Fransa, İtalya ve İspanya'da üretilmiş şaraplar da vardı; likörler ve çeşitli mevsim meyveleri de esirgenmemişti. Ulusun onurunu korumak için belli başlı bütün tüccarların davet edildiği şölen işte şöyle geçti: Alışılmış iltifatların yapılmasından sonra herkese içki ikram edildi ve şerefe kadeh kaldırmak gerekti ya da en azından kadeh ağza götürülerek kadeh kaldırılıyormuş gibi yapıldı. Sayın konsolos, o gün, yüzden fazla kez her çeşit şaraptan içmeğe mahkûm oldu. İngilizler ve Felemenkliler gittiklerinde, Rumlar, Ermeniler ve Museviler geldiler. Bizim tüccarlarımız da İngiltere ve Felemenk konsoloslarını kutlamaya gittiler ve o konsolosluklarda da hemen hemen aynı biçimde, başka bir deyişle, eski gelenekler doğrultusunda aynı şarap ve içki şişesi gürültüleri arasında ağırlandılar; ama ne yazık ki bunlar aynı gün olmadı, çünkü konsoloslar artık bu tür nedenlerle birbirlerini ziyaret etmiyorlar, sadece tercümanları aracılığıyla karşılıklı olarak kutlamalarını iletmekle yetiniyorlar.

Uzun yolculuklarımız sırasında yoksunluğunu çektiğimiz her şeyin, başka bir deyişle güzel etin, tatlı bir sohbetin, bütün gazetelerin ve hatta kitapların acısını çıkarmamıza olanak veren her şeyi bulabildiğimiz Ro-

yer'nin evinde, birkaç gün dinlendikten sonra, birkaç silahlı adam, bir konsolosluk görevlisi ve hatta bunların uşaklarıyla birlikte deniz kalesi tarafına gezmeye gittik; İzmir yakınlarında Cezayir gemileri bulunduğunda bu önlemler gerekli oluyor, çünkü bu gemilerin kıyılarda dolaşan askerleri ve tayfaları, tüfeklerindeki kurşunu herhangi bir ava boşaltan avcıları gördükleri anda o avcılara ateş ediyorlar.

Deniz kalesi[41] kare planlı; kenarları yaklaşık yüz adım uzunluğunda; dört kötü burcu var ve ortada yer alan kare planlı bir kuleyle savunuluyor; surları alçak ve mazgallı; kundaksız topları Çanakkale hisarlarındaki kadar büyük. Burası, üzerinde gezilebilen bir bataklıkla çevrili ve bataklıkta bol miktarda su çulluğu var. Küçük bir zeytinliği geçtikten sonra tepelerden birinin eteğine ulaşılıyor; gemi barınağının kenarlarında hemen hemen terk edilmiş birçok kaplıca yer alıyor.[42] Belki de bunlar Strabon'un Klazomenai'den,[43] İzmir'e gelirken gördüğü yerleri anlatırken söz ettiği kaplıcalardır; Strabon, burada Apollon tapınağı ve sıcak sular gördüğünü söylüyor. Harabelerinden anlaşıldığı kadarıyla oldukça güzel olan eski kaplıca binalarından geriye, iki borusundan biri sıcak, diğeri soğuk su boşaltan bir havuzu kapsayan mahzen kalmış. Bu kaplıcalar İzmir'in güneydoğusunda, ne var ki, suları Değirmenlik'teki kaplıcaların sularından daha soğuk. Apollon tapınağına gelince, buraya pek uzak olmamalı ve İngiliz konsolosunun papazı harabeleri bulduğunu söyledi bana. Papaz çapkın, antika konusunda mahir bir adamdı; Ankara'da kopyaladığım yazıtları ona verdim. Efes'e dönüşümde araştırmalarımızla ilgili bir konferans verecektik; ne var ki, o, benim yokluğum sırasında, İstanbul'daki Lord Paget'in[44] yanına, oradan da İngiltere'ye gitmiş; bu nedenle Apollon tapınağıyla ilgili başka bilgi alamadım. Umarım şu anda İngiliz konsolosu olan Sherard İzmir ve çevresindeki eski yerler konusunda bizi aydınlatır; çünkü İngiliz konsolosu çok bilgili, benim iyi dostlarımdan olan, bilimlerin ilerlemesi için büyük çaba gösteren biri; Klazomenai ve adalarının konumuna ilişkin bazı bilgiler verdi bana.

39 Kiliseleri İzmir'in dışında olan Fransiskenler Cizvitlerin koruyuculuğu altındadır.

40 Bu çok büyük bir avantaj olarak kabul ediliyordu, çünkü bu durum kaçak malların bindirilip indirilmesini olanaklı kılıyordu.

41 Türkler ona Sancak Kale ya da Yeni Kale adını veriyorlar; bu kaleyi Köprülü Mehmet Paşa, Gediz ırmağının eski halicinin karşısında, körfezin daraldığı yerde yaptırmış.

42 Bunlar, belki de Agamemnon kaplıcaları adıyla biline kaplıcalardır.

43 Bugün Urla.

44 1692-1697 tarihleri arasında İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi.

Birkaç gün sonra, kentin yanı başındaki tepede bulunan İzmir'in Eski Kale'sine gittik. Türkler, Asya'da bulunan en güzel mermer tiyatrolardan biri olan ve dağın gemi barınağına bakan yamacı üzerinde yer alan tiyatroyu tahrip etme işlemini tamamlamışlar. Bütün bu mermerleri güzel bir bedesten ve büyük bir kervansaray yapımında kullanmışlar. İoannes Dukas'ın[45] yaptırdığı eski kale bu tepenin doruğunda bulunuyor; surları düzensiz ve son Bizans imparatorlarının etkisinde kalınarak yapılmış; bu imparatorların döneminde en güzel mermerler kent duvarlarının yapımında kullanılmış. Bu kalenin kapısının önünde, Rumların Aziz Polykarpos'un asasının sürgünü olduğunu öne sürdükleri ünlü bir ağaç var. Yapraklarını dökmeye başladığı sırada, ocak başında, bu ağaçtan kestiğim bir dala bakarak vardığım yargıya göre, bu ağaç kısa süre önce Tokat yolunda gördüklerimize benzeyen bir çitlembik ağacıydı. Sağda, kapının yanındaki duvarda, sözde İzmir amazonunun yaklaşık üç ayak yüksekliğinde bir büstü bulunuyor,[46] ama bu büstün hiçbir zaman güzel göründüğü söylenemez. Üstelik Türkler burnunu koparmak için ona ateş etmişler; kesin olan bir şey var, o da bu büstün kurucusu olduğu amazon kenti madalyonlarının yazı tarafına basılmış olması dışında amazonların hiçbir simgesini taşımaması, sadece iki yüzü keskin baltası ve kalkanıyla dikkati çekiyor. İlk zamanlarda bu kadın kahraman, İzmirlilerin komşularıyla imzaladıkları anlaşmaları mühürlemek için kullanılan madalyonların arka yüzünde yer almasından da anlaşılacağı gibi, kentin simgesi gibi olmuştu.

Kalede görmeye değer hiçbir şey yok; Türkler burada berbat bir cami yapmışlar. Kuzey cephesindeki kapının üstünde çok kötü çizilmiş iki kartal ve okunamayacak kadar yükseğe yazılmış bir yazıt var.

Kaleden çıkınca, solda bulunan amfiteatrın kalıntılarını görmeye gittik. Yarı harap bir şapelin önünden geçtik; İzmir'in ilk piskoposu aziz Polykarpos'un mezarının kalıntıları da burada.

Amfiteatr o kadar harap halde ki, geriye yalnızca kalıbı kalmış; bütün mermerler götürülmüş, ama içi eski biçimini korumuş. Burası 465 ayak uzunluğunda bir çeşit vadi; yukarısı yarım daire biçiminde, aşağısı kare biçiminde açılmış. Burasının şu anda çimenliği çok güzel, çünkü sular burada hiç kokuşmuyor. Amfiteatrın ya da stadyumun gerçek büyüklüğü-

nü bizim verdiğimiz ölçülere bakarak değerlendirmemek gerekir; bu tür yerlerin çoğunlukla 125 adım uzunluğunda olduklarını ve uzunluğu bunun iki katı olanlara *diaulos* dendiğini biliyoruz. Bu tepenin üstünden İzmir'in gerçekten çok güzel olan bütün kırları görünüyor; ayrıca buranın şarapları Strabon döneminde de çok makbuldü.

Gezmek için İzmir'in öteki ucuna, Frenklerin yaşadığı sokağın öbür ucuna, Melez[a] çayının suladığı bahçelere doğru gittik.

Melez'in ötesinde, yaklaşık bir mil uzaklıkta, Manisa yolunu solda bırakacak biçimde ve kırsal kesimin ortasında, Spon'un Homeros'un mezarı olmasından kuşkulandığı Janus tapınağı adı verilen yapının harabeleri görülüyor;[47] ne var ki, bu gezginin gidişinden sonra burası bütünüyle yıkılmış, bütün bu yöre eski ve güzel mermerlerle dolmuş. Buraya birkaç adım uzaklıkta, aynı değirmendeki yedi değirmen taşını sürekli döndüren çok güzel bir kaynak akmakta. Burada, Diana [ya da Artemis] hamamı adı verilen, mermerden büyük bir yapının kalıntıları görünüyor; bu kalıntılar hâlâ harika, ama hiçbir yazıt yok.

Eğer Diana hamamından Menemen'in kırlarına doğru gitmek isterseniz, bol bol kavun, şarap ve her çeşit meyve üreten ve sabun yapımında soda yerine kullanılan doğal tuzla dolu topraklara varırsınız.

25 Ocak. Sabahın dokuzunda Efes'e gitmek için İzmir'den yola çıktık. Kentten çıkınca, bugün hâlâ büyük, hemen hemen eşkenar dört-

a Melez ya da Meles çayına eskiden Kemer çayı da denirdi –ç.n

45 İoannes III Dukas, İznik Bizans İmparatoru (1222-1254)

46 İşte Evliya Çelebi'nin anlattıkları: " Bir tepenin üstünde yer alan bu kaleyi Kraliçe Kıdefa yaptırdı. [...] Kalenin batı cephesindeki bir demir kapı hâlâ duruyor. Bu kapının içinde bulunan kulede ve iki adam boyu yükseklikte, küçük bir kemerin altında anne Kıdefa'nın mermer bir heykeli var. Heykel kendisine bakılan yana doğru baktığı izlenimini uyandırıyor, gülündüğü zaman gülüyor, ağlandığı zaman ağlıyor. Heykel çok güzel, ama ruhu yok. [...] Kapıya elli adım uzaklıkta, Allah'ın yardımıyla yetmiş iki hastalığa iyi gelen bir yağ üreten bir ağaç var. Yaprakları diğer ağaçların yapraklarından çok farklı. Yenvan yazdığı tarih kitabında anne Kıdefa'nın bu ağacı elleriyle diktiğini yazıyor. Hıristiyanlar bu ağacın bir yaprağına sahip olabilmek için bin can feda ederler, ama bu yaprağı ne yaptıklarını bilen yok. Ve Kıdefa'nın resmi hep bu ağaca bakmakta."

47 Büyük olasılıkla Tantalos'un mezarı adıyla bilinen yer.

gen biçiminde taşlarla döşenmiş bir askeri yola giriliyor. İzmir'e üç saatlik uzaklıkta, daha ileride denize dökülen, oldukça güzel bir çaydan geçiliyor; ne var ki, buraya yaklaşık olarak dört saat uzaklıkta, hemen hemen küçük bir ırmak olarak da kabul edilebilecek bir başka çaya daha rastladık. Arazi düz, ekilmemiş, birkaç yerde çamla karışık baltalıklara benzeyen küçük ormanlarla kaplı. Bir Türkün yol kenarındaki bir çayıra yerleştirdiği seyyar ahşap dükkânda kahve içtik. Saat dört buçuğa doğru Çerpiköy'e[48] geldik; hiç ekilmemiş büyük bir ovanın ortasında berbat bir köy olan Çerpiköy'de büyük ve eski bir örme duvar kalıntısı görünüyor; yöre halkının söylediğine göre bu duvar İzmir'e su götürmek için kullanılmış bir sukemeriymiş.

Çerpiköy ile Efes arasında, ormanlarında ve geçitlerinde yaz mevsiminde soyguncuların cirit attığı bir dağ zinciri uzanıyor. Ama biz yalnızca geyikler ve yabandomuzları gördük; öte yandan hoş bir sürprizle de karşılaştık: tepeler kendiliğinden bitmiş, çok güzel meyveler veren zeytin ağaçlarıyla kaplıydı; ne var ki, zeytinleri toplayan halkın hataları yüzünden zeytinler ziyan oluyor. Efes'e yaklaşırken, sağdaki dağlar dimdik yontulmuş ve korkunç bir görünüm oluşturuyor. Efes'in yarım mil aşağısında Kaystros'u[49] geçtik. Çok hızlı akan bu ırmak, eski mermerlerle yapılmış bir köprünün altından geçiyor ve birkaç değirmeni çalıştırıyor. Daha sonra, Efes ovasına, başka bir deyişle deniz yönündeki cephesi dışında her yanı dağlarla çevrili büyük bir havzaya giriliyor; Kaystros bu ovada kıvrıla kıvrıla akıyor; ne var ki, kıvrımları Spon'un çizdiği desendeki kadar sık değil; daha da kıvrımlı olan Menderes kıyıları, Sen'in Paris'in alt tarafındaki haline gene de yaklaşamıyor; şairlerimizin bunları anlatmamasına şaşırdım doğrusu.

Bir zamanlar çok ünlü bir kent olan Efes'in bugünkü hali içler acısı: otuz ya da kırk Rum ailenin yaşadığı berbat bir köye dönüşmüş durumda; söz konusu aileler de, Spon'un da dikkatleri çektiği gibi, Aziz Pavlus'un onlara yazdığı mektupları okuyabilecek yetenekte değiller. Tanrı'nın onlara yönelttiği tehdit yerine gelmiş: Eğer tövbe etmezseniz şamdanınızı yerinden alacağım. Bu zavallı Rumlar eski mermerlerin arasında ve gene aynı taşlarla yapılmış bir sukemerinin karşısında yaşıyorlar. Türklerin toplandığı kale, kuzeyden güneye doğru uzanarak

48 Kiepert'in haritasında da Torbalı'nın yakınlarında aynı adla yer alıyor; günümüzdeki adı Şirinyer'dir.

49 Günümüzde Küçük Menderes.

bütün ovayı denetim altında tutan bir tepenin üstünde. Kalenin birçok kuleyle berkitilmiş surlarının göz kamaştırıcı bir yanı yok; ne var ki, güney yönünde, birkaç adım uzaklıkta daha eski, çok daha güzel, istihkâmları Eski Efes'in en güzel mermerleriyle kaplanmış başka bir kalenin kalıntıları var.

Bu eski kalenin gene aynı döküntülerle yapılmış çok zevkli bir kapısı hâlâ ayakta. Bu kapıya neden İdam Kapısı dendiğini bilmiyorum. Bu kapı, iç eğmecindeki üç alçak kabartmayla dikkati çekiyor. Soldaki alçak kabartma ötekilerden daha güzel, ama daha kötü durumda. Uzunluğu beş ayak, yüksekliği iki buçuk ayak ve asma yaprakları üstünde yuvarlanan bir çocuklar şölenini gösteriyor. Ortadaki çocuğun ayaklarından biri diğerininkinden uzun ve genişliği diğerininkinin iki katı. Sonuncu çocuğun boyu hemen hemen aynı, ama ancak dört ayak boyunda. İdam Kapısı güneyden güney-güneydoğu yönünde giderek daha harap hale geliyor; bu kapı oldukça düzensiz; harabelerinden anlaşıldığına göre, gerektiğinde boyutları büyütülmüş istihkâmlarla korunmuş; çünkü daha yıkık olan yerlerinde daha sonra buraya yerleştirilmiş başka mermer istihkâmlara rastlanıyor.

Güneyde, kalenin yapıldığı tepenin eteğinde, daha sonra camiye dönüştürülmüş Vaftizci Yahya (Saint Jean) kilisesi var. Bunun İustinianos'un yaptırdığı kilise mi olduğunu bilmiyorum, ama Rumların ve Türklerin kullandığı Ayasuluk adının bu büyük İncilciden geldiği kesin. Rumlar bu azize Ayios Theologos (İlahiyatçı Aziz) yerine Ayios Skologos adını veriyorlar, çünkü Theta'yı sigma gibi telaffuz ediyorlar; Ayios Skologos adından da Ayasuluk türetilmiş. Kilisenin dışında dikkat çekici hiçbir şey yok. İçinde güzel sütunların bulunduğu söyleniyorsa da, bunlar selatin camilerinin yapımı için Efes harabelerinden İstanbul'a getirilenlerden geri kalanlar olmalı; biz kilisenin içini göremedik, çünkü anahtarı taşıyan Türk biz orada olduğumuz sırada ortalıkta yoktu. İsa'nın ölümünden sonra Vaftizci Yahya'nın yaşamak için Efes'i seçtiğine inanılıyor ve Meryem Ana da buraya çekiliyor. Domitianus'un ölümünden sonra, Aziz Yahya Efes kilisesine yeniden el atıyor ve ilk piskoposu Aziz Timotheos'un din uğruna burada öldüğünü öğreniyor.

Yarı yarıya harap halde olmakla birlikte, günümüzde de ayakta olan sukemeri doğudadır; tıpkı harap kale gibi o da Bizans imparatorlarınca

yaptırılmıştır. Kemerleri tutan ayaklar çok güzel mermer parçalarıyla yapılmış, aralarına mimari parçaları karıştırılmış ve üstlerinde ilk imparatorlardan söz eden yazıtlar var. Ayaklar kare biçiminde ve suyun gerektirdiği koşullara bağlı olarak az ya da çok yüksek; ne var ki, iç eğmeçlerin hepsi tuğladan. Bu sukemeri, Pausanias'ın söz ettiği Halitea çeşmesinin sularını kaleye ve kente ulaştırıyor. Sular, tuğla borularla kente dağıtılıyor; söz konusu borular da bazı ayakların üstündeki kare biçimli küçük kulelerin içinde. Kent daha çok güneye doğru yayılıyor ve bütün bu mahalleler harabelerle dolu; ne var ki, Efes birçok kez yerle bir edildiğinden bugün nerede olduğu bilinmiyor.

Yazıtlara gelince, hiçbirini kopyalayamadık, çünkü ancak bazılarını okumayı bilmemiz bir yana, diğerleri çok yüksekte olmaları nedeniyle çözülmeleri olanaksızdı; Rumların evinde ne merdiven, ne de seyyar dayanak bulabildik.

Ertesi gün, dünya harikaları arasında yer alan şu ünlü Diana tapınağını görmek için ovayı aştık. Tapınak bir dağın eteğinde, bir bataklığın başındaydı. Plinius, daha az deprem yaşaması nedeniyle bu bataklık yerin seçildiğine inanır; ama aynı zamanda korkunç bir harcama yapmak gerekmiştir, çünkü tepeden inen suları boşaltmak için mahzenler açmak, inen suları bataklığa ve Kaystros'a boşaltmak gerekmiş. İşte bugün yanlış olarak labirent sanılanlar bu mahzenlerdir; yerlerin araştırılması sonucunda bunların yalnızca su boşaltmaya yaradığı inancına varılmıştır.

Günümüzde artık Efes'te güzel harabeler görülmüyor, var olanlar da çok seyrek. Mermerden yapılmış birkaç şato kalıntısı eski bir kentten günümüze kaldığını gösteren hiçbir kanıt taşımıyor.

Aziz Pavlos'un hapishanesi olduğu söylenen şato eski de değildir, asla güzel de değildir. Yedi Uyurlar,[a] öyküsünün doğru olduğundan emin olunsa görülmeye değer bir yer. Tapınağın harabelerinden çıkınca, Kaystros'un döküldüğü, sazlar ve kamışlarla dolu berbat bir bataklığa ulaşılır. Irmağın ötesi oldukça çamurlu bir göldür; belki de büyük yağmurlar yağmış olmasından ötürü bize böyle göründü. Limana giderken, ırmağın kıyısında eskiden kalma birçok yıkıntı ve eski mermerler görülüyor. Birkaç adım

a Ashâbıkehf mağarası adıyla da bilinir –ç.n.

ileride, halatla çekilen bir tekne aracılığıyla Kaystros'un karşı kıyısına geçilerek, köprüden geçmek için uzunca bir yol aşma zorunda kalınmaksızın, Scalanova'dan İzmir'e gidilebiliyor. Burası, aynı zamanda, eski Efes-İzmir yoludur, zira en kısa yol budur ve Strabon bu yolun bir kentten diğerine dümdüz ulaştığını söylemektedir; burası bugün en tehlikeli yoldur.

Efes ovası güzel olmasına karşın, İzmir'in konumunda çok daha büyük bir şeyler var; körfezi sonlandıran tepe, güzel bir kent görünümü sunmak amacıyla yapılmış bir tiyatroya benziyor; oysa Efes bir çanağın içindedir. Kaldı ki, her ne kadar bu kent Roma prokonsüllerinin merkezi ve Asya'ya giden yabancıların randevu yeri olsa da, limanı asla İzmir'inkiyle karşılaştırılamaz.

27 Ocakta, Türklerin Kuşadası, Rumların Scalanova [Yeni İskele] adını (bu, belki de Efes'in yıkılmasından sonra Frenklerin buraya verdikleri İtalyanca bir addır) verdikleri yeri görmeye gitmek için yola çıktık. Bu ad değişikliğinin eğlenceli yanı, Miletlilerin burada bulunan Neapolis (Yeni Kent) kentinin adıyla uyuşmasıdır. Sağanağa karşın üç saat sonra oraya vardık. Efes tapınağının harabeleri yakınına geldiğimizde, denize ulaşabilmek için doğrudan güneye, daha sonra da güneybatıya dönmek gerekiyordu. Burada, tepelerin eteğinde, Aziz Pavlos'un hapishanesinin bulunduğu yerde sola dönülür, Kaystros'a dökülen bataklık sağda bırakılır. Bu yolun birçok yeri, kıvrıla kıvrıla akan ve dağların eteklerine kadar sokulan ırmak yüzünde çok dardır; daha sora yol doğrudan doğruya denize ulaşır. Efes gemi barınağı burada, güneybatıda, sağda bırakmanız gereken bir burunla son bulur; Kuşadası yoluna girebilmek için de bu burundan geçmek zorundasınız. Denize doğru iyice ilerleyen Kuşadası burnuna ulaştığınız yerde, denize de ulaşmış olursunuz. Kentin iki mil ötesinde, bir gedik sayesinde büyük bir duvarın arkasına geçersiniz; söylendiğine göre bu duvar, Efes'e su getiren sukemeriymiş; ne var ki, sukemerinde hiç kemer yok. Bununla birlikte, tepelerin çevresinden dolanarak kente yaklaşan duvarın devamı görülebiliyor. Kuşadası'nın caddeleri çevresindeki bağlar sayesinde çok hoş. Burada büyük bir kırmızı şarap, beyaz şarap ve kuru üzüm ticareti yapılıyor; ayrıca çok sayıda maroken deri de hazırlanıyor.

Kuşadası, iyi yapılmış, iyi kaldırımlanmış, evlerinin çatısı tıpkı Provence kentlerimizin çatıları gibi çukur kiremitlerle örtülmüş oldukça güzel bir kent. Surları hemen hemen kare biçiminde ve Hıristiyanların yaptıkları halde duruyor. Kentte yalnızca Türkler ve Museviler oturuyor. Rumlar ve Ermeniler kenar mahallelerdeler. Kente bol miktarda eski mermer görülüyor.

Rumların Aya Yorgi kilisesi, limanı çepeçevre kuşatan tepedeki kenar mahallede yer alıyor; üstüne kare planlı bir hisarın yapıldığı kayalığın karşısındaki garnizonda yirmi kadar asker bulunuyor. Kuşadası limanı batı rüzgârı ve karayel alan donanımlı bir liman; Kuşadası'nda yaklaşık bin Türk ailesi, altı yüz Rum ailesi, on Musevi ailesi ve altmış Ermeni ailesi var. Rumların Aya Yorgi kilisesi, Musevilerin bir sinagogu bulunuyor; Ermenilerinse kilisesi yok. Buradaki camiler küçük. Kent ve çevresinde yüz kadar yeniçeri bulunduruluyor. Kentin ticareti önemli değil, çünkü buradan İzmir'e mal yüklemesi yapılması yasak; bu yüzden buradan yalnızca buğday ve fasulye yüklemesi yapılıyor. Kentte bir kadı, bir dizdar ve bir serdar var. Kuşadası'dan Tire'ye bir günde, eski ünlü Magnesia epi Meandru kenti olan Güzelhisar'a aynı sürede, Milet harabelerine bir buçuk günde gidilir.[50]

25 Mart. Sisam'dan dönerken Kuşadası'ndan Efes'e gittik. Ertesi gün İzmir'e gitmek üzere yola çıktık ve o geceyi İzmir'e altı saat uzaklıktaki Torbalı'da[51] geçirdik. Torbalı, yabancıların hoşuna giden birçok eski mermerin görüldüğü berbat bir kasaba; zaten burada oturan Türkler de pek sevimli değiller. Kervansarayda hâlâ granit ya da beyaz mermer sütunlar görülüyor. Torbalı'ya üç mil uzaklıkta, mezarlık yakınındaki dağın eteğinde, eski bir kentin kalıntıları varsa da bu kentin adını öğrenmemize yardım edecek hiçbir şey bulamadık. Torbalı'da yiyecek olarak, kötü olmamakla birlikte çok ağır olan *dora*[52] ekmeğinden başka bir şey bulamadık. 27 Martta İzmir'e vardık, gemi bulabilmek için burada kaldık.

13 Nisan 1702 kutsal perşembesi, güneydoğu rüzgârıyla yelkenlerini şişiren, Ciotat'lı Kaptan Laurent Guerin yönetimindeki, altı demir top ve sekiz küçük pirinç topla silahlandırılmış *Soleil d'Or* adlı gemiye bindik; Gemi Livorno'ya ipek, pamuk, keçi kılı ve balmumu götürüyordu ve yaklaşık olarak altı bin

50 Magnesia epi Meandru'nun harabeleri Efes-Aydın karayolunun güneyinde kalır.
51 İzmir'in 45 km güneyinde bulunan kasaba.
52 Burada sözü edilen "darı ekmeği" olabilir.

kentallikti. Kötü havalar ve bizi Malta'da konaklamak zorunda bırakan ters rüzgârlar yüzünden terler döktüğümüz kırk günlük bir yolculuktan sonra, 23 Mayısta Livorno'ya gelerek karantina yerine girdik. 27 Nisanda karantinadan çıktık, bir filikaya binerek, 3 Haziranda, Pentecôte yortusu arifesinde, Marsilya'ya ulaştık ve yolculuğumuz boyunca bizi koruduğu için Tanrıya şükrettik.

Kaynakça

I. İstanbul

MANTRAN, R., *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962.
MAMBOURY, Ernest, *Istanbul touristique*, Istanbul, 1951.
KÖMÜRCÜYAN, Eremya, *17. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1988.

II. Karadeniz

AINSWORTH, W. F., *Travels and Researches in Asia Minor*, 2 cilt., Londra, 1842.
ROTTIERS, Itinéraire de Tiflis à Constantinople, Brüksel, 1829.
HAMILTON, W. J., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, 2 c., Londra, 1842.
JAUBERT, Amédée, *Voyage en Arménie et en Perse fait dans les années 1805 et 1806*, Paris, 1821.
EVLIYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, Cilt 2, YKY, Istanbul, 1999

III. Ermenistan ve Kafkasya

Ayrıca bkz. HAMILTON, EVLİYA ÇELEBİ.
TAVERNIER, J.-B., *Les Six Voyages en Turquie et en Perse*, 2 cilt. "La Découverte", Maspero, Paris, 1981.
CHARDIN ,Jean, *Voyages en Perse et autres lieux de l'Orient*, c. I-II, Paris, 1811.
LUCAS, Paul, *Voyage du sieur Paul Lucas fait par ordre du roi dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique*, 2 cilt, Paris, 1712.
Lettres édifiantes et curieuses..., Levant dizisi, c. 3-4, Paris, 1760.
GARDANE, A., *Journal d'un voyage dans la Turquie d'Asie et la Perse fait en 1807 et 1808*, Paris, 1809.
MORIER, J., *A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor in the years 1808 and 1809*, Londra, 1812.

IV. Orta Anadolu

Ayrıca bkz. TAVERNIER, LUCAS, GARDANE, EVLİYA ÇELEBİ.
HRAND, D. ANDREASYAN, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1964.
POCOCKE R., *A Description of the East and Some Other Countries*, Londra, 1744.
LA MORTRAYE, Aubry DE, *Voyage du Sr A. de La Mortraye en Europe, Asie et Afrique...*, 2 cilt, Lahey, 1727.

V. Batı Anadolu

Ayrıca bkz. TAVERNIER, THÉVENOT, LUCAS, EVLİYA ÇELEBİ.
SPON, J., *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675-1676 par J. Spon et G. Wheler*, Lyon, 1678.
EGMONT, Aegidius VAN, *Travels through Part of Europe, Asia Minor, the Islands of Archipelago, Syria, Palestine, Egypte, mount Sinai, etc.*, Londra, 1759.
ATAY, ÇINAR, *Tarih İçinde İzmir*, İzmir, 1978.
AYVERDİ, E. H., *Osmanlı Mimarisi*, 4 cilt, 1966-1974

Dizin

aba 85
abaji 157
Abana 113
Abano 112
Abbas, Şah 157, 178, 198, 199, 200
abbasi 157
Abdülaziz 91
Abhaz 157
abouquel 157
Abulyond 241
Abuyona 241, 242
Acem 30, 33, 131, 141, 146, 147, 148
acemioğlan 31, 39
Açıkbaş 151
Adalet Kayası 96
Âdem 165, 166
aforoz 204, 205, 206
afsun 86
afyon 86, 249
Afyonkarahisar 239
Agamemnon 251
Agara 224
ağa 31, 45
ağıt 84
Ağrı 172, 174, 181, 182, 184, 188, 189; **dağı** 174, 175, 178, 179, 180
Ağva 111
ahır 32
Ahmed I 25
Ahmed II 25
Ahmed III 22-23, 25, 31, 101
Ahmet, Deli 193
Ahur 225
Aiala 231
Aias 230
Ainsworth 111, 113
akağaç 154
akçakesme 244
akçe 26, 65, 130, 151, 157
Akdeniz 9, 29, 89, 99, 100, 160, 216
akdiken 154
Akhisar 244, 245
Akhuri 180, 181, 182, 184, 188
Akıntıburnu 92, 98
akik 228, 229
Akmus 221
Akpınar 217
Aksu 232, 233
alabalık 121, 137, 151, 234, 241
Aladağ 231, 232
Alaplı 111
Albanya 155
Alibeyköy 27, 28, 29
Alleurs, Pierre 58
Almus 221
altın 30, 80, 96, 132, 141, 170, 196, 213
Altın Kapı 45
Altınkum 97
Alys 116
Amasra 18, 112, 113
Amastris 111, 112
Amasya 116, 223, 224, 225
amazon 117, 252
Amelbeurn, Hans Lewenklaw 61
amfiteatr 14, 39, 147, 252
Amisus 116
Anabasis 111
Anadolu 81, 92, 94, 216, 225, 228
Anadolufeneri köyü 95
Anadoluhisarı 93
Anadolukavağı hisarı 95
Anaplia 110
Anaplus Bosporii 95
Anastasios (İmparator) 12
Anatolai dağı 240
Ancona 248
Angori 226
Ani 189, 192
Anikage 192

Anikavak 192
Ankara 117, 222, 223, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 233, 249, 251
Ankyra 227, 228
Antalya 240, 248
Antikyra 238
Antonius 188
apocin 233
Apocynum 233
apokalipsis 59, 244
Apollon 42, 251
Apollonia 241
Apollonius, Rodoslu 99
Apolyont 241, 242
aptesbozanotu 137
Arabistan 11, 59, 196
Arakelots-vank 181
Arakelotz 177
Arakses 180
Arap camisi 36
arapzamkı 249
Ararat 181
Aras 147, 154, 162, 165, 166, 173, 180, 188, 194, 195, 199
Araxil-vane 181
Arcadius (İmparator) 43
ardıç 218
arduvaz 64
arge 151
Argo 94
Argonot 94-95, 96, 99, 100
Argyropotami 117
Arles 143
armut 129, 154, 160, 231
Arnavutköy 98
Arpaçay 147, 151, 154, 189
Arpagi 147
Arpasu 189
Arrhianos 108
Arrianus 108, 116, 118, 120
arsenal 35
arşın 41
Artake 11
Artaksata 168
Artemis 253
Arundel, Lord 45
Arvieux 246
Arz Odası 51, 54, 56
Arzerum 128
Asambul 230
Ashâbıkehf 256
aslan 22
aslani 157
Aslanlı Salon 30
Assuré 49
Astrahan 201, 202
astroloji 61, 136
astronom, 114, 115
at 172, 177
Atenasi, Krikor 206
Atina 42
atkestanesi 49
Atmeydanı 22, 40
Aubriet 125
Augustus (İmparator) 95, 188, 227, 228
Ava 110
Avcı 27
avize 23, 24
Aya Dimitri burnu 28
Aya Euphemia kilisesi 89, 90
Aya Paraskevi 247
Aya Yorgi 9, 27, 90, 247, 258
Ayala ırmağı 110
Ayasofya 19, 20, 21, 22, 23, 26, 30, 31, 38, 42, 120
Ayasuluk 255
Ayaş 231
Aybry de la Mortraye 229
ayin 35, 163, 171, 207, 208
Ayios Fokas 98
Ayios İoannes Hrisostomos kilisesi 89
Ayios Skologos 255
Ayios Theologos 255

Ayios Yeoryios 27
Aynalıkavak kasrı 35
Azapkapı 36
azat 68, 69

Babıâli, 10, 25, 31, 47, 49, 52, 56, 90, 104, 132, 147, 203, 205
Bachelier 49
bademe 248
bademyağı 172
Badicuan (Badicvan) 143
Bagno 35
bağ 172
Bağdat 33, 131, 135, 176
Bağlar körfezi 94
baharat 201
bahçıvan 35
Bahira 59
bain 35
bakam 248
bakır 16, 66, 78, 96, 119, 130, 140, 197, 222, 227, 231, 238, 248
bakır asetat 249
Bakkhalar kayalığı 96
Bakü 202
bal 83
Balamaont 244
Balat 27
Balçık 227
Baldıçevanlı 143 **ayr. bkz. Badicuan**
balık 38, 62, 77, 207, 208
Balıkesir 243, 245
Balışıh 227
balmumu 157, 249, 258
Baltalimanı 97
Bamansur 127
Barbaros 18, 98
Barbyzes 29
Barthélemy (Peder) 207
Bartın 111
barut 197
Bashgelembe bkz. Başgelembe
Basileios (aziz) 13, 207
Baskelambe bkz. Başgelembe 244
baston 16, 210
basurotu 186
başdrogman 49, 53
Başgelembe 244, 245
başpiskopos 176, 203, 204, 205, 207, 215, 222, 229, 247
başrahip Michaëlis 38
baştercüman 47, 49
Batman 157
Batum 155, 217
Baudier 33
Bayburt 125, 126, 127
Bayezid I, 10, 26, 44, 82, 93, 169, 239
bayram 24
Bayrampaşa 29
Beaujeu 45
Beaujeu, Paul Antoine (Malta Şövalyesi) 45
Beauvais 199, 248
Bebek Bahçesi 98
bedel harcı 133
bedesten 10, 43, 252
Beglez 226
Belgrad ormanı 28
Bellecour 177
Bembo 9
Benekliamet 193
bertabiet 174
Beşiktaş 98
Beurré 173
Beyazıt 169
Beykoz 93
beylerbeyi 45, 91, 129, 131, 136, 140, 147, 148, 149, 150, 151, 195
Beyoğlu 17
Beypazarı 230, 231, 249
bezistan 10, 14
bıyık 75
Bidaud 52

Biga 243, 245
Bigadiç 245
billur 23, 24
Bini 169
Bisni manastırı 168, 169
Bitinya 110, 116, 233
bitkibilim 47
Bizans 12, 13, 19, 20, 25, 28, 29, 35, 37, 40, 42, 43, 45, 61, 82, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 120, 227, 235, 238, 239, 242, 252, 253, 255
Bizarre 49
Blanc, Vincent 99
Boğaz, 9, 12, 29, 33, 94, 95
Boğazköy 227
Boğdan 47
Boileau, Nicolas 119
Bologna 47
Bondelmont bkz. Buondelmonti, Cristoforo
Boot 140
Bosna 123
Bosporus 90
Bosra 59
Bostancı 39
bostancıbaşı 34, 35
boşanma 67, 69
Botaneiates, Nikephoros 42
botanikçi 147
Bourgogne 123
boya 131
boynuzotu 238
Bozcaada 9
Bozüyük 233
böğürtlen 154
Brèves, Savary 16, 17
Brie şarabı 129
British Museum 42
Broglio 50
brokar 69, 170
Brüksel 230
buğday 77, 112, 128, 140, 143, 145, 151, 154, 182, 194, 258
buhurdanlık 30, 210
Buiduk 232
Buondelmonti, Cristoforo (Floransalı) 41
Bursa 26, 60, 61, 81, 87, 223, 230, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245
Busbecq, Ogier Ghislain 231
Büyük Perhiz 208
Büyükdere 96, 97
büyükelçi 52, 54, 57, 58, 80

cam 30
Camargue 143
Caminiec 203
Caracalla 228
Carafa, Pietro (Piskopos) 161
Carambis 113
Cardona 173
Carmel 181
Carosa 116
Carqueirano 140
Cartacion 93
Casalmac 116, 117
Cassini, Jean Dominique 114, 115
Catangium (Catangion, Çubuklu) 93
Cebrail 60
Cecrium 92
cedvar 249
ceket 85
Celile 117
cellat 156
Cem Sultan 235
cenaze 84
Ceneviz 12, 18, 35, 36, 37, 95, 97, 100, 112, 113, 120, 248
cennet 18, 83, 86
Cerasonte 118
Cerci, Marc Antoine (Doktor) 238, 239
cerrahbaşı 31
cetvel 115
Cévennes 226

ceviz 93, 116, 155
Chalbert, M. (eczacı) 105
Chansons de Geste 237
Chardin 158, 159, 167, 169, 176, 177, 178
Château Gaillard 16
Châteauneuf, Pierre de Castagnières 49, 50, 51, 54, 55, 56
Chaumette, Isaac 197
chrême 204
cıva 83
Ciconium 93
Cide 113
Ciotat 258
cirit 40
Cîteaux 162, 207
Cizvit 37, 133, 246, 247, 250, 251
cizye 190, 191, 204, 224
Colfa 207, 209
Comarca 143
commaros (kocayemiş) 96
Conrad Gesner 173
Constantinus 13, 40, 42
Coracas burnu 95
Cormion 93
Cornuti, Jacques Philippe 146, 147
Cosourgé 91
Côteaux varoşu 49
Côte-Rôtie şarabı 158
Cotyaum 230
Cour 50
Covel 243, 245
Crusius 202
Culfa 198, 199, 200, 202
Cuma 84

çakal 22
çam 144, 145, 146, 194, 217, 218, 220, 225, 226, 244
çan 14, 19, 36, 61, 216
Çanakkale 9, 10, 11, 91, 251
Çapa burnu 94
Çardak 11
çarmıh 209
Çarşamba 117
Çatak 145
çavuş 50
çavuşbaşı 52, 53, 54, 123
Çayırgölü 117
çayırmantarı 197
Çekerek 225, 227
Çekirge 238, 239, 241
Çeltikçi 243
Çeltikköy 243
Çemberlitaş 42, 43
Çengelköy 92
Çermik 143
Çerpiköy 254
çeyiz 68
Çıfıt 249
Çıldır 151
Çırçır suyu 97
Çifut 249
çilek 154
çini 78
çitlembik 252
çivit 248
çorba 77
Çoruh 127, 217
Çorum 225
Çoterek 227
Çömlekçi 244
çöpleme 238, 239
Çubuk ırmağı 229
Çubuklu 93
Çubuksu 229
çuhadar 150
çulluk 251

Dağıstan 202
dama 79
dana 32
Daniyel 180

Dara I 42
darı 92
Darius 243
darse 35
darsena 35
dâr-üs sanâa 35
Dauphiné 248
Davut 187
Davut Paşa ovası 105
Decius 228
Değirmenlik 251
Delice 227
Delphoi 42
Demirkapı 244, 245
deney 102
Deniz kalesi 251
dergâh 86, 87
Derin Körfez ırmağı 96
Derinkuyu 181
derviş 64, 79, 85, 86, 87
Despréaux 118, 119
deve yükü 132, 160, 195, 224
Diana 70, 253, 256
Dichilites 110, 111
Dicle 131, 165
dikilitaş 40, 41
Dikmebel 219
dilenci tarikatı 246, 250
Dilican 167
Dilijant 167
dinar 157
Diogenes 177
Dionysios 94, 95, 97
Diplokionion 98
dirhem 246
dişbudak 120, 167
Divan 32, 33, 53, 54, 81, 123
diyakos 210, 215
Diyarbakır 160, 223
Doğa tarihi müzesi 17
Doğuş 208
Dolap 111
dolman 103
Dominicus (aziz) 207
Dominiken 36, 37, 207, 211
Domitianus 255
domuz 152, 153
Domuzlar deresi 97
Don Kişot 103
Dou 141
Dört Kilise 169
Draperis, Clara Bertolda 37
drogman 39, 46, 50, 52, 57
Dubois 169
Duc 101
Dukas, İoannes 252, 253
dut 233, 234
düğün 68
düğünçiçeği 48, 49, 238

Ebu Eyüb el Ensari 27
Ebu Talip 59
ebukelb bkz. abouquel
Eclesia 169
ecza 71, 76, 96, 131, 196, 197, 205, 248
eczacı 105, 123
Eçmiyadzin 169, 179, 203, 204
Edirne 26, 28, 42, 47, 60, 81, 101, 133, 236
Edirne caddesi 43, 45
Edirne yolu 46
Edirnekapı 17, 42
Efes 251, 253, 254, 255, 256, 257
Eflak 47, 223
Ege adaları 9, 64, 103, 109, 143, 153
Egmont 243, 245
Eğriboz 76, 101
ekmek 62, 78, 95, 152, 177, 178, 212
Elhamra sarayı 30
Elica 128
elma 154, 155
elyazması 206
Elzelmik 142

Emir Süleyman 23
engerek yılanı 86
Engür 226
epe 15, 16, 17
Erdek 11
Erdel Beyliği 49
Ereğli 11, 111
Ergani 141
Ergemansur 127
erik 129, 154, 155, 160, 178, 220
Erivan 142, 161, 162, 166, 167, 169, 174, 175, 176, 178, 180, 188, 189, 190, 194, 195, 204
Ermeni 18, 26, 37, 39, 45, 84, 87, 103, 122, 130, 131, 132, 133, 135, 138, 140, 145, 157, 160, 161, 163, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 178, 180, 181, 182, 192, 195, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 212, 214, 215, 220, 222, 223, 229, 235, 236, 239, 245, 246, 247, 250, 258
Ermenice 169, 180, 181, 203, 204, 206, 207, 208
Ermenistan 140, 143, 145, 166, 167, 169, 170, 172, 174, 177, 179, 188, 193, 195, 199, 213, 249
Erve 107
Erzeron 128
Erzincan 133, 217
Erzurum 48, 101, 104, 124, 125, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 154, 159, 160, 165, 166, 188, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 203, 216, 220, 221, 222
Esad Paşa, Köprülü 103
esir 10, 18, 31, 44, 64, 67, 69, 71, 76, 84, 157, 161
Eski Ahit 59
Eski Culfa 199
Eski hisar 97
Eski Kale 252
Eski Kaplıca 238, 239
Eski Saray 24, 44
Eskihisar 232, 245
Estia 92, 98
eşel 38, 39
et 62, 77, 110, 112, 129, 177, 201, 208
Eutihes 90
Evliya Çelebi 93, 97, 107, 111, 117, 119, 127, 131, 143, 195, 219, 221, 229, 231, 237, 253
Eyüp 12, 26, 27
ezan 61, 164
Ezer (Katolikos) 171

Famastro 112
Farsça 34, 173
fasulye 258
Fatsa 117, 217
Fazıl Mustafa Paşa 101, 103
Fazıllar 241
Felemenk 75, 249, 250
Fener 47
Fener köşkü 14, 34, 89
Fenerbahçe 89
Fenerliler 47
fequière 238
Ferenc, Rakoçi II 49
Feriol 50
ferman 95, 104
Ferriol 16, 17, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 104, 105
Fethullah Efendi 237
Feyzullah Efendi (Şeyhülislam) 47, 133, 237
fındık 154, 237
fındık altın 167
Fındıklı 12, 98
Fırat 127, 128, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 147, 153, 165, 166, 188, 194, 195, 216, 217
fidye 193
filika 106, 259
Filipinler 198
Filistin 117, 166, 205
fistül 150
Fizidar 241
Foça 246
Fonton (Senyör) 53
forsa 35

fosfor 102
Frank 38, 91, 132
Frankfurt 61
Fransa Büyükelçiliği Sarayı 16, 17, 49, 52
Fransisken 25, 37, 38, 39, 153, 156, 160, 161, 162, 163, 164, 199, 211, 219, 247, 250, 251
Frenk 122, 149, 152, 154, 155, 158, 161, 167, 178, 181, 182, 195, 242, 247, 249, 253, 257
fresk 160
Friedrich (Holstein Dükü) 202
Friedrichstadt 202
Frigya burnu 9
fulya 49
fustet 223

Gabriel (Peder) 199
Galata 11, 12, 14, 15, 25, 26, 28, 29, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 45
Galatasaray 39
Galati 223
Galatya 117
galbanum 249
Galilea 116, 117
Galileo 114
Galland, Antoine 93
Gallianus 228
Galya 227
Gardane 129, 219, 231
gayak 120
gazete 250
Geder 225
Gediz 245, 246, 251
Gelembe 244, 245
Gelibolu 9, 10, 11
gem 40
Gence 134, 142, 151, 160, 162, 223, 224
genegerçek otu 172
Georgy (Han) 164
Georgy XI 164
Germeili 219
Germiny, Chevalier 17
Germürü 219
Gerze 117
Gesner 172
geven 128
geyik 254
Gırnata 30, 36, 234, 236
Gihon 165
Gilan 199
Gilles, Pierre 90, 91, 92, 93, 95
Giresun 118, 119
Girit 48
Glykas, Mikhael 42
Gobelins 108, 133
Golkonda 191
gotik 24, 36, 73, 237
Gottorp 202
gökbilim 115, 141
Gökçe gölü 168
Gökdere 111
Göksu 92
Granikos 243, 245
granit 21, 41, 43, 258
Gregoras 38
Gregoras, Nikephoros 39
Gregorius (aziz) 169, 170, 171, 172, 180
Gregorius XV (Papa) 161
Gregoryen 162, 163, 164, 171, 173, 207
Grek burnu 9
Grezi 126
gros 239
Guaiacum 120
Guerin, Laurent (Kaptan) 258
Gumiskana 222
Gundelia 127
Gundelscheimer 126
gülle 10
gümüş 16, 70, 74, 132, 133, 140, 157, 170, 171, 196, 213, 231
Gümüşhane 125, 127, 141, 223
Gürcistan 44, 129, 139, 148, 151, 152, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 165, 167, 249

Gürcü 152, 153, 155, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164
gürgen 120, 154, 167, 237
güvercin 32
Güzelhisar 258
Gyllius, Petrus 90

Habeşistan 11, 196
hacamat 109
Hacımurat 220
haç 20, 21, 92, 163, 164, 182, 209
hadımağası 108, 138
Hadrianus (İmparator) 108, 120
Hagop 179
hağorıtutyun 208
halat 112
Halep 48, 81, 104, 131, 134, 135, 247
Halep mahmudesi 249
Haliç 12, 13, 27, 33
Halitea çeşmesi 256
Halkedon 23
Halys 116, 221, 226
hamam 17, 18, 30, 35, 36, 60, 65, 66, 67, 106, 238
Hamburg 202
Hamilton 117, 119
han 62, 107
hançer 16, 74
harbeze 173
haremağası 25, 32, 68
Hart 127
Hasankale 143, 188, 194, 195
Hastabakıcı 31
hastane 60, 61
havari 33
Havva 165, 166
havyar 131, 202, 203
Hazar 131, 155, 162, 166, 167, 202, 203
Hazer 154
hazine dairesi 32
hekimbaşı 31
hela 30, 62
Hell, Hommaire 111, 113, 115, 117, 119
Helsinger 202
Henri IV 16, 198
Herakleia 110
Herakles 99, 100
Heraklius 155, 156, 164
hérétique 207
Hermange 101
Hermus 245
Hero 91
hıyaban 32
Hipodrom 22, 40, 41, 42
hisar 92, 94
Holstein 202
Homeros 253
horasani 249
Hripsime (azize) 171, 172, 173
Hrisopolis 91
Hüseyin Efendi, Ahizade 81
Hüseyin Paşa, Amcazade 45
Hüseyin Paşa, Mezomorto 39
Hyacinthus (aziz) 36

ıhlamur 154
ılgın 246
Ilıca 127, 129, 133, 136, 138, 160, 216
Insveh 229

İason 94, 98, 99
İberya 155, 157, 158
İbn Hişam 59
İbrahim, Sultan 23, 24
İbrahimpaşa hamamı 43
İbrahimpaşa Sarayı 42
ibrik 16
İconium 85, 230
iç donu 73, 103
içoğlanı 32
içyağı 77
İdam Kapısı 255

ikona 205
İlyas burnu 9
İlyas Peygamber 235
imam 61, 68, 82, 84
imaret 61, 80
İmeretia 151
İmre, Tököli 49
İnciciyan 223
İncil 163, 206, 208, 210, 212, 213
incir 12, 35
İncirköy 93
inek 90, 125, 129, 139, 161, 168, 228,
ipek 51, 70, 74, 131, 134, 202, 216, 217, 218, 222, 223, 234, 248
İpekböceği 131
İran 18, 30, 91, 128, 130, 131, 132, 140, 146, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 160, 161, 164, 170, 173, 174, 175, 177, 182, 189, 190, 191, 192, 195, 196, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 222, 223, 234, 248
İris 116, 221
İroqui 122
İsa 33, 59, 60, 87, 88, 90, 104, 163, 169, 170, 171, 205, 209, 210, 255
İsfahan 141, 153, 159, 198, 199, 202
İsis 70
iskambil 79
İskender 188, 243
İskenderiye 161
İslam 22, 26, 63, 87
İspanya 30, 71, 173, 234, 250
İspanyol 36, 37, 143, 170
İspanyolca 236
ispirto 15
İstanbul 10, 11, 12, 14, 16, 17, 18, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 33, 37, 39, 47, 48, 50, 51, 52, 60, 70, 81, 82, 84, 85, 91, 94, 96, 103, 104, 105, 112, 116, 118, 131, 132, 149, 150, 156, 160, 216, 222, 231, 236, 239, 241, 251, 255
İstanbul Arkeoloji Müzesi 42
İstanbul Boğazı 9, 11, 87, 90, 94, 95
İstanbul Üniversitesi 25
İstinye 97
İstiridye 93
İuno 70
İustinianos (İmparator) 12, 89, 222, 223, 255
İzmir 11, 17, 39, 70, 196, 216, 223, 230, 238, 241, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 254, 258
İzmir mahmudesi 249
İzmit 230
İznik 61, 253

Jacob 205
Janus tapınağı 253
Japonya 11, 16, 29
Jean 255
Johannes XXII 207
Jupiter tapınağı 108
justaucorps 154
Juste (Peder) 198, 199

Kabaklı körfezi 95
kadı 67, 68, 69, 72, 81, 82, 104, 111, 149, 222, 236, 248
Kadıköy 14, 34, 89, 90
kadırga 23, 34, 96
kadife 69, 170
Kafkas 135, 162, 163, 165
kaftan 16, 46, 54, 70, 74, 80, 87, 103
kağıt 102, 190, 197
Kâğıthane 12, 27, 29
Kahe 232
kahve 18, 62, 66, 67, 76, 78, 109, 118, 131, 150, 237
Kalamış 89
Kalamote 89
Kalas 223
kalay 78, 248
Kaldeli 134, 136
Kalender 195
Kamanar 11
Kamışlık 89

Kanada 72, 137, 147
Kanarya adaları 196
kançı 50
kandil 24, 62
Kandilbahçesi 92
Kandiye 9, 44, 101, 180
Kanlıca 93
Kapadokya 108, 116, 224
kapıağası 32
kapıcıbaşı 56, 57
kaplan 22
kaplıca 128, 159, 160, 194, 216, 234, 237, 238, 239, 241, 251
kaptanıderya 15
kaptanpaşa 35, 39
Kapüsen 247
karaağaç 154, 167, 241
karaardıç 127, 218
karabiber 74, 248
Karabiga kalesi 11
Karabulak 217
Karadeniz Boğazı 39, 91
Karagamus 232
Karagas 241
Karahisar 239, 245
Karakamış 233
Karakeçi 169
Karakeşiş 168
Karaköy 36, 37
Karaman 223, 240
karanfil 49, 248
karantina 259
Karem 208
Kargalar burnu 94
Karipça 95, 97
Karlofça 41, 47, 49, 51
Karmelit 211
Karmili 219
Karmir Vank manastırı 135
Karousa 116
karpos 173
karpuz 172, 173, 218
Kars 142, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 154, 163, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195
Kasımpaşa 11, 12, 28, 29, 34, 35, 36
Kasiambu 223
Kastamonu 223
Kastor 100
kaşağı 66
Katalonya 158
katoğikos 203
Katolik 39, 160, 163, 207, 208, 248
Katolikos 203
Katovike 177
kavak 194, 237
kavkı 79
kavun 129, 157, 172, 244, 253
Kayane 171, 172
Kayı 233
kayın 120, 125, 154, 237
kayısı 155, 220
kaymakam 15, 33
Kayseri 223, 226
Kaystros 254, 256, 257
kaz 32
Kazak 94, 167
kazasker, 53, 81, 82
kazbegi 157
Kazova 225
Keçaris 169
keçi 230, 249, 258
Keçikale 176
kedi 63, 64
Kefe 100
kefeki 248
Kefeliköy 97
kefen 163
Kehri burnu 92
kehribar 83
Kekez 193
keklik 63, 77, 177, 221, 225
Kelkit 219, 221

kelle vergisi 95, 132, 157
Keltçe 152
Kemer çayı 253
kental 197, 259
kerasion 118
Kerasont 118
Kerempe 113
kereste 14
kerevet 61
Kermeri 218
kervansaray 14, 148, 170, 177, 196, 197, 203, 216, 219, 220, 221, 234, 243, 244, 245, 252, 258
kestane ağacı 233
Kestaneler Meryemi şapeli 96
keşiş 85, 160, 181, 182, 203
Keşiş Dağı 240
keten 151, 172
ketenyağı 162, 172
Keyhüsrev 111
kezzap 197
Khorvirap 180, 181
Kıbrıs 48
Kıdas 208, 209, 211
Kıdefa (Kraliçe) 253
kına 71
Kırım Tatarı 223
Kırk Değirmenler 141, 195
Kırkağaç 245
Kırkbulak 176
kırmızböceği 248
Kırzı 127
kışotzlar 210
Kıyamet Günü 83
Kız Kulesi 90, 91
Kızıl Manastır 135, 136, 195
Kızıldeniz 29
Kızılderili 122
Kızılırmak 116, 117, 221, 225, 226, 230
kızlarağası 25
Kiepert 127, 143, 145, 189, 219, 221, 225, 227, 254
kiler 32
Kilia 110
Kilikya 203
kilise 14, 19, 25, 27, 30, 36, 37, 61, 89, 130, 215, 245, 246, 247
kilo 132, 246
Kilya 111
Kilyos 111
kiraz 95, 118, 129
Kirazlar köyü 94
Kircagan 244
Kireçburnu 97
Kirisontho 118
Kirkor 170
Kirtanus 219
kitap 80, 120, 204, 205, 250
kitre 239, 249
Klazomenai 251
Klepert 193
Kocaırmak 111
Kocasu 241
kocayemiş 96, 244
Kolhis 99, 161
Kolossos 41
Komitas (Katolikos) 171
Kommarodes ormanı 96
Komnenos 119, 121
Komnenos, Manuel 13, 42
konsil 90
Konstantinopolis 12, 13, 36, 41, 42, 59
Konstantinos (İmparator) 13, 20, 27, 41, 42, 43, 91, 170
Konya 85, 87, 247
Kop Boğazı 127
Korakas 94
Kordon töreni 209
Korfu 18
Korinthos 95
koro 19
Korolukalesi 144
korse 70
Kosinitza 91

Koşavan (Koşevan) 189
Koyluhisar 219
koyun 32, 77, 152, 157, 161, 163
Kozan 203
kozmoğrafyacı 114
kökboyası 131
köknar 120, 125, 197, 233, 236, 237
köle 51, 79, 108
köpek 63, 64
Köprükent 167
Köprülü 132, 149, 150
Köprülü Paşa 195
Körbulak 176
Köroğlu Kalesi 145
Krikor (aziz) 208
Kryovrissi 97
Ksenophon 111
Kserkses 42, 188
Kserkses I (Pers Kralı) 42
Kubbealtı 56
kudas 169, 208
kudüm 87
Kudüs 81, 195, 203, 205
Kule 92
Kulebahçesi 92
Kulehisar 219, 220
Kuleli askeri okulu 92
Kum Burnu 9
Kumkale 9
kumru 64
Kunaksa 111
Kur çayı 154
Kura 154, 155, 159, 162, 164, 166
Kurakulak 217
Kurbağa 226
kurban 163
kurna 66
Kursunu (Kurşunlu) 232
kurşun 45, 97
Kurşunlu 233
kuru reçine 197
Kuruçeşme 92, 98
Kurugölcük 245
Kurugulci (Kurugölcük) 244
kuruş 157, 203
Kuşadası 257, 258
kuşak 74
Kutluk 190
Kutsal Cuma 10
Kutsal Kitap 59
Kutsal Topraklar rahipleri 37
kutsal yağ 163, 195, 204, 205, 209, 212
Kuzgun Baba 91
Kuzguncuk 91
kuzu 32, 152
Küçük Asya 78
Küçük Menderes 254
küçükhindistancevizi 248
Küçüksu 92
Kükürtlü 238
Kür çayı 154
Kürdistan 134, 139, 152, 197
kürk 46, 70, 74, 160, 248
Kürt 131, 134, 136, 137, 138, 139, 152, 153, 161, 192, 193, 194, 195, 225
Kürtanos 219
Kütahya 101, 230, 239, 247
Kyaneia 94, 96
Kydaros 29
Kynegos 27
Kyzikos 11

lacivert taşı 140, 141
lal 249
lale 49
Langa 29
Languedoc 228, 248
Laodikeia 76
lapa 77
lapis lazuli 140
Lapseki 11
Latin 35, 37, 41, 164, 171, 247

Lazarist 37
Lazkiye 76
Leandros 91
Leh 35, 94, 204
Lehistan 38, 42, 160, 203
Lekmansur 127
lenf bezi 15
leopar 22
Leunclaw 92
Levander 194
Levant 211, 223
levent 15
Lewenklaw 60
leylak 146
leylek 64, 244
Librum Insularum Archipelagi 41
ligne 73, 135, 239
likör 71, 250
Linon 96
Lisle, Guillaume 114, 115
litre 25, 188
Livius, Titus 231
Livorno 198, 258, 259
Londra 15
Lopadion 242
Lori ırmağı 217
Loufer 234
Louis XIV (Fransa Kralı) 49
Lubat 242
Lubenau 237
Lucas 129, 139, 145, 229, 231, 233, 237, 239
Lucullus 188
Luppazzuolo, Signor 248
Lutrin 118, 119
Lycus 28, 29, 111
Lykaonia 85
Lykos 111
Lyon 52, 90, 127, 177

Macaristan 18, 38, 44
macun 15
maden suyu 34
Madrid 170, 236
Magnesia 258
Magnesia epi Meandru 258
mağızma 210
Mağrip 30, 33
Mahmud I 92
Mahmud II 91
mahmude 249
mahmuz 189
Malaval 48
Malta 45, 64, 259
Mamahatun 133, 138, 217
manastır 62
Mancipium 94
manda 77
Mandragoia 243
mangır 153, 157
Manisa 245, 246, 253
manisalalesi 49
Manoli körfezi 93
Manuel I 121
Manuel Komnenos (İmparator) 42, 90
Marcianus (İmparator) 43
Mardonios 42
Marmara 9, 10, 11, 45, 89, 96, 235, 241
maroken 69, 223, 257
Marpuc 76
Masat Dere 127
Masis dağı 178
maskala 78
matbah-ı âmire 32
Mavi Cami 25
Mavi Su 92
mavna 28
Mavrokordato, Aleksandros 46, 47, 48, 49, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58
Mavromolo 95, 96
mazı 130, 131, 249
Meandru 258
Med 188

Medeia 96
Media 166, 188
Medine 81
Megınansur 127
Mehmed I 238, 239
Mehmed II (Fatih Sultan) 18, 20, 24, 26, 27, 29, 31, 34, 36, 43, 44, 45, 91, 95, 97, 100, 112, 113, 235, 241
Mehmed III 21
Mehmed IV 9, 24, 35, 48, 94, 96, 234, 235
Mehmed Paşa, Köprülü 49, 101, 251
Mehmet Bey 105, 106
Meles 253
Melez çayı 253
Mendehora 243, 245
Menderes 254
mendirek 120
menekşe 126
Menemen 245, 253
menkele 79
Merapli 241
mercanti di barretti 248
mermer 21, 22, 23, 24, 26, 30, 32, 33, 36, 43, 66, 106, 115, 119, 120, 140, 221, 222, 224, 228, 229, 232, 234, 235, 237, 242, 243, 246, 252, 254, 255, 256, 258
mersinbalığı 131, 203
Meryem Ana 135, 229
mest 73
meşe 120, 125, 154, 167, 220, 221, 226, 234, 244
Meşhed 196
Metehi 164
metelik 150, 157
metz 208
Mevlana Celaleddin Rumi 85
Mevlevi 85, 87
meyhane 38
meyve 62, 201, 231
mezar 84
mezarlık 65, 85
Mezopotamya 139
Mısır 11, 14, 21, 40, 71, 81, 157, 196, 222
Mısır Çarşısı 25
mızrak 40, 46
Michaelis (Rahip) 48
Midilli 9, 249
mieron 204
Mihael III 13
Mihalıççık 233
Mihaliç 243
Mihalisi 242
Mikhael 13
Milet 257, 258
minare 19, 22, 23, 24, 25, 36, 61, 82, 222, 234
mine 248
mineral 196
mineraloji 141
Mingrelya 44, 99, 161
misk 134, 201
miskotu 249
misyoner 35, 76, 132, 133, 140, 171
Mithridates 188
Mocenigo 9
Moda 89, 90
Moğol 11
Moğolistan 86
Monier (Rahip) 195, 204
Monokolos körfezi 94
Montagu, Lady 19
Montania 234
Monumentum Ancyranum 227
Morier 193
Morin, Louis 141, 142
Morina Orientalis 141
Morosini (General) 9
Mortraye, Aubry 42, 246
Moskova tilkisi 74
Mouille-Bouche 173
mozaik 20, 21
Mudanya 235, 237, 240, 241
Mukaporis körfezi 94
Murad I 234, 238, 239

Murad II 235
Murad III 21, 92, 93, 156
Murad IV 33, 42, 81, 90, 92, 95, 97, 175
Muradiye külliyesi 235
Murat Abdal 237
Musa 60, 165
Muséum d'histoire naturelle 17
Musevi 10, 18, 26, 39, 44, 45, 59, 60, 71, 73, 87, 115, 158, 229, 234, 235, 236, 242, 246, 247, 249, 250, 258
Mustafa I 22, 23, 101
Mustafa II 35, 42, 47
Mustafa Paşa 48, 156
Musul 134
Muş 169
Muttali 233
mücevher 18, 68, 71
müezzin 19, 22, 61, 164
müftü 79, 82, 123, 133, 149
mültezim 246
mürver 154
myron 204
Mysia 242

nafaka 67, 68, 69
Nahabied 178, 179
Nahçıvan 199, 203, 207
namaz 21, 61, 71, 82, 110, 118
Napli 92
Nauplius 99
Neapolis 257
Neocasarea 222
Neokorion 97
nergis 49
Neron 228
Nerses, Katholikos I 135, 171
Neuwe Chronica Turkischer Nation 61
Nevers 152, 248
ney 87
nikâh 67, 82
Nikaia 239
Nikephoras, Botaneiates III (İmparator) 42
Niketas 38, 39
Nikomedia 230
Niksar 222, 223
Nilüfer 235, 241
Ninova 134
Nocquevit 180
Nointel 16, 90
Norgedik 181
Normandiya 49
Nosava 202
Nuh 172, 174, 175, 178, 179, 181, 182, 183, 187
Numan Paşa, 48, 101, 103
Nuruosmaniye 45
Nusaybin 179

Odalık 67, 69
Odrowiz, Jacek 36
oğlak 32
oğulotu 197
ok 34, 40, 46
Okmeydanı 35
Olearius, Asam 202
Olimpos 240
ons 224, 239
Orhan, Sultan 61, 235
Orhaneli 241
orkestra 87
Ornuz deresi 97
Orobanche 245
Ortadoğu 99, 152
Ortaköy 98, 105, 107
Ortodoks 35, 46, 47, 98, 155, 162, 163, 164, 171
oruç 86, 179
orviyetan 15
Osman, Sultan 65, 85
Osmanlı 9, 21, 31, 38, 47, 49, 55, 56, 61, 65, 81, 101, 147, 151, 178, 199, 223, 231, 235
Ossa 185
ostridia 93
Ovidius 99, 185

ökse 64
Öküz Burnu 90
Öküz Geçidi 90
ölü 83, 84
Ömerpaşa 226, 227
Özbek 131

Padova 46, 47
Paflagonya 116
pagan 59
Paget, Lord 251
Pakhymeres, Georgios 38, 39
Palaiologos, İoannes (Bizans İmparatoru) 13, 82
Palamut 244, 245
Paleokastron 232
palmiye 197
pamuk 131, 172, 175, 231, 244, 249
pan flüt 197
Pantichion 95
Pantichium 94
parmak 53
Partheni 111
Parthenios 111
paskalya 10, 111, 205, 208, 214
pastırma 33
Paşabahçe 93
patik 69
Patrik 38, 161, 169, 170, 171, 175, 176, 178, 179, 195, 203, 204, 205, 206, 207, 215,
Patrikhane 27, 170
Pausanias 256
Pavlos (aziz) 254, 256, 257
peçe 70
pekmez 237
peksimet 121, 178
Pelion 185
Penderakhi 110, 111
Pennes 228
Pentecôte yortusu 259
Pera 11, 12, 28, 37, 38, 39, 52, 87, 112
peramidia 38
pereme 39
pergel 115
perhiz 208
Periplus Pontu Eukseinu 108
permes 38
peştamal 65, 66
Petra 9
Petrus (aziz) 163, 170
peygamberağacı 83, 120
peynir 112, 136, 138, 208
Pharmacias (Parmakhias) 96, 97
Phasis 165
Phineus (Kral) 94, 95, 99
Phison 165
Phonea (Phonema) 97
pırasa 14
Pidou (Peder) 203
Piemonte 158
pilav 77, 78, 118
piliç 32
pinte 188
Pirene 125, 126, 226, 236
pirinç 67, 77, 112, 121, 172, 175, 177, 193, 231, 232
Pisello 112
piskopos 130, 203, 204, 205, 206, 215, 247, 252
Plataies 42
Platana 120
Plinius 118, 224, 256
Pococke 229
Polathane 121
Polideukes 100
Polybios 115
Polykarpos (aziz) 252
Pompeius 188
Pompeius sütunu 95
Pontchartrain (Kont) 9, 28, 59, 89, 99, 114, 122, 165, 198, 216, 241
Pontoiraklia 111

porselen 78
portakal 49
Postacılar sokağı 37
postiş 70
potin 73, 103
Poyraz burnu 95
Prescot 139, 140, 141, 195, 202, 203
Prokopios 28
Propontis 9
Proserpina 139
pruva 28
prytaneum 228
Ptolemaios 224
pusula 100
putrel 146

Rabelais 169
Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 35
Ragusa 38
rahibe 97
rahle 119
rakı 37, 85, 129, 138, 157, 201
Ramazan 20, 33
Rami Mehmet Paşa 105
rastık 71
ravent 131, 196, 249
Razdan 177
Recollets 37
Reims, Placide (Rahip) 249
Revan 169, 178, 199
Rhebas 108
Rhône ırmağı 143
Rhyndakos 241
ricinus communis 172
Rioni 165
Riva 107, 108, 110
Rodos 41, 48
Roland 236, 237
Roma 13, 19, 39, 108, 133, 139, 140, 160, 161, 169, 171, 172, 204, 206, 207, 247, 257
Roma Germen İmparatorluğu 231
Roma mili 11
Romagna 161
romain 157
Romanos 41
Rottiers 113, 225
Royer 250
Rud ırmağı 198
Rum 10, 18, 26, 27, 33, 37, 39, 45, 46, 47, 71, 76, 77, 82, 84, 89, 90, 97, 99, 103, 106, 111, 118, 119, 122, 130, 131, 133, 140, 168, 171, 173, 207, 208, 212, 222, 223, 224, 229, 230, 235, 238, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 250, 252, 254, 256, 258
Rumca 27, 38, 96, 168, 204, 243
Rumeli 81
Rumelifeneri 95
Rumelihisarı 97, 98
Rumelikavağı 97
Rüstem Paşa 238
Ryndakos 243

sabun 151, 253
sadak 46
sadaka 69, 86
Safi (Şah) 175
Sagari 110
sahan 16
sahın 19, 20
sain 157
Saint Pierre 36
Saint-Antoine 12, 49
Saint-Benoît 37
Saint-Cyr okulu 92
Sainte-Marie manastırı 247
Saint-François camisi 37
Saint-Georges kilisesi 37
Saint-Germain 12
Saint-Lambert 102
Saint-Louis 39
Saint-Polycarpe 247
Saint-Victor manastırı 141

Sakari 110
Sakarya 111, 231, 233
Sakız 46, 74
Salamis 42
Salankamen 101
salep 48
Salonina 228
Samson 147
Samsun 117, 223
samur 74, 249
San Domenico 36
San Francesco camisi 25
San Pietro 19
sancakbeyi 45, 104
Sangarios 110, 111
Sangaris 231
sansar 130, 248
Sanson, Nicolas(Haritacı) 147
Santa Maria 37
Santa Maria della Cisterna 37
Santa Maria Draperis 37
saparna 83, 248
Saray 29, 34
saray mutfağı 32
Saraya köyü 96
Sarayburnu 12, 13, 19, 28, 29
sarhoş 83
Sarıcalar 219
sarık 46, 75, 78, 84, 85, 236
sarısabır 76, 249
Sarıyer 97
sarnıç 91
Sarvular 218
Satalia 240
saten 69, 74
Satranç 79
sazan 234, 242
Scalanova 257
Sebaste 224
Seddülbahir 9
sedirağacı 127
Selanik 76
selatin 18, 22, 23, 25, 26, 61, 234, 247, 255
Selim I 18, 26, 98
Selim II 21
Selim III 90
Selimiye kışlası 90
Selviburnu 93
sema 85, 86
Semahi 202
Sen 188, 226, 254
Senegal 31
Sepetçiler Kasrı 33
serdar 246
Sergius (Nesturi rahibi) 59
servi 29, 127, 245
setier 220
Severus (İmparator) 40
Seylan adaları 196
Sherard 251
sıçan 14
sığır 33, 77, 231
Sicilya 249
sigara 237
Sike 226
sikke 157
Silivri 11
Simav 241, 243
Simeon 223, 229
Simon 151
sinagog 236, 247, 258
sincap 74
Siniköpri 166
Sinop 112, 113, 115, 116, 223
Sion kilisesi 164
sipahi 222
Sipilos dağı 245, 246
Sis 203
Sisam 258
Sita ırmağı 112
Sivas 217, 224
Skletrinas körfezi 96, 97

Skötiköy 243
soba 76
Socin, Fausto 59
Socinianisme 59
sof 69, 230
soğan 14, 77
Soleil d'Or 258
somaki 21, 42
somme 157
sorguç 24
sorgun 102
Sosthenion 97
Sökmen 217
Spiga 38
Spon 11, 90, 141, 235, 241, 243, 245, 253, 254
Stavros 91, 92
Stenia 97
Stockholm 202
Strabon 115, 116, 152, 158, 230, 246, 251, 253, 257
Stridia 93
Struys, Jan Janszoon 181, 182
Sukme 217, 218
Sultaniye Caddesi 247
Sumatra 196
Sumela manastırı 125
Suriye 59, 76, 241, 249
Surp Hagop 183
Surp Krikor 135
Surp Krikor Lusavoriç 37
Surp Stepan kilisesi 247
Susugirli 243
Susurluk 243
Susuz 230
Suşehri 219
Süleyman II (Kanuni Sultan) 23, 24, 34, 89, 90, 92, 93, 238
Süleymaniye 23, 24, 42
sümbül 49
Sümela manastırı 120
sünnet 155
süt 83, 207
süvari 40
Sycae 12

şahi 157
şalopa 34
şalvar 69
Şam 48, 81, 104, 170
şamdan 21, 22
şapel 35, 37, 38, 97, 222, 252
şarap 31, 32, 37, 38, 62, 71, 83, 86, 104, 109, 115, 137, 140, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 161, 167, 175, 178, 188, 201, 208, 210, 212, 220, 234, 244, 246, 250, 253, 257
şarlatan 86
Şatak 145
şauri 157
şayka 100, 118, 120, 134
şeftali 155, 220
şeker 76
Şemahi 160, 203
şer'i 157
şerbet 51, 76, 237
şerefe 22, 24, 82
Şeria ırmağı 166
şeyh 85, 86, 87
şeyhülislam 21, 26, 47, 79, 80, 81, 237
şeytan 135
şiir 61, 79
Şile 111
Şirinyer 254
Şonak 219

tabanca 15
Tabhane 111
tablo 30
Tabor dağı 33
taç 26, 72
tahıl 85, 146, 175
Tahtalı 241
tahtırevan 123

takke 46, 75, 248
tandır 76
Tantalos 253
Tarabya 96, 97
Tarare 144, 127
tarçın 248
tarikat 85, 160, 161, 198
Tarsus 203
Tartali 241
tas 66
Tatar 161, 202
tatarcık 174
Tataristan 131, 196
Tavernier, Jean-Baptiste 99, 131, 133, 173, 175, 219, 221, 223, 246, 247
tavşan 77
tavuk 62, 77, 152, 153
tayfa 29, 97, 101, 108, 117
Teano, Gaetano 161
Tebriz 18, 134, 189, 199, 202
Tebşir 208
tefsir 61, 79, 80
Tekeli (Prens) 49
Tekfur Sarayı 27
Tekia 226
Tekirdağ 11, 26
tekke 60, 85
Tekmanbeli 219
Tekvin 165
telak-ı selase 67
Telengelcui 92
Telephium 186
Telhisçi 55
tellak 66
Tenessül-i İsa 33
Tercan 133
tercüman 50, 51, 53, 103, 138, 145, 148, 151, 178, 179, 250
terebentin 197
tereyağı 62, 67, 112, 136, 157, 177, 201, 208
Teria 227
terlik 73, 85
Terme 117
Ternate 196
Terra Sancta 37
tersane 34, 35, 36, 112
teslis 59, 208
tespih 22
teşrifat 56
Tetradi ırmağı 117
tezek 129, 139, 152, 153, 160
Théatin tarikatı 203
Theatini 161
Thebai 40, 76, 98
Thedosios II 12, 42
Thedosius I (İmparator) 41
Theophilos (İmparator) 13
Therapia 97
Theseus 99, 100
Theta 255
Thévenot 11, 35, 51, 237, 247
Thyateira 244
tımar 62
Tibilkle 164
ticaret 18, 29, 37, 196
Tiflis 134, 139, 140, 142, 151, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 173, 180, 224
tilki 74
Timotheos (aziz) 255
timsah 14
Tiphys 99
Tire 258
Tirebolu 119
Tiridates (Ermenistan Kralı) 170, 172
Tiridates (Kral) 170, 172
tiryak 15
Tiryak-ı faruk 15
tiyatro 252
tohum 139, 141, 195
toise 12, 13, 20, 21, 23, 194
Toka 94

Tokat 95, 133, 134, 139, 196, 216, 221, 222, 223, 224, 225, 252
ton 90
top 10, 13, 33, 34, 39, 40, 50, 52, 57, 91, 112, 197, 227, 258
topal 72
Tophane 11, 12, 36, 39, 52
Topkapı sarayı müzesi 33
Torbalı 254, 258
Tosanlu 221
Toulon 140, 249
Toulouse 49, 226
Tournefort 35, 39, 43, 55, 67, 74, 79, 81, 85, 89, 91, 95, 97, 104, 105, 111, 117, 119, 125, 131, 141, 143, 145, 157, 173, 179, 181, 207, 219, 221, 225, 231, 233, 243, 245, 246
Toussaint 248
Trabzon 48, 89, 97, 100, 106, 107, 110, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 129, 131, 134, 140, 222, 232
Trabzon Rum İmparatorluğu 118, 119
Trakya 11, 29, 87, 99
Trakya burnu 9
Trapezus 119
Trapistler 162
Trappe 162, 207
Tripolis 118
Trois Eglises 169
Truva 9, 24
Tschilda 113
Tufan 165
tunç 20, 41, 42
Turhal 224, 225
Turhan Hatice Sultan 35
Turkal 224
turnusol kâğıdı 238
Tutmosis III (Firavun) 41
tuz 116
tuzla 116
Tuzla Suyu 135
tülbent 75, 85
tümen 157
türban 75
türbe 24
Türk Burnu 93
Türkiye 10, 16, 68, 71, 82, 140, 149, 150, 152, 153, 158, 167, 190, 193, 195, 196, 203, 204, 205, 234
Türkmen 225
tütsü 82
tütün 62, 65, 66, 74, 76, 78, 109, 131, 150
Tzetzes, Ioannes 227

ulak 155
Ulubat 241, 242
Uludağ 233, 234, 236, 238, 240, 241, 245
un 201
Urla 251
Usalton 157
utch 169
uyuz 63

Üç yılanlı tunç sütun 41
Üçkilise 165, 166, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 176, 178, 179, 188, 189, 195, 204, 205
Üsküdar 12, 14, 25, 28, 34, 90, 91, 240
üvezağacı 167
üzalton 157
üzüm 140, 178, 237, 257

vaaz 35, 61, 85, 86, 87, 206, 250
vaftiz 162, 163, 205, 209, 210
Vaftizci Yahya 170, 255
vaftizhane 23
vakayiname 101
vakıf 21, 22, 25, 26, 61, 64, 211
Valerianus 228
Valérien tepesine 135
Valerius Flaccus (Latin ozan) 99
vali 101, 131
Valide cami 24, 37
Valide Sarayı 34
Valide Sultan 25, 37

Van 197
Vardapet 175
vartabet 203, 205, 206
vasal 163
vaşak 22
Vatiza 117, 217
veba 15, 34, 60, 64, 105
Venedik 30, 38, 152, 157, 159, 200, 201, 248
Venedikli 9, 35, 119
Vera 244
vergi 26, 27, 104, 154, 160, 191, 204, 246
Vernon 141
Versailles 58
vezir 32, 33, 45, 56
veziriazam 33, 45, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 81, 82
Vincennes 159
Viyana 48, 49
voyvoda 222

yabandomuzu 254
Yagovat 169
yağ 207
Yakup (aziz) 170
Yanaki 103
yaşmak 70
Yedi Uyurlar 256
Yedikule 11, 12, 13, 26, 40, 45
Yegvart 169
yelek 74
yemeni 16
yemin 75
Yeni Ahit 59
Yeni Cami 24, 26
Yeni Culfa 199, 200
Yeni İskele 257
Yeni Kale 251
Yeni Kaplıca 237
Yeni Kent 257
yeniçeri 16, 17, 31, 32, 45, 46, 50, 52, 53, 56, 91, 112, 115, 130, 131, 222, 229, 236, 248, 258
yeniçeri ağası 130, 149, 222, 236
Yeniçeri burnu 9
Yenihisar 245
Yeniköy 96, 97
Yenvan 253
Yerganmansur 127
Yerguyeres 177
Yeşilırmak 117, 219, 221, 225
Yeşilsu 92
Yezid 134
Yezidi 135
yortu 10, 248, 259
Yozgat 225
yufka 78
Yumburnu 95
yumurta 62, 207, 208
yün 249

Zal Mahmud Paşa camisi 35
zambak 49
zamk 249
zar 79
zatülcenb 172, 185
Zayende Rud ırmağı 200
zencefil 248
Zengi 168, 169, 176
zerdeçal 249
zerdeva 130
zeytin 9, 115, 116, 129, 172, 251, 254
zeytinyağı 62, 162, 195
zift 197
Zile 225
zina 71, 72
zincifre 197
zindan 35
Zoccolanti 37
Zosimos 119
zürafa 22

Fransa krallık bahçelerinin, bitkibilimcisi Joseph Piton de Tournefort, bu kurumun düzenlediği araştırma gezilerinin de öncüsüdür. XIV. Louis ve bakanı Pontchartrain'in buyruğuyla yeni bitkiler bulma göreviyle 1700'de Levant'a gönderilir. Tournefort, bu gezisinde yalnızca bitkibilimcilik görevini yapmakla yetinmemiş, doğmakta olan Aydınlanma Çağı'nın Doğu toplumlarına yönelik yeni bakışını da biçimlendirmiştir. Anlatısının birinci kitabı, Ege adalarının hemen hemen tamamını kapsar. Otuz beş ada ve adacığı ziyaret eden Tournefort, bu adaları yerinde derlediği bilgilerle betimlerken, rüzgarların ve korsanların kemirdiği ada halklarını; salgın hastalıkları, batıl inançları, günlük yaşamları ve acımasız yöneticileri ile ilk kez açık seçik gözler önüne serer. Tournefort ikinci kitapta önce uzun uzun İstanbul'u anlatır. Anadolu'yu boydan boya aşarken ise bizi 18. yüzyılın hemen başlarındaki Tokat, Trabzon, Kars, Ağrı, Amasya, Ankara, Erzurum, Bursa ve İzmir ile yüzlerce Osmanlı kasabasına götürür.

Tournefort kendini Osmanlı topraklarıyla da sınırlamaz, Tiflis ve Erivan'a (Revan) kadar gider ve ona tamamen yabancı bir dünyayı yorumlamaya çalışır. Gezileri sırasında İran'ı Batı'ya bağlayan ve Anadolu boyunca uzayıp giden büyük kervan yollarını kullanır, ilk bakışta birbirine karşıt gibi görünen, ama aslında hep birbirine bağımlı olan ve birbirini tamamlayan Doğu ve Batı dünyaları arasındaki bağların önemini vurgular. Değerli tarihçi Stefanos Yerasimos'un yazdığı giriş ve notlarla...

SAHAFTAN SEÇMELER DİZİSİ

Kitap YAYINEVİ

ISBN 978-975-8704-97-2

9 789758 704972

THG 0189511 BGH

₺ 35,-